

પ્રસ્તાવના

“સ્વાધ્યાય ત્રયમાળા ’નું’ આ પ્રથમ પુસ્તક ” વેદામૃત ” ગુજરાતની જનતાના કરકમલમાં સમર્પણ કરતાં આનંદ થાય છે.

“સ્વાધ્યાય મંડળ ”એ હિન્દુઓના પવિત્ર વેદત્રયો અને શ્વિમુનિપ્રણીત શાસ્ત્રોના મૂળ તેમજ સાદા સરલ લોકભોગ્ય અર્થો સહિત સસ્તી કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરનાર છેલ્લાં બાવીસ વર્ષથી કામ કરતી હિન્દુસ્થાનની એક અગ્રેડ સંસ્થા છે, તે તેનાં સંસ્કૃત, હિન્દી અને મરાઠી પ્રકાશનોથી ખાત્રી થાય છે. આર્ય સંસ્કૃતિનાં સર્વસંગ્રહમમા જે વેદજ્ઞાનભંડારને સેંકડો વર્ષથી પવિત્ર તપસ્વી બ્રાહ્મણોએ માત્ર મુઠી ચોખ્ખા અને વેંતબર ઘાતીથી સંતોષ માનીને દૂરદીની માફક સાચવી રાખ્યો છે, તેને તે ભંડારના ખરા માલિક જનતા જનાર્દનને અર્પણ કરવા આ મંડળદ્વારા તેના સંસ્થાપક શ્રી. પંડિત સાતવળેકરજીએ અનુપમ પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી. સાતવળેકરજીના આ કાર્યને પૂજ્યપાદ ચારદાપીઠાધીશ્વર શ્રી. શંકરાચાર્યજી મહારાજ, તથા કરવીર પીઠાધીશ્વર શ્રી. શંકરાચાર્યજી મહારાજ, યોગીન્દ્ર શ્રી. અરવિન્દ ઘોષ અને વિશ્વવંદ્ય મહાત્માજી એઓશ્રીએ આશીર્વાદ આપ્યા છે; અને અનેક મહાપુરુષો, આચાર્યો, વિદ્વાનો વગેરેએ એની પ્રશંસા કરેલી છે. એઓના સંગીન, સુંદર વેદકાર્યનો પરિચય આપતું આ “ વેદામૃત ” પુસ્તક ગુજરાતના સનાતન વૈદિક ધર્મપ્રેમાઓની સેવામાં રજુ કરતાં હર્ષ થાય છે.

“વેદામૃત”માં શું છે ?

પહેલો વિભાગ

પરિચય, અભિપ્રાયો, “વેદસ્તુતિ,” સ્વાધ્યાય સાધન-
મહિમા, વેદ મંત્રોદ્ધારાં ઇત્યરસ્તુતિ.

આ પુસ્તકના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. પ્રથમ વિભાગમાં
“સ્વાધ્યાય મંડળ”નો પરિચય આપ્યા બાદ તેના હાર્થ માટે
મહાન આચાર્યો વિદ્વાનો, દેશનેતાઓ, પંડિતો, સંન્યાસીઓ, સાધુ
મહાત્માઓ, યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો, સંસ્કૃત સાહિત્ય સંશોધન
માસિકો કેવા ઉચ્ચ અભિપ્રાયો ધરાવે છે તે ટાંકી બતાવ્યા છે.

ત્યાર પછી સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજી કહે છે તેમ “વેદો
આપણી વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ અદ્યક્ષ છે, સમગ્ર હિન્દુ પ્રજા
માટે સંમિલનભૂમિકા છે” તે બતાવવા પ્રાચીનથી અર્વાચીન
સમય સુધીમાં થયેલી કેટલીક “વેદસ્તુતિ” ભેગી કરી છે. અને
“વેદ” એ જ આપણી સંસ્કૃતિનું મૂળ છે, જેમાંથી સ્મૃતિઓ,
ધર્મશાસ્ત્રો, યોગ, સાંખ્ય, વેદાંત, દર્શનો, ઇતિહાસો, પુરાણો, રૂપી
યક, ડાળ, પાન, ફલ, ફળ વગેરે ઉત્પન્ન થયાં છે, તે પુસ્તકમાં
આપેલી “વેદસ્તુતિ”થી પ્રતીત થાય છે. આર્ય સંસ્કારની પવિત્રતા
તથા પરંપરા અને આર્ય પ્રજાની એકતા જાગવી રાખવામાં વેદનું
સંવોધરી રચાન આ “વેદસ્તુતિ” સિદ્ધ કરે છે. આ સ્તુતિમાં
યોગેશ્વર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રજી મહારાજ ત્યાગ, જ્ઞાન અને
વેરાગ્યની મૂર્તિસમા બક્ષતિરોમણિ અને ભાગવનકાર શ્રી. શુક્રદેવજી
મહારાજ અને ભગવાન વેદવ્યાસજી એ બધાને વેદની સ્તુતિ
કરતા આપણે જોઈએ છીએ. આમાં ધીમહી ભાગવન પુરાણ

વિષ્ણુ પુરાણ, શિવ પુરાણ, દેવી પુરાણ, ગરુડ પુરાણ આદિ પુરાણોનું અને મનુ આદિ સ્મૃતિઓનું સંવાદી સંગીત આપણે સાંભળીએ છીએ, અને ત્યારબાદ સમગ્ર ભારત વર્ષમાં સનાતન વૈદિક ધર્મના દિગ્વિજયનો ઝંડો ફરકાવનાર ભગવાન આઘ શંકરાચાર્યજી, શ્રીમદ્ આચાર્યશ્રી વલ્લભાચાર્યજી, શ્રીમદ્ સહજનંદ સ્વામીજી, સિદ્ધયોગી શ્રી વિગ્નયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી, શ્રી સ્વામી દયાનંદજી મહારાજ, શ્રી સ્વામી વિવેકાનંદજી, શ્રી યોગીન્દ્ર અરવિંદ, શ્રી. રોમેશચંદ્ર દત્ત, અને શ્રી. મેઠસ મુલર, શ્રી. એમ. વોટરલીજી, શ્રી. મેટરલોક ઇત્યાદિ પશ્ચિમના વિદ્વાનો, તથા વૈદિક ધર્મના જ્યોતિષરેને વેદ મહત્તાનો ટંકાર કરતા આપણે જોઈએ છીએ. આ રીતે આર્યપ્રજ્ઞના અતિહાસિક અને સારિકારિક સાતત્યમાં વેદની મહત્તા નિહાળ્યા બાદ આપણે “સ્વાધ્યાય સાધનનો મહિમા” સમજીએ છીએ અને “સ્વાધ્યાય” કેમ કરવો તે શીખી લઈને પરમકૃપાળુ જગન્નિયંતા સદ્ગુરુદેવને નમસ્કાર કરી મહાપ્રજ્ઞની “વેદમંત્રાધી સ્તુતિ” કરી “વેદસ્વાધ્યાય” માટે તૈયાર થઈએ છીએ. આ “વેદસ્વાધ્યાય”થી વાચકને ખાત્રી થશે કે “વેદના એક એક પાનામાં આપણે અપૂર્વ તેજ, વીર્ય અને પ્રભાવની વાતો વાંચી શકીએ છીએ” એ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદજીનું કથન અક્ષરથઃ ખરું છે.

બીજો વિભાગ

વેદસ્વાધ્યાય, શ્રી યજુર્વેદનો પ્રથમ અધ્યાય, શ્રી અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રો, પ્રકીર્ણ વેદમંત્રો, “મન આપર્તન.”

ગુજરાતમાં વિશેષતઃ શ્રી યજુર્વેદ પ્રચલિત છે. પરંતુ તેના ગુજરાતી ભાષ્ય-અર્થ-બાબતમાં આપણી પરિસ્થિતિ એટલી વિષમ

છે કે જે અષ્ટાધ્યાયી રુદ્રીયો શંકર ભગવાન ઉપર હમેશાં
 અભિષેક કરાવવાનો રિવાજ પ્રસિદ્ધ છે તે અષ્ટાધ્યાયી રુદ્રીનો અર્થ
 મહાદેવના કેટલાક પૂજારીઓ પણ મણુતા નથી, તો બીજાની વાતજ
 શી? આથી શ્રી યજુર્વેદના પ્રથમ અધ્યાયના થી પંડિત સાતવગેકરજી
 કૃત સુબોધ મરાઠી બાળ્યનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર મણુતા લેખક
 શ્રી નાચુકલાલ નંદલાલ ચોકસી પાસે તૈયાર કરાવી આ બીજા
 વિભાગમાં મૂક્યું છે. આ સંબંધી જુદા નિવેદન આ વિભાગની
 શરૂઆતમાં તેના પૃ. ૧ ઉપર છે, તે જોવા વિનંતિ છે. ઘેટલાદના
 સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર રાજમિત્ર દાતાર શેઠ શ્રી ... સાલભાઈ
 કેરાવલાલભાઈની સખાવતોથી ગુજરાત અગ્રણ્ય ... સાધુ
 સુંદર વેદકાર્યનું ગુજરાતમાં મંડાણ થાય અને પોતાના ... સંશોધન
 અને ધર્મપ્રેમી હૃદય છુપા રહે તે કેમ બની શકે? ગુ. ... આ છે.
 અધ્યાયનું બાળ્ય પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦ એક ... વેદો
 દાન આપી તેઓશ્રીએ ધનિકો તેમજ ભાવિકો માટે સ. ... પ્રજા
 બેસાડી, ગુજરાતમાં ઉપાડેલા અમારા કાર્યને ધણીજ ...
 છે. તેઓશ્રીએ આ વેદકાર્યમાં સંગીત મદદ આપવાનો નિશ્ચય
 કર્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ શ્રી. પંડિતજીએ વેદસં ...
 બ્રોક્ષ બનાવવાની યોજના તૈયાર કરી છે. આ બં. ... તૈયાર
 કરાવવામાં આવે તો બે લાખ નકલો છપાતા સુધી કામપોર્જીગ અને
 પ્રદ વાચ્યનો ફરી ફરી ખર્ચ કરવાનો રહેતો નથી, અને તેથી વેદ-
 બ્ર-ઓ સસ્તી કિંમતે વેચાણ થઈ શકે. હાલની મોંઘવારી જોતાં ઝડવેદ
 માટે રૂ. ૧૨,૨૦૦, અયર્વવેદ માટે રૂ. ૭૮૦૦, સામવેદ માટે
 રૂ. ૩૦૦૦ અને યજુર્વેદ માટે રૂ. ૩૦૦૦ મળી કુલ રૂ. ૨૬,૦૦૦
 ની આ બ્રોક્ષ માટે જરૂર પડે તેમ છે. ગુજરાતના વેદ ધર્મ-
 પ્રેમીઓ જાણીને ખુશ થશે કે રૂ. ૨૬,૦૦૦ ની બ્રોક્ષ માટેની
 રકમ તેમજ બાકી રહેલા વેદોનાં બાળ્યો તૈયાર કરો હિંદીમાં

राजभिव दातार शेड श्री रमाणुदास केशवदास
पेटसाद

બાદશાહી શ્રીપાદ દાનોદર સાતવળેકર

છપાવવાના ખર્ચ માટે આશરે રૂ. ૫૦,૦૦૦ ની રકમ એકઠી કરવા માટે સ્થાપન કરવા ધારેલી “ વેદભાષ્ય ફંડ સમિતિ ” ના પ્રમુખ થવા માટે શ્રી રમણલાલભાઈ શેઠે સંમતિ આપેલી છે, તે જણાવતાં અમેને ઘણો આનંદ થાય છે. આવાં રત્નો વેદધર્મ પ્રેમીઓમાં હજી વસે છે, તે માત્ર ગુજરાતનું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર હિન્દુસ્તાનનું મહાભાગ્ય છે. આથી વેદપ્રેમી જનતા ઉપર ઘણો જ ભારે ઉપકાર થશે. હિન્દુઓનાં લાખો રૂપિયાનાં ધર્માંદા ફંડો પડ્યા છે, વેદકાર્યથી ઋષિમુનિઓના આ પવિત્ર વારસાથી બીજી કંઈ સુંદર વસ્તુ છે કે જેમાં નાણાંનો વિશેષ સારો સહવ્યય થઈ શકે ? આશા છે કે વેદપ્રેમીઓ શ્રી. પંડિત સાતવજેકરજીના આ પવિત્ર વેદ યગ માટે પુરતી ભેટ રજી કરશે. યજુર્વેદ સાથે શ્રી. રમણલાલભાઈ શેઠે પોતાનો ફોટો મૂકવા વિચિત્ર કરતાં, પ્રથમ પોતે ના પાડી હતી; પરંતુ એઓશ્રીએ માત્ર પંડિતજીનો ફોટો મૂકવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. છેવટે તેઓશ્રીએ અમારી ખૂબ આગ્રહભરી વિનંતિને માન આપી પોતાનો ફોટો મૂકવા પરવાનગી આપી, તે માટે અમે તેઓશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. આ રીતે શ્રી. પંડિતજી અને શ્રી. શેઠ માહેજ એમ બંને વેદપ્રેમીઓના ફોટો આ પુસ્તકમાં રજી થાય છે.

સામાન્ય લોકોમાં એવો ભ્રમ છે કે વેદ જ્ઞાન સંસાર ત્યાગી સાધુ સંન્યાસીઓ માટે છે. પરંતુ શ્રી. આચાર્ય સંકરાચાર્યજી મહારાજ “ વેદો નિત્યમધીયતામ્ ” કહી આ ભ્રમ દૂર કર્યો છે. વેદ સમગ્ર માનવ જાતિને માટે છે અને જગતમાં પોતાનો અવકાર વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક કેવી રીતે ચલાવવો, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ જીવનનો વિઠાસ કેમ સાધવો, તે યજુર્વેદ પ્રથમ અધ્યાયના શ્રેષ્ઠતમ ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ જે ગીતામાં “ કર્મયોગ ” સ્વરૂપે રજી થયેલો છે તે જોવાયો ખાત્રા થશે.

શ્રી અથર્વ વેદ

શ્રી. પંડિત સાતવળેકરજીએ " અથર્વવેદ "નું સર્વોગસુંદર બાબ્ય તૈયાર કર્યું છે. સ્વાધ્યાય મંડળના-પ્રકાશનોમાં તેઓશ્રીના " સુબોધ " બાબ્યનું સ્થાન ધણું ઉંચું છે. આ બાબ્યમાંથી નમુના હાખત કેટલાક વેદમંત્રોના વિવરણ લીધું છે, ભગવાન વેદનાં અર્થગામ્ભીય અને પ્રતિપાદનશક્તી જોવાથી આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ, અને સાથે સાથે એ પણ વિચારે આવે છે કે આવો મહામંડાર આપણી સમક્ષ હોવા છતાં આપણે વિનાકારણ આમ તેમ ફાંફાં મારીએ છીએ. ખોવાઈ ગયેલી કુંચીઓ જાણે હાથ આવતી ન હોય તેમ લાગે છે. હાખતા તરીકે " શ્રી વિષ્ણુસહસ્ર નામ "નો કે " ચિત્રસહસ્ર " નામનો પાઠ ધણા દરેકજ કરે છે. પરંતુ તેનું રહસ્ય-નામ જાપતું રહસ્ય સમજી પાઠ કરીએ તો હાલ મળે છે તેથી ધણો વિશેષ ફાયદો મેળવી શકાય. આ કુંચી પૃ. ૨૪૭ (વિભાગ ૨) ઉપરના પ્રાતઃકાળે ભગવાનની પ્રાર્થના ઝળ કાંડનાં સૂક્ત વડેથી આપણને મળે છે. માત્ર વ્યક્તિના વિકાસના ઉપાય જ નહિ પરંતુ ધાર્મિક અને સામાજિક એકતા ઉપર ખૂબ ખૂબ બાર ગ્રહી રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થીર કરવાના ઉપાય પણ આમાં બતાવેલા છે. આ રીતે યુગોપયોગી જ્ઞાન વેદના સનાતન જ્ઞાનમંડારમાંથી ચૂંટી કાઢી રજી કર્યું છે, આ અથર્વવેદ બાબ્ય તૈયાર કરવામાં જે અનહદ શ્રમ, શુદ્ધિ, ઉત્સાહ અને વેદવિદ્યાની તીવ્ર ઉપાસના અને એકનિષ્ઠા શ્રી. પંડિતજીએ જતાવ્યા છે, તે તેના પાને પાને દષ્ટિગોચર થાય છે. હિન્દુભરના વિદ્વાનોએ તેના ઉપર પ્રશંસાનાં પ્રખેપો વેર્ષાં છે. આ આખા " સુબોધ બાબ્ય "ને ગુજરાતી જનતાના સમક્ષ રજી કરવાની અભિલાષા સ્વાધ્યાય મંડળ ગુજરાત શાખા સેવે છે. પ્રજુકૃપાએ આ કાર્ય માટે વેદ-ગ્રંથી સહાયકો મળી જશે એવી આશા છે.

પ્રકીર્ણ વેદ મંત્રો

શ્રી પંડિતજીએ મંથન કરી ચાર વેદોના મહાસાગરમાંથી “વેદામૃત” નામક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. આમાંથી કેટલાકનું શ્રી નાણુકભાઈ એકસી પાસે હિન્દી ઉપરથી ગુજરાતી કરાવી આ પુસ્તકમાં રજુ કર્યું છે. જળવાન ધન્વિયો, પવિત્ર, શાંત અને સમતાયુક્ત એકાગ્ર નિર્માણ મન, તીક્ષ્ણ તથા તેજસ્વી બુદ્ધિ અને તેની ઉચ્ચ પ્રકારની ધારણા શક્તિ, વિપુલ પ્રાણશક્તિ, ચૈતન્યમય તેજસ્વી વ્યક્તિત્વભરી આત્મશક્તિ, તેની ઉદાર ઉપાસના, પ્રભુ પ્રાર્થનાનું રહસ્ય વગેરે આ વેદ મંત્રો શીખવે છે. “ગાયત્રી મંત્ર” દિવે રાજ જપે છે, અને “બુદ્ધિ”ની પ્રેરણા રાજ માગે છે. આ મંત્ર સંપ્રદર્શ “બુદ્ધિ” સંબંધીના મંત્રો ધ્યાનપૂર્વક જોનારાને “ગાયત્રી મંત્ર” નું નાનુંશું બાપ્ય મળશે અને “બુદ્ધિ”ના અર્થનું રહસ્ય સમજશે. નવા જમાનાના માણસોને અમેરિકાથી આવતા New thought Series પુસ્તકોની સુંદર શૈલી પણ બગવાન વેદની પ્રતિભાવાન પ્રતિપાદન શૈલી આગળ ઝાંખી પડી જતી દેખાશે. Pushing to the front, How to live successfully જેવા ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તકો માટે આપણને પશ્ચિમ તરફ મોટા માંડવાનો જરૂર નથી, એમ આ મંત્રોનો સ્વાધ્યાય કરનારને જરૂર ખાતરી થશે.

મન આવર્તન

વેદપ્રેમી પંડિતજીએ “સ્વાધ્યાય સંઘ” નામક યોજના ઘડી ઠાંઠી તેઓ વેદમંત્રોનું સમજપૂર્વક ગાન હિંદુસ્થાનમાં ઘેર ઘેર ચાલુ થાય એ સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. વિચારકોને તે યોજનામાં અખિલ ભારત વેદ-વિદ્યાલયનાં બીજા રહેલાં દેખાશે.

પંડિતશ્રી આ દષ્ટિથી તૈયાર કરેલાં “ વેદ પરિચય ”નામનાં પુસ્તકોનો વેદ તથા સંસ્કૃત પાઠમાળાઓનો જરૂર લાભ લેશે એવી આશા છે. “ વેદ પરિચય ”માંથી “ મન આવર્તન ”ના સુંદર સંગીતમય મંત્રો મનને સ્થિર બનાવવાની વેદ વિધિ બતાવવા લીધા છે. પશ્ચિમમાં માનસ તત્ત્વની મીમાંસા Psychological research આપી રહી છે. તેના અભ્યાસકો વેદની માનસશાસ્ત્ર અનુસાર મનને ઠેકાણે લાવવાની વ્યાવહારિક વિધિ જોઈ લાકિતપૂર્વક મરતક નમાવશે.

ત્રીજો વિભાગ

વૈદિક સરસ્વતી, ખોવાયેલી નદી ?

આમાં “ વૈદિક સરસ્વતી, ખોવાયેલી નદી ? ” નામક હાલ ચાંડીચેરીમાં શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં નિવાસ કરતા શ્રી. અખ્યા-લાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલો અભ્યાસ પૂર્ણ નિબંધ રજુ કરવામાં આવ્યો છે. અત્રે આ વિભાગ સાથે તેના પૃ. ૧ ઉપર આપેલું નિવેદન જોવા વિનંતિ છે. “ સરસ્વતી ” જીવનો જીવેલું મંથન કરી સ્વાધ્યાય કરાવવા માટે તેમ જ ચોમીન્દ્ર શ્રી. અરવિંદના વિદ્યાધ્યયનની એ રીતે ઝાંખી કરવાનો લાભ આપવા માટે સ્વાધ્યાય મંડળ ગુજરાત શાખા તરફથી તેઓશ્રીનો અમો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

ચોથો વિભાગ

સ્વાધ્યાય મંડળના વેદ કાર્યનું દિગ્દર્શન,
“ વૈદિક-ધર્મ ” માસિકમાંથી કટલાક લેખો

આમાં સ્વાધ્યાય મંડળનાં દિન્દી માસિક વૈદિક ધર્મમાંથી કટલાક લેખો પસંદ કરી શ્રી. જગદીશભાઈ સેવકલાલ પરીખ.

ખી. એ. એલએલ. ખી. તથા શ્રી. મહેન્દ્રલાલ માતીલાલ દેસાઈ
 ખી. એ. પાસે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવી શ્રી. પંડિતજીના વેદ-
 કાર્પનું દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ સામવેદની શોધમાં
 દક્ષિણ ભારતની યાત્રા ’ નામક લેખ શ્રી પંડિતજી વેદ સંહિતાઓની
 શોધખોળ કેવા મુશ્કેલીભર્યા સંજોગોમાં, મનની સમતા ગુમાવ્યા
 સિવાય કેવી તમન્નાથી અને બુદ્ધિપુરઃસરની ગોઠવણ કરી ચલાવે
 છે, તેમ જ યાત્રા આપણે કેવા ભાવથી કરવી જોઈએ તે
 બતાવે છે. ‘ યજુર્વેદ વૃક્ષ ’ ની શોધથી તો યજુર્વેદીઓ જરૂર રાજ
 થઈ જશે. કેટલી શાખાઓ ક્યાં ક્યાં હતી અને હાલ ક્યાં ક્યાં
 વિખરાયેલી પડી છે, તેનો તાદરશ ચિતાર આ લેખમાં આપણી
 સમક્ષ રજુ થાય છે. બ્યારે ‘ વેદનું મુદ્રણ ’ ‘ સામવેદનું
 મુદ્રણ ’ ‘ સામવેદ સંહિતાનો પરિચય ’ વગેરે લેખો જોવાથી
 સામવેદીઓની ખાત્રી થશે કે શ્રી પંડિતજીએ ‘ સામ સંગીત ’ ને
 સમજાવવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ ઋગ્વેદ સંહિતા ’ ના
 સંસ્કરણ માટે શ્રી. અંબુભાઈ જેવા અભ્યાસી કહે છે કે
 ‘ સંસ્કરણ હિંદુ પ્રકાશનકો ગૌરવ પ્રદાન કરતા હે ! આપને
 બહુત પરિશ્રમ ક્રિયા વદ સફલ હૈ ! ’ ‘ દૈવત સંહિતાનું મુદ્રણ
 અને પ્રકાશન ’ વેદ સંશોધન કાર્યની સિદ્ધિ માટે ‘ સ્વાધ્યાય
 મંડળ ’ જે એક અતિ આવશ્યક મહાન ગ્રંથ તૈયાર કરી રહ્યું છે
 તેનો ખ્યાલ આપે છે. શ્રી. પંડિત રામચંદ્રજીનો લેખ ‘ શ્રાદ્ધ અને
 તર્પણ ’ શ્રાદ્ધની પ્રાચીનતા વેદ કાળથી ચતાવી હિન્દુ-ધર્મની
 આ બાબતની વિશેષતાનું પ્રતિપાદન કરી હિન્દુઓમાં એકતા
 સ્થાપવાનો મુંઠર પ્રયાસ રજુ કરે છે. અન્તમાં સદ્વિચારથી
 ‘ માનસ પાપ ’ કેમ દૂર કરી ચકાય તે તિહરી સ્ટેટના હાઇકોર્ટ
 જજ સાહેબ પાસેથી સમજી આપણે આ ગ્રંથનો સ્વાધ્યાય સમાપ્ત
 કરીએ છીએ.

ઉપકાર પ્રદર્શન

હવે અમારા આ કાર્યમાં સહકાર આપનાર સન્નજનોનો આભાર માનીશું. જે કે દરેકનું નામ નિર્દેશ કરવું શક્ય નથી. “સ્વાધ્યાય સાધનનો મહિમા” નામક લેખ “કલ્યાણ” માંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવાની રજા આપવા માટે તેના મુદ્રણ તંત્રી શ્રી. હનુમાન્ પ્રસાદજી પોદારનો અને આભાર માનીએ છીએ. તેમજ યોગેશ્વર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર, શ્રી બાસ મહામુનિ અને શ્રી શુક્રદેવજીના ચિત્રો માટે કલ્યાણના ચિત્રકારના અમે આભારી છીએ. પ્રથમ વિભાગમાં સંગ્રહ કરેલા શ્રી સ્વામી વિવેકાનંદજી અને શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી હૃત વેદસ્તુતિના અવતરણો “સરતા સાહિત્ય” અમદાવાદ, એ મંથનમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ. ૧-૨ અને ઉપદેશ સાર સંગ્રહ ભાગ ૨ માંથી ભેગા કરી લીધા છે, તે માટે તે સંસ્થાના સંચાલક શ્રી. અખંડાનંદજી મહારાજનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ આદ્ય ચંકરાચાર્યજીની સ્તુતિ તથા આચાર્યશ્રી વલ્લભાચાર્યજીની વેદસ્તુતિ અને ફોટો માટે શ્રી. પ્રોફેસર ગોવિંદલાલ ભટ્ટ એમ. એ. એઓના, શ્રીમદ્ આચાર્યશ્રી સ્વામી નારાયણ મહારાજનો ફોટો તથા વેદસ્તુતિ માટે તેઓશ્રીના મુદ્રણ ભક્ત શ્રી. પ્રોફેસર મોહનલાલ લ. શાહજીના તથા તેઓશ્રીના ભાઈ શ્રી મણિલાલ લક્ષ્મીલાલ બાલજી વડીલ, અમદાવાદ, એઓના પણ અમે આભારી છીએ. શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ રામાનુજાચાર્યના ફોટો માટે ડોહાના આચાર્યશ્રી. ભાગવતાચાર્યજી મહારાજના અમે ઉપકૃત છીએ. પુરાણો તો સાગર જેવા છે, તેમાંથી મંથન કરી શ્રી. પંડિત સાતવળેકરજીએ અનેક રોકાણો છતાં આભારી વિનંતિને માન આપી “વેદસ્તુતિ” ભેગી કરી મોકલી તે માટે વેદપ્રેમીઓ તેઓશ્રીનો આભાર માનશે જ.

ઉપરાંત વડોદરાનો સંસ્કૃત પાઠશાળાના સુયોગ્ય મુખ્ય અધ્યાપક શ્રી. લક્ષ્મીનાથ બદ્રીનાથ શાસ્ત્રીજીએ મનુ અને “ યાગવલ્કય ” સ્મૃતિમાંથી ત્રણ અવતરણો આપવા માટે, અને પેટલાદના શાસ્ત્રીજી શ્રી ગૌરીશંકરભાઈએ પણ કેટલાંક પુરાણો અને બીજા ધર્મશાસ્ત્રો-માંથી વેદસ્તુતિ મોકલાવી આપવા માટે આ બન્ને સભ્યનોનો અમે હિપકાર માનીએ છીએ. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી કૃત વેદસ્તુતિ માટે શ્રી. પંડિત મહનમોહન વિદ્યાધરજી, પ્રેમમંદિર, મદ્રાસ પ્રાંત, એઓશ્રીનો અને શ્રી યોગીન્દ્ર અરવિંદની વેદસ્તુતિ માટે શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણી, શ્રી. સ્વામી અભયદેવજી મહારાજ તથા શ્રી. નરવરલાલ સેવકલાલ પરીખનો તેમજ શ્રી. રામેશચંદ્ર દત્ત પ્રો. મેકસમુલર વિગેરે માટે શ્રી. પ્રો. મગનલાલ શુક્લનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ઉપરાંત જે જે સભ્યનોએ પોતાના કિંમતી સમયનો ભાગ આપી સ્વાધ્યાય મંડળનાં પુસ્તકો જોઈ જવા તરફી લેખ અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે બદલ તેઓ સર્વેનો અમે આભાર માનીએ છીએ. શ્રી. નરવરલાલ સેવકલાલ પરીખ, મારા રનેલી મુરબી ભવાની-શંકરભાઈ શાસ્ત્રીજી, શ્રી. છાટાભાઈ શંકરભાઈ પટેલ તથા શ્રી. પુરુષોત્તમ જવાભાઈ પટેલ એઓનાં સલાહ અને સહકાર માટે એ સર્વેનો પણ આભાર માનતાં અમને આનંદ થાય છે.

“ સ્વાધ્યાય ગ્રંથમાળા ”ની યોજના હાથ ઉપર લેવાનું ચક્ર બનાવનાર બાજવા નિવાસી શ્રી. હિંમતલાલ રણછોડલાલ હર-ગોવિંદદાસ અને મોજાના હાથ વડોદરા નિવાસી શ્રી. રામભાઈ નારણભાઈ પટેલ, એઓએ અનુક્રમે રૂ. ૧૦૦૦ અને રૂ. ૫૦૦ વગરબ્યાળે કાર્ય શરૂ કરવા આપ્યા તે માટે તેમજ “ વૈદિક સમ્પત્તિ ” નામક ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રૂ. ૨૦૦૦ નું દાન આપવા વચન આપનાર શ્રી રાનાભાઈ

ભલાભાઈ પટેલ નૈરાખી તેમજ તેમના નાના ભાઈ શ્રી છોટાભાઈ
ભલાભાઈ પટેલ, દેવાલા, એઓ સર્વેનો પણ સ્વાધ્યાય મંડળ
ગુજરાત શાખા તરફથી અમે આભાર માનીએ છીએ; ગુજરાતના ધર્મ-
પ્રેમીઓ ને ધનિકોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે, વેદ-ધર્મ પ્રચાર
અર્થે ભારે મોંઘવારીના સમયમાં આજે પુસ્તકો પ્રમિદ કરવાનું
જે અધરું કાર્ય અમે શરૂ કર્યું છે તેમાં પડેલા વળે આશરે
રૂ. ૧૦૦૦૦ નો ખર્ચ થવાનો અંદાજ છે. આ પૈકી માત્ર હાતારે
શેઠશ્રી રમણલાલભાઈ કેશવલાલભાઈ તરફથી રૂપિયા ૧૦૦૦
નું દાન મળ્યું છે. તો આ સંસ્થાના આપુ ખર્ચ માટે તેમજ
કાયમ ફંડ માટે દાન આપવા, પુસ્તકો ખરીદવા તેમજ પ્રાદેશિક ધર્મ
સક્રિય સદાય કરવા સર્વેને વિનંતિ છે

“ સર્વપામેય દાનાનામ્ મહાદાનં વિશિષ્ટતે ”

—મનુ.

“ સર્વ દાનમાં ધર્મનું દાન...

આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું દાન સર્વથી ઉત્તમ છે. ”

—શમ્ભવન મનુ.

અન્તર્માં, મારા પરમ પૂજ્ય ઉદારચિત્ત સ્વર્ગાર્થ-પિતાથી,
ધર્મપરાયણ માતૃશ્રી, મામાશ્રી સુનીલાલ ગુપ્તા તેમજ આચાર્યો, સાધુ
સંન્યાસીઓના દ્વારા પ્રાપ્ત થએલ સંસ્કારોએ ત્રેદશ્યની સેવામાં
મને પ્રેર્યો હોય તેઓ સર્વેનો પણ આભાર માની આ પ્રસ્તાવનાને

નટવરલાલ જેઠાલાલ મહેતા,

બી. એ. એવએલ. બી., વકીલ,

માનદ મંત્રી, —સ્વાધ્યાય મંડળ,

ગુજરાત શાખા, વડોદરા.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ પહેલો

સ્વાધ્યાય મંડળનો પરિચય તથા વેદસ્તુતિ

૧ સ્વાધ્યાય મંડળનો પરિચય (૧)	...	...	૧
૨ આત્મજ્ઞાનો ખરો અર્થ—આપણે ક્યાં ઉભા છીએ !			૨૧
(શ્રી. પં. સાતવજેકરજી)			
૩ સ્વાધ્યાય મંડળનો પરિચય (૨)	...	...	૨૪
૪ સ્વાધ્યાય મંડળનાં પ્રકારો	...	...	૫૯
૫ વાલ્મીકિ રામાયણનું મુદ્દણ	...	...	૭૪
૬ મંડળના કાર્ય તથા પ્રસ્તોત સંજ્ઞા આપણે,			
દેશનેતાઓ અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો...	...	...	૮૩

- (૧) શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ ચારદામઠાધીસ ચંકરાચાર્યજીના
આશીર્વાદ ૮૩
- (૨) શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ ચંકરાચાર્યજી સંસ્કૃત-
કરવીરના આશીર્વાદ ૮૪
- (૩) યોગીવર્ધ શ્રી. અરવિન્દ ધોષના આશીર્વાદ... ૮૬
- (૪) વિશ્વવંશ મહાત્મા ગાંધીજીના આશીર્વાદ ... ૮૭
- (૫) શ્રી. કાકાસાહેબ કાબેલકર ૮૮
- (૬) શ્રી. કીશોરલાલ ધ. મચરવાળા ૯૦
- (૭) શ્રી. ગણેશ વા. માવલંકર ૯૧
- (૮) પ. સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજી ૯૨
- (૯) સ્વામીશ્રી સ્વતંત્રાનંદજી... .. ૯૪
- (૧૦) સ્વામીશ્રી ચંકરાનંદજી ૯૫
- (૧૧) શ્રી. વિ. મહાચાર્યજી ૯૬
- (૧૨) શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી... .. ૯૭
- (૧૩) શ્રી. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ ૯૭
- (૧૪) શ્રી. વાંકનીસ સાહેબ ૯૯
- (૧૫) શ્રી. વે. યા. સં. શ્રી. લક્ષ્મીનાથ બ. સાંભી ૧૦૧
- (૧૬) શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ... .. ૧૦૨
- (૧૭) સંત શ્રી. સીતારામજી ૧૦૪
- (૧૮) શ્રી. ગિરિનાથંકરજી મુમટરામજી ... ૧૦૫
- (૧૯) શ્રી. રા. બી. આઠવણે ૧૦૭
- (૨૦) શ્રી. એસ. એમ. કાને ૧૦૭

(૨૧)	પ્રો. બેલવેલકર	...	...	...	૧૦૮
(૨૨)	પ્રિ. ધારપુરે	...	...	...	૧૧૨
(૨૩)	વે. શા. સં. રામચંદ્ર દીક્ષિત	...	...	...	૧૧૩
(૨૪)	વે. શા. સં. ચંકર ગંગાધર ભટ્ટ કચાળીકર	...	...	...	૧૧૩
(૨૫)	વે. શા. સં. પંડિત લક્ષ્મણસિંહજી વેદાલંકાર	...	...	...	૧૧૩
(૨૬)	વે. શા. સં. પં. જયદેવ શર્મા વેદાલંકર	...	...	...	૧૧૪
(૨૭)	પ્રો. સરસ્વતીપ્રસાદ ચતુર્વેદી	...	...	...	૧૧૫
(૨૮)	શ્રી. વે. શા. સં. ગોવિન્દભટ્ટ કાટક	...	...	...	૧૧૫
(૨૯)	શ્રી. રામચંદ્રજી-અંબાલા સીટી	...	...	...	૧૧૬
(૩૦)	શ્રી. રૂલિયારામજી કશ્યપ-સાહોર...	...	...	...	૧૧૭
(૩૧)	શ્રી. નરહર અંબાક દેવ	...	...	...	૧૧૭
(૩૨)	શ્રી. વિષ્ણુ માધવ દેશપાંડે	...	...	...	૧૧૭
(૩૩)	શ્રી. વાસુદેવ શરણુ-લખનઉ	...	...	...	૧૧૮
(૩૪)	પં. મદનમોહનજી વિદ્યાધરજી	...	...	...	૧૧૮
(૩૫)	શ્રી. શુપણજી ગુપ્ત-મથુરા	...	...	...	૧૧૯
(૩૬)	શ્રી. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી દ્રવિડ	...	...	...	૧૧૯
(૩૭)	ઔધના શ્રીમાન રામસાહેબ	...	...	...	૧૨૦
(૩૮)	સર મીરજા ધરમાધલ	...	...	...	૧૨૧
(૩૯)	ન્યુ ઇન્ડિઅન એન્ટીકવેરી	...	...	...	૧૨૨
(૪૦)	ઝોરીએન્ટલ લીટરરી ડાયનેસ્ટ	...	...	...	૧૨૪
(૪૧)	ધા ઇન્ડિઅન પી. ઇ. એન.	...	...	...	૧૨૮

(૪૨) શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. મુનશી ... ૧૨૧

(૪૩) શ્રી. કરજીવનદાસ ડા. મહેતા ... ૧૨૬

૭ ગુજરાતીમાં શરૂ થયેલી 'સ્વાધ્યાય અંથભાષા' ... ૧૩૧

૮ હિન્દી પુસ્તકોની સૂચિ... ૧૩૧

૯ વેદ-રુપિ ... ૧૪૧

(૧) ભગવાનવેદ ... ૧૪૧

(૨) શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ગીતામાં ... ૧૪૨

(૩) શ્રી. ભોમવેતકાર શુકદેવજી ... ૧૪૩

(૪) શ્રી. વ્યાસ ભગવાન-મહાભારતમાં ... ૧૪૬

(૫) વિવિધ પુરાણોમાં-શીવ, વિષ્ણુ, મરુડ, આદિ ... ૧૪૭

(૬) મનુ ભગવાન ... ૧૪૮

(૭) વિવિધ સ્મૃતિઓમાં ... ૧૪૮

(૮) આચાર્ય શંકરાચાર્યજી ... ૧૪૯

(૯) શ્રીમદ્ વલ્લભચાર્યજી ... ૧૬૦

(૧૦) શ્રી. સદગુણદેવ મહારાજ ... ૧૬૪

(૧૧) ગોસ્વામી શ્રી. વિજયકૃષ્ણજી ... ૧૬૭

(૧૨) શ્રી. વિવેકાનંદજી ... ૧૭૦

(૧૩) શ્રીમદ્ રામાનુજચાર્યજી ... ૧૭૬

(૧૪) શ્રી. દયાનંદ સરસ્વતીજી ... ૧૮૦

(૧૫) યોગીવર્ય શ્રી. અરવિંદ ધોષ ... ૧૮૫

(૧૬) શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત ... ૨૦૬

(૧૭) શ્રી. મેકસમુલર	...	...	...	૨૦૮
(૧૮) શ્રી. વોટરની ટ્રઝ	...	...	...	૨૦૯
(૧૯) શ્રી. મેટરલોક...	...	...	...	૨૧૦
(૨૦) મહાત્મા થોરો...	...	...	...	૨૧૦.
(૨૧) શ્રી. વિદ્વાનંદજી મહારાજના આશીર્વાદ	...	...	...	૨૧૧
૧૦ સ્વાધ્યાય સાધનનો મહિમા	...	...	...	૨૧૨
(કલ્યાણમાથી)				
૧૧ સદ્ગુરુ સ્તુતિ તથા વેદમંત્રોદ્ધાર				
પરમ્વરસ્તુતિ-પાર્થનોપાસના	...	...	...	૨૨૪

વિભાગ બીજો

“વેદ-સ્વાધ્યાય”

(શ્રી. પં. સાતવજેકરજી)

૧ યજુર્વેદ સ્વાધ્યાય-અધ્યાય પહેલો	...	...	...	૧
૨ અથર્વવેદ સ્વાધ્યાય	...	...	...	૧૮૫
(૧) અથર્વવેદ સંબંધી સ્મરણીય કથન	...	...	...	૧૮૭
(૨) વિજય સૂક્ત	...	...	...	૨૦૦
(૩) દીર્ઘાયુષની પ્રાપ્તિ	...	...	...	૨૧૩
(૪) રાષ્ટ્રીય એકતા	...	...	...	૨૨૫.
(૫) પ્રાતઃકાળે ભગવાનની આર્થના	...	...	...	૨૪૨
(૬) ઉત્સાહ	...	...	...	૨૬૦
(૭) શિયળનું સંરક્ષણ	...	...	...	૨૭૩.

૩ વિવિધ વેદમંત્રોનો સ્વાધ્યાય	...	...	...	૨૮૮
(૧) પુરુષાર્થ	...	...	...	૨૮૯
(૨) જગૃત રહો	...	...	...	૨૯૪
(૩) આપણા ઉદ્યનો કમ	...	...	...	૨૯૬
(૪) સ્વાવલંબન	...	...	...	૩૦૦
(૫) આત્મિક શક્તિની પ્રાપ્તિ	...	...	...	૩૦૨
(૬) આમળ વધો	...	...	...	૩૦૮
(૭) અમને પ્રકાશ મળો	...	...	...	૩૧૧
(૮) મેધા બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના...	...	...	...	૩૧૨
(૯) ધારણા શક્તિવાળી બુદ્ધિ...	...	...	...	૩૧૫
(૧૦) તીક્ષ્ણ દષ્ટિ	...	...	...	૩૧૮
(૧૧) આત્મસુધારણા	...	...	...	૩૧૯
(૧૨) વધારે ઉન્નત થવાનો ઉપદેશ	...	...	...	૩૨૮
(૧૩) અભય પ્રાર્થના	...	...	...	૩૩૨
(૧૪) વિજય પ્રાર્થના	...	...	...	૩૩૬
(૧૫) ઇન્દ્રિયોત્તી શક્તિ	...	...	...	૩૪૯
(૧૬) ઇન્દ્રિયોત્તી અંચળતા	...	...	...	૩૫૧
૪ મન આર્ષર્તનમ્-મનને ઠેકાણે લાવવું	...	...	...	૩૫૪

વિભાગ ત્રીજો

‘ અન્વેષણ ’

૧ વૈદિક સરસ્વતી-ખેવાએલી નદી ?	...	...	૧
(શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી)			

વિભાગ ચોથો

સ્વાધ્યાય મંડળના વેદકાર્યનું દિગ્દર્શન

૧ સામવેદનો શોધર્મા-દક્ષિણ ભારતની યાત્રા...	...	૩
(પં. સાતવજેઠરજી)		
૨ યજુર્વેદ વૃક્ષ	(")...	૪૪
૩ વેદનું રહસ્ય	(")...	૫૭
૪ દૈવત સંહિતા	(")...	૭૪
૫ સામવેદનું મુદ્રણ	(")...	૮૪
૬ સામવેદ સંહિતાનો પરિચય	(")...	૧૩૦
૭ ત્રેત્રાયણી અને ઠાઠક સંહિતાઓ	(")...	૧૮૧
૮ ઋગ્વેદ સંહિતા	(")...	૧૮૪
૯ આદ્ય અને તર્પણ ઉપર વિચાર...	... ...	૧૮૭
(શ્રી. પં. રામચંદ્રજી આચાર્ય)		
૧૦ માનસ પાપ (શ્રી. ગંગાપ્રસાદ, ગઢવાલ રાજ્ય)	...	૨૨૪

બેટમાં આપેલું આપું રાજ્ય પરત આપી સ્વધર્મનિષ્ઠ રહેનાર
 સદ્ગુરુ શ્રી. સંત રામદાસજી મહારાજ અને તેઓશ્રીના
 ઉપદેશ અનુસાર અવસાન્ય સ્થાપન કરનાર સ્વધર્મનિષ્ઠ
 ઉત્તમપતિ શ્રી શિવાજી મહારાજ
 યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાત્રનાનિ મનોષિણામ્ ।
 શ્રી. મગવદ્ગીતા શ્લોક ૫-૧૮.

દેશોદ્ધારને માટે રાષ્ટ્રવીર રાજર્ષિ મહારાણાશ્રી અતાપસિંહજીને
ચરણે પાતાની સર્વ સમ્પત્તિ ધનનાર વેશ્યવીર

મહામંત્રી ભામશા

યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ ત્રણે જીવિમાન પુરુષોને પણ
પવિત્ર કરવાવાળાં છે.

શ્રીમદ્ બચ્ચરદગીતા. પ્રકાશ ૫-૧૮.

હિન્દુઓના પવિત્ર વેદ ગ્રન્થો અને ઋષિમુનિપ્રણીત શાસ્ત્રોના મૂલ તેમજ સાદા સરલ લોકલોચ્ય અર્થોસહિત સસ્તી કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરનાર હિન્દુસ્થાનની એક અનોઢ સંસ્થા

વૈદિક તત્વજ્ઞાન પ્રચારક સંઘ

સ્વાધ્યાય-મંડલ

ઓંધ (જીહ્વો-સતારા)

પરિચય તથા દેશનેતાઓ અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાય
સૂચિપત્ર સહિત

પરિચય લેખક :

શ્રી. નટવરલાલ જોશલાલ મહેતા, વકીલ,

ખી. એ. એલ.એલ. ખી., વડોદરા.

માનદ મંત્રી : ગુજરાતી પ્રકાશન વિભાગ,

વડોદરા.

[વેદસ્તુતિ, વેદસાહિત્યનું અતુલ યજ્ઞ, અર્વાચીન મહાપુરુષોનું વક્તવ્ય: સ્વાધ્યાયમંડલના વિદ્વાન સંસ્થાપક શ્રી પંડિત સાતવજેકરજીએ વેદ સાહિત્યનું ઉપારેણું પ્રયત્ન કાય, ગુજરાતી પ્રબંધે તે દ્વારા તેનો સામ મળે તેથી ગુજરાત શાખા વડોદરાની સ્થાપના: ગુજરાતીમાં સૌથી પરી સ્વાધ્યાય ગ્રંથમાલા: વાર્ષિક રૂ. ૫) માં ૧૨૦૦ પાનાંનું. સંગીન ધાર્મિક સાહિત્ય અપારો: પ્રથમ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ધારેલા ગ્રન્થો, (૧) વેદામૃત (૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા: પુસ્તકોના વાર્ષિક આદક યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય મંડલની યોજના મુજબ કાયમી આદક યજ્ઞ તેમજ અન્ય રીતે આ ધર્મકાર્યને ઉત્તેજન આપવા વિનંતિ. વેદામૃતમાં લેવામાં આવનાર ચલુવૈદનું સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર, તેમજ અન્ય વેદ સાહિત્યની રૂપરેખા: દેશનાયકો, સાહિત્ય સ્વામીઓ વિગેરેના અભિપ્રાય.]

“ પદ્ય દેવસ્ય કાવ્યં ન મમાર, ન જીર્યતિ ”

અર્થ ૧૦, ૮, ૩૨

દેવતું તે કાવ્ય (વેદ, ઉપનિષદો વિગેરે) બુઝી, ને મરું નથી તેમ છલું પણ થતું નથી.

—અથર્વ વેદ

“ પિતાદમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ

લેષં પવિત્રમોકાર ઋક્ સામ યજુરેષ ચ. ”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.

વળી, સમગ્ર જગતનો પિતા, માતા, ધારણ કર્તા, પિતામહ તથા જાણવા યોગ્ય પવિત્ર ઉચ્ચાર ઋગ્વેદ, સામવેદ, તથા યજુર્વેદ પણ હું જ છું.

—શ્રી ૦ ભગવદ્ગીતા, અ. ૬, શ્લોક ૧૭

“ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વંશ્ય જાતિના મનુષ્યોએ એ પ્રમાણે ગુરુકુલમાં નિવાસ કરી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે તથા શક્તિ પ્રમાણે અંગો અને ઉપનિષદો સહિત વેદાધ્યયન કરી તેના અર્થનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું. x x અને પછી શુદ્ધસ્થાત્રમ-માં પ્રવેશ કરવો. ”

—શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૭ અ. ૧૨ શ્લોક ૧૩-૧૪

“ વેદે જેની આજ્ઞા કરી છે તે ધર્મ છે, અને વેદે જેનો નિષેધ કર્યો છે તે અધર્મ છે. કારણ કે અમે સાંભળ્યું છે કે, વેદ એ સ્વયંભૂ સાક્ષાત્ નારાયણ છે; તે વેદનારાયણે સ્વસ્વરૂપમાં જ આ સત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણમય પ્રાણી પદાર્થોનું તેઓના ગુણો, નામો, ક્રિયાઓ તથા રૂપો વડે યથાવત્ વિવેચન કર્યું છે. ”

—શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૬ અ. ૬ શ્લોક ૪૦-૪૧

ગુજરાતમાં ભગવતી નર્મદા, મહી કે તાપીને પવિત્ર કિનારે અથવા મુંબાઈમાં કે દારકામાં સમુદ્રના કિનારે આપણે કોઈ નાની સરખી સ્નાન જેવી પણ ધાર્મિક ક્રિયા કરવા જઈએ તો નાનકડો અમોઘ આત્મણુ બહુક આપણી પાસે એક નાગરવેદનું પાન, તે ઉપર સોપારી અને તે ઉપર કંકુ ચોખ્ખા ચઢાવડાવી બોલાવે છે કે :
 “ ઋગ્વેદાય નમઃ, યજુર્વેદાય નમઃ, સામવેદાય નમઃ, અથર્વવેદાય નમઃ ” શું ભાવ ! શું ભક્તિ ! શું શ્રદ્ધા ! કેટલો મુંઢર ઋષિમુનિઓનો ચાલતો આવેલો ભગ્ય વારસો ! પણ જ્યાં આપણી પાસે ચારે વેદની પુરી સંદિતાઓ જ ન મળે, તો પછી તેમાંના જ્ઞાનની વાત જ શી કરવી ? ચારે વેદને દરેક ધાર્મિક ક્રિયામાં ફરજિયાત નમસ્કાર કરવાનું ઋષિમુનિઓએ કેમ અનિવાર્ય માન્યું તેનો મર્મજ આપણે બૂલી ગયા છીએ. આવા બૂલાઈ જતા- ગયેલા-પવિત્ર ગંભીર અને મહાજ્ઞાનના સમુદ્ર સરખા વેદની સંદિતાઓના સંશોધનનું કાર્ય અને તેઓનું લોકમોગ્ય ભાર્યાતર રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં મૂળ સાથે બદલાર પાડવાનું કાર્ય સ્વાધ્યાય-મંડલ સ્થાપી શ્રી. પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજીએ ઉપાડ્યું ; છે, તેનો કેટલોક પરિચય અહીં નીચે આપ્યો છે. ”

અત્યારના આપણા જીવનમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની છાયા ધણી જ જોવામાં આવે છે, અને સ્વાભાવિક રીતે જ ધણા કહેવા લાગશે કે “ વેદ ” જે દેખાતા જ નથી, સંતાઈ ગયા છે તે ભલે સંતાએલા જ રહે. વેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી કાંઈ ફાયદો થવાનો નથી; તેના જ્ઞાનથી આપણો કાંઈ જ શુક્રવાર વળવાનો નથી. વેદ પ્રસિદ્ધિની માયાકુટથી શક્તિનો, પૈસાનો દુર્બળ થશે અને હાલના જમાનામાં ફાયદો તો ખચીત નહિ જ થાય. પરંતુ આ અભિપ્રાય જેમણે હિન્દુ ધર્મ તથા હિન્દુ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ જ કર્યો નથી તેમનો છે. વેદમાં સાપ છે કે ઘો છે, વેદ કયા-ઝાડનું,

મૂળીયું છે તેની તપાસ જે આપણે હિન્દુઓના જ ધરમાં કરીશું તો આપણને નિરાશ જ થવું પડશે. આવી પારસ્થિતિને લીધે જ ઉપરના જેવા અભિપ્રાય ઠાપ ધીનમાહિતગાર વ્યક્તિ આપે તે દેખીતું છે; તેથી રોષ કરવાનું આપણને કારણ નથી.

વેદસાહિત્યનું અતુલ બળ

ભારતવર્ષના પુનરુત્થાનમાં મહત્વનો ભાગ બળવ્રંનાર મહાત્મ તત્ત્વચિંતકો જેમની રંગરંગમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિ માટે ગ્રંથ ભરેલો હતો અને જેમના જીવનની દરેક ક્ષણે એની સેવામાં જોડી દીધી હતી તેઓ શું કહે છે તે હવે જોઈએ.

સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીનો હાકલ .

સનાતન આર્ય સંસ્કૃતિનાં મહામૂલ્યાં તત્ત્વોનો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સુંદર પ્રચાર કરનાર, શ્રીમત્ પરમહંસ સમકૃષ્ણ દેવના પરમમહત્તા શ્રી સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે:

આપણા પ્રાચીન ધર્મસાહિત્યનો ઉપનિષદ સંહિતા વગેરે જે મૂળ ભાગ છે તેમાં પરસ્પર કશી પણ વિરોધ નથી. બધાં ઉપનિષદના વિચારો પવિત્ર દૈત પ્રભાવથી એટલે કે ભક્તિ-ઉપાસના વગેરે ભાવનાઓથી સજ થાય છે, અને છેવટે આગળ વધતે વધતે અદ્વૈત વિચારોના બન્ધ પ્રવાહમાં સમાપ્ત થાય છે.

“ વેદનો વાક્યસમૂહ અતિ સુંદર અદ્વૈત, હૃદય-સ્પર્શી અને પરસ્પર વિરોધી હોવાને બદલે અપૂર્વ સમાનતાવાળો છે. એક વિચાર બાજુ ધીજા વિચાર તરફ દોરી જનાર પગથીયું હોય નહિ, એવી રીતે તેના બધા વિચારો સાંકળની કડીઓ પેડે પરસ્પર સમ્બન્ધવાળા છે. એ સમગ્ર વેદવિભાગને હિન્દુઓ અપૌરુષેય અર્થાત્ ઇશ્વરપ્રણીત માને છે. કદાચ તે સાહિત્ય મનુષ્યપ્રણીત હોય

તોપણ એક એવી માનવ જાતિનું તે ઉત્પન્ન કરેલું હોવું જોઈએ કે, જે જાતિએ એ વખત સુધીમાં પોતાની પ્રજ્ઞના વીર્ય અને પ્રભાવનું એક બીંદુ પણ ગુમાવ્યું નહોતું. તેના એકેએક પાનામાં આપણે અપૂર્વ તેજ, વીર્ય અને પ્રભાવની વાતો વાંચી શકીએ છીએ. બલવાન થાઓ, તેજસ્વી થાઓ, દુર્બળતા દૂર ફેંકી દો. અતૂલ બળ અને આંતરશક્તિ એ તમારા પૂર્વજોનો વારસો છે. ઉપનિષદના ' પ્રત્યેક પાનાઓમાંથી એજ અવાજ સંભળાય છે. તમે હૃદયબળ મેળવો. શક્તિમાન થાઓ. બળવાન બનો, દુર્બળતાની ગાદી ઉપરથી ઉડીને ઉભા થાવ અને વીર્યવાન તથા મજબુત બનો. હું ઈચ્છું છું કે તમારામાંના દરેકના હૃદયમાં એવો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ જન્મત યાય. તમારામાંનો દરેક રાક્ષસી બળ પ્રાપ્ત કરીને, વીરમદ્યથી ઉન્મત્ત થઈને પ્રબળ બુદ્ધિ-બળથી આંગળીને ધસારે આ જગત ચલાવનારો નિવડે, અનંત બળવાન ધર્મવર દુષ્યમ મહાપુરુષ તમે થાઓ. અને સર્વ પ્રકારની દુર્બળતાને દૂર હાલીને દુનિયામાં ભારતીય આત્મજ્ઞાનના ડંઠા વગાડો. હું તમોને બધાને એવા જ પ્રતાપી, બળવાન અને પરાક્રમી અનેલા જોવાનું ઇચ્છું છું. વેદ અને ઉપનિષદમાંથી તમે એણું બળ મેળવી શકશો. બધી શક્તિ અને બધાં સામર્થ્યોને તમે અખૂટ ભંડાર છે " અને આજ કારણથી તેઓશ્રીએ એક રથને એમ કહેલું છે કે:— " ભારે હિન્દુઓના દરેક ધરમાં શ્રી શાલીગ્રામની મૂર્તિ સાથે વેદ પણ પધરાવવા છે. આ વેદ સાહિત્યનું જ્ઞાન માત્ર સંન્યાસીઓ અને જગત ત્યાગી સાધુઓ માટે જ નથી. આ જોડો બ્રમ છે. જગતના તમામ કામકાજ કરતાં સર્વ વર્ગો માટે આ જ્ઞાન જરૂરી છે. તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. પૂજનીય સ્વામીજી આગળ કહે છે કે; કેલાક સોડા એમજ માને છે કે આ સાહિત્ય તો માત્ર સંન્યા-

સીઓને માટે જ છે ! સંસાર ત્યાગ કર્યા વિના અને વનવાસ લીધા વિના ઉપનિષદોને અડકાય જ નહિ. પરંતુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય મહાન દયાળુ હતા, તેમણે કહ્યું છે કે : “ ગૃહસ્થાશ્રમી પણ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરી શકે છે. ઉપનિષદનો અભ્યાસ તેમને પણ લાભકારક થશે. અને તેમનું કાંઈ અનિષ્ટ થવાનું નથી. ” છતાં લોકોના મનને ભ્રમ હતો દૂર થયો નથી. અને કેટલેક અંશે ચાલુ છે. પણ આ બૂલ છે : આ સધળાં મહાન તત્ત્વો અને મહાન સત્યો વનમાં અથવા ગિરિશૃંગોમાં બરાબ રહેવાને માટે સર્જ્યાં નથી, પણ ન્યાયમંદિરમાં, રાજમંદિરમાં, ધર્મસભામાં, ભજનમંદિરમાં, ગરીબની ઝૂંપડીમાં, ઘરમાં, અને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ ગૃહમાં સર્વત્ર તેનો પ્રચાર કરવાની જરૂર છે—થવો જોઈએ. પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ, કે જેથી મહાન સત્યો પ્રગટ અગ્નિની પેઠે સમગ્ર દેશમાં વિસ્તાર પામીને પૂર્વથી પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તરથી દક્ષિણ ચારે દિશામાં વેગથી ફેલાઈ જાય. ✓

શ્રી ૦ અરવિંદનું મંતવ્ય

સત્ત્વ સંજ્ઞા શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક યોગદની જેમ પાઠ કરવા જોઈએ જ માત્ર વેદ સંહિતાઓ ઉપયોગી છે એમ કેટલીક બીન-અભ્યાસી અજાણી વ્યક્તિઓનું ધાન્યું છે; પરંતુ તે સત્ત્વમાં ની અરવિંદ યોગનું મંતવ્ય દાંકનું બસ થશે.

“ There is then nothing fantastic in Dayanand's idea that Veda contains truth of science as well as truth of religion. I will even add my own conviction that Veda contains other truths of a science the modern world does not at all possess, and in that case

Dayanand has rather understated, then overstated the depth and range of the Vedic wisdom. "

■ એટલે, વેદમાં વિજ્ઞાનનાં સત્યો તેમ જ ધર્મનાં સત્યો સમાવેશમાં છે એવું સ્વામી શ્રી દયાનંદ કહે છે. તેમાં કંઈજ વિચિત્ર નથી. મારી પોતાની તો પ્રતીતિ છે કે આધુનિક જગતને જેનું જ્ઞાન નથી એવાં વિજ્ઞાનનાં બીજાં સત્યો પણ વેદમાં છે, અને આ દૃષ્ટિએ સ્વામીશ્રી દયાનંદે વૈદિક જ્ઞાનની ગહનતા અને વિશાલતાના સમ્બન્ધમાં જે કહ્યું છે તે અતિશયોક્તિ નથી પરંતુ ઉક્ત એવું છે. "

શ્રીમતી એનીબીસેન્ટ કહે છે કે:

" The Upanishads are unique in the sacred literature of the world. They stand alone as beacon lights on a mountain-peak, showing how high man may climb, how much of the light of the self may shine out through the vessel of clay, how truly God may speak through man. 'To speak on them, to write on them, seems presumption for such a one as myself, and yet it may be that help will come to some of my brethren even in this way.' "

શ્રીમતી એનીબીસેન્ટ કહે છે કે :

સાવાર્ય:— " જગતના ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદોનું સ્થાન અનેક છે. મનુષ્ય કેટલો ઉચ્ચ જની શકે છે, મારીના

દેહવાળો માનવી આત્માની કેટલી તેજસ્વીતા પ્રગટ કરી શકે છે, જીવ કેવો શિવ સ્વરૂપ બની શકે છે તે આ પર્વતના ઉચ્ચ શિખર ઉપર મુકેલી દિવાદાંડીની જ્યોતિ સમાન ઉપનિષદો આપણને બતાવે છે. ઉપનિષદો સંબંધમાં લખવું, બોલવું એ મારે માટે એક મારે કામજ ગણાય છતાં મારા આત્મમંધુઓને સદાચર્ય ધર્મ પડશે એમ માની હું એ ઉપર લખું છું. ”

પૂજનીય સ્વામીશ્રી દયાનંદની વેદ ધારણા

વીર્યવંતી આર્ય સમાજના સંસ્થાપક આદ્ય બ્રહ્મચારી શ્રી સ્વામી દયાનંદજીએ હિન્દુ સમાજને બતાવી દીધું છે કે આર્ય-સંસ્કારની પરંપરા અને પવિત્રતા જળવવા માટે વેદ સાહિત્યના અધ્યયન સિવાય, અને વૈદિક પ્રણાલિકાઓ ઉપર ગયા સિવાય યોતાતું કે જગતનું પણ કંઈપણ ચલાતું નથી. કારણ કે “અખિલ ધર્મનું મૂળ વેદ છે. ” જગતનાં લોકિક અને અલોકિક સર્વ શાસ્ત્રનું આદિ મૂળ વેદ છે. આર્ય પ્રજાના સમગ્ર જીવનની સર્વ દિશાઓ-જગતની તમામ ગોચર અને અગોચર આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક શક્તિઓનાં રહસ્યોનો શાસ્ત્રીય સર્વ સંગ્રહ-એનસાઇક્લોપિડીઆ-વેદ છે.

આધ્યાત્મિક જ્ઞાનપ્રચાર સિવાય આપણે ઉદ્ધાર નથી

પૂજનીય સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે: “ પરંતુ દુનિયાની અનેક જાતિઓ સાથે સરખાવી જોતાં આપણે આજે અત્યંત નિર્વીર્ય, નિર્મોહ્ય અને કંગાલ છીએ, એવું મારે સ્પષ્ટપણે કહેવું પડશે. આપણી શારીરિક નમજાઈ જ આપણને અડચણરૂપ છે, તે જ આપણા એક તૃતીયાંશ દુઃખોનું મૂળ છે. એ નમજાઈને લીધે આપણે આગમ બની ગયા છીએ, કામ કરી શકતા નથી,

સંયમ જાળવી શકતા નથી, એક બીજા સાથે એકત્ર થઈ શકતા નથી, પરસ્પર એક બીજાને ચાહતા નથી અને અધમ સ્વાર્થી બની ગયા છીએ, આપણા બે ત્રણ માણસો પણ પરસ્પર દ્વેષ કે ઇર્ષ્યા રાખ્યા વીના હળીમળીને રહી શકતા નથી. આવી દુઃખરૂપ સ્થિતિમાં આપણે આવી પડ્યા છીએ. કશા પણ ઢંગધડા કે બંધારણની આશા વગરના, અસ્તવ્યસ્ત પશુઓનાં ટોળાં જેવા અને છેક જ આપમતલબી બની ગયા છીએ. ”

સર્વાંગસુંદર કેળવણીની જરૂર : પ્રાચીન વેદ અને ઉપનિષદોમાં ભરેલા ખજાના

“ આપણને એવા મત અને પદ્ધતિની જરૂર છે કે જેને યોગે આપણે મજબુત મનના થઈએ, જે કેળવણી વડે ખરા મનુષ્ય તૈયાર થઈ શકે એવી સર્વાંગ સુંદર કેળવણીની આપણને જરૂર છે. જે શિક્ષણ તમને શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રીતે નર્મળા બનાવે એને ઝેર જેવું સમજી લેવું દો. તેનામાં જીવ જ નથી, માટે તે સત્ય પણ ન હોઈ શકે. સત્ય હંમેશાં બહુપ્રદ હોય છે. મનુષ્યને તે મજબુત બનાવે છે. સત્ય તે ખવિત્રતા છે, સત્ય તે જ્ઞાન સમૃદ્ધ છે. સત્ય અવસ્થા મનુષ્યને બળવાન કરે છે. હૃદયના અંધકારને દૂર કરે છે, મનુષ્યને વીર્યવાન અને તેજસ્વી બનાવે છે. મારી જાતિની વિશેષ અવનતિ ન થાય અને તેના દિતનું અને સત્યનું રક્ષણ થાય માટે પોકાર કરીને ઠહું છું કે જો ખરેખર બળ મેળવવું હોય તો તમારા પ્રાચીન વેદોના, ઉપનીષદોના, આશ્રય લો. તેમાં ત્રાજવલ શક્તિ અને જ્ઞાનવર્ધક તત્ત્વ-વિદ્યાના ખજાનો રહ્યો છે. વેદ અને ઉપનીષદોના પ્રત્યેક પાનામાંથી એકજ અવાજ સંભળાય છે. તમે હૃદયબળ મેળવો, વીર્યવાન અને મજબુત થાઓ. તમામ નિર્બળ-

તાને ફેંટી દેા. બધી શક્તિ અને બધાં સામર્થ્યોના તેઓ અખૂટ ભંડાર છે. "

સુધારાનું મૂળઃ પ્રથમ કાર્ય દેશને આધ્યાત્મિક વિચારોના અમૃતમાં ભીંજવી દેવો.

" એજ કારણથી જો હીંદુસ્થાનમાં ઠાઠ પણ સુધારો કરવો હોય તો પહેલાં વહેલાં ધર્મનોજ વિશેષ ભાવે પ્રચાર કરવાની જરૂર છે. સામાજિક વા રાજનૈતિક વિચારોનું આ દેશમાં પુર રક્ષાવળું હોય તો પ્રથમ આધ્યાત્મિક વિચારોના અમૃતમાં આ દેશની ભૂમીને સારી રીતે ભીંજવી દેવી જોઈએ. પ્રથમજ આ કાર્ય ખાસ કરવાની જરૂર છે. "

હોપ થઈ જતા આપણા વિશાળ અંધારો, બહાર લાવી સંશોધન કરી, પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર.

" આ પ્રથમ કાર્ય એ છે કે આપણા એ વિશાળ અંધારો સુખ્ય ભાગ હોપ થઈને માત્ર નાનો સરખો ભાગજ આપણી પાસે રહ્યો છે. તેની પ્રત્યેક શાખાના રક્ષણનો બાર એક એક ઋષિ કુટુંબને સોંપવામાં આવ્યો હતો. એ ઋષી કુટુંબોમાંનો ધણો ભાગ કાળક્રમે વિદેશી લોકોના આક્રમણ વખતે તેમના હૃદયથી અથવા એવાજ ઠાઠ પણ પ્રકારે લુપ્ત થયો છે, અને તેમની સાથે તેમણે વેદની જે જે શાખાઓ સાચવી રાખવાનો બાર ચોતાના માથે લીધો હતો, તે બધી શાખાઓ પણ લુપ્ત થઈ છે. આપણા વેદોમાં, આપણા ઉપનિષદોમાં, તેમજ આપણાં ખ્રીસ્ત શાસ્ત્રઅંધારોમાં જે મદાન આત્મર્પકારક સત્યો બરેલાં છે, તે બધાને નાના મોટા વિવિધ અંધારોમાંથી, સંત મદતના મઠ મંદિરોમાંથી, વન પ્રદેશોમાંથી, વિવિધમત સંપ્રદાયના આચાર્યો તેમજ અગ્રેસ-

રોના સંગ્રહોમાંથી બહાર કાઢીને તેમનો આ સમગ્ર ભારતજુમીમાં વિસ્તાર કરી દેવો જોઈએ. "—સ્વામી. વિવેકાનંદ. આ સંગ્રહો ક્યે ક્યે સ્થળે સંતાર્થ ગયા છે તે તપાસવા માટે અને બહાર લાવવા માટે શ્રી. પંડીત સાતવળેકરજીને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ અને તકલીફો સહન કરવી પડી છે તેનું વર્ણન " વૈદિકધર્મ " હિંદી ભાસીકમાં તેઓએ " દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ " એ લેખમાં આપેલું છે. તે લેખ આ પુસ્તકમાં આપેલો છે.

અનેક મહાન આચાર્યો અને સાધુ સતોએ શ્રીમદ્ રાંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજચાર્ય, શ્રીમદ્ માધવાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રી. સંત જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, શ્રી મહાસમર્થ રામદાસસ્વામી, શ્રીમદ્ સ્વામીનારાયણ, શ્રીચેતન્ય મહાપ્રભુ વગેરે મહાન મહાન સાધકોએ સંસ્કૃત સાથે સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો છે. કાજના વખતમાં શ્રીમદ્ પરમહંસ સ્વામી રામકૃષ્ણજી, શ્રી સ્વામી વિવેકાનંદજી, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીજી, શ્રી સ્વામી રામતીર્થજી, શ્રી દેવેન્દ્રનાથ કાકુર, મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રી અરવિંદ ઘોષ, શ્રી. પ્રો. રાધાકૃષ્ણ, શ્રી. એની જોસેન્ટ, શ્રી. માત્રવીયાજી એમના બોધ, લખાણોએ હિન્દુ ધર્મની વ્યાપ્તિ આવેલી પ્રણાલિકાઓનું પોતપોતાની રીતે તત્ત્વ સમજાવવા, સમન્વય સાધવા માટે ખૂબ જ પ્રયત્ન કર્યો છે અને આર્થ-હિન્દુ સંસ્કૃતિનું હાર્દ તપાસી તેના નિષ્કર્ષ પ્રગ્નને પીરસેલો છે. તે માટે હિન્દુધર્મ સમાજ-સંસ્કૃતિ આ મહાન નર રત્નોનો જોડેલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે.

વેદમાં સાપ છે કે ઘો છે તેની આપણને માહિતી જ નથી. વેદ સંહિતાઓના સરલ લોકલોગ્ય સુબોધ ભાષ્યો હિન્દુઓના દરેક તીર્થ અને દરેક ઘેર પહોંચાડવાની જરૂર.

પરંતુ આપણે બધાંએ છીએ તેમ આધુનિક સમયમાં

વેદમાં સાપ છે કે ઘો, વેદ કયા ઝાડનું મૂળીયું છે તેનો તપાસ
હિન્દુઓના ધરમાં કરીશું તો આપણે તદ્દન નિરાશ જ થવું પડશે.
હિન્દુસ્થાનમાં ખ્રિસ્તી સોસાયટીઓ બાઇબલનો ધરખમ પ્રચાર કરે
છે, અને લાખો રૂપિયા પાણીની જેમ વાપરે છે. આપણા મુસલ-
માન બિરાદરોએ પણ કુરાને સરીફનો ઠીક ઠીક પ્રચાર કર્યો છે.
પરંતુ વેદ સંહિતા અને તેનાં સરલ બોલબોલ્ય મુખે બાળ્યો હજી
હિન્દુઓના દરેક તીર્થમાં, દરેક મંદિરમાં, દરેક ઘરમાં પહેાંચ્યાં નથી.
આંધમાં સ્વાધ્યાય મંડળ સ્થાપીત શી પંડિત સાતવળે-
કરજીએ ઉપાડેલું કાર્ય? પંડિતજીનું સુંદર વ્યક્તિત્વ.

સ્વાધ્યાય મંડળના વિદ્વાન, પવિત્ર અને ઉત્સાહી સંસ્થાપક
શ્રી પંડિત સાતવળેકરજીએ આ વેદના રત્નભંડારે પ્રજા સમક્ષ
સરસ સાદી ભાષામાં ખુલ્લા મુકવાનું કામ ૨૨ વર્ષથી ઉપાડ્યું
છે. સંવત ૧૯૭૫ સને ૧૯૧૮ થી એકધારી રીતે એઓશ્રી આ
કાર્ય સાતારા જીવાના આંધ આમમાં એકનિષ્ઠાથી કરી રહ્યા છે.
પંડિતજી પોતે વેદ સાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસી તથા દુરંધર
વિદ્વાન છે; સાથે સાથે અષ્ટાંગ યોગ માર્ગના અનુસરનાર
હોઇ રાષ્ટ્રપ્રેમથી તેમનું હૃદય પરિપૂર્ણ છે; અને જનતા જનાર્દનની
સેવા કરવા માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા કથિત નિષ્કામ કર્મ યોગના
ઉત્તમવક્ત્ર ઉપાસક છે; તદુપરાન્ત જખરજરત પણુ સૌમ્ય, ગંભીર
તથા ચિંતનશીલ પ્રચારક છે. વેદ વિદ્યાનો પ્રસાર તેમની રોગરગમાં
વ્યાપી રહેલો છે; છતાં નમ્રતા, શાન્તિ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિના તેઓ
જળે મૂર્ત સ્વરૂપ છે. આવા સર્વ રીતે સુયોગ્ય કાર્યકર્તાના કાર્યને
ઉત્તમ આપવું અને તેનો જોડલો લાભ લેવાય તેટલો લાભ લેવો
એ આપણી દરજ છે. સ્વાધ્યાય મંડળના સંશોધન વિભાગ,
મુદ્રણાલય વિભાગ, વેચાણ વિભાગ વગેરેમાં લગભગ ૬૦ કાર્ય-
કર્તાઓ હાલમાં કામ કરી રહ્યા છે. પરમ પવિત્ર અને સમગ્ર

જગતને ઉપકારી મહાન વૈદિક સાહિત્યનું તેમના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સંરક્ષણ, પ્રચાર અને વૃદ્ધિ માટે શ્રી પંડિત સાતવજેકરજી ધણી જ જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે. લોકમોગ્ય વેદ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરી શ્રી પંડિતજીએ માતૃસંસ્કૃતિ, માતૃભાષા અને માતૃભૂમિની અથાગ સેવા બજાવી છે. તેઓશ્રીએ હિન્દીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા મંથોનું સુચિપત્ર આ સાથે છાપેલું છે, તેઓશ્રીના પ્રકાશન કાર્યનો કંઈક ખ્યાલ વાંચકોને આવશે. ધણીખરાં મંથોનાં મરાઠી ભાષાંતરો પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે અને કેટલાકની ચાર ચાર આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચુકી છે, એજ તેની સંગીનતા અને લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે. તેઓશ્રીનાં અથર્વવેદબાળ્ય, યજુર્વેદબાળ્ય, ધૃશ ઉપનિષદ કેન ઉપનિષદ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, શ્રી મહાભારત સંપૂર્ણ, શ્રી રામાયણ, યોગસાધન માલાના મંથો, આગમ-નિબંધમાલાનાં પુસ્તકો, દેવતા પરિચય મંથમાલાનાં પુસ્તકો વિગેરેથી ખાત્રી થશે. સનાતન હિન્દુ ધર્મના મંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય તેઓએ ખૂબ સંગીન રીતે કર્યું છે. અત્યાર સુધી રૂ. ૬,૦૦,૦૦૦ નાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. મંડલનાં પુસ્તકોના આખા સેટની કિંમત આશરે રૂ. ૧૫૦) થાય છે. સ્વાધ્યાય મંડલ તરફથી “ વૈદિક-ધર્મ ” નામનું માસિક હિન્દીમાં અને “ પુરુષાર્થ ” નામક માસિક મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરાંત તાલન શુદ્ધ અને સરતી વેદસંહિતાઓ છાપવાનું કાર્ય ઉપાડવામાં આવ્યું છે. સનાતન હિન્દુ ધર્મના પાચાસ વેદ અને ગ્રાહણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદો છાપવાનું કામ ઉપાડી બેવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યમાં લગભગ રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થાય તેમ છે. તેમાં અત્યાર સુધી લગભગ રૂ. ૪૮,૦૦૦ મળી શક્યા છે. તેથી સનાતન ધર્મ પ્રેમીઓને પંડિતજીના આ મહાન વેદગ્રાન-યજ્ઞમાં દાન આપવા વિનંતિ છે.

નીચેના ગ્રંથો છપાવવાને તૈયાર થયા છે

૧. મહાવેદ-સંહિતા, અનેક અનુક્રમણિકા સહિત કિંમત રૂ. ૫)
૨. વાજસનેયી શુક્લ યજુર્વેદ-સંહિતા " રૂ. ૨)
૩. (શુક્લ યજુર્વેદ) કાણ્વ-સંહિતા,
(કાણ્વ પાઠ જોડ. સાથે) ,, રૂ. ૫)
૪. સામવેદ સંહિતા, (અનેક અનુક્રમણિકાઓ સાથે) ,, રૂ. ૩)
૫. અથર્વવેદ સંહિતા, (અનેક પાઠભેદ સાથે) ,, રૂ. ૩)

છપાય છે

૬. મૈત્રાયણી-સંહિતા (યજુર્વેદ) છપાય છે.
૭. કાઠક-સંહિતા " "
૮. તૈત્તિરીય સંહિતા (કૃષ્ણ યજુર્વેદ) ,,
૯. સામગાન " "

નીચેના ગ્રંથો છાપવાના છે, તેની તૈયારી થાશે છે તેમાં
પણ મદદની જરૂર છે

૧૦. પિષ્પત્તાક સંહિતા (અથર્વવેદ)
૧૧. જૈમિનીય સંહિતા (સામવેદ)
૧૨. (જૈમિનીય) સામગાન (૩૬૮૧ ગાન)

આ દરેક ગ્રંથોના ખર્ચ તેના કદનો પ્રમાણમાં કમથી કમ રૂ. ૫૦૦૦) અને વધારેમાં વધારે રૂ. ૧૨૦૦૦) થાય છે. આ પછી તમામ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, આરણ્યક, બ્રાહ્મણ ઉપનિષદો અને સધળી સ્મૃતિઓ છાપવાનું કામ હાથઉપર લેવામાં આવશે. આ ગ્રંથોના જાણાંતર પણ કરવાનાં છે જ. તેથી સર્વ સનાતન હિન્દુ ધર્મોબિમાનીઓને મદદ કરવા વિનંતિ છે.

પંડિતજીના આ કાર્યને હિન્દુસ્થાનના દરેક ભાગના વિદ્વાનો, ચિંતકો, દેશનાયકો, સદિયસેવકો, પુસ્તકાલયોના અધ્યક્ષો, યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો, સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપકો, ધર્મપ્રેમીઓ, સાધુ સંન્યાસીઓ, પંડિતો વગેરેએ આવકાર આપેલો છે. જેની માહિતી આ સાથે આપીએ છીએ. તે ઉપરથી વાંચકો પોતે પ્રેરણા પામી આ મંડલનાં પુસ્તકો પોતાને ત્યાં વસાવવા પ્રેરણા પામી આ મંડલનાં પુસ્તકો પોતાને ત્યાં વસાવવા પ્રેરણા એવી આશા છે.

સ્વાધ્યાય મંડલના ગુજરાતીમાં છપાનાર ગ્રંથોનાં વાર્ષિક રૂ. ૫) માં સ્વાધ્યાય ગ્રંથમાલાના ગ્રાહક થઈ તેમજ રૂ. ૧૦૦) ના કાયમના ગ્રાહક થઈ તેમજ અન્ય દાન આપી આ મંડલને ઉત્તેજન આપવા વિનંતિ.

“ એન્સાઇક્લોપિડીયા બ્રિટેનીકા ” જેવા બૃહદ્ ગ્રંથો હોશ-પૂર્વક પોતાને ત્યાં વસાવનાર ભારતીય ધનપુત્રો આ આર્ગ સંસ્કૃતિના સર્વસંગ્રહોને-વેદોને-પોતાને ત્યાં વસાવે એમ ઇચ્છુ વધારે પડતું નથી. પંડિત સાતવળેકરજીની યોજના મુજબ માત્ર રૂ. ૧૦૦) જેવી સરખામણીમાં નાની રકમ ભરી કાયમી ગ્રાહક થવાથી, સ્વાધ્યાય મંડલના ગ્રંથો ધણી જ સરતી કોંભતે મળી શકે છે. હિન્દીમાં થયેલા આ ભગીરથ કાર્યનો ગુજરાતી પ્રગ્નને લાભ મળે તે માટે સ્વાધ્યાય મંડલનું તમામ સાદિય ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી છપાવવાની ઓ. પંડિતજીએ અનેક અડચણો છતાં ઉદારતા પૂર્વક હા પાડી છે; અને આ કાર્યમાં સુગમતા થાય અને સામાન્ય જનતા પુરતો લાભ લઈ શકે તે માટે ગુજરાતના વિલાધામ સમા વડોદરામાં ગુજરાતી પ્રકાશન વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. હાલ ત્રુર્ત વાર્ષિક રૂ. ૫)ની “ સ્વાધ્યાય-ગ્રંથમાલા ”

શરૂ કરવામાં આવનાર છે. જેમ જેમ વધુ આર્થિક સગવડ મળે
યતી જશે તેમ તેમ બીજાં અંગે પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ હાથ
ઉપર ધરવામાં આવશે. ગુજરાતી પ્રકાશનનું કાર્ય ચોતાના જ પગ
ઉપર ઉભું રહી શકે અને સાથે સાથે ગ્રંથનો સામાન્ય વર્ગ આ
સાહિત્યનો પુરેપુરો લાભ એક સામટી વધુ મુઠી રોકમાં સિવાય
ઉઠાવી શકે એ ઉદ્દેશથી અમદાવાદની સુપ્રસિદ્ધ સરતા સાહિત્ય
સંસ્થા તરફથી ત્યાં જ તેવી વાર્ષિક “સ્વાધ્યાય-અંથમાલા”
શરૂ કરવાનું યોગ્ય ધાયું છે. તેને વિવેકી સંજ્ઞાનો પુરવું ઉત્તેજન
આપશે એવી આશા છે, આ અંથમાલાના આહોતે ૩. ૫ માં
કાઉન સોલ્ડ થેજ સાધકનાં ૧૨૦૦ પૃષ્ઠો અગર મોટી કાઉન
આઠ થેજ સાધકનાં ૬૦૦ પૃષ્ઠોનાં પુસ્તકો ઘેર બેઠાં પહોંચાડવાની
યોજના છે.

વડોદરા રાજ્યના એ. ક્યુરેક્ટર આર્ટ્સ સ્ટેટ લાયબ્રેરીયને
અભિપ્રાય

“જેઓ દિન્દી જાણતા હોય તેમને માટે સ્વાધ્યાય મંડલની
૩. ૧૦૦)ની કાયમી આહકની યોજના બહુ જ અનુકૂળ અને
સરતી છે. ૩. ૧૦૦) ભરનાર જે તારીખથી આહક થાય તે
તારીખથી પ્રસિદ્ધ થતાં મંડલનાં તમામ દિન્દી પ્રકાશનો તેમ જ
“દૈદિકધર્મ” દિન્દી માસિક વિના મૂલ્યે મેળવવાને અધિકાર
થાય છે. જેવા દિન્દી વિભાગ છે તેવા જ મરાઠી વિભાગ છે.
અને તે વિભાગમાં નામ નોંધાવનારને તમામ મરાઠી પ્રકાશનો
અને ‘પુરપાય’ મરાઠી માસિક વિના મૂલ્યે ઘેર બેઠાં મળે છે.
વડોદરા રાજ્યના સુયોગ્ય ક્યુરેક્ટર આર્ટ્સ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ શ્રી
વાકનીસ સાહેબે આ યોજનાની પ્રશંસા કરેલી છે. જે પૃષ્ઠ ૧૩
ઉપર છાપેલી છે. તે જેવા ખાસ બલામણુ છે. જેમનાથી બની

શકે તેમ હોય તે ગૃહસ્થો આ યોજનાનો જરૂર લાભ લેશે એવી આશા છે. રૂ. ૧૦૦)ની યોજનાના ગ્રાહક થનારને આજ સુધીમાં લગભગ રૂ. ૩૦૦) નું સાહિત્ય પહોંચી ગયું છે. જેમાં સંપૂર્ણ મહાભારત ભાષાંતર સહિતનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બે ત્રણ માસમાં શ્રી વાલ્મીકી રામાયણ હિન્દી ભાષાંતર સહિત શરૂ થાય છે. સ્વાધ્યાય-મંડળના મહાભારતના કાર્ય માટે શ્રી. પૂજનીય સ્વામી અમ્બાનંદજી (અમદાવાદ, સરતુ સાહિત્ય કાર્યાલયના સ્થાપક) નો અભિપ્રાય જોવા બલામણુ છે આ આખું મહાભારત રૂ. ૬૫)ના પ્રથમ ગ્રાહક થનારને વિના મૂલ્યે મળ્યું છે. શ્રી રામાયણનો લાભ તેવો જ મળનાર છે, તો તે લાભ લેવા બલામણુ છે. ગુજરાતમાંથી રૂ. ૧૦૦)ની યોજના મુજબના પુરતા ગ્રાહક થતાં શ્રી વાલ્મીકી રામાયણ મૂળ સહિત ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવા તેમજ ગુજરાતીમાં “ વૈદિક-ધર્મ ” અને “ પુરુષાર્થ ” જેવું માસિક કાઢવા શ્રી પંડિતજીએ સંમતિ આપેલી છે.

સ્વાધ્યાય મંડળના શ્રી પંડિતજીના આ મહાન ધર્મયજ્ઞમાં સહુદય સહકાર આપનાર અન્ય દુરંધર પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ

સ્વાધ્યાય મંડળના આ મહાન કાર્યમાં, વેદ સંહિતાઓની તપાસ કરી, હસ્તલિખિત ગ્રંથોના માલીકોને સમજાવીને તેમની પાસેથી મેળવી સંશોધન કરી છપાવવાના કાર્યમાં દેશના જુદા જુદા અન્ય દુરંધર વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રીજીઓ જેમના રક્તના ટીપે ટીપામાં વંશપરંપરાગત વેદની ઝગ્યાઓનું સંગીત ભરેલું છે, જેઓની રગરમમાં વેદ સાહિત્ય રમી રહ્યું છે તેઓએ ખુબ જ અંતઃકરણપુર્વકની મદદ આપી છે અને આપે છે. પરદેશી આદ-

મણીના બચકર ઝંઝાવાતોમાંથી માંડ માંડ જળવાઈ રહેલી પરં-
પરાગત વૈદિક સંહિતાઓ અને અન્ય ગ્રંથોનું સાહ્ય પરિશોધન
કરતાં અને ઋષીમુનિઓની ચાલતી આવેલી પરિપાકીતું હર્દ
તપાસવામાં શ્રી પંડિતજીને આ વિદ્વાનોની ઘણી સહાય મળી છે.
આવા પ્રેમભર્યા સહકારને લીધે શ્રી પંડિતજી જનતા જનાર્દનની
સેવામાં ખુબ પ્રમાણભૂત અને સાહ્ય શુદ્ધ ગ્રંથો રજૂ કરી શક્યા
છે. સ્વાધ્યાય મંડળના આ પ્રમાણશુદ્ધ ગ્રંથોએ સમગ્ર હિંદુસ્થાનના
વૈદિક સાહિત્યમાં અનેરી બાત પાડી છે, એઓનું કાર્ય ધણું જ
આદરણીય અને આવકારદાયક છે. અને ગુજરાતની જનતા તેનો
ચોખ્ખ સત્કાર કરવામાં પાછળ નહીં જ પડે. એવી આશા અને
વિશ્વાસ છે. સ્વાધ્યાય મંડળના ધર્મચર્ચામાં મદદ કરી રહેલા ધુરંધર
પંડિતો અને સાહ્યજીઓનાં શુભ નામો આગળ આપ્યા છે.

ઋગ્વેદીય વિદ્વાનો

પંડિતજી સાથે સહકાર સાધતા ઋગ્વેદના અઠંગ ઉપાસક
અને હિંડા માતા છે. તેઓને વેદના દશ ગ્રંથ વૈદિક ગ્રંથોપગ્રંથ
કંઠરથ છે. વેદોને યાદ રાખવાની તેમની રમરચુશક્તિ અદ્ભુત છે. તેઓની
રૂબરૂમાં મુલાકાત થયા સીવાય તેઓની ખરી બળપતાનો અને વેદ જ્ઞાનનો
પુરતો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. આવા વિદ્વાનો દેશમાં હોય
નહીં અને વેદોનું આપું સંરક્ષણ આજ સુધી થઈ શકેજ નહીં.
આવા જ નિષ્ણાત અને ધુરંધર અથર્વાવેદી, યજુર્વેદી અને સામ-
વેદી પંડિતો શ્રી પંડિત સાતવળેકરજી સાથે સહકાર કરે છે, અને
એઓનાં નામો પણ આગળ આપેલાં છે.

ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ધારેલા ગ્રંથો

ગુજરાતીમાં શરૂ થયેલી સ્વાધ્યાય ગ્રંથમાળા : વાર્ષિક ૩. ૫)

પરદેશ માટે સિ. ૧૦)માં ૧૨૦૦ પાનાનું સંગીન ધાર્મિક સાહિત્ય:—

પ્રથમ વર્ષના ગ્રન્થો—

(૧) વેદામૃત કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

(૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પ્રથમ ભાગ ,, રૂ. ૩-૦-૦

પરંતુ અગાઉથી માહક ચનારને ખાતર ગ્રન્થો રૂ. પાંચમાં (પોસ્ટેજ માફ) આપવામાં આવશે.

બીજા વર્ષમાં આપવા ધારેલા ગ્રન્થો:—

(૧) મૃત્યુને દૂર કરવાનો ઉપાય કિંમત ૦-૬-૦

(૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ભાગ બીજો) ,, ૩-૦-૦

(૩) માનવી આયુધ્ય ,, ૦-૪-૦

(૪) એકાદશીનો ઉપવાસ ,, ૦-૩-૦

(૫) આસન ,, ૨-૦-૦

અગાઉથી માહક ચનારને બીજા વર્ષના ગ્રન્થો રૂ. પાંચમાં (પોસ્ટેજ માફ) આપવામાં આવશે.

સંયોગવશાત્ ઉપરના ગ્રન્થોમાં અમર તેઓની સંખ્યામાં વધઘટ કરવા સ્વાધ્યાયમંડળને છૂટ છે.

આવા પવિત્ર કાર્યમાં સહકાર આપવા શુભરાતને આ પરિચયથી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે. “ વેદામૃત ” થી શરૂ થતી “ સ્વાધ્યાય ગ્રન્થાવળી ” ની વાર્ષિક રૂ. ૫)ની યોજનાને દરેક ધર્મપ્રેમી તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુરાગી વધાવી બેશે, એટલું જ નહિ પણ રૂ. ૧૦૦) વાળા હિન્દી પુસ્તકોની યોજનાને ઉપાડી બેઠ, તેમજ શ્રી. પંડિતજીના આ કાર્યને જીદી જીદી રીતે દાન આપી, ખાસ. વિશેષ કાર્ય માટે ટ્રસ્ટ સ્થાપી તે મંડળને સુખત કરી, આશ્રય દાતા થઈ, પુસ્તકોનાં અંશોદયન કાર્યમાં મદદ કરી, જેટલું અને તેટલું ઉત્તેજન આપવા વિનંતિ છે.

હેવટે આ સ્વાધ્યાય અન્યમાળા લઝાઈની સખત મોંઘવારીમાં
ચર કરવાના અમારા સાહસને ઉત્તેજન આપનાર ગૃહસ્થોનો આમાર
માત્રી આ પરિચય બંધ કરીશું. બાળવા નિવાસી શ્રી. રણુછાહ-
લાલ હરગોવિંદદાસે રૂ. ૧૦૦૦) વિના બ્યાળે તેમજ સોનિત્રા
દાસ વડોદરાના શ્રી. રામલાલ નારણલાલ પટેલે ૩ વર્ષ માટે
રૂ. ૫૦૦) વગર બ્યાળે આપ્યા છે, તેથી સ્વાધ્યાયમંડળ ઉભય
ગૃહસ્થોનું ધણું આભારી છે. તેમજ “ વૈદિક સમ્પત્તિ ” નામક
અન્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર, પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રૂ. ૨૦૦૦)નું ઠાન
આપનાર આફ્રિકા નિવાસી શ્રી. રાનાલાલ જીવાલાલ પટેલનો
(નૈરાખી) તેમજ તેમના ભાઈ શ્રી. છાશાલાલ જીલાલાલ
પટેલનો (કંપાલા) સ્વાધ્યાય મંડળ (ગુજરાત સાખા) ધણો જ
આમાર માને છે.

સર્વેષામેષ દાનાનાં વ્રદાદાનં વિશિષ્ઠતે —મનુ.

સર્વ દાનમાં ધર્મનું દાન-આધ્યાત્મિક ગાંનનું ઠાન સર્વથી
ઉત્તમ છે.

—મનુવાન મનુ.

આત્મજ્ઞાનનો ખરો અર્થ.

આપણે ક્યાં ઉભા છીએ.

શ્રે. — શ્રી. પંડિત સાતવળેકરજી

ધણા વાયકો અમને વારંવાર પૂછે છે કે, મુક્તિની પછી શું થાય છે, સૃષ્ટિના આરંભમાં શું હતું? વગેરે. પરંતુ આ પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછવાથી લાભ શું થાય છે તે અમારી સમજમાં આવતું નથી.

જો વખતે મનુષ્ય બદ્ધ છે, તે વખતે મુક્તિનાં સાધનોનો વિચાર કરવો જોઈએ, બદ્ધ સ્થિતિમાં રહીને પોતાની મુક્તિનાં સાધનોનો વિચાર ન કરતાં, જલદી પ્રાપ્ત ન થાય એવી અવસ્થાનો વિચાર કરવો, એ અમારા મત પ્રમાણે કેવળ પિષ્ટપેષણ છે.

પાઠકો પ્રતિ અમારી આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે, તેઓ આવા પ્રશ્ન પૂછવામાં પોતાનો સમય ન ગુમાવે. એથી ઠાણ લાભ નથી. પરંતુ જેની આવશ્યકતા નથી એવી વાતોમાં સમય વ્યર્થ ગુમાવવાથી બહુજ હાનિ છે. આ પ્રકારની હાનિથી પાઠકોનાં કંઈ વધશે.

એટલા માટે, જો પાઠક ખરેખર વિચાર કરવા ઇચ્છતા હોય, તો એઓ આજની પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરે, આજનાં કંઈ દૂર કરવાનો યત્ન કરે, પોતાના પગની નીચે શું છે, એનો વિચાર કરે, પોતાને સુધારવાનો યત્ન કરે, આનુંજ નામ આત્મજ્ઞાન છે.

કેટલાક શોક કરે છે કે આત્મજ્ઞાનનો અર્થ આત્માનું જ્ઞાન

છે. આ અત્યંત સંક્રમિત અર્થ છે. આત્મજ્ઞાન એટલે પોતાનાં શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, તથા આત્માનું જ્ઞાન, અને પોતાની બહાર ને વિશ્વ છે, એનું જ્ઞાન. આ સર્વનો સમાવેશ આત્મજ્ઞાનમાં થાય છે; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનમાં સર્વ વિદ્યાઓ આવી જાય છે.

જો લોકોનાં શરીરે રાગી થયાં છે, તો એ આત્મજ્ઞાન ન હોવાના કારણેજ રાગી થયાં છે. જો લોકોને આત્મજ્ઞાન હોત, તો એઓને 'શરીરનું' જ્ઞાન હોત, અને શરીર નિરાગી કેવી રીતે રહે, રાગી કેમ - થાય છે, રાગનિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે, - શરીરવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થનાર આ સર્વ જ્ઞાન એઓને હોત.

પરંતુ આજે લોક એમ સમજે છે કે શરીરવિદ્યા જુદી છે અને આત્મજ્ઞાન કંઈ જુદું છે. એથી જોઆ આત્મજ્ઞાની કહેવાય છે, એઓને શરીરવિદ્યા સાથે પોતાનો કંઈ સંબંધ નથી, એવો ભ્રમ હોય છે. આ સર્વ અવૈદિક પ્રથા છે અને આજ કુખનો દેવ છે.

'એજ' રીતે સમાજવ્યવસ્થા તથા રાષ્ટ્રવ્યવસ્થા પણ આત્મજ્ઞાનનો જ ભાગ છે. પાઠકોએ 'ચિશ્વં ચિદ્ગુણઃ' આ સંમુર્ણ વિશ્વજ વિષ્ણુ છે, આ વાત ઇશ્વર-સાક્ષાત્કારના લેખમાં જાણી દરો. જો અ.ખુ. વિશ્વજ વિષ્ણુ તથા આત્મા છે, તો પછી આત્મજ્ઞાનમાં સમાજવ્યવસ્થા તથા રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાનો સમાવેશ નથી થતો, એવું કેવી રીતે માની શકાય ? એટલે જો કે આજકાલ સમાજ અને રાષ્ટ્રની બાબતો આત્મજ્ઞાનની બહાર છે, એવી સમજ છે, તો પણ વૈદિક રીતે તથા ઋષિઓની દષ્ટિએ આ સર્વ બાબતોનો સમાવેશ આત્મજ્ઞાનની અંદરજ છે.

આથી ખ્યાલ આવે છે કે આધુનિક વિચાર વૈદિક વિચાર-

સરણીથી કેવા અને કેટલા દૂર છે. આત્મજ્ઞાનમાં સમ્પૂર્ણ તથા સમગ્ર માનવી જીવનનો સમાવેશ થાય છે, એ જાણવું જોઈએ.

આ રીતે આત્મજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ જાણ્યા પછી નિઃસંદેહ વિદિત થશે કે, આપણાં સર્વ સુખ તથા દુઃખ; આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના અભાવની સાથે સમ્યન્ધ રાખે છે. દરેક ક્ષેત્રમાં આત્મજ્ઞાનથી સુખ તથા એના અભાવથી દુઃખ થાય છે. આથી મુક્તિ પછીનો અને સૃષ્ટીના આરંભની સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં પોતાનો સમય જાળવવા કરતાં જો પાઠક પોતાનાં પગ પાસેની સ્થિતિનું અવલોકન કરશે, અને એ સ્થિતિમાં દુઃખનિવૃત્તિ માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો યતન કરશે, તો એનું અધિક હિત થશે.

---

(૨)

સ્વાધ્યાય મંડળના પરિચય

(હિન્દી ઉપરથી)

સ્વાધ્યાય મંડળે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

સ્વાધ્યાય મંડળના ઉદ્દેશ

- (૧) પ્રાચીન શુદ્ધ સનાતન વૈદિક ધર્મના મૂળ આધારભૂત વેદોને પ્રત્યેક હિન્દુને ધેર પહોંચાડવા.
- (૨) આ માટે હિન્દુ જનતા પાસેથી આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત કરી, વેદના ગ્રંથોને જેમ બને તેમ સસ્તી દિંમતે છાપી પ્રકાશિત કરવા, અને બની શકે તેટલા મહત્ત્વની વસ્તુઓની વ્યવસ્થા કરવી.
- (૩) સનાતન વૈદિક ધર્મના અલભ્ય ગ્રંથોને શોધવા, અને જે ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય એઓને શુદ્ધ તથા સુન્દર રીતે છાપીને એઓનો સરલ અનુવાદ કરાવી પ્રકાશિત કરવા.
- (૪) વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે બિન્ન બિન્ન બાધાઓમાં માસિક તથા પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં; અને બની શકે તો હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સ્વાધ્યાય મંડળની શાખાઓ સ્થાપવી.
- (૫) સનાતન વૈદિક ધર્મ પર ધનાર આક્ષેપોને દૂર કરવા.
- (૬) સનાતન વૈદિક ધર્મનો દેશદેશાન્તરમાં પ્રચાર કરવો.

પુરોવચન

વધતા જતા વિજ્ઞાનના આ યુગમાં જડવાદે ચેતનવાદમાં (અધ્યાત્મવાદમાં) પ્રાચઃ અગ્રદા પેદા કરી છે. આજકાલના

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલા લોકો, ઇશ્વર, આત્મા, ધર્મ, આદિ વસ્તુઓને માનવજાતિની નંરી કલ્પના સમજે છે અને એઓને દેાંગ તથા ધર્તીંગ માનવા લાગ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરનારી, આચાર્યશ્રીશ્રીમુનિઓના ઔદ્ધિક તથા આધ્યાત્મિક ચર્ચાકાર દર્શાવવાનો યત્ન કરનારી સંસ્થા પ્રતિ મણેલી મણેલી જનતાનું ધ્યાને આજ સુધી પૂર્ણ રીતે આકર્ષિત ન થયું હોય, એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ હવે કેવળ વિજ્ઞાનની મદદવડે જડવાદથી થનાર હાનિઓ જેમ જેમ પ્રત્યક્ષ થતી જાય છે, તેમ તેમ સ્વાધ્યાય મંડળ પ્રતિ લોકોનો ખ્યાલ પોતાની મેળે ખેંચાતો આવે છે. જનતા ધીમે ધીમે અધ્યાત્મવાદના અભાવનો અનુભવ કરવા લાગી છે.

મોટે ભાગે ધણા લોકોનો ખ્યાલ છે કે ધર્મ એ મનુષ્યની કેવળ આધ્યાત્મિક બાબતને સુધારવાનું એક સાધન છે પરંતુ આ ખ્યાલ પૂરેપૂરો ખોટો છે. ધર્મ, વ્યક્તિ, સમાજ, નીતિ, દેશ, રાષ્ટ્ર તથા તમામ વિશ્વની સાથે સમ્બન્ધ રાખે છે, અને દરેકને પોતાનું કર્તવ્ય બતાવે છે. ધર્મ વિના એક ક્ષણ પણ રહી શકાતું નથી, ધર્મના વિરુદ્ધ આચરણ કરવું એટલે જ અશાન્તિ. સંગઠનનું એકમાત્ર સાધન પણ ધર્મ જ છે. આનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ ઇસ્લામ તથા ક્રીશ્ચિઆનીટી છે.

સ્વાધ્યાય મંડળની સ્થાપનાનો હેતુ, ધર્મનું વાર્તાવિક સ્વરૂપ જનતાના સમક્ષ રાખવા ઉપરાન્ત એ પણ છે કે, પ્રચલિત મતમતાંતરોના કારણે છિન્નબિન્ન હિન્દુ જાતિને એના વાર્તાવિક ધર્મનું માન કરાવવું, એને સનાતન વૈદિક ધર્મની ખજાનાનીયે એકત્રિત તથા સંગઠિત કરવી, અને એ માટે વેદ આદિ ધર્મ-ગ્રંથોનો પ્રચાર કરીને એઓથી હિન્દુમાત્રને પરિચિત કરવા.

આજકાલ કોશ્ચીઆનીટીનાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો પ્રચાર કરવા માટે બાઇબલ સોસાયટી નામની એક જાપરજન્ટ સંસ્થા મોજુદ છે. એની સો વર્ષની જીંદગીમાં લગભગ પચાસ કરોડ પૌંડ બાઇબલનો દેશદેશાન્તરમાં પ્રચાર કરવા માટે એને આપવામાં આવ્યા છે. કોશ્ચીઆનીટીનો પ્રચાર માત્ર ધાર્મિક સંગઠનની દૃષ્ટિએ જ નથી થતો, પરંતુ ધર્મપ્રચારના ઓથા નીચે જાપરજન્ટ રાજનૈતિક સંગઠન કરવામાં આવે છે.

મુસલમાનો ધર્મના કારણે કેટલા મુસંગદિત છે, હૈદરાબાદના નિઝામ સરકારે કુરાને શરીફ છાપવા માટે રૂ. ૧૦ લાખ આપ્યા છે અને રૂ. ૨૫૦૦૦૦ બેંગલે આપ્યા છે. એ વાત તો ઠાંકનાથી છૂપી નથી. કુરાને શરીફને સુન્દરમાં સુન્દર છાપવા માટે, મુસલમાન જનતા તથા મુસલમાનો રાજ્યો પાણીની જેમ પૈસા વાપરે છે.

પરંતુ જ્યારે આપણે હિન્દુઓ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ, તો સર્વથા વિપરીત જોઈએ છીએ. હિન્દુઓ પાસે ધન નથી એવું નથી; હિન્દુઓ ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી વિહીન છે, એમ પણ નથી; અને એવું પણ નથી કે હિન્દુઓમાં દાનવૃત્તિ ઓછી છે. દાન આપવામાં હિન્દુઓ ભાગ્યે જ ઠાંકનાથી પાછળ રહેતા હશે. પરંતુ વાત એ છે કે હિન્દુ ધર્મની દાનધારા વિપરીત વહી રહી છે. હિન્દુઓમાં ધાર્મિક એકધનો સર્વથા અભાવ હોવાથી આજ એવી વિઠટ પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે, પ્રાચીન સનાતન વૈદિક ધર્મના મૂળ આધાર-ભૂત ચાર વેદ પણ શુદ્ધ છાપેલા ભારત વર્ષમાં મળી શકતા નથી. એઓને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદેશીઓના સરણે જવું પડે છે. આપણે માટે આથી વિશેષ ચોક્કસ વાત કંઈ હોઈ શકે ?

વિદેશોમાં જે વેદ મળે છે એ એટલા કિમતી હોય છે કે સામાન્ય મનુષ્યથી એઓનો સંગ્રહ થઈ શકે તેમ નથી. હિદાહરણ તરીકે—

પ્રો. મેકસમુઝર દ્વારા ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રકાશિત મુળ શ્લોક સંહિતાનું મૂલ્ય સો રૂપિયા છે; અને સંસ્કૃત સાયણ-ભાષ્ય સહિત શ્લોકનું મૂલ્ય અઢીસો રૂપિયા છે.

આજ રીતે જર્મનીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ સ્વરરહિત અથર્વવેદ સંહિતાનું મૂલ્ય પચાસ રૂપિયા છે. અને ત્યાંથી જ પ્રસિદ્ધ થયેલ અથર્વવેદની પિરપલાદ શાખાનું મૂલ્ય ત્રણસો રૂપિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ખીજાં પુસ્તકોની આવીજ હાલત છે. 'પૂર્ણ-રૂપમાં તો કયાંયથી કશું મળતું જ નથી. ભારતવર્ષમાં આ વિષયમાં આજ સુધી જે કંઈ થોડાઘણા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે એ અપૂર્ણ તથા અસંતોષજનક છે. આપણી આ વિવશતા, પરવશતા તથા લજ્જાસ્પદ સ્થિતિને દૂર કરવા માટે જ ખાસ કરીને સ્વાધ્યાય મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. સ્વાધ્યાય મંડળ આ વિષયમાં કેટલું સફળ થયું છે, અને એને આ વિષયમાં જનતાએ કેટલો સાથ આપ્યો છે, એ સર્વ આગળ આપેલા વૃત્તાંતથી સ્પષ્ટ થશે.

આ વૃત્તાંતને વાંચ્યા પછી આ સંબંધી સર્વેનું પોતપોતાનું ધાર્મિક કર્તવ્ય શું છે, એ દરેક વ્યક્તિ પોતે જ સમજી શકશે, એટલે એ વિષયમાં અહીં વિશેષ ન કહેતાં આગળ છાપેલો સ્વાધ્યાય મંડળનો, પરિચય વાંચવાની અમે પાઠકોને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

સ્વાધ્યાય મંડળ

(વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રચારક સંઘ)

વેદ સર્વ સત્ય વિદ્યાઓનું મૂળ છે. વેદનો અભ્યાસ કરવો કરાવવો એ આર્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે. મનુ મહારાજ પણ લખે છે કે:—

વેદમેવ સદામ્યસ્યેત્ તપસ્તપ્સ્યન્ દ્વિજોત્તમઃ ।

વેદાભ્યાસો દિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિદોચ્યતે ॥

યોડનધીત્ય ઝિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ ।
સ જીયન્નેવ શુદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્ધયઃ ॥

(મનુ. ૨૧૧૬-૬૭)

વેદમેધામ્યસન્નિત્યં યથાકાલમતન્નિતઃ ।

ત સ્વસ્યાહુઃ પરં ધર્મમુપધર્મોડન્ય ઉચ્યતે ॥

(મનુ. ૪૧૪૭)

સનાતન વૈદિક ધર્મનો મૂળ આધાર મંથ અનાદિ પવિત્ર વેદ છે. વેદના અભ્યાસ વિના આ ધર્મનું જ્ઞાન થવું સંભવિત નથી. આથી જ વેદોનો અભ્યાસ અનાદિ કાળથી દિગ્ગેનો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનો) પરમ ધર્મ મનાયો છે.

આ પ્રમાણે પોતાના ધર્મગ્રન્થ પવિત્ર વેદોનું યથામતિ અધ્યયન કરીને એઓના પવિત્ર જ્ઞાનને ખીખરોને પહોંચાડવાના જ્ઞાનયજ્ઞને કાયમ રાખવા માટે તેમ જ આ લેખના આરમ્ભમાં બતાવેલા હિંદુઓને કાર્યમાં પરિણત કરવાની ઇચ્છાથી વિક્રમ સંવત ૧૯૭૫, ઇસ્વીસન ૧૯૧૮ ના મે માસની વીસમી તારીખે ઔન્ધમાં સ્વાધ્યાય મંડળની સ્થાપના કરી.

ઔન્ધ (AUNDH)

ઔન્ધ એ દક્ષિણ ભારતમાં સતારા જિલ્લામાં ઔન્ધ નામના દેશી રાજ્યની રાજધાની છે. પૂનાથી આ સ્થળ નેવું માઇલ છે. ઔન્ધ આવવા માટે, ઔન્ધ રેલ્વે સ્ટેશન ન હોવાથી મદ્રાસ એન્ડ સુધન બરાહ રેલ્વેના રહિમતપુર (Rahimatpur) નામના સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. મુંબાઈથી પૂના જનારી લગભગ બધી જ ગાડીઓનો આ રેલ્વે સાથે સંબંધ છે અને મુંબાઈ જતાં પૂના સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે. મુંબાઈથી સીધી રહિમતપુરની ટીકેટના સવાયાર રૂંધીઆ થાય છે. રહિમતપુર સ્ટેશને ઉતરતાં જ ત્યાંથી

ચૌદ માઇલ દૂર ઔન્ધ જવા માટે મોટર તૈયાર મળે છે, જે છ આનામાં ઔન્ધ લેઈ જાય છે. આ પ્રકારે સ્વાધ્યાય મંડળને જોવા આવનાર સજ્જનોને કોઈ પ્રકારનું કષ્ટ પડતું નથી.

સ્વાધ્યાયમંડળ માટે ઔન્ધ કેમ પસંદ કરવામાં આવ્યું ?

ભારતવર્ષનાં મોટાં મોટાં સમૃદ્ધ શહેર છોડીને ઔન્ધ જેવા એકાન્ત શહેરને પસંદ કરવાનું ખાસ કારણ એક તો એ છે કે અહીં શહેરોની જેમ ધામધુમ અને શોરજકાર નથી. વૈદિક સાહિત્યનો સ્વાધ્યાય અને સંશોધન કરવા માટે આવશ્યક શાન્તિ તથા નિશ્ચિંતતા બંને અહીં અનાયાસ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં સ્વાધ્યાય માટે પૂરતો સમય મળે છે, અને ઘણા થોડા ખર્ચે સાંસારિક વ્યવહાર ચાલે છે. ઔન્ધ એક નાના પહાડ ઉપર વસેલું હોવાથી ગરમીના દિવસોમાં ખાસ તાપ પડતો નથી.

આ ઉપરાંત આ સ્થાન પસંદ કરવામાં એક મુખ્ય વાત એ હતી કે સ્વાધ્યાયમંડળના આરંભના દિવસોમાં એને કોઈ એવા આશ્રયદાતાની જરૂર હતી કે જે વખતે વખતે સર્વ પ્રકારનું પ્રોત્સાહન આપતા રહે અને જે આ કાર્યમાં સંહાનુભૂતિ દર્શાવે.

શ્રીમાન નરેશ શ્રી ભવાનરાવ શ્રીનિવાસરાવ પંત પ્રતિનિધિ, બી. એ. રાજસાહેબ, સંસ્થાન ઔન્ધ એઓ એવા જ એક મજબૂત બાહ્ય રાજવી છે, જેઓ ખુદ વિદ્યાવિલાસી હોઈ, વેદગ્રેમી તથા આર્યસભ્યતાના પુરસ્કર્તા છે. સ્વાધ્યાયમંડળ પ્રતિ એઓની સર્વદા સંહાનુભૂતિ છે; અને એઓશ્રીએ સ્વાધ્યાયમંડળને એક સારી રકમ આપી મદદ પણ કરી છે.

સ્વાધ્યાયમંડળના સંસ્થાપક

શ્રીયુત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજી

વૈદિક ધર્મ તથા એના સાહિત્યની દૃઢતા જોઈ, શ્રીયુત:

શ્રીપાદ દામોદર સાનવળેકરજીએ પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે ઠાઠ પણ રીતે આનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, અને ખીજા ધર્મના સારિત્યની જોમ વૈદિક ધર્મનું સાદિત્ય પણ મુલભ થઈ દિન્દુ માનના ધર્મમાં એનો પ્રચાર થવો જોઈએ. આ માટે પોતે પહેલાં તો આર્થિક પ્રસોબનોનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાની પાસે જે કંઈ હતું એનાથી, ઔન્ધમાં આવીને, સ્વાધ્યાયમંડળની સ્થાપના કરી. પંડિતજી વર્તમાન વૈદિક વિદ્વાનોમાં વેદના એક અસાધારણ વિદ્વાન ગણાય છે. એથી જનતાએ તેઓને અનેકવાર વૈદિક સંમેલનોના પ્રમુખ બનાવી એઓનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું છે. સ્વાધ્યાયમંડળ દ્વારા પ્રકાશિત તમામ ગ્રંથોને પોતે જ લખ્યા છે. આ ગ્રંથોને વાંચવાથી તેઓ-શ્રીની વિદ્વતાનો ખ્યાલ સહેલાઈથી આવી શકશે.

શરુઆતમાં પોતે પોતાનાં સતત ત્રીસ વર્ષના વૈદિક સ્વાધ્યાયનો પરિચય જનતાને કરાવવા લાગ્યા. પોતાનાં પ્રચારને વધારે રિધર બનાવવા માટે તેઓએ આરંભમાં ‘સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક’ તથા ‘વેદકા સ્વયંશિક્ષક’ એમ બે પુસ્તકો લખ્યાં. આ બંને એ કાર્યને વધારે વેગ આપવા માટે, પોતે એક વૈદિક ધર્મ નામનું માસિક શરુ કર્યું.

આ પ્રમાણે જોમ જોમ જનતા સ્વાધ્યાયમંડળના પરમ ઉપયોગી કર્યો તથા સેવાઓથી પરિચિત થતી થઈ, તેમ તેમ સ્વાધ્યાય મંડળના કાર્યોને વેગ મળતો ગયો. આજે બાવીશ વર્ષની આ સંસ્થાએ ઠેટલું કાર્ય કર્યું છે, અને એનાથી વૈદિક ધર્મની ઠેટલી સેવા થઈ છે. એનું અનુમાન આગળ આપેલા વૃત્તાન્તથી ઠાઠ પણ અનાયાસે કરી શકે છે. ૪

પુસ્તક પ્રકાશન

સ્વાધ્યાય મંડળની સ્થાપના થયે બાવીશ વર્ષ થઈ ગયાં. આટલા સમયમાં આ મંડળદ્વારા ગ્રામીન વૈદિક સાદિત્ય સમ્પન્ન

જે જે પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવોમાં આવ્યાં છે, એ 'સર્વ' મૌલિક (ઓરીજનલ) હોય, અત્યંત લોકપ્રિય તથા સ્થિર સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરનારાં માનવામાં આવ્યાં છે. આ પુસ્તકોના સમ્બન્ધમાં જોયે વિશેષ તપાસ કરવો હોય, તે સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકોનું મોટું સચિપત્ર જુઓ. અહીં કેટલાક પુસ્તકોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

(૧) સચિત્ર સંપૂર્ણ મહાભારત—અઢાર પર્વોના આ મહાભારતમાં લગભગ એક લાખ જેટલી શ્લોક સંખ્યા છે, શુદ્ધ તથા સરલ હિન્દી ભાષાના અનુવાદની સાથે પાઠકોની સવડ માટે જુદા જુદા દશ ભાગોમાં આ મહાભારતને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ વિશાલકાય મહાભારતનાં અગ્રીઆર હજાર પાનાં છે અને ફોટો મશીન વર્ગનું છે. આ ઉપરાન્ત એમાં બિન્ન બિન્ન ઘટનાઓને દર્શાવતાં અનેક રંગીન તથા સાદાં ચિત્ર છે. ડુંકામાં, આજ સુધી જેટલાંય મહાભારત છપાયાં છે, એ સર્વમાં આ અગ્રેડ છે. મહાભારતના શોખીનો માટે અને પુસ્તકાલયો માટે આ પુસ્તક ખરેખર સંગ્રહ કરવા લાયક છે.

વૈદિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરનારા તથા એમાં રસ લેનારાઓ માટે મહાભારતનો અભ્યાસ અત્યંત આવશ્યક છે. કેમકે વ્યાસ મુનિશ્રીએ વેદોના અથોને સુગમ તથા સ્પષ્ટ કરવા માટે આ વિશાલ મન્થની રચના કરી હતી. એટલા માટે આ અન્થ સમ્બન્ધી કહ્યું છે કે 'મારતવ્યપદ્દેશેન હ્યામ્નાયાર્યશ્ચ દર્શિતઃ' આ પ્રમાણે એની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી છે.

(૨) મહાભારત-સમાલોચના—મહાભારતમાં વર્ણવેલી અનેક ઘટનાઓ, સ્થળો તથા અનેક વિવાદાસ્પદ જાતિઓ સમ્બન્ધી આમાં યુક્તિયુક્ત વિદ્વતાપૂર્ણ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે. જોયે

એકવાર પણ આ સમાધાનના વાંચી છે તેણે મુક્તકંઠે એની પ્રશંસા કરી છે.

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—સ્વાધ્યાય મંડળનું ખીજું અંગ્રેક કાર્ય 'પુરુષાર્થબોધિની ભાષાટીકા સાથે ભગવદ્ગીતા'નું પ્રકાશન છે. એકદળર ખસો ને અઢાર પાનાનાં આ પુસ્તકને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરેલું છે. આપે અનેક ગીતાઓનાં ભાષ્ય જોયા દશે, અનેકનો અભ્યાસ કર્યો દશે, પરન્તુ આમાં જે વિશેષતા છે તે કાષ્ઠપથ સ્થળે આપની નજરમાં નહિ આવે. આ પુરુષાર્થબોધિનીમાં ગીતા-વચનોની સાથે વૃક્ષના કરવા માટે સ્થળે સ્થળે વેદવચનો મૂક્યા છે. જો આ વચનોને ક્રમપૂર્વક એકઠાં કરવામાં આવે તો નવી વેદગીતા તૈયાર થઈ જાય. આ એની એક ખાસ વિશેષતા છે. આજ સુધીનાં ગીતાનાં ખીજાં ભાષ્યોમાં ગીતાનાં વચનોની વૃક્ષના માત્ર ઉપનિષદો અને સ્મૃતિઓનાં વચનોની સાથે કરવામાં આવી છે; કાષ્ઠપથ વેદ સાથે વૃક્ષના કરી નથી. આ ઉપરાન્ત ભાષા આદિની સરલતાના કારણે આ ગીતા એટલી બંધી રહી જાય છે કે, એકવાર વાંચવાની શરૂઆત કર્યા પછી વચમાં છોડવાની જરા પણ ઇચ્છા થતી નથી.

(૪) અથર્વ વેદ-ભાષ્ય—વેદભાષ્ય માટે વેદગ્રંથોનો માગણી અવારનવાર આપતી રહેવાથી, સર્વથી પ્રથમ અથર્વવેદનું ભાષ્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું. વેદોના ભાષ્ય તૈયાર કરવામાં કેટલી કેટલી અંડ્યણો આવે છે, એ વાતને વિદ્વાન પાંદક સારી રીતે જાણે છે. વેદોનાં સાર્યાં ભાષ્યો તૈયાર કરવા માટે આવશ્યક સાધન અન્ય કયાંય પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેમ છતાં આ સર્વ કદિનતાઓમાંથી પસાર થઈને પણ આ ભાષ્ય તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ ભાષ્યમાં મંત્રોનો દેવળ શબ્દાર્થ ન આપતાં ભાવાર્થ

તથા વિશેષ રૂપદીકરણ પણુ આપવામાં આવ્યું છે. એથી ભાષ્ય અત્યંત સરલ તથા સ્પષ્ટ થયું છે. એમાં રામચક્રિત્સા, રાજ-કારણ, સમાજકારણ આદિ જુદા જુદા ત્રણસો વિષયો પર પ્રકાશ નાખ્યો છે. વેદોના સમ્બન્ધમાં નવીન શોધ કરવાની ઈચ્છા રાખનારાઓ માટે તથા વેદમાં શું છે, એ જાણવા માગનારાઓ માટે આ ભાષ્ય અત્યંત ઉપયોગી છે.

ઉપનિષદ્ મર્થમાળા—આજ સુધી ઇશ તથા કેન આ બે ઉપનિષદો ભાષ્યસહિત તૈયાર થયાં છે. બીજાં ઉપનિષદો પણુ આજ રીતે પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ઉપનિષદોનું આ ભાષ્ય નવીન સ્વરૂપનું હોઈ, ઉપનિષદોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે.

કેનોપનિષદના ભાષ્યની વિશેષતા એ છે કે, આ ઉપનિષદની વૃક્ષના અથર્વવેદના કેન સૂક્તની સાથે કરી છે. આ રીતે આ અથર્વવેદીય કેન સૂક્ત, મૌલિક અર્થ તથા વૈદિક મૂળ સૂક્તની સાથે જનતાની સન્મુખ મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બન્ને ઉપનિષદો પોતાની વિશેષતાઓના કારણે ખુબ લોકપ્રિય સિદ્ધ થયાં છે.

યોગ સાધનમાળા—આ માળાનાં તમામ પુસ્તકો એક એકથી વિશેષ છે. એઓની નેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી છે. આ માળામાં સન્ધ્યોપાસના, બ્રહ્મચર્ય, આસન, યોગ-સાધનની તૈયારી, સૂર્યભેદનવ્યાયામ, ઇત્યાદિ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. આ માળાનાં પુસ્તકો માટે અલગ માગણી જ સિદ્ધ કરે છે કે એ-જનતાને ખુબ પ્રિય તથા લાભદાયક થઈ છે.

આ પુસ્તકો ઉપરાંત સ્વાધ્યાય મંડળે બીજાં ઘણાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો જેવાં કે ‘સંસ્કૃત સ્વયં શિક્ષક’ ‘વેદ-સ્વયં-

શિક્ષક ' ઇત્યાદિનું, વખતોવખત પ્રકાશન કર્યું છે, જે સમ્બન્ધી વિશેષ તપાસ સ્વાધ્યાય મંડળમાં કરવી.

વૈદિક ધર્મના (શુદ્ધ મનાતન ધર્મ) સાહિત્યના પ્રચારાર્થે સ્વાધ્યાય મંડળ ' વૈદિક ધર્મ ' નામના માસિકનું પણ પ્રકાશન કરે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં આ માસિક દ્વારા વેદ સમ્બન્ધી લેખોનાં સંગ્રહ પચીસ લગ્ગર પાનાં જનતાની સન્મુખ રૂંટુ થયાં છે. જનતાએ પણ એનું દાદિંક સ્વાગત કર્યું છે.

છેલ્લા બાવીસ વર્ષોમાં, સાધારણ ધનથી શરૂઆત કરીને સ્વાધ્યાય મંડળે સંગ્રહ છ સાત લાખ રૂપિયાનાં ઉપર બતાવેલાં પુસ્તકો છાપી જનતામાં એનો પ્રચાર કરીને વૈદિક ધર્મની સેવા કરી છે. આજ સુધીમાં મદારાષ્ટ્ર, મધ્યભારત, સંયુક્તપ્રાન્ત, પંજાબ, સીમાપ્રાન્ત, રાજપ્રતાના, જૂદહ ગુજરાત, કાઠિઆવાડ, સિન્ધ તથા બંગાળ વિગેરે ભારતવર્ષના સર્વ મોટા મોટા પ્રાન્તોમાં મુખ્ય શહેરોમાં સ્વાધ્યાય મંડળના પુસ્તકો પહોંચી ગયાં છે. એટલુંજ નહિ પણ આફ્રીકા સુધી સ્વાધ્યાય મંડળનું નામ તથા કાર્ય પહોંચી ગયાં છે. આ ઉપરાન્ત સ્વાધ્યાય મંડળનાં કેટલાંય જુદાં જુદાં પુસ્તકોના અનુવાદ, ઉર્દુ, સિન્ધી, ગુજરાતી, કાનઠી, તેલુગુ આદિ હિન્દુસ્થાનની અનેક ભાષાઓમાં થયાં છે. આ સર્વ વાતો, સ્વાધ્યાય મંડળનાં પ્રકાશનોની કેટલી વિશેષ લોકપ્રિયતા છે તે સિદ્ધ કરે છે.

વેદસાધ્ય તૈયાર કરવામાં કઠિનતા

સાધારણ જનતાને વૈદિક સાહિત્યનું મહત્વ બતાવી એના પ્રતિ આકર્ષિત કર્યા પછી, પોતાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે વેદોનું ભાષ્ય તૈયાર કરી લોકોની સન્મુખ રૂંટુ કરવું એ સ્વાધ્યાય મંડળ માટે આવશ્યક હતું. એટલે સ્વ. મંડળે સૌથી પ્રથમ અથર્વવેદનું ભાષ્ય

તૈયાર થયું. પરંતુ આ બાબ તૈયાર કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ પડી તેમાં સૌથી મોટી અને મુખ્ય એ હતી કે વેદોની શુદ્ધ સંહિતાઓ કાઢી પણ સ્થળેથી ઉપલબ્ધ થતી ન હતી. આમ વેદોના શાખાગ્રન્થ તથા બાબ્યના માટે આવશ્યક સાધન ગ્રન્થોનો પણ અભાવ હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં બાબ્ય કરવાના કાર્યને એક બાબુ પર મૂકીને સૌથી પહેલાં શુદ્ધ વેદ તૈયાર કરવાનો વિચાર કર્યો.

શુદ્ધ વેદ છાપવાનું કાર્ય

વેદોની શુદ્ધ સંહિતાઓ છાપતાં પહેલાં આજ સુધી જ્યાં જ્યાં વેદ છપાય છે ત્યાં ત્યાં એઓની તપાસ કરી. આશ્ચર્ય તથા દુઃખની વાત એ છે કે ભારત વેદધર્મોનુયાયીઓનો ગઢ હોવા છતાં ભારત-વર્ષની અપેક્ષાએ યુરોપમાં જ વિશેષ શુદ્ધ તથા સુંદર છાપેલા કેટલાક વેદ પ્રાપ્ત થયા. પરંતુ આ ગ્રન્થો પણ પૂર્ણ શુદ્ધતાની કસોટીમાં ઉતરી શકે તેમ ન હતું. આવી હાલતમાં સ્વાધ્યાય મંડળે આખા ભારતવર્ષમાં તપાસ કરીને સો સો વર્ષથી પણ વિશેષ પ્રાચીન હસ્તલિખિત સંહિતાઓ પ્રાપ્ત કરી. વેદોને વંશ-પરંપરાથી યાદ કરનારા વેદપાઠીઓ તથા ધનપાઠીઓને ભેગા કર્યા અને એ બધાની મદદથી હજારો રૂપિયા ખર્ચી ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી અન્તે શુદ્ધ વેદોનો પત્તો પાડી એઓને છાપ્યા. હાલ ચારે વેદો શુદ્ધ, સુંદર તથા સસ્તા છપાએલા, સારી બાંધણીવાળા, બહુજ થોડા મૂલ્યમાં સ્વાધ્યાય મંડળમાંથી મળે છે.

વિદેશોમાં છપાએલા જે વેદ મળે છે, એ એટલા બધા કીમતી છે કે વેદગ્રંથો સાધારણ ભારતવાસી એઓને ખરીદી શકે તેમ નથી. ભારતવર્ષમાં આજકાલ જે છાપેલા વેદ મળે છે, એ જ્યાં કીમતમાં થોડા સસ્તા છે, ત્યાં એઓની છપાઈ, બાંધણી તથા શુદ્ધતા બરાબર નથી. ઋગ્વેદ છાપ્યા પછી ત્રણ મહીનામાં જ

તેની પ્રતો ખલાસ થઈ ગઈ અને સ્વાધ્યાય મંડળને એને બીજીવાર હંપાવવો પડ્યો, આટલા ઉપરથી સ્વાધ્યાય મંડળદ્વારા પ્રકાશિત વેદોની શ્રેષ્ઠપ્રિયતાનું અનુમાન થશે.

વરતુતઃ હિંદુઓની સંખ્યાને લક્ષ્યમાં લેતાં હિંદુ માનના ધરમાં વેદોને પહોંચાડવા માટે, શુદ્ધ વેદોના સાદા કે તાંબાના ઋશોક બનાવવા જોઈએ, અથવા તે સ્ટીરીયો ટાઇપોગ્રાફી વેદોનું મુદ્રણ કરવું જોઈએ. પરંતુ આ બંને બાજુનો માટે હજારો રૂપિયાની આવશ્યકતા છે. જો ધનવાન હિંદુઓ અથવા હિન્દુ રાજા મહારાજા આ બાબત ધ્યાનમાં લે તો આ કાર્ય સહેલાઈથી અને જલદીથી થઈ શકે. સ્વાધ્યાયમંડળ પોતે આ માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. જો હિંદુ જનતા આમાં સંપૂર્ણ સાથ આપે તો નજીકના ભવિષ્યમાં આ કાર્ય પણ થઈ જશે.

વેદ છપાયા પછી બીજી જુદી જુદી વૈદિકશાખા સંહિતાઓ પણ છાપવાની છે. એની સાથે સાથે ઉપનિષદ્ આદિ વૈદિક વાક્યમયના ગ્રંથ તથા વેદોના અંગઉપાંગ પણ છપાશે. આ ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત સૂચી નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઋગ્વેદ

ઋગ્વેદ-સંહિતા, સાંખ્યાયન-સંહિતા, ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ઐતરેયારણ્યક, ઐતરેયોપનિષદ્, સાંખ્યાયન બ્રાહ્મણ, સાંખ્યાયનારણ્યક, ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય, ઋગ્વિધાન, તથા ચરણ્યુષૂદ્ આદિ ઋગ્વેદનું વાંચન.

(૨) યજુર્વેદ

(શુક્લ) યજુર્વેદ વાજસનેયી સંહિતા, કાણ્વ-સંહિતા, (કૃષ્ણ) તૈત્તિરીય-સંહિતા, કાપિષ્ઠન-સંહિતા, કાઠક-સંહિતા, ત્રિવણ્ણી-સંહિતા ઇત્યાદિ સંહિતા ગ્રંથ;

શતપથ બ્રાહ્મણ (કાણ્વ તથા વાજસનેય), તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, તૈત્તિરીયારણ્યક, શુક્લ, કૃષ્ણ યજુ-પ્રાતિશાખ્ય તથા ઉપનિષદાદિ યજુર્વેદિક વાંગમય.

(૩) સામવેદ

સામવેદ-સંહિતા, સામગાનના બધા ગ્રંથ, આરણ્યક સંહિતા, જૈમિનીયોપનિષદ બ્રાહ્મણ, તાણ્ડ્ય મહાબ્રાહ્મણ, દૈવત તથા પૂર્વિંશ બ્રાહ્મણ, પુષ્પસૂત્ર ઇત્યાદિ બધું સામવેદીય વાંગમય.

(૪) અથર્વવેદ

અથર્વવેદ-સંહિતા, પિષ્પલાદ-સંહિતા, ગોપથ બ્રાહ્મણ, અથર્વપ્રાતિશાખ્ય આદિ બધું અથર્વવેદીય વાંગમય.

આ સર્વ ગ્રંથોને શુદ્ધ તથા સુંદર છાપવાની સાથે સાથે જુદી જુદી ભાષાઓમાં એઓનો અનુવાદ પણ કરવામાં આવશે.

સાધન ગ્રંથ

વેદોના સરલ અર્થ તથા મન્ત્રોના તત્વગાનનું વિવરણ આપવા માટે ઉપયુક્ત ગ્રંથો ઉપરાંત નીચે લખેલા સાધન-ગ્રંથોની પણ આવશ્યકતા છે. એઓના શિવાય જલદીથી તથા સહેલાઈથી વેદના અર્થ નિશ્ચિત થવા કહિન છે.

(૧) દેવતા મન્ત્ર સંગ્રહ.

(૨) વેદમન્ત્રોનું વર્ગીકરણ.

(૩) પુનરક્ત અને અભ્યસ્ત મન્ત્રોનું સંગતિકરણ.

(૪) સમાન કે વિરુદ્ધ વિચારવાળા મન્ત્રોનો સંગ્રહ.

(૫) સર્વે વેદોના મન્ત્રોની ચરણસૂચી, જની શકે તો, આવાકાર તથા અન્યાકારની સૂચી.

(૬) શબ્દસૂચી, વિષયસૂચી, નામસૂચી, એમાં પણ બની શકે તો રચાનનામસૂચી, વસ્તુનામસૂચી, ઋષિસૂચી, તથા વિશેષણયુક્ત દેવતાસૂચી ઇત્યાદિ.

આ સાધન ત્રયો તૈયાર થાય એટલે વેદભાષ્ય કરવું ખીતકુલ સહેલું થઈ જશે. પછી ભાષ્યમાં કોઈપણ પ્રકારના સંદેહને રથાન નહિ રહે. યાગિક, આખ્યાત્મિક, સામાજિક, રાજકીય, આદિ અનેક દ્રષ્ટિએ વેદોની તપાસ કરવી સુગમ થઈ જશે. વૈદિક સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય કરવામાં પણ પછી કોઈ પ્રકારની તકલીફ રહેશે નહિ. અને આજકાલના ધાર્મિક ઝગડાઓ નક્કી મટાડી શકાશે.

ઉપર બતાવેલાં તમામ કાર્યને પૂર્ણ કરવા માટે પાંચથી સાત વર્ષની મુદત જોઈએ. પરન્તુ આ કાર્ય માટે આવશ્યક ધન સંગ્રહ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે વખતસર જનતા પાસેથી મળી રહે તો જ આટલા સમયમાં આ કાર્ય થઈ શકે. આ કાર્ય માટે કુલ કેટલાં ધનની જરૂર છે તેનો અંદાજ નીચે પ્રમાણે છે.

નાણાંની જરૂરી અંદાજ

	રૂપિયા.
(૧) વેદ સંહિતાઓની છપાઈ	૨૫૦૦૦
(૨) બ્રાહ્મણ, આરણ્યક આદિ ગ્રંથોની છપાઈ	૨૫૦૦૦
(૩) દેવત સંહિતા, મંત્રોનું વર્ગીકરણ તથા અન્ય સૂચી.	૧૫૦૦૦
(૪) આદિ તથા અન્ય અક્ષરવાળી ચરણ સૂચી.	૧૦૦૦૦
(૫) શબ્દ સૂચિ, વિષય સૂચી આદિ જુદી જુદી સૂચીઓ.	૧૫૦૦૦
	૯૦૦૦૦
(૬) વેદભાષ્ય તૈયાર કરી અને છપાવી પ્રકાશિત કરવું.	૨૫૦૦૦
	૧૧૫૦૦૦

આ અંદાજ લગભગ ૧ લાખ ૧૫ હજાર રૂપિયા થાય છે. આ ઓછામાં ઓછો અંદાજ માંડયો છે પરંતુ અમારો ખ્યાલ છે કે આ ઉપરાંત દરેક હજાર રૂપિયા વિશેષ ખર્ચ થશે. એટલે સવાલાખ રૂપિયામાં આ સર્વ કાર્ય સંપૂર્ણ રૂપે નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થઈ શકશે. ઉપરના અંદાજમાં સર્વ પ્રકારના ખર્ચના અંદાજનો સમાવેશ કરેલો છે.

વેદ તથા વેદભાષ્ય આદિની કિંમત જ્યાં સુધી જની શકે ત્યાં સુધી એવી રાખવામાં આવશે કે જેથી પ્રત્યેક સામાન્ય હિંદુ એનો લાભ ઉઠાવી શકે; કેમકે ધાર્મિક પ્રચારના માટે આ ખાસ આવશ્યક છે, પરંતુ વૈદીક ધર્મ પ્રેમી દાની સંજ્ઞાનો આની જવાબદારી પોતાના માથે લે તો જ આ પ્રમાણે થઈ શકે.

આ આવશ્યક ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વાધ્યાય મંડળે નીચેની લખેલી યોજના જનતા સમક્ષ મુકી છે. કોઈપણ ધર્મપ્રેમી હિંદુ ઇચ્છે તો એમાં સહભાગી ભાગ લઈ શકે.

આવશ્યક ધન પ્રાપ્ત કરવાની યોજના

(૧) પ્રતિપાલક વર્ગ.

(અ) પહેલો પ્રતિપાલક વર્ગ—જે સંજ્ઞાન દરેક હજાર રૂપિયા આપે તેઓનું નામ પહેલા પ્રતિપાલક વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(૧) આવા સંજ્ઞાની ઇચ્છા હશે તો સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા નક્કી થયેલ કોઈ પણ પુસ્તક એઓના નામથી છપાવીને એમાં એનું રંગીન ચિત્ર આપવામાં આવશે,

(૨) સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત સર્વ ભાષાઓનાં પ્રકાશનો એઓને કાયમ મફત આપવામાં આવશે.

(આ) બીજો પ્રતિપાલક વર્ગ—જે સભ્યન પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન કરશે તેઓને આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(૧) આવા સભ્યનની ઇચ્છા હશે તો, એ એના નામથી પુસ્તક છપાવીને એમાં એઓનું સાદું ચિત્ર આપવામાં આવશે.

(૨) સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત તમામ બાપાઓનું સાહિત્ય એઓને મફત આપવામાં આવશે.

(ઈ) ત્રીજો પ્રતિપાલક વર્ગ—જે સભ્યન ત્રણ હજાર રૂપિયાનું દાન કરશે તેઓનું નામ આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(૧) આવા સભ્યનની ઇચ્છા હશે તો સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા પ્રસિદ્ધ ઘનાર ઠાકપણ પુસ્તકમાં એઓનું ચિત્ર આપવામાં આવશે.

(૨) ઠાક એ બાપાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકો તેઓને મફત આપવામાં આવશે.

(૨) પાલક વર્ગ.

(ઈ) પહેલો પાલક વર્ગ—જે સભ્યન એ હજાર રૂપિયાનું દાન આપશે તેઓને આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(૧) આવા સભ્યનની ઇચ્છા હશે તો સ્વાધ્યાય મંડળના પુસ્તકમાં એઓનું નાનું ચિત્ર મુકવામાં આવશે.

(ઉ) બીજો પાલક વર્ગ—જે સભ્યન એક હજાર રૂપિયાનું દાન આપશે તેઓને આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(૧) આવા સભ્યનોને ઠાકપણ એક બાપાનું તમામ સાહિત્ય મફત આપવામાં આવશે અને ઠાક એક પુસ્તકમાં તેઓનું નામ છાપવામાં આવશે.

(ક) ત્રીજો પાલક વર્ગ—જે સનજન પાંચસો રૂપિયાનું દાન આપશે તેઓને આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે. આવા સનજનોનાં નામ કોષપણ એક પુસ્તકમાં સહાયક તરીકે મુકવામાં આવશે.

(૩) પોષક વર્ગ

(ક) પહેલો પોષક વર્ગ—જે સનજન ત્રણસો રૂપિયાનું દાન આપશે તેઓનું નામ આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(ઋ) બીજો પોષક વર્ગ—જે સનજન બસો રૂપિયાનું દાન આપશે તેઓને આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(હ) ત્રીજો પોષક વર્ગ—જે સનજન સો રૂપિયાનું દાન આપશે તેઓને આ વર્ગમાં મુકવામાં આવશે.

(૧) પોષક વર્ગના સર્વ સભ્યોને એઓની રકમ આબ્યા પછી જે જે પુસ્તકો સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવશે એ સર્વ મફત આપવામાં આવશે.

(૨) જે સનજન એકાસાથે ઓછામાં ઓછા સો રૂપિયા આપી શકે તેમ નથી પરંતુ સ્વાધ્યાય મંડળના પોષક વર્ગના સભ્ય બનવાની પ્રબળ ઇચ્છા રાખે છે એઓની સવડ ખાતર એવો નિયમ કયો છે કે જે એઓ એક વર્ષની અંદર પોતાની સવડ પ્રમાણે સો રૂપિયા પુરા કરી દે તે એઓને પોષક વર્ગના સભ્ય માનવામાં આવશે. પરંતુ સો રૂપિયા પુરા થયા પછી જ પોષક વર્ગના તમામ હક્ક એઓને પ્રાપ્ત થશે.

(૩) વિદેશમાં રહેનારા સનજનોએ પોષક વર્ગના સભ્ય સદ

બનવા માટે ઓછામાં ઓછા ચિત્તીગ આપવા પડશે. ફક્ત દેહસો ચિત્તીગ આપવામાં આવે તો પુસ્તકો મોકલવાનો ટપાલ ખર્ચ એઓના માથે રહેશે.

દાન

(૧) ધાર્મિક સાહિત્યને સરવ્વ તથા સુંદર છાપવા માટે અથવા મફત વહેંચવા માટે ધનની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે. એટલે આ કાર્ય માટે જે સંજ્ઞન યથાશક્તિ દરેક વર્ષે નિયમિત દાન આપતા રહેશે એઓને વખતો વખત સ્વાધ્યાય મંડળ તરફથી પુસ્તકો બેઠ આપવામાં આવશે.

(૨) જે સંજ્ઞનોના દિવસમાં ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રતિ અસીમ શ્રમ રૂપરૂપે જેઓ દાન તરીકે મોટી મોટી રકમો આપી શકે તેમ નથી, એઓ દરેક વર્ષે નિયમિત રીતે એક રૂપિયાથી માંડીને એઓની ઇચ્છા પ્રમાણે જેટલું થઈ શકે તેટલું દાન આપીને આ પવિત્ર યત્નમાં ભાગ લઈને પુણ્યશાળી થશે એવી પ્રાર્થના છે.

અનામત

જે સંજ્ઞનો ધાર્મિક સાહિત્ય છાપવા માટે અમુક મુદત સુધી અમુક રકમ અનામત તરીકે સ્વાધ્યાય મંડળમાં મુકવા તૈયાર હોય તો તેઓની પાસેથી પણ અનામત તરીકે આવી રકમો સ્વાધ્યાય મંડળ ખુશીથી સ્વીકારશે. આવા સંજ્ઞનોને તેઓએ, મુકેલી અનામત તરીકે મુકેલી રકમ ઉપર છ ટકાના દરે જે વ્યાજ થાય તેટલી રકમના પુસ્તકો રેલ તથા ટપાલનો ખર્ચ મળીને આપવામાં આવશે. આ પ્રકારની અનામત રકમ નીચે લખેલી શરતોથી સ્વીકારવામાં આવશે.

(૧) ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષ માટે અનામત રકમ બેવામાં આવશે.

(૨) ઓછામાં ઓછા સો રૂપિયા તથા વધારેમાં વધારે હમર રૂપિયા મુધીની રકમ અનામત તરીકે બેવામાં આવશે.

(૩) અનામત રકમ પાછી બેત્રા માટે ઓછામાં ઓછી એક માસ અગાઉ મુદતના આપવી પડશે.

(૪) અનામત મુકનાર દર વર્ષે એક હમર રૂપિયાથી વધારે રકમ પાછી નહિ બેધ જાય એ શર્તે એક હમરથી વધારે રકમ અનામત તરીકે બેવામાં આવશે.

જે સભજન સ્વાધ્યાય મંડળમાં પુસ્તક ખરીદવા માટે ઓછામાં ઓછા દસ રૂપિયા અનામત તરીકે કાયમ જમા રાખશે એઓ પાસેથી પુસ્તકોનો ટપાલ ખર્ચ બેવામાં નહિ આવે.

વી. પી. પી.

જે સભજન, ઓછામાં ઓછા, પુસ્તકોના મુદતના ત્રીજા ભાગના રૂપિયા પહેલાં મોકલીને વી. પી. પી. થી પુસ્તક મંગાવશે, એઓને અડધો ટપાલ ખર્ચ માફ કરવામાં આવશે.

સ્વાધ્યાય મંડળની આ ઉપર લખેલી ચોજનામાં દરેક ગરીબ તત્વગર વર્ગ-ગ્રેમી સભજન કોઈને કોઈ રીતે ભાગ લઈ શકે છે.

પ્રમાણપત્ર.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ વર્ગના સભાસદો પૈકી જેઓની રકમ પુરેપુરી આવી ગઈ હશે તેઓને સ્વાધ્યાય મંડળ તરફથી પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે. પ્રમાણપત્રનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે હશે—

સ્વાધ્યાય મંડળ (વૈદિક તત્વજ્ઞાન પ્રચારક સંઘ)
ઓંધ (જીલ્લા સાતારા)

પ્રમાણપત્ર

પદ્ય દેવસ્ય કાવ્યં ન મમાર, ન સીર્યતિ ॥

(અર્થ. ૧૦ । ૮ । ૩૨)

સ્થાપના—સંવત ૧૯૭૫, ઇ. સન ૧૯૧૮ ઓંધ

સંખ્યા.....

તા.

આથી પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે કે શ્રીમાન

૩૦.....(અક્ષરોમાં).....

રૂપિયા આપી સ્વાધ્યાય મંડળના નિયમોના અનુસાર પ્રતિપાલક-
પાલક-પોષક વર્ગના સદસ્ય બન્યા છે. આજથી એઓને પ્રતિ-
પાલક-પાલક-પોષકના અધિકાર આપવામાં આવે છે.

પ્રધાન-સંચાલક

મંત્રી

પ્રતિપાલક, પાલક તથા પોષક વર્ગના નિયમ

(૧) ઠાઠ પશુ સંજ્ઞન સો રૂપિયા કે એથી વધારે આપીને
પ્રતિપાલક, પાલક કે પોષક વર્ગના સભાસદ બની શકે છે.

(૨) જે સંજ્ઞન એકી સાથે ઝોછામાં ઝોછા સો રૂપિયા
આપી ન શકે, તેઓ પહેલીવાર પીરા રૂપિયા આપી બાકીના

રૂપિયા એક સાલની અન્દર હપ્તાથી ભરી શકે. જો તેઓ એક વર્ષમાં આ પ્રમાણે રકમ ન ભરી શકે, તો તેઓને પોષક વર્ગના સભાસદ માનવામાં આવશે નહિ અને એઓના તરફથી મંડળને જે રકમ પ્રાપ્ત થઇ હશે તેને દાન તરીકે ગણી લેવામાં આવશે.

(૩) પ્રત્યેક સભાસદને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.

(૪) હપ્તાથી રકમ ભરનારને પૂરી રકમ ભરાયા પછી જ પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.

(૫) પ્રમાણપત્ર પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઇપણ સભ્યનને સભ્ય બનવાના લાભ કે અધિકાર આપવામાં આવશે નહિ.

(૬) પ્રતિપાલક, પાલક તથા પોષકવર્ગના સભ્ય બનવાની ઇચ્છા રાખનારા સભ્યનોએ પ્રતિજ્ઞાપત્ર ભરવું પડશે.

(૭) પ્રતિપાલક, પાલક તથા પોષક વર્ગના સભ્ય બનવા માટે આપેલી રકમ ઠીક પછી પાછી મળશે નહિ.

(૮) ઠેકાણું બરાબર ન હોય કે ઠેકાણું બદલાયાના કારણે. પુસ્તકો વખતસર ન મળવાની કે બીજાકુલ ન મળવાની જવાબદારી સભ્યના શિરે રહેશે.

(૯) કોઈ પણ પ્રકાશન રજીસ્ટ્રેશનથી મંજૂરનારાઓને રજીસ્ટ્રેશનનો ખર્ચ અલગ આપવો પડશે.

અધિકાર

પ્રતિપાલક કે પાલક વર્ગના સભ્યને સ્વાધ્યાય મંડળનું તમામ પ્રકારનું પ્રકાશન મફત લેવાનો હક્ક રહેશે, પરંતુ પોષક વર્ગના સભ્યને સભ્ય બન્યા પછી જ પ્રકાશન મફત આપવામાં આવશે.

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

શ્રીમાન્ પ્રબન્ધકર્તા, સ્વાધ્યાય મંડળ,

ઐંધ (નિલ્લા સતારા)

હું આપના સ્વાધ્યાય મંડળમાં રૂ૦.....અક્ષરોમાં રૂપિયા
.....આપીને સભ્ય બનું છું; તો કૃપા કરીને
સ્વીકાર કરશે અને પ્રમાણ પત્ર મોકલશે.

તિથિ

પૂરું નામ

નિલ્લો

પૂરું ઠેકાણું

દેશ

આફ્રિકામાં પ્રચાર કાર્ય

ભારતવર્ષના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં તો વૈદિક ધર્મના પ્રચારાર્થે શ્રી. પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજી અનેકવાર ફરી આવ્યા છે, અને હજુપણ જરૂર પડે જાય છે, પરંતુ આફ્રિકામાં પણ સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા વૈદિક ધર્મ તથા એનાં સાહિત્યના પ્રચારાર્થે ત્યાંના કેટલાક વેદધર્મપ્રેમી સંજનનોના આમંત્રણને સ્વીકારીને સન ૧૯૩૭ ના અન્તભાગમાં સ્વાધ્યાય મંડળના મંત્રી શ્રી, પંડિત તડિત્કાન્તજી વેદાલંકારને ત્યાં મોકલ્યાં હતા. ત્યાંની ધર્મપ્રેમી જનતાએ રાજનૈનિક તથા આર્થિક પરિસ્થિતિ ઠીક ન હોવા છતાં પંડિતજીનું પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું, અને વૈદિક ધર્મ પ્રતિ પોતાનો પ્રેમ દર્શાવવાની સાથે વૈદિક સાહિત્યના પ્રચારમાં રસ બેઠી સારી મદદ કરી. પંડિતજી ત્યાંની ખરાબ પરિસ્થિતિના કારણે થોડીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા, પોર્ટુગીઝ ઇસ્ટ આફ્રિકા તથા સાઉથ આફ્રિકાના કેટલાક ભાગમાં ફરી સન ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં પાછા આવી ગયા.

સ્વાધ્યાય સંઘ . .

સાધારણ જનતા પોતાના ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ જાણવા માટેં વેદોને સ્વાધ્યાય પોતાના ધર્મમાં કરી શકે, તે માટે સ્વાધ્યાય મંડળે સ્વાધ્યાય સંઘની સ્થાપના કરી છે. આજકાલ એવું જોવામાં આવે છે કે વેદોનો અધ્યયનના અભાવે, વેદોના નામથી કેટલીક અનિચ્છનીય કલ્પનાઓ તથા સિદ્ધાન્ત વૈદિક ધર્મમાં ઘુસાડવામાં આવે છે. કેટલાક બોલે તો વેદોને વાંચ્યા કે જાણ્યા વિના કોઈપણ સિદ્ધાન્તને વૈદિક કે અવૈદિક કહેતાં જરાપણ અચકાતા નથી.

વસ્તુતઃ વૈદિક ધર્મ એક ધણી જ શાસ્ત્રીય વૈજ્ઞાનિક ધર્મ છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાન વિના અને યોગ્ય રીતે એવું પરિશીલન કર્યા વિના એમાં ગતિ થઈ શકતી નથી. વેદને ઉપર ઉપરથી જોઈને એ બાબત કંઈ પણ કહેવું એ દુઃસાહસજ છે, આવી સ્થિતિમાં જોને વસ્તુતઃ વૈદિક ધર્મમાં ગ્રેમ છે, અને વેદોમાં શું લખ્યું છે તે દિલથી જાણવા માગે છે, એઓ માટે વેદાધ્યયનનાં સાધનોની વ્યવસ્થા થવી અત્યંત આવશ્યક છે.

જે સંજ્ઞાન વેદોનું અધ્યયન કરવાની થોડી ઘણી મુશ્કેલી રાખે છે, એઓ માટે આજકાલ કોઈ પણ એવી વ્યવસ્થા નથી કે જેથી એઓ પોતાના સાંસારિક વ્યવહારોમાં રહીને વેદનું અધ્યયન કરી શકે. એટલે એવી કોઈ સંસ્થાની ખાસ આવશ્યકતા હતી કે જે આ ખામીને દૂર કરી વેદાધ્યયનમાં મદદ કરે. ‘સ્વાધ્યાય સંઘ’ની સ્થાપના આજ ખામીને દૂર કરવા માટે કરવામાં આવી છે.

આ સંઘમાં દાખલ થનાર સંજ્ઞાન પાંચ છ વર્ષની અંદર જ વેદના જાણકાર થઈ શકશે. જેઓ દરરોજ નિયમિત અભ્યાસ ન કરી શકે, તેઓ પણ દસ વર્ષમાં વેદ સમજાવી પૂરતું જ્ઞાન

મેળવી શકશે. સ્વાધ્યાય સંઘના આશ્રય નીચે વેદાધ્યયન કરનારાઓને દરરોજ નિયમપૂર્વક માત્ર અઢધો કલાક જ સ્વાધ્યાય માટે આપવો પડશે. દરેક મનુષ્ય ઈચ્છે તો આટલો થોડો સમય સહેલાઈથી જરૂર કાઢી શકે.

સ્વાધ્યાય સંઘના ઉદ્દેશ તથા નિયમ

વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો કરાવવો એ આ સંઘનો ઉદ્દેશ છે.

(૧) દરરોજ નિયમપૂર્વક પોતાના ઘરમાં જ રહીને અઢધો કલાક વેદોનો સ્વાધ્યાય કરનારા સભ્યોનો આ સંઘના સભાસદ બની શકશે.

(૨) ઠોઠપણુ શહેર કે ગામમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ સભ્યો થતાં ત્યાં સંઘની સ્થાપના કરી શકાશે. એકજ કુટુંબની ત્રણ વ્યક્તિઓ કે એકજ પાઠશાળાના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પણ આ સંઘની સ્થાપના કરી શકશે.

(૩) સભાસદ થવા માટે ઠોઠપણુ પ્રકારનું આર્થિક લવાજમ બેવામાં આવશે નહિ; પરંતુ સભાસદે

(ક) દરરોજ ઓછામાં ઓછો એક મંત્ર મનનપૂર્વક વાંચવો પડશે

(ખ) સાત દિવસમાં ઓછામાં ઓછો એક મંત્ર કંદરથ કરવો પડશે.

(૬) સ્વાધ્યાય સંઘના સાપ્તાહિક સતસંગમાં ઓછામાં ઓછું મહિનામાં એકવાર હાજર થઈ પોતે મનન કરેલા મંત્રનો આશય શ્રીગ સભાસદોની સન્મુખ મૂકવો પડશે.

(૪) પ્રત્યેક રચાનીક સ્વાધ્યાય સંઘમાં અધ્યક્ષ અને મંત્રી એમ બે અધિકારીઓ રહેશે અને એઓને દર વર્ષે ચુરંણીથી નીમવામાં આવશે.

(૫) અધ્યક્ષ તથા મંત્રીનાં વિશેષ કાર્ય નીચે પ્રમાણે રહેશે.

(અ) બની શકે ત્યાં સુધી લોકોમાં વેદોનો સ્વાધ્યાય કરવા માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી એઓને સંઘના સભાસદ બનાવવા

(આ) પોતાના સંઘનો માસિક વૃત્તાન્ત નિયમિત રીતે સ્વાધ્યાય મંડળ, ઔષ્ધ, પ્રતિ મોકલવો, અને આવસ્યક પદ્મવ્યવહાર કરતા રહેવો.

(ઇ) વેદોનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઈ પણ ધર્મના કોઈ પણ ઉમરના પુરુષ સ્ત્રી કે બાળક સ્વાધ્યાય સંઘના સભાસદ થઈ શકશે.

(ઉ) સ્વાધ્યાય સંઘનો સભાસદ બીજી કોઈ પણ સંસ્થાનો સભાસદ થઈ શકે છે.

(૮) સ્વાધ્યાય સંઘની સ્થાપના થતાં, ‘ સ્વાધ્યાય મંડળ ’ ઔષ્ધ)ને સૂચના આપવાથી એ સ્વાધ્યાયની યોજના પર વિચાર રી વખતોવખત યોગ્ય સૂચનાઓ આપશે.

સભ્યોની સ્વતંત્રતા

સ્વાધ્યાય સંઘના સભાસદો સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકોથી જ વેદાભ્યાસનો આરંભ કરે અથવા એ પુસ્તકોમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તોને સ્વીકારે એવો અતિગ્રન્થ નથી. દરેક સભાસદને સંપૂર્ણ વિચાર સ્વાતંત્ર્ય રહેશે. સ્વાધ્યાય મંડળ તો ફક્ત વેદાભ્યાસમાં બનતી મદદ પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરશે; અને એ માટે સ્વાધ્યાય મંડળ પોતાના તરફથી સહાયક થાય એવા પુસ્તકો વખતો વખત પ્રકાશિત કરી એનો ખર્ચ સ્વાધ્યાય સંઘના સભાસદોને આપવું રહેશે, જેથી એનો લાભ જેને લેવો હોય તે લઈ શકે.

છે. અત્રે બની શકે ત્યાં સુધી એવો પ્રયત્ન કરીશું કે ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં આ સર્વે બાબતો એવી રીતે દર્શાવવામાં આવશે કે જેથી પાઠક પોતે પોતાનો અભ્યાસ યથાશક્તિ વધારી શકે.

આરે વેદોની ઉચ્ચારણ વિધિની અને સામગ્રાયનની ફોનોગ્રાફ પ્લેટો પણ બેવાની તૈયારીઓ અમે કરી રહ્યા છીએ. આથી સામગ્રાયન શિખનારને તો પૂરતો લાભ થશે જ, પરન્તુ સાધારણ વેદપ્રમીજનતા પણ એનું શ્રવણ સહેલાઈથી કરી શકશે. આ પ્લેટો તૈયાર થયે જનતાને સ્વચ્છતા આપવામાં આવશે.

વેદની પાઠવિધિ, પરીક્ષાઓ તથા પ્રમાણપત્ર

ઉપર પ્રમાણે તૈયારી કરીને જે સંજ્ઞાન સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા નિયત કરેલી પાઠવિધિ પ્રમાણે વેદાભ્યાસ કરશે, એ પાઠવિધિ સમાપ્ત થતાં, તેઓની પરીક્ષાઓ બેવાની વ્યવસ્થા પણ થશે. જે સંજ્ઞાનો એમાં બેસી ઉત્તીર્ણ થશે, એઓને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે. પરીક્ષા માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોને નિયત કરવામાં આવશે, જેઓના નામ પણ વખતસર પ્રસિદ્ધ થતાં રહેશે. આ સંજ્ઞાન્ધી વિસ્તૃત વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે—

વર્ષ	પરીક્ષાનું નામ	મંત્ર સંખ્યા	પુસ્તક સંખ્યા
પહેલું	વેદ પરિચય	૩૦૦	૩
બીજું	વેદ પ્રવેશ	૫૦૦	૫
ત્રીજું	વેદ પ્રાગ	૧૦૦૦	૫
ચોથું	વેદ વિચારદ	૨૦૦૦	૫
પાંચમું	વેદ પારંગત	૫૦૦૦	૫
છઠું	વેદાચાર્ય	સ્વતંત્ર શોધવાળો નિબંધ.	

વેદાચાર્યની પરીક્ષા માટે માર્ગ નિયત પાઠવિધિ નહિ હોય.

આ પરીક્ષા માટે પરીક્ષાર્થીએ વેદ સમ્યન્ધી શોધપૂર્ણ ઓછામાં ઓછો સો પાનનો નિબંધ લખીને સાદર કરવો પડશે. આ તે જ વેદ સમ્યન્ધી છેલ્લી પરીક્ષા માનવામાં આવશે.

ઉપર્યુક્ત પાઠ્યવિધિ અનુસાર અભ્યાસ કરનારાઓ માટે પાઠ્ય-પુસ્તકોને પણ તૈયાર કરવાનું કામ ચાલે છે. આ પાઠ્યપુસ્તકો માટે પસંદ થયેલા વેદમંત્રોનો અભ્યાસ સરલતાથી થઈ શકે તે માટે, દરેક મંત્રનો અર્થ, એના ઉપર યોગ્ય ટીકા અને નિરુક્ત, બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદોનાં વચન આદિ તમામ સામગ્રીનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવશે. આ પ્રકારે વેદમંત્રો પર વિચાર કરવા માટે ખીળા પુસ્તકોને અલગ ખરીદવા વગેરેની જરૂર રહેશે નહિ.

પહેલા વર્ષની પરીક્ષા માટે જથ્થુ પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવશે, જેમાં દરેકમાં સો સો મંત્ર હશે, બ્રાહ્મીનાં તમામ વર્ણો માટે પાંચ પાંચ પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવશે જેમાં જે તે વર્ષ માટે નિશ્ચિત મંત્ર સંખ્યા હશે.

આ પુસ્તકોની રચના એટલી સરલ હશે કે, કમશઃ અધ્યયન કરનારાને ઠાઈપણુ રીતની કઠિનતા જણાશે નહિ.

આ પ્રમાણે રોજ નિયમિત માત્ર અડધો કલાક વેદોનો સ્વાધ્યાય કરવાથી પાંચ વર્ષમાં સાડા આઠ હજાર મંત્રોનું જ્ઞાન થશે એટલું જ નહિ, પરન્તુ એની સાથે નિરુક્ત, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ આદિનું બહુ સારું જ્ઞાન થઈ જશે. આ પાઠ્યવિધિમાં ચારે વેદોના લગભગ અડધા મંત્રોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આશા છે કે વૈદિક ધર્મપ્રેમી સંજ્ઞન સ્વાધ્યાય સંપ્રદો સંપૂર્ણ લાભ ઉઠાવશે અને વૈદિક ધર્મનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સ્વાધ્યાય મંડળની સંપત્તિ

સ્વાધ્યાય મંડળની સ્થાવર તથા જંગમ મિલકત મળીને કુલ સંપત્તિ આશરે રૂપીઆ ૧,૩૨,૭૧૫ છે, જેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) મુદ્રણાલયના યંત્ર જેની કુલ કિંમત રૂપિયા ૧૨૧૧૫ છે.

	રૂપિયા
૧ સીર્કીડર મશીન-તમામ ખર્ચ સાથે	૬૭૦૦
૨ અમેરીકન ચેન્ડલર ટ્રેડિંગ તમામ ખર્ચ સાથે	૧૧૫૦
૩ ઇંગ્લીશ ટ્રેડિંગ, તમામ ખર્ચ સાથે	૧૭૫૦
૪ કટીંગ મશીન	૧૨૦૦
૫ સ્ટીચીંગ મશીન	૬૦૦
૬ મશીન ડ્રાઈવિંગ સ્ટેન્ડ	૨૦૦
૭ પ્રેસ	૨૦૦
૮ દવાખવાનું પ્રેસ	૨૦૦
૯ લેટ કટર	૪૦
૧૦ ન્યૂઝપ્રીસ મશીન	૨૫
૧૧ નાનાં નાનાં દવાખવાના પ્રેસ (બોખંડના તથા લાકડાનાં)	૧૦૦
૧૨ આઠ કચાટ	૧૦૦
	<hr/> ૧૨૧૧૫

(૨) મુદ્રણાલય વગેરે મકાનો તથા કુવાની કુલ કિંમત રૂપિયા ૨૦૫૫૦ છે જેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે—

	રૂપીઆ
૧ પ્રેસ બીલ્ડીંગ	૧૨૦૦૦
૨ બીલ્ડિંગ મકાન	૫૫૦૦

૩ ગ્રેસ વ્યવસ્થાપકનું ધર	૮૦૦
૪ કુવા	૨૦૦૦
૫ શૌચકૂપ (જામર)	૨૫૦
	<hr/> ૨૦૫૫૦

(૩) આ ઉપરાન્ત દાકષ આદિનાં ખોખાં, સ્ટૂલ અને પુસ્તકો સંગ્રહ કરવા માટે ખીજો પરચુરણ સામાન છે જે બદલ ૭૦૦૦ રૂપીઆ ખર્ચ થયો છે.

(૪) પુસ્તકો-દાક શ્વાધ્યાય મંડળ પાસે જે પુસ્તકો છે તેની કિંમત ૬૫૦૦૦ રૂપિયા છે. આ સર્વે પુસ્તકો વેચાઈ જવાનાં છે. આ જેમ જેમ વેચાય છે તેમ તેમ એઓનું સ્થાન નવાં પુસ્તકો કે એઓની નવી આવૃત્તિઓ લે છે. પાંચ હજાર રૂપિયાનાં પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોનો આમાં સમાવેશ કરેલો છે.

આ પ્રમાણે શ્વાધ્યાય મંડળની સ્થાવર તથા જંગમ ગિલકત નીચે પ્રમાણે છે—

	રૂપીઆ
૧ ધંબ	૧૨૧૬૫
૨ મકાનો	૨૮૫૫૦
૩ ખીજો સામાન	૧૫૦૦૦
૪ પુસ્તકો	૬૦૦૦૦
૫ પુસ્તકાલય	૫૦૦૦
	<hr/> ૧,૪૨,૭૧૫

સ્વાધ્યાય મંડળના કાર્યકર્તા

સ્વાધ્યાય મંડળના કાર્યકર્તાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) પંડીત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજી, એઓ શ્વાધ્યાય મંડળના સંસ્થાપક તથા મુખ્ય સંચાલક છે. એઓનો વિશેષ પરિચય આ લેખમાં આરંભમાં આપ્યો છે.

(૨) સ્વાધ્યાય મંડળના મુદ્રણાલય વિભાગ, સંશોધન વિભાગ, પુસ્તક વેચાણ વિભાગ આદિ અનેક વિભાગોમાં કાર્ય કરનાર લગભગ સાઠ કાર્યકર્તાઓ હોય સ્વાધ્યાય મંડળમાં કામ કરી રહ્યા છે. આ સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ ઉપરાંત, જેઓને સ્વાધ્યાય મંડળના પોતાના જ કાર્યકર્તા કહી શકાય, એવા ધણા વૈદિક વિદ્વાન પંડિતો મંડળના કાર્યમાં સહકાર આપી રહ્યા છે. એઓમાંથી કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય વિદ્વાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

સ્વાધ્યાય મંડળને સહાય આપતા વૈદિક વિદ્વાન સભ્યોનો
ઋગ્વેદ મુદ્રણમાં સહાયક

નીચે જણાવેલા વિદ્વાનો ઋગ્વેદના અદિતીય વિદ્વાન છે, જેઓને વૈદિક ગ્રંથોપગ્રંથ (દસ ગ્રંથ) કંઠસ્થ છે. એઓની સ્મરણ શક્તિ તથા વેદોને યાદ રાખવાની પદ્ધતિ અરેખર અગ્નેઃ છે. જેઓને આ સભ્યોનો સાથે મુલાકાત થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેઓને જ એઓના આ કાર્યને ખ્યાલ આવે તેમ છે વેદો આજ મુખી સુરક્ષિત કેમ રહ્યા તે વાતનો ખ્યાલ એઓને જોતાં સહેલાઈથી આવે છે.

૧ શ્રી. વેદમૂર્તિ સખારામ ભટ્ટ બાળકૃષ્ણ ભટ્ટ ચેડૂરકર, વેદાચાર્ય,
નરસિંહ વાડી, (નરસોખા વાડી, જિલ્લો મેલ્લાપુર.)

૨ શ્રી. વેદમૂર્તિ ગોવિન્દભટ્ટ ભિક્ષુભટ્ટ શાટક, વેદાચાર્ય વેદપાઠ-
શાળા, પૂના.

૩ શ્રી. વેદમૂર્તિ બાગભટ્ટ વાસુદેવભટ્ટ માણુગાંવકર, વેદાચાર્ય,
વેદપાઠશાળા ધંચકરજી (જિલ્લો મેલ્લાપુર)

૪ શ્રી. વેદમૂર્તિ કૃષ્ણભટ્ટ રામચંદ્રભટ્ટ પ્રભુજી, વેદાચાર્ય, વાઙિક
બૂચ, પૂના.

- ૫ શ્રી. વેદમૂર્તિ ચંકરભટ્ટ મંગાધરભટ્ટ ઠરાણીકર, વેદાચાર્ય, વેદ-
પાઠશાળા, ભટવાડી-સાવંતવાડી, જિલ્લો રતનાગિરિ.
- ૬ શ્રી. વેદમૂર્તિ વેદવાચસ્પતિ શાસ્ત્રપંચાનન મહાદેવભટ્ટ ગોપાળ-
ભટ્ટ પુરોહિત, વેદાચાર્ય, વેદપાઠશાળા, મલકાપુર, જિલ્લો ઠાઠ્ઠાપુર.
- ૭ શ્રી. વેદમૂર્તિ કાશીનાથ નારાયણ ભટ્ટ કેલકર, વેદાચાર્ય, વૈદિક
ચૂડામણિ, વેદપાઠશાળા, સાંગલી.
- ૮ શ્રી. વેદમૂર્તિ ગણેશભટ્ટ નારાયણભટ્ટ આઠલે, વેદાચાર્ય, સામ-
રખે, જિલ્લો રતનાગિરિ.
- ૯ શ્રી. વેદમૂર્તિ કેશવભટ્ટ કૃષ્ણભટ્ટ દામલે, વેદાચાર્ય, વેદપાઠ-
શાળા, રતનાગિરિ.
- ૧૦ શ્રી. વેદમૂર્તિ ગોવિંદભટ્ટ રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી માંડવગણે, વેદા-
ધ્યાયક, વેદપાઠશાળા, સાંગલી.

નીચે જણાવેલા વિદ્વાન વેદશાસ્ત્રના અદિતીય પંડિત છે,
અને યાજ્ઞિક, નિરુક્ત, મીર્મસા, હંદઃ શાસ્ત્ર, વેદાંત, જ્યોતિષ
આદિ શાસ્ત્રોમાં અત્યંત પ્રવીણ છે.

- ૧૧ શ્રી. વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન અનંત યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રી ધ્રુપકર, વિદ્યા-
લંકાર, હંદોનિધિ, વિદ્યાવિહાર મંદિર, મણિ-ગોવા.

અથર્વવેદી પંડિત

નીચે જણાવેલા અથર્વવેદી પંડિત અથર્વવેદના અદિતીય
વિદ્વાન છે. એઓએ અથર્વવેદ મુદ્રણમાં તથા અથર્વવેદ સંપાદી
સંશોધન કાર્યમાં અત્યંત સહાય કરી છે. સ્વાધ્યાય મંડળ એઓનું
અત્યંત ઋણી છે અને સેંકડો ધન્યવાદ આપે છે.

- ૧ શ્રી. વેદમૂર્તિ રામચંદ્રભટ્ટ રટાટે, આહિતાગ્નિ, ઋગ્વેદાચાર્ય,
તથા અથર્વવેદાચાર્ય, દરમંગા વેદપાઠશાળા, કાશી (ખનારસ)

૨ શ્રી. વેદમૂર્તિ સખારામ ભટ્ટ વૈદ્ય, અથર્વવેદાચાર્ય, ગોવિન્દકા
વિદ્યાલય, કાશી.

૩ શ્રી. વેદમૂર્તિ નારાયણ ભટ્ટ કુલે, અથર્વવેદી, કાશી.

૪ શ્રી. વેદમૂર્તિ રામચંદ્રભટ્ટ ગોપીનાથભટ્ટ આઠવણે, શ્રોતશ્રુષણ,
વૈદિકરત્ન, ઋગ્વેદાથર્વવેદાચાર્ય, કાશી.

૫ શ્રી. વેદમૂર્તિ કૃષ્ણ વિદ્યાધર ભટ્ટ દીક્ષિત, વેદે, અથર્વવેદી, અગ્રોધ્યા.

૬ શ્રી. પંડિત અમૃતરામાચાર્ય પાંડે, ચારિકભૂષણ, ઉપાધ્યાય,
ધર્મશાસ્ત્રાચાર્ય, મથુરા.

યજુર્વેદ વાજસનેયી શુક્લ યજુર્વેદનાં સહાયક

૧ શ્રી. વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન શ્રીધર આણંદાચાર્ય વારે, નાસીક.

યજુર્વેદ તૈત્તિરીય સાંહિતાના સહાયક

૧ શ્રી. વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન કુંડિરાજ ગણેશ દીક્ષિત, આદિતાગ્નિ,
સોમયાજી, યજુર્વેદાનુવાંદક, શ્રોતમાતૃક, પાચવડ, વાઘ
જિલ્લા સાતારા.

સામવેદ સહાયક

૧ શ્રી. વેદમૂર્તિ નારાયણ સ્વામી દીક્ષિત, સામવેદ પ્રધાનોપાધ્યાય,
શ્રીમન્મદારાજ સંસ્કૃત મહાપાઠ શાળા, માધસેર.

૨ શ્રી. વેદશાસ્ત્રસંપન્ન આર્યામ વિદ્યાન રામચંદ્ર દીક્ષિત સામ-
વેદાધ્યાપક, વેદમહાપાઠશાળા, બેંગલોર.

૩ શ્રી. પ્રભાશંકર ત્રિકમજી ત્રિપાઠી, સામવેદી ગુરુજી, મુંબાઈ.

૪ શ્રી. શાસ્ત્રી નરદરિશંકર ભામશંકર સામવેદી, વડોદરા.

૫ શ્રી. લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્રવિડ, સામગાનાચાર્ય, પૂના.

ઉપર્યુક્ત તમામ વિદ્વાનો સ્વાધ્યાય મંડળના વેદમુદ્દણકાર્યમાં
હૃદયપૂર્વક સહાય કરી રહ્યા છે. એઓએ જે રહેલ અને ઉત્સાદયો
અમોને સહકાર આપ્યો છે, એ માટે અમે એઓના અત્યંત
આભારી છીએ.

સ્વાધ્યાય મંડળનાં પ્રકાશનો

શુદ્ધ વેદ

વેદની ચાર સંહિતાઓની કિંમત નીચે પ્રમાણે છે —

વેદ	કિંમત રૂ.	ટપાલખર્ચ રૂ.	રેલ્વેખર્ચ રૂ.	વિદેશ માટે ટ. ખ રૂ.
૧ ઋગ્વેદ	૫	૧	૦	૧
૨ યજુર્વેદ	૨	૦	૦	૦
૩ સામવેદ	૩	૦	૦	૦
૪ અથર્વવેદ	૩	૧	૦	૧
	—	—	—	—
	૧૩	૩	૧	૪

જેઓ આ ચારે સંહિતાઓની કિંમત અગાઉથી મનીઓડરથી મોકલશે તેઓને સાડા છ રૂપિયામાં આ મન્થો મળશે. આ ઉપરાંત ટપાલ ખર્ચના ત્રણ રૂપિયા તેઓએ આપવાના છે એટલે ટપાલમાં મંગાવનારાઓ અગાઉથી સાડાનવ રૂપિયા મનીઓડરથી મોકલી આપે. રેલ્વેખર્ચ તથા ટપાલખર્ચ ગ્રાહકને સિરે છે. એટલે જે ગ્રાહકો રેલ્વેમાં ચારે વેદો મંગાવવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ, દરેક આખા વેદ માટે સાડાસાત રૂપિયા મોકલવા. (આમાં અડધો રૂપિયો પેકીંગનો અને અડધો રૂપિયો જે વખત રજિસ્ટર કરાવવાના ખર્ચનો છે.) આ પ્રમાણે રેલ્વેપાર્સલ ટુ પે (To pay) ની રીતે મોકલવામાં આવશે.

ઋગ્વેદ બીજીવાર છપાઈ રહ્યો છે; આ છાપવાનું કામ ચાલે ત્યાં સુધીજ વેદ સંહિતાઓ સાડા છ રૂપિયામાં મળશે. પછી સાડાસાત રૂપિયા કિંમત પડશે. એટલે વેદોની ગ્રાહકો પોતાનું સલામત નજલી મોકલી આપે એ ઇચ્છ છે.

યજ્ઞવેદની ચાર સંહિતાઓ

નીચે લખેલી યજ્ઞવેદની ચાર સંહિતાઓનું મુદ્દલ્ય શરૂ થયું છે.

ક્રિંમત	ટપાલખર્ચ	રેલ્વેખર્ચ	વિદેશનો
રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા	ટ. ખ. ર.

૧ કાણ્વ સંહિતા (શુક્લ યજ્ઞવેદ)	૩	૦૧૧	૦૧૨	૧૧
૨ તૈત્તિરીય સંહિતા (કૃષ્ણ યજ્ઞવેદ)	૫	૧	૦૧૧	૧૧૧
૩ ઠાઠક સંહિતા	૫	૧	૦૧૧	૧૧૧
૪ તૈન્નાયણી સંહિતા	૫	૧	૦૧૧	૧૧૧
	૧૮	૩૧૧	૩૧૧૨	૫૧૧

વેદની આ ચાર સંહિતાઓની ક્રિંમત અઠાર રૂપિયા છે. પરંતુ જે માહકો અગાઉથી ક્રિંમત આપી માહક થશે, એઓને આ ચાર સંહિતાઓ નવ રૂપિયામાં મોકલવામાં આવશે. ટપાલખર્ચ કે રેલ્વેખર્ચ માહકોના શિર છે. રકમ મોકલતી વેળા પુરતક મોકલવાના ખર્ચ સાથે રકમ મોકલવી. જેઓને વેદોનું અધ્યયન કરવું છે એઓ માટે આ અમૂલ્ય અવસર છે. આ મળેને આટલા સરતા આજ સુધી કોઇએ આપ્યા નથી, અને હવે પછી પણ આ મંથ આટલા સરતા મળવાના નથી.

જેઓ અગાઉથી નવ રૂપિયા મોકલી આ ચાર સંહિતાઓના માહક થશે, એઓને ઋગ્વેદ, યજ્ઞવેદ, (વાન્સનેથી સંહિતા) સામવેદ તથા અથર્વવેદ-આ ચારે વેદો પણ સાડા છ રૂપિયાની ક્રિંમતે મોકલવામાં આવશે. પરંતુ આ સાડા છ રૂપિયા તેઓએ અગાઉથી મોકલવા જોઇએ. આ ઉપરાંત વેદો મોકલવાના ટપાલ

ખર્ચના ત્રણ રૂપિયા અથવા રેલ્વેદ્વારા મંગાવવા હોય તો રેલ્વેખર્ચનો દોઢ રૂપિયો ગ્રાહકને શિર રહેશે.

આશા છે કે, આ સમવડનો લાભ ગ્રાહક જલદીથી લેશે. ઋગ્વેદનું પુનર્મુદ્રણ ચતાં સુધી જ આ સંવડ રહેશે.

આ ઉપરાન્ત નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરેલાં છે—

- ૧ યજુર્વેદ સર્વાનુક્રમ. જેમાં પ્રત્યેક મંત્રના ઋષિ, દેવતા અને છન્દ આપેલા છે. કિંમત ૧ રૂપિયો ટપાલ ખર્ચ ૫ આના.
- ૨ પાદસૂચી. જેમાં પ્રત્યેક પાદ ક્યાં છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. કિંમત એક રૂપિયો ટપાલ ખર્ચ પાંચ આના.

યજુર્વેદ કા સ્વાધ્યાય

૧ યજુર્વેદ અધ્યાય ૩૦ ની વ્યાખ્યા (નવું સંસ્કરણ)

મનુષ્યોની સાચી ઉન્નતિનું સાચું સાધન (પૂર્વાર્ધ) શુદ્ધ વ્યવસ્થા, સમાજ વ્યવસ્થા, જ્ઞાનના સુસંસ્કાર, સર્વનું પાલન, પોષણ અને સંવર્ધન આદિ વૈદિક ઉપાયોનું આમાં વર્ણન છે. આમાં ચારે વર્ણોના કર્તવ્યોને વૈદિક મંત્રોને આધારે બતાવ્યા છે. કિંમત એક રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ પાંચ આના.

૨ યજુર્વેદ અધ્યાય ૩૨ની વ્યાખ્યા (નવું સંસ્કરણ)

એક ઇશ્વરકી ઉપાસના (પૂર્વાર્ધ) આમાં ઇશ્વરના એકત્વનું અને એના અનેક શુદ્ધોનું વર્ણન છે. ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાની વિધિ આ પુસ્તક વાચવાથી જાણવામાં આવે છે. કિંમત અડધો રૂપિયો, ટપાલખર્ચ બે આના.

૩ યજુર્વેદ અધ્યાય ૩૬ ની વ્યાખ્યા.

‘ શાન્તિકરણ ’ ‘ મુચ્ચી શાન્તિકા સમ્યા ઉપાય ’ અર્થે, મમાત, રાષ્ટ્ર અને જગત્માં સાચી શાન્તિ કેવી રીતે રચાવી શકાય. એના વૈદિક ઉપાયને આ પુસ્તકમાં શુઓ-કિંમત દર્શાવના; દપાત્ર અર્થ, એ આના.

૪ યજુર્વેદ અધ્યાય ૪૦ ની વ્યાખ્યા. કેન ઉપનિષદ

કેન ઉપનિષદનું મનન, ઉપનિષદ જ્ઞાનનું મદત્વ, ઉપનિષદનો અર્થ, માંમદાયિક અમદા, ‘ કેન ’ સજ્જનું મદત્વ, વેદાન્ત, ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનનો વિકાસ, અગ્નિ સજ્જનો ભાવ, શાન્તિ મંત્રોમાં તત્ત્વજ્ઞાન, નમ્ર શાન્તિઓનો ભાવ, ધૃત અને કેન ઉપનિષદ ધૃતવાદિ વિષય આ પુસ્તકમાં આવેલા છે. કિંમત સવા રૂપિયો, દપાત્ર અર્થ પાંચ આના.

ધર્મશિક્ષાના અર્થ

બાળકો તથા બાળિકાઓની પાઠશાળાઓ માટે અને ધર્મમાં બાળકોના ધાર્મિક અભ્યાસ માટે આ અર્થ વિશેષ રીતે તૈયાર થયો છે.

બાળકોની ધર્મશિક્ષા

(૧) પહેલો ભાગ, પહેલી શ્રેણીની ધર્મશિક્ષા માટે કિંમત એક આના દપાત્ર અર્થ એક આનો.

(૨) બીજો ભાગ, બીજી શ્રેણીની ધર્મશિક્ષા માટે કિંમત એ આના, દપાત્ર અર્થ એક આનો.

વૈદિક પાઠશાળા ત્રીજી શ્રેણીની ધર્મશિક્ષા માટે કિંમત ત્રણ આના, દપાત્ર અર્થ એક આનો.

વૈદિક યજ્ઞસંસ્થા

પહેલો ભાગ

આ પુસ્તકમાં નીચે લખેલા વિષયોનો વિચાર થયો છે—

પિષ્ટ-પશુભીમાંસા, લઘુપુરોડાગ્રામીમાંસા (લેખક શ્રી. પંડિત બ્રહ્મદેવજી) દર્શ તથા પૌર્ણીમાંસ, અદ્યુતકુમાર સંભવ (લેખક શ્રી. પંડિત ચન્દ્રમણિજી) શુદ્ધના યજ્ઞવિષયક વિચાર (સંપાદકીય) યજ્ઞનું મહત્ત્વ, યજ્ઞનું ક્ષેત્ર, યજ્ઞનું શુદ્ધ તત્ત્વ, ઔપધિઓનો મહામખ (લેખક શ્રી પંડિત ધર્મદેવજી) વૈદિક યજ્ઞ અને પશુહિંસા, (લેખક શ્રી. પંડિત પુરુષોત્તમજી) શું વેદોમાં પશુઓનો ભોગ આપવો લખ્યો છે ?

કિંમત, એક રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ પાંચ આના.

(બીજો ભાગ ખત્રાસ યજ્ઞ ગયો છે)

ત્રીજો ભાગ—ગોમેધ

આ પુસ્તકમાં નીચે લખેલા વિષયોનો વિચાર થયો છે—

યજ્ઞમાં ગોમાંસ, પ્રકરણાનુકૂલ અર્થવિચાર, ઋષિપંચમી, વેદનો મહાસિદ્ધાંત, યજ્ઞની પૂર્વ અને ઉત્તરવેદી, મધુપર્ક, કલિવળ્ય પ્રકરણ, બૃહદારણ્યકનું વચન, ગૌનાં વૈદિક નામ, ગોમેધનો વિચાર ચરકની સાક્ષી, વિવાદમાં ગોમાંસ, અતિથીના માટે ગૌ, યજ્ઞમાં માંસ, અન્ત્ય યજ્ઞ, વેદમાં અહિંસા, અવધ્ય ગો અને ણજાદ, યજ્ઞનું તત્ત્વ, ગૌને ખાવી, ઇત્યાદિ અનેક વિષય આમાં આવ્યા છે. દરેક વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા માટે અનેક વેદમંત્રોનું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે. ‘વૈદિક સમયમાં ગોમાંસ બક્ષણની પ્રથા હતી’ એવું કહેનારાઓ માટે આ ગ્રંથ એક ઉત્તમ ઉત્તર છે. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી ઉપર્યુક્ત વિષયમાં કોઈ શંકા રહેશે નહિ, કિંમત એક રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ પાંચ આના.

અથર્વવેદનું સુબોધ ભાષ્ય

		કિંમત રૂપિયા	ટપાલખર્ચ આના
૧ પ્રદેશું કાંડ	(બાંધેલું)	૨	૮
૨ ખીજું કાંડ	"	૨	"
૩ જીજું કાંડ	"	૨	"
૪ ચોથું કાંડ	"	૨	"
૫ પાંચમું કાંડ	"	૨	"
૬ છઠ્ઠું કાંડ	"	૨	"
૭ સાતમું કાંડ	"	૨	"
૮ આઠમું કાંડ	"	૨	"
૯ નવમું કાંડ	"	૨	"
૧૦ દશમું કાંડ	"	૨	"
૧૧ અગીઆરમું કાંડ	"	૨	"
૧૨ બારમું કાંડ	"	૨	"
૧૪ તેરમું કાંડ	"	૧	૫
૧૪' ચૌદમું કાંડ	"	૧	૫
૧૫ પંદરમાથી અઠારમા સુધીના ચાર કાંડ	"	૨૧૧	૧૨
૧ થી ૫ કાંડ	"	૮	૨. ૧૧
૬ થી ૧૬ કાંડ	"	૮	" ૧૧
૧૧ થી ૧૮ કાંડ	"	૮	" ૧૧

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(દીકા બેખઠ : પાંડિત શ્રી. વા. સાતવળેકર)

આ પુસ્તકમાં પુરુષર્થબોધિની નામની ભાષા-દીકામાં, વેદ,

ઉપનિષદ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોનાજ સિદ્ધાંતો ગીતામાં નવા સ્વરૂપમાં કદમ રીતે કહ્યા છે એ બાબત દર્શાવી છે. એટલે આ પ્રાચીન પરંપરાને બતાવવી એ આ પુરુષાર્થબોધિની ટીકાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અથવા એજ એની વિશેષતા છે.

ગીતાના અઢાર અધ્યાયો ત્રણ ભાગમાં

પ્રકાશિત કરેલા છે.	કિંમત રૂપિયા	ટપાલખર્ચ આના
અધ્યાય ૧ થી ૫	૩	૧૦
,, ૬ થી ૧૦	૩	૧૦
,, ૧૧ થી ૧૮	૩	૧૦

ત્રણે ભાગો સામટા લેનારને ટપાલખર્ચ સાથે નવ રૂપિયામાં મળશે. દરેક છુટક અધ્યાયની કિંમત આઠ આના અને ટપાલખર્ચ બે આના છે.

ભગવદ્ગીતા-સમન્વય

‘ વૈદિકધર્મ ’ના આકારનાં ૧૩૬ પાનાં, ચીકણા કાગળ, કિંમત એક રૂપિયો, પુંઠાવાળા પુસ્તકનો દોઢ રૂપિયો, ટપાલખર્ચ ૭ આના, આઠકે ટપાલખર્ચ સાથે કિંમતની રકમ મોકલવી.

ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન કરનારાઓ માટે આ પુસ્તક અત્યંત આવશ્યક છે.

ભગવદ્ગીતા શ્લોકાર્થસૂચી

આમાં શ્રીગીતાના શ્લોકાઓની અકારાદિકમયી આઘાક્ષર સૂચી છે અને એજ ક્રમથી અન્યાક્ષર સૂચી પણ છે. કિંમત માત્ર ૭ આના; ટપાલખર્ચ બે આના.

ભગવદ્ગીતા લેખમાંળા

‘ ગીતા ’ માસિકમાં પ્રકાશિત ગીતાવિષયક લેખોનો આ

સંગ્રહ છે. આના સાત ભાગ તૈયાર છે, જેની કિંમત સાડાપાંચ રૂપિયા અને ટપાલખર્ચ દોઢ રૂપિયો છે.

ગીતાસમીક્ષા કિંમત બે આના ટપાલખર્ચ એક આનો.

યોગસાધનમાલા

૧ સંધ્યાપાસના

યોગની દૃષ્ટિએ સંધ્યા કરવાની પ્રક્રિયા, એમાં અમારા ' સંધ્યાકા અનુષ્ઠાન ' એ પુસ્તકનો સમાવેશ કરેલો છે. કિંમત દોઢ રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ પાંચ આના.

૨ વૈદિક પ્રાણવિદ્યા

પ્રાણાયમ કરતી વેળા જે પ્રકારે મનની ' ભાવના ' રાખવી જોઈએ તેનું વર્ણન. કિંમત અડધો રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ બે આના.

૩ બ્રહ્મચર્ય

આ સચિત્ર પુસ્તકમાં ' અથર્વવેદીય બ્રહ્મચર્ય સૂત્ર 'નું વિવરણ છે. બ્રહ્મચર્યસાધન અને યોગસાધનમાં યોગાસન તથા વીરશક્તિના અનુભવસિદ્ધ ઉપાય આ પુસ્તકમાં બતાવ્યા છે. કિંમત એક રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ પાંચ આના.

૪ આસન

આમાં આસનોનાં વર્ણન ચિત્રોની સાથે છે. કિંમત બે રૂપિયા, ટપાલ ખર્ચ સાત આના.

આસનોનાંકા ચિત્રપટ ૨૦ x ૩૦ ઇંચ ઠાગળ પર.

૫ યોગસાધનની તૈયારી

યોગાભ્યાસથી ઉન્નતિ કરવાનું પુસ્તક. કિંમત પોણે રૂપિયો ટપાલ ખર્ચ પાંચ આના.

૬ સૂર્યસેદન વ્યાયામ

(સચિત્ર) બળવર્ધક યોગનો વ્યાયામ. - કિંમત અડધો રૂપિયો; દપાલ ખર્ચ જે આના.

૭ હન્દશક્તિનો વિકાસ

મનુષ્યમાં હન્દ શક્તિ છે, પરન્તુ એ પૂરતી જાગૃત નથી. એતું સંવર્ધન કરવાની પદ્ધતિ આમાં બતાવી છે. કિંમત અડધો રૂપિયો; દપાલ ખર્ચ જે આના.

સ્વાધ્યાય મંડળદ્વારા પ્રકાશિત વૈદિક ધર્મના ગ્રંથ

આગમ નિબંધ માળા

વેદ અનાંત વિદ્યાઓનો સમુદ્ર છે. આ વેદ સમુદ્રનું મંથન કરવાથી અનેક જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થાય છે, એ રત્નોની આ માળા છે.

	કિંમત આના	દપાલ ખર્ચ આના
૧ વૈદિક રાજ્યપદ્ધતિ	૫	૧
૨ માનવી આયુષ્ય	૪	૧
૩ વૈદિક સમ્યક્તા	૧૨	૨
૪ વૈદિક ચિકિત્સાસાત્ત્વ	૬	૨
૫ વૈદિક સ્વરાજ્ય કી મહિમા	૮	૨
૬ વૈદિક સર્પવિદ્યા	૮	૨
૭ મૃત્યુકો દૂર કરનેકા ઉપાય	૮	૨
૮ વેદમેં ચખ્ખી	૮	૨
૯ શિવ સંકલ્પકા વિજય	૮	૨
૧૦ વૈદિક ધર્મકી વિશેષતા	૮	૨
૧૧ તર્કસે વેદકા અર્થ	૮	૨

૧૨ વેદમે' રોગજનન શાસ્ત્ર	૩	૧
૧૩ અભયાર્થકો વિદ્યન	૨	૧
૧૪ વેદમે' ભોલે કે કારખાને	૫	૧
૧૫ વેદમે' કૃષિ વિદ્યા	૩	૧
૧૬ ઇન્દ્ર શક્તિકો વિકાસ	૨	૨
૧૭ વેદોક્ત પ્રજનન શાસ્ત્ર	૩	૧

૪૨૧ ઉપનિષદ્

આ ઉપનિષદનો સરલ અનુવાદ આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. આરંભમાં ધણી વિસ્તૃત ભૂમિકા આપી છે. જેમાં ઇશોપનિષદના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનો વૈદિક પ્રમાણોથી વિચાર કર્યો છે, અને મંત્ર-ભાગોનો અર્થ નિશ્ચિત કર્યો છે. મંત્રનો અર્થ આપ્યા પછી અતિ વિસ્તૃત ટીકા આપી છે. કિંમત એક રૂપિયો; ટપાલ ખર્ચ થોડો આના.

૪૨૨ દેવતાપરિચય ગ્રંથમાળા

	કિંમત આના	ટપાલખર્ચ આના
૧ રુદ્રદેવતાકો પરિચય	૮	૨
૨ ઋગ્વેદમાં રુદ્રદેવતા	૧૦	૨
૩ દેવતા વિચાર		
૪ વૈદિક અગ્નિવિદ્યા	૧૧	૫

વેદ કો સ્વયં શિક્ષક

જે પાઠક દરરોજ અડધી કલાક એનો અધ્યયન માટે આપશે, એઓનો પ્રવેશ વેદના મંદિરમાં સુગમતાથી થશે. હાલ જે ભાગ તૈયાર છે, દરેક ભાગની કિંમત દોઢ રૂપિયો; ટપાલ ખર્ચ ૭ આના.

શતપથ બોધામૃત

બોધથી જ આપણા સર્વની હિન્નતિ થનારી છે. આ કારણે શતપથનાં બોધ વચનોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં કર્યો છે. કિંમત ચાર આના; ટપાલ ખર્ચ એક આનો.

સંસ્કૃત પાઠમાલા

(સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કરવાનો સુગમ ઉપાય)

સંસ્કૃત પાઠમાલાના અધ્યયનના લાભ (૧) પાઠક પોતાનો કામ ધંધો કરતા કરતા પુરસદના વખતે ખીજા કોઇની મદદ વિના પોતાના સંસ્કૃતનું જ્ઞાન વધારી શકે છે (૨) દરરોજ એક કલાક અભ્યાસ કરવાથી એક વર્ષની અન્દર રામાયણ મહાભારત સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) પુસ્તક અત્યંત સુગમ છે, નિયમો કંઠસ્થ થયા વિના સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવેશ થઇ શકે છે (૪) પાઠશાળામાં જનારા વિદ્યાર્થી પણ આ પુસ્તક દ્વારા ઘણો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

આ પદ્ધતિની વિશેષતા નીચે પ્રમાણે છે—

પહેલા, ખીજા અને ત્રીજા ભાગમાં સંસ્કૃત ભાષાનો સાધારણ પરિચય કરાવ્યો છે. (૨) ચોથા ભાગમાં સંધિવિચાર બતાવ્યો છે. (૩) પાંચમા અને છઠ્ઠા ભાગમાં સંસ્કૃતનો વિશેષ પરિચય કરાવ્યો છે. સાતથી દશમા ભાગમાં પુસ્તિંગ, સ્ત્રીલિંગ તથા નપુંસલિંગ નામોના રૂપ બતાવવાની વિધિ બતાવી છે. (૫) અગીઆરમા ભાગમાં સર્વનામનાં રૂપ બતાવ્યાં છે. (૬) બારમા ભાગમાં સમાસોનો વિચાર કર્યો છે. (૭) તેરથી અઠારમા ભાગમાં ક્રિયાપદ વિચારની પાઠવિધિ બતાવી છે. (૮) ઓગણીસથી એવીસમા ભાગમાં વેદનો પરિચય કરાવ્યો છે.

એક પુસ્તકની કિંમત	૭ આના;	ટપાલખર્ચ	જે આના
ત્રણ પુસ્તકોની	,, એક રૂપિયા;	,,	ચાર ,,
બાર પુસ્તકોની	,, ચાર રૂપિયા	,,	આઠ ,,
ચોવીસ પુસ્તકોની	,, સાડાછ રૂપિયા	,,	ચૌદ ,,

સંપૂર્ણ મહાભારત તૈયાર છે

સંપૂર્ણ અઢારપર્વનું મહાભારત તૈયાર છે. આ બાંધેલા પુકાવાળા મહાભારતની કિંમત પાંસઠ રૂપિયા રાખી છે. પરંતુ મનીઓડર દ્વારા જેએ અગાઉથી રૂપિયા મોકલશે તેઓને અગીઆર હજાર પાનાનાં આ સંપૂર્ણ સચિત્ર અંથને ફક્ત સાઠ રૂપિયા લેઈ મોકલવામાં આવશે. આઠક તરફથી અગાઉથી રૂપિયા આવે સદર પુસ્તક સંસ્થાના ખર્ચે રેલ્વે પાસંથી મોકલવામાં આવશે. મનીઓડરથી રૂપિયા મોકલવામાં આવશે તો અડધો ટપાલખર્ચ માફ કરીશું. આઠકની નજીક રેલ્વે સ્ટેશન નહિ હોય તો ટપાલ મારફત અંથ મોકલવામાં આવશે.

સૂચના—ટપાલખર્ચ સાથે કિંમત મોકલનારને મહાભારતનું કોઈ પણ છૂટકું પર્વ મળી શકશે.

મહાભારતની સમાલોચના—જે ભાગની કિંમત અડધો રૂપિયો ટપાલખર્ચ જે આના.

મહાભારત

આર્યોના વિજયનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

પર્વનું નામ	પૃષ્ઠ સંખ્યા	કિંમત રૂપિયા	ટપાલ ખર્ચ
૧ આદિ પર્વ	૧૧૨૫	૬	૧-૪
૨ મધ્ય પર્વ	૩૫૭	૨૥	૦-૧૨
૩ વન પર્વ	૧૫૩૮	૮	૧-૮

૪ વિરાટ પર્વ	૪૦૬	૨	૦-૮
૫ ઉદ્યોગ પર્વ	૬૫૩	૫	૧-૪
૬ ભીષ્મ પર્વ	૮૦૦	૪૧૧	૧-૦
૭ દ્રોણ પર્વ	૧૩૬૪	૭૧૧	૧-૮
૮ કૃષ્ણ પર્વ	૬૩૭	૩૧૧	૦-૧૨
૯ શક્ય પર્વ	૪૩૫	૨૧૧	૦-૧૨
૧૦ સૌપ્તિક પર્વ	૧૦૪	૦૧૧	૧-૨
૧૧ ઔ પર્વ	૧૦૮	૦૧૧	૧-૨
૧૨ શાન્તિ પર્વ			
૧ રાજધર્મ પર્વ	૬૯૪	૪	૧-૦
૨ આપદધર્મ પર્વ	૨૩૨	૧૧૧	૦-૮
૩ મોક્ષધર્મ પર્વ	૧૧૦૦	૬	૧-૪
૧૩ અનુશાસન પર્વ	૧૦૭૬	૬	૧-૨
૧૪ આશ્વમેધિક પર્વ	૪૦૦	૨૧૧	૦-૮
૧૫ આશ્રમવાસિક પર્વ	૧૪૮	૧	૦-૬
૧૬ મૌસલ પર્વ,	} ૧૦૮	૧	૦-૬
૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ,			
૧૮ સ્વર્ગારોહણ પર્વ			

સૂર્ય નમસ્કાર

શ્રીમાન્ બ્રાહ્મણસાહેબ ૫-૧. બી. એ પ્રતિનિધિ, ઔન્ધ રાજ્યના રાજા સાહેબ. એઓશ્રીએ આ પુસ્તકમાં, સૂર્યનમસ્કારનો વ્યાયામ કયા પ્રકારે કરવો જોઈએ, એથી શુ લાભ થાય છે અને તે લાભ શા માટે થાય છે; સૂર્યનમસ્કારનો વ્યાયામ કરનારાઓનો અનુભવ; સુચોગ્ય આદાર કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ; ચોગ્ય અને આરોગ્ય વર્ધક રસોઈની પદ્ધતિ, સૂર્યનમસ્કારના વ્યાયામથી ઠેવી રીતે રોગનો પ્રતિબંધ થાય છે, આદિ બ્રાહ્મણ વિવેચન વિસ્તારથી કર્યું

છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૦, કિંમત માત્ર અડધો રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ જે આના. હસ આનાના ટપાલના સ્ટેમ્પ મોકલવાથી આ પુસ્તક પહોંચાડવામાં આવશે.

સૂચનમસ્કારોંકા ચિત્રપટઃ કદ ૧૦" x ૧૫" કિંમત દોઢ આનો, ટપાલ ખર્ચ એક આનો.

ભક્તના ભગવાન

(લેખકઃ શ્રી. રુલિયારાયજી કરચપ, એમ. એસ સી.)

આ પુસ્તકમાં ઇશ્વરીય ચમત્કારોનું વૈજ્ઞાનિક સત્યતાની દૃષ્ટિએ વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. આ પુસ્તકના વાચનથી ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટેના ઉપાયની વૃદ્ધિ થશે. કિંમત અડધો રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ સાથે હસ આનાના ટપાલના સ્ટેમ્પ મોકલો.

વૈદિક સમ્પત્તિ

જો આપને ખેતાના ધર્મનું સારી રીતે અધ્યયન કરવું હોય, તો આપ આ પુસ્તક મંગાવો; આ પુસ્તકને આપ આરંભથી અન્ત સુધી વાંચો. એકવાર આપ આ પુસ્તકને વાંચવું શરૂ કરશો તો પછી આપ એને પુરું કરી વિના છોડશો નહિ. આ પુસ્તક આપની સાથે જીવનપર્યન્ત રહેવા યોગ્ય છે.

વિશેષ સવા

વૈદિક સમ્પત્તિ—કિંમત ૭ રૂપિયા ટપાલ ખર્ચ સવા રૂપિયો મળીને સવા સાત રૂપિયા.

અક્ષર વિજ્ઞાન—કિંમત એક રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ ૭ આના મળીને એક રૂપિયો ૭ આના.

પરન્તુ મનીઓડરથી સવા સાત રૂપિયા મોકલવામાં આવશે તો બન્ને પુસ્તકો ટપાલખર્ચ વિના મળશે.

આસન

‘ યોગ કી આરોગ્યવર્ધક વ્યાયામપદ્ધતિ ’

અનેક વર્ષોના અનુભવથી આ વાત નિશ્ચિત થઈ ચૂકી છે કે શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે આસનોનો આરોગ્યવર્ધક વ્યાયામ જ અત્યંત સુગમ તથા નિશ્ચિત ઉપાય છે. અશક્ત મનુષ્ય આ પદ્ધતિથી પોતાનું સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ પદ્ધતિનું સમ્પૂર્ણ રૂપરેખા આ પુસ્તકમાં છે. કિંમત માત્ર બે રૂપિયા; ટપાલખર્ચ સાત આના. મનીઓડરથી બે રૂપિયા સાત આના મોકલો.

આદિકવિ-શ્રી વાલ્મીકિ-મહામુનિ-પ્રણીત

રામાયણનું

ભાષાનુવાદસહિત મુદ્રણ

આદર્શ પુરુષોમાં મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રી દાંડરથી રામચંદ્રજીનું સુરમ્ય, મનોહારી ચરિત્ર અત્યંત યોધપ્રદ છે. શ્રી રામચંદ્રજીનાં અનેક ચરિત્રો છે, પરંતુ આદિકવિ શ્રી વાલ્મીકિદ્વારા જે રામાયણ નિર્માણ થયું, તે સર્વથી પ્રાચીન અને પ્રામાણિક માનવામાં આવ્યું છે.

શ્રી રામચરિત્ર સર્વચરિત્રોમાં અત્યંત રમણીય અને યોધપ્રદ હોવાથી તથા મર્યાદાપુરુષોત્તમનો આદર્શ સધળા કવિઓના સમક્ષ સદા આદરણીય રહેવાથી અનેક કવિઓએ આ ચરિત્ર પર ઠાંધ ને ઠાંધ જરૂર લખ્યું છે, અને પોતાની ખાસ કવિકલ્પના તેમાં મિશ્ર કરીને કાવ્યરસપ્રચૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. પરંતુ આવી રીતે પ્રાચીન કે અર્વાચીન કવિઓ દ્વારા કાવ્યરસ વધારવાના જે જે યત્ન થયા છે, તે કારણથી શ્રી રામચંદ્રજીનો જે આદર્શ શ્રી વાલ્મીકિ મુનિએ જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો, તે થોડાપણે વિકૃત થયો છે.

કથામાં વિકૃતિ કે જગાડ

આ પ્રકારની અનેક વિકૃતિઓ કે જગાડ થવા પામ્યા છે. પરંતુ અહીં માત્ર નમુના માટે જે કથાઓ અમે જનતા સન્મુખ રજૂ કરીએ છીએ:

(૧) અહધ્યાદેવોદ્ધાર

અહધ્યાદેવીની વાર્તા તો સર્વવિદિત છે. આજકાલ આ કથા આ પ્રમાણે કહેવાય છે:—“ ગૌતમઋષિના સાપથી અહધ્યા શિક્ષા બની હતી; તે શિક્ષાને શ્રીરામચંદ્રજીએ પોતાના પગનો સ્પર્શ કર્યો, નેથી અહધ્યા તે શિક્ષામાંથી ફરી સ્ત્રી બની ગઈ; પછીથી અહધ્યા-દેવીએ શ્રીરામચંદ્રજીના પગ પર પોતાનું મસ્તક મુક્યું, એટલે કે પ્રણામ કર્યો...વગેરે.

આવી આવી કવિકલ્પનાવડે રચાએલી અનેક પ્રકારની કથાઓ પ્રાચીન તથા જનપ્રવાદોમાં પ્રચલિત છે. આ કથાઓથી શ્રાતાઓને રસ તો આવતોજ હશે, પરંતુ આ કથાઓ શ્રી વાસ્ત્મિકિ-મુનિએ જે આદર્શ જનતાની સામે રાખ્યો હતો, તેથી તો ધણીજ આધે ગયાની સાબિતી આપે છે. જુઓ—

(૧) અહધ્યાદેવી કદી પણ શિક્ષા બનીજ નથી, પછી તેનો પાદસ્પર્શથી ઉદ્ધાર કયા કારણે થઈ શકે? અહધ્યાની શિક્ષા થયાની વાત વાસ્ત્મિકિના કથનથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે. (૨) બીજી વાત એ છે, કે મર્યાદાપુરૂષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી, જે શ્રુતિસ્મૃતિની આચાર સંપલ્લતાના ઉચ્ચ આદર્શ રૂપ છે, તે ક્ષત્રિયકુમાર ગૌતમ મહર્ષિની પત્ની, ગુરુપત્નીને પોતાનો પગ ફી રીતે લગાડી શકે? (૩) અહધ્યા બ્રહ્મદેવની માનસકન્યા હતી, મહર્ષિની પત્ની હતી, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી એટલે બ્રાહ્મણી હતી, અને આયુથી (વયવડે) મોટી પણ હતી; એવી સ્ત્રીને વેદશાસ્ત્ર ક્ષત્રિયકુમાર પોતાનો પગ અડકાડે, એ કેવી રીતે બની શકે? વૈદિક આદર્શથી એ તો સર્વ રીતે વિરૂદ્ધ છે. અને પગ પણ શું કામ અડકાડે?—મુદ્દામાં તો જે શિક્ષા બનીજ ન હતી તે! એટલે કવિઓની આ સર્વ કલ્પોત્કલ્પિત

કલ્પનાઓ છે, કે જે વાલ્મીકિના આદર્શથી નિઃસદેહ અલપતિત અવસ્થાની સૂચના દઈ રહી છે.

(૨) શખરી

ખીછ શખરીની વાતો પણ એવી જ છે. શખરી એક સ્ત્રીનું નામ હતું, એ નામનો આશય ન સમજવાથી આ કવિઓએ તેને બીલખતિની સ્ત્રી બનાવી દીધી અને તેના ઉચ્છિષ્ટ એટલે કે એમાં ખેર પણ શ્રી રામચંદ્રજીને ખવડાવ્યાં ! કવિઓનાં આ સાહસો શું એમાં છે ? પ્રથમ તો જે બીલ નહોતી, તેને બીલ સ્ત્રી બનાવી, મૂળ રામાયણમાં જ્યાં ખેરનું નામ સુદાં પણ નથી ત્યાં ખેર નીપજાવ્યાં; એટલું જ નહીં, પરંતુ તેને બીલ સ્ત્રીના આધેસા-એહાં-પણ બનાવ્યાં. અને છેવટે ઐતરમાર્ત આચારના આદર્શબૂદ્ધ શ્રી રામચંદ્રજી પાસે તે ખવડાવ્યાં પણ ખરાં ! ! !

વાલ્મીકિ મુનિના આદર્શની કાંઈ કલ્પનાનો ખ્યાલ આ કવિઓને નહોતો, તે કારણથી આવો અનર્થકારી વિપર્યાસ શ્રી રામચરિત્રમાં તેઓએ કાવ્ય રસ વૃદ્ધિગત કરવાની વિચારણાથી કયો છે, અઘાપિ સુધી આ પ્રક્ષેપ અનેક શતાબ્દિઓથી રામાયણમાં થતા આવ્યા છે, અને શતાબ્દિઓથી ભારતીય જનતા આ વિપર્યાસોને અપનાવતી પણ આવી છે. તો પણ આ પ્રક્ષેપોને દૂર કરી, પરિશુદ્ધ અવસ્થામાં શ્રી વાલ્મીકિય રામચરિત્ર જનતા સમક્ષ રજૂ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. હાલ અમે તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખી છે.

આધુનિક લેખક

આધુનિક લેખકોએ પણ કાંઈ થોડા વિપર્યાસ નથી કયો. બીલોએ તો દશરથ-કૌસલ્યાને માર્છ-બહેન બનાવીને તેમનો વિવાહ કરી દીધો ! મ. મલ્લાદિ વ્યંકટરત્ન, તથા અનેક અન્યાન્યા

આધુનિક લેખકોએ (૧) શ્રી રામચંદ્રજીને અનાય' દરાવ્યા, (૨) રામની અનેક પત્નીઓ બતાવી (૩) સીતાદેવીજીના પાતિવ્રત્ય સંબંધમાં શંકાઓ ઉઠાવી, (૪) કુશ અને લવને રાવણના સંતાન બતાવ્યા, (૫) માર્કિતને અબ્ધહચારી કહ્યા, (૬) સુગ્રીવ તથા વિભીષણને દેશદ્રોહી કહ્યા, અને (૭) શ્રી રામચંદ્રજીને સ્ત્રીદાક્ષિણ્યહીન સાબિત કર્યા ! ! !

આવી રીતના ધૂણામય આક્ષેપો, આધુનિક પદ્ધિધરોએ અંગ્રેજી, હિંદી અને મરાઠી ભાષાના લેખોમાં કર્યા છે, આ આક્ષેપ સર્વ રીતે નિર્મૂળ તો છેજ, પરંતુ તેની નિર્મૂળતા અમારે વાસ્ત્વીકિય રામાયણની સમાલોચના કરતી વખતે મગ્નમાણુ સિદ્ધ કરવી છે.

પ્રાચીન કવિઓનાં પ્રક્ષેપો તથા આધુનિક લેખકોના ધૂણિત આક્ષેપોનું સમગ્રમાણુ ખંડન કરીને મર્યાદાપુરણોત્તમ શ્રી રામચંદ્રજીનું પરિશુદ્ધ જીવનચરિત્ર અમારે જનતા સમક્ષ રજૂ કરવું છે.

વાસ્ત્વીકિ મુનિએ જે આદિકાવ્ય જેવું રચેલું તેવું જ તે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ભાષાનુવાદ સહિત જનતાને અર્પવાનો અમે સંકલ્પ કર્યો છે. પરમેશ્વર અમારો સંકલ્પ સફળ કરે.

સુદ્રણ કેવું થશે ?

૧. શ્રી આદિકવિ શ્રી વાસ્ત્વીકિરચિત શ્રી રામાયણના જઘા શ્લોકો પાનના ઉપરના ભાગ પર છાપવામાં આવશે ? અને તેની નીચે તે શ્લોકોનો સરળ ભાષાનુવાદ આપવામાં આવશે. શ્લોકોમાં કાંઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું કમી જાસ્તી કરવામાં આવશે નહીં. જેવો શ્રી વાસ્ત્વીકિનો પાઠ છે, તેવો જ સચળા શ્લોકોનો પાઠ આપવામાં આવશે.

૨. ભાષાનુવાદ પણ જઘા શ્લોકોનો યથાક્રમ આપવામાં

આવશે તેમાં પણ કંઈ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં. અનુવાદ પ્રમાણિક અને સરલ રહેશે.

૩. અનેક સ્થળોએ વિસ્તૃત ટિપ્પણી આપીને, મૂળ મંથનો આશય અનેક પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. આ ટિપ્પણી આખાય અંથની વિશેષતા હશે. આ ટિપ્પણોમાં અનેક આર્યશાસ્ત્રોનાં સિદ્ધાન્ત સપ્રમાણ બતાવવામાં આવશે.

૪. અયોધ્યા, કિષ્કિંધા, લંકા આદિ શહેરોનાં નકશા આપી તે તે નગરની રચના કેવી રીતે થઈ હતી, ત્યાંના નિવાસીઓની રહેણીકરણી કેવી હતી, તેમાં આખાદી કેવી હતી, નગરજનોના કલાકુન્નર વિ કેવાં હતાં, તેમની સભ્યતા (civilization) કેવા પ્રકારની હતી, વગેરે બધી હકીકત જૂઠિઠામાં દર્શાવવામાં આવશે.

૫. રામાયણના કાળમાં યુદ્ધનીતિ કેવી હતી; યુદ્ધ વખતે તે સમયના સેનાપતિ પોતાની સેનાની વ્યૂહરચના કેવી કરતા હતા, અને તે વ્યૂહો વડે તેઓ કેવી રીતે લડતા, તે સર્વ, વ્યૂહોના નકશા સહિત વિસ્તારથી દેખાડવામાં આવશે.

૬. રામરાવણના યુદ્ધનું યુદ્ધક્ષેત્ર (front) કેટલું મોટું હતું, ત્યાં બન્ને તરફના સૈન્યની વ્યવસ્થા કેવી હતી, લંકાનગરીની રક્ષાનો પ્રખંધ કેવો હતો, રામ-સેનાએ કેવી યુક્તિથી હુમલો કરેલો, લંકાનગરીનો પરાજય (fall) શાથી થયો, બન્ને પક્ષના કુશલ સેનાપતિઓએ કંઈ અને કેવી પ્રયુક્તિઓનો પ્રયોગ કરેલો. અને અંતમાં રાવણ કેમ હાર્યો તથા શ્રી રામચંદ્રજી વિજયી શાથી બન્યા, આ સર્વ. (war-maps) યુદ્ધના નકશાના ચિત્રદ્વારા બતાવવામાં આવશે.

૭. રામરાવણનું યુદ્ધ (રામરાવણયોધુદ્ધ) રામરાવણ

યોરિચ) રામરાવણના યુદ્ધના જોવું જ છે, એવું વર્ણન પ્રાચીન કાળથી થતું આવ્યું છે. પરંતુ અજ્ઞાનના કારણથી અને રામ-રાવણ-યુદ્ધ તથા કૌરવ પાંડવ-યુદ્ધનો બેદ નહિ સમજવાના કારણથી આજકાલના લોકો કૌરવ પાંડવોના દંદને મહાયુદ્ધ જ કહે છે, અને રામાયણનું મહાયુદ્ધ કૌરવ પાંડવોના દંદયુદ્ધથી કેટલાય-ગણે મોટું હતું, તે હકીકત સૌ કોઈ ભૂલી ગયું છે ! ! ! આ વિષય સંબંધી સર્વ વર્ણન અહીં કરવામાં આવશે અને ' રામ-રાવણ યુદ્ધ રામરાવણ યુદ્ધ સમાન જ હતું ' તેની સત્યતા બતાવવામાં આવશે.

૮. શ્રી રામચંદ્રજીએ યુદ્ધની ડેવી તૈયારી કરી હતી, સેનાની રચના ડેવી કરેલી, સેટુનિયોજનનું મહત્વ (formation of army) શું છે અને તે ડેવી રીતે બાંધવામાં આવ્યો, લંકા પર હુમલો ડેવી રીતે થયો. રાવણે પોતાનો બચાવ ડેવી રીતે કર્યો, છેવટે રામચંદ્રજીનું આક્રમણ શાથી પ્રભાવશાળી નીપજ્યું, તેનું સપ્રમાણ અને યુદ્ધશાસ્ત્રના નિયમો અને પ્રમાણોથી વર્ણન આ ગ્રંથોમાં કરવામાં આવશે.

૯. ચર્પણખાની કુટિલનીતિ, મારીચ અને કુંભકર્ણનો રાવણ પ્રતિ ધર્મનીતિનો ઉપદેશ, રાવણની રાજનીતિ, શ્રી રામચંદ્રજીની ધર્મરાજનીતિ, રાક્ષસોનો ગુપ્ત પડયન્ત્ર કરવાનો સ્વભાવ, રામચંદ્રજીનું દરદર્શી રાજનીતિકૌશલ્ય, રામચંદ્રજીની સેનાનું પ્રયાણ (marching of the army), વાનરો અને રાક્ષસોનું (Engineering) સ્થાપત્યકૌશલ્ય, શ્રી રામચંદ્રજીનું યુદ્ધ સમિતિ નિમોણ, (Council of war), વાનરસેનાએ લંકાને ઘેરો ઘાલવો, રામ-રાવણની યુદ્ધકુશલતા, હનુમાનજીએ વ્યવસ્થિત રીતે પાછા હટવું (orderly retreat), સમય પર

ફરી મારક આધાત શત્રુ પર કરવો, રાવણના પરાભવનું કારણ, આ સર્વ બાબંતોનું વર્ણન પ્રાચીન તથા આધુનિક યુદ્ધશાસ્ત્રને અનુસરીને કરવામાં આવશે. અને આ સર્વ વર્ણનની સાથે ચિત્રો અને નકશા પણ હશે.

૧૦. રામરાવણ યુદ્ધમાં રણક્ષેત્ર પર રસાયણ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ, ગોળા, બારૂદ વગેરે (Explosives) ના પ્રયોગ કેટલા થયા હતા, પ્રાચીન કાળમાં તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવામાં આવતો હતો, આ બાબતનાં અભેદેર્વા બનતાં હતાં અને તેઓનો પ્રયોગ કેવી રીતે થતો હતો, તેનું શાસ્ત્રપ્રમાણોપી સચિત્ર વર્ણન આ ગ્રંથોમાં હશે.

શ્રીવાલ્મીકિય રામાયણનું આ પ્રકારનું, બાપાબાપ્યમ્મેત સુદૃષ્ટ અત્યાર સુધી કોઇએ ઠપું નથી. તે અમે કરવા માગીએ છીએ, અને વિશ્વના આ મહાયુદ્ધના સમયમાં જન્મ અને તેમ જલદીથી તેનું પ્રકાશન કરવા હમણા રાખીએ છીએ. વાંચકવર્ગ આ ગ્રંથનું ગૌરવ-લક્ષ્યમાં લઈ, તેમાં યથાશક્તિ સહાયતા સીધા-તાથી કરે.

સુદૃષ્ટ કેવું થશે ?

શ્રી વાલ્મીકિય રામાયણના ૭ કાણ્ડ છે. આ સપ્તકાંડનાં ૧૦ ગ્રંથ બનશે (૧) બાલકાણ્ડનો એક ગ્રંથ, (૨) અયોધ્યાકાણ્ડનાં બે ગ્રંથ, (૩) અરણ્યકાણ્ડ, (૪) કિષ્કિંધાકાણ્ડ (૫) અને સુદર-કાણ્ડના પ્રત્યેક એક ગ્રંથ, (૭) યુદ્ધ કાંડનાં ૪ ગ્રંથ અને (૭) ઉત્તર કાણ્ડનો એક ગ્રંથ, આ પ્રમાણે સાત કાણ્ડો ૧૦ ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત થશે.

પ્રત્યેક ગ્રંથમાં બે ચિત્ર રંગીન હશે, અને કેટલાક સાદા

એકરંગી ચિત્રો હશે, તે સિવાય કેટલાક નકશાઓ અને છતર ચિત્રો આપવામાં આવશે. આ પ્રમાણે એક સર્વોચ્ચ સ્તર વાંચીકિય રામાયણનું મુદ્રણ-પ્રકાશન થનાર છે.

મૂલ્ય

સાત કાષ્ઠોનું પ્રકાશન ૧૦ અંથોમાં થશે, પ્રત્યેક અંથ ૫૦૦ પાનાનો થશે. પ્રત્યેક અંથનું મૂલ્ય રૂ. ૩) થશે. ટપાલખર્ચ, રજીસ્ટર સહિત ૦૧૦૦ થશે. આ સર્વ ખર્ચ ગ્રાહકોની જવાબદારી પર રહેશે.

દરેક અંથ વધારેમાં વધારે ત્રણ માસમાં બહાર પડશે. એમ કરીને સંપૂર્ણ રામાયણ બે અઢી વર્ષમાં ગ્રાહકોને મળી રહેશે.

દરેક અંથનું મૂલ્ય રૂ. ૩)-છે, એટલે બધા અંથોની કિંમત રૂ. ૩૦) અને સહજો ટપાલ ખર્ચ રૂ. ૧૧) છે.

પ્રથમથી લેનારને લાભ

(૧) જે ગ્રાહક સર્વ અંથોની કિંમત પ્રથમથી મોકલશે, તેમને અમે હસે વિભાગો કાબૂ સહિત માત્ર રૂ. ૨૦) માં આપીશું. કિંમત એક સામગ્રી મોકલવી જોઈએ.

(૨) જે ગ્રાહક પ્રથમ રૂ. ૫) મોકલી પોતાનું નામ ગ્રાહકશ્રેણી-માં લખાવશે અને વી. પી. થી અંથ લેશે, તેમને દરેક પુસ્તક ૩) રૂ. ના વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. એટલે ટપાલખર્ચની તેમને માફી મળશે અને આખો અંથ રૂ. ૩૦) માં તેઓ મેળવશે. પ્રથમથી મોકલેલી રૂ. ૫) ની રકમ અંતિમ ભાગમાં મળતે મળશે એટલે છેલ્લો ભાગ રૂ. ૧) ની વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જેમનું વી. પી. પરત આવશે તેના ગુઠસાનની રકમ તેમના રૂ. ૫) માંથી કપાત કરવામાં આવશે.

(૩) જે આદક પ્રતિભામ્ શા. ૧) કે અધિક રકમ મોકલતા નહેશે તેમને પણ સર્વ ગ્રન્થોના ટપાલખર્ચ માફ થશે. તેમનો પ્રત્યેક ગ્રન્થ શા. ૪) જમા-ભેગા ચર્તા મોકલવામાં આવશે.

(૪) જે આદક જસો રૂપિયા રામાયણ સમાપ્તિ સુધી અનામત મૂકશે, તેમને સઘળા રામાયણની એક પ્રત વિનામૂલ્ય મળશે, અને રામાયણનું મુદ્રણ ખતાસ થાય ત્યારે તેમની બધી રકમ તેમને પરત આપવામાં આવશે.

(૫) જે આદક શા. ૧૦૦) નું દાન આપીને સ્વાધ્યાય મંડળના પોષક-વર્ગના આદક બનશે, તેમને રામાયણ તો મળશે જ, પણ ખીન્ન પુસ્તકો જે પછીથી પ્રકાશિત થશે તે પણ મળશે.

સખો : સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શાખા

વડોદરા.

સ્વાધ્યાય મંડળના કાર્ય તથા પુસ્તકો સંબંધી

અભિપ્રાયો

સંપ્રાદય : શ્રી. નરવરલાલ જોડાલાલ મહેતા,

માનદ મંત્રી-સ્વાધ્યાય મંડળ,

ગુજરાત શાખા-વડોદરા

સ્વાધ્યાય મંડળના સુયોગ્ય સંચાલક શ્રી પંડીત સાતવળે-
કરજીએ છેલ્લાં ૨૨ વર્ષમાં, અનેક નાના મોટા અથો સરલ
રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં, મરાઠીમાં અને સંસ્કૃતમાં લખીને તથા છપા-
વીને, ભારતવર્ષની મહાન સેવા કરી છે. આ અથો ધણા જ
વિદ્વાનઓ અને ગંભીર સાહિત્યની ચચો કરતા હોવા છતાં સાધા-
રણ મનુષ્ય સમજી શકે તેવા સરલ, સુદર અને સંગીન છે, એટલું
જ નહિ પણ આપણી આધુનિક રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતોને પહોંચી વળી
જે નવીન રાષ્ટ્રવિધાન આપણે કરવા માગીએ છીએ તેનું સ્પષ્ટ
દિગ્દર્શન આપણને કરાવે છે. અમારા આ નમ્ર મત સાથે આપણા
દેશના નેતાઓ, સાહિત્યસેવકો, યુનિવર્સિટીના તેમજ સંસ્કૃત પાઠ-
શાળાના અધ્યાપકો અને વિદ્વાન સાધુ સંન્યાસીઓ સંમત થાય છે
તેની નીચે ટાંકેલા થોડા અભિપ્રાયોથી ખાતરી થશે:—

શ્રી દારિકા-શારદાપીઠાધીશ શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય
પરમહંસ પરિમાજઠાચાર્ય શ્રી શાન્તાનંદ મહારાજ એઓશ્રીના
તરફથી નીચે પ્રમાણે આશીર્વાદ મળ્યા છે.

સંસ્થાન શ્રી શારદામંદ દારિકા.

હાલ મુકામ તારકેશ્વર-વડોદરા.

આંધના શ્રી સ્વાધ્યાય મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ચતુર્વેદ,

સામવેદ અને અથર્વવેદની સંહિતાઓ અભિપ્રાય માટે ગુરુસ્થાનમાં અર્પણ કરવામાં આવી અને તે ગ્રંથો તે તે વિષયના યોગ્ય વિદ્વાનો તરફ અભિપ્રાય માટે મોકલવામાં આવ્યા છે. આ સંસ્થા તરફથી વેદનાં શુદ્ધ પુસ્તકો તૈયાર કરી વૈદિક સાહિત્યના રક્ષણ તથા અભ્યાસ માટે અનુકૂળતા યવા સારૂ જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે ધણો સારો છે અને હિતેજનાર્થ છે તેથી શ્રી ગુરુસ્થાનને સંતોષ થયો છે.

મિતિ સંવત્ ૧૯૯૭ ના વૈશાખ   શ્રીની આગાધી હી.
સુદિ ૧૫ વાર રવિ.   લક્ષ્મીનાથ બહરીનાથ શાસ્ત્રી

* *

શ્રી સંકેશ્વર-કરવીર ખીઠાધીય શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજ તરફથી મરાઠીમાં જે અભિપ્રાયો મળ્યા છે તેનું ગુજરાતી નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રીમજ્જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય

સંસ્થાનમઠ, સંકેશ્વર-કરવીર.

નારાયણ ૪૧૬, અચાર્યમઠ પુના,

મિતિ-બાદ્રપદ વ. ૪ મંગળવાર, શાકે ૧૮૬૦;

તા ૧૩-૯-૧૯૩૮

શ્રીના નારાયણ સ્મરણરૂપ આશીર્વાદ વિ. વિરોધ,

ચારે વેદોની સંહિતાનું શુદ્ધ સુદ્રણ થાય, તે બદલ આપનો અદ્વનિશ પ્રયાસ ચાલતો હોવાથી, તે પ્રમાણે તૈયાર થયેલાં ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ-સંહિતાનાં બે પુસ્તકો આપે જાવે. આવીને અર્ધોનાં શ્રીશંકર વિદ્યાપીઠ માટે શ્રી ચરણે સમર્પણ કર્યાં, તે જોઈને શ્રીને પરમ સન્તોષ થયો છે. સનાતન વૈદિક ધર્માભિમાની અને આચાર

નિષ્ઠ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આવાં પવિત્રતમ અને જગન્માન્ય વેદ-
ગ્રંથોનો નિદાન સંગ્રહ કરવો એ પણ અત્યંત આવશ્યક છે.
આપનાં પુસ્તકોની કિંમત પણ પ્રમાણુમાં અલ્પ હોય, મુદ્રણશુદ્ધિ
વિષયમાં આપે અત્યંત દક્ષતા દર્શાવી છે. સર્વ સનાતનધર્મના
અભિમાનીઓ આપને સહાય કરે અને આપનાદ્વારા આવાં પવિત્ર
કાર્ય હિતરોત્તર થયાં કરે એવી પરમેશ્વર પ્રતિ પ્રાર્થના છે.

શ્રીની આરાધી
દત્તાત્રેય કવીશ્વર

***

શ્રી શાંકર વિદ્યાપીઠ,
પુના, નારાયણ ૪૧૬

મિ. ચૈત્ર શુ. ૮ શનિવાર ૧૮૬૭

શ્રીના નારાયણ સ્મરણ સ્વરૂપ આશિર્વાદ વિશેષ. આપે શ્રી
શાંકર વિદ્યાપીઠને અર્પણ કરેલ ઋગ્વેદ પુસ્તક શ્રી ચરણે સાદર
થયું તે જોઈને શ્રીને પરમ સંતોષ થયો છે. આશિર્વાદપત્ર પૂર્વે
બોઢ્યો છે.

શ્રીની આરાધી
મહાદેવ રામચંદ્ર ગોઢ્યોલો

***

શ્રી મળજગદ્ગુરો શ્રી શંકરાચાર્ય

સંસ્થાન મદ્ર, સંકેશ્વર-૧૨વીર

મુકામ સાતારા

તા. ૨૬-૪-૪૧

મિતિ ચૈત્ર વ. ૩૦-૧૮૬૩

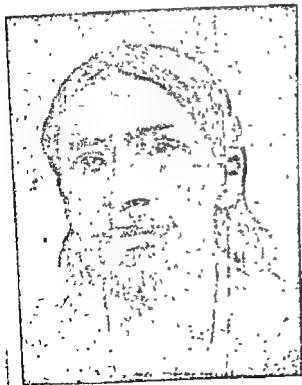
શ્રી, રા. શ્રીપાદ દામોદર સાતવજેકર, સ્વાધ્યાય-મંડળ, ઝોંધ
એઓને અનેક આશિર્વાદ.

વિ. વિ. આપે વેદ-પ્રકાશનનું જે કાર્ય કર્યું છે તે અત્યંત
રસુલ છે. શ્રીના આપને પૂર્ણ આશીર્વાદ.

શ્રીની આગાધી

લિખાણ લક્ષ્મણ ધનામદાર

યોગીવર્ધ શ્રી અરવિન્દ ઘોષના આશીર્વાદ
યોગીવર્ધ શ્રી અરવિન્દ ઘોષના મંત્રી શ્રી. નલિનીકાન્ત
દખે છે કે,

“ શ્રી
અરવિન્દ આ-
પને આશીર્વાદ
મેઠાવે છે. ”

Yogi
Shree
Arvind's
Blessings

Shree
Nalini
Kanta
Gupta,
secretary
to Yogi

Shree
Arvinda,
writes—

“ Sri Aurobindo sends you his Blessings.”

હિન્દી પ્રજાના તારણહાર, નવ રાષ્ટ્રીયતાના અગ્રેડ સર્જક
જર્જરિત તથા નિસ્તેજ યૌવ ગએલાં આપણાં જીવનના તમામ
ક્ષેત્રોમાં સત્યાગ્રહનું નવજીવન પ્રેરનાર વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજી
સેવાઆમથી લખે છે:—

સેવાગ્રામ

માઈ સાતવલ્લેકરજી,

તા. ૨-૨-૪૧

વેદોંકે પુસ્તક પ્રકાશનકે લિયે ધન્યવાદ । આપકે પ્રચાર
કાર્ય પર મૈં
તો હમેશા મુગ્ધ
રહા હું ।

વાપુકા
આશીર્વાદ

મહાત્માજી 'ધર્મ'
મંથન 'માં લખે
છે પૃ. ૧૫૪,
૧૫૫, ૨૭૦.

“ મારો અ-
ભિપ્રાય એવો છે
કે ઠાઠપણુ દિ-
દુની કેળવણી
બ્યાં સુધી તેને
સંસ્કૃત ભાષાના

મૂળતરવોનું' જ્ઞાન આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અધૂરી જ છે. સંસ્કૃતના બહોળા પ્રમાણના જ્ઞાન-વિના હિંદુધર્મની દરતી જ મારાથી કદી શકાતી નથી. જ x હા, ઘણીવાર પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવેલા શબ્દની આસપાસ એવું વાતાવરણ રચાઈ ગયેલું હોય છે કે તેમાંથી જે શ્વનિ નીકળે તે પ્રાકૃત બાષાના પયોધ શબ્દોમાંથી નહીં નીકળે. 'દાખલા તરીકે બાપાતર કરીને ગાયત્રી બોલીએ, તો મૂળમાં તેનું ઉચ્ચારણ કરીએ ને જે અક્ષર યાય છે તે નહિ યાય. 'રામ' નામના ઉચ્ચારથી કરોડો હિંદુઓનાં હૃદય હાલી ઉઠશે, જ્યારે 'ગોડ' શબ્દનો અર્થ તેઓ સમજતા હશે તોપણ તે તેમના એક કાનમાં ધસેને બીજામાંથી નીકળી જશે. લાંબા કાળની વપરાશને લીધે અને તેનો સાથે જોડાએલા ત્યાગને લીધે શબ્દોમાં કાંઈક અજળ શક્તિ આવે છે. એટલે જે ખાસ પ્રચલિત મંત્રો છે, તે તો મૂળ સંસ્કૃતમાં જ બોલવા જોઈએ, એમ માનવાને ધણું કારણ છે. x x બધી હિન્દુ ધાર્મિક ક્રિયામાં સંસ્કૃત હોવું જોઈએ x x પણ દરેક મંત્રનો અને દરેક ક્રિયાનો અર્થ જેને સારુ તે મંત્રો બોલાતા હોય અથવા ક્રિયા થતી હોય, તેઓને તેમની બાષામાં સમજાવવો જ જોઈએ એ વિષે મારા મનમાં જરા શંકા નથી. "

પૂજનીય મહાત્માજીએ ગુજરાતને બહેલી એક અમૂલ્ય ગેટ તે શ્રી. કાકા સાહેબ કાલેલકરજી. શ્રી કાકા સાહેબની પ્રખર વિક્રતા, ગભીર ચિંતન અને રાષ્ટ્રની એકનિષ્ઠ સેવાથી-ખાસ કરીને ઠેળવ-ણીના ક્ષેત્રમાં-ઠાઈ ગુજરાતી અખણે તો નથી જ. " જીવન વિકાસ " " જીવનનો આનંદ " " હિમાવનનો પ્રવાસ " " એતરાતો દિવાલો " અને બીજા અનેક ગ્રંથોના લેખક, ગુજરાતી સાહિત્યના

तत्ररूपशी अभ्यासक तथा विवेकक अने राष्ट्रीय भाषाना प्रभर कार्यकर्ता तरीके आपणे भौ तेओने जखीओ छीओ न. आपा पवित्र धातु काला साहेण कालेकर अभिप्राय आपे छे:—

वर्षा,

प० श्रीपाद दामोदर सातवलेकरजीके कार्यसे कौन परिचित नही है ? स्वाध्याय मंडलद्वारा उन्होंने संस्कृत भाषा, वेद पिछा और भारतीय संस्कृति प्रचारके लिये अनन्य निष्ठासे जो मेहेनत उठाया है, वह शायद आजके जमानेमें अद्वितीय है। हिंदी और मराठी भाषाद्वारा उन्होंने वैदिक और भारतीय संस्कृतिका परिचय भारतको करवाया है। सदाचार सेवा और तैजस्विताका वायुमंडल देशमें फैलानेमें वैदिक साहित्यसे कितनी मदद मिल जाती है, यह अगर देखना हो तो प० सातवलेकरजीके अनन्य ग्रन्थ ध्यानसे पढ़ने चाहिये।

दुनियाके आद्यतम साहित्यका अर्थ करनेमें मतभेदके लिये अवकाश रहेगा। पर मेरा अनुभव है कि प० सातवलेकरजी जिस ढंगसे अपनी दलीलें पेश करते हैं, उसपरसे यह भी स्याल मनमें उठता है कि उनके अच्छे अर्थ सचे भी हो सकते हैं। वे वैदिक मन्त्रोंके केवल अर्थ ही नहीं करते हैं, किन्तु मन्त्रोंका

दोहन करके उनमेंसे जितना अमृत-दुध-निकल सकता है, वह सारा दुहकरके हमारे सामने घर देते हैं । उपनिषदोंके अर्थ लगानेमें भी पंडितजीने अपनी प्रतिभाका अच्छा परिचय दिया है ।

(सही) काका कालेलकर.

* * *

सूक्ष्म विचारक, तत्त्व चिन्तक, तथा गंभीर देखक श्री
किशोरिलाल मशरुवाला धन्ये छे :-

वर्षा ६।२।४१

साधारणपणें आपण जी प्रकाशन-प्रवृत्ति चालविली आहे,
त्याबद्दल मला फार आदर वाटतो.

आपली प्रवृत्ति सत्य व धर्मनीति याला पोषक आहे, एवढी
माझ्यावर छाप आहे व तेवढी मला आपल्या पुरुषार्थाविषयी
आदर व समभाव ठेवण्यास पुरेशी वाऱते. कळवें, हे विनंती.

आपला

किशोरिलाल घ० मशरुवाला

आतुं शुक्रवाती नीचे प्रभावे छे:-

वर्षा १-२-४१.

सामान्य रीते आप णे प्रकाशन-प्रवृत्ति चालवो छे ते
भाटे भने धन्ये आदर छे.

આપની પ્રવૃત્તિ સત્વ તથા ધર્મનીતિને પોષક છે એવી મારા પર છાપ પડી છે અને આપના પુરુષાર્થ સમ્બન્ધી આદર તથા સમભાવ સમવા માટે એ છાપ પુરતી છે, તે આપને વિદિત થાય, એજ વિનંતી.

આપનો

કિશોરિલાલ ઘ. મરાઠવાળા.

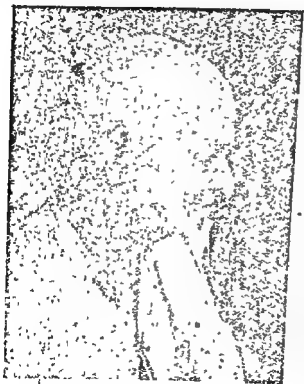
* *

મુંબઈ ધારાસભાના લોકજ્ઞ પ્રમુખ અને અમદાવાદના બાહોશ ધારાસભી શ્રીયુત ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર બી.એ. એક્સ.એલ. બી., એમ એલ. એ. લખે છે કે—

Swadhyaya Mandal of Aundh is a well-known institution bringing out various works of value to every lover of ancient Indian culture. The publications are all well edited and carefully collaborated. They are a treasure of rare value and are besides comparatively so cheap in prices. Their get up is also neat and decent. I congratulate the mandal on the valuable services, it is rendering to the cause of Indian Culture.

* *

ગુજરાતમાં હિન્દુ-ધર્મ સાહિત્યના પ્રવાહને અમદાવાદમાં
 “ સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક મંડળ ” સ્થાપીને વહેતો રાખનાર,
 સન્યસ્તના પવિત્ર નામને સાર્થક કરનાર, સ્વનામધન્ય, નિષ્કામ
 મુંગા કર્મયોગી પૂજનીય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજી મહારાજ

પોતે ગુજરા-
 તીમાં પ્રસિદ્ધ
 કરેલા શ્રી.
 મહાભારતમાં
 સ્વાધ્યાય મં-
 ડળના સ્થાપક
 શ્રી પંડિત
 સાતવળેકરજી
 સંખ્યામાં
 તેમજ તેના
 હિન્દી ભાષા-
 તર સહિત પ્ર-
 સિદ્ધ કરેલા
 મહાભારત
 સંખ્યામાં
 લખે છે કે—

(આ. ૨જ,
 સને ૧૯૨૭
 પૃ. ૨૮-૨૯)

“ મહાભારતની સથાલોચના ”ને લગતો જે લાંબો
 વિષય પૃ. ૧૭૬ થી ૩૧૨ સુધીમાં આપાયો છે, તેના મૂળ લેખક-
 શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર છે. એમના તરફથી દોઢ-બે વર્ષ ૫૨
 હિન્દીમાં નીકળેલા મહાભારતને વાંચવા સમજવાની આખી પથ

કહી શકાય, ને પ્રાચીન સમયના ઐતિહાસિક ઉદ્યુત ઉડાણમાં ઉડવા-ઉતરવાની પાંખ પણ કહી શકાય. એમાંથી જે ઉત્તમ પાંખ અને પાંખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના પ્રતાપે મહાભારતમાં વર્ણવેલી અનેક ચિત્રવિચિત્ર બાળતો સમજવી સુગમ થાય તેમ છે. શ્રીમાન સાતવળેકરજીની સૂક્ષ્મ શુદ્ધિએ એ દ્વારા મહત્વપૂર્ણ પ્રકાશ નાંખેલો હોવાથી એને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર અથવા તો દેવતાહ્વાનસ પણ કહી શકાય. સાતવળેકરજીનાં એ બંને ભાગ અનેકવાર વાંચવા બતાં એમાંથી પડયું મૂકવા જેવું જણાયું નહિ તેથી જ તેમાંનું બધું લખાણ લેવાયું છે આશા છે કે સમગ્ર વાંચનાર બાહ બહેનો એ લાંબો શ્રેષ્ઠ પણ એકવાર પૂરેપૂરો વાંચી જશે.

એઓ એક સંસ્કૃત પંડિત અને મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન હોવા સાથે હિંદીના પણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે. ' મહાભારત ' ગ્રંથ એઓ આત્યારે મૂળ તથા હિંદી ભાષાન્તર સહિત માસિક પત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યાં છે. એ પૂરેપૂર્ણ સચિત્ર મહાભારતનું મૂલ્ય, પ્રથમથી નાણાં ભરનાર માટે તેમણે રૂ. ૫૦) રાખ્યું છે. નવીન ભાષાન્તર નવાં ચિત્રો અને ખીજા અનેક પ્રકારના ખર્ચ તરફ જોતાં એમણે એ કાર્ય દેવા શ્રમથી અને નિસ્વાર્થ ભાવથી ઉઠાવ્યું છે, એ તો તેમણે રાખેલી કિંમત જ કહી આપે છે માત્ર મહાભારત જ નહિ, પરંતુ મરાઠી ભાષામાં મહત્વના વિષયો ઉપર ઊડા અભ્યાસ અને આયાસ પૂર્વક તેઓ ઉત્તમ માત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યાં છે. આવી વિદ્વતા, શ્રમશીલતા, વિચારણા, શોધક વૃત્તિ, સાદાર્ઠ અને કરા પણ ડોળ દમામ વમર કામ કર્યે જનારા એમના જેવા દેવ દત્ત સમા વિદ્વાન આ તરફ તો પાઠે ત્યારે ખરા !*

***

હાંગડી ગુરુજીના આચાર્ય સ્વામીશ્રી અભયદેવજી તા.
૧૦-૧-૪૧ ના પત્રમાં લખે છે કે—

“ આપકા છપા હુઆ ઋગ્વેદ મિલા, દેસા, બહુતહી અછ્છા
છપા હૈ । ઇસકે લિયે આપકો બધાઈ । ”

***

સ્વામીશ્રી સ્વતંત્રતાનંદી સોલાપુરથી લખે છે કે—

“ અયર્વેદ મિલ ગયા હૈ. યહ બહુત હિ સુન્દર છપા હૈ,
પદ્મનેં બહુત હિ સરલતા હૈ. છપાઈ ઉત્તમ હૈ. મૈને અવતક છપે

સતારા છે, એ મંડળના આત્મા તેઓ છે. તેમના તરફથી હિંદીમાં
નીકળતા માસિકનું નામ વૈદિક ધર્મ છે; તથા મરાઠી માસિકનું નામ
પુરુષાર્થ છે. જેમને વેદ, યોગ, ભક્તિ, આરોગ્ય, ઇત્યાદિના સંબંધમાં
મહત્વના લેખો વાંચવા હોય, તેમણે એ માસિકોના જરૂર માફક ચક્ર
લેખ્યો. “ વૈદિક ધર્મ ” ની હિંદી ભાષા બહુ જ સરળ અને ગુજરાત
પાઠકોથી સમજી શકાય તેવી છે. “ મહાભારતના મૂળ પ્રલોકોમાં ઋષિ
મુનિઓએ જે અપાર વિદ્યા અને અતિ ઉન્નત હૃદય કાલબ્યાં છે; તેની
અઝા માણુવા ઉપરાન્ત જેમને ભારત મૈયાની રાષ્ટ્ર ભાષા-
હિંદી-નું પણ આસ્વાદન લેવું હોય, તેમને અત્ર તરફનું મહા-
ભારત લેવાનું બંધ રાખીને પણ એ જ સ્થળનું મહાભારત
અરીદવું જોઈએ, મૂલ્ય એનું રૂ. ૫૦) રખાણું છે તે તરતને માટે અને
પ્રથમથી પૈસા ભરી દેનાર માટે છે. માટે એના ઇચ્છુકે સત્તર માફક
ચક્ર લેખ્યો. એ મહાભારતના નીકળેલા અંકો તરત જ મળી જઈ બાકીના
નીકળશે તેમ તેમ મળશે. પાછળથી એની કિંમત ઘણું ઠીકીને ૭૫)
કરાવેલી યાદ છે. માટે ઇચ્છા હોય તેમણે તરત જ એ ઠેકાણે લખીને
જોઈતી હકીકત મેળવવી.

जो पुस्तक पढ़े है, उन ५५वसे इसकी छपाई उत्तम है. स्वाध्याय मंडलने यह उत्तम कार्य किया है. छपाई आदिकी दृष्टिसे दाम अत्यन्त न्यून है. ऋषि-देवता-छन्द भी लिखे है. वेदप्रेमी सबको क्रय करके स्वाध्याय मंडलका उत्साह बढ़ाना चाहिये."

***

स्वाभीष्टी शंकरानंदजी लजे छे ३—

“ अथर्ववेद मिला, बहुत सुंदर छपा है। पाठभेद छापकर आपने बड़ा ही उपकार किया है। प्रस्तावक लेख पढ़कर अनेक प्रकारकी शंकाएँ दूर हो जाती हैं।

टाईप तथा कागज भी सुंदर हैं। तिसपर भी आप केवल तीन रुपये में देते हैं, इसीसे पूर्णतया प्रतीत हो जाता है कि आप वेदों के प्रचारार्थ हि इतने सस्ते दामों में जनता को पुस्तक दे रहे हैं।

मेरी सम्मती से प्रत्येक वैदिकधर्मी के घर में वेद की मूल चार संहिताएँ तो अवश्य होनी चाहिये।

परमात्मा आपके इस शुभ प्रयत्न को सफल तथा सुफल करें, यही मेरी परमात्मा से हार्दिक प्रार्थना है। आपके स्वाध्यायमण्डल द्वारा छपाई पुस्तकों से लोगों के हृदयोंमें वेदों के

प्रति बहुत ही श्रद्धा उत्पन्न हुई है । परमात्मा आप को दीर्घ-
जीवी करे, जिससे आप वेदों की अधिक सेवा कर सकें ।

वीरपुर—कूठियावाड १९।४।३९

शंकरानंद स्वामी

***

पंडोहराना विद्याविभासी कैलासवासी महान् हिन्दी सङ्गत

श्रीमंत महागुरु सदाशिव गायकवाड ओरीजेंटल सीरीजना प्रभर

संस्थापक अने संस्कृतना अनेक ग्रंथोना

विद्वान् संशोधक अने संपादक रांगपरतन,

श्री. विनयतोष लक्ष्मणार्यल्ल ओम.

अ. पी. अ. डी. स्वाध्याय मंडली

प्रशंसा करता वजे छः—

The Swadhyaya Mandal
of Aundh is engaged in the
most laudable work of popu-
larizing amongst the Hindi

knowing public, the noble teachings embodied
in the Vedas and the Puranas. The Hindi trans-
lation of the Atharvaveda and the Mahabharata
will for ever stand as a glorious monument of the
industry, labour and foresight of the organisers
of the Mandal. Popular books on Vedic
subjects as have some bearing on the present
day life, are likely to prove very beneficial
for the well being of the society as a whole.

I wish the Mandal all success and it will give me the greatest pleasure if the books reach the masses more freely.

Oriental Institute }
Baroda, 18-1-40 }

B. Bhattacharya
Director.

* * *

“ આપકા મેજા ઋગ્વેદ મિલા । વહુત ઉપકાર, અનેક ધન્યવાદ । સંસ્કરણ હિંદકે પ્રકાશનકો ગૌરવ પ્રદાન કરતાં હૈ । આપને વહુત પરિશ્રમ કિયા વહ સફલ હૈ । ”

પાંદીચેરી

૨૧-૩-૪૧

અમ્બાલાલ પુરાણી

શ્રી અરવિંદાશ્રમ.

* * *

મુંબાઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંઠળાએલી સુપ્રસિદ્ધ વડોદરા કૉલેજના સંસ્કૃતના મુખ્ય પ્રોફેસર, ભગવદીય પરમ વૈષ્ણવ, સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દદાસ બક્ષ એમ. એ. એઓ સાહેબ લખે છે કે:—

પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરના નેતૃત્વ નીચે ઓધનુ સ્વાધ્યાય મંડળ કેટલાંય વર્ગોથી વૈદિક સાહિત્ય, યોગ, મહાભારત તથા ગીતા વિગેનાં અનેક ઉત્તમ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરીને વિદ્યર્ગની ખરેખરી સેવા બજાવી રહ્યું છે. તે ઉપરાંત પંડિત સાતવળેકર અને પંડિત તટિકાન્તજી વેદાલંકારની દેખરેખ નીચે ‘વૈદિક ધર્મ’ નામનું માસિક છેલ્લા અગીયાર વર્ષથી ચાલી રહ્યું છે. અત્યાર

સુધીમાં સ્વાધ્યાય મંડળે ચાર વેદોની સંહિતા, બે ઉપનિષદો, અથર્વવેદનું સુબોધ બાળ્ય, યોગ સાધન માલા, આગમ નિબંધમાલા, સંસ્કૃત પાઠમાલા, સંપૂર્ણ મહાભારત (બાષાન્તર સાથે) મહાભારતની સમાલોચના, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (ટીકા સહિત), ગીતા સમન્વય, ગીતાશ્લોકાર્થ સચિ કર્યાદી અતિ મહત્વના ગ્રંથો પ્રકટ કર્યા છે; અને હજુ અન્ય વૈદિક સંહિતાઓ અને ગ્રંથો પ્રકટ થવાના છે.

*

*

*

હિન્દુધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સ્થાન અનુપમ છે. બધા આચાર્યોએ તે ગ્રંથ ઉપર એક પ્રકારે કે બીજા પ્રકારે બાળ્યો રચેલાં છે. અને તેમાંથી પોતાનો અભીપ્તવાદ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. અર્વાચીન કાળમાં પણ પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ ગીતા ઉપર ટીકાઓ લખીને પોતાના વીચારો વ્યક્ત કર્યા છે. આ પ્રકારે સ્વાધ્યાય મંડળના આત્મા સુપ્રસિદ્ધ પંડિતશ્રી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરે પણ ગીતા ઉપર હિન્દીમાં “પુરુષાર્થ બોધિની” નામની ટીકા પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. દરેક શ્લોકનો અન્વય આપીને બાષાન્તર અને ભાવાર્થ આપવામાં આવેલાં છે. બાષાન્તર શુદ્ધ છે. અને ટીકામાં મુળ શ્લોકના સંપ્રદાને જ વળગીને અર્થ સમજાવવામાં આવેલો છે. ટીકાકારમાં કોઈપણ જાતના સિદ્ધાન્તનો પૂર્વગ્રહ નજીક નથી; તેને પરિણામે ગીતાકારનો અભિપ્રાય આપણને શુદ્ધ રૂપમાં મળી આવે છે. આ ટીકા હરેક નિઃસાક્ષ્યે વંચવા જેવી છે. આ હિન્દી ટીકાનું મુળ

રાત્રી બાપાન્તર કરવામાં આવે તો ગુજરાતની ધાર્મિક જનતાને ધણો લાભ થાય એમાં શંકા નથી. દરેક ધર્મપ્રિય વ્યક્તિએ આ ગ્રંથ ખરીદવા જોવો છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આવી હિતમ ટીકા લખના બદલ વિદ્વાન ટીકાકારને જોડશે ધન્યવાદ આપીએ તેટલો એછો છે.

વડોદરા,
૧૦-૩-૪૧ }

(સહી) ગાવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ
સંસ્કૃત પ્રોફેસર, બરોડા કોલેજ

* *

કેલાસવાસી શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડની પોતાના રાજ્યમાં ગામે ગામે અને શહેરે શહેરે, પુસ્તકાલય રચાવી સામાન્ય જનતામાં, અમેરીકાની જેમ, જ્ઞાન પ્રચાર કાયમ કરવાની યોજના સુપ્રસિદ્ધ છે આવા અગ્રગણ્ય રાજ્યના આ પુસ્તકાલયોના તંત્રી-કચુરેટર ઓફ્ટેટ લાયબ્રેરી શ્રી વાકનીસ સાહેબે, સ્વાધ્યાય મંડળની હિન્દી તેમજ મરાઠી પુસ્તકોની રૂ. ૧૦૦)ની યોજના માટે જે અભિપ્રાય આપવા તરફી લીધી છે તે માટે તેમનો આભાર માનીએ છીએ અને તે નીચે છાપવાની છટ લખએ છીએ.

અમેને આશા છે કે અંગ્રાઈઝલાકાના પુસ્તકાલયના અધ્યક્ષે આ રૂ. ૧૦૦)ની યોજનાને વધાવી લઈ તેનો પુરતો લાભ ઉઠાવશે.

શ્રીયુત પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજી એમણે ઓંધમાં

“સ્વાધ્યાય-મંડળ” નામક સંસ્થા સ્થાપી છે. સદર સંસ્થા હિન્દુઓના પવિત્ર વેદ-ગ્રંથો અને ઋષિમુની પ્રણિત શાસ્ત્રોને મૂલ્ય તેમજ સાદા, સરળ બોલબોલ્ય અર્થો સહિત સસ્તી કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરે છે. સદર સંસ્થાએ છેલ્લા બાવીસ વર્ષમાં ભારતવર્ષની મહાન સેવા નાના મોટા અનેક ગ્રંથો રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી અને મરાઠી તેમજ સંસ્કૃતમાં છાપીને કરેલી છે. આ ગ્રંથો વિદ્યતાભર્યા અને ગંભીર સાહિત્યની ચર્ચા કરતા હોવા છતાં સાધારણ માણસ સમજી શકે તેવી સરલ અને બોલબોલ્ય શૈલીમાં લખાએલા છે એટલું જ નહિ પણ આપણી આધુનિક રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતોને પહોંચી વળી જે નવીન રાષ્ટ્રવિધાન આપણે કરવા માગીએ છીએ તેનું સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન આપણને કરાવે છે.

સદર સંસ્થાએ, સરળ સાહિત્યવર્ધક-કાર્યાલયની જેમ સામાન્ય જનતાને તેના પુસ્તકોનો ધણી સરતી કિંમતે લાભ મળે માટે રૂ. ૧૦૦) બરી તેના કાયમના માલક થવાની એક યોજના બનાવેલી છે, એ અનુસાર જે વ્યક્તિ કે સંસ્થા રૂ. ૧૦૦) એક જ વખત ભરે તેને સદર રૂ. ૧૦૦ બમી તારીખથી વૈદિકધર્મ નામનું રૂ. ૫) ના વાર્ષિક લવાજમનું હિન્દી માસિક તેમજ પુસ્તકો તેની તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય તે વિના મૂલ્યે ઘેર બેઠાં મળે છે.

મરાઠી વિભાગમાં નામ નોંધાવવાને “પુરુષાર્થ” નામક મરાઠી માસિક અને મરાઠી પુસ્તકો વિના કિંમતે ઘેર બેઠાં મળે છે.

આ યોજના પ્રમાણે જેઓ પ્રથમથી રૂ. ૧૦૦) બરી માલક થયા છે તેમને રૂ. ૩૦૦) ની કીમતનાં પુસ્તકો, માસિકો વગેરે પહોંચી ગયાં છે. શ્રી મહાભારત આપ્તું સંસ્કૃત પુરેપુરા હિન્દી તંત્રુભા સાથે, ચારે વેદો, અર્થવેદ, યજુર્વેદનાં ભાષાન્તર યોગ સાધનમાયાનાં સંયોજાસનાં, આસન, પ્રાણાયામ વગેરે સુંદર

સુંદર ગ્રંથો મળી ગયા છે. એટલે આ રૂ. ૧૦૦) ની સ્વાધ્યાય મંડળની યોજના ખુબ ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લેવી જોઈએ. એવો અમારો અભિપ્રાય છે. જે જે પુસ્તકાલયો રૂ. ૧૦૦) ભરી શકે તેમ હોય તેમણે હિન્દી યા મરાઠી વિભાગમાં ગ્રાહક થવું એવી અમારી ભલામણ છે. કેમકે હવે શ્રી વાલ્મીકિ ઋષિ પ્રણીત શ્રી રામાયણ મૂળ સંસ્કૃત હિન્દી ભાષાન્તર સહિત બે ત્રણ માસમાં શરૂ થાય છે અને આ રામાયણની કૌમત પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩૬) છે એટલે આ યોજનાના જોડલા જલ્દી ગ્રાહક થવાય તેમ વધારે સારું છે.

રૂ. ૧૦૦) માં દર વર્ષે કમથી કમ રૂ. ૧૦ થી ૧૨ ની કિંમતનાં, સરલ રાષ્ટ્રભાષામાં ગ્રાહ્યું માસિક અને પુસ્તકો મેળવવાની યોજના વધાવી લેવામાં આવશે એવી આશા છે.

ગ્રંથક વિનાયક વાકનીસ, M. A.
કમ્પ્યુટેર-સ્ટેટ લાયબ્રેરી-વડોદરા.

* * *

વડોદરાના રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના વિદ્વાન મુખ્ય અધ્યાપક શાસ્ત્રીવર્ય શ્રી લક્ષ્મીનાથ બહરીનાથ લખે છે કે—

શ્રી રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય
વડોદરા તા. ૧૪-૪-૪૧.

આપણા વૈદિક અને ધાર્મિક સાહિત્યનો શુદ્ધ અને ઉપયોગી સ્વરૂપમાં બને તેટલો વધારે પ્રચાર થાય તે માટે ઔષધ સ્વાધ્યાય મંડળ જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે તેનાથી આ વિષયમાં રસ લેતા વાંચકો પૈકી ભાગ્યે જ દોષ અગાત હશે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આપણા ધર્મનો એક શ્રેષ્ઠ અને સર્વમાન્ય ગ્રંથ છે; અને તેથી તેનો પ્રસ્થાનત્રયીમાં સમાવેશ કરેલો છે. તેમાં આપણા વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાન્તો ને સારરૂપે, સાદી ભાષામાં અને સામાન્ય માણસોને પણ બોધ થાય તેવી રીતે સમજાવેલા છે.

રવાધ્યાય મંડળના મુખ્ય સંચાલક શ્રીમાન પંડિત સાતવઠેકર તરફથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પુરુષાર્થબોધિની નામની હિંદી ભાષા-ટીકા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ ટીકામાં શ્રીમાન પંડિતશ્રી દરેક શ્લોકનો અન્વય, અર્થ અને ભાવાર્થ આપ્યા છે અને તે ઉપરાંત તેમાં આવતા સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન તેમનાં આધારભૂત પ્રમાણો આપી ધણીજ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. આ ટીકાની વિશિષ્ટતા એ છે કે. તે વાંચવાથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અને આપણા વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો સામાન્ય વાંચકને પણ સ્પષ્ટ રીતે બોધ થાય તેમ છે. માટે ગીતાના દરેક અભ્યાસક આ પુસ્તકને પોતાના સંગ્રહમાં રાખી તેનો અભ્યાસ કરી શ્રીમાન પંડિતશ્રીના પ્રયત્નને સફળ કરશે એવી આશા છે. ઇતિહાસ.

લક્ષ્મીનાથ બહરીનાથ શાસ્ત્રી

મુખ્ય અધ્યાપક

શ્રી રાજકોય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, વડે દરા.

***

પોતાની નવજક્યાઓથી યુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન જ ભાત પાડનાર અને નવીન યુગોપયોગી સર્જન કરનાર, યુજરાતી સાહિત્યના અન્ય સેવક સાક્ષરશ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ. અભિપ્રાય આપે છે કે:—

રવાધ્યાય મંડળ, બોધ, દારા એક જુદું સુંદર અને ઉપયોગી

પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેનો ખ્યાલ શ્રી. યુનીબાઈ જીવાશાસ્ટ્રએ મને આપ્યો ન હોત તો ખરેખર એ પ્રવૃત્તિથી હું અજાત રહેત.

આપણા પડોશી મહારાષ્ટ્રમાં શું શું ચાલી રહ્યું છે એ જાણવાની બહુ જરૂર છે. આપણે તેમાંથી ઘણું શીખી શકીએએમ છે.

આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિનું મૂળ વેદ છે. વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણો, મહાભારત, રામાયણ જેવા ગ્રંથોમાં આપણી સંસ્કૃતિ સમાયેલી છે. અને ખાસ કરીને વેદ તથા તેનાં જુદાં જુદાં અંગોને-મૂળસદ્દિહીમાં પ્રસિદ્ધ કરી જનતાને તેનો સાચો ખ્યાલ

આપવાનો શુભ પ્રયત્ન ખરેખર સ્વાધ્યાય મંડળને યશ અપાવે એવો છે, એની ખાતરી આપાર સુધી તે મંડળે પ્રગટ કરેલાં મ્હોટાં ન્હાનાં પણ પ્રત્યેક આધારભૂત અને વાચનપાત્ર પુસ્તકો ઉપરથી સહેજ યર્ષ શકે એમ છે. મંડળે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો ઉપર માત્ર નજર ફેરવી જવાથી, તેટલુંયે ન બને તો માત્ર પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની યાદી વાંચી જવાથી મંડળે ઉપાડેલા શુભ સાહસોનો સાચો વિચાર આપણને આવે એમ છે.

મંડળે ઘણું ઠવું છે, છતાં સાગરસમાં આપણા પ્રાચીન ધર્મ ગ્રંથો હજી ઘણી મ્હોટી અને લાંબી સેવા માગે છે. સો રૂપિયામાં હવે પછીનાં બધાં પ્રકાશનો બળે, એક બોકપ્રિય માસિક દર મહિને આપણા હાથમાં આવે, અને પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઉપયોગી પુસ્તકો આપણને સોંધે ભાવે મળી શકે એવી યોજના ખરેખર વધાવી બેવા સરખી છે. પ્રસિદ્ધ થયેલું એક એક પુસ્તક જોઇને જ હું યોજનાના ભાવિ ખાટે આશા સેવતા થયો છું.

પુસ્તકોનાં વ્યક્તિગત વિવેચન શક્ય નથી. પરંતુ મહાગ્રંથો

સાથે તેમાં રહેલાં તત્ત્વો અને સારને વર્તમાન યુગ જોષ શકે એવી રીતે મુકવાનો પણ તેમાં પ્રયાસ થયો છે એ ખરેખર સ્તુત્ય છે. આપણે વેદ સંબંધમાં ઘણું નથી જાણતા. આપણું એ અગ્રાન દૂર કરવાનો નહાનાં પુસ્તકોમાં બહુ સારો પ્રયાસ થયો છે.

આ યોજનાને હું 'સફળતા ધ્વજ' છું. ગુજરાતને સહુ પ્રિતિ સાથે મૈત્રી છે. પડોશી પ્રાન્તની યોજના આપણા લાભની હોય તો તેને જરૂર અપનાવી લેવી જોઈએ. વળી હિંદી તો આપણી સહુની સામાન્ય ભાષા થતી જ જાય છે એટલે આ યોજનાને સહકાર મુરેપુરો મળશે એમ આશા રાખું તો તે અયોગ્ય તો નહિ જ ગણાય.

વડોદરા,
૮-૧૨-૩૬ }

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

* * *

ધીઓસોફીસ્ટ સાધક અને પ્રતિભાશાળી કીર્તનકાર સંતશ્રી સીતારામજી લખે છે કે—

ગીતા એ નારાયણનો નરજાતિને અપાએસો સંદેશ છે. તેને ભગવાન વ્યાસદેવે સમાધિભાષામાં વિશ્વ સમક્ષ મુક્યો છે. દેશ-કાલાનુસાર વ્યક્તિથી માંડી સમષ્ટિ પર્યંત સર્વને ગીતામાંથી યોગ્ય પ્રેરણા મળે જ જાય છે.

વેદનું પંડિતશ્રી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજીએ ગીતા એ વેદ, ઉપનિષદ તથા અજ્ઞાનનો નિષ્કર્ષ કહી રીતે છે તે પોતાની ગીતા ઉપરની પુરુષાર્થ બોધિની ટીકાદ્વારા બહુ જ શ્રમ લેખ સફળતા-પૂર્વક અને મૌલિક અવતરણો સાથે દર્શાવ્યું છે. તેઓશ્રીની પ્રસ્તુત ટીકામાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધારનો ઉપદેશ તથા આદર્શ ભાગવત સમાજની સૂચના અનુપમ છે.

સ્વાધ્યાય મંડળનાં વેદ, ગીતા વગેરે પુસ્તકોને જનતા સારું ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે. પંડિતશ્રીના કાર્યના પ્રશંસકની હાર્દિક અભિલાષા સ્વાધ્યાય મંડળની વડોદરાની ગુજરાતી શાખાના ઉત્સાહી વ્યવસ્થાપકો દ્વારા મૂર્તિમંત થતી જોઈ અંતરમાં આનંદ અને કાર્યવાહકોને અભિનંદન.

સીતારામ

* * *

મંજુસરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રી મુગટસમજીના પુત્ર અને ભગવદ્ બકિતપરાયણ મહારાજશ્રી ગિરિજશંકરજી લખે છે:—

॥ ૐ ॥

મંજુસર, તા. ૧-૮-૪૧

વૈદિક તત્વજ્ઞાન પ્રચારક સંઘ (ઔધ) ગુજરાત શાખા

શ્રીયુત માનદમંત્રી રા. નટવરલાલ જેઠાલાલ મહેતા વકીલ તથા વ્યવસ્થાપક શ્રીયુત સુનીભાઈ જીવાભાઈ પટેલ.

સુ. વડોદરા

તમારા તરફથી “ યજુર્વેદ ” પ્રથમ અધ્યાય ગુજરાતીમાં તથા વૈદિક સરસ્વતી જાને પુસ્તકો ભેટ મળ્યાં છે, સામાર સ્વીકાર ધણી ઉપકાર થયો છે.

શ્રી. પંડીત સાતવજેકરજીએ તો ધણી જ જનતા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. અને કરી રહ્યા છે. તેમને માટે શું લખું ? સોના ઉપર આપ ચઢાવવા જેવું છે.

પરંતુ સાથે સાથે તમે જાને બાકાઓ અમૂલ્ય વખતનો ભોગ

આપી ગુજરાત (ગુજરાત કાઠીયાવાડ વિ. ના જિલ્લાઓને માટે),
યજુર્વેદનું સુંદર નાનું પુસ્તક વેદમંત્રોત્તર અથ સહિત ગુજરાતી
ભાષાન્તર કરાવી જનસેવા કરી રહ્યા છે તેથી તમોને ધન્યવાદ થતે છે.

વેદો ભગવાને રચ્યા છે શ્રી. ભ. ગી. અ. ૧૭ શ્લો. ૨૩
માના ઉત્તરાર્ધમાં “ બ્રાહ્મણાં સ્તેન વેદાઘ્ર યજ્ઞાઞ્ચ વિહિતઃ
પુરા ॥ અને તે ઋષિમુનિઓ પ્રણીત છે, વેદનો મહિમા તો
અધાગ છે તેને હું શું વર્ણવી શકું ? વેદનું રહસ્ય નહિ જાણવાથી
અધર્મને ધર્મમાની પરાયા (બીજાના) ધર્મને ગ્રહણ કરી જનતા
દુઃખી થાય છે. પરંતુ ધર્મો મયાવઃ ગુજરાતમાં વેદાભ્યાસ કરે છે,
મંત્રો સારી રીતે બોલે છે યાગ્નિકી કાર્યો કરાવે છે, પરંતુ આનો
અર્થ શું ?

તો આ અમુકનો મંત્ર છે આ અમુક દેવતાનો મંત્ર છે, આ
પ્રમાણે જવાબ મળે છે પરંતુ તેના અર્થ કરી જાણનાર થોડી જ
વ્યક્તિઓ હોય છે, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા થોડું થઈ ગુજરાતી ભણે-
લાઓને પણ વેદમાં શું હશે તે જાણવાની જરૂર હોય છે.
તેઓને આવા પુસ્તકથી ઘણો લાભ થશે. યુવક અને વૃદ્ધો
પર્યંત આ ભારતભૂમિના સંતાનોએ તો આવાં પુસ્તકો વાંચવાં
એકાએક એજ.

તમારી ધાર્મિક યોજનાને અભ્યુદય હૃદયે હું અને તેમાં
તમોને જગનિયંતા પ્રભો ! સર્વ રીતે સહાય થાવ એજ
આશીર્વાદ.

ગીરજાશંકરના

સપ્તેમ જય પ્રભુ

મુંબાઈ યુનિવર્સીટી સાથે સંકળાએલી સુપ્રસિદ્ધ એસ. એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ અમદાવાદના સંસ્કૃતના મુખ્ય પ્રોફેસર આર. બી. આઠવલે એમ. એ. એઓ સાહેબ લખે છે કે:—

ઝાંધના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત સાતવળેકરના વેદાર્થ વિષયક લગભગ બધાં પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે તે ઉપરથી હું નિઃશંક રીતે કહી શકું છું કે તે પુસ્તકો વેદનું દેવી ભાષાદ્વારા જ્ઞાન બેવા ધ્વજનાર દરેક અધ્યાસકને અત્યંત ઉપયુક્ત છે. વેદોનું આદર્શ સર્જન છતાં મર્મગ્રાહી ભાષ્ય યુરોપીય ભાષામાં પણ યથું હોય એમ મને લાગતું નથી. વૈદિક ધર્મની આ પુસ્તકો દ્વારા પંડિતજી બહુમૂલ્ય સેવા બજાવી રહ્યા છે. આ સેવામાં પંડિતજીને સહાય કરવું એ વેદ પ્રેમી દરેક ભાઈનો ધર્મ છે.

રા. બી. આઠવલે

સંસ્કૃતના અધ્યાપક એલ. એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ,
અહમદાવાદ.

***

Poona 4

18-2-1941

Dear Panditji

Thanks for your p. c. of the 16th inst. I have received the Volume of Kanva Samihita from the manager of the Jnanpratha's. Let me congratulate you on your magnificent publication in the cause of Vedic literature and culture. I hope you will soon be able to complete the remaining three Volumes.

Wishing you every successes in your manifold activities.

I remain

Very sincerely yours

S. M. Katre M. A. PH. D.

Editor Oriental Literary Digest Poona

***

પુનાથી શ્રી એસ. કે. બેલ્લેલકર એમ. એ. પી. એચ
ડી, અભિપ્રાય આપે છે કે.

I must sincerely congratulate Pandit S. D. Satwalekar upon his having brought out, so speedily after the first edition had gone out of stock, a second and enlarged edition of the Rigveda-Samhita (1940, Aundh [M. S. M.] Rs. 5.), which is in many ways a great improvement upon the earlier edition. The most useful and outstanding feature of the present edition is an Alphabetical Index to the Rigveda-Māntras, wherein is also indicated where the Mantras occur in the other Samhitas and in some of the Brahmanas, as also where they happen to be cited and explained in the Nirukta. The utility of the

Index would have been increased if the Mantrapadas had been indexed.

The Text of the Sambhita is printed in a form most handy for reference, whether by Mandalas and Suktas, or by Astakas, Adhyayas and Vargas. As each Mantra begins on a fresh line, the eye is relieved by the existence of adequate blank space on the page, and the work of reference considerably facilitated,—which is not the case in Max Mueller's Sambhita and Pada editions. Some few errors in Max Mueller's edition have been corrected in this edition on the evidence of reliable Mss., and an attempt is made to present the reader with an accurate text as free from misprints as it was humanly possible to make with the help of the band of devoted Vaidikas engaged on the task.

We are highly indebted to the Editor for giving clear illustrations of the eight Vikritis or modified modes of the Vedic recitation, which will be very useful particularly to the layman. Vaidikas able to recite the entire Veda in these modified forms, are now-a-days getting very rare. A few there still are with

us fortunately; - and amongst them Pandit Sakbaram Bhatt Yedurkar, who heads the list of Vaidika collaborators of the Edition; but who will take their place hereafter?

I cannot conclude these remarks without expressing once again my warmest appreciation of the single-pointed devotion with which Pandit Satwalekar has been carrying on for the last many a year, the great and meritorious work of publishing in critical and usable form the entire Vedic Literature of India. He has already published the Samhitas of the four Vedas in the current Shakhas, and is soon bringing out those of the less widely known Shakhas such as Maitrayani and Kathaka for the Yajurveda, Jaiminiya and Ranayaniya for the Samveda, and Paippalada for the Atharvaveda. This is to be followed by the editions of all the Brahmana texts (including the Jaiminiya Brahmana hitherto unpublished in its entirety), as also, in the fulness of time, the Aranyakas and the Upanishads. This is not a mere ideal scheme of an enthusiast: the Pandit has given evidence enough of his ability not only to formulate such far-reaching schemes but also

to execute them with the minimum amount of delay. Each successive publication thus far issued by the Pandit on behalf of the " Swadhyaya Mandal " of Anudh, has been prepared with meticulous care and has been a distinct improvement on the earlier editions of the same text already available. Moreover, the volumes of the " Mandal " are so well get up and so moderately priced that hereafter there should be no excuse for an average Hindu of the middle class who at all values his ancient literary heritage, to acquire for himself a set of the most important texts " seen " by his Vedic ancestors whose names he still honours as his Gotra and Pravara forbears. Once these volumes obtain a respected place on the shelves of the family-libraries of India-as the works of Shakespeare do in those of England-the inspiration to take down the volumes and study them and understand and appreciate them is bound to arise sooner rather than later.

Bilva Kunja, Poona 4. (Sd.) S. K. Belvalkar
4th April 1941 M. A. Ph. D.

પુના લૅા ઢેએજના. પ્રીન્સીપાલ, શ્રી. જી. એલ. ઘારપુરે
લખે છે કે.

Law College, Poona 4
2nd April 1941

My Dear Pānditji,

I am glad that you are undertaking the publication of the rare work discovered by you. You have already laid the public under great obligations by carrying on in a systematic manner a synthetic study of the Vedas and publishing excerpts for the benefit of the public. The critical editions of the several SAMHITAS, and the contemplated Editions of Sri Valmiki Ramayana which you have announced, will alone each by itself supply ample material for deep thought and these publications under your critical eye and supervision will be a source of inspiration and light to the student and the general public. I wish you god speed in your earnest efforts and trust that the public will exhibit its appreciation by a substantial support.

Wishing you long life and success in your efforts. I am,

Yours sincerely,

(Sd.) G. R. gharpure
Principal

जे गद्योक्तं महाराज वेद-महाविद्यालयना सामवेदना विद्वान्
अध्यापक श्री रामचन्द्र दीक्षित लभे छे.

आपका अथर्ववेद और शुक्ल यजुर्वेद प्राप्त हुआ, अत्यन्त
आनन्द हुआ. वेद-मुद्रणविषयक आपका परिश्रम इससे भी
अधिक सफल और सुफल हो जाय ऐसी पूर्ण आशा है.

* * *

सायंतवादी संस्थाननी वेदपाठशाणाना प्रधानाचार्य पंडितश्री
शंकर गंगाधर लक्ष्मणशर्मा लभे छे,

“ आपका अथर्ववेद मिला. बहुत हि अच्छा मुद्रित हुआ है.
इस सफलताके लिए अत्यन्त धन्यवाद है. अथर्व पाठभेदोंका संग्रह
करके आपने बड़ा उपकार किया है. इस विषयका आपका मत
निःसन्देह है. ”

* * *

अनभेदी श्री पंडित लक्ष्मणसिंह वेदालंकार
लभे छे,

पहिले जो वेद थे उनको देखनेपर पढ़नेको दिल हि नहीं
करता था. पर आपके वेद आनेसे स्वाध्याय करनेको उत्साह
बढ़ गया है. साथ साथ आपका मुद्रण ऐसा स्पष्ट हुआ है कि
जिससे वेद स्वयं अपने अर्थ प्रकट करता है; ऐसा प्रतीत होता

हैं। मेरे हृदयमें आपके वेदोंको देखकर जो प्रसन्नता हुई है, उसको प्रकट करनेके लिए मेरे पास शब्द नहीं हैं।

***

पं. जयदेवशर्मा वेदालंकार, अजमेरधी ता. १४-५-४१
ना पत्रगां लभे छे.

“ आप का ऋग्वेद का द्वितीय संस्करण मैंने बहुत सूक्ष्मता से देखा है। इसको वैदिक अनुशीलकों के लिये उपयोगी बनाने के अनेकानेक साधनों से आपने प्रस्तुत करने का बहुत ही सराहनीय उद्योग किया है। छापे की सुंदरता तो बहुत ही अच्छी है। जितना परिश्रम इस संस्करण के मुद्रण में आपने किया है, वह अमृतपूर्व है, इसमें संदेह नहीं है। आपकी संहिता से तो मैं बड़ा लाभ उठा रहा हूं। ईश्वर आपको सफलता देवे।

***

मोरिस कॉलेज, नागपुर १२/५/२९

“.....अथर्ववेद की पुस्तक मिली। तदर्थ परम धन्यवाद। इतना सुसंस्कृत शुद्ध सुलभ और मुष्टिग्राह्य वेदों का संस्करण निकालने के लिए आप परम धन्यवादके योग्य हैं। आपकी वैदिक बाढ्म्य सेवा अश्रुतपूर्व और इतिहास में स्मरणीय रहेगी।.....

अब एक प्रार्थना है कि अब प्रत्येक वेद के लिए पृथक् पृथक् जिल्दों में सरल संस्कृत या हिंदी में टीका-विस्तृत नहीं—केवल स्पष्ट रूप से मूलार्थ को (प्रतिशब्दार्थ प्रकाशन, पूर्वक) विशद करनेवाली—प्रकाशित कीजिए ।

आपकी भूमिका की संस्कृत मापा आदर्श मानी जा सकती है । मूल और टीका में प्रतिपृष्ठ साम्य होना चाहिए, जैसा मैक्स मूला का ऋग्वेद और पदपाठ छपा है । यदि आपने प्रत्येक संहिता की पर्याप्त कापियां छपी हैं, तो १३) या १५) रु० में संपूर्ण सेट देने की विज्ञप्ति समाचारपत्रों में देकर टीका—(अर्थ) मुद्रण के लिए पर्याप्त अर्थ का उपार्जन कर सकते हैं ।

अब सामवेद कबतक आनेवाला है और तैत्तिरीय संहिताका भी इस अयोजना में स्थान है वा नहीं ?

भवदीय सरस्वतीप्रसाद चतुर्वेदी
(M. A प्रोफेसर)

***

श्री. वे. शा. सं. गोविंदराव इतरक आचार्य वेदविद्यालय
पूना, सजे छे के,

(वैशाख व० १० शके १८६१)

“ वंदोक्त आशीर्वाद । आपके पास से ऋग्वेद बाँठ यजुर्वेद और अथर्ववेद प्राप्त हुए । आपका वैदिक संशोधन अपूर्व

है तथा आपका वेदाभिमान भी अभिनन्दनीय है और आप वेदों के सुद्रष्टा करने में जो कष्ट उठा रहे हैं, वे निःसंदेह प्रशंसनीय हैं । ईश्वरकृपा से आपके द्वारा वेद के सुंदर और शुद्ध पुस्तक प्रकाशित हो रहे हैं, यह देखकर अत्यंत आनंद हो रहा है । इसी तरह भविष्य में आपके द्वारा परमेश्वर वेद की सेवा करवा ले यही हमारी इच्छा है । ”

* * *

अम्बाला-सिटी, १९-७-१८ ।

मैंने आपके गीताभाष्य को पढ़ा, मैं बड़े हर्ष के साथ लिखता हूँ, कि ऐसा उत्तम मनन गीताजी का पहिले नहीं देख पाया । भाष्य तो मैंने बहुतसे ही देखे, पर जो निष्पक्षतासे विचार किया, वह अन्यत्र नहीं मिला । ब्राह्मण का काम यही है निर्मयतासे शास्त्रका मर्म प्रकट करें ।.....घन्य है प्रभु का कि इस बलिकाल में भी ब्राह्मणवेश में ब्राह्मणत्व का अंश मौजूद है । परमात्मा आपकी आयु दीर्घ करे तथा आपके स्वार्थत्यागसे आरम्भ किये हुए महान् यज्ञमें पूर्ण सफलता हो । मुझे आपके कार्यसे पूरी सहानुभूति है ।.....

—रामचन्द्रनी,

B. A. रि० हेडमास्तर, अम्बाला-सिटी ।

* * *

ऐसे सुन्दर शुद्ध सुसज्जित ऋग्वेद तथा यजुर्वेद के लिये बहुत बहुत धन्यवाद और वह भी हार्दिक। यह तो आपने वैदिक ऋषिकी न्यायीं संसार पर महान् उपकार किया है। यदि विश्वसंग्राम जिसकी ओर संसार की सभ्य जातियां बढ़ रहीं हैं उसमें से आर्यसभ्यता जीवित निकल गयी, तब आपके शुद्ध वेदों की पूरी कीमत डालनेवाले राज्य उपस्थित होंगे।

मेरी इच्छा तो ऐसी है, कि किसी धनी के मन में परमात्मा ऐसी प्रेरणा करे, कि वह सामवेद को सुनहरी अक्षरों में आठ पेपर पर आपसे छपवावे और सुन्दर मोटी मजबूत रेशमी तथा चमड़े की सुदृढ़ जिल्द बन्धवावे। मैं आशा करता हूँ, कि कोई ऐसा दानो कूद पड़ेगा।

लाहौर ५-६-३८ — खलियारामजी कश्यप, M SC.

***

आपका प्रकाशित ऋग्वेद और यजुर्वेद देख कर बहुत ही आनन्द हुआ।

धूलिया १०-७-३८

नाहर उयम्यक देव,

***

ऋग्वेद प्राप्त हुआ। आर्यों का आदि धर्मग्रन्थ सुन्दर छपा

देख कर बहुत आनन्द हुआ । ऋग्वेदानुवाद का कार्य भी शीघ्र आरम्भ होगा तो अच्छा है ।

भद्र अहमदाबाद १३-६-३८ । — विष्णु माधव देशपाण्डे,

* *

लखनऊ २०/२/४१

प्रिय प्रंडितजी,

काण्व संहिता की सुन्दर प्रति प्राप्त हुई । इतने उत्तम रूप में इस संहिता को पुस्तक करके मंडलने एक श्लाघनीय आदर्श कार्य किया है । रमणीय आकार और छापे में वैदिक मंत्रों का अध्ययन नेत्रों को प्रयत्न प्रिय लगता है । अन्तर्की तुलनात्मक मंत्र सूची जिससे माध्यंदिन ओर काण्व दोनों का संबंध ज्ञात होता है पहले नहीं देखने में आई । यदि कृष्ण यजुर्वेद की संहिता जो इस समय सैकड़ों रूपों में भी अस्मात् है इसी रूप में जनता को सुलभ हो सके तो भारतवर्ष में वैदिक साहित्य के प्रचार का एक अनुपम कार्य होगा । आप अपना इस तत्परता और उद्योग के लिये कृपया मेरी वधाई स्वीकार कीजिए.

भगवद्दी,
वासुदेव शरण-

* *

पं. भट्टनमोहनल विद्याधरल तेनालीथी पोताना ता. ११-६-४१ ना पत्रमां लजे छे.

“ आपका ऋग्वेद आशासे अधिक अच्छा पाया । अबतक के मेरे देखे ऋग्वेद संस्करणों में यह सर्वोत्तम है । सूचियाँ, परिशिष्टादि वेदस्वाध्यायी पुरुषों के बड़े काम की चीजें इसमें हैं । शतशः धन्यवाद । ”

* *

श्री. लूपलुल शुभ्र भथुराथी पोताना ता. २५-५-४१ ना पत्रमां लजे छे.

“ ऋग्वेद का द्वितीय संस्करण देखा । आपने उसे बहुतही सुन्दर, उपादेय और उपयोगी रूप में प्रकाशित किया है । पुस्तकका बाह्य स्वरूप, जिल्दबन्दी, अक्षर आदि बड़े मनोहर हैं और प्रथम संस्करण से इस संस्करण की सामग्री भी कहीं अधिक उपयोगी बनी है । आपके इस कार्य के लिये समस्त आर्यजनता आभारी रहेगी । भगवान् आपके पुण्यसंकल्पको पूरा करें, आपका ब्रह्मयज्ञ सफल हो । ”

* *

श्री. विश्वनाथशास्त्री द्राविड साताराथी पोताना ता. २७-५-४१ ना पत्रमां लजे छे.

“ मया दृष्टाः श्रीमद्भिः प्रकाशिताश्चत्वारो वेदाः पुण्यपत्तने ।

अन्यथं चानन्दभूमानममन्दं ततः । सन्मार्गप्रतिपादकानां वेदानां
 प्रचारणमेव तत्संरक्षणे सहायो भवेदिति मत्वा तत्प्रकाशनेन
 लोकस्योपकुर्वतो युक्तकारिणो भवतः सद्भवसायमवगम्य
 नितरामभिनन्दामश्च ।

* * *

AUNDH

3rd April 1941

Pandit Shripad Damodar Satwalekar, President of Swadhyaya Mandal has been carrying on extensive research work for some years past in the Vedic lore. He has already published the texts of the several Vedic Samhitas and the publication of other works is now in hand. As all this work is being done at Aundh, I have long been very closely watching its progress. Panditji is a student of the traditional Vaidic School; but he has also studied the Western methods of Vedic interpretation.

It is pre-eminently the duty of every Hindu, who loves the ancient lore of his forefathers, to respond generously to the Appeal which Pandit Satwalekar has issued

and to enable us to know more of what our ancient forefathers thought and said.

I earnestly appeal to my brother Princes especially, to give generous donations to this gigantic work which Pandit Satwalekar has undertaken and to earn the everlasting gratitude of the countless followers of the oldest living religion in the world.

(Sd.) Bhavanrao

Raja of Aundh

* *

માધસેર રાજ્યના દીવાન સાહેબ ઓનરેબલ સર મીરજા
મહમમદલ લખે છે કે,

" It has been a great pleasure to me to visit this Swadhyaya Mandal this morning and to meet that great and well known Scholar Pandit Shripad Damodar Salwalekar, the Director & Founder of the Mandal.

I wish the Mandal ever increasing prosperity and the Pandit all possible success in his great work. "

Aundh

Mirja M. Ismail

10th December 1940

* *

ન્યુ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના માર્ચ ૧૯૪૧ ના વોલ્યુમ ૩ નં. ૧૨ ના ૪૪૭ પાન ઉપર. લખ્યું છે કે

The Vedas are the substratum of Hindu religion and culture. Leaving aside the average Hindu belief of old that they are divine in origin it is now granted by all educated Indians that they are the oldest records of the Aryan race and as such extremely valuable for a proper understanding of the Hindu culture and thought that has evolved during the last three thousand years. Barring the study of the Vedas by a few specialists, the average Hindu is absolutely ignorant of the nature and contents of the Vedas. The State of things is anything but satisfactory and reflects no credit on us, the modern descendants of the ancient Aryans. The reasons which have led to this situation are mainly (1) the absence of cheap and accurately printed editions of the Vedas and (2) absence of ceaseless effort to take them to the homes of persons who are interested in them and who can afford to spend a little on this national heritage of theirs.

In view of this neglect of the Vedas by

the average Hindu the efforts of Pandit S. D. Satvalekar and his collaborators of the Swadhyaya Mandal, Aundh (Dist. Satara, Bombay Province), to publish cheap and accurate editions of the Vedas and allied literature are most praiseworthy. He has succeeded in publishing so far the following texts: (1) *R̥gveda-Samhitā* (Rs. 5); (2) *Śukla-Yajurveda-Vājasaneyī Samhitā* (Rs 2); (3) *Sāmveda-Samhitā* (Rs. 3); (4) *Atharvaveda-Samhitā* (Rs. 3); (5) *Kāṇva-Samhitā* (Rs. 3). Those who have seen these nice editions of the Vedas can easily vouch for the painstaking editing of these texts and the amazingly cheap prices at which they are placed on the market by the assiduous Pandit whose zest and tenacity in collecting funds for this labour of love has already evoked admiration from scholars and laymen in all parts of India. He hopes to bring out shortly a few more volumes such as (1) *Maitrayani-Samhita*, (2) *Kathaka-Samhita*, (3) *Tsitttriya-Samhita*, (4) *Samagana* (Kauthumi and Ranayani), (5) *Paippalada-Samhita*, (6) *Jaiminiya-Samhita*, of the Samveda, (7) *Samagana* (Jaiminiya) and (8) *Kapisthala-Samhita*. Such

literary projects involve considerable time and expense and require financial support from everyone in an unstinted manner so that Pandit SATAVLEKAR'S efforts to popularise Aryan culture and thought should be crowned with success. Every library in India worth the name, if not every Hindu of average means, should possess a complete set of these Vedas. If we keep copies in our libraries of the Bible and the Quran with a view to understand the religious background of the Christian and the Muslim thought, there is greater reason for keeping a set of the Vedas among our literary possessions, as possession, though it means nine points in law, means ten points for people of studious minds.

***

પુનાના ઝોરીએ-દલ લીટરી ડાઇનેસ્ટના સન ૧૯૪૦ ના વોલ્યુમ ૩, અંક ૧૧ તથા ૧૨ માં ખાત્ર ૧૯૮ ઉપર લખ્યું છે કે—

The Atharvaveda and Samaveda Sainhitas edited by Pandit S. D. SATAVLEKAR. Published by the Svadhyaya-Mandal, Aundh Dist. Satara. Size of both books 10" 7". Pp. The Atharvaveda. 12+520, The Samaveda, 16+800. Price Rs. 3 each.

Pandit S. D. SATAVELEKAR of Aundh is rendering noble and selfless service to the cause of the Vedic Studies by making available to the Vedic Scholars scrupulously accurate and nicely printed editions of the Vedic Texts at popular prices. The works which were hitherto out of print or available only at prohibitive prices, are now within the reach of every lover of Vedic lore. The learned Pandit is actuated in this "missionary work" by the most laudable aim of spreading the general understanding of the Vedas and the diffusion of the great Aryan Culture of the Vedic Period. He has fully realised that if the Vedic studies are to be encouraged on a wide scale, that can be done only by the publication of handy, well printed, and accurate texts at cheap prices. To achieve accuracy, no pains, are considered too great. He had offered a prize of Rs 1 per mistake in the Ryveda Sambita published by him; and he had only a few Rupees to give away in this way, for the book was printed, originally, so well. To secure cheapness in price, he tried to appeal to the Wealthy lovers of the Vedas and the appeals from such a saintly

personality as Panditji could not have gone in vain. Thanks to the donations of generous persons, the books are offered at suprisingly cheap prices, the Rgveda in fact was offered at less than the actual price. If the price is paid in advance, the reader would save by 50%. His plan is to publish all the Vedic texts in the same scholarly way and it is to be sincerely hoped that rich persons who are proud of their Vedic heritage will direct their generosity to the Panditji's noble cause and that his work will not be hampered for want of the necessary funds.

The two books under review are excellent in respect of the printing, paper and the binding. The Introductions in Sanskrit consider important topics relating to the respective Vedic e. e. explanation the various names of the Atharveda, the various readings and the date of the Brhatsarvamkramanika' of the Atharvaveda, the relation of the Rgveda and the Samaveda, the references to the Samaveda in other Vedic Samhitās. In the Atharvaveda he has given in the last 70 pages, the different readings noticed in different editions and the Mss. In the case of

the Samaveda, over 20 Indexes are given towards end, containing the alphabetical index of all the 'Mantras,' the 'mantras' that are found in the Rgveda, and those that are not found therein. The majority of the indexes are most valuable for the proper understanding of the intricate problem of the Samaganas.

In preparing these editions, the Pandit has secured the help of many Shastri's who belong to the respective Vedas and who have made a life-long study of the texts. He has also consulted a number of Mss. and the already published editions. No pains are spared to make the editions as scholarly and useful in every way possible. Just as the house of every Christian, Similarly every Hindu should possess a set of the Vedic Samhitas so that the Pandit will be encouraged to speed up the work of publishing the remaining texts and undertake the more difficult and more important task of their interpretation on the scientific lines approved of by all Vedic Scholars of repute.

N. A. Gore

ધી ઈન્ડિયન પી. ઈ. એન. પોતાના જુલાઈ ૧૯૪૧ ની
અંકમાં લખે છે કે—

Editorial appreciation is accorded in *The New Indian Antiquary* for March to the efforts of Pandit S. D. Satavalekar and his colleagues of the Svadhyaya Mandal, Aundh (Dist. Satara) to bring accurate editions of the Vedas and allied literature within the reach of the ordinary pocket. The five painstakingly edited volumes so far published contain the *Rgveda-Samhita*, the *Sukla-Yajurveda-Vajasaneyi Samhita*, the *Samaveda-Samhita*, the *Atharvaveda-Samhita* and the *Kanva-Samhita*, the first two of which are priced at Rs. 5 and Rs. 2, respectively, and the last three at Rs. 3 each. Eight more volumes are planned for publication in the near future. *The New Indian Antiquary* makes a plea for unstinted financial support to this effort to popularise Aryan thought and culture.

ગુજરાતના ગૌરવની પ્રતિમા સમા,
ગુજરાતના નવલકથા સાહિત્યમાં અનેરી
ભાત પાડનાર, ભારતીય સાહિત્યકારોમાં
ગુજર સાહિત્યકાર તરીકે હિચ્ચ સ્થાન
પામનાર, અર્ધડ ભારતનો જપ જપનાર,
મુંબાઈ સરકારના જૂતપૂર્વ ગૃહ-સચિવ
શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી. એ., એલએલ. બી. મુંબાઈથી ગુજરાત
સામાને પ્રોત્સાહન આપતાં લખે છે:—

શ્રી. ક. મા. મુનશી

મુંબાઈ

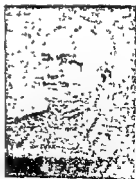
શ્રી બાઈ નટવરલાલ

તમારો પ્રયાસ ધણોજ સ્તુત્ય છે 'અથર્વવેદ' મળ્યું. હું
જેર વાંચીશ. ગુજરાતના હિપર તમે હિપકાર કરી રહ્યા છો.
લી.

ક. મુનશીના વહેમાતરમ્.

* *

ચિમેસોશ્રીકલ સોસાયટીના મુંબાઈ
પ્રસાદના જાણીતા કાર્યકર્તા, વિચારક,
વક્તા અને લેખક શ્રી. હરજીવનદાસભાઈ
કાલીદાસ મહેતા ભાવનગરથી શ્રી
પંડિત સાતવજેકરજીની શ્રીમદ્ ભગવદ્
ગીતા પુરુષાર્થ બોધિની ટીકા સંબંધે
જણાવે છે કે:—

શ્રી. ક. કા. મહેતા

પુરુષાર્થબોધિની ભાષાટીકા સાથે

એક પરિચય

પંડિતશ્રી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ઉપર પુરુષાર્થબોધિની નામની ઉપયોગી ટીકા લિંદી ભાષામાં કરેલી છે અને તે ત્રણ ભાગમાં બોધના સ્વાધ્યાય મંડળે પ્રગટ કરેલી છે. આમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો મૂળ શ્લોક, તેનો અન્વય, તેનું લિંદી ભાષાન્તર તથા તેનું રહસ્ય સમજાવતી લિંદી ટીકા આપેલાં છે. આ ઉપરાંત, દરેક અધ્યાય પછી તે ઉપર વિચારણા, તેના સ્મરણીય શ્લોકો, અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલા વિષયોની વિષય-સૂચી પણ આપેલાં છે. ટીકામાં અનેક સ્થળે વેદ, ઉપનિષદ વગેરેમાંના પ્રમાણ તથા અનેક કોષકો તથા કોશઓ રજુ કર્યાં છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા એકું મહત્વનું પુસ્તક છે કે તેના ઉપર અનેક આચાર્યો અને અનેક વિદ્વાન પુરોએ ટીકા કરેલી છે છતાં હજી પણ તેના પર નવી ટીકાઓ લખાઈ રહી છે. અને ભવિષ્યમાં પણ લખાશે. દરેક ટીકાએ કોષ ને કોષ મહત્વનું દષ્ટિબિંદુ રજુ કરેલું છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમ થશે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના શ્લોકો પર વિચાર કરનાર મનુષ્ય ઠેરતાં, મહાભારત વાંચીને પછી એ શ્લોકોનું મનન કરનારને મહત્ત્વ જાણવાનું મળે છે. જો કોઈ વેદ, ઉપનિષદ પડ્ધતિ, તથા ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરીને પછી ગીતાનો અભ્યાસ કરે છે તો તેને અનેક નવીન સત્યો મળી આવે છે. અને જો કોઈ વેદ, ઉપનિષદ, પડ્ધતિ, ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસ ઉપરાંત, ગીતા પરની

અનેક પ્રાચીન તથા અર્વાચીન દીકરો જોઈ જઈને ગીતાનો અભ્યાસ કરવા બેસે છે તો તેને ઘણાં નવીન રહસ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. પંડિતશ્રી શીખાદ દામોદર સાતવળેકરે ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો બાદ આ પુરુષાર્થ બોધિની દીકા લખી જણાવે છે. તેથી તેમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સંસ્કૃતિ અને પરમાર્થ તથા વ્યવહારનો સુમેળ સચવાયો છે.

પંડિતશ્રી મહાભારતના યુદ્ધને, નૈતિક, આધ્યાત્મિક, રાજકીય તથા ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ સમજાવવાનો સફળ પ્રયાત્ન કર્યો છે. અને તેમાં સ્વાર્થ, પરાર્થ અને પરમાર્થનો ભેદ અચ્છી રીતે સમજાવ્યો છે.

રાજકીય દૃષ્ટિ સમજાવતાં, 'દુતરાષ્ટ્ર'નો અર્થ સાત્રાજ્યવાદ અને 'હતરાષ્ટ્ર'—'ધર્મરાજ'નો અર્થ સ્વરાજ્યવાદ કરેલો છે. બીજાનું રાજ્ય ઠાવાદવાથી પચાવી પાંડવું એ સાત્રાજ્યવાદ છે અને એ વાદનો ઉપાસના કોરવો કરતા હતા માટે તેમનું યુદ્ધ એ અધર્મ યુદ્ધ હતું; અને પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવું એ સ્વરાજ્યવાદ છે અને પાંડવો આ વાદના ઉપાસક હતા માટે તેમનું યુદ્ધ એ ધર્મયુદ્ધ હતું એમ દાખલા દલીલોથી પંડિતશ્રી બતાવેલું છે.

સાસુ સ્વરાજ્ય ધર્મ અને નીતિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ પ્રતિપાદન કરતાં પાંડવોનાં નામોનું રહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે. ધર્મ અને નીતિને માર્ગે ચાલનાર મનુષ્યને, વ્યવહારમાં, અનેક લાલચો, અનેક મુશ્કેલીઓ, અને અનેક વિપદો આવી પડે છે. પણ તેથી તે પાછો હઠતો નથી. ધર્મરાજ અથવા યુધિષ્ઠિર એ નામ આ ભાવ સૂચવે છે. જ્યાં ધર્મ અને નીતિ હોય ત્યાં બળ અને નિર્ભયતા હોય છે. માટે બીજા ભાષ્યનું નામ બીમ છે.

ધર્મ, નીતિ અને નિર્ભયતા હોય ત્યાં વિજય અને વીરવૃત્તિ હોય છે માટે ત્રીજા બાઈનું નામ ધનુર્ધર અર્જુન છે. ઉપલા ગુણોની સાથે જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. આ આવશ્યકતા નકુલ પૂરી પાડે છે. અને જ્યાં ધર્મ, નીતિ, નિર્ભયતા, વીરવૃત્તિ, અને જ્ઞાન હોય ત્યાં ભક્તિ અને દેવી સહાય જરૂર મળે માટે પાંચમા બાઈનું નામ સહદેવ છે. આવા વીર પુરુષો જે યુદ્ધમાં ઉતર્યા હોય ત્યાં પરમાત્મા પોતે સારથી થાય છે અને વિજયમાળા અર્પે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

અધ્યાત્મ દષ્ટિએ, મહાભારતનું યુદ્ધ દેવી અને આસુરી સર્ગ વચ્ચેના યુદ્ધનું સ્વરૂપ છે. આ યુદ્ધ, મનુષ્ય જીવનચક્રની સ્થિતિએ પહોંચે ત્યાંસુધી તેનામાં ચાલી રહ્યું હોય છે. પાંડવો એ દેવીસર્ગનું સંચયન કરે છે, જ્યારે દુર્યોધન, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુઃશક, દુર્મુખ, દુષ્કર્મ, દુર્મંદ, દુર્વિભોચન, દુષ્પરાજ્ય વગેરે કૌરવ નામાવલિ દુઃખ અને દુષ્ટતાનો ભાવ બતાવનારી હોવાથી તે આસુરી સર્ગનો અ્યાત્મ આપે છે. પ્રજુની માયા-શ્રીકૃષ્ણનું સૈન્ય-આસુરી સર્ગ તરફ હોય છે જ્યારે પ્રજુ પોતે દેવી સર્ગની બાજુમાં હોય છે એમ આ દીક્ષા વાચનારને સમજાય છે.

ઇતિહાસિક દષ્ટિએ, મહાભારતના યુદ્ધમાં બીજમપિતામહ તથા દ્રોણાચાર્યે બતાવેલી કર્તવ્યનિષ્ઠા સંજ્ઞાદ્વારા પાંડવોને સમજાવી દેવાનો રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રયત્ન, યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર મહારથીઓની ઓળખાણ અને સંજ્ઞા સમજાવવામાં આવેલ છે,

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા નર અર્જુન માટે બીજા અનેક નામો વાપરવામાં આવ્યા છે. આવા દરેક નામનો અર્થ અને તે નામ એ શ્લોકમાં શા માટે વાપરવામાં છે તે પણ પંડિતજીએ આ દીક્ષામાં સુંદર રીતે બતાવેલું છે.

પુરુષાર્થ બોધિની ટીકાના ત્રણે ભાગના મળીને આશરે સવા આરસો પાનાં છે. કાગળ તથા ટાઇપ સાદાં લેવામાં આવ્યા છે. પૃષ્ઠ કાર્ડ બોર્ડનું છે. અને ત્રણે ભાગની એકંદર કીંમત રૂ. ૯-૦-૦ રાખેલી છે. પણ અંબ્યાસીને આ કીંમત કરતાં અનેક ઘણો લાભ થાય તેમ છે.

સ્વાધ્યાય મંડળની ગુજરાત વિભાગની શાખા વડોદરામાં સ્થાપવામાં આવેલી છે. આ શાખા આ પુરુષાર્થ બોધિની ટીકાવાળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરી રહેલ છે એ બહુ આનંદની વાત છે. આશા છે કે મહા ગુજરાતના ગીતાભ્યાસીઓ આ ગીતાનો પૂરેપૂરો લાભ લેશે. ગુજરાત વિભાગના સ્વાધ્યાય મંડળના આ શુભ પ્રયત્નમાં સર્વ પ્રકારની સહયોગતા ઇચ્છું છું.

ભાવનગર
સં. ૧૯૯૭
શ્રાવણ વદી ૪

}

હરજીવન કાલિદાસ મહેતા

ગુજરાતીમાં તૈયાર છે

પ્રાદેશીને ભેટ આપવા લાયક નીચેનાં પુસ્તકો

૧ યજુર્વેદનો સ્વાધ્યાય, અધ્યાય છત્રીસમો કિં. ૦-૧૨-૦

૨ વૈદિક સરસ્વતી-ખેવાયેલી નદી કિં. ૦-૩-૦

સ્વાધ્યાય મંડળનાં
સર્વ પ્રકાશનો
મળવાનું સ્થળ

સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શાખા,
રાવપુરા, વડોદરા

સ્વાધ્યાય મંડળ—ગુજરાત શાખા, વડોદરા તરફથી
ગુજરાતીમાં શરૂ થયેલી

સ્વાધ્યાય અન્યમાળા

વાર્ષિક લવાજમ ૫) રૂપિયા, પરદેશ માટે ૧૦ શિલિંગ.

દર વર્ષે અગાઉથી પાંચ રૂપિયા ભરી ગ્રાહક યનારને આશરે
'૧૨૦૦ પાનાનું' સંગીન ધાર્મિક સાહિત્ય આપવામાં આવશે.

ગ્રાહક તરીકે આપનું નામ જલદી નોંધાવો

પહેલા વર્ષમાં નીચેનાં પુસ્તકો આપવામાં આવશે

(૧) વેદામૃત : કિંમત ત્રણ રૂપિયા

(૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ભાગ પહેલો :

પુરુષાર્થ બોધિની દીક્ષા સાથે. કિંમત રૂપિયા ત્રણ

પરંતુ અગાઉથી ગ્રાહક યનારને માત્ર પાંચ રૂપિયામાં
આ બન્ને પુસ્તકો આપવામાં આવશે.

બીજા વર્ષના ગ્રાહકોને પાંચ રૂપિયામાં બીજા વર્ષે
નીચેનાં પુસ્તકો આપવામાં આવશે.

(૩) સાચી શાન્તિનો સાચો ઉપાય : ચબુવેદના ઉદ્ભવ

અધ્યાયનો સ્વાધ્યાય : કિંમત દશ આના

૩ આમાં સમાજ તથા વ્યક્તિ માટે સાચી શાન્તિ સ્થાપવાની
વૈદિક પદ્ધતિનું સુંદર નિદર્શન છે.

(૨) મૃત્યુને દૂર કરવાનો ઉપાય :

ભગવાન.વેદની વિશિષ્ટ શૈલીથી મૃત્યુને દૂર
કેમ કરવું તેના સરલ સુગમ ઉપાયો આ પુસ્તકમાં
બતાવ્યા છે. કિં. ૦-૮-૦

(૩) શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ભાગ ૨ :

શ્રી. પંડિત સાતવળેકરજીની પુરુષાર્થ બોધિની ટીકા
સહિત. કિં. ૩-૦-૦

(૪) માનવી આયુષ્ય :

જ્યારે છઠ્ઠાન્ડ, જાપાન, જર્મનીનું સામાન્ય આયુષ્ય ૬૦
વર્ષ છે ત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર ૩૫ વર્ષ જ છે. ભગવાન
વેદ " જ્ઞાતં જીવેમ જ્ઞારદઃ "ની ધોષણા કરે છે. તમારે
દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય, મહાવીર અર્જુનને રણમાં
પાછા હઠાવનાર, શરણીયામાંથી ઉપદેશ આપનાર, બ્રહ્મચારી
મુચ્છામરણી બીષ્મ પિતામહનો, તેજસ્વી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત
કરવાના ઉપાયો સંબધી સાચો ઉપદેશ સાંભળવો હોય
તો, વાંચો— કિં. ૦-૪-૦

(૫) એકાદશીનો અપવાસ :

આમ તો હિન્દુઓના ઘેર ઘેર એકાદશીઓ થાય છે અને
પણી પારસનાં પારણાં થાય છે. પરંતુ એકાદશીની કથાઓ
પ્રમાણે વિમાનો નીચે ઉતરી આવતાં જણાતાં નથી. સ્વર્ગ-
નાં વિમાનો નીચે કેમ ઉતારી શકાય, પડવો, ખીજ કે
ચોરના દિવસે ઉપવાસ ન ગોઠવતાં ખાંસ દરેક માસની
એકાદશી જ ઉપવાસ માટે કેમ પસંદ કરવામાં આવેલી
છે, પૂર્ણિમા અને અમાસને દિવસે ચંદ્રની ગતિથી જેવી

રીતે સમુદ્રમાં જરતી ઝોટ થાય છે, તેવી જ રીતે “ચન્દ્રમા મનસો જાયતે” એ વાક્ય અનુસાર મનુષ્યના મન અને શરીર ઉપર ચંદ્રની વધઘટની કેવી અસર થાય છે તે સમજાવનાર શાસ્ત્રીય પુસ્તક “The fasting cure” “ઉપવાસથી આરોગ્યનો” બૃહ્મ સંદેશો આપણા શાસ્ત્રકારોએ; ઘેરઘેર મોકલી આપણા જીવનમાં, તે કેવી સુંદર રીતે વણી લીધો છે તે સમજાવનાર પુસ્તક. આ પુસ્તક વાંચ્યા બાદ એકાદશી કયા શિવાય કોઈ હિન્દુ રહેશે જ નહિ.

કિં. ૦-૫-૦

(૬) આસન :

“રીટનં કુ નેચર” કુદરત તરફ વળોઃ આ સલાહ હવાઓના રગડા પીને, ઈન્જકશનોના સોયા ખાઈને, પેટન્ટ બાટલી-ઓના મોઢક સ્વરૂપે જોઈને થાકેલા હૃદયોને પશ્ચિમના સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન-નિષ્ણાતો આપવા લાગ્યા છે. શરીરમાંથી વપરાઈ ગયેલા ખોરાકના ઘથેલા કચરાને મળ, મૂત્ર, પક્ષીનારૂપે નિયમિત રીતે બહાર કાઢી નાખવામાં આવે તો જ નિઃસર્મદેવતા પ્રસન્ન થાય. મોટી મોટી હોસ્પિટલોથી થાકીને હવે “નેચર-ક્યોર-સેનીટેરીયમ”માં યોગ્ય કસરતથી શરીરનો મૂળ બાંધો જ સુદૃઢ બાંધવાની-ખનાવવાની સલાહ હવે અપાવા લાગી છે. ધણુ આપણા જાણિ-મુનીઓએ આ શરીર-મંદિરનો પાયો સુદૃઢ બાંધવા યોગિક-વ્યાયામ-પદ્ધતિ શોધી કાઢી ઘેરઘેર પહોંચાડી હતી અને આ દૈનિક-યોગ-સાધન સંખ્યોપાસનામાં વણી લીધું હતું. આ “આસનો”ના નામથી ઓળખાય છે. પશ્ચિમનાં સુંદર “શ્રીક્રીકલ-કલચર” પુસ્તકોની જોડમાં બેસે એવું

સુંદર આ પુસ્તક છે, અને તેની ચાર ચાર આવૃત્તિઓ
 હિન્દીમાં નીકળી છે તેજ તેની લોકપ્રિયતા સાબિત કરવા
 પુરતી છે—જેમણે અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ “ ફીઝીકલ-
 કલ્ચરરીસ્ટ ” વ્યાયામ-વિચારક મી. જનીર મેકફેડનના
 “ Vitatity-supreme ” “ Masculer powre
 and beauty ” “ Strong eyes and how to
 keep them ” “ Encyclopedia of physical
 culture ” અને “ Physical-Culture ” માસિક
 જોયા હશે અમર તો મી. સેનફોડે બેનેટ કૃત “ Olo
 Age its cause and prevention ” જોયા હશે
 તેઓ જરૂર આ “ આસનો ”ના યોગિક વ્યાયામનું આ
 સુંદર પુસ્તક જુઓ. અને આ પુસ્તકની એક કોપી આરોગ્ય-
 ની ખરી આરાધના માટે ઘરમાં વસાવે. કિં. ૧-૮-૦

સ્વાધ્યાય મંડળના સર્વ પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું

સ્વાધ્યાય મંડળ—ગુજરાત શાખા

વ્યવસ્થાપક—શુનીલાલ જીવાલાલ પટેલ

રાવપુરા-વડોદરા.

નોંધ—૧ પુસ્તકોની છુટક કિંમતમાં તેમજ પાનામાં વધારો ઘટાડો
 કરવાનો સર્વ હક સ્વાધ્યાય મંડળને સ્વાધીન છે.

૨ સ્વાધ્યાય મંડળ સમજ-ધી નાણાંની ભેવડ દેવડ તથા
 પુસ્તકો ખરીદવા સમજ-ધી સર્વ વ્યવહાર તથા પત્ર
 વ્યવહાર વ્યવસ્થાપક સાથે કરવો.

સ્વાધ્યાય મંડળ, ઐંધ (જિલ્લો સતારા) નાં

હિન્દી પુસ્તકો

	કિંમત	ટપાલખર્ચ
૧ ઋગ્વેદ-સહિતા	૫)	૧)
૨ યજુર્વેદ-સહિતા	૨)	૦
૩ સામવેદ	૩)	૦
૪ અથર્વવેદ	૩)	૦
મહાભારત આદિપર્વ	૬)	૧
" સભાપર્વ	૨	૦
સંસ્કૃત યાગમાલા	૬	૦
વૈ. યજ્ઞસંસ્થા ભા. ૧	૧)	૦
અથર્વવેદકા સુબોધ ભાષ્ય		
૧ પ્રથમ કાણ્ડ અધિયુ	૨)	૦
૨ દ્વિતીય કાણ્ડ "	૨)	૦
૩ તૃતીય કાણ્ડ "	૨)	૦
૪ ચતુર્થ કાણ્ડ "	૨)	૦
૫ પંચમ કાણ્ડ "	૨)	૦
૬ ષષ્ઠ કાણ્ડ "	૨)	૦
૭ સપ્તમ કાણ્ડ "	૨)	૦
૮ અષ્ટમ કાણ્ડ "	૨)	૦
૯ નવમ કાણ્ડ "	૨)	૦
૧૦ દશમ કાણ્ડ "	૨)	૦
૧૧ એકાદશ કાણ્ડ "	૨)	૦
૧૨ દ્વાદશ કાણ્ડ "	૨)	૦

૧૩ ત્રયોદશ કાણ્ડ	૧)	૦૥
૧૪ ચતુર્દશ કાણ્ડ	૧)	૦૥
૧૫ થી ૧૮ સુધી ૪ કાણ્ડ	૨૥	૦૥
છૂત ઓર અછૂત	૧૥૥	૦૥
ભગવદ્ગીતા (પુરુષાર્થબોધિની)	૯)	૧૥
મહાભારત સમાલોચના (૧-૨)	૧)	૦૥
વેદરવ્યશિક્ષક (ભા. ૧-૨)	૩)	૦૥
યોગસાધનમાલા		
૧ સંધ્યોપાસના	૧૥	૦૮~
૨ યોગના આસન (સચિત્ર)	૨)	૦૮
૩ પ્રહ્લયર્થ	૧)	૦૮~
૪ યોગસાધનકી તૈયારી	૦૥૥	૦)~
યજુ. અ. ૩૬ શાંતિકા ઉપાખ	૦૥~	૦)~
શતપથબોધામૃત	૦૧	૦)~
દેવતાપરિચય-અંથમાલા	કિંમત	૮પાલખર્ચ
૧ રુદ્રદેવતાપરિચય	૦૥	૦)~
૨ ઋગ્વેદમાં રુદ્રદેવતા	૦૥~	૦)~
૩ દેવતાવિચાર	૦)~	૦)~
૪ અગ્નિવિદ્યા	૧૥	૦)~
બાલકધર્મશિક્ષા		
૧ પ્રથમ ભાગ	૦)~	૦)~
૨ દ્વિતીય ભાગ	૦)~	૦)~
૩ વૈદિક પાઠમાત્રા પ્રથમ પુસ્તક	૦)~	૦)~
આગમનિષ્ઠમાલા		
૧ વૈદિક રાજ્યપદ્ધતિ	૦૮~	૦)~
૨ માનવી આયુષ્ય	૦૧	૦)~

૩ વૈદિક સમ્યક્તા	૦૧૧	૦)૩
૪ વૈદિક ચિકિત્સાશાસ્ત્ર	૦૧૨	૦)૨
૫ વૈદિક સ્વરાજ્યની મહિમા	૦૧૧	૦)૨
૬ વૈદિક સર્વવિદ્યા	૦૧૧	૦)૨
૭ શ્રુત્યુકો દુર કરનેકા ઉપાય	૦૧૧	૦)૨
૮ શિવસંકર્ષકા વિજય	૦૧૧	૦)૨
૯ વેદમે' અર્ખા	૦૧૧	૦)૨
૧૦ વૈદિક ધર્મકી વિશેષતા	૦૧૧	૦)૨
૧૧ તર્કસે વેદકા અર્થ	૦૧૧	૦)૨
૧૨ વેદમે' રોગજન્યુશાસ્ત્ર	૦)૩	૦)૨
૧૩ વેદમે' લોહકે કારખાને	૦૧૨	૦)૨
૧૪ વેદમે' કૃષિવિદ્યા	૦)૩	૦૧૨
૧૫ બ્રહ્મચર્યકા વિદ્યન	૦)૨	૦)૨
૧૬ ઇશ્વરક્રિયાકા વિકાસ	૦૧૧	૦)૨
ઉપનિષદ્ ભાલા		
૧ હરોપનિષદ્	૧)	૦૧૨
૨ કેન ઉપનિષદ્	૧૧	૦૧૨
૧ વૈદિક અધ્યાત્મવિદ્યા	૦૧૧	૦)૨
૨ ગીતા-લેખમાલા ૧ થી ૭ ભાગ	૫૧૧	૧૧૧
૩ ગીતા-સમીક્ષા	૦)૨	૦)૨
૪ યજ્ઞોપવીત-સંસ્કારરહસ્ય	૧૧૧	૦૧૧
૫ ભગવદ્ગીતા (પ્રથમ ભાગ)		
(માયાનન્દી ભાષ્ય)	૧)	૦૧૨
૬ ભક્ત કે ભગવાન	૦૧૧	૦)૨
૭ વેદોક્ત અજ્ઞાનનશાસ્ત્ર	૦)૩	૦)૨

વેદ-સ્તુતિ

સંપ્રાદય : નરવરલાલ જોશલાલ મહેતા,
 બી. એ., એલ.એલ. બી., વકીલ,
 માનદમંત્રી, સ્વાધ્યાય મંડળ ગુજરાત શાખા.

(૧)

સ્વયં ભગવાન વેદ ઉચ્ચારે છે:—

વેદોઽસ્તિલો ધર્મ મૂલમ્—

પश्य देवस्य काव्यं न ममार, न जीर्यति

અર્થ. ૧૦, ૮, ૩૨

દેવતું તે કાવ્ય (વેદ, ઉપનિષદો વગેરે) જુઓ, જે અરુ

ધી તેમ બ્રહ્મ પશુ થતું નથી.

—અપર્વવેદ.

(૨)

યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પોતાની સનાતન તત્ત્વવીણા
 શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં કહે છે:—

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक् साम यजुरेव च

શ્રી. મગધગીતા.

વળી, સમગ્ર જગતનો પિતા, માતા, ધારણ કર્તા, પિતામહ.

તથા જાણુવા યોગ્ય પવિત્ર ઈકાર, ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદ
પણ હું જ છું.

શ્રી. ભગવદ્ગીતા. અ. ૬, શ્લોક ૧૭

શામેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ

શ્રી. ભગવદ્ગીતા. અ. ૧૦ શ્લોક. ૨૧

વેદોમાં હું સામવેદ છું.

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ
ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન મુક્તિં ન પરાં ગતિમ્

શાસ્ત્રે વિધાન કરેલો. એ કલ્યાણમાર્ગ ત્યજીને જે સ્વચ્છંદ પ્રભાણેન વર્તે છે; તે નથી પામતો સિદ્ધિ, નથી પામતો સુખ કે નથી પામતો પરમગતિ.

તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મકર્તુમિદાર્ઢસિ

ખાટે (કરવા યોગ્ય) કાર્ય અને (ન કરવા યોગ્ય) અકાર્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણ બાળીને શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કાર્ય કરવાં એજ યોગ્ય છે.

અ. ૧૬, શ્લોક ૨૩-૨૪

(૩)

શ્રીમદ્ ભાગવતકાર જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની મૂર્તિસમાન ભક્તચિરોમણિ શ્રી શુકદેવજી મહારાજ શ્રીમદ્ ભાગવત મહા પુરાણમાં પ્રતિપાદન કરે છે:—

સૈવા હુપનિપદ્ દ્રાહ્મી પૂર્વેષાં પૂર્વેર્જૈર્ધૃતા ।

શ્રદ્ધયા ધારયેદસ્તાં ક્ષેમં ગછેદ કિઞ્ચનઃ ॥ ૩ ॥

તદન્તે વોઘર્ષાં ચક્રુઃ તાલ્લિગૈઃ શ્રુતયઃ પંરમ્ ॥ ૧૨ ॥

કચિદજયાત્મના ચ ચરતોઽનુચરેન્નિગમઃ ॥ ૧૪ ॥

ધીમદ્ભાગસ્ત સ્કં. ૧૦ અ. ૮૭

બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રકટ કરનારી આ હુપનિપદ્ શ્રુતિ છે. જે મનુષ્યે એને મનમાં ધારણ કરશે તેમનું કલ્યાણ થશે. શ્રુતિઓએ પર-બ્રહ્મને પ્રકાશ કર્યો છે. નિગમ મુશ્વગ્નુ વર્ણન કરે છે.

વ્યદધાદ્યસન્તત્યૈ વેદમેકં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૯ ॥

ऋग्यजुः सामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।

इतिहास पुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ २० ॥

स्त्री शुद्र द्विज वन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥

भक्तशिरोभङ्गी श्री शुक्लेष्ट भट्टारक

भारतव्यपदेशेन ह्यस्मादपार्थिव दर्शितः ।

दृश्यते यत्र वर्मादि स्त्री शुद्रादिभिरव्यत ॥ २९ ॥

श्रीमद्भागवत, स्कं. १ अ. ४

શ્રી વ્યાસજીએ યજ્ઞ માટે એક વેદના ચાર વેદ બનાવ્યા. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ એમ ચાર અને પાંચમો વેદ ઇતિહાસ છે. સ્ત્રી શુદ્ધ અને દ્વિજ બંધુઓને શ્રુતિ : ઋણુંગોચર નથી થતી એટલે એમના હિત માટે શ્રી વેદ વ્યાસજીએ મહાભારતની રચના કરી. મહાભારતમાં વેદના અર્થો જ દર્શાવ્યા છે.

બ્રાહ્મણેષુ અપિ વેદજ્ઞો હ્યર્થજ્ઞો હ્યધિકસ્તતઃ ॥

શ્રી. માગવત. ૩ । ૨૧ । ૩૧

બ્રાહ્મણોમાં વેદને જાણનાર ઉત્તમ છે અને તેઓમાં વેદના અર્થને જાણનારા શ્રેષ્ઠ છે.

સેનાપત્યં ચ રાજ્યં ચ દણ્ડનેતૃત્વમેવ ચ ।

સર્વલોકાધિપત્યં ચ વેદશાસ્ત્રવિદર્હતિ ॥

શ્રી. માગવત. ૪ । ૨૨ । ૪૫

સેનાપતિનું કાર્ય, રાજ્યશાસનનું કાર્ય, ન્યાયાસયનું કાર્ય, સર્વ લોકો ઉપર આધિપત્ય, આ સર્વ કાર્યોના કરનાર વેદ અને શાસ્ત્રનો યાતા હોવો જોઈએ.

યદા વેદેષુ વિદ્વેષઃ સ વા આશુ ચિનશ્યતિ ।

શ્રી. માગવત. ૭ । ૪ । ૨૭

જે વેદોનાં વિષયમાં વિદ્વેષ કરે છે, અવગણના કરે છે, તેનો તાત્કાલિક નાશ થાય છે.

एक एव पुरा वेदः ।

શ્રી. માગવત. ૯ । ૧૪ । ૪૮

પૂર્વ સમયમાં વેદ એ એક જ હતો.

(૧૪૧)

(૪)

શ્રીમદ્ મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસ મોતાની ધીર ગંભીર વાણીમાં
હિચારે છે:—

શ્રીમદ્ મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસ
શ્રુતિસ્મૃતિસમં પુણ્યં પાપનાશનમુત્તમમ્ ।
ચિન્તયેદ્ બ્રાહ્મણો ભવંત્યા ધર્મસંસ્થાપનાય ચ ॥

મહામાતલ.

બ્રાહ્મણોએ સર્વત્રેષ્ઠ અને સઠલ પાપોનો નાશ કરે

એવા વેદો અને સ્મૃતિઓનો યથાર્થ રીતે ધર્માચરણને માટે વિચાર કરવો જોઈએ

મહાભારત

ब्रह्मन् वेदरहस्यं च यच्चान्यत् स्थापितं मया ।

सांगोपनिषदा चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥

इतिहासपुराणानामुन्મેषं निर्मितं च तत् ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ॥ :

મહાભારત.

જે છ.અંગો અને ઉપનિષદો સહિત વેદો છે, જેઓનું જ્ઞાન ધણું જ રહસ્યમય છે, જેમાં તથો ઠાણના પદાર્થોનું જ્ઞાન રહેલું છે તેવા વેદોનો સાર મહાભારતમાં લેવામાં આવ્યો છે.

तस्मादहरह्वदं द्विजोऽधियोत वाग्यतः ।

धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत ॥

વ્યાસઃ

દ્વિજ જાતિને વેદો અવશ્ય બાણવાના હોવાથી વાણીનો સંયમ રાખી શક્તિ અનુસાર વેદો-ઇતિહાસ-પુરાણો વગેરે ખાસ બાણવા જોઈએ.

(૫)

पुराणोऽपि કર્ણી વેદસ્તુતિ

વિષ્ણુ પુરાણ

ऋग्यजुः सामसंज्ञेयं त्रयी वर्णाद्विद्विजः ।

एतामुज्झति यो मोहात् स नमः पातकी द्विजः ॥

ત્રયી સમસ્ત વર્ણાનાં દ્વિજ સંવરણં યતઃ ।

નમ્રો ભવત્યુજ્જિતાયામતસ્તસ્યાં ન સંશયઃ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ, તૃતીય અંક, અ. ૨૧)

સર્વ વર્ણોના આવરણ (વસ્ત્રોની ગાદક રક્ષણ રૂપ) તરીકે વેદત્રયી જ છે. રક્ષણ કરનાર વેદોનો જ અનુબ્ધ 'ત્યાગ' કરે છે તે નગ્ન જ ગણાય છે એ ત્રિશિત છે.

સ ઋદ્ધયઃ સામધયઃ સર્વાત્મા સ યજુર્મયઃ ।

અદ્યજુઃ સામસારાત્મા સ ઇવાત્મા શરીરિણામ્ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ, ૨૧૩ । ૩૦)

ધર્મર ઋગ્વેદમય, સામમય અને યજુર્મય છે, એજ સર્વાત્મા છે અને વેદમય આત્મા એ જ સહ શરીરધારિઓનો આત્મા છે.

રાક્ષાં ચાથર્વવેદેન સર્વં કર્માણિ ચ પ્રભુઃ ।

કારયામાસ મૈત્રૈય બ્રહ્મત્વં ચ યથાસ્થિતિ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ ૨૧૪ । ૧૪)

અથર્વ વેદથી રાક્ષસોના તમામ કર્મ અને બ્રહ્મત્વની અવસ્થા થાય છે.

શિવપુરાણ

સર્વાન્ વેદાન્ સુમહદ્ધિરજ્ઞૈઃ

યોગાંથ સાંખ્યં ચ વને નિવાસમ્ ।

પ્રતાન્ ગુણાનેકં પદે નિષેવતે

સંપ્રાપ્ત ધર્માત્મતન્તુ ત્યેજેશ્વરઃ ॥

|| સર્વ વેદોના જ્ઞાતા (શિવપુરાણ ધર્મસંહિતા ૪૧ । ૪૧)

સંગ્રામમાં, ધર્મયુદ્ધમાં જે પોતાનો દેહ ત્યાગે છે એને
વેદશાસ્ત્ર, યોગ, સાંખ્ય, વાનપ્રસ્થ આદિ સૈર્વનું પુણ્ય મળે છે.

દેવીભાગવતપુરાણ

સવૈથા વેદ एवासौ सर्वधर्म प्रमाणकः ।

તેના વિરુદ્ધં યત્ કિંચિત્ તત્પ્રમાણં ન ચાન્યથા ॥

(દેવીભાગવત સ્કંધ ૧૧ અ. ૧-શ્લો. ૨૬)

વેદો, સર્વ પ્રકારના માનવ ધર્મને વાસ્તવિક સ્વરૂપે રૂપરે
રીતે બતાવે છે એ નિઃસંદેહ છે. વેદોથી વિરુદ્ધ જે કોઈ શાસ્ત્ર
બતાવે તો તે પ્રમાણ તરીકે ગણાતું નથી.

ઋગ્વેદપુરાણ

‘વેદ एव द्विजातीनां निश्रेयसकरः परः ।

(ઋગ્વેદપુરાણ ૧૪-૩૫)

દ્વિજાતિઓનું કલ્યાણ કરનાર કેવળ વેદ એ જ સર્વોત્તમ
સાધન છે.

અગ્નિપુરાણ

ऋग्यजुः सामाथर्व विधानं पुष्करोदितम् ।

भुक्तिमुक्ति प्रदं ।

मणवो हि परं ब्रह्म तज्जवः सर्व पाप हा ॥

(અગ્નિપુરાણ અ. ૨૫૨. ૧-૬)

ઋગ્, યજુઃ, સામ અને અથર્વવિધાન આ લોકના યોગ
અને પરલોકના-મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રણવ એ પરબ્રહ્મ જ છે.
એનો જાપ સર્વ પાપનો નાશ કરે છે.

વેદેષુ સ પુરાણેષુ યજ્ઞમૂર્તિશ્ચ મીયતે ।

(અગ્નિ ૨૭૧ । ૧૬)

વેદોમાં અને પુરાણોમાં યજ્ઞરૂપી પરમેશ્વરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સૌરપુરાણ

અક્ષરં પરમં વ્યોમ શ્ચૈવ જ્યોતિરનામમયમ્ ।

યસ્તન્ન વેદ કિં વેદૈર્બ્રાહ્મણસ્ય ભવિષ્યતિ ॥

(સૌરપુરાણ ૨ । ૧૧)

અક્ષરબ્રહ્મ જ્યોતિરૂપ છે. જે આ બ્રહ્મને નથી બાધીતો. એને વેદ સાથે શું નિરખત છે ?

વેદા અપિ તમેવાર્થપાદ્મઃ ॥

(સૌરપુરાણ ૨ । ૧૨)

વેદ પરબ્રહ્મનું જ વર્ણન કરે છે.

શ્રેયસૈ ત્રિપુ લોકેષુ ન વેદાદધિકં પરમ્ ।

ચિદ્રતે નાત્ર સંદેહઃ ઇતિ દત્તો વરો મયા ॥

(સૌરપુરાણ ૨ । ૫૯)

ત્રણે સોપાનોમાં કલ્યાણપ્રાપ્તિનું વેદ સિવાય બીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ સાધન નથી.

સર્વેપામેવ ભૂતાનાં વેદશ્ચક્ષુઃ સનાતનમ્ ।

વેદઃ શ્રેયસ્કરઃ પૂંસાં નાન્ય ઇત્યવત્રીદ્રવિઃ ॥ ૬૫ ॥

અનર્થોત્પ દ્વિજો યત્સુ શાસ્ત્રાણિ સુવહુન્યપિ ।

દૃશોતિ બ્રાહ્મણો નાસૌ નરકાણિ પ્રપદ્યતે ॥ ૬૬ ॥

(સૌરપુરાણ ૧૭)

પ્રાણી માત્રની આખ વેદ છે. વેદ જ બધા મનુષ્યોનું
કર્માણુ કરનાર સાધન છે. જે બ્રાહ્મણ વેદનું અધ્યયન-અભ્યાસ
નથી કરતો અને બીજા શાસ્ત્રો ઉપવાંચ્યા કરે છે, એ સાચો
બ્રાહ્મણ નથી. એ નરકમાં જશે.

કૂર્મપુરાણ

સા યા શક્તિઃ પ્રકૃતૌ હીનરૂપા
વેદેષૂક્તા કારણં બ્રહ્મયોનિઃ
તસ્યા એકઃ પરમેષ્ઠી પુરસ્તાત
માહેશ્વરઃ પુરુષઃ સત્યરૂપઃ ॥

(કૂર્મપુરાણ ૨ । ૮ । ૧૫)

વેદોમાં પરમેશ્વરશક્તિનું જ વર્ણન છે.

યોડન્યત્ર કુરુતે યત્નં અનધીત્ય શ્રુતિં દ્વિજઃ ।
સ સંમૂળે ન સંમાણ્યો વેદવાહો દ્વિજાતિભિઃ ॥ ૮૬ ॥
ન વેદપાઠમાત્રેણ સન્તુષ્ટ્યેદેવ વૈદ્વિજઃ ॥ ૮૭ ॥
યોડધીત્ય વિધિયદ્વેદં વેદાર્થે ન વિચારયેત્ ।
સ સાન્વયઃ શૂદ્રકલ્પઃ પાત્રતાં ન પ્રપચતે ॥ ૮૮ ॥

(કૂર્મપુરાણ ૨ । ૧૪ । ૮૬-૮૮)

વેદોને કેવળ કંઠે કરીને જ સંતોષ નહિ માનવો જોઈએ.
જે વેદને મોઢે કરે છે પણ અર્થનો વિચાર નથી કરતો તે શૂદ્ર
જેવો બની જાય છે.

(૧૫૨.)

કલ્કિપુરાણ

સ્મરન્ત્યામોદયન્તયેવ નાન્યે દેવાદ્યસ્તયા ।

બ્રાહ્મણાવેદવક્તારો વેદામેમૂર્તયઃ પરાઃ ॥

(કલ્કિપુરાણ પ્રથમ અંશ અ. ૪. શ્લો. ૧૦)

વેદો એ મારું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે. તે વેદોને જાણનારા બ્રાહ્મણો મારું સ્મરણ કરી જે આનંદ વેદોદારા મને ઉપજાવે છે તે આનંદ કેવો પણ નથી ઉપજાવતા.

વેદા મામીશ્વરં પ્રાહુરવ્યક્તં વ્યક્તિમત્પરમ્ ।

તે વેદા બ્રાહ્મણમુખે નાનાધર્મે પ્રકાશિતાઃ ॥

(કલ્કિપુરાણ પ્રથમ અંશ અ. ૪. શ્લો. ૧૪)

જે વેદો મારા સ્વરૂપને અવ્યક્ત તેમજ વ્યક્ત તરીકે તેમજ સર્વથેષ્ઠ તરીકે જાણાવે છે, જેમાં અનેક પ્રકારના માનવ ધર્મો વિશાળ સ્વરૂપે વર્ણવેલા છે તે પવિત્ર વેદો બ્રાહ્મણોના મુખમાં વિરાજે છે.

અક્ષયવર્તપુરાણ

નાસ્તિ વેદાત્ પરં-શાસ્ત્રં ન હિ કૃષ્ણાત્ પરઃ સુરઃ ।

નાસ્તિ ગંગાસયં તીર્થં ન પુણ્યં તુલસીદલાત્ ॥

(અક્ષયવર્તપુરાણ-ગંગાવતિ સંહ. અ. ૪૪ શ્લો. ૭૧)

વેદો સિવાય સર્વથેષ્ઠ બીજું કંઈ શાસ્ત્ર નથી, શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા વિના બીજો કોઈ દેવ નથી, ગંગાજી કરતાં વધારે ઉત્તમ બીજું કોઈ તીર્થ નથી, તેમજ તુલસીપત્ર વિના બીજું કોઈ પત્ર નથી.

માર્કંડેયપુરાણ

एकं द्वौ सकलान्वापि वेदान प्राप्य गुरोर्मुखात् ।

અનુજ્ઞાતો વરાન દત્વા દક્ષિણાં ગુરવે તતઃ ।

गार्हस्थ्याश्रमकापस्तु गृहस्थ्याश्रममावसेत् ॥

(માર્કંડેયપુરાણ અ. ૨૫. શ્લો. ૧૪)

બ્રહ્મચારીએ ગુરુને ત્યાં રહીને એક અગર એ અર્થેનાં તો સર્વે વેદોનું અધ્યયન કરીને ગુરુની અનુજ્ઞા મેળવ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.

स्कंदपुराण

तपोयज्ञव्रतैश्च सर्वस्मात्तच्छुभकर्मणः ।

द्विजातीनां श्रुतिहर्षेकाहेतुर्निःश्रेयसश्रियः ॥

(સ્કંદપુરાણ વાસીકાંદ અ. ૬૬. શ્લો. ૪૧)

તપશ્ચર્યા, યજ્ઞ, વ્રત તથા બીજાં જે જે કલ્યાણકારી કાર્યો છે તે સર્વ કાર્યો કરતાં દ્વિજાતિને વેદ જોઈ પરમ કલ્યાણ સાધક કાર્ય છે.

(૬)

भक्षारभृतिकार भगवान् अनुमानवधर्भ समन्वयतां कहे छेः—

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।

સામ્રાં વા સરહસ્યાનાં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनादनम् ।

તસ્માદેતત્પરં વન્યે યજ્ઞન્તોરસ્ય સાધનમ્ ॥

ચાતુર્વર્ણ્ય ત્રયો લોકાશ્વત્વાશ્વાશ્રમાઃ પૃથક્ ।

ભૂતં ભવ્યં ભવિષ્યચ સર્વં વેદાત્ પ્રસિદ્ધયતિ ॥

રહસ્યસહિત ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદનું ત્રણ વાર પારાયણ કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના પાપરહિત બને છે.

અત્યન્ત પ્રાચીન વેદો, જે સર્વ પ્રાણી માનના શ્રેયઃસાધક છે. તે જ ઉત્તમોત્તમ સાધન છે.

બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણો, જુરાદિ ત્રણુ બ્રોહ્મ, ચાર આશ્રમે તેમજ ત્રિકાલિકામાં વિવિધમાન વસ્તુઓ એ સર્વ વેદોમાં જ પ્રસિદ્ધ છે.
મનુસ્મૃતિ

વેદોઽલિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

આચારશ્ચૈવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥

મનુસ્મૃતિ બ. ૧ શ્લો. ૬

આખો વેદ ધર્મનું મૂળ છે. તેમજ વેદને બાળુનારાઓની સ્મૃતિઓ તથા શીલ અને સાધુ પ્રરોનો આચાર અને વિકલ્પની બાબતમાં પોતાનો-સંતોષ એ ધર્મના નિષ્ફળમાં ગણાય છે.

અનભ્યાસેન વેદાનાં આચારસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

આલસ્યાદન્નદોષાચ મૃત્યુર્વિમાન્ ઝિઘાંસતિ ॥ ૪ ॥

મનુસ્મૃતિ ૫ । ૪

વેદાનું અધ્યયન નહિ કરવાથી, સદાચારને ત્યાગવાથી, અને આળસ અને અનંદોપથી વિપ્રોને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મં અનુતિષ્ઠન્ હિ માનવઃ ।

૬૬ કીર્તિમવાપ્નોતિ મેસ્ય ધાનુત્તમં સુખમ્ ॥ ૯ ॥

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિદ્વેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ।
 તે સર્વાયેષ્વપીમાંસ્યે તાભ્યાં ધર્મો હિ નિર્વર્ત્તમા ॥૧૦॥
 યેઽવમન્યેત તે મૂઢે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્ દ્વિજઃ ।
 સ સાધુભિર્વહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥૧૧॥

મનુ. ૨

શ્રુતિ અને સ્મૃતિયો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે, જે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનું અપમાન કરે છે એ નાસ્તિક છે. સમાજમાંથી એના બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. શ્રુતિ સ્મૃતિના ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી. અહીં કીર્તિ અને પરશોકમાં સુખ મળે છે.

વેદઃ કૃત્સ્નોઽધિગન્તવ્યઃ સરહસ્યો દ્વિજન્મના ॥
 વેદમૈવ સદાભ્યસેત્ તપસ્તપ્સ્યન્ દ્વિજોત્તમઃ ॥
 વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥
 યોઽનઘીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।
 સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વપાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥

મનુ. ૪ । ૧૭

દ્વિજેએ સંપૂર્ણ વેદોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. વેદાધ્યયન એ દ્વિજેનું પરમ તપ છે. વેદાધ્યયન નથી કરતો અને ખીણ વાતોમાં જે પરિશ્રમ કરે છે એ દ્વિજ હોવા છતાં શૂદ્રત્વને પામે છે.

સર્વાન્ પરિત્યજેદર્શાન્ સ્ત્રાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ॥

મનુ. ૪ । ૧૭

સ્વાધ્યાયમા વિધન કરનાર સર્વ કાર્યોને છોડીને મનુષ્યે વેદને
સ્વાધ્યાય કરવો.

વેદમેવાભ્યસેન્નિત્યં યથાકાલમતાન્દ્રિતઃ ।

તે હસ્યાયુઃ પરં ધર્મં ઉપધર્મોઽન્ય સ્ત્રચ્યતે ॥

વેદાભ્યાસેન સતતં શોચેન તપસૈવ હિ ।

અદ્રોહેણ ચ ભૂતાના જાતિં સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥

નિત્ય વેદાધ્યાયન કર્યો કરો. આજ મુખ્ય ધર્મ છે, અન્ય
ધર્મ એ ઉપધર્મ કહેવાયા છે. વેદાભ્યાસ શુદ્ધતા, અદ્રોહથી પૂર્વ
જન્મનું સ્મરણ થાય છે.

નિયતો વેદમભ્યસ્ય પુત્રૈશ્વર્યે સુત્વં વસેત્ ।

— ૧

મનુ. ૬ । ૧૫

જયો કારોગાર પુત્રને સોપી, નિત્ય વેદાભ્યાસ કરી, સુખમાં રહેવું

આત્મજ્ઞાને શ્રમે ચ સ્યાદ્વેદાભ્યાસે ચ યત્નવાન્ ।

एतद्धि जन्म साफल्य ब्राह्मणस्य विशेषत ॥

પ્રાવ્યૈતત્કૃતકૃત્યા હિ દ્વિજો ભવતિ નાન્યથા ॥

મનુ ૧૨ । ૧૨-૧૩

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઇન્દ્રિયોત્તુ શમન અને વેદાભ્યાસ માટે
યતન કરવો. બ્રાહ્મણે આ જન્મ સફળ કરવાનું એ જ એક સાધન છે

અપ્રમેયં ચ વેદશાસમિતિ સ્થિતિ ।

મનુ ૧૨ । ૧૪

વેદ અપ્રમેય અને અતઠર્થ શાસ્ત્ર છે.

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फला ज्ञेयास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

મત્ર. ૧૨ । ૧૫

વેદ બહારની સ્મૃતિ નિષ્ફળ અને તમોનિષ્ઠ છે.

विभर्ति सर्व भूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।

तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥

મત્ર. ૧૨ । ૧૬

સનાતન વેદશાસ્ત્ર સર્વતુ ધારણુ પોષણુ કરે છે, એટલે સર્વ
પુરુષાર્થતુ એ મુખ્ય સાધન છે.

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इद्वैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

મત્ર. ૧૨ । ૧૧૧

વેદના તત્ત્વને બાણુનારો, કહી પણુ હો તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત
થાય છે.

एकोऽपि वेदविद्धर्मो य व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परोधर्मो ज्ञानानामुदितोऽप्युतैः ॥

મત્ર. ૧૨ । ૧૧૩

એક વેદવેદના ધર્મની જે વ્યવસ્થા દર્શાવે એને જ પરમ
ધર્મ સમજવો એકજે. વેદજ્ઞાન જેમને જનથી એવા દર્શનો આણુસો
જે કહે એ ધર્મ નથી બનતો.

બીજા સ્મૃતિકારે

અધીત્ય સર્વવેદાન્ વૈ સઘોદુઃસ્વાત્મમુચ્યતે ।

પાવનં ચરતા ધર્મ સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥

(મહાસ્પતિ સ્મૃતિ ૭૧)

અથા વેદોનું અધ્યયન કરવાથી મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી છૂટી જાય છે. વેદાધ્યયન એ ધર્મનું પ્રાર્થન કરનાર છે.

યજ્ઞાનાં તપસાં ચૈવ શુભાનાં ચૈવ કર્મણામ્ ।

વેદ એવ દ્વિજાતીનાં નિઃશ્રેયસકરઃ પરઃ ॥

અનેક પ્રકારના યજ્ઞો, તપશ્ચર્યાઓ, તેમજ સર્વ પ્રકારનાં કર્મચાલુકારો કર્યોને માટે પરમ કર્મચાલુસાધક સાધન હોય તે તે કલત વેદો જ છે.

(યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ અધ્યાય ૧ શ્લો. ૪૦)

વેદે દધ્યાત્મજ્ઞાને ચ બ્રાહ્મણો યત્નવાન્ ભવેત્ ।

એવ ધર્મસ્ય સર્વસ્ય ચતુર્વર્ગસ્ય સાધકઃ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવામાં હિતમોત્તમ સાધન તરીકે ગણાતા વેદોને જાણવામાં તેમજ વેદાન્તવિદ્યા મેળવવામાં બ્રાહ્મણોએ અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો.

(માત્યાયન સ્મૃતિ)

ન કશ્ચિદ વેદકર્તા ચ વેદસ્મર્તા જનાર્દનઃ ।

વેદો નારાયણઃ સાક્ષાત્ સ્વયંશ્ચરિતિ સુષુમ્ન ॥

(પાશુપત સ્મૃતિ)

(૧૫૯)

વેદોનો કોઈ કર્તો નથી, ભગવાન શ્રી વિષ્ણુ તેઓનું કૃત
સ્મરણ જ કરનારા છે. વેદો સાક્ષાત નારાયણનું સ્વરૂપ છે.

(૮)

સમગ્ર ભારત વર્ષમાં સનાતન વૈદિક ધર્મના દિગ્વિજયનો ઝંડો
ફરકાવનાર ભગવાન આદ્ય શંકરાચાર્યજી મહારાજ ધોવણા કરે છે:—

ભગવાન આદ્ય શંકરાચાર્યજી મહારાજ

વેદો નિત્યમધીયતાં તદ્દુદિતં કર્મ સ્વનુષ્ટીયતાં
તેનેશ્વર્ય વિધીયતામપચિતિઃ કામ્યે મતિસ્ત્યજ્યતામ્ ।

પાપૌઘઃ પરિધૂયતાં ભવસુખે દોષોઽનુસંધીયતા—

માત્મેચ્છા વ્યવસીયતાં નિજશૃંગારતૂર્ણ વિનિર્ગમ્યતામ્ ॥

અર્થ—વેદનું ક્ષિત્ય અધ્યેયન કરો; વેદમાં કહેલા કર્મો સારી રીતે કરો; તે વડે ઈશ્વરની પૂજા કરો; કામ્ય કર્મનું ચિન્તન ન કરો; પાપનો સમૂહ દૂર કરો; સંસારના સુખમાં દોષ જુઓ; આત્મા વિશે ઇચ્છા રાખો; અને પોતાના કર્મમાંથી જલદી બહાર આવ્યા જાવ.

(સંકરાચાર્ય કૃત ઉપદેશપંચકમાંથી.)

(૯)

સુમસિદ્ધ વસ્તુભ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક પુત્રપાદ શ્રી શ્રી-
આચાર્ય શ્રીમદ્ વસ્તુભાચાર્યજી મહારાજ બોધ આપે છે:—

અલૌકિકો हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥

(અણુભાષ્ય ૧. ૧. ૧).

અર્થ:—વેદનો અર્થ અલૌકિક છે અને તે યુક્તિથી (તર્કથી) સમજાતો નથી, પરંતુ તપશ્ચર્યા, વેદમાં દર્શાવેલી યુક્તિ અને પરમાત્માની કૃપાથી તે સમજાય છે.

પુરુષાર્થપર્યવસાયી વેદઃ । પુરુષાર્થાથ ચત્વારઃ । તન્ન સાક્ષાત્ પુરુષાર્થદ્વયં । સુખં દુઃસ્વાભાવથેતિ । તન્ન સુર્લ સ્વર્ગાદિપદેનોચ્યતે । દુઃસ્વાભાવો મોક્ષપદેન । તયોઃ સાક્ષાદર્શન ધર્મઃ । આત્મચિત્તનસ્થાપિ ધર્મત્વાત્ । જ્ઞાનસાધ્યત્વં ધર્મયોગ-
સ્થેતિ પ્રતમ્ ॥ અતઃ પ્રવઃ નઃ જ્ઞાનસ્ય પુરુષાર્થેષુ ગિર્ણતા ।

धर्मस्य च साधनमर्थः । एवं साक्षात्परम्परया चत्वारः पुरु-
षार्था भवन्ति । अतः पञ्चादिरर्थो यागसाधनं, यागश्च धर्मः
कामसाधनं, ज्ञानसहितो मोक्षसाधनं च ।

श्री श्रीआचार्य श्रीमद् वल्लभाचार्यः/भट्टारक

सभयात्मको हरिवेदे निरूप्यते । ततश्च वेदानुसारेण
तदभिव्यक्तो सत्यां सर्व एव पुरुषार्थः सिध्यति । यतो
भगवान् पुरुषार्थस्वरूपः ।

વિચિત્રો રૂપપ્રપञ્ચઃ । જીવાશ્ચાંજ્ઞાઃ । અલ્પાનાં વિચિત્રે
 અમો ભવત્યેવ । અતસ્તસ્મિન્નિવારણાર્થં શ્રુતિં ચકાર । તસ્યાઃ
 સ્વરૂપમાહ । આત્માનમિતિ । નન્વન્તર્યામિણૈવ કથં ન
 નિવાર્યતે । તત્રાહ । આત્મપ્રસાદાયેતિ । અન્તઃકરણપ્રસાદાય ।
 જીવાન્તર્યામિણૌ પૂર્વમેવ હૃદયે પ્રવિષ્ઠૌ ભોગભોજનાર્થં તદનુ-
 ભોગેન માલિન્યં ચિત્તે જાતં, નાન્તઃ સ્થિતેન દૂરીકર્તૃ
 શક્યમ્ ।

અતો વહ્નિઃ સ્થિતેન પ્રવેશસમર્થેન તદ્ દૂરીકર્તૃવ્યમિતિ
 શ્રુતિનિર્માણમિત્યર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

इदमेव श्रुतेः प्रयोजनमित्याह ॥ इतीति ॥ अध्यय-
 नादिना, धर्मादिकमपि साधयति । परं नित्योऽयमेवार्थः
 प्रयोजनम् । अथवा । पञ्चात्मको भगवान् वेदार्थ इति
 निरूप्य सर्वेषां तथा बुद्धिभावमाशङ्क्य तेषां दोषं कथयन्
 त्रोक्तमुपसंहरति । इतीति ॥ सात्त्विकानामेवायमर्थः प्रकाशते,
 न सर्वेषामित्यर्थः ॥

(તથાર્થદીપનિયન્ય-સર્વનિર્ણયપ્રદરણ ૧૬-૧૮)

અર્થઃ—વેદનું તાત્પર્ય પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનું છે. પુરુષાર્થ
 ત્રણ છે. તેમાં સાક્ષાત્ (પ્રખ્ય) પુરુષાર્થ એ છેઃ—(૧) સુખ(કામ)
 અને (૨) દુઃખનો અભાવ (મોક્ષ). સ્વર્ગ વગેરે સંબંધોનો અર્થ
 સુખ થાય છે. મોક્ષ સંબંધોનો અર્થ દુઃખનો અભાવ થાય છે. તે
 બન્ને કામ અને મોક્ષ-પુરુષાર્થનું સાક્ષાત્ અંગ ધર્મ છે. આત્મ-
 ચિંતન પણ ધર્મ છે. જ્ઞાન ધર્મની સાથે જોડાય ત્યારે જ પુરુષાર્થ

સિદ્ધ કરે છે એવો મત છે. તેથી જ જ્ઞાનની સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ તરીકે ગણના કરવામાં આવી નથી. ધર્મનું સાધન અર્થ છે. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાથી ચાર પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે. તેથી પશુ વગેરે અર્થે યાગનું સાધન છે; યાગરૂપી ધર્મ કામનું સાધન છે અને જ્ઞાન સહિત ધર્મ એ મોક્ષનું સાધન છે.

સાધન અને ફલરૂપ હરિનું વેદમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તેથી વેદને અનુસરીને હરિનું પ્રાકટ્ય થતાં જ બધાય પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે ભગવાન જ પુરુષાર્થ સ્વરૂપ છે.

રૂપપ્રપંચ વિચિત્ર છે. જીવો ભગવાનના અંશો છે. અદ્વય પ્રાણીઓનો વિચિત્ર રૂપપ્રપંચમાં ભ્રમ થાય છેજ. તેથી તેઓનો ભ્રમ દૂર કરવાને માટે ભગવાને શ્રુતિ પ્રકટ કરી. અન્તર્યામી જ જીવોનું નિવારણ કેમ કરતા નથી-આ પ્રમાણે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એ કે ભગવાન પોતે જ અન્તઃકરણને પ્રસન્ન કરવાને અર્થે શ્રુતિ રૂપે પ્રકટ થયા. જીવ અને અન્તર્યામી ભોગ ભોગવવાને માટે પહેલેથી જ હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થએલા છે, અને તેમના ભોગથી જીવના ચિત્તમાં મલિનતા ઉત્પન્ન થાય છે અને આ મલિનતા હૃદયમાં રહેલા અન્તર્યામીથી દૂર કરી શકાય એમ નથી. તેથી બહાર રહેલા અને પ્રવેશ કરવાને સમર્થ એવા ભગવાને જ તે મલિનતા દૂર કરવાની રહી. આ કારણથી જ ભગવાને શ્રુતિ પ્રકટ કરી છે. રૂપપ્રપંચમાં આસક્ત થએલા પોતાના અંશરૂપી જીવોને ભગવાનનું પ્રાકટ્ય જે પ્રકારે થાય તે ઉપદેશ કરવાનું કામ વેદનું છે. વેદનું અધ્યયન અને યજ્ઞ વગેરે કરવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ વગેરે સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ આ ગૌણ પ્રયોજન છે, વેદનું મુખ્ય પ્રયોજન તો પોતાના અંશ જીવોને ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરાવવાનું જ છે. અગ્નિહોત્ર વગેરે પાંચ નિત્ય યજ્ઞો કરીને યજ્ઞનારાયણ ભગવાનનું નિત્ય,

અવિકૃત, યજ્ઞાત્મક સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય અને જીવોને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય એ જ, વેદનું પ્રયોજન છે. અગ્નિહોત્રાદિ પંચાત્મક ભગવાન જ વેદનો અર્થ છે, એવા વેદાર્થરૂપ ભગવાનનો પ્રકાશ અથવા સાક્ષાત્કાર બધા જીવો અનુભવી શકતા નથી એ વાત ખરી છે, પણ તેમાં દોષ તેમનો-જીવોનો છે. સાત્ત્વિક જીવોને આવો વેદાર્થ સ્પષ્ટ સ્ફુરે છે, સર્વને નહિ.

(૧૦)

શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયસંસ્થાપક પૂજ્યપાદશ્રી શ્રીઆચાર્ય શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ કહે છે:—

“ નારાયણસમુદ્ભૂતો, વેદઃ પ્રણવમૂલકઃ ”

“ સાક્ષાત્ નારાયણ થકી જ વેદ ઉત્પન્ન થયા છે. પ્રણવ-ઓંકાર-વેદનું મૂળ છે. ”

(ભગવાનશ્રી સ્વામીનારાયણ-સત્સંગી જીવન મંથન)

— પ્રમાણાનાં હિ સર્વેષાં વેદ એવ પુરાતનૈઃ ।

પ્રમાણં પરમં પ્રોક્તઃ સન્નિસ્તત્ત્વાર્થ વેદિભિઃ ॥

“ સર્વ પ્રમાણોમાં “ વેદ ” પરમ પ્રમાણ છે એવું તત્ત્વદર્શી પુરાતન મહર્ષિઓ કહે છે. ”

(સત્સંગી જીવન)

સર્વસ્મિન્ વાદ્યમયે મુખ્યઃ સાક્ષાન્નાદાયણાસ્યતઃ ।

ઉત્પન્નત્વાદ્વેદ એવ તતોધ્યેયઃ સ-વર્ણના ॥

“ નારાયણના મુખ થકી આવિર્ભાવ પામેલા હોય “ વેદ ” અપોરૂપેય છે, જેથી સર્વ વાદ્યમયોમાં મુખ્ય (સ્વતઃપ્રમાણ) છે માટે નૈદિક પ્રહાર્યારીઓએ તે નારાયણ સ્વરૂપ વેદનું ધ્યાન કરવું. ”

(સત્સંગી જીવન)

“ અભ્યાસો વેદશાસ્ત્રાણાં કાર્યશ્ચ ગુરુસેવનમ્ ”

નેષ્ટિકે પ્રહ્લ્યાચારીઓએ વેદ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ-વેદ અને તેમનાં શિક્ષા આદિ છ અંગો સહિત અભ્યાસ-કરવો ને ગુરુ-સેવન કરવું. ”

(શિક્ષાપત્રી અંધીમાં-સત્ગુરુ શ્રી સ્વામિનારાયણ)

શ્રી શ્રીઆચાર્ય શ્રી સુહૃતનંદજી મહારાજ

વેદાશ્ચ વ્યાસસૂત્રાણિ શ્રીમદ્ભાગવતાભિવમ્ ।

પુરાણં ભારતે તુ શ્રીવિષ્ણોર્નામ સદૃશકમ્ ॥

તથા શ્રીભગવદ્ગીતાં નીતિશ્ચ વિદુરોદિતા ।

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં સ્કાન્દવૈષ્ણવસ્વળગમ્ ॥

ધર્મશાસ્ત્રાન્તર્ગતા ચ યાજ્ઞવલ્ક્યઋષેઃ સ્મૃતિઃ ।

एतान्यष्ट ममेष्टानि सच्छास्त्राणि भवन्ति हि ॥

“ આરવેદ, વ્યાસસૂત્ર, શ્રીમદ્ ભાગવત વિષ્ણુ સહસ્રનામ, ભગવદ્ ગીતા, વિદુર નીતિ, રકંદ પુરાણુરથ ‘વાસુદેવ મહાત્મ્ય,’ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ-આ આઠ સચ્છાસ્ત્ર ભગવાનશ્રી સ્વામિનારાયણુ કહે છે, મને આબીષ્ટ છે. ”

(શિક્ષાપત્રી)

“ ધર્મો જ્ઞેયઃ સદાચારઃ શ્રુતિસ્મૃત્યુપપાદિતઃ ”

“ ‘ ધર્મ ’ નું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરતાં ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણુ કહે છે શ્રુતિ (વેદ)ને સ્મૃતિ (શ્રુતિ અવિરૂદ્ધ) એ પ્રતિપાદન કરેલો સદાચાર એ ધર્મ બધુવો. ”

(શિક્ષાપત્રી)

દેવતાતીર્થવિપ્રાણાં સાધ્વીનાં ચ સતામપિ ।

वेदानां च न कर्तव्या निन्दा श्रव्या न च कश्चित् ॥

“ દેવતા તીર્થ વ્રાજાણુ, સતી સ્ત્રી, સત્પુરુષ ને “ વેદ ”-આ સર્વની નિંદા કયારેય ન કરવી ને ન સાંભળવી. ”

(ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણુ-શિક્ષાપત્રી અંથે)

“ વેદ ” અદ્વિસાં પરાયણુ ■ એ-સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણુ-પ્રેરિકા દ્વિસાનો નિષેધ કરતાં ઉપદેશ છે કે—

દેવતાપિતૃયાગાર્થમપ્યજાદેશ્વ હિંસનમ્ ।

ન કર્તવ્યમહિંસૈવ ધર્મઃ પ્રોક્તોઽસ્તિ યન્મહાન્ ॥

“ દેવયજ્ઞ ને પિતૃયજ્ઞ નિમિત્તે પણ બકરાં આદિ કોઈપણ જીવની હિંસા કરવાય પણ ન કરવી કારણ કે ‘ અહિંસા ’ એજ મહાન ધર્મ છે. ”

(શિક્ષાપત્રી)-

(૧૧)

મહાસિદ્ધ તપોનિધિ ઓસ્વામી શ્રી વીજયકૃષ્ણજી મહારાજ વહે છે:—

ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ વિષય જાણવો હોય તો પ્રાચીન ગ્રંથ જ વાંચવો, આધુનિક ગ્રંથ ન વાંચવા. કારણ કે આધુનિક ગ્રંથોમાં અનેક ભૂત-ભ્રાન્તિ તથા વ્યક્તિગત અને સંપ્રદાયગત દૂષિત મતો, એ બધાને સ્થાન મળેડું હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે વેદ જુદા નથી, માત્ર સમજદૈર છે

ઋક્, યજુર્, સામ અને અથર્વ, એ ચાર વેદ કહેવાય છે. તે વસ્તુતઃ એક હોય માત્ર સિદ્ધાન્ત માટે તેના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એ ચારે ભાગનો આખો વેદ શીખતાં છત્રીસ વર્ષ જોઈએ, તેથી બધાથી આખા વેદનું અધ્યયન થઈ શકતું નથી. એક એ ભાગનું અધ્યયન એક જણ કરી શકે છે; તેથી જે માણસ જે ભાગનું અધ્યયન કરે છે, તે માણસ તે ભાગનો આચાર્ય બને છે, એ અર્થમાં વેદ જુદા છે. બાકી વેદો બિન્ન બિન્ન નથી. જેવી રીતે હાથથી પગ જુદા છતાં વસ્તુતઃ તે એક જ શરીરનાં અંગો છે, તેવું જ વેદના સંબંધમાં છે. જે સામવેદનો આચાર્ય હોય છે, તે યજુર્વેદનું શિક્ષણ આપતો નથી. વળી યજુર્વેદમાં

સામવેદનો વિષય પણ હોતો નથી. યજુર્વેદ બલ્યવાની નો ઇચ્છા
હોય તો યજુર્વેદીયની પાસે જ જવું જોઈએ. જો ઇર્ષ સંપૂર્ણ
વેદવેત્તા મળી આવે, તો તે ઠેકાણે વેદ જુદા નહિ જણાય. મનુષ્ય-
ના અંતરાત્મામાં પણ જો પ્રવેશ કરી શકાય તો બધું જ મળી

ગોસ્વામી શ્રી વીજયકૃષ્ણ મહારાજ

રહે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા,
સમાધિ-એ અર્ષાંગયોગ દ્વારા અંતરાત્મામાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ
અર્ષ રાહે છે. વેદ-એ સબ્દથી બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને પરબ્રહ્મ
સમજવાનો છે. x x x

વેદ ઉપનિષદોનું વિશેષ જ્ઞાન થયા વગર હિન્દુ શાસ્ત્રો સમજી શકાવાં અઘરાં છે. અઢાર પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત, એ બધા ગ્રંથો છણી છણીને જોયા વગર ધર્મના અટપટા પ્રશ્નોની મીમાંસા કરી શકાય નહિ. આદિપર્વમાં એક વિષયનો ઉલ્લેખ થયેલો હોય છે, તેની મીમાંસા શાન્તિપર્વમાં મળી આવે છે; ખલાંડ પુરાણમાં એક વિષયનો ઉલ્લેખ હોય છે, ને તેની મીમાંસા માર્કંડેય પુરાણમાં સમાયેલી હોય છે, મનુસંહિતામાં એક વિષય હોય છે, તેની વ્યવસ્થા બૃહદ્ ગૌતમ સંહિતામાં મળે છે; નિર્વાણ તંત્રમાં એક વિષયનો ઉલ્લેખ થયો હોય છે, ને તેનો સમગ્ર ભાગ રુદ્રાચલમાં માત્ર મળે છે; યજુર્વેદ સંહિતા ને સામવેદ સંહિતામાં ને બધી આખ્યાયિકાઓ છે, તેમની મીમાંસા શ્રીમદ્ ભાગવત કે વિષ્ણુપુરાણમાં થયેલી છે; મતલબ કે, સમસ્ત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા વગર શાસ્ત્રનો મત આપવા ખેસવું એ વંચના અર્થાત્ ડગાધ અને અજ્ઞાનતા માત્ર છે. x x x ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ ભાગવત, એ બે ગ્રંથો ઉપનિષદોનાં લાઘ્ય અર્થાત્ ટીકા સ્વરૂપ છે. ગીતા અને ભાગવતની પ્રજ્ઞાથી મુજબ ધર્મ સાધન કરવામાં આવે, તો ઋષિ લોકોના અંતરનો વાત " સત્યં જ્ઞાન-માનંદં બ્રહ્મ " એ વગેરે વચનોની સત્યતા પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે, તેમાં શક નથી. " x x x ભગવાન પૂર્વે વામન અવતાર લઈને બલિ નામના એક અસુર રાગના યજ્ઞમાં ગયા હતા. સંસારમાં મનુષ્ય ધર્મકાર્ય કરવામાં અત્યંત અભિમાન દર્શાવે છે. હું દાતા છું, હું જ્ઞાની છું, હું ભક્ત છું, હું ઉદ્ધરવરૂપ સમસ્ત દેવતાઓનો રાજા છું, એવી જાતનું અભિમાન મનુષ્યને થાય છે, તે જોઈને ભગવાન આત્માઓનો પણ આત્મા હોવા છતાં વામનરૂપ થઈને મનુષ્યની પાસે ત્રણ ડગલાં દાનમાં માગે છે. ત્રણ ડગલાંની વાત સાંભળતાં તો સામાન્ય લાગે છે; પરંતુ એજ જીવનનું સર્વસ્વ

છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ રૂઢાં પર ભગવાનનો અધિકાર
યતાં. તેઓથી વિરાટ મૂર્તિ ધારણ કરે છે ને જીવ પર પોતાનો.
સ્વસ્વ અધિકાર સ્થાપી સર્વદા તેની સાથે ને સાથે રહે છે. એટલા
માટે જ વામનદેવ દ્વારપાળ થઈને બલિરાજ સાથે પાતાળમાં ગયા
હતા. વરદ્યુતઃ જે વ્યક્તિ ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરે છે તેના
ક્ષેમકૃશળ માટે ભગવાન પોતે જ વ્યાકુળ રહે છે, જીવને. પછી
ચિંતા કરવાપણું રહેતું જ નથી. x x આના ઋષિમુણીત શાસ્ત્રીમાં
અનેક ઉપદેશો છે; ઉપનિષદોમાં વિશેષ વિશેષ ઉપાયો
બતાવ્યા છે.

-(૧૨)

દર દર પશ્ચિમમાં આર્ય સંસ્કૃતિના સનાતન તત્ત્વોનો અભેદ
પ્રચાર કરનાર, ભગવાન તમકૃષ્ણ દેવના પરમ શિષ્ય શ્રી સ્વામી
વિવેકાનંદજી " વેદો હિંદુઓની પરમ સંમેલન ભૂમિકા છે. "
એમ પ્રતિપાદન કરતા કહે છે:—

સમગ્ર જગતનું ધ્યાન એએ એવો વેદાન્તનો ખીળે પ્રબળ
દાવો એ છે કે " જગતના બધા ધર્મોમાંથીમાં વૈદિક ધર્મ-
અર્થા જ માત્ર એવા છે કે, તેના ચચાર્ય શિક્ષણ અને ઉત્તમ
ઉપદેશની તેમજ એ ધર્મ વિચારો અને તત્ત્વ સિદ્ધાંતોની, આજની
શાસ્ત્રીય શોધો તેમજ વિજ્ઞાનના વિકાસથી બાહ્ય પ્રકૃતિનક
ગુણ સ્વભાવ રૂપે જે જે પરિણામો પ્રાપ્ત થયાં છે, તેની
સાથે સંપૂર્ણ સમાનતા જેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીય નવીન શોધો
તેમજ વિજ્ઞાનના નવીન નિયમરૂપે જે જે પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંતો સભ્ય
જગતના જાણકારમાં આવતા જાય છે, તે બધા વૈદિક ધર્મના
સિદ્ધાંતોને જરાજર બંધબેસતા થઈ પડે છે, હજારો વર્ષ પૂર્વેના
ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતો અને છેક મહાકાલે મળી આવેલા વૈજ્ઞાનિક

સત્યો વચ્ચે કશો પણ વિરોધ કે તકાવત નથી. " સાસ્ત્રોક્ત
સંસ્કારો અત્યારે છે જ ક્યાં ? મેં ભારત વર્ષમાં ચોતરફ મુસા-
ફરી કરીને જોયું છે તો સર્વત્ર દેશાચારનું પ્રાગમ્ય જણાયું છે.
શ્રુતિ-સ્મૃતિઓનો ઠોષ ભાવ જ પૂછવું નથી. લોકાચાર, દેશા-

શ્રી સ્વામી વિવેકાનંદજી

ચાર અને શ્રી આચારે અત્યારે શ્રુતિ સાસ્ત્રોનાં સ્થાન પડાવી
લીધાં છે. ઠોષ, કાંઈ કહેવા જાય છે તો પણ તેનું ઠોષ સાંભળ-
વાની પરવા રાખવું નથી. મદદચાર્ય આત્મજોને ચોગધણા પેસા
મળ્યા, એટલે ગમે તેવો વિધિ નિષેધ લખી આપે છે, 'પુ' જ કહે

કે વૈદિક ઋષિ, ગૃહ્યસૂત્ર અને શ્રૌતસૂત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય એ બદલાયેલી અત્યારે મળી આવશે કે મેં જરાગર જોયું છે કે તે સ્થળે રઘુનંદનનો મત પ્રખળ છે, કોઈ સ્થળે મિતાક્ષરોનો મત પ્રખળ છે, તે કોઈ સ્થળે મનુ સ્મૃતિનો. તમે લોકો એમ સમજો છો કે સમસ્ત દેશમાં એક જ મતને અનુસરીને વ્યવસ્થાઓ થાય છે, પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં મતભેદ જ પ્રવર્તે છે; એટલાં જ માટે કહું છું કે વેદોના પ્રત્યે લોકોની સન્માનપુર્વક ધ્યાન, સર્વ કોઈ વેદોની જ ચર્ચા કરે અને સર્વત્ર વેદનો જ મત પ્રખળ થાય એવો પ્રયત્ન કરો. ”

“ ખારીક પૃથક્કરણો કરવાથી તમને જણ્યારો કે જૌદ ધર્મના તરવો વેદ અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોમાંથી જ મદ્યુ કરવામાં આવ્યાં છે. એ ધર્મનો જેટલો સારભાગ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે બધો વૈદિક સિદ્ધાન્તોનો જ અનુવાદ છે, અને તે એટલે સુધી કે આ જગતમાં જૌદ ધર્મના જે મહાન નૈતિક સિદ્ધાંતો મનાય છે તે બધા શબ્દે શબ્દ ઉપનિષદમાંથી મળી આવે છે. એ જ પ્રમાણે જૈનધર્મના જે સારા સારા સિદ્ધાંતો છે તેમનું મૂળ પણ ઉપનિષદ અને વેદમાં મળી આવે છે, માત્ર તેમની રચિત કદપનાઓ અને અસંભવિત વિચારચુષ્ટિ જ તેમની ચોતાની છે. ”

“ ઉપનિષદની ભાષા, ભાવના અને વિચારો સર્વ સરલ, સચોટ અને આપણા ઉપર જાણે તકવારની ધાર પડતી હોય અથવા હયોડીના એક પછી એક સખત ફટકા-લાગતા હોય એવી રીતે જોરથી તરકાવ અસર કરનારા છે. કોઈ પણ ઠેકાણે અસ્પૃશ્યતા કે ક્રિયશીલતા નથી તેના સ્પષ્ટ ઝગડા ઉઠતા અર્થમાં કદી પણ જૂઠા ચવાનો સંભવ નથી, તેના સંગીતનો પ્રત્યેક સૂર દરેક અને હૃદયભેદક છે. દરેક હૃદયને તે સંપૂર્ણ અસર કરે છે. તેમાં એક પણ ઠેકાણે અસંગત પ્રસાપ કે પ્રમત લખ્યો નથી. તેમાં

એવો ડોઝ જટિલ વાક્યપ્રયોગ નથી કે, જેની અંદર આપણું
 મનજી ગુંચવાઈ જાય. અધઃપતન અથવા પડતીનું એક પણ
 ચિન્હ એમાં નથી. હદ બહાર રૂપક અને અલંકારની
 તાણુતોડ પણ તેમાં નથી. વિશેષણ ઉપર વિશેષણનો અભ્યાસ-
 દિત ઢગલો ખડકીને મૂળ અર્થને વિશેષ અસ્પષ્ટ બનાવવાનો
 હેતુ પણ નથી. ન સમજી શકાય એવી ક્ષિણિકતા કરીને મનુષ્યનું
 મનજી અર્થ સમજતાં સમજતાં ચક્કર ખાઈ જાય અને સાહિત્યની
 ભૂલભૂલામણીની ગુંચવણીમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ ન
 મળે, એવો ગડખડાટ ઉપનિષદોમાં ડોઝપણુ રચ્યો જણાતો નથી.
 એ સ્વમત્ર વેદવિશાગને હિન્દુઓ અપૌરુષેય અર્થાત્ ધર્મવર-
 પ્રણીત માને છે. કદાચ તે સાહિત્ય મનુષ્યપ્રણીત હોય તોપણુ તે
 એક એવી માનવજાતિનું ઉત્પન્ન કરેલું હોવું જોઈએ કે, જે
 જાતિએ એ વખત સુધીમાં પોતાના પ્રજ્ઞના વીર્ય અને પ્રભાવનું
 જિન્દુ પણ ગુમાવ્યું નહોતું. તેના એકેક ખાનામાં આપણે
 અપૂર્વ તેજ, વીર્ય અને પ્રભાવની વાતો વાંચી શકીએ છીએ. ”
 “ હે મિત્રો ! જેમ જેમ હું એ ઉપનિષદો વધારે ને વધારે વાંચતો
 જાઉં છું, તેમ તેમ મને તમારે માટે વિશેષ ને વિશેષ રહસ્ય આવે
 છે. તમારી નિર્જળતા માટે, તમારી નિર્માલ્યતા માટે, તમારી
 દીનતા અને દરિદ્રતા માટે અને નિરંતર રહસ્ય આવે છે. એ રહસ્ય
 એટલા જ માટે આવે છે કે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલી એ આત્મ-
 શક્તિનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાની અને વિશેષ જરૂર જણાય છે.
 ઉપનિષદમાં બળ-વીર્યનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ જ બરેલો છે. બળ,
 શીરતા અને નિડર પ્રભાવ, તેની જ આપણને અત્યારે વિશેષ જરૂર
 છે. x x આપણને દુર્જાન કરનારી આ જગતમાં હજારો બાબતો
 , વાતોઓ પણ આપણે ધણી વાંચી સાંભળી છે, આપણાં પુરુ-
 શોમાં એટલી બધી વાતોઓ બરેલી છે કે, જગતની લાયચેરીઓનો

પોણે ભાગ એ વાતોઓથી ભરાઇ જાય તેમ છે ! એક જાતિ અથવા પ્રજાને નિર્ણય બનાવનારી આ જગતમાં જોડલી બાજતો છે. તે બધી જ બાજતો આપણને છેલ્લાં હજાર વર્ષમાં આવી મળી છે !

“ આપણી પ્રજાનું ખાસ કાર્યક્ષેત્ર ને ધર્મ અને ધર્મ વિષયક તત્વજ્ઞાન છે, તેમાં પણ ભયંકર અધોગતિ થયેલી જણાયો. જે પ્રજા આને સેંકડો વર્ષો થયાં ડાબે હાથે પાણી પીવું- જોઇએ કે જૂમણે હાથે પીવું જોઇએ, એ અત્યંત ગંભીર (!) અને ઉપયોગી (!) સલાહનો નિવેડો લાવવા માટે સામાયિક કરવામાં જ રોકાઈ રહી છે, તે પ્રજા પાસેથી બીજી શી આશા રાખી શકાય ? જે દેશના સર્વ શ્રેષ્ઠ પંડિતો વર્ષો થયાં સ્પર્ધાસ્પર્ધાને અને પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય કરવામાં જ પોતાની જુદીને અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે, શું ખવાય અને શું ન ખવાય એનો નિર્ણય કરવા માટે જ તર્કબુદ્ધી મચાવી રહ્યા છે, તે પ્રજા અવનતિના નીચામાં નીચા પગથીએ પહોંચી જાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? ”

“ એ લાંબા સમય દરમિયાન આપણા પ્રજા-જીવનના પ્રવાહને માત્ર આ એક જ હેતુ બની રહેયો જણાય છે કે આપણે પોતાને વધારે ને વધારે નિર્ણય કેમ બનાવી શકીએ. અને તે પણ એટલે સુધી કે ઉવટે આપણે માટીના કુદર કીડા જ બની ગયા છીએ ! જેની ઇચ્છામાં આવે તે આપણા ઉપર પડે તેમ માન્યા ગયા છે; અને તેની સાથે આપણે તેજ પડે તેમ પરમ આશ્રય સમજીને વળગી રહ્યા છીએ ! એથી જ આપણે જરા પણ આગળ વધી શકતા નથી. x x માટે જ તમને ઉપર, જણાવેલાં બધાં જ કારણો લક્ષમાં રાખીને હું કહું છું કે આપણને બળતી જ ખાસ જરૂર છે. શરીરનું બળ આપણે મેળવવાનું છે.

આપણાં ઉપનિષદો એ સર્વ પ્રકારના બળની ત્રાણી બાજુ
 નથી. ઉપનિષદોમાં એટલી બધી શક્તિ ભરેલી છે કે તે
 સમગ્ર જગતને બળવાન અને તેજસ્વી બનાવી શકે તેમ
 છે. તેમના વડે જગતની સઘળી પ્રજાઓને તેજસ્વી બળવાન
 સ્ફૂર્તિવાળા, પુનરુજ્જીવિત અને વીર્યશાળી કરી શકાય તેમ છે. દરેક
 જાતિ, દરેક પ્રજા, દરેક ધર્મ અને દરેક ઠોમના દુર્બળ, દુઃખી
 અને પદદસિત સર્વ લોકોને એ ઉપનિષદો પોતાના ભેદી નાદથી
 કહે છે કે:—“ તમારા પગ ઉપર ઉભા થાઓ ! દુર્બળતાને દૂર
 ફેંકી દો, અને સ્વતંત્ર થાઓ ! સ્વતંત્રતા-શારીરિક, માનસિક,
 આધ્યાત્મિક અને એવી સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા જ ઉપનિષદોનો
 મુદ્રાલેખ છે. સ્વતંત્રતા ઉપનિષદોનો મૂળમંત્ર છે.

“ ઇષ્ટનિષ્ઠા રૂપ જે અપૂર્વ મત આપણા ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત
 છે, તેને યોગે એ બધા અવતારોમાંથી ઇચ્છાનુસાર આદર્શ પસંદ કર-
 વાની તમને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે. જે ઠોષ અવતાર
 કે મહાપુરુષના ઉપર તમને ભાવ હોય એને તમારા આદર્શ અને
 ઉપાસ્ય દેવરૂપે ગ્રહણ કરવામાં કશો બાધ નથી. વળી જે ઇષ્ટ દેવતા
 અથવા અવતારને તમારી માન્યતા અનુસાર તમે શ્રેષ્ઠ સમજતા હો
 તેને સર્વ મહાત્મા અને સર્વ અવતારો કરતાં સર્વોત્તમ સમજીને
 તમે તેની પૂજા ઉપાસના કરો તેમાં ઠોષને કશી આપત્તિ નથી;
 પરંતુ ધર્મના મુખ્ય આધાર રૂપ જે સનાતન તત્ત્વસિદ્ધાંતો
 વેદમાં દર્શાવેલા છે, તેને જ તમારે દૃઢતાથી વળગી રહેવું
 જોઈએ, તેને જ તમારા ધર્મના પાયા રૂપ સમજી સંપૂર્ણ
 ભાવપૂર્વ સ્વીકારવા જોઈએ. અહીં એક આશ્ચર્યકારક સત્ય
 એ દર્શિગોચર થાય છે કે આપણા અવતારોનું સામર્થ્ય-તેમનું
 જીવન જેટલે અંશે વૈદિક સિદ્ધાંતોના ઉદ્દાહરણ રૂપ બની
 રહેલું હોય, એટલે અંશે આપણે મહાજ્ઞ રૂપ માનીએ

છીએ. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું ગૌરવ એ જ હેતુથી સર્વથી વિશેષ છે; કમઠે તેઓ આપણા સનાતન ધર્મના સર્વોત્તમ ઉપદેશક અને સાત્વિક સત્ય સિદ્ધાંતોમાં વિશ્વમાં પ્રચાર કરનારા, પોતાના દિવ્ય જીવનના પ્રત્યેક અંશમાં એ સિદ્ધાંતોના સાક્ષાત્કાર કરાવનારા અને ભારતમાં પ્રકટ થયેલા વેદાન્તો ઉપર અતિ મનોરમ્ય અને સુંદર વ્યાખ્યા કરનારા હતા.

“ એકતા એજ હરકોઇ જનસંભાજના દહ બંધારણનું રહસ્ય છે; અને જ્યાં સુધી તમે “ આ આપ ” અને “ આ દ્રવિડ ” “ આ બ્રાહ્મણ ” અને “ આ શુદ્ર ” એવી મુગ્ધ બાબતો વિષે અંદર અંદર કલહ કર્યો કરશો, ત્યાં સુધી હિંદુ જીવન બવિધ થકવા માટે જે શક્તિ અને ચેતન જરૂરનાં છે, તેના સંગ્રહ કરી શકશો નહિ. રમરણ રાખજો કે ભરતખંડના ઉત્કર્ષનો આધાર માત્ર તેનાં ઉપરજ છે. દેશના તમામ માણસોની ધૃતશક્તિનાં સંમિલનમાં, તેમને એક કેન્દ્રમાં સ્થિર કરવામાંજ ઉત્કર્ષની, વિજયની યાત્રી સંભાવલી છે. સુદૃઢ પ્રજાઓ પોતાના વિચારની એકતા અને એકાગ્રતા સહેલાઈથી કરી શકે છે; અને તેથી કરીને તેઓ ધણીજ સહેલાઈથી બળવાન અને ઉન્નત થઈ શકે છે; અને હરકોઇ પ્રજામાં અનુભોની સંખ્યા જેમ વિશાળ તેમ તેને એકજ વિચારથી, એકજ હિદેશથી કાર્ય કરવું સુરહેલ થઈ પડે છે. તેનું બંધારણ શિયિલ અને વ્યવસ્થા વગરનું થઈ જાય છે. અનિયંત્રિત અને અન્યવસ્થિત લોકસમુદાય કદિ પણ એકત્રપણે કાર્ય કરી શકતો જ નથી; માટે કોઈ પણ ઉપાયે આપણા અંદર અંદરના કલહ હવે બંધ થવા જોઈએ.

“ હું માનું છું કે એવા કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે, જે આપણને સર્વને એક સરખી રીતે માન્ય છે. બધે આપણે વૈષ્ણવ

હોમએ કે શૈવ; શાકત હોમએ કે ગાણપત્ય; સનાતન ધર્માવલંબી
હોમએ કે આર્યસમાજ, પ્રાર્યનાસમાજ કે એવા હોમ નવીન
સંપ્રદાયના અનુયાયી; પરંતુ આપણે સઘળા હિંદુ છીએ, અને
હિંદુ તરીકે આપણે અમુક મુખ્ય સિદ્ધિતા માન્ય ગણીએ છીએ;
એ વાત આપણે હોમએ પણ બૂલવી જોઈએ નહિ. એ સિદ્ધિતાની
વ્યાખ્યા કરવામાં, અને તેમના અર્થ કરવામાં આપણા વચ્ચે
મતભેદ પડતો હશે, અને મતભેદ રહેવોજ જોઈએ. એ મતભેદનું
પણ પ્રયોજન છે; કારણ કે હોમ પણ વ્યક્તિ ઉપર આપણા વિચાર,
પરાણે ઠસાવવા આપણે ઇચ્છતા નથી.

: આપણે ઇશ્વરને માનીએ છીએ, આપણા ઇશ્વર વિષેના
આકર્ષો જુદા હશે તે વાત સાચ છે. અમુક માણસો સર્વાંશે સગુણ
ઇશ્વરને માને છે, તો અમુક માણસો તેને તેવા માનવા છતાં મનુષ્ય
દેહ અને મનુષ્યભાવને ધારણ કરનાર ઇશ્વર (અવતાર)ને માનતા
નથી. વળી એવા પણ કેટલાક છે કે જેઓ શુદ્ધ નિર્ગુણ ઇશ્વરને
જ માને છે. વેદમાંથી આ ત્રણે મતને આધાર મળી શકે છે.
ઉપર કહ્યા તેવા મતભેદ છતાં પણ આપણે જ્યાં ઇશ્વરને તો
માનીએ છીએજ.

આપણે હિંદુઓ વેદવાક્યને ધર્મરહસ્યના સનાતન
ઉપદેશ તરીકે ગણીએ છીએ. આપણે સઘળા એક મતે
સ્વીકાર કરીએ છીએ કે આ પવિત્ર સાહિત્ય અનાદિ
અને અનંત છે. જેમ પ્રકૃતિને આદિ કે અંત નથી, તેમ
વેદને પણ નથી; અને જ્યારે આપણે એ પવિત્ર ગ્રંથની
સમક્ષ ઉભા રહીએ ત્યારે આપણી વચ્ચેના ધાર્મિક
મતભેદ અને કલહ એકદમ ખાંધ જ થઈ જવા જોઈએ.
આપણે વળી એમ સ્વીકારીએ છીએ, કે ધાર્મિક મતભેદના નિરા-

ઠરણ માટે આપણી વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ અદાલત વેદ છે. વેદ તરીકે કેને જોળખેવો એ વિષે આપણા અભિપ્રાય કદાચ મળતા આવશે નહિ. એકે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ વેદના અમુક ભાગને ધીમ ભાગ કરતાં વિશેષ પવિત્ર માને છે; પણ તેથી કંઈ હાનિ નથી, જ્યાં સુધી આપણે એકે અવાજે કળૂણ કરીએ કે વેદને માનવાંની આખતમાં આપણે સઘળા બાંધીએ છીએ; અને આપણી પાસે હોલ જે કંઈ પવિત્ર, મહિમાવાન અને ઉત્તમ વસ્તુ છે તે સર્વ આપણને તે સનાતન, પવિત્ર અપૂર્વ મન્થ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી છે; ત્યાંસુધી આપણી વચ્ચે ગમે તેટલાં મતભેદ છતાં આપણે બધા એક જ છીએ. આ ખાખતમાં જે આપણે સર્વનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તે હાલ માત્ર તેજ ખાખતનો આખા હિન્દુસ્તાનનાં તમામ લોકોમાં ફેલાયેલ છે. પણ ભેદ રાખ્યા વગર પ્રચાર થવા દો. તમે માને છો તે સત્ય જ હોય, તો જે સર્વોપરિ સ્થાનને માટે વેદ અસહ્ય થી યોગ્ય છે, અને તે યોગ્યતાનો આપણે સ્વીકાર પણ કરીએ છીએ; તે સ્થાન વેદને આપો. ત્યારે આપણે માટે પહેલી સમિલન-ભૂમિકા વેદ છે " x-x

“ માટે જે યાન બંડાર, જે સંસ્કૃતિ આ જ સેંકડો વર્ષથી આજણીએ ટ્રસ્ટીની માફક સાચવી રાખ્યાં છે, તે તેમણે હવે એ બંડારના ખરા માલીક જનસમુદાયને સ્વાધીન કરી દેવાં જોઈએ. ”

(સ્વામી વિવેકાનંદ, ગ્રંથ ૧-૨ માંથી સરત સાહિત્ય, અમદાવાદ)

(૧૭૬)

(૧૩)

ભગવાન શ્રી ભાખકાર શ્રીમદ્રામાનુજાય્યજી મહારાજ કે
જેમણે રચેલા વેદાય સંમદ મંચના આરંભમાં જ મંત્રોષ

શ્રીમદ્રામાનુજાય્યજી મહારાજ

જગદ્દિનુશાસન શ્રુતિનિકર શિરસિ વેદો જ સર્વ જગ.
તેણું હિત કરનાર છે એમ જણ્યારી વેદ ભગવાનની પ્રશંસા
કરેલી છે.

(૧૮૦)

(૧૪)

વેદના મહાન જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર સમગ્ર મનુષ્યજાતિને છે એવી જોશભેર ઘોષણા કરનાર વીરવંતી આર્ય-સમાજના સંસ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીજી મહારાજ પ્રતિપાદન કરે છે:—

મંત્રસંહિતાઓનું નામ ‘ વેદ ’ એટલા માટે છે કે તે ઇશ્વર-રચિત છે અને સર્વ વિદ્યાઓનું મૂળ છે.

(ઋગ્વેદાદિ દ. પ્ર. દ્વિ. ભા. પૃ. ૩૫૭)

એક (વિદ) ધાતુ જ્ઞાનના અર્થમાં છે, બીજી (વિદ) ધાતુ સત્તાના અર્થમાં છે, ત્રીજી (વિદલ) ધાતુનો અર્થ લાભ છે, ચોથાં (વિદ) ધાતુનો અર્થ વિચાર એવો છે...તથા (શ્રુ) ધાતુ શ્રવણના અર્થમાં છે.

ઋગ્સંહિતા વગેરેને વેદ એ માટે કહેવામાં આવે છે કે એના વાચનથી મધ્યર્થ વિદ્યાનું જ્ઞાન થાય છે, એના અભ્યાસથી વિદ્યાન શ્રવાય છે, એનાથી સર્વ પ્રકારના સુખ મળે છે અને એનાથી સત્ય કે અસંત્યનું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળથી આજપર્યન્તે અને બ્રહ્માદિથી માંડીને આપણા સુધી સર્વ બધી સત્ય વિદ્યાએને વેદદ્વારા સાંભળતા આવ્યા છીએ એટલે વેદોનું નામ શ્રુતિ પડ્યું છે. (દોષ દેહધારીએ વેદોના બનાવનારને સાક્ષાત્ કદી જોયો નથી...વેદ તો નિરાકાર ઇશ્વરમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે અને એમને સાંભળતા સંભળાવતા સર્વ લોકો આજ પર્યન્ત ત્યાંયા આવે છે.

(ઋગ્વેદાદિ દ. પ્ર. દ્વિ. ભા. પૃ. ૩૫૬)

વેદોનું નામ ‘ હન્દ ’ એ માટે કહેવાય છે કે તેઓ સ્વતંત્ર

પ્રમાણ અને સત્ય વિદ્યાઓથી પરિપૂર્ણ છે. એમનું ' મન્ત્ર ' નામ એ માટે છે કે તેઓમાંથી સત્ય વિદ્યાઓનું જ્ઞાન થાય છે. ' શ્રુતિ ' એ માટે કહેવાય છે કે એમનું વાચન કરવાથી, અભ્યાસ કરવાથી અને સાંભળવાથી મનુષ્યો સર્વ સત્ય વિદ્યાઓને જાણી

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતિજી મહારાજ

શકે છે. અને એવીજ રીતે જેના વડે બધા પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય એમને ' નિગમ ' કહે છે.

(કૃત્તેદાદિ દ. પ્ર. દ્વિ. ભા. પૃ. ૩૫૬.)

સંસારમાં જેટલી સત્યવિદ્યા છે તે તમામ વેદોમાંથી જ નીકળી છે.

(ઋગ્વેદાદિ દ. પ્ર. દ્વિ. મા. ૩૬૭)

એટલું તો નક્કી છે કે જ્યાં જ્યાં સત્ય નજરે પડે છે અથવા સાંભળવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે વેદોમાંથી જ ફેલાયેલું હોય છે, અને જે જે મિથ્યા જુદાજુદા જથ્થામાં છે તે વેદોમાંથી નહિ પણ જીવોની કલ્પનામાંથી નીકળેલું હોય છે.

(ઋગ્વેદાદિ દ. પ્ર. દ્વિ. મા. ૪. ૩૧૯-૩૨૦)

સર્વજ્ઞ સિવાય કોઈનું સામર્થ્ય નથી કે આ પ્રકારે સર્વ જ્ઞાનયુક્ત શાસ્ત્ર (વેદ) બનાવી શકે. વેદનો અભ્યાસ ક્યાં પછી ઋષિમુનિઓએ વ્યાકરણ, નિરુક્ત અને હંદ વગેરે ગ્રંથો વિદ્યાના પ્રકાશ માટે રચ્યા છે. આ વેદોને અનુસાર બધા માણસોએ ચાલવું જોઈએ. જો કોઈ પૂછે કે તમારો શું મત છે તો એ જ ઉત્તર આપજો કે અમારો મત એટલે વેદોમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે, અમે એને માનીએ છીએ.

(સ. પ્ર., દ. પ્ર. પ્ર. મા., ૭ મ ઘમુ. ૪. ૩૧૯-૩૨૦)

ધર્મશ્રી બનાવેલી જે ચાર મંત્રસંહિતા છે તે જ સ્વતઃ પ્રમાણ માનવા યોગ્ય છે, અન્ય નહીં. પરંતુ એ સિવાય પણ મનુષ્યોએ રચેલા જે બીજા ગ્રંથો છે, તે પણ વેદોને અનુકૂળ હોવાથી પરતઃપ્રમાણ માનવા યોગ્ય છે. ત્રેદ મસ્તવરના રચેલા છે અને મસ્તવર સર્વજ્ઞ સર્વવિદ્યાયુક્ત તથા સર્વશક્તિમાન છે એટલે એમનું જ કથન નિર્દોષ અને પ્રમાણને યોગ્ય છે. મનુષ્યોએ

બનાવેલા અન્યો સ્વતઃપ્રમાણને મોખ્ખા નથી, કારણ કે જો સર્વ-
વિદ્યામુક્ત અને સર્વશક્તિમાન નથી હોતા...વેદના વિષયમાં ત્યાં
કહી પણ પ્રમાણની આવશ્યકતા હોય ત્યાં સૂર્ય અને દીપક સમાન
વેદોનું જ પ્રમાણ લેવું ઉચિત છે.

જેવી રીતે સૂર્ય અને દીપક પોતાના જ પ્રકાશથી પ્રકાશમાન
થઈ બધા ક્રિયાવાળા દબ્યોને પ્રકાશિત કરે છે તેવી જ રીતે વેદ પણ
પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈ અન્ય અંથોનો પણ પ્રકાશ કરે
છે.....જે અંથો વેદોથી વિરુદ્ધ છે તેને કદી પ્રમાણ ન મનાય
અને તેનો સ્વીકાર ન થાય અને વેદો બધે અન્ય અંથોથી વિરુદ્ધ
હોય તોપણ તે અપ્રમાણ નથી ઠરતા.

(ઋગ્વેદાદિ દ. પ્ર. દ્વિ.ભા. પૃ. ૬૦૧)

જો પ્રણીત અંથો એટલા મોટા વાંચવા લેખકો કે તેઓ
મહા વિદ્વાન, બધા શાસ્ત્રોને જાણનારા, અને ધર્મોત્તમા હતા, અને
અનુષ્ઠિત અર્થોત જે થોડાં શાસ્ત્રો જાણે છે, અને જેમનો આત્મિક
પક્ષપાત-સહિત છે તેમના બનાવેલા અન્ય પણ એવા જ છે.

(સ. પ્ર. ત્રય સમુ, દ. પ્ર. ભા. પૃ. ૧૬૦)

એમાંથી પણ જે જે વેદ વિરુદ્ધ પ્રતીત થાય તે તે છોડી
દેવા કારણ કે વેદ ધર્મવરકૃત હોવાથી નિર્બીજ સ્વતઃ પ્રમાણ છે.
અર્થાત્ વેદનું પ્રમાણ વેદથી જ થાય છે,

(સ. પ્ર. ૩ ય સમુ, દ. પ્ર. પ્ર. ભા. પૃ. ૧૬૧)

પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં વેદમતથી બિન્ન બીજો કોઈ મત
ન હતો. (સ. પ્ર. ૨૧ અ. સમુ. દ. પ્ર. પ્ર. ભા. પૃ. ૩૨૨)
એ સમયે આખા જુગોત્રમાં વેદોક્ત એજ એક મત હતો. અને
એમાં જ બધાની નિષ્ઠા હતી. (સ. પ્ર. ૧૦ મ. સમુ. દ. પ્ર.

અ. મા. પૃ. ૪૦૪) નેટલી વિદ્યાઓ પૃથ્વી ઉપર ફેલાઈ છે તેઓ
બધી આયોવર્ત દેશમાંથી મિશ્રવાસીઓ પાસે, ત્યાંથી યૂનાનીઓ
પાસે, ત્યાંથી રૂમ દેશમાં અને ત્યાંથી અમેરીકા આદિ દેશોમાં
ફેલાઈ છે (સ. પ્ર. ૧૧ જા. દ. પ્ર. મા. પૃ. ૪૦૪) એ
વાત નક્કી છે કે નેટલી વિદ્યા અને મત પૃથ્વી ઉપર ફેલાયાં છે
તે બધા આયોવર્તમાંથીજ પ્રચલિત થયાં છે. બધી વિદ્યાઓ અને
બતાવ્યોનો ભંડાર આયોવર્ત દેશ છે અને સર્વ વિદ્યાઓ ત્યાં
મતો આ દેશમાંથીજ ફેલાયાં છે.

(સ. પ્ર. ૧૨ જા. સમુ. દ. પ્ર. મા. પૃ. ૪૦૫)

આજ વેદાદિ શાસ્ત્રોની રીતિ પ્રમાણે આયોવર્ત પૃથ્વી ઉપર
કરોડો લખે રાખ્યે ઠયુ.

(ઋગ્વેદાદિ દ. પ્ર. દિ. મા. પૃ. ૫૫૧)

વેદ વગેરે શાસ્ત્રોમાં પરમાત્માના અસંખ્ય ગુણ, કર્મ,
સ્વભાવ વગેરેનું વર્ણન ઠયુ છે. એનો પાઠ કરવાથી અને બધા
વવાથી જ્ઞાનનો બોધ થાય છે. અને અન્ય પંદામીનું જ્ઞાન પણ
જે વ્યક્તિ વેદશાસ્ત્રો બણે છે, તેને થાય છે.

(સ. પ્ર. ૧૩ મ સમુ. દ. પ્ર. મા. પૃ. ૧૦૬)

સર્વ મનુષ્યો વેદોને બણી બણાવીને તથા સાંભળી સંભ-
ળાવીને, વિજ્ઞાનને વધારીને, સારી વાતોને અદ્ય કરીને અને
અરાજક વાતોનો ત્યાગ કરીને, દુઃખોમાંથી છુટી આનંદને પ્રાપ્ત કરે!

(સ. પ્ર. ૩ મ સમુ. દ. પ્ર. મા. પૃ. ૧૬૫)

ત્યારે બધાં સત્યો વેદોમાંથી પ્રાપ્ત થતા હોય અને એમાં
માર્ગ પણ અસત્ય ન મળતું હોય તે પછી એનું અદ્ય કરવામાં
સંદેહ હોવાવો એ આપણું અને ખીજનું ગુહસ્તાન વધારવાનું

છે. બલા વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોને માન્યા સિવાય તમે તમારા વચ-
નોની સત્યતા અગર અસત્યતાની પરીક્ષા કેવી રીતે કરશો ? અને
આર્યાવર્તની ઉન્નતિ પણ કેવી રીતે સાધશો ? દેશને જે રામ
લાગ્યો છે તેની દવા તમારી પાસે નથી...હજુ પણ સમજીને વેદાદિ
અનુસાર દેશોન્નતિ કરવા માંડશો તો સારું છે. જે તમારું જોમ
ઠહેલું હોય હોય કે પરમેશ્વરમાંથી સર્વ સત્ય પ્રકટ થાય છે, તો
પછી ઋષિઓના આત્મામાં પરમાત્મા દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા
સત્યાર્થ વેદોને કેમ નથી માનતા ?

(૧૧ જ. સમુ. દ. પ્ર. પ્ર. મા. પૃ. ૫૨૯)

વેદવિદ્યાને યથાયોગ્ય જુણી લઈ, એ પ્રમાણે આચરણ કરો.

(ઋગ્વેદાદિ દ. પ્ર. દ્વિ. મા. પૃ. ૪૬૧)

જો અવિદ્યાદિ દોષોથી છૂટવા માગતા હો તો વેદાદિ સત્ય
શાસ્ત્રોનો આશ્રય લો.

(સ. પ્ર. ૧૨ જ. સમુ. દ. પ્ર. પ્ર. મા. પૃ. ૫૭૬)

(૧૫)

યોગીવર્ધ શ્રી અરવિંદ ઘોષ પોતાની અનુપમ ચૈતન્યમય
શૈલીમાં ઉચ્ચારે છે કે—

પરંતુ વૈદિક ધર્મની ખાલ અથવા સર્વસાધારણ બાજુએ
પણ સ્વાભાવિક ભૌતિક મન સાથે સંબંધ રાખનાર ધાર્મિક
વિચારોનો સ્વીકાર કરવામાં અને એને અનુસાર નિયમન કરવામાં
જ પોતાને સંકુચિત નથી કરી. વૈદિક ઋષિઓએ સામાન્ય જન-
સમાજ દ્વારા પૂજાતા દેવતાઓમાં આધ્યાત્મિક ગુણ પ્રદાન કર્યા,
તેઓએ એક ઉચ્ચતર સત્ય, ઔચિત્ય અને નિયમન દર્શાવ્યું કે

જેના એ દેવતાઓ સંરક્ષક હતા. વૈદિક ઋષિઓએ એ સત્ય અને ઔચિત્યના અનુસાર જ્ઞાન પામવાની તથા જીવન માળવાની આવશ્યકતા દર્શાવી અને અમરતાના એ નિવાસગૃહને બતાવ્યું કે જ્યાં મનુષ્યનો આત્મા સત્ય અને ઉચિત કર્મની શક્તિઓ દ્વારા આરોહણ કરી શકે છે. એમાં સન્દેહ નથી કે બોધોએ આ વિચારોને તેમના તદ્દન બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ લીધા, પરંતુ ઋષિઓએ એ વિચારો દ્વારા બોધોને પોતાની નૈતિક પ્રકૃતિને વિકસિત કરવાનું શીખવ્યું, પોતાની આધ્યાત્મિક સત્તાના ઠંઠક પ્રાથમિક વિકાસની તરફ ધ્યાન આપતાં શીખવ્યું, જ્ઞાન તથા સત્યના વિચાર જે ભૌતિક જીવનના જ્ઞાન તથા સત્યના વિચારથી ભિન્ન હતા, તેમને ધારણ કરવાનું શીખવ્યું, અને કોઈ મહત્તર આધ્યાત્મિક વારત-વિકાસોને વિચાર કરતાં શીખવ્યું કે જેથી મનુષ્યની મહદ્ મુશ્કાલી સર્વોચ્ચ સ્થાને પહોંચી શકાય. એ જ વાતોના ગંભીરતર સત્યો (જે વૈદિક ધર્મની આંતરિક અથવા તો ગૂઢ બાબત છે) દીક્ષા પામેલા લોભા માટે સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યા હતાં. એ દીક્ષિત લોભા આંતરિક બાંધે તથા વૈદિક ધર્મ પુસ્તકમાં છૂપાએલા ગૂઢ રહસ્યને સમજીને આવરણમાં મૂકવાને તૈયાર હતા—

ઋષિઓ સ્વયં કહે છે તેમ વેદ રહસ્યમય શબ્દોથી ભરેલા છે, એ શબ્દો એવા છે કે જેનો આંતરિક અર્થ દૃષ્ટા જ મહત્ત્વ કરી શકે છે. કથયે નિષ્વનાનિ નિષ્યાનિ ઘર્ષાંસિ (જ-૪-૨-૧૬) પ્રાચીન મંત્રોનું એ સ્વરૂપ, એ પાશ્વ (બાબુ) પછીના યુગોમાં અધિકારમાં પડ્યું અને એક મૃત પરંપરા બની ગયું. આધુનિક કાળના પાંડિત્યે વૈદિક પ્રતીકોની પવિત્ર તિથિ વાંચવાનો અમલાધ્ય પ્રયત્ન કર્યો છતાં આ સ્વરૂપની તો ઉપેક્ષા જ કરી તો પણ આ રહસ્યને સમજી લેવું એ લગભગ બધા જ પ્રાચીન ધર્મોના સમ્યક્ જ્ઞાન માટે આવશ્યક છે. સર્વ ધર્મોમાં

અથવા ઠહો કે મોટા ભાગના ધર્મોમાં સામાન્ય ભૌતિક મનુષ્ય માટે એક ધર્મ દર્શાવેલો હોય છે. એ ભૌતિક મનુષ્ય હજી સુધી આંતરિક કે આધ્યાત્મિક જીવન માટે તથા એ શુદ્ધ જ્ઞાનના રહસ્ય માટે અચોક્કસ હોય છે. એટલે એ પ્રતીકોમાંથી જે શુદ્ધ જ્ઞાન

શ્રી અરવિંદ ઘોષ

સૂચિત થાય છે તે રૂઢિત દીક્ષિતો માટે જ ખુદ્ધ હતા, ભૌતિક મનુષ્ય એ રહસ્યથી અજુગજુ હતો. પછીના સમયમાં શુદ્ધ અર્થોત્ત એ લોકો કે જેમનાં ભૌતિક મન વિકસિત થયાં ન હતાં, અને

દિગ્ને અર્થાત્ એ લોકો ને દીક્ષા લઈ દ્વિતીય જન્મ પ્રદણ્ય .
 ચોગ્ય હતા તેમના બેદ ઉભા થયા. શુદ્રાશુદ્રના બેદનું મૂળ આ
 દિગ્નેને જ કેવળ વૈદિક જ્ઞાન આપવામાં આવતું, શુદ્રો માટે
 કોઈ પણ પ્રકારનું અધ્યયન કે અધ્યાપન નિષિદ્ધ મનાતું. પરંતુ
 જે આંતરિક અર્થ અને ઉચ્ચતર મનોવૈજ્ઞાનિક તથા આધ્યાત્મિક
 સત્ય એ મંત્રોમાં સ્થાપિત કરેલા છે, તે જ એ પુરતકને વેદ એવું
 નામ આપે છે. વેદ એટલે જ્ઞાનનો ગ્રન્થ. આ વૈદિક પૂજનો મૂળ
 આશય સમજ્યા પછી જ આપણે સમજી શકીએ છીએ કે ઉપ
 નિષદોમાં અને ભારતીય આધ્યાત્મિકતાના ઉત્તરકાલીન વિગ્રહમાં
 વૈદિક ધર્મ જ પૃષ્ઠિત થયો છે. એ સર્વ ત્યાં બીજા રૂપમાં છે.
 પ્રાચીન મંત્રદ્રષ્ટાઓના મંત્રોમાં એ પ્રતિબિંબિત છે અથવા એટલે
 સુધી કહી શકીએ કે એ સર્વનો પ્રથમથી જ વિચાર થયેલો છે.
 અને એ સતત સ્થિર વિચાર કે જે પ્રત્યેક પરિવર્તનમાં આપણે
 અધી સંસ્કૃતિના આધાર રૂપ વૈદિક ઋષિઓને માને છે, પછી જે
 કલ્પનાત્મક રૂપમાં હો કે ગાથાત્મક સાહિત્યમાં હો, એ વિચાર
 સાચી દીક્ષા અને અવિચ્છિન્ન સાતત્યના તથ્યને પ્રદર્શિત કરે છે.
 એક વાર્તાત્મક સત્યને એ પોતાની અંદર રાખે છે તથા એક કુક્ષિ
 મુક્ત ઐતિહાસિક પરમ્પરા ઉપર પડેલો નાખે છે.

—દિગ્નેશ ઔદ્ધ ઇન્ડિયન કલ્ચર (ભારતીય સંસ્કૃતિનું સમર્પન)
 પ્રકરણ ૮ પૃષ્ઠ ૬૪-૬૫.

વૈદિક શિક્ષણની શક્તિ મનુષ્યના આંતરિક જીવનમાં એને
 ઉપયોગ કરવામાં રહી છે. મુખ્યત્વે આકાન્ત ભૌતિક જગત્
 નિયમનમાં મનુષ્ય વસે છે. એ જગતમાં મર્ત્ય સત્તાનું મિથ્યાત્વ
 ભરપૂર છે. એ મનુષ્ય મુખ્યત્વે પર ધવા છૂંછેલો હોય-ઉંચે ચડવાની

મશ રાખતો હોય તો એને પોતાનું મુખ મિથ્યાત્વથી હટાવીને
 તેમ તરફ વાળવું જોઈએ; અન્ધકારની શક્તિઓ સાથે મુદ્દ કરી
 એના ઉપર વિજય મેળવવો જોઈએ. એ કાર્ય કરવા માટે મનુષ્યે
 દેવ્ય શક્તિઓ સાથે સંબંધ બાંધવો પડે અને તેમની સહાય
 લેવી જોઈએ. બાહ્ય યજ્ઞના જે પ્રતીકો છે તેઓમાં રહસ્યો સ્થાપી
 એક આંતરિક અર્થ મૂકવામાં આવ્યો છે, એ પ્રતીકો જ્ઞાનવીય
 સત્તામાં દેવતાઓનાં આંતરિક આત્માહનના સૂચક છે તે ચિન્હો.
 અમર પ્રતીકો આંતરિક યજ્ઞના દ્યોતક છે, પરસ્પર સહયોગના,
 સંબંધ સ્થાપનના, પરસ્પર સહાયના દ્યોતક છે. આપણી અંદર
 દેવત્વનું નિર્માણ કરવાથી અને દિવ્ય પ્રકૃતિને જગતભ્યાપક બના-
 વવાથી અન્ધકારની શક્તિઓનો પરાજય કરી શકાય છે. દિવ્ય
 શક્તિની સહાય એ માટે વાચવાની છે. કારણ કે દેવતાઓ સત્યના
 સંરક્ષક છે, સત્યને તેઓ વૃદ્ધિન્નત કરે છે, દેવો તો અમૃતની
 શક્તિઓ છે, અદિતિમાતા (Immortal Mother) ના પુત્રો
 છે. વળી અમરતાનો માર્ગ એ જ સત્યનો માર્ગ છે, એ એક યાત્રા
 છે, 'સત્યના નિયમમાં જ્યાં સાધકની પરિવૃદ્ધિ થાય છે એવું એ
 આરોહણ છે, એ 'ઋતસ્ય પન્થ્યાઃ' છે. કેવળ ભૌતિક જીવનના
 બંધનો વિછોડી નાખવાથી મનુષ્ય અમરત્વને નથી પામતો. એ
 માટે તો એને જીવનના જ્ઞાનસિદ્ધ અને આંતરિક સંબંધોને
 છોડીને, એનાથી પણ પંર જંઘ સત્યના સર્વોચ્ચ સ્વકીય ધામને
 પ્રાપ્ત કરવું પડે છે, જે અમરત્વ તથા અનંતનો આધાર છે.
 આવા વિચારોથી જ વૈદિક ઋષિઓએ એક મનોવૈજ્ઞાનિક અને
 આત્મિક સાધનાનું નિર્માણ કર્યું હતું જે આ બધાથી પર લઘુ
 જ્ઞાન આધ્યાત્મિકતાના ઉચ્ચતમ સિખર પર પહોંચાડે છે. પછીના
 સુમયમાં પ્રદાસનાર ભારતીય યોગપદ્ધતિનું બીજ પૂર્ણરૂપથી આ
 પ્રકારની સાધનામાં વિવિધતા છે. એ વિચારો ભારતીય આધ્યા-

તિમ્કતાના પોતાના અતીવ વિશિષ્ટ રૂપોમાં પરિપૂરે છે અગર
 કહો કે એ એમાં પહેચેથી જ વિવિધતા હોય છે. અર્થાત્ પો
 જગદતિકાન્ત (jagat-ekant) સ્વરૂપમાંથી વૈયક્તિક અને
 જગદવ્યાપક રૂપને આવિર્ભૂત કરતી એ પરમસત્તાનો વિચાર
 દર્શાવે છે કે સર્વસત્તાઓ તત્ત્વરૂપમાં એક છે, એટલું જ નહિ
 પણ વૈયક્તિક સત્તા જગદવ્યાપી સત્તાને તેમ જ પરા અવસ્થાને
 પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેઓએ એ વિચાર આપ્યો કે એક પરમ દેવ
 છે જે પોતાના અનેક રૂપો, નામો, શક્તિઓ અને અનેક દેવતા-
 ઓના વ્યક્તિત્વોને આપણી સન્મુખ પ્રકટ કરે છે. તેઓએ
 આપણને જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો ભેદ દર્શાવ્યો (ચિત્તિ અને
 અચિત્તિનો ભેદ વેદમાં પાડવામાં આવ્યો છે). અમરત્વનું મહત્ત્વ
 સત્ય, મર્ત્ય સત્તાનું વૃક્ષનાત્મક મિથ્યાત્વ અથવા સત્ય અને
 મિથ્યાનું મિશ્રણ, મનુષ્યની એ આંતરિક વૃદ્ધિ જે એને એની
 જોતિક સત્તામાંથી ઉઠાવી આન્તર્માનસિક સત્તામાંથી લઇ
 આધ્યાત્મિક સત્તા સુધી પહોંચાડે છે, મૃત્યુ ઉપર વિજય, માનવ
 દ્વારા સિદ્ધ કરવાયોગ્ય દિવ્યતા અને અમરત્વનું રહસ્ય, આ બધું
 વૈદિક ઋષિઓના વિચારોમાં પ્રકાશે છે. જે મુગને આપણે જંગલી
 બર્જરતા અને માનવતાના સૈશવકાળનો સમય સમજવાના અવ્યાસી
 છીએ, એ મુગમાં આ આંતરાત્મિક અને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ
 દ્વારા પ્રાચીન પિતરોએ- પૂર્વે પિતરઃ -ભારતીય સભ્યતાની
 સ્થાપના કરી—

૫. ૨૭-૨૮

ઉત્તરકાલીન માનવ મનને જે સર્વથા અપરિચિત અને અજાણ
 હતી એવી અન્તર્જાનમય તથા પ્રતીકમય મનોવૃત્તિની વેદ રચના
 છે. ઉત્તરકાલીન મન ધોર રૂપથી જોદિક બની ગયું. એક બાળુથી

એ મન તર્કસંમત વિચાર તથા અમૂર્ત બાવના દ્વારા નિયંત્રિત થયું, જ્યારે બીજી બાજુથી જીવન તથા પ્રકૃતિના તથ્યોદ્વારા નિયંત્રિત થયું, એ તથ્યો ઈદ્રિયો અને રચૂલશુદ્ધિની સામે જેવાં ઉપસ્થિત થયાં તેવાંજ મને સ્વીકારી લીધાં, એમની અંદર રહેલા દિવ્ય તથા રહસ્યમય બાવોને શોધવાનો કશો યત્ન કર્યો નહિ. આ ઉત્તરકાલીન માનવ-મન કલ્પનામાં વિહાર કરે છે પરંતુ રસાનુસંધાન કરનાર, શુદ્ધિચાપક્ષના ખેતદ્વારા, નહિં કે સસ્યના દ્વાર ખોલનાર એક શક્તિ તરિકે. એટલે કલ્પનાશક્તિના નિર્દેશો ઉપર એ મન ત્યારેજ વિશ્વાસ મૂકે કે જ્યારે એ નિર્દેશો તર્કશાસ્ત્રની યુક્તિ વડે કે ભૌતિક અનુભવથી પુષ્ટ હોય. એતો સાવધાનીથી જેને બૌદ્ધિકરૂપ આપવામાં આવ્યું છે, એવા અંતર્ગાનથી પરિચિત છે, અન્ય પ્રકારના અંતર્ગાનનો તો એ મોટે ભાગે વિરોધજ કરે છે. આથી સમગ્રય છે કે એમાં આશ્ચર્ય નથી કે વેદ આપણા મનને ન સમગ્રય એવી વસ્તુ બની ગઈ અને એની ભાષાનું અન્યધિક બાલ પરિધાન માત્ર આપણને શુદ્ધિગમ્ય રહ્યું અને તે પણ ધણાજ અપૂર્વ રૂપમાં ઠારણ કે વેદની ભાષા એવી પ્રાચીન ભાષા છે કે જેને સમજવામાં અનેક ભૂલો થવાનો સંભવ છે. અને એમાં પણ આશ્ચર્ય નથી કે વેદની વ્યાખ્યાઓ બહુજ અવધેાયિત કરવામાં આવી; એ વ્યાખ્યા કરનારાઓએ માનવજાતિના યુવાન તથા ગૌરવપૂર્ણ મનની એ ઉત્કૃષ્ટ રચનાને દુષિત તથા કુરૂપ લેખો દ્વારા પ્રારંભિક કલ્પનાઓની અસંગદ ખીચડી તરીકે દસીવી-અને આવા મેલા પ્રયત્નથી આખો વિષય જે પહેલાં રપટ હતો તે વધુ જટિલ બની ગયો. વેદ એક પ્રકૃતિવાદી ધર્મનો રચૂલ સામાન્ય લેખ જ બની ગયો, જે જંગલી મનની અસંરૂપ તથા ભૌતિક ઇચ્છાઓને જ પ્રતિબિંબિત કરતો હોય અને એને જ પુષ્ટ કરતો હોય. બીજી બાજુ ઉત્તરકાલીન ભારતીય પુરોહિતો અને પંડિતોના પાંડિત્યપૂર્ણ અને કર્મઠાડપરક

વિચારોમાં વેદ ગાથાશાસ્ત્ર તથા ઠમ્ભકાંડની વિધિઓને દર્શાવનાર સંગ્રહ સિવાય સારા રૂપમાં રહ્યો નહિ. જ્યારે બાકી હતું તે યુરોપિયન વિદ્વાનોએ એમાંથી એ વસ્તુઓ શોધી કાઢી કે જે તેમના યુક્તિસિદ્ધ સ્વાર્થને એક માત્ર પોષક હતી, અર્થાત્ ઇતિહાસ, ગાથાઓ, અને એક પ્રાચીન જાતિનો પ્રચલિત ધાર્મિક વિશ્વાસ. વેદમાંથી તારવી કાઢી યુરોપિયનોએ અધિક અન્યાય કર્યો છે. એટલું જ નહિ. પણ તેઓએ પૂર્ણતઃ બાલ્ય અર્થ ઉપર ભાર મૂકીને વેદને તેમના આધ્યાત્મિક અર્થથી તથા તેમના કાવ્યમય ગૌરવ અને સૌંદર્યથી પણ વંચિત કર્યો છે.

પરંતુ સ્વયં વૈદિક ઋષિઓ માટે અથવા એમના પછી આવનાર એ મહાન દષ્ટાઓ અને વિચારકો માટે વેદ એવી વસ્તુ ન હતા, એઓએ તો આવીને વેદના સારગમિત તથા પ્રકાશમય અંતર્ગાનમાંથી પોતાના વિચાર તથા ભાષાઓની અદ્ભુત રચનાઓનો વિકાસ કર્યો કે જે રચનાઓ અતુલ આધ્યાત્મિક અંતઃ પ્રકાશ અને અનુભૂતિ ઉપર નિર્માઈ હતી. એ પ્રાચીન ઋષિઓ (દષ્ટાઓ) માટે વેદ એવી દીવ્યવાણી હતી જે સત્યનો આ વિષ્કાર કરે છે, અને પોતાના અલંકાર તથા પ્રતીકોમાં જીવનના રહસ્યમય અર્થોને જે વાણીએ પરિવેશિત કર્યો છે. એ એક દિવ્ય આવિષ્કાર હતો અને વાણીની શક્તિઓનું તથા એની રહસ્યમય વ્યંજના તથા રચનાત્મક સામર્થ્યોનું ઉદ્ઘાટન હતું. વાણીનો અર્થ તક, યુક્તિ અને સૌંદર્ય શુદ્ધિવાળું વચન એવો નથી બલકે વાણી એટલે અંતર્ગાનમય તથા અંતઃપ્રેરિત લયયુક્ત ઉદ્ગાર, મંત્ર ! આ દિવ્ય વાણીમાં પ્રતીકો અને ગાથાઓનો યથેચ્છ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એ ઠંપનામાં વિદ્યાર કરવા માટે નહિ પરંતુ તેઓ ખરેખર જે એમના વંશતાઓને માટે બિલકુલ વારસા વિક દતા એવા વિષયોના સજીવ અલંકાર અને પ્રતીકો દતા, જે

વિચારોમાં વેદ ગાથાશાસ્ત્ર તથા કર્મકાંડની વિધિઓને દર્શાવનાર સંગ્રહ સિવાય સારા રૂપમાં રહ્યો નહિ. જ્યારે બાકી હવું તે યુરોપિયન વિદ્વાનોએ એમાંથી એ વસ્તુઓ શોધી કાઢી કે જે તેમના યુક્તિસિદ્ધ સ્વાર્થને એક માત્ર પોષક હતી, અર્થાત્ ઇતિહાસ, ગાથાઓ, અને એક પ્રાચીનિક જાતિનો 'પ્રચલિત' ધાર્મિક વિશ્વાસ. વેદમાંથી તારવી કાઢી યુરોપિયનોએ અધિક અન્યાય કર્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ પૂર્ણતઃ બાજીઅર્થ ઉપર ભાર મૂકીને વેદને તેમના આધ્યાત્મિક અર્થથી તથા તેમના કાવ્યમય ગૌરવ અને સૌંદર્યથી પણ વંચિત કર્યો છે.

પરંતુ સ્વયં વૈદિક ઋષિઓ માટે 'અથવા' એમના પછી આવનાર એ મહાન દૃષ્ટાંતો અને વિચારો માટે વેદ એવી વસ્તુ ન હતી, એઓએ તો આવીને વેદના સારમર્મિત તથા પ્રકાશમય અંતર્ગતમાંથી પોતાના વિચાર તથા બાપાઓની અદ્ભુત રચનાઓનો વિકાસ કર્યો કે જે રચનાઓ અત્યુત્ત આધ્યાત્મિક અંતઃ પ્રકાશ અને અનુભૂતિ ઉપર નિર્ભર હતી. એ પ્રાચીન ઋષિઓ (દૃષ્ટાંતો) માટે વેદ એવી દીવ્યવાણી હતી જે સત્યનો આ વિષ્કાર કરે છે, અને પોતાના અધઃકાર તથા પ્રતીકોમાં જીવનના રહસ્યમય અર્થોને જે વાણીએ પરિવેષિત કર્યો છે. એ એક દિવ્ય આવિષ્કાર હતો અને વાણીની શક્તિઓનું તથા એની રહસ્યમય વ્યંજના તથા રચનાત્મક સામર્થ્યોનું ઉદ્ઘાટન હતું. વાણીનો અર્થ તકે, યુક્તિ અને સૌંદર્ય શુદ્ધિવાળું વચન એવો નથી બલકે વાણી એટલે અંતર્ગતમય તથા અંતઃપ્રેરિત લયયુક્ત ઉદ્ગાર, મંત્ર ! આ દિવ્ય વાણીમાં પ્રતીકો અને ગાથાઓનો યથેચ્છ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એ કદપનામાં વિદ્યાર કરવા માટે નહિ પરંતુ તેઓ ખરેખર જે એમના વક્તાઓને માટે જિવદૃઢ ચારત્ત્વ વિદ્ય હતા એવા વિષયોનાં સજીવ અવકાર અને પ્રતીકો દના, જે

જે જુદી રીતે વચનબદ્ધ કરવામાં આવે તો પોતાનો આન્તરિક તથા નૈસર્ગિક આકાર ન બળવી શકે. એમની એ ઠલ્પના પશુ સ્વયં વાસ્તવિકતાની એક પુરોહિત હતી, અને એ વાસ્તવિકતા પશુ જીવનના બાહ્ય નિર્દેશો તથા ભૌતિકસત્તાથી સીમિત ચક્ષુ અને મનની વિપરીબૂત થનાર અને એમને ખેંચનાર વાસ્તવિકતા-આથી વધુ બહત્તર.

*

યજ્ઞની નાનામાં નાની ક્રિયા કે વિષય જેના પ્રસંગમાં વેદ મંત્રનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હતું, એ સપ્રયોજન હતાં-સાર્થક હતાં. એમનામાં અર્થની એક પ્રતીકાત્મક તથા અધ્યાત્મિક શક્તિ હતી.

*

વેદના કવિઓની મનોવૃત્તિ આપણી મનોવૃત્તિથી ભિન્ન છે. એમનો અલંકારનો પ્રયોગ એક વિશેષ પ્રકારનો છે અને પ્રાચીન દેવની દષ્ટિ એમના વિષયની એક અદ્ભુત ગાહ રેખાને દર્શાવે છે. એમની દષ્ટિમાં ભૌતિક અને આત્મિક બોદો વિરાટ દેવત્વની અભિવ્યક્તિ હતા, એ બોદો વિરાટ દેવત્વની દ્વિવિધ અને વિભિન્ન હતાં પશુ સંબદ્ધ તથા સદૃશ પ્રતિમા હતા, મનુષ્યનું આભ્યંતર તથા બાહ્યજીવન દેવતાઓ સાથેનું એક દિવ્ય આદાન-પ્રદાન હતું. અને એની પાછળ એક દિવ્ય આત્માની સત્તા હતી, જેના નામ, વ્યક્તિત્વ અને શક્તિ આ દેવતાઓ હતા. આ દેવતાઓ એક તરફ તો ભૌતિક પ્રકૃતિ તથા એના તત્ત્વો, રુપો અને એના દેવત્વ તથા શરીરોના અધિપતિ હતા, બ્યારે બીજી તરફ આ દેવતાઓ આંતરિક દિવ્ય શક્તિઓ હતી, જે આપણી અંતરાત્મિક સત્તામાં ઇત્પન્ન થઈ પોતાની તદ્દનુરૂપ અવસ્થાઓ અને સાંમથ્યોને ટકાવે છે. ઠારણ કે એઓ તો વિશ્વની આત્મશક્તિ છે, સંત્ય અને

અમરતાના સંરક્ષક છે, અદિતિના (અનન્તતાના) પુત્ર છે, અને વળી એમાંથી પ્રત્યેક પોતાના ઉદ્ભવમાં તથા પોતાની અન્તિમ વારતવિકતામાં પરમ આત્મા છે, જે પોતાના અનેક રૂપોમાંથી કોઈ એક રૂપનેજ રાખી રહ્યા છે.

વેદોના આ મહત્વને સમજવામાં આવે તો વેદ સંસારનું સદુધી પુરાણ હતાં હજી સુધી ઉપલબ્ધ ધાર્મિક પુસ્તક હોવા ઉપરાંત અને માનવ તથા પરમદેવ તથા વિશ્વની સદુધી પ્રથમ પ્રારંભિક વ્યાખ્યા હોવા ઉપરાંત એક અદ્ભૂત રચના, એક ઉદાત્ત તથા શક્તિશાળી કાવ્યમય રચના કરે છે. પોતાના રૂપ તથા ભાષામાં એ કોઈ બળેર રચના નથી. વૈદિક કવિ પૂણ્ડલામાં સિદ્ધદસ્ત છે, એમના સ્વર દેવતાઓના રચની માફક સુદૃઢ છે અને જ્વનિની દિવ્ય અને વિશાળ પાંખોથી હોડે છે, તેઓ એક સાથે કેન્દ્રિત હોવા છતાં સુદૃઢવ્યાપી છે, એમની મતિ મહાન છે અને એમની લહરીઓ એટલીજ સફળ છે. એમની ભાષા જાંઝાણુને લાંબને ભાવોત્તેજ્ય છે અને જાંઝાણુને લાંબને વીરરસવાળી છે. એ ઉદ્ગારો મહાનશક્તિથી ભરેલા છે, પોતાની બાહ્યરૂપરેખામાં વિશુદ્ધ, પ્રગલ્ભ, અને વિશાળ છે, એના વચનો સીધા અને સંઘટ્ટ રૂપમાં હૃદયને ટકોર કરે છે. — અંધો અને નિર્દેશી આખાએ એવાં ભરેલાં છે કે પ્રત્યેક ક્ષણ સખલ અને પર્ણાત વસ્તુના રૂપમાં પશુ વિષ્ણુ માન છે અને જે કંઈ પહેલાં આવી મધુ છે અને પાછળથી આવે છે એ બન્નેના વચમાં એક મહત્વના પગલાં તરિકે પોતાનું સ્થાન રાખે છે.

મોટા મોટા ઋષિઓના, વિશ્વામિત્રના, વામદેવના, દીર્ઘત-
માના, તથા બીજા અનેકના ઉદ્ગાર, ઉદાત્ત અને રહસ્યમય

કવિતાની આધ્યન્ત અસાધારણ ઉચ્ચતાને અને વિસ્તારોને સ્પર્શે છે.

એમાં એવી કવિતાઓ પણ છે, જેવી કે ' સુષ્ટિ રચનાનું સૂક્ત ' જે એક શક્તિશાલિની સ્પષ્ટતા સાથે એવા વિચારોના ઉપર ધૂમે છે કે ન્યાં ઉપનિષદ્ અધિક સ્થિરતા સાથે શ્વાસ લેતા લેતા શ્વિત રજા છે. પ્રાચીન ભારતના મને બૂલ નથી કરી ન્યારે એણે પોતાના સમગ્ર દર્શનનું ધર્મનું અને પોતાની સંસ્કૃતિની સર્વ આવશ્યક વાતોનું મૂળ આ ઋષિ-કવિઓની વાણીમાં (વેદ) જાળવે રોક્યું. ભારતીય જનતાની સમસ્ત બાવિ આધ્યાત્મિકતા બીજરૂપમાં અથવા પ્રથમ આવિર્ભાવના રૂપમાં વેદમાં રહેલી છે.

(ભારતીય સંસ્કૃતિનું સમર્થન, પ્રકાશ ૧૧,
પૃ. ૧૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૪, ૬૧૬)

યોગીવર્ધે શ્રી અરવિંદ યોગની વેદસ્તુતિના ઉપર આપેલા શુભરાતી અનુવાદનું મૂળ અંગ્રેજી:—

I

Ved Study ...
By Shri Arvindo

But the external or exoteric side of the Vedic religion did not limit itself to this acceptance and regulation of the first religious notions of the natural physical mind. The Vedic Rishis gave a psychical function also to the godheads worshipped by the people; they spoke them of a higher Truth, Right, Law of which the gods were the guardians,

of the necessity of a knowledge and a living according to this Truth and Right and of a home of Immortality to which the soul of man could ascend by the power of Truth and right doing. The people no doubt took these ideas in their most external sense, but they were trained by them to develop their ethical nature, to turn towards some initial development of their psychical being, to conceive the idea of a knowledge and truth other than that of the physical life and to receive a first conception of some greater spiritual reality which was the highest reach of human aspiration. The deeper truth of these things was reserved for the initiates, for those who were ready to understand and practise the inner sense, the esoteric meaning hidden in the Vedic scripture,—for the Veda is full of words which, as the Rishis themselves express it, are secret words that give their inner meaning only to the seer कवये निश्चयनानि नित्यानि वचांसि This is a feature of the ancient sacred hymns which grew obscure to later ages, became a dead tradition and has been entirely ignored by modern scholarship in its labourious attempt to read the heiroglyph of

the Vedic symbols. Yet its recognition is essential to a right understanding of almost all the ancient religions; in all or most there was a religion for the common physical man who was held yet unfit for the psychical and spiritual life and a secret of the mysteries designed by symbols which was open only to the initiates, "This was the origin of the later distinction between the Shudra, the undeveloped physical minded and the twice born, those who were capable of entering into the second birth by initiation and to whom alone the Vedic education was given, and of the prohibition of any reading or teaching of the Veda by the Shudra. But it was the inner meaning, the higher psychical and spiritual truths they contained, which gave to these hymns the name by which they are known, the Veda, the Book of Knowledge only by penetrating into the esoteric sense of this worship can we understand the full flowering of the Vedic religion in the Upanishads and the later evolution of Indian spirituality. It is all there in the seed, preshadowed or even prefigured in the verses of the early seers, and the persistent notion which through every

change ascribed the foundation of all our culture to the Rishis, whatever its fabulous forms and mythical ascriptions, reflects the fact of a true initiation and unbroken continuity; it contains a real truth and veils a sound historic tradition.

D. I. C. VIII 94-95
Defence of Indian Culture.

II

But the power of the Vedic teaching lay in its application to the inner life of man. Man lives in the physical Cosmos subject to death and the "much falsehood" of the mortal existence; in order to rise beyond death he has to turn from the falsehood to the Truth, to battle with, and to conquer the powers of the Darkness, and this he does by communion with the divine powers and their aid,—the symbols of the outer sacrifice are for this purpose given in the way of the Mysteries all over the world, an inner meaning and represent an inner calling of the gods into the human being, a sacrifice, an intimate interchange, a mutual aid, a communion,—and by a building of the godheads within him, a

formation of the universality of the divine nature; for the gods are the guardians and increasers of the Truth, the powers of the Immortal, the sons of the infinite Mother, and the way to immortality is the way of the Truth, a journey, an ascent by which there is a growth into the law of the Truth, RITASYA' PANTH. Man arrives at immortality by breaking beyond the limitations not only of the physical, but of the mental and Psychical being into the highest native plane of the Truth which is the foundation of immortality and infinity. On these ideas the Vedic sages built up a psychological and psychic discipline which led beyond itself to the highest spirituality and which contains the whole seed of later Indian Yoga. And they open into and already contain the most characteristic idea of Indian spirituality, the one Existence who manifests the individual, and the universal from his supracosmic being,—so that all these are in their essence of being one and the individual can attain to universality and to a transcendental state,—the one God who presents to us his many forms, names, powers, personalities of Godhead; the

distinction between the Knowledge and the Ignorance (चित्ति अचित्ति) the greater truth of immortal, the comparative-falsehood or mixed truth and falsehood of mortal existence, the inward growth of man from the physical through the Psychical to the spiritual existence, the conquest of death, the realisable divinity of man, the secret of immortality. This, in an age which we are accustomed to look back to as the childhood of humanity and a period of vigorous barbarism, was the profound Psychical and spiritual teaching by which the ancient fathers, PURVE PITARAḤ, founded Indian civilisation.

D. I. C. 97-98

III

The Veda is the creation of an early intuitive and symbolical mentality to which the later mind of man strongly intellectualised and governed on the one side by reasoning idea and abstract conception, on the other hand by the facts of life and matter accepted as they present themselves to the senses and positive intelligence without seeking in them for any divine or mystic

significance indulging the imagination as a play of the aesthetic fancy rather than as an opener of the doors of truth and only trusting to its suggestions when they are confirmed by the logical reason or by physical experience, aware only of carefully intellectualised intuition and recalcitrant for the most part to any others, has grown a total stranger. It is not surprising therefore that the Veda should have become unintelligible to our minds except in its most outward shell of language, and that even very imperfectly known owing to the obstacle of an antique and ill understood diction, and that the most inadequate interpretations should be made which reduce this great creation of the young and splendid mind of humanity to a botched and defaced scrawl, an incoherent hotch-potch of the absurdities of a primitive imagination perplexing what would be otherwise the quite plain, flat and common record of a barbaric life mind. The Veda became to the later scholastic and ritualistic idea of Indian priests and pundits nothing better than a book of mythology and sacrificial ceremonies, while European scholars seeking

in it for what was alone to them of any rational interest, the history, myths and popular religious notions of a primitive people, have done yet worse wrong to the Veda and by insisting on a wholly external rendering still farther stripped it of its spiritual interest and its poetic greatness and beauty.

But this was not what it was to the Vedic Rishis themselves or to the great seers and thinkers who came after them and developed out of their pregnant and luminous intuitions their own wonderful structures of thought and speech built upon an unexampled spiritual revelation and experience. The Veda was to these early seers the Word discovering the Truth and clothing in image and symbol the mystic significances of life. It was a divine discovery and unveiling of the potencies of the word, of its mysterious revealing and creative capacities, not the word of the logical and reasoning or the aesthetic intelligence, but the intuitive and inspired rhythmic utterance, the mantra. Image and myth were freely used, not as an imaginative indulgence, but as living parables and symbols of things that were very real to their speakers and

could not otherwise find their own intimate and native shape in utterance, and the imagination itself was a priest of greater realities than those that meet and hold the eye and mind limited by the external suggestions of life and the physical existence.

*

The smallest circumstances of the sacrifice around which the hymns were written were intended to carry a symbolic and psychological power of significance.

*

The poets of the Veda had another mentality than ours, their use of their image is of a peculiar kind and an antique cast of vision gives a strange outline to their substance. The physical and the psychical worlds were to their eyes a manifestation and a two-fold and diverse and yet connected and similar figure of cosmic godheads, the inner and outer life of man a divine commerce with the gods, and behind was the one spirit or being of which the gods were names and personalities and powers. These godheads were at once masters of physical Nature and

its principles and forms their godheads and bodies and inward divine powers with their corresponding states and energies born in our psychic being, because they are the sole powers of the cosmos, the guardians of Truth and immortality, the children of the Infinite, and each of them too is in his origin and his last reality the supreme spirit putting in front of his aspects.

*

The Veda (thus understood) stands out, apart from its interest as the world's first yet extant Scripture, its earliest interpretation of man and the Divine and the universe, as a remarkable, a sublime and powerful poetic creation. It is in its form and speech no barbaric production. The Vedic poets are masters of a consummate technique, their rhythms are carved like chariots of the gods and borne on divine and ample wings of sound, and are at once concentrated and wide-waved, great in movement and subtle in modulation, their speech lyric by intensity and epic by elevation an utterance of great power, pure and bold and grand in outline,

a speech direct and brief in impact, full to overflowing in sense and suggestion so that each verse exists at once as a strong and sufficient thing in itself and takes its place as a large step between what came before and what comes after.

*

The utterances of the greatest seers, Vishwamitra, Vamadeva, Dirghatamas and many others, touch the most extraordinary heights and amplitudes of a sublime and mystic poetry and there are poems like the Hymn of creation that move in a powerful clarity on the summits of thought on which the Upanishads lived constantly with a more sustained breathing.

The mind of ancient India did not err when it traced back all its philosophy, religion and essential things of its culture to these seer-poets, for all the future spirituality of her people is contained there in seed or in first expression.

શ્રી. રામેશચંદ્ર દત્ત પોતાની " એ હિસ્ટરી ઓફ સીવીલાઇઝેશન
અન ઍન્સાયન્ટ ઇન્ડીઆ " માં કહે છે .

" Probably there is not another work in the literature of mankind which is so deeply interesting, so unique in the lessons it imparts. "

" But the Rig Veda is more than this. It shows us how the mind is led from Nature up to Nature's God. For the pages of the Rig Veda do not always remain satisfied with the worship of the manifestations of Nature; they sometimes soar higher, and dare to conceive that all these phenomena—the sun, the sky, the storms, and the thunder—are but the actions of the Unknowable One."

(P. 49-51)

" We know of no other work in any language which possesses such interest for the philosophic enquirer into the progress of the human mind or which shows, as the Rig Veda does show, how human intelligence travels step by step, higher and higher, until

from the created object it grasps the sublime idea of the Creator. ”

“ And if such is the value of the Rig Veda to the historian of man, its value to

श्री. रामेश्वर दत्त

the historian of Aryan nations, is still greater. It is the oldest work in the Aryan world. It gives us a picture of the oldest civilization

which the Aryans developed in any part of the world; and as we have said before, it enlightens and clears up much that is dark and obscure in the religions and myths of Aryan nations all over the world. "

(P. 113)

પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિદ્વાન અને અન્વેષક-પંડિત શ્રી મેક્સ-મુલર ' એ હિસ્ટરી ઓફ એન્ડેવન્ટ સંસ્કૃત હિસ્ટરી ' માં કહે છે—

" The Veda has a two-fold interest: it belongs to the history of the world and to the history of India. In the history of the world, the Veda fills a gap which no literary work in any other language could fill. "

" As long as man continues to take an interest in the history of his race, and as long as we collect in libraries and museums the relics of former ages, the first place in that long row of books which contains the records of the Aryan branch of mankind, will belong for ever to the Rig-veda. "

(P. 33)

The language of their simple prayers is more intelligible to us, their whole world of

thought and feeling is nearer to us (Europeans), than anything we find in the literature of Greece and Rome, and there are here and there, short expressions of faith and devotion in which even a christian can join without irreverence.

(P. 285)

There is something also in these ancient strains of thought and faith which moves and cheers our hearts even at this great distance of time.

(P. 283)

(૧૮)

એમ. વીંટરનીટ્ઝે એમના જાણીતા પુસ્તક ' એ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લીટરેચર 'માં કરેલી વેદસ્તુતિ—

" As the oldest Indian, at the same time, the oldest Indo-European literary monument, a prominent place in the history of world literature is due to the Veda. "

" No one who has not gained an insight into the Vedic literature can understand the spiritual life and the culture of the Indians."

(P. 52)

" These songs are of incalculable value to us an evidence of the oldest religious faith of the Aryan Indians. As works of poetic art, too, they deserve a prominent place in the world literature. "

(P. 79)

(૧૯)

માખેલં પ્રાચીનો વિજેતા મોટો દિવોસોદર મંદર લોક
લખે છે કે—

" Only the glair of clairvoyant directed upon the mysteries of past may reveal unrivalled wisdom which lies hidden behind the Vedas. "

(૨૦)

અમરિકાના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થોરો લખે છે કે—

" What extracts from the Vedas I have read fall on me like the light of a purer luminary which ascribes a loftier course through a purer stratum free from particulars, simple universals. The Vedas contain a sensible account of God. "

(૨૧)

(૨૧)

લોકસંગ્રહી ગીતાવ્યાસ સ્વામીજી શ્રી વિદ્યાનંદજી મહારાજ
કહે છે:—

પંડિત શ્રીપાદ દ્વારે સાતવર્ણકરણ (ઔધ-સ્વાધ્યાય
મંડળ-જ્યો સતારા) દ્વારા ચારે વેદોનું મુદ્ધ તથા અથર્વવેદ
અને યજુર્વેદનું બાબ્ય પ્રગટ થયું છે તે વાંચતા જનસમાજ ઉપર
તેમનો મહદ્ ઉપકાર થયો છે.

સ્વાધ્યાય મંડળ જે પંડિતજીદ્વારા સંચાલીત છે તેનો એક
ગુજરાતી વિભાગ વડોદરામાં ચાલુ કરવાથી ગુજરાતની જનતાને
પણ વેદામૃત પાનનો અલભ્ય લાભ મળશે.

આ જનકલ્યાણના કાર્યમાં પંડિતજીનો ધણી વર્ગોનો પરિશ્રમ
જણાય છે.

પ્રભુ એમના પરિશ્રમને સદ્ગ કરે, અને જનતાને સારો
સહયોગ મળે એમ હું ઇચ્છું છું. આરા તેમને આશીર્વાદ છે.

સ્વામી વિદ્યાનન્દ

卐

સ્વાધ્યાય સાધનનો મહિમા

લેખક : શ્રી. રામચંદ્રજી

અનુવાદક : શ્રી. જગદીશ સેવકલાલ પરીખ,
બી. એ. એલ એલ. બી.

આપણા આર્ષ તથા લૌકિક ગ્રંથમાં સ્વાધ્યાયનો મોટો મહિમા દર્શાવેલો છે. આ મહિમાને બિન્ન રચનામાં બિન્ન વચનો દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. વિસ્તાર-ભયને લીધે અહીં સર્વ તો નહીં પણ કેટલાક પ્રમાણ પાઠોના સમાધાન માટે ઉતારીએ છીએ. અહીં અમે કેવળ સ્વાધ્યાયનો મહિમા જ નહીં, બલકે એ પણ દર્શાવવાનો પ્રયાત્ન કરીશું કે શાસ્ત્રોમાં સ્વાધ્યાય ઉપર આટલો ભાર કેમ મૂકવામાં આવે છે. સ્વાધ્યાયની પરિભાષા અને એના વિધિ ઉપર પણ કંઈક પ્રકાશ નાખવામાં આવશે.

સ્વાધ્યાયનો મહિમા

૧—તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરમણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ।

(યોગ. ૧ । ૧)

આ યોગસૂત્રમાં સ્વાધ્યાયને ક્રિયાયોગનું એક અંગ કહ્યું છે.

૨—સ્વાધ્યાયાયોગમાસિત યોગાત્સ્વાધ્યાયમામનેત્ ।

સ્વાધ્યાયાયોગસંપન્ન્યા પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥

(યોગ. ૧ । ૩૮—વ્યાસમાધ્ય)

સ્વાધ્યાય વડે યોગની ઉપાસના કરો અને યોગથી

સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ કરો, યોગ અને સ્વાધ્યાયની સંપત્તિથી
પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ’

૩—અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાંભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ છન્ધતે ॥

(ગીતા ૧૭ । ૧૫)

અહીં સ્વાધ્યાયનો વાઙ્મય (વાક્ય-ઇન્દ્રિય સાથે, સંબંધિત)
તપ કહેવામાં આવ્યું છે.

૪—ઋપિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં ભૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યથાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥

(મનુ. ૪ । ૨૧)

અહીં ઋષિયજ્ઞના નામથી સ્વાધ્યાયને પંચ મહાપણોમાં પ્રથમ
સ્થાન આપીને એને નિત્ય કરવાનું વિધાન કર્યું છે.

૫—સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ ।

(ભૈતિરીયોપનિષદ્)

‘ સ્વાધ્યાયમાં કદી પ્રમાદ ન કરવો. ’

૬—ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમિતિ ।

(ઊન્દો. ૨ । ૨૩ । ૧)

ધર્મના ત્રણ સ્કન્ધ છે—યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય અને દાન પરંતુ
સર્વથી પ્રખળ પ્રમાણુ સતપથ આજ્ઞાનું છે—

યાન્તિ વા આપઃ । एत्यादित्यः । एति चन्द्रमाः ।

યાન્તિ નક્ષત્રાણિ । યથા હ વા એતા દેવતા નેયુર્ન કર્મ
કુર્યુરેવ * વા તદહરબ્રાહ્મણો ભવતિ યદહ સ્વાધ્યાયં નાપીતે ।

તસ્માત્ સ્વાધ્યાયોડ્ધ્યેતવ્યઃ । તસ્માદપ્યૃચં વાં યજુર્વા સાંમ
વા ગાથાં વા કુવ્યાં વાભિવ્યાહરેદ્ વ્રતસ્યાવ્યવચ્છેદાય । યે
હ વૈ કે ચ શ્રમા હ મૈ ધ્યાવોપૃથિવી અન્તરેણ । સ્વાધ્યાયો
હ વૈ તેષાં પરમા કાષ્ટા ।

યાવન્ત ૨ હં વા ઇમાં પૃથિવીં વિત્તેન પૂર્ણાં દદલ્લોકં
જયન્તિ ત્રિસ્તાવન્તં જયન્તિ ભૂયા ૨ સં વાક્ષ્યં ય એવ વિદ્વાન
અહરહઃ સ્વાધ્યાયમધીતે ।

(શત. ૧૧ । ૫ । ૭; ૧ । ૨ । ૩)

પાણી ચામે છે અર્થાત્ વહન એ એનો ધર્મ છે, સૂર્ય
ચામે છે, ચંદ્રમા ચામે છે, નક્ષત્ર ચામે છે, અર્થાત્ આ સર્વ
ચેતપોતાના સ્વાભાવિક કૃત્યોને કરતા રહે છે. એઓ એક વિવેક
પણુ ઠમ ન કરે તો ન ચામે. એ જ પ્રકારે બ્રાહ્મણ તે જ દિવસે
અબ્રાહ્મણ યજ્ઞ જાય છે કે જે દિવસે એ સ્વાધ્યાય ન કરે. એટલે
પ્રતિદિન સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. આ સ્વાધ્યાયવ્રતના પાલન અર્થે
ઝંક, યજ્ઞ, સામ અથવા ગાથા આદિનો નિત્ય પાઠ કરે.

આ છુટોક અને પૃથિવીની અધ્યમાં જે શ્રમ છે, સ્વાધ્યાય
એની પરમા કાષ્ટા છે. અર્થાત્ સ્વાધ્યાય સર્વ પ્રકારના શ્રમમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ધન-ધાન્યથી પૂણું આ આખી પૃથિવીનું દાન આપીને
જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય, એથી ત્રણ ગણ પુણ્ય, અથવા તેથી પણ વધુ
અક્ષય પુણ્ય એ પુણ્યને મળે છે કે જે પ્રતિદિન સ્વાધ્યાય કરે છે.

હવે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે અમારા પૂર્વજોએ સ્વાધ્યાય
હાર આટલો પ્રાર શ માટે આપ્યો ની મારી છુદિમાં તો એ જ

આવે છે કે તેઓનું આ કથન સંપૂર્ણ- સંત્ય અને 'યુક્તિયુક્ત' છે. કારણ કે માનવ-જીવન તેઓની સમક્ષ ઉદ્દેશ વિનાનું ન હતું. તેઓ એના લક્ષ્ય, ઉદ્દેશને સમજતા હતા. એઓની દષ્ટિએ મનુષ્ય-જીવનમાં સ્વાધ્યાયનું એ સ્થાન હતું જે સ્થાન જહાજમાં સુકાન ચલાવનારનું-હોય છે, જે પ્રતિક્ષણ નિરખ્યા કરે છે કે જહાજ પોતાના મન્તવ્ય સ્થાનની રેખાથી સહેજ પણ આમતેમ ન થાય. એ જાણે છે કે મન્તવ્ય સ્થાનના માર્ગને છોડીને જહાજ સહેજ પણ વાંકુચુંક થઇ જશે તો પોતાના મન્તવ્ય સ્થાનથી હજારો માઇલ દૂર ચાલ્યું જશે અને ચિરકાલ સુધી એને બટકવું પડશે. આથી એ પ્રતિક્ષણ મુવદ્દર્શક યંત્રની દ્વારા નિરખ્યા કરે છે કે જહાજ ખરા માર્ગે ચાલી રહ્યું છે કે નહિ. આજ કામ સ્વાધ્યાયનું છે. આહાર, નિદ્રા, બય અને મૈથુનનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય જીવન અને પશુ-જીવન એ બન્ને સમાન છે; પરંતુ મનુષ્ય-જીવનમાં વિશેષતા એ છે કે એ સ્વભાવતઃ અમરત્વને સમજવાની યોગ્યતા ધરાવે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનું ચાહે છે. અમરત્વ એ જ માનવ-જીવનનું લક્ષ્ય છે. કારણ કે એમ જોવામાં આવે છે કે જે વસ્તુની આપણને ઇચ્છા થાય છે, એ વસ્તુ કોઇક ને કોઇક રીતે વિચમાન હોય છે. સેંકડો વર્ષ પૂર્વે મનુષ્યમાં પક્ષી-ઓની માફક ઉડવાની ઇચ્છા પ્રકટી. આજ આપણે જોઇએ છીએ કે પક્ષીઓથી પણ અધિક ઉતાવળા ગતિથી તેઓ ઉડે છે. એટલે નહીં થાય છે કે અમરત્વને પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્ય જીવનનો ઉદ્દેશ છે. આપ કહી શકો કે હજારો મનુષ્ય એવા છે જેમને સ્વપ્નમાં પણ આ લક્ષ્યનું જ્ઞાન નથી હોતું. તેઓ જાણતા જ નથી કે ' ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો ' એ સિવાય પણ બીજું મનુષ્યનું જીવન-લક્ષ્ય છે. પણ વસ્તુતઃ તેઓ મનુષ્ય નથી, કારણ કે એઓમાં પાશવી ભાવની પ્રજ્વળતા છે. યથાર્થ રીતે મનુષ્ય એ

જ છે, જેના મનમાં અંભરત્વ-પ્રાપ્તિની ભાવના જાગ્રત છે. આ જાગૃતિ જ મનુષ્યત્વ છે.

કેાઈ કવિએ કહ્યું છે—

घस फि मुश्किल है हर कामका आसां होना ।
आंदमीको भी मयस्सर नहीं इन्सां होना ॥

તથા—

अगर वरवाद पीर मनसे वाशी ।
बगर दर आपे रवि माहिए वाशी ।
दिलरा बंदस्त आर ता कि फसे वाशी ॥

‘ યદિ તું એાંખની વર્ષા કરીને પ્રાણીઓનું બોલી વહાવે છે તો એમાં કેાઈ મહાન કામ નથી, કારણ કે એક મોટો મચ્છર પણ આ કામને કરી શકે છે. તું પનહુખિયામાં (સળમરીનમાં) બેસીને પાણીની નીચે ગતિ કરે છે એમાં તારી કંઈ અશંકા નથી એવું તો માછલાં પણ કરે છે. આર, પોતાના હિલ પર કાળુ મેળવ, જેથી તું મનુષ્ય બની શકે.

શ્રી શંકરાચાર્યજીએ કહ્યું છે—

दुर्लभं त्रयमेवैतद् देवानुग्रहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं सुमुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥

ત્રણ વસ્તુઓ ધણી કઠિનતાથી પ્રાપ્ત થાય છે—

મનુષ્યત્વ, મુમુક્ષુત્વ અને મહાપુરુષોના સંમત એટલે મનુષ્ય જીવન ઉદ્દેશ વિનાનું નથી; એનું એક લક્ષ્ય છે, જેને પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્ય-જીવનનું ક્ષણ છે. પરંતુ મનુષ્ય-જીવનરૂપી જહાજને ખેાવું એ સહેલું નથી, એના માર્ગમાં પહે પહે કઠિનતાઓ

ઉપરિચિત થાય છે. કદી આપણે શારીરિક રોગથી પીડાતા હોઈએ છીએ તો કદી માનસિક ચિન્તાથી ગ્રસ્ત હોઈએ છીએ, આને ઠંડી સતાવે છે તો કાંબે ગરમી. કદી પુત્ર જન્મોત્સવનો આનંદ હોય છે તો કદી કોઈ પ્રિયજનના મૃત્યુનું દુઃસહ દુઃખ, આજ વ્યવસાય વૃદ્ધિનો આનન્દ છે તો કાંબે કામગીરી હોય છે. આને કાંઈ પડોસી સાથે રનેહ છે તો કાંબે એની જ સાથે દ્વેષ, કદી બાળકોનો મોહ થાય છે તો કદી તેમની જ ધૂણા, કદી ગરીબીનું દુઃખ હોય છે તો કદી અમીરીની ખાણેતુજારી. આને ચોરનો હર્ષજનક ઉત્ક્રાંત છે તો કાંબે છુદાપાનો બીપથ ત્રાસ. સારાંશ એ છે કે જીવનમાં પહે પહે અડચણો અને કષ્ટો છે, કામ, ક્રોધ, ભોમ, મોહ, અહંકાર, પુત્રેપણા, વિત્તેપણા, ભોક્ષેપણા આદિ અનેક મનોવૃત્તિઓ જીવનના જહાજને નિરંતર ડામાડોળ કરતી રહે છે. અને વર્તમાન વ્યવસ્થા તો વળી વધારે બગડતી જાય છે. આપણું જીવન એવું વિકૃત થઈ ગયું છે કે સાધારણ આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરવી પણ કઠિન છે. આજકાલ મનુષ્યનું જે અડધું જીવન રક્ષક અને કાંબે જર્મા વ્યતીત થાય છે તે આવશ્યકતાઓને વધારવામાં વપરાય છે, અને બાકીનું અડધું જે નોકરી, વ્યવસાય આદિમાં વ્યય થાય તે એ આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરવામાં ખરચાઈ જાય છે. જીવનનું શું લક્ષ્ય છે, એના વિચાર માટે અમારી દિનચર્ચાના કાર્યક્રમમાં સ્થાન જ નથી. શ્રી શંકરાચાર્યજીએ સાચું જ કહ્યું છે —

બાલસ્તાવત્ ક્રીડાસક્તસ્તરુણસ્તાવત્ તરુણીરક્તઃ ।

રુદ્ધસ્તાવંચિન્તામયઃ પરમે બ્રહ્મણિ કોઽપિ ન લગ્નઃ ॥

આ પ્રકારે જેનું જીવન અધાધુન્યમાં વીતી રહ્યું છે, એને કદી ને કદી પસ્તાતા અને દુઃખથી શિર ધુણાવતા ધુણાવતા કહેવું પડશે કે—

ભોગા ન શુક્તા વયમેવ શુક્તા—

સ્તપો ન તપ્તં વયમેવ તપ્તાઃ ।

કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા—

સ્વૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥

આ જ કારણે શ્રુતિ એતવણી આપે છે—

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति

न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

ચોરાશી લાખ યોનિ બોગવીને પ્રાપ્ત થએલ આ મનુષ્ય—
જીવનમાં જે અમે નહીં એતીએ તો એથી વિશેષ હાનિ કદ ?
એટલે સ્વાધ્યાય જ અમને જાગૃત કરનાર, અમારા જીવન-પથને
દર્શાવનાર તથા અમને સાચા માર્ગ ઉપર ચલાવનાર છે.

હવે એ વિચાર કરવાનો છે કે સ્વાધ્યાય શબ્દના એ અર્થ
થાય છે. સ્વયમધ્યયનમ્—અપની સહાય વિના સ્વયં અધ્યયન
કરવું, અથવા કરેલા અધ્યયનનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું.
બીજો અર્થ છે—સ્વસ્યાત્મનોઽધ્યયનમ્. આપણી જાતનું અધ્યયન
કરવું અને એ જોતા રહેવું કે આપણું જીવન ઉન્નત થઈ રહ્યું છે
કે નહીં. જેમકે કહ્યું છે—

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत जनश्चरितमात्मनः ।

किन्तु मे पशुमिस्तुल्यं किन्तु सत्पुरुषैरिव ॥

પ્રતિક્ષણ અમારે એ જોતા રહેવું જોઈએ કે અમારું જીવન
પશુઓ સમાન છે કે સત્પુરુષોના સમાન. આ ક્રિયાનું નામ અન્તઃ-
પ્રેક્ષણ (Introspection) છે. આ અભ્યાસથી આત્મોન્નતિ

કરીને અનેક પુરુષ મહાત્મા-મહાપુરુષ બની ગયાં. સાધારણ રીતે સ્વાધ્યાયનો અર્થ બોલે એમ સમજે છે કે કોઈ ધર્મ પુસ્તકનો નિત્ય પાઠ કરી લેવો, જસ એ જ. પરંતુ એટલાથી જ કામ ન સરે. ઉચ્ચારણ માત્રથી પણ થોડો લાભ અવશ્ય થાય છે-કારણ કે ઉચ્ચારણથી પણ ભાવોનું રચન થાય છે અને એનો પ્રભાવ જીવન ઉપર પડે છે. પરંતુ આપણે સંપૂર્ણ લાભ ત્યારે જ ઉઠાવી શકીશું કે જ્યારે આપણે આ ચાર નિયમોનું પાલન કરતી સમયે પાલન કરીએ.

૧. એકાગ્રતા જ્યારે આપણે સ્વાધ્યાય (પાઠ) કરી રહ્યા હોઈએ ત્યારે આપણું ધ્યાન ચારે બાજુથી હટાવીને પુસ્તકના શબ્દો અને અર્થ તરફ જ રાખવું જોઈએ. એ માટે આવશ્યક છે કે જે કંઈ મુખ્યથી પાઠ કરીએ, તે આપણા કાનથી પણ ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળીએ. જિહ્વા તથા શ્રોત બે છદ્મિઓ એક સાથે કામ કરે તો મન અવશ્ય એકાગ્ર થઈ જાય છે. પાઠ કરતી સમયે દરેક પંક્તિને, થોભી થોભીને, બે વાર બોલવામાં આવે તો વધુ સારું.

૨. નૈરન્તર્ય-સ્વાધ્યાયમાં બંને ત્યાં મુખી અંતર નહીં હોવું જોઈએ. થોડો ઘણો સ્વાધ્યાય નિત્ય નિયમપૂર્વક કરવો જોઈએ.

૩. સાંસારિક પદાર્થો અને ઇન્દ્રિયજન્ય મુખ્યમાં ઉપરામતા. આપણે યિએટરના એકટરની માફક વ્યવહાર કરતા જવું અને સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખવું કે આપણો ઉદ્દેશ સાંસારિક જીવનથી ઉપર જવાનો છે.

૪. પ્રકાશ ગ્રહણ કરવાની ઉત્કંઠા. સ્વાધ્યાય (પાઠ) કરતી વખતે મનમાં હલ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે પાઠદ્વારા આપણો અન્તઃસ્થ આત્મા આપણને પ્રકાશ પ્રદાન કરી રહ્યો છે. યદિ

આપણે આ ચાર નિયમ સાથે સ્વાધ્યાય કરતા રહીશું તો આપણને અવસ્ય પૂર્ણ લાભ થશે.

હવે આપણે એ વિચાર કરવો છે કે સ્વાધ્યાય કયા પ્રકારે કયા સમયે અને કેટલો કરવો જોઈએ. સ્વાધ્યાયને માટે સારો સમય પ્રાતઃકાલની સન્ધ્યોપાસના પંછીનો છે. પરંતુ આ સમય કોઈને અનુકૂળ ન હોય તો જે સમય એને અનુકૂળ હોય તે સમયે સ્વાધ્યાય થઈ શકે. પરંતુ સ્વાધ્યાયનો જે સમય નિયત કરવામાં આવે એને કેટલાક સમય સુધી નિયમિત કરવો પડશે. અન્યથા મનને ટાલમ ટોચનો સમય મળશે. અને સ્વાધ્યાયને સાંજ, સવાર અને બપોર ઉપર મુક્તતવી રાખવાથી તેમાં અંતર પડશે. અને આ અંતર સ્વાધ્યાય-સાધનનું પ્રધાન વિધ્ન છે, તેમજ સાધન-શક્તિના સંબંધમાં બાધક છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે; એટલે જે સમય નિયત કરવામાં આવે, એ બદલવાનો અવસર ન લાવવો જોઈએ.

જોહામાં જોહો અડધો કલાક સ્વાધ્યાયમાં અવસ્ય ગાળવો જોઈએ. પરંતુ અંતર પાડવાની અપેક્ષાએ પંદર વીસ મિનીટ પણ આ માટે રાખવી સારી છે.

સ્વાધ્યાયનું સ્થાન પવિત્ર, શુદ્ધ વાયુમુક્ત તથા શુદ્ધ વાતાવરણથી સંપન્ન, ધૂપાદિ સુગન્ધિત વસ્તુઓથી રમણીય તથા મહાત્માઓ અને દેવતાઓના ચિત્રોથી સુશોભિત હોય તો બહુ સારું. આ વસ્તુઓથી મનની એકાગ્રતામાં સદાય મળે છે. આથી આપણી આંતર ચિત્તશક્તિમાં એક વિશેષ પ્રકારની સ્ફૂર્તિ અથવા જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સ્વાધ્યાય સંબંધી વિચારોને જલદીથી ગ્રહણ કરી લે છે. સ્વાધ્યાય દ્વારા જે વિચાર મનમાં ઉઠે, એનું દિવસમાં એક બે વાર ચિન્તન કરવું જોઈએ અને એ પણ વિચારનું જોઈએ કે કયા કયા વિચારોનું પ્રાગલ્ભ્ય તે દિવસે જીવનમાં રહ્યું છે-કયા

કયાં સંકુચિત વાસનાઓએ અક્રમણ કર્યું છે અને કયા કયા પ્રેમબ્રોમનો, દુર્વ્યસનો અને દુઃસ્વભાવનો સામનો કરવો પડ્યો છે. યદિ એક વર્ષ સુધી નિરન્તર આ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એનો પરિપાક થઈ જશે, અને પછી કદાચિત્ આ સાધનમાં કષ્ટના રથાને આનંદનો અનુભવ થવા માંડશે. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જીવન એક મહાસંગ્રામ છે—એ એક બે દિવસનું કામ નથી. ઉમરભર કમર કસીને યુદ્ધ કરવાથી કામ જની જાય તો આપણને ધન્ય સમજવા જોઈએ. મહાત્મા કબીરદાસજીએ સરસ કહ્યું છે—

સાધક સ્વેલ અતિ ચિકટ વેંદા ।
મતિ સતિ ઔર મૂરકી ચાલ આગે ॥
મૂર સંગ્રામ પલક દો-ચારકા,
સર્તા સંગ્રામ પલ એક લાગે ॥
સાધક સંગ્રામ હૈ રૈન-દિન જૂઝના,
વેહ પર્યન્તકા કામ ભાઈ ॥
કહૈં કબીર હુક વાગ દીર્ઘા પડે,
તુર્ત મન ગગન સૌં જિર્મી ભાઈ ॥

સ્વાધ્યાય માટે કયું પુસ્તક ઉત્તમ છે, એ પણ વિચારણીય છે. સર્વ ધર્મ-ગ્રન્થ સ્વાધ્યાય માટે સારા હોઈ શકે; પરંતુ સાધકની રચિ, તેમની યોગ્યતા આદિ ઉપર તે નિર્ભર રહે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ ને પુસ્તકો આપણા ગૃહસ્થજીવનની સુધારણા તથા આપણી આત્મિક સ્થિતિનો ઉદ્ધાર કરનારાં છે, અને સાધકને જેમાં શ્રદ્ધા હોય, તેજ પુસ્તકો સ્વાધ્યાયમાં ઉપયોગી થાય છે.

રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ, મનુસ્મૃતિ, ગીતા, દર્શન, ઉપનિષદ, વેદ-આર્માંથી સાધકને પૂર્ણ રીતે સમગ્ર્ય એવું ઠોઠ પેણુ પુસ્તક સ્વાધ્યાય માટે પસંદ કરી લેવું જોઈએ. જો આ પ્રથો ન સમગ્ર્ય તો આધુનિક મહાત્માઓનું લખેલું ઠોઠ પુસ્તક લઈ અધ્યયન કરવું. પરંતુ સાથે આ નિયમ રાખવો જોઈએ કે જે વાંચવામાં આવે એ વ્યવહારમાં મૂકાય. વ્યવહારમાં લાભ્યા વિના સ્વાધ્યાય ભારમાન થઈ જાય છે. એમ પણ બની શકે કે નિરન્તર સર્વ પ્રથોનો પાઠ કરતા રહીએ અને વ્યવહાર માટે એક-એ વાત ચૂંટી કાઢીએ. જો આપ ગીતાનો પાઠ કરતા હો અને એની બધી બાજતો આચરણમાં મૂકી શકતા ન હો તો એવું નથી કે જેટલી બાજતો વ્યવહારમાં મૂકી શકો તેટલીજ બાજતોનો આપે સ્વાધ્યાય કરવો; કિન્તુ જ્ઞાન માટે આખી ગીતાનો પાઠ કરવો, અને ચોતાની રિયતિને અનુકૂળ આચરણમાં લાવવા માટે બે-ચાર બાજતોને જૂદી કાઢી લેવી.

હિન્દુ-જાતિના અધઃપતનનું કારણ અનેક અંશે સ્વાધ્યાય-શીલતાનો અભાવ જ છે. આપણી શિક્ષણપ્રણાલી ધર્મશૂન્ય છે, પરોમાં ધર્મના ભાવોનો અભાવ થઈ રહ્યો છે, ધર્મવિહીન જાતિનું અધઃપતન થાય એ નિશ્ચિત છે, એટલે જો આપના મનમાં જાતિસુધારણાની ઇચ્છા હોય તો પણ સ્વાધ્યાયશીલતા પરમ આવશ્યક છે. અમે પાઠકોને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેઓ આ શેષ વંશિયા પછી સ્વાધ્યાયની પ્રતિજ્ઞા લે, એને જીવનનું યત બનાવે. પછી તો જીવન સ્વર્ગ મધુર, રસમય, સુન્દર, સુખદ અને રમણીય થઈ જશે. નહિં તો અંતમાં પરતાવું પડશે—

વાયે નાદાનો કિ વક્તે મર્ગે યહ સાચિત હુઆ ।

સ્વાવ યા, જો કુછ કિ દેસા; જો મુના, અફસાના યા ॥

આ ફુગ્ગળની અવસ્થામાંથી જાયવાનો ઉપાય છે. સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ. વિના અભ્યાસ કંઈ હાથ નહીં આવે. ઉપનિષદ્ કહે છે —

यथाग्निर्दाहमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मन्यनं विना ।

विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि ॥

(ચોમંદિયોપનિષદ્)

જેમ લાકડામાં રહેલો અગ્નિ મન્યન વિના પ્રકટ નથી થતો તેમ આપણી અંદર પ્રજ્વલિત રહેતો જ્ઞાનદીપક સ્વાધ્યાયના અભ્યાસ વિના પ્રકાશિત નથી થતો.

(‘ કસ્યાણુ ’ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૦)

સદ્ગુરુ સ્તુતિ

બ્રહ્માનન્દં પરમસુખદં કેવલં જ્ઞાનમૂર્તિમ્
દ્વન્દ્વાતીતં ગગનસદૃશં તત્ત્વમસ્યાદિલક્ષ્યમ્
એકં નિત્યં વિપલમચલં સર્વદાસાક્ષીભૂતમ્
ભાષાતીતં ત્રિગુણરહિતં સદ્ગુરુતં નમામિ.

સદ્ગુરુને નમસ્કાર

જેમનું કેવળ જ્ઞાનમૂર્તિરૂપ પરમસુખદ સ્વરૂપ બ્રહ્માનન્દમય છે, આકાંક્ષા જેવા હોવાથી જેમને દ્વન્દ્વો (સુખદુઃખ વગેરે) સ્પર્શી શકતા નથી, જેમનું આદિ લક્ષ્ય ' તત્ત્વમસિ ' છે, જે અદ્વૈત છે, સનાતન છે, પવિત્ર છે. નિશ્ચલ છે અને સર્વસાક્ષી છે; જેઓ સત્ત્વ, રજસ, તમસ એ ત્રિગુણથી રહિત હોઈ બાવેથી પરછે એવા સદ્ગુરુને નમસ્કાર કરું છું.

ઇશ્વરસ્તુતિ-પ્રાર્થનાપાસના

ઓ હમ્ વિશ્વાનિ દેવ સવિતર્દુરિતાન્તિ પરામુવ ।

યદ્દ્રન્તઃ આમુવ ॥ ૧ ॥

ચલુ. બુ. ૧૦ । મં. ૧ ॥

હે (સવિતઃ) સકલ જગતના ઉત્પત્તિકર્તા સમગ્ર ઐશ્વર્યયુક્ત (દેવ) શુદ્ધસ્વરૂપ સર્વસુખદાતા પરમેશ્વર આપ કૃપા કરીને (નઃ) અમારાં (વિશ્વાનિ) સંપૂર્ણ દુર્ગુણ, દુર્વ્યસન અને દુઃખોને (પરા. સુવ) દૂર કરજો. (યત્) જે

(ભદ્રમ્) કલ્યાણકારી શુભ, કર્મ, સ્વભાવ અને પદાર્થ છે (તત્) તે સર્વ અમને (આ, સુખ) પ્રાપ્ત કરાવશે.

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્ર ભૂતસ્ય જ્ઞાતઃ પતિરેકં આસીત્ ।
સ દાધાર પૃથિર્ધી ઘામૃતેમાં કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૨॥

યજુ. જ. ૧૩ । મં. ૪ ॥

પ્રશ્ન—કયા પ્રજાની અમે હવિસમર્પણકારી ઉપાસના કરીએ ?
(કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ)

ઉત્તર—(અગ્રે હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તત) પ્રારંભમાં હિર-
ણ્યગર્ભ પ્રકટ થયા. (સઃ જ્ઞાતઃ ભૂતસ્ય એકઃ પતિઃ આસીત્)
તે પ્રકટ થતાજ ભૂતભાવના એક માત્ર સ્વામી બન્યા. (સઃ
પૃથિર્ધી ઉત્ત ઇમાં ધાં દાધાર) એમને પૃથિવીને અને ધુભોકને
ધારણ કર્યાં. એવા સુખસ્વરૂપ શુદ્ધ પરમાત્માની યોગાવ્યાસ અને
અતિપ્રેમથી વિશેષ ભક્તિ કરીએ.

ય આત્મદા ષલદા યસ્ય વિશ્વં ઉપાસંતે મૃશિપું યસ્ય દેવાઃ ।
યસ્ય છાયામૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૩॥

યુ. જ. ૨૫ । મં. ૧૩ ॥

(યઃ આત્મદાઃ) જે આત્માનો દાતા છે, (ષલદાઃ)
જે બળને આપનાર છે, (યસ્ય પ્રવિષં વિશ્વે દેવાઃ ઉપાસંતે)
જેની આજ્ઞા સમસ્ત દેવતાગણ માને છે, (યસ્ય છાયા અમૃતં)
જેની શીતલ છાયા અમરતા છે અને [યસ્ય (અચ્છાયા)
મૃત્યુઃ] જેની શીતલ છાયામાં ન રહેવું એજ મૃત્યુ છે, એવા
(કસ્મૈ) સુખસ્વરૂપ (દેવાય) સંકલ ગોળના દાતા પરમા-

રમાની આશાનું (હવિષા વિધેમ) આત્મા અને અંતઃકરણથી
પાલન કરીએ.

યઃ પ્રાણતો નિમિષતો મહિત્વૈકુન્દ્રાજા જગતો વ્યભૂવ ।
ય ઈશે અસ્ય દ્વિપદશ્ચતુષ્પદઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૪॥

ચ. અ. ૨૩ । મં. ૩ ॥

(યઃ પ્રાણતઃ નિમિષતઃ જગતઃ) ને શ્વાસોચ્છવાસ
કરનાર, અને આંખોના નિમેષોન્મેષ કરનાર, જગતના (હવિ
ષકઃ રાજા મહિત્વૈકુન્દ્રાજા) પોતાના મહિમાથી નિઃસંદેહ એક
માત્ર પ્રભુ છે, (યઃ અસ્ય દ્વિપદઃ ચતુષ્પદઃ ઈશે) ને આ
દ્વિપદ અને ચતુષ્પદોના એકમાત્ર સ્વામી છે એવા (કસ્મૈ)
સુખસ્વરૂપ (દેવાય) સકલએશ્વર્યદાતા પરમાત્માની (હવિષા)
આપણી સકલ ઉત્તમ સામગ્રીથી (વિધેમ) ભક્તિ કરીએ.

યેન ધૌઃપ્રા પૃથિવી ચ દૃઢહા યેન સ્વઃ સ્તભિતં યેન નાકઃ ।
યો અંતરિક્ષે રજસો વિમાનઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૫॥

ચ. અ. ૨૪ । મં. ૬ ॥

(યેન ધૌઃ પ્રા) ને આકાશને ઉપર તેજસ્વી બનાવ્યું
(યેન પૃથિવી ચ દૃઢહા) ને પૃથ્વીને સુદૃઢ કરી, (યેન સ્વઃ
નાકઃ સ્તભિતં) ને ઘુમ્મોઢ તથા સ્વર્ગ સ્થિર કરીને ધારણ
કયું છે, અને (યઃ અંતરિક્ષે રજસઃ વિમાનઃ) ને આ
અંતરિક્ષમાં ભરપૂર ભર્યો છે એવા (કસ્મૈ) સુખદાયક (દેવાય)
કામના કરવાને યોગ્ય પરબ્રહ્મની (હવિષા) સર્વ સામગ્રીથી
(વિધેમ) વિશેષ ભક્તિ કરીએ.

પ્રજાપતે ત્વદેતાન્યન્યો વિશ્વા જાતાનિ પરિ તા વર્મૂવ ।
 યત્કાંમાસ્તે જુહુમસ્તર્જો અસ્તુ વયં સ્યામ પતયો રયીણામ્ ॥૬॥

.જ. મં. ૧૦ । સુ. ૧૨૧ ॥

હે (પ્રજાપતે) પ્રજાપાત્રક ! (ત્યત્ અન્યઃ) તારાથી
 ભિન્ન બીજી કંઈ પણ (યતાનિ તા વિશ્વા જાતાનિ) આ
 સર્વ ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોને (ન પરિ ચલ્ય) ધેરનાર નથી.
 તુંજ સર્વવ્યાપી એક માત્ર પ્રભુ છે. (યત્કામાઃ તે જુહુમઃ) જે
 ઇચ્છા ધારણ કરીને અમે તારી ઉપાસના કરીએ છીએ (તત્ નઃ
 અસ્તુ) તે અમને મળે, (વયં) અમે સર્વ (રયીણાં પતયઃ
 સ્યામ) સર્વ સંપત્તિના સ્વામી બનીએ.

સ નો વન્ધુર્જનિતા સ વિધાતા ધામાનિ વેદુર્ધુવનાનિ વિશ્વા ।
 યત્ર દેવા અમૃતમાનશાનાસ્તૃતીયે ધામન્નધ્યૈરયન્ત ॥૭॥

યજુ. બ. ૩૨ । મં. ૧૦ ॥

હે મનુષ્યો (સઃ) તે પરમાત્મા (નઃ) આપણા (વન્ધુ)
 બ્રાતા સમાન સુખદાયક અને માતા સમાન ઉત્પાદક છે, (સઃ
 વિધાતા) સર્વ કર્મોનો વિધાતા છે, (વિશ્વા) સંપૂર્ણ
 (મુચનાનિ) લોક માત્ર અને (ધામાનિ) નામ, સ્થાન જન્મનો
 (વેદ.) જ્ઞાતા છે અને (યત્ર) જે (તૃતીયે) સાંસારિક
 સુખદુઃખથી રહિત નિત્યાનંદ યુક્ત (ધામન્) મોક્ષસ્વરૂપ પરમા-
 ત્મામાં (અમૃતમ્) મોક્ષને (આનશાનાઃ) પ્રાપ્ત કરીને
 (દેવાઃ) વિદ્વાન લોકો (અધ્યૈરયન્ત) સ્વેચ્છાપૂર્વક વિચરે
 છે તેજ પરમાત્મા આપણા ગુરુ અને આચાર્ય છે, આપણે તેમની
 અકિત કરીએ.

અમે નયં સુપથાં રાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।
 યુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેતો ઋયિષ્ઠાન્તે નમં ઇતિ વિધેમ ॥૮॥

યજુ. ભ. ૪૦ : મં. ૧૬ ॥

હે (અમે) સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપ (દેવ) સકલ સુખદાતા
 પરમેશ્વર આપ (વિદ્વાન્) સંપૂર્ણ વિદ્યાયુક્ત છે। કૃપા કરીને
 (અસ્માન્) અમને (રાયે) વિજ્ઞાન કે રાજ્યાદિ ઐશ્વર્યની
 પ્રાપ્તિ અર્થે (સુપથાં) સુંદર ધર્મયુક્ત માર્ગે (વિશ્વાનિ)
 સંપૂર્ણ (વયુનાનિ) ગ્રાહ્ય અને ઉત્તમ કર્મ (નય) પ્રાપ્ત
 કરાવે। અને (અસ્મત્) અમારા (જુહુરાણમ્) કુટિલતાયુક્ત
 (ઇતિ) પાપરૂપ કર્મને (યુયોધિ) દૂર કરે। અમે (તે)
 આપની (ઋયિષ્ઠામ્) અનેક પ્રકારે સ્તુતિરૂપ (નમ ઇતિ)
 તાત્પર્યપૂર્વક પ્રથંસાં (વિધેમ) કર્યા કરીએ અને સર્વદા
 આનંદમાં રહીએ.

(' વેદ-પરિચય ' પુસ્તકમાંથી)

વિભાગ બીજો :

વેદ સ્ત્રાધ્યાય

૧. શ્રી યજુર્વેદનો પ્રથમ અધ્યાય
૨. શ્રી અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રો
૩. મહીર્ણ ઉત્સાહ પ્રેરક વેદમંત્રો
૪. મન આવર્તન

યજ્ઞુર્વેદનો સ્વાધ્યાય

વાજસનેયિ-માધ્યંદિન-શુક્લ

યજ્ઞુર્વેદ સંહિતા

સુબોધ-ભાષ્ય

પહેલો અધ્યાય

શ્રેષ્ઠતમ કર્મના ઉપદેશ

મૂળ મરાઠી લેખક :

ખંડીત શ્રી. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

અનુવાદક :

શ્રી. નાણુકલાલ ન દલાલ ચોકસી
વડોદરા.

સ્વાધ્યાય મંડળ, ગુજરાત સાખા, રાવપુરા, વડોદરા

નિવેદન

આપણા મુખ્ય ઇલાકામાં વિશેષતઃ શ્રી યજુર્વેદ પ્રચલિત છે. તેથી આખા યજુર્વેદનું લોકભોગ્ય સરળ ભાષ્ય પ્રસિદ્ધ થાય તો ધણું જ ઉપકારક થઈ પડે, અને માલતી આવેલી વૈદિક પરંપરાને ધણું જ મદદગતી થઈ પડે તે દેખીતું છે. સ્વાધ્યાય-મંડળ, ઔષધના મુખ્ય સંચાલક શ્રી. પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજીએ આ દિશામાં સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, અને પોતે એકબે હાથે ૧, ૮, ૩૨, ૩૬ અને ૪૦ એ અધ્યાયોનું મુખ્ય ભાષ્ય મરાઠી અને હિન્દીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. સનાતન વૈદિક ધર્મોવલંબી સજ્જનોની સેવામાં તેઓશ્રીએ કરેલા પ્રથમ અધ્યાયના ભાષ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે.

સમગ્ર યજુર્વેદનું પોતાના અથર્વવેદના મુખ્ય ભાષ્ય જેવું ભાષ્ય તૈયાર થાય તેવી શ્રી૦ પંડિતજીની ધણી જ ઉત્કંઠા છે; પરંતુ આવું કાર્ય બીજા દુરંધર વૈદિક પંડિતોની વિદ્વત્તાને અને નાણાંનો સહકાર માગે છે. આવું ભાષ્ય તૈયાર કરવા માટે પ્રખર પંડિતો આ એક જ કાર્ય લેઈને બેસે તો જ પોતાના ઊંડા મનન, નિદિધ્યાસન વડે ખીલેલાં આંતર્યક્ષુધી થયેલું અર્થદર્શન તેઓ જનતાજનાદનની સેવામાં રજૂ કરી શકે. શ્રી૦ પંડિતજી આ કાર્ય ઉપાડી લેવા માગે છે. તેઓની આ પવિત્ર ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા ગુજરાતના ધર્મપ્રેમી ધનિક ગૃહસ્થો આગળ આવે તેવી પ્રજાને પ્રાર્થના છે.

શ્રી૦ પંડિતજીના ભાષ્ય સંબંધી વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી; કેમકે હાથકંઠજીને અરીસાની જરૂર જ શી ? યજુર્વેદ-કર્મવેદનો

પ્રથમ અધ્યાય વાચકના કરકમળમાં છે જ. તે પોતે જ જોઈ શકશે કે આવી સરળ ભાવવાહી ટીકા આજ સુધી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ નથી.

પેટલાદના સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર દાતાર શેઠ શ્રી રમણલાલભાઈ કેશવલાલભાઈએ યજ્ઞવેદનો આ પ્રથમ અધ્યાય ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦) રૂપિયા ઝેકહનરનું દાન આપી, સ્વાધ્યાય-મંડળ, ગુજરાત શાખાના સંપૂર્ણ યજ્ઞવેદ ભાષ્યના મનોરથને ફેટલેઈ અંશે અપનાવી લીધો છે, અને તેના ઉત્સાહને ધણો જ વેગ આપ્યો છે. તે માટે મંડળ તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માને છે, અને આવા ધર્મયજ્ઞોમાં તેઓથી હજી પણ વધારે સંગીન ભાગ લેવા કીર્તીપ્રીતિ થાય એમ અણુને પ્રાર્થે છે.

૧૧

નિવેદક :

નટવરલાલ જેઠાલાલ મહેતા,
માનદ મંત્રી,
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ગુજરાત શાખા.

રાવપુરા, વડોદરા }
જાન્યેની સં. ૧૯૬૭ }

પુરુષાર્થ સાધન

“યજ્ઞુર્વેદ” એ ‘કર્મવેદ’ છે. મનુષ્યે કયાં કર્મો કરવાં અને તે દ્વારા પોતાની સર્વોચ્ચ હિન્નતિ કેવી રીતે સાધવી, તે વિષે આ વેદમાં કહેવાયું છે. યજ્ઞુર્વેદનું ખીજું નામ ‘અ-ધ્વર-વેદ’ એવું પણ છે. ‘ધ્વર’ એટલે હિંસા કિંવા કુટિલતા. તે જોની અંદર ન હોય તે; અધ્વર કહેવાય. અર્થાત્ ‘અધ્વર’ એટલે ‘અહિંસાપૂર્વક તથા સરળતાપૂર્વક કરેલાં કર્મ’. કર્મો કરવાનાં હોય ત્યારે તેમાં અહિંસા કેવી રીતે સાધવી અને સરળ વર્તન રાખી કપટ કિંવા કુટિલતાનો બિલકુલ બહિષ્કાર કરીને પરમ પુરુષાર્થ કેવી રીતે સાધવો, તે આ વેદમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ વાજસનેયિ શુક્લ યજ્ઞુર્વેદના ચાલીસ અધ્યાય છે. તેમાંનો ચાલીસમો અધ્યાય ‘દ્વિજીવનિષદ્’ એ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનો આત્મજ્ઞાનનો વિષય અંચરૂપે પ્રથમ હિંદી તેમ ભરાડીમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલો. તે પછી આ પહેલા અધ્યાયનું પ્રકાશન થાય છે. એની અંદર ‘શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ’ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રેષ્ઠ કર્મ કરતાં કરતાં છેવટે આત્મગુણ વડે પોતાની શક્તિ પિછાનવી, એ જાતનો સંબંધ પહેલા અધ્યાયનો ચાલીસમા અધ્યાય સાથે છે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ મંત્રનો શબ્દાર્થ કરીને, અધિક સ્પષ્ટતા કરવા ખાતર તેમજ પૂર્વાપર સંબંધ બરાબર સમજાય તે ખાતર જેટલી દિષ્ટણીઓ આપવાની જરૂર જણાય છે, તેટલી જ દિષ્ટણીઓ જે તે પાન પર નીચેના ભાગમાં આપવામાં આવી છે. એટલે ઝાઝી માયાફટ વગર જે તે વેદ-મંત્રાનો અર્થ, એ વિવેચનની મદદથી, વાચકને સહેલાઈથી સમજાઈ જશે, એવી આશા છે.

ઓંધ,
૧૫ શુકલ આવધુ, }
શકે ૧૮૫૧

નિવેદક.
મી. હા. સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય મંડળ.

અનુક્રમણિકા

પુરુષાર્થ સાધન	...	...	...	...
પ્રથમોઽધ્યાયઃ (પાજસનેયિ માધ્યંદિન શુકલપાઠઃ)				૧
શ્રેષ્ઠતમ ઠર્મનો ઉદ્દેશ (પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ)	...			૬
” ગુણ અને ઠર્મ	...	...	...	૧૨૮
” અધ્યાત્મ જ્ઞાન	...	...	...	૧૩૨
” ધારકશક્તિ	...	...	...	૧૩૬
” જ્ઞાન અને વાચા...	...	...	...	૧૩૭
” નિર્ભયતા	...	...	...	૧૩૯
” માતૃભૂમિની શક્તિ	...	...	...	૧૪૧
” બળ	...	...	...	૧૪૨
” ઝાની પ્રેરણા ?	...	...	...	૧૪૪
” તમે શું કર્યું ?...	...	...	...	૧૪૬
” યશસ્વં મહત્ત્વ	...	...	...	૧૪૭
” આત્મશુદ્ધિ	...	...	...	૧૪૮
” દશપૂર્ણમાસ	...	...	...	૧૫૧
યજુર્વેદકાળ્વસંહિતાપાઠઃ	...	...	...	૧૫૭
કાળ્વસંહિતાપાઠવિશેષઃ	...	...	...	૧૬૨

तैत्तिरीय संहितापाठः ...	...	...	...	१६४
" " पाठ विशेषः...	...	...	...	१७०
काण्व सं.भा आवेक्षा वधाराना भंत्रानो वित्थार	...	...	...	१७४
तैत्तिरीय	"	-	"	१७८
आत्मज्ञान	...	...	...	१७८
सं.वधन	...	...	...	१७९
मित्रदृष्टि	...	...	...	१८०
ज्ञातीयाना दाभारा	...	...	...	१८१

યોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સનાતન તત્ત્વવીણા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

વિદ્વદ્ધર્મ પંડિતશ્રી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરની હિન્દી ' પુરુષાર્થ
બોધિની ટીકા ' સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર થાય છે.

વેદ, ઉપનિષદ તથા ગીતામાંથી ભારતીય જીવનના પ્રધાન સૂર
સમા પુરુષાર્થની પ્રબળ પ્રાણવાન ઘોષણા સાંભળવી છે ?

૧. વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનું તાત્પર્ય એટલું છે, એ વેદ, ઉપનિષદ
તથા અન્ય શાસ્ત્રોનાં મૌલિક અવતરણો અને દૃષ્ટાન્તો સાથે
જાણવું છે ?

૨. આ વિશ્વમાં વિવિધતાની પાછળ એકતા છે, વિભિન્ન તત્ત્વોમાં
અભિન્નતા બ્યાપે છે; એની ઝાંખી કરવી છે ?

૩. અધ્યાત્મવાદ તથા સાર્વભૌમિક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો સમજવા છે ?

૪. વેદાન્ત અને વ્યવહારનાં રહસ્યોને જાણવાં છે ?

૫. જ્ઞાન, કર્મ તથા ભક્તિની ત્રિવેણીનાં દર્શન કરવાં છે ?

૬. સાંખ્ય તથા યોગના ભેદ અભેદને પિછાનવા છે ?

૭. સ્વાર્થ, પરાર્થ, પરમાર્થ, પુરુષાર્થ, કર્મ, સંન્યાસ, આસક્તિ,
અનાસક્તિ, બોધસંગ્રહ, જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષનાં
રહસ્યો સમજવાં છે ?

૮. યોગ, યજ્ઞ, દાન, અહિંસા, પ્રેમ, સંયમ, સેવા અને સમર્પણના
અર્થ તથા તાત્પર્યને જાણવાં છે ?

૯. મનુષ્યનાં વિવિધ શરીરો, અવતારવાદ, વર્ણાશ્રમધર્મ, જાતિનિશ્ચય,
સિદ્ધિનાં સાધન તથા પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ સમ્બન્ધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન
મેળવવું છે ?

૧૦. ગુરુ, શિષ્ય, શિક્ષણ, સંસ્કાર, સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યના વિષ-
યમાં ઉન્નત વિચારો જાણવા છે ?

તે પંડિત શ્રી સાતવળેકરજીની વિસ્તૃત અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ પુરુષાર્થ-
બોધિની ટીકાવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને અવશ્ય વાંચો-ખરીદો.

ગુજરાતી ભાષાન્તરના ગ્રાહક થવા કિંમત મોકેલી નામ નોંધાવો.

ફરેક ભાગના રૂ. ત્રણ; ત્રણ ભાગના નવ; ટપાલ અર્થે જુદો.

વ્યવસ્થાપક, સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શાખા

રાવપુરા, વડોદરા

વૈદિક સંપત્તિ

લેખક : સ્વર્ગસ્થ પંડિત રમુનંદન શર્મા, સાહિત્ય ભૂષણ.

મુંબાઇના મુખસિદ્ધ દેશસેવક દાનવીર શેઠશ્રી શૂરભાઈ વલ્લભદાસ, એઓશ્રીએ આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા ઉદારતાપૂર્વક સંમતિ આપી છે. આશરે ૬૦૦ પાનના આ બૃહદ્ અન્યની કિંમત રૂ. ૬ થશે. ટપાલ ખર્ચ જુદું.

આ અદ્વિતીય અન્યમાં એના વિદ્વાન લેખકે વૈજ્ઞાનિક, ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક વિષયોનું, અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્ય, પુરાણાં શાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, જૂગોળ, ખજોળ, ન્યોતિય, લિપિ તથા ભાષા આદિ અનેક વિષયોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. તેમજ જુદા જુદા વિષયો પર લખાયેલા અનેક પાશ્ચાત્ય તથા પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોના વિવિધ અન્યોનું વિવેચન કરી આર્યસિદ્ધાન્તોને યુક્તિ તથા પ્રમાણો વડે પ્રુષ્ટ કર્યાં છે. આ પુસ્તકમાં વેદ અને વૈદિક સભ્યતાનું સુંદર વિવેચન તેમજ સમર્થન કરેલું છે. યજ્ઞોર્માં આયુર્વેદ, ન્યોતિય, જૂગોળ, વારણ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, પશુપાલન, સાર્વભૌમ-રાજશાસન આદિ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો સમ્બન્ધ કેવો છે એ યોગ્ય પ્રમાણો સહિત દર્શાવ્યું છે. વૈદિક સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિના દરેક ઉપાસકને આ વિરલ પુસ્તક જોવા-ખરીદવા અમે આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાન્તરના આહકે યવા નામ નોંધાવે.

વ્યવસ્થાપક,

સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શાખા

રાવપુરા, વડોદરા.

(वाजसनेयि—माहिन्दन—शुक्ल)

यजुर्वेद संहिता ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

ओ ३ म् ॥ इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ देवो वः सविता
मार्षेयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमन्या इन्द्राय
भागं प्रजावन्तीरनमीवा अयुक्ष्मा मा व स्तेन ईशत माघ-
शंसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतो स्यात बह्वीर्यजमानस्य
पशून्पाहि ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोऽसि
विश्वधा असि । परमेण धाम्ना दृष्ट्वहस्व मा ह्वामा ते
यज्ञपतिर्ह्वीषीत् ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमसि शतधारे वसोः पवित्रमसि सदसंधारम् ।
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्ता
कामधुसः ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधापाः । इन्द्रस्य त्वा
भागं सोमेनातेनचि विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनृतात्मस्यमुपैमि ॥ ५ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै
त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेपाय वाम ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो निष्टा
अरातयः उर्वन्तारिभ्यन्वेमि ॥ ७ ॥

धूर्वसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं
धूर्वीमः । देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पशितमं जुष्ट-
तमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

अहूतमसि हविधानं हव्यं हस्व मा हार्या ते युष्मपतिहर्षीत् ।
विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु वातायार्पहतं रक्षो यच्छन्तां
पञ्च ॥ ९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिरिष्येपं हव्यं हन्तां दुर्याः

पृथिव्यामुन्तारिक्षमन्वेमि । पृथिव्यास्तत्रा नाभौ सादया-
म्यदित्या उपस्थेऽग्रे हव्यं रक्ष ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रुद्रिभिः । देवीरापोऽअग्नेगुवो अग्नेपुवोऽ-
ग्रं इममग्नं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देव-
युवम् ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूयं युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूयं
प्रोक्षिता स्थ । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै
यदोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

शमास्पवंधूतं रक्षोऽवंधूता अरांतयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति-
त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरंसि वानस्पत्यो ग्रात्रांसि पृथुबुध्नः
प्रति त्वादित्यास्त्वग्नेत्तु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनुरंसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्ग्रात्रांसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व
सुशमिं शमीष्व । हविंष्कुदेहि हविंष्कुदेहि ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽमि मधुजिह्व इप्सुर्जमावदं त्वयां वयं मंघ्रातं
संघातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतं
रक्षः परापूता अरांतयोऽपंहतं रक्षो वायुर्वी विविनक्तु

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण
प्राणिना ॥ १६ ॥

धृष्टिरस्यपांस्रे अग्निमामादः जहि निष्कृव्यादंशसेधा देव-
यजे वह । ध्रुवमसि पृथिवी दध्यह ब्रह्मवनि त्वा सत्रवनि
सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वुधाय ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धुरुणमस्यन्तरिक्षं दध्यह ब्रह्मवनि त्वा
सत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वुधाय । ध्रुव-
मसि दिवं दध्यह ब्रह्मवनि त्वा सत्रवनि सजातवन्युपद-
धामि भ्रातृव्यस्य वुधाय । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि
चित् स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

शर्मास्यधधृतधरक्षोजधृता अरातयोऽदित्यास्त्वंगमिं प्र-
ति त्वादितिवेत्तु । धिपणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्व-
ग्वेत्तु दिवः स्कम्भनारसि धिपणासि पार्वतेर्या प्रति त्वा
पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्या-
नाय त्वा । दीर्घामनु प्रसिन्निमायुषे धां देवो वः सविता
हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण प्राणिना चक्षुषे त्वह
प्रहीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ता-
भ्याम् । सं वपासि समाप् ओषधीभिः समोषधयो रसेन ।
संश्रुवतीर्गताभिः पृच्यन्तां सं मधुमतीर्मधुमतीभिः
पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमोदमग्रेदिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा घर्मोऽस्ति
विश्वायुरुक्रमया उरु प्रयस्त्रोरु ते यज्ञपतिः प्रयतामग्निष्ट
त्वः मा हिंसीदेवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि
नाके ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविकथा अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा
भूपात् जिताय त्वा द्विताय त्वेकृताय त्वा ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरेसि दक्षिणः
महत्तमृष्टिः श्रुततेजा वायुरेसि तिग्मततेजा द्विपतो
वधः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसीसिपं ब्रजं गच्छ
गोष्ठानं वर्षेतु ते यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथि-
व्यांश्रुतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च त्रयं द्विष्मस्नमतो
मा मौक् ॥ २५ ॥

अपारसं पृथिन्यै देवयजनाद्व्यासं व्रजं गच्छ गोष्ठानं
 वर्षतु ते यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिन्याध्वंशतेन
 पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ।
 अररो दिवं मा पतो वृप्सस्ते द्यां मा स्कन् व्रजं गच्छ
 गोष्ठानं वर्षतु ते यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथि-
 व्याध्वंशतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुमेन त्वा छन्दसा
 परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुक्ष्मा
 चासि शिवा चासि स्योना चासि सुपदा चास्यूर्जस्वती
 चामि पर्यस्वन्ती च ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य त्रिष्टपो विरप्तिब्रुदादाय पृथिवीं ज्ञाषदानुम् ।
 यामैर्यैश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तासु धीरासो अनुदिश्य यज-
 न्ते । प्राक्षणीरासादय द्विष्टो वधोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टंश्रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टंश्रक्षो निष्टंश्रऽअ-
 रातयः । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्याये
 सम्मार्जिम । प्रत्युष्टंश्रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टंश्रक्षो
 निष्टंश्रः अरातयः । अनिशिताऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनो
 त्वा वाजेध्याये सम्मार्जिम ॥ २९ ॥

आदित्यै रात्रासि विष्णोर्वैष्णवाऽऽस्यर्जं त्वाऽदंभ्येन त्वा च-
क्षुषावपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासि सुहृद्वैभ्यो धाम्ने धाम्ने मे
भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रु-
श्मिभिः । सवितुर्वैः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण
सूर्यस्य रुश्मिभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम
नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

(વાજસનેયિ-માધ્યંદિન-શુક્લ)

યજુર્વેદ સંહિતા

પ્રથમ અધ્યાય

ત્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ

યજુર્વેદ એટલે “ કર્મવેદ ”. એમાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં અને શા માટે કરવાં તે કહેવામાં આવ્યું છે. એ યજુર્વેદનો આ પહેલો અધ્યાય છે અને એમાં શરૂઆતથી જ “ ત્રેષ્ઠતમ કર્મ ”નો મનનીય ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. યજુર્વેદમાં વાક્યો ઠાઠ ઠાઠ વાર અપૂર્ણ આવતાં હોઈ તેમના અર્થની પૂર્ણતા પાછળ આવી ગયેલાં કે આગળ આવતાં વાક્યોમાંનાં પદો આદી અધ્યાહાર છે એમ માનીને જ કરવી પડે છે. યજુર્વેદની અંદર જે મંત્રો છંદબદ્ધ અને પદબદ્ધ છે, તેમનો અર્થ ચટાવવાને આવો અધ્યાહાર કરવાની જરૂર નથી પડતી; પણ ગદ્ય મંત્રોની બાબતમાં પુષ્કળ ઠેકાણે આવો અધ્યાહાર માનીને અર્થ કરવો પડે છે. આ પહેલાં મંત્રમાં પંદર વાક્યો છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ ૧૫ સ્વતંત્ર ઉપદેશો જ છે, તેમ છતાં તેમાંનાં પહેલાં બે વાક્યોનો અર્થ

ઓરેમ્ ॥ इषे त्वोर्जे त्वा,

૧ [સવિતા દેવ] ત્વા ઇષે-
[પ્રાર્પયતુ] :

૧ સહુને અને સર્વ કંઈને
ઉત્પન્ન કરનારો દેવતાને
અન્ન માટે [પ્રેરો.]

એવા વાક્યમાંનું " દેવો યઃ સવિતા.....પ્રાર્પયતુ " એ પદ
તેમની સાથે સેવાથી જ પૂર્ણ થાય છે: અને તે આ પ્રમાણે:—

(૧) " હે મનુષ્ય! ભગવાન સવિતાદેવ (ઇષે ત્વા)
તને અન્નની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે. "
સૌથી પ્રથમ મનુષ્યે અન્ન મેળવવું જોઈએ. અન્ન સિવાય
મનુષ્ય જીવી શકે નહિ. એટલે " અન્ન મેળવવા સાથે કર્મ
કરવાને તૈયાર થા " એવો ઉપદેશ અત્રે કરવામાં આવેલો છે.
' સવિતા ' એ શબ્દ સૂર્યવાચક છે એ તો સહુને જાણીતું છે.
પણ અહીં આગળ આ શબ્દ "સવિતા યે દેવાનાં પ્રસવિતા"
(શત્ત૦ ઘા૦ ૧ । ૧ । ૨ । ૧૭) યાને ' સવિતા એ સર્વ
દેવતાઓને પેદા કરનારો પરમેશ્વર છે. ' એ અર્થમાં વપરાયો છે.
એટલે " સર્વને પેદા કરનારો પરમેશ્વર તને અન્નની પ્રાપ્તિ
સાથે કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે " એવો અર્થ પહેલા વાક્યનો
થાય છે: હવે માત્ર અન્ન મળવાથી જ કંઈ કામ સરે નહિ.
ખાંધેલું અન્ન પચાવવું જોઈએ અને તેને પરિણામે બળની વૃદ્ધિ
ચલી જોઈએ, તેથી બીજા જ મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—
(૨) " આ બધાંને ઉત્પન્ન કરવાવાળો પરમેશ્વર (ઈર્જે ત્વા)
તને બળ વધારવાની પ્રેરણા કરે ! " અર્થાત્ કે પહેલાં
પુષ્કળ અન્ન મેળવ અને પછી તે અન્નનો ઉપયોગ કરીને
બળની વૃદ્ધિ કર. " અન્નનો અતિશય ઉપયોગ કરવાથી યાને

વાયવસ્ય, દેવો વઃ સવિતા પ્રાર્પયતુ શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણે,

૨ [સધિતા દેવઃ] ત્વા ઈર્જં [પ્રાર્પયતુ]	[સર્વને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ] તને બળ મેળવવા [પ્રેરો].
૩ [યૂયં] વાયવઃસ્થ । *	૩ [તમે] પ્રાણ(૩૫) છો.

જોઈએ તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં આહાર કરવાથી અપચો થઈને બળનો નાશ ન થાય તે માટે પૂરતી કાળજી રાખજો, અને બળવૃદ્ધિ સતત થતી રહે એવી રીતે તારી દિનચર્યા રાખજો. વળી પુષ્કળ અન્ન મળ્યું અને શરીર બહુ હૃદયપુષ્ટ થયું, એથી પણ કંઈ કામ પાડું ન ગણાય. “ હું કૈણુ છું ? ” એનો વિચાર કરવો જોઈએ. બધા લોકો શરીરને જ ‘ હું ’ એમ સમજે છે. પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. ‘ (૧) શરીર, (૨) ઇન્દ્રિય, (૩) મન, (૪) પ્રાણ, (૫) બુદ્ધિ અને (૬) આત્મા ’ આ છ તરવો મનુષ્યની અંદર સમાવિષ્ટ થયેલાં છે. એ છયે તરવો મળીને જ મનુષ્ય બને છે. તે પૈકી પહેલાં બે તરવો રથૂળ છે, ત્રીજા ને ચોથા તરવો રથૂળ અને સૂક્ષ્મ તરવોને જોડનારી કડી રૂપ છે, અને છેવટના એટલે કે પાંચમા અને છઠ્ઠા નંબરનાં તરવો એ સૂક્ષ્મ તરવો છે. રથૂળ કરતાં સૂક્ષ્મ તરવોની શક્તિ અધિક હોવાને કારણે સૂક્ષ્મોનું મહત્ત્વ રથૂળ તરવો કરતાં વિશેષ છે. એટલે જ સૂક્ષ્મ તરવો મુખ્ય કહેવાય છેઃ એવું સ્વયં ત્રીજા મંત્રમાં મળે છેઃ

(૩) “ હે મનુષ્યો ! તમે બધાં પ્રાણરૂપ છો ” શરીર નાશવંત છે અને પ્રાણ તથા તેની આગળનું તત્ત્વ જે આત્મા તે જ અમર છે. યજુર્વેદના ૪૦ મા અધ્યાયમાં આજ આશયનું કથન છેઃ જેમકે, વાયુરનિલમમૃતમથેવં મસ્માન્તંશરીરમ્ (અ. ૪૦-૧૫). અર્થાત્ “ પ્રાણ એ (અન્ન + હૃલં) અપાર્થિવ અમૃત છે અને

૪, સવિતા દેવઃ યઃ શ્રેષ્ઠતમા-
ય કર્મણે પ્રાર્પયતુ ।

૪ સર્વને પેદા કરવાવાળો દેવ
તમને (બધાને) શ્રેષ્ઠતમ કર્મ
માટે પ્રેરણા કરે.

આ શરીર બરમ થનાર છે. ” ૪૦ માં અધ્યાયમાંના આ મંત્રનો
સંબંધ અહીં આ મંત્ર સાથે ઘટાવી જોતાં લક્ષમાં આવશે કે જેને
સાર અન્ન મેળવ્યું અને જેનું બળ વધાર્યું તે શરીર તે નાશવંત
છે. માટે જરૂર પૂરતી તેની ઉન્નતિ સાધ્યા બાદ સાચત શક્તિવાળાં
અન્ય તત્ત્વો જે પ્રાણ, બુદ્ધિ ને આત્મા છે તેમની ઉન્નતિ તરફ
લક્ષ અપાવું જોઈએ. આ બાબત ઠસાવવા ખાતર “ તમે પ્રાણ-
રૂપ છો ” એવો ઉપદેશ અહીં આ મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે.
અર્થાત્ હું મનુષ્યો, તમે શરીરરૂપ નથી પણ પ્રાણરૂપ છો. અગા-
ઉના એ મંત્રોમાં એકવચનનો પ્રયોગ થયેલો છે તે ધ્યાનમાં લે.
એકવચનનો એ પ્રયોગ એમ જતાવે છે કે એ ઉપદેશ વ્યક્તિગત
કરવામાં આવેલો છે. અન્ન મેળવ્યું, અને બળની વૃદ્ધિ કરવી એ
બળને બાબતો હરેકે વ્યક્તિગત કાર્યો જ છૂટકો. પણ મનુષ્ય એ
સંઘમાં રહેનાર પ્રાણી હોવાથી એની પણ આવતો “ હું સંઘમાં
રહેનારો છું ” એ ઉપદેશ બરાબર સમજી લઈને પોતાના જીવનમાં
ઉતારવો જોઈએ. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક જીવન એટલે કે સંઘજીવન.
એ જેવી રીતે તે આગળ પર કહેવામાં આવશે. (૪) સવિતા દેવઃ
યઃ શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણે પ્રાર્પયતુ । આ મંત્રનો અર્થ એવો થાય
છે કે બધાને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ તમને બધાને શ્રેષ્ઠતમ કર્મ
કરવાને પ્રેરે. અર્થાત્ કે ‘ તમે બધાં લોકોમાં અહીંની સર્વની
ઉન્નતિ સાર જરૂરજોગાં ઉત્તમ કર્મો કરો. ’ એવો ઉપદેશ
આ ૪ થા મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. કર્મ કર્મમાં પુણ્ય બેદ
છે. ‘ વિકર્મ, અકર્મ, કર્મ. શ્રેષ્ઠ કર્મ, શ્રેષ્ઠતરુકર્મ, શ્રેષ્ઠતમ

આપ્યાયધ્યમ્,

૬ [યૂયં] આપ્યાયધ્યમ્ | ૫ [તમે બધાં] વૃદ્ધિગત યાઓ.

કર્મ એવાં અનેક કર્મો છે. 'વિકર્મ' એટલે વિરૂદ્ધ કર્મ, એટલે કે જે કરવાથી અવનતિ થાય તેવું કર્મ. 'વિકર્મ' પછીના કર્મ-પ્રકારો એકએકથી અધ્યાતા પ્રકારનાં કર્મો હોય તે ગ્રંથમાં ઉત્તમે-ત્તમ દરજ્જાએ શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો છે. એટલે જ આ મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે ઠિવા મનુષ્યસંઘે શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કરવાનો મદત્વાકાંક્ષા સેવવી; અર્થાત્ હીન કહેતાં દક્ષકાં કર્મો પોતાદ્વારા ન થાય એવી ખજરદારી મનુષ્યમાત્રે રાખવી જોઈએ. આ ચાર મંત્રભાગોનો પરસ્પર સંબંધ ઘટાવી જોતાં વાચકની ધ્યાનમાં સહેજે આવી જવું જોઈએ કે પહેલાં બે મંત્રોમાં 'અન્ન મેજવ' અને બીજા બધાર' એવો જ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પાશુ 'પ્રશસ્તતમ (ઉત્તમેત્તમ) કર્મો દ્વારા અન્ન મેજવ અને બીજા (શક્તિ વધાર' એવો જ બાવાર્થ સમજવાનો છે. 'ગમે તેવું' દુષ્ટપણ કરીને અન્ન મેજવ' એવો ભાવ અસંભવ નથી જ સમજવાનો. સમસ્ત યજુર્વેદમાં 'કર્મ કરો' એવો ઉપદેશ જ્યાં જ્યાં આવે, ત્યાં ત્યાં 'પ્રશસ્તમ કર્મ કરો' એવો જ અર્થ સમજવાનો છે. એવાં શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય કર્મો કરીને જ (૫) આપ્યાય-ધ્યમ કહેતાં તમારે સદુએ પોતાનો ઉન્નતિ કરી લેવી. આપ્યાયન એટલે સર્વાંગી ઉન્નતિ 'સમવિકાસ' એ એનો ગર્ભિત અર્થ છે. "આપ્યાયન્તુ મમાંગાનિ વાકપ્રાણચક્ષુઃ શ્રોત્રમયો બલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વં બ્રહ્મ" (ઉનિપચ્છાન્તિ). અર્થાત્ કે-માર્ગ સંધર્ષા અવયવો, મારી સંધર્ષા ઇન્દ્રિયો, મારી શક્તિ વગેરે બધું જ વૃદ્ધિગત યાઓ: એ ધ્યેય અહીં રજૂ થયેલો છે. શારીરિક,

અઘ્ન્યા, ઇન્દ્રાયમામં,

૬ [યૂયં] અઘ્ન્યાઃ [સ્થ ।]

૬ [તમે બધાં ' ઢનન કરવાને
(મારી ન'ખાવાને) અયોગ્ય છો.]૭ [યૂયં] ઇન્દ્રાયમામં
[આપ્યાયધ્વમ્]૭ [તમે] 'ઇન્દ્ર માટેનો [તમારો]
ભાગ [વધારી આપો.]

માનસિક, વ્યક્તિગત, તેમજ સામુદાયિક એવી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ આ 'આપ્યાયન' શબ્દ દ્વારા સૂચવાય છે. અન્ન મેળવવું, બળ વધારવું, પ્રાણશક્તિની વૃદ્ધિ કરવી, અને પ્રશસ્તતમ કર્મો કરવાં-એ બધું આપણો સઘળાંનો વિકાસ થાય, સઘળાંનો અબ્યુદય થાય એટલા માટે જ આવશ્યક છે. કારણ કે (૬) તમે બધાં 'અઘ્ન્યાઃ' કહેતાં મારી ન'ખાવાને અયોગ્ય છો. તમારી શક્તિનો વિકાસ થાય એ બરાબર નથી. કે મનુષ્યો ! તમે પોને યજ્ઞને પોતાનો નાશ કરો એ કિંવા ખીજા કોઈ દ્વારા તમારો નાશ થાય એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. બધી રીતે તમારી ઉન્નતિ જ થવી જોઈએ. તમારી અબાદી થાય, તમારી વૃદ્ધિ થાય એવા જ પ્રકારનાં આચરણો તમારે કરવાં પડે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ તમારો નાશ કરવાને તરફ અને તો તમારે તેનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ અને તેની સામે થવું જોઈએ, અને તેમ કરીને તમારી સર્વોચ્ચ ઉન્નતિનો માર્ગ તમારે નિષ્કંટક બનાવવો જોઈએ; એ જ અત્યારે તમારું પ્રશસ્તતમ કર્મ છે. આ રીતની તમારી સર્વોચ્ચ ઉન્નતિ સાધવાનું શક્ય અને એટલા ખાતર તમે (૭) ઇન્દ્રાય મામં યેષ્ઠનમાય કર્મણે આપ્યાયધ્વં યાને (તમારા) નરેન્દ્ર માટેના (તમારી પ્રાપ્તિના આપવા લાયક વાજખી) ભાગમાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવા ખાતર વધારો કરી આપીને તેને સોંપી દો. તમારા શત્રુનો નાશ કરનાર

પ્રજાવર્તારનમીવા અયદ્મા, મા વ સ્તેનર્દૃશત,
માઘશંસો, ધ્રુવા અસ્મિન્ ગોપતૌ સ્યાન .

૮ [ય્યં] પ્રજાવર્તીઃ,
૯ અનમીયાઃ
૧૦ અયદ્માઃ [સ્ય]

૮ [તમે] પ્રજાવર્તી.
૯ નીરોગી.
૧૦ [અને] ક્ષયાદિ રોગગ્રસ્તિ
[થાઓ.]

જે શક્તિ છે તેને ઇન્દ્ર કહેવામાં આવે છે. (ઇન્દ્ર શશ્વન્ દણાતિ
इति इन्द्रः) એવા નરેન્દ્રનો ભાગ નરેન્દ્રને લવાશે કરી દોષાથી
તે તમારા લાભમાં ઉત્તમ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર ચલાવીને મુરોજ્ય-
વ્યવસ્થા દ્વારા તમારી ઉત્તમ આજ્ઞા સાધશે, અને એ રીતે રાજ્ય
તથા પ્રજા એક ખીખના સદાયક બનીને, એક જથ્થા લગીમળીને
પોતાની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિનાં કાર્ય કરતાં રહેશે તો બન્નેની ઉન્નતિ
ખાત્રીથી થતી રહેશે. એટલા માટે નરેન્દ્રનો ભાગ તેને લવાશે કરી
દેવાનું વિસરવું નહિ. આ પ્રમાણે મુરોજ્ય અને સ્વરાજ્યના તંત્ર
નીચે તમે રહેશો તો, (૮ થી ૧૦) પ્રજાવર્તીઃ, અન્ + અમીયાઃ,
અ-અયદ્માઃ કહેતાં તમે ઉત્તમ સંતતિવાળાં, નીરોગી વ ક્ષયાદિ રોગ
વગરનાં બનીને સુખી જીવન જીવવાને યોગ્ય બનશો. કારણ, ઉત્તમ
પ્રકારની કર્તવ્યશીલ સંતતિ પ્રાપ્ત થવી તથા રાષ્ટ્રમાં રોગરાહનો ઉપદ્રવ
ન થાય તેનો આધાર ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા પર જ રહેલો છે. જે રાજ્ય-
વ્યવસ્થાને યોગે રોગરાહ કમી થાય, ઉત્તમ પ્રકારનો કાર્યશક્તિવાળો
પ્રજા પાકે, તે જ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ એમ સમજવું. કદાચ મોઢું
દુષ્ટ, સ્વાર્થી અગર ચોરવૃત્તિના દુષ્ટ માનવીનો અમલ તમારા પર ચાલુ
થાય તો, (૧૧-૧૨) સ્તેનઃ ઘઃ માર્દૃશત, અઘશંસઃ ઘઃ માર્દૃશત
કહેતાં, 'ચોર તમારો સ્વામી અથવા શાસનકર્તા ન બને, તેમજ

વહ્નીર્યજમાનસ્ય પશુન્પાદિ ॥ ૧ ॥

૧૧ સ્તેનઃ ષઃ મા ઈશત	૧૧ ચોર તમારો સ્વામી ન બને
૧૨ અઘશંસઃ [ષઃ] મા [ઈશત]	૧૨ પાપી [તમારો સ્વામી] ન [બને]
૧૩ યસ્મિન્ ગોપતૌ દ્યુવા સ્યાત	૧૩ આ ગોપતિ (બૂપતિ) પાસે, સ્થિર રહે.
૧૪ વહ્નીઃ (પ્રજાઃ) સ્યાત ।	૧૪ પુષ્કળ (પ્રજા) થાઓ.

પાપી તરીકે જેની ખ્યાતિ છે એવો કુદૃષ્ટ તમારા પર અધિકાર ન જમાવે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે ચોર અગર પાપીના અમલ નીચે તમે રહેશો નહિ. ચોર અગર પાપી તમારા પર અધિકાર જમાવવા માગે ત્યારે તમે તેનો સામનો કરજો. તેને દરાવીને દૂર દૂર, ભગાડી દેજો. 'ચોર અને પાપીના અધિકાર નીચે નહિ જ રહીએ' એવો દૃઢ નિશ્ચય તમે કરજો. અર્થાત્ કે તમારા શત્રુને સ્વરાત્રુ તરીકે જે માનતો હોય, અને તે શત્રુને મિટાવી દેવાને પોતાની તમામ શક્તિ ખર્ચી નાખવાને જે તત્પર હોય, તેવાને જ તમે તમારો ઇન્દ્ર યાને શાસક માનજો અને તેના અધિકાર નીચે તમે આનંદથી રહેજો. (૧૩) યસ્મિન્ ગોપતૌ દ્યુવા સ્યાત કહેતાં આવા પૃથ્વીપતિના અધિકાર (સત્તા) નીચે સુસ્થિર (કાયમ) રહેજો. જે રાજા તમારું ધન લૂંટતો ન હોય તથા તમારી સંગાથે પાપાચાર કરતો ન હોય, એટલું જ નહિ પણ તમારી ગૌ કહેતાં બૂમિ-માત-બૂમિનું ખરા અંતઃકરણપૂર્વક (પતિઃ=પાતિ) ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરતો હોય એવા રાજાના શાસન તમે આનંદે રહેજો, અને (૧૪) વહ્ની સ્યાત કહેતાં પુષ્કળ રીતે વધજોઃ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ.

૧૬ યજ્ઞમાનસ્ય પશૂનપાહિ । ૧૫ યઃ કરનારનાં પશુઓનું
પાલન (રક્ષણ) કર.

શુભોની દષ્ટિએ, કર્તાવ્યની દષ્ટિએ, તેમજ બીજી બધી દષ્ટિએ તમારી અભિવૃદ્ધિ કરતા રહેજો. અર્થાત્ કે તમારી વસતીવાડી જોમ વધવા દેજો, તેમ તમારા ઇતર શુભોનો પણ વિકાસ થવા દેજો. (૧૫) યજ્ઞમાનસ્ય પશૂન પાહિ એટલે કે 'યજ્ઞમાન (કહેતાં યજ્ઞ કરવા-વાળા) નાં પશુઓનું રક્ષણ કરજો.' અત્રે યજ્ઞમાન કોણ, તેનાં પશુ કોણ, અને તેમનું પાલન અથવા રક્ષણ કરવાનું તે કેવી રીતે એનો આપણે વિચાર કરીએ, તો 'આત્મા યજ્ઞમાનઃ' (કૌં. બ્રાં. ૧૭. ૭. ગૌં. બ્રાં. ૩. ૬-૮). 'इन्द्रियाणि पश्यः (નૃં. પૂં. ૩. ૧. ૮) અહીં પહેલા નંબરનો યજ્ઞમાન આત્મા કરે છે, અને તેનાં પશુ તરીકે દશ ઇન્દ્રિયો કરે છે. ઇન્દ્રિયો એ આત્મા નામના યજ્ઞમાનનું પશુધન છે. એ પશુઓ ચરવા કાળે સારે નરસે ઠેકાણે ફેરવવા કરે છે: એમ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. એટલા માટે એમના પર દેખરેખ રાખનાર તરીકે કોઈને નીમવો જોઈએ, અને તેની નજર બહાર તેમને જવા દેવાં ન જોઈએ. નહિ તો એ પશુઓ ખેતરમાં આવેલો હરિયાળો ચારો ખાવાને દોટ મૂકશે, અને પરિણામે ભોગવિષયોના ખાધરામાં પટકારો. બીજા નંબરનો યજ્ઞમાન યજ્ઞ કરનારો યાજ્ઞક છે. એનું પશુધન ગાય, વાછરડાં વગેરે ઢોરોનું બનેલું હોય છે. એ ઢોરોનું પશુ, તેઓ અવળે માર્ગે ચઢી જાય નહિ એટલા ખાતર, રક્ષણ કરવું ધટે છે; કારણ કે તેમના દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં દૂધ, ઘી યજ્ઞમાં આહુતિ તરીકે ઉપરાય છે. ત્રીજા નંબરનો યજ્ઞમાન પ્રજાપાલક રાજા કહેવાય, 'यज्मानो ह्येव...प्रजापतिः' (શં. બ્રાં. ૧. ૬. ૧. ૨૦) એટલે કે 'પ્રજાનું પાલન કરનાર રાજા એ રાષ્ટ્રનો યજ્ઞમાન છે'

વર્માઃ પવિત્રમસિ

૧૬ યસોઃ પવિત્રં મસિ

૧૬ વૃં પસુની શુદ્ધિ કરનાર
સાધન છે.

અને તે રાષ્ટ્રના અશ્વમેધઃ । (શાં. માં ૧૩ । ૧ । ૬ । ૬ ;
સૈં ૩ । ૮ । ૧ । ૪) રાષ્ટ્રરૂપી અશ્વમેધનું અનુષ્ઠાન કરે છે.
આ પ્રજાપતિ કહેતાં રાજારૂપી યજ્ઞમાનના રાષ્ટ્રીય મહાપુરુષનાં
પશુઓ જોવા જઈએ તો તે વિવિધ પ્રકારનાં રાષ્ટ્રકાર્ય કરવાને
સાર રાજા તરફથી નિમાયકતા અધિકારીઓ છે. આ અધિકારીરૂપી
પશુઓ કોઈ કોઈ વારે લાંચ રુશવત વગેરે ખાઈને અવળે માર્ગે
ઊતરી પડે છે. એટલે આ અધિકારીરૂપી પશુઓ પોતાનાં કર્તવ્ય-
કર્મોનું ઊક્ષધન ન કરે એટલા ખાતર તેમના ઉપર એક નિરીક્ષક
નીમાવે જોઈએ અને તેણે તેમને અવળે માર્ગે જતાં અટકાવવા
જોઈએ. આ પ્રમાણે આ મંત્રભાગમાંના ‘ યજ્ઞમાન ’ ‘ પશુ ’
અને ‘ તેમના પાલન અથવા રક્ષણ ’ને અર્થ સમજવાનો છે.
આ વિશિષ્ટ અર્થની સમગ્રપૂર્વક આ મંત્રનું મનન કરવાથી આ
ઉપદેશમાંથી વાચકને પુષ્કળ જોષ મળે તેમ છે. આ પહેલાં મંત્રના
આવા સામાન્ય પ્રકારના ઉપદેશ પછી કેટલાકના મનમાં એવી
સાગણી ઊભી થવાનો સંભવ છે કે “ આપણે તો કેવળ અશક્ત
અને તુચ્છ પ્રાણી છીએઃ આવી જાતની સર્વોચ્ચ ઊન્નતિનું પ્રયત્ન
કાર્ય સાધવાનું આપણું તે શું ગણું ? આ તુચ્છતાનો ભાવ સમૂળગો
રાજા દેવા ખાતર ખીજા મંત્રની અંદર, ‘ મનુષ્યની શક્તિ કેવડી
ઝાટી છે ’ તે કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય પોતાને કેવળ તુચ્છ-
નાથીજ વસ્તુ સમજે છે, પરંતુ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ તેની શક્તિ કેવડી
ઝાટી છે તે જુઓઃ—(૧૬), “ યસોઃ પવિત્રં મસિ ” એટલે

‘તું’ વસ્તુઓને પવિત્ર કરવાનું સાધન છે. ’ પવિત્ર એટલે
 ‘શુદ્ધ કરવાનું સાધન, જેવું કે-ચાળણી, ગળણી વગેરે. [‘વસ્તુનાં
 પાપકથાસ્મિ’ યાને ‘વસ્તુઓને પાવન કરવાવાળો હું છું’
 એવું ગીતાવચન છે (ગી. ૧૦-૨૩). ‘પાપક’ શબ્દનો અર્થ
 ‘અગ્નિ’ તેમજ ‘પવિત્ર કરનાર’ એવો જે પ્રકારનો થાય છે.
 આ મંત્રમાંના ‘વસોઃ પવિત્ર’ એ વાક્યની ‘વસ્તુનાં પાપકઃ’
 એ ગીતાવાક્ય સાથે સરખામણી અવશ્ય કરવા જેવી છે.]
 વસ્તુના આઠ પ્રકાર છે:—‘અદૃશ્યઃ.....અમિશ્ય પૃથિવી ચ
 વાયુમાનસરિક્ષં આદિત્યચ ચૌષ્ઠચન્દ્રમાચ નક્ષત્રાણિ ચૈતે
 વસતઃ, પતે દીદંત્યર્થં વાસયન્તે ॥ (શંખા ૧૧.૧૬.૧૬.૧૬)
 એટલે કે-અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અન્તરિક્ષ, આદિત્ય, સૂર્ય, ચંદ્રમા,
 અને નક્ષત્રો એ આઠ વસ્તુઓ કહેવાય છે, કેમકે તેઓ બધાને
 ઘૂસાવે છે યાને બધાની અંદર રહેલાં છે. બ્રહ્માંડની અંદરના આ
 વસ્તુઓ પ્રત્યેક પિંડમાં વ્યાપેલા છે. ‘પિંડે તે બ્રહ્માંડે’ આ
 ન્યાય બધે જ પ્રસિદ્ધ છે. તે મુજબ આ શરીરની અંદર આ પૃથ્વી
 આદિ આઠ વસ્તુઓનો નિવાસ હોય તેમને પવિત્ર કરવાનું કામ
 યાને એ વસ્તુઓને ચાળી ગાળીને શુદ્ધ કરી લેવાનું કામ આ
 ઠેકાણે જીવાત્મા કરતો રહે છે. એટલે આ દેહમાં ન્યાં લગી જીવ
 હોય ત્યાં લગી દેહ પવિત્ર રહે છે, પણ ન્યાં તે નીકળી ગયો કે
 લાગલો દેહ અપવિત્ર બની જાય છે. આ આઠ પ્રકારના વસ્તુ
 ઓને આ શરીરમાં ધારણ કરીને તેમને પવિત્ર સ્થિતિમાં રાખવાનું
 કાર્ય આ જીવાત્મા કરતો હોવાથી તેને માટે ‘વસ્તુઓને પવિત્ર
 (પાવન) કરવાવાળો’ એવું અત્રે કથાયું છે. આમ ‘જીવાત્મા’
 એ વસ્તુઓને ધારણ કરવાવાળો અને તેમને પાવન અથવા
 શુદ્ધ કરવાવાળો હોવાથી તેની યોગ્યતા બહુ જ મોટી

ઘૌરસિ, પૃથિવ્યસિ,

૧૭ ઘૌઃ અસિ ।

૧૭ વું ઘુબોઠ છે.

૧૮ પૃથિવી અસિ ।

૧૮ વું પૃથ્વી છે.

હરે છે. પંચ મહાંબૂતો પર અધિકાર ચલાવવાની શક્તિ એ
 તેનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તે પછી, ‘હું’ શક્તિહીન છું’
 એવું માનવાને અનુભ્ય માટે કંઈ જ કારણ નથી. (૧૭-૧૮)
 “ ઘૌઃ અસિ, પૃથિવી અસિ । ” કહેતાં ‘ઘુબોઠ વું’ છે, પૃથ્વી
 બોઠ વું જ છે, અને અંતરિક્ષબોઠ પણ વું જ છે. ‘આ પ્રમા’
 હે અનુભ્ય ! વું જ ત્રિબોહી સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ કે તારી પોતાની
 અંદર જ આ ત્રણે બોઠ આવેલા છે. “ નામ્યા આસ્તોઽન્તરિક્ષ-
 શીર્ષો ઘૌ સમવર્તત । પદ્મયાં ભૂમિઃ । ” (ઋ. ૧૦-૬૦-૧૪;
 વાં. ૫. ૩૧-૧૩). એટલે કે નાભિ મધ્યે અંતરિક્ષ, મસ્તક મધ્યે
 ઘુબોઠ, અને પેગોમાં ભૂમિનાં સ્થાનક છે, મતમય કે વિરોઢ
 પુરૂષના, બ્રહ્માંડદેહમાં જેમ ત્રિબોહીનું સ્થાન છે, તેમજ જીવાત્માના
 પિંડદેહમાં પણ તેનું સ્થાન છે. માનવીનું મસ્તક, તેનો મધ્યભાગ
 અને નીચલો ભાગ એ અનુક્રમે ઘુ, અંતરિક્ષ અને ભૂબોઠ છે. આ
 પ્રમાણે આ ત્રિબોહીનો સામાન્યવૈભવ અનુભવના દેહમાં મેળાડ છે
 “ શિરો દેષકોશઃ । (અથર્વ ૧૦-૨-૨૭) મથદ્વારા દેયાનાં
 પૂઃ...સ્વર્ગઃ । (અથર્વ ૧૦-૨-૩૧) એટલે કે ‘મસ્તક એ દેવોનો
 ખળનો છે. નવદારવાણી આ (શરીરરૂપી) નગરી એ સ્વર્ગ છે.’
 આ બધાં વૈદિક વર્ણનો પરથી, અનુભ્યની શક્તિ કેવડી મોટી છે
 તેની કંપના કરી શકાશે. અનુભ્યની એ શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો
 છે. બીજની અંદર જેવી રીતે વૃક્ષ છુપાયેલું છે, તેવી જ રીતે
 અનુભ્ય દેહની અંદર ત્રિબોહી સમાયેલું છે. પ્રવ્રત્ન કરવામાં આ

ઘૌરસિ, પૃથિવ્યસિ,

૧૭ ઘૌ: અસિ ।

૧૭ વું છુલોક છે.

૧૮ પૃથિવી અસિ ।

૧૮ વું પૃથ્વી છે.

હરે છે. પંચ મહાભૂતો પર અધિકાર ચલાવવાની શક્તિ એ તો તેનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી, ‘હું શક્તિહીન છું’ એવું માનવાને મનુષ્ય માટે કંઈ જ કારણ નથી. (૧૭-૧૮)

“ ઘૌ: અસિ, પૃથિવી અસિ । ” કહેતાં ‘છુલોક વું છે, પૃથ્વી-લોક વું જ છે, અને અંતરિક્ષલોક પણ વું જ છે. ’ આ પ્રમાણે, હે મનુષ્ય ! વું જ ત્રિલોકી સ્વરૂપ છે. અર્થાત્-કે તારી પોતાની અંદર જ આ ત્રણે લોક આવેલા છે. “ નામ્યાં આસીદન્તરિક્ષ-શીર્ષ્ણો ઘૌ સમવર્તત । પદ્મ્યાં ભૂમિઃ । ” (ઋ. ૧૦-૬૦-૧૪; વાં. ય. ૩૧-૧૩). એટલે કે નાભિ મધ્યે અંતરિક્ષ, મસ્તક મધ્યે છુલોક, અને પગોમાં ભૂમિનાં સ્થાનક છે, મતલબ કે વિરોધ પુરૂષના, ધ્રુવોડેહમાં જેમ ત્રિલોકીનું સ્થાન છે, તેમજ જીવાત્માના પિંડદેહમાં પણ તેનું સ્થાન છે. માનવીનું મસ્તક, તેનો મધ્યભાગ અને નીચલો ભાગ એ અનુક્રમે છુ, અંતરિક્ષ અને ભૂલોક છે. આ પ્રમાણે આ ત્રિલોકીનો સામાન્યવૈભવ મનુષ્યના દેહમાં મોગ્નુદ છે.

“ શિરો દેવકોશઃ । (અથર્વ ૧૦-૨-૨૭) નયદ્વારા દેયાનાં પૂઃ...સ્વર્ગઃ । (અથર્વ ૧૦-૨-૩૧). એટલે કે ‘ મસ્તક એ દેવાનો ખગ્નનો છે. નવદ્વારવાળી આ (શરીરરૂપી) નગરી એ સ્વર્ગ છે. ’ આ બધાં વૈદિક વર્ણનો પરથી, મનુષ્યની શક્તિ કેવડી મોટી છે, તેની કક્ષપના કરી શકાયે. મનુષ્યની એ શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો છે. બીજની અંદર જેવી રીતે વૃક્ષ છુપાયેલું છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય દેહની અંદર ત્રિલોકી સમાયેલું છે. પ્રયત્ન કરવામાં આવે

માતરિશ્વનો ઘર્મોસિ, વિશ્વધાઽસિ,

૧૯ માતરિશ્વનઃ ઘર્મઃ અસિ । ૧૯ તું પ્રાણુની ઉચ્ચતા છે,
૧૦ વિશ્વધા અસિ । ૨૦ તું સહુનો પારક છે.

તો તેની આ શક્તિ વૃદ્ધિમત થતી દેખાય. અહીં દેખાડવાનું છે તે એ જ કે મનુષ્ય વાસ્તવિક રીતે કંઈ દુર્બળ નથી. એટલે તે જો પોતાની ઉન્નતિ માટે યતન કરશે તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં તેનો વિકાસ થશે જ થશે. આ ઉપદેશ અંરુપત મંત્રભાગનો હોઈ મનુષ્યમાત્રે બરાબર લક્ષમાં લેવો ધટે છે. (૧૯) “ માતરિશ્વનઃ ઘર્મઃ અસિ । ” યાને ‘ પ્રાણુની ઉચ્ચતા તું છે. ’ શરીરની અંદર ન્યાં લગી પ્રાણુની હાજરી હોય છે, ત્યાં લગી જ શરીરમાં ઉચ્ચતા રહે છે, પ્રાણ નિસરી ગયા કે સોગલું શરીર હંકુંગાર બની જાય છે. ‘ મા-તરિ-શ્વા ’નો અર્થ ‘ આકાશમાં સંચરનારો વાયુ ’ એવો થતો હોઈ એ માતરિશ્વા જ માનવ શરીરમાં પ્રાણ રૂપે કાર્ય કરે છે. પરંતુ જીવાત્માની હાજરી શરીરમાં ન્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી જ પ્રાણુની હાજરી તેમાં રહે છે અને તે શરીરને ઉચ્ચ રાખે છે. અર્થાત્ કે ઉચ્ચતા રાખવાનું કામ પ્રાણ દ્વારા જીવાત્મા જ મુખ્યત્વે કરે છે, એવું અહીં કહેવાયું છે. એ ઉદ્દેશપૂર્વક આ વર્ણન દ્વારા જીવાત્માની જ એક શક્તિનું વર્ણન અત્રે કરવામાં આવ્યું છે; અને બાહ્ય વાયુને તાપમામાં લઈ શરીરને ઉચ્ચ રાખનારો ‘ હું ’ જ છું એવો બોધ મળે છે. (૨૦) ‘ વિશ્વ-ધા અસિ ’ કહેતાં ‘ તું ’ સર્વને પારકું કરવાવાળો છે. ’ ત્રિલોકીને પારવાવાળો આ જીવાત્મા છે એવું તો આ પહેલાંના ૧૭ થી ૧૯ મંત્રભાગોના વિવેચનમાં બતાવાઈ ગયું છે. ત્રિલોકી એટલે જ વિશ્વ. બ્રહ્માંડમાંનું વિશ્વ જેમ

પરમેણ ધામ્નાદૈહસ્વ, મા હ્રાઃ,

૨૧ પરમેણ ધામ્ના દૈહસ્વ ।

૨૧ તું પરમધામની સહાયથી
વિકસ.

૨૨ માહ્વાઃ ।

૨૨ કુટિલ યદરા મા.

પરમાત્મા ધારણ કરે છે, તેમજ પિંડ મધ્યેનું વિશ્વ આ જીવાત્મા ધારણ કરે છે. પિંડાભિમાની જીવાત્મા શરીર છોડીને નીકળી જાય છે, ત્યારે એકલું અદુલ્લુ બનેલું આ શરીર સડવા માંડે છે. તે પરથી જ જીવાત્મા વિશ્વનું ધારણ કેવી રીતે કરે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. પરમાત્મા એ બ્રહ્માંડના વિશ્વનો ધારક છે અને જીવાત્મા એ મિંડરૂપ વિશ્વનો ધારક છે. પહેલો એટલે કે પરમાત્મા 'પરમપિતા' છે, અને બીજો એટલે કે જીવાત્મા એ તેનો 'અમૃતપુત્ર' છે. આમ હોય પુત્ર પોતાના પિતાને આશરે વિકસે છે વા ઉન્નત થાય છે, એ જ વાત આના પછીના મંત્ર-ભાગમાં કથાઈ છે. (૨૧) " પરમેણ ધામ્ના દૈહસ્વ, "નો માયનો ' તું પરમધામની સહાય વડે વધ કહેતાં વિકાસ પામ ' એવો થાય છે. ' પરમધામ ' એટલે કે ' મોડું ઘર. ' અને મોડું ઘર તો જીવાત્માનો પિતા-જે પરમાત્મા તેનું જ કહેવાય ને ? જીવાત્માનું ઘર એ સૂક્ષ્મધામ કહેવાય. એ સૂક્ષ્મધામને નિજ શક્તિના વિકાસપૂર્વક વિશાળ બનાવવાનું છે. પરમધામની અંદર સૂર્યોદિ જે દિવ્ય પદાર્થો છે, તેમનો જ અંશ આપણા આ સૂક્ષ્મ-ધામમાં નેત્રાદિ રચાનકોમાં સૂક્ષ્મ રૂપે મોળીયું છે. એટલે જ નેત્રોની શક્તિ સૂર્યના પ્રકાશ દ્વારા વૃદ્ધિ પામે છે અને અંધકારના યોગે એાછી થાય છે. આટલા પરથી ' વૃદ્ધિ કિંવા વિકાસ 'નો નિયમ વાયોના ખ્યાલમાં સહેજે આવી જશે. અર્થાત્ કે આપણા શરી-

મા તે યજ્ઞપતિર્હાર્ષીત્ ॥ ૨ ॥

૨૨ તે યજ્ઞપતિઃમાઘાર્ષીત્ ।

૨૩ તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન
બનો.

૨માં રહેલાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો વિકાસ વિશ્વમાં રહેલાં મહત્ તત્ત્વોની સહાયથી જ કરવાનો છે. વિકાસ વા ઉન્નતિનો એ જ નિયમ છે. ઉન્નતિના સઘળા નિયમો આ મુદ્દા પર જ રચાયા છે. એટલે જ મંત્રમાં કથાયું છે કે, તું “ પરમધામની સહાય વડે નિજ સૂક્ષ્મધામને દૃઢ કર (એટલે કે વિકસાવ.). ” (૨૨) માઘાઃ એ મંત્રભાગથી ‘ તું કુટિલ થઈશ મા ’ એવું ઉપદેશાયું છે. મનુષ્યમાં કુટિલતા દાખલ થઈ એટલે તેનો નાશ થયો જ સંમજવો. શરૂઆતમાં તો કુટિલતાથી કાયદો થાય છે એમ મનુષ્યને લાગે છે. પરંતુ એવટ પછી તેનો વિચાર કરી જોવાથી તરત જ ખ્યાલમાં આવી જાય છે કે ‘ કુટિલતા દ્વારા કુટિલતા આચરનાર મનુષ્યનો પોતાનો જ નાશ થાય છે. મતલબ કે કુટિલતા આત્મધાતક છે. (૨૩) તે યજ્ઞપતિઃ મા ઘ્રાર્ષીત્ કહેતાં ‘ તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન બનો. ’ અર્થાત્ કે જે કર્મ પાછળ તું તારી શક્તિ અર્પે તે કર્મ જે સામુદાયિક કહેતાં જાહેર હિતનું હોય, તો તે સામુદાયિક કાર્યનો મુખ્ય સંચાલક સુદ્ધાં કુટિલ ન બનવો જોઈએ. કારણ કે મુખ્ય સંચાલકમાં કુટિલતાનો દોષ દાખલ થતાં તેના બધા જ અનુયાયીઓ કુટિલ બનશે અને પરિણામે સહુનો જ નાશ થશે. એટલે જ આ યજ્ઞવેદમાં જે કર્મો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે બધાં ‘ અ-ષ્વર ’ કહેતાં અકુટિલ અથવા અદિસાપૂર્ણ કર્મો સમજવાનાં છે. અકુટિલ કર્મોનું આચરણ એનું જ નામ યજ છે. ‘ સમુદાયમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ, આખો સમુદાય અને સમુદાયનો

વસોઃ પવિત્રમસિ શતધારં, વસોઃ પવિત્રમસિ સદસ્યધારમ્ ।
 દેવસ્ત્વા સવિતા પુનાતુ વસોઃ પવિત્રેણ શતધારેણ મૃષ્વા,
 કામધુક્ષઃ ॥ ૩ ॥

૨૪ વસોઃ શતધારં પવિત્રં
 અસિ ।

૨૫ વસોઃ સદસ્યધારં પવિત્રં
 અસિ ।

૨૪ તું સેંકડો ધારાવાળા વસુ-
 ઓની શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે.

૨૫ તું હજારો ધારાવાળા વસુ-
 ઓની શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે.

નેતા : એ બધા જ સરળ વર્તનવાળાં હોય, અને તે પૈકી કોઈ જ કુટિલ ન બને —એ જ આ એ મંત્રભાગોનો ભાવાર્થ છે. (૨૪-૨૫) વસોઃ શતધારં સદસ્યધારં પવિત્રં અસિ । એટલે કે ‘ વસુઓને શુદ્ધ કરવાનું સેંકડો ને હજારો ધારાવાળું સાધન તું જ છે. ’ [અગાઉ ૧૬મા મંત્રભાગના ૨૫ષ્ટીકરણમાં ને કહેવામાં આવ્યું છે તે અહીં વાચકોએ ફરી જોઈ જવું. તેમાં સૂચવેલું પવિત્રકરણ વા શુદ્ધિકરણનું કાર્ય જીવતમા પોતાના હજારો ધારાપ્રવાહોથી કરે છે, એવું અત્રે પ્રતિપાદન થયેલું છે]. જીવતમાની શક્તિ આ શરીરમાં અને આ જન્મતમાં અનંત રીતે કાર્ય કરી રહી છે, એ આ મંત્રભાગો દ્વારા દેખાડવામાં આવ્યું છે. આ જીવતમાના પરમધામમાં રહેવાવાળો પરમપિતા પરમાત્મા હોઈ તેનામાં જ ઉપરોક્ત આઠ વસુઓને પવિત્ર કરવાની—શુદ્ધ કરવાની, શક્તિ છે જ છે, અને એ શક્તિના હજારો પ્રવાહ દ્વારા એ મુમુક્ષુ વિશ્વનું પવિત્રકરણ કરતો રહે છે. એ જ પરમપિતા તારું કહેતાં મનુષ્યનું પવિત્રકરણ કરે, એમ આના પછીના મંત્રભાગમાં કહેવાયું છે. (૨૬) “ સુ-પ્ત્વા સવિતાદેયઃ શતધારેણ વસોઃ પવિત્રેણ સ્વા પુનાતુ । એટલે સર્વને ઉત્તમ પ્રકારે પવિત્ર કરનારો સર્વનો

૨૬ સુપ્વા સચિતાદેવઃ શત-
ધારેણ વસોઃ પવિત્રેણ ત્વા
પુનાતુ ।

૨૬ ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરનાર
સર્વનો ઉત્પાદક દેવ સેંકડો
ધારા દારા વસ્તુઓને
પવિત્રીકરણ કરવાના સાધન
વડે તને પવિત્ર કરે.

૨૭ કાં અધુક્ષઃ ?

૨૭ તેં કષ્ઠ (ગાય) નું દૂધ
ઠાઢ્યું છે વા ?

ઉત્પાદક દેવ સેંકડો ધારા દારા વસ્તુઓનું પવિત્રીકરણ કરવાના
સાધન વડે તને પવિત્ર કરે. ' અર્થાત્ કે હે મનુષ્ય ! આ જન્મનિયંતા
પરમેશ્વર તરફ જોઈ જીવે તું વળીશ, તો તે તારું પવિત્રીકરણ સર્વ રીતે
કરશે જ કરશે. પણ તે માટે તારું મન તારે તેના પ્રત્યે વાળવું,
જોઈશે. તેમ થશે તો જ તું પવિત્ર બનીશ અને ઉન્નત પણ થઈશ.
પણ તેને છોડીને તું બીજી તરફ વળીશ તો તારી અવનતિ જ
થશે. આ વાત તું ધ્યાનમાં રાખજે. [પાછળ આવી ગયેલા ૧૭
થી ૨૦ નંબરના મંત્રભાગોમાં ' તારા આ સૂક્ષ્મ ધામમાં સ્વર્ગ
પણ છે ' એવું કહેવાયું છે, એટલે સ્વર્ગીય કામધેનુની હાજરી
પણ ત્યાં હોય જ. ' એ કામધેનુનું દૂધ તું પીએ છે ખરોતે ?
કે પછી એ કામધેનુનું અમૃત છોડીને બીજા કયા વિષનું પાન તું
કરે છે ? એની તપાસ કરવાના ઉદ્દેશથી આગળનો મંત્રન પૂછાયો
છે કે-] (૨૭) કાં અધુક્ષઃ ? યાને ' કષ્ઠ ગાયનું દૂધ તેં ઠાઢ્યું
વા ? ' અર્થાત્ કે આ સ્વર્ગીય કામધેનુઓ પૈકી કષ્ઠ ધેનુનું દૂધ
તારા મીવામાં આવ્યું છે ? કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવનના
પૂર્વ ભાગમાં શું કર્યું છે તેનો વિચાર વાચકોએ આ ઠેકાણે કર-
વાનો છે. અહીં એવી ચંકા કેટલાકને ચવાનો સંભવ છે કે
અમારી પાસે તે વળી કષ્ઠ કામધેનુ છે ? ' આનો ખુલાસો આગ-

સાવિંશ્વાયુઃ, સાવિશ્વકર્મા, સાવિશ્વધાયાઃ ।

૨૮ સા વિશ્વાયુઃ,

૨૯ સા વિશ્વકર્મા,

૩૦ સા વિશ્વધાયાઃ ।

૨૮ તે સર્વ આયુષ્ય [રૂપી એક
કામધેનુ તારી પાસે છે.]

૨૯ તે સર્વ કર્મશક્તિ [રૂપી
બીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.]

૩૦ તે સર્વ ધારકશક્તિ [રૂપી
ત્રીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.]

જાના મંત્રભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે કે- (૨૮-૩૦) “ સા
વિશ્વાયુઃ, સા વિશ્વકર્મા, સા વિશ્વધાયાઃ એટલે કે સર્વ
આયુષ્ય; સર્વ કર્મશક્તિ, સર્વ ધારકશક્તિ રૂપી ત્રણ કામધેનુઓ
અહીં સમજવાની છે. આ ત્રણ કામધેનુઓ પ્રત્યેક જણની કને હોય
છે. તે પૈકી કોણે કંઈ કામધેનુનું દૂધ કાઢ્યું ને તે પીને કેવા પ્રકારની
પ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી તેનો વિચાર નેણે તેણે કરી બેવાનો છે. કોણે
પોતાનું આયુષ્ય વધારીને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કર્યું ? કોણે પોતાની કર્મ
શક્તિ વધારીને ઉત્તમ પ્રકારના પુરુષાર્થ દ્વારા સવિશેષ યશ સંપા-
દ્ય કર્યો ? અને કોણે પોતાની ધારકશક્તિમાં વધારો કરી પુષ્કળ
બોધનું ધારણ પોષણ કર્યું વાર ?—આ પ્રશ્નોના ઉત્તર નેણે તેણે
પોતપોતાના આચારવ્યવહારનો વિચાર કરીને આપવા રહે છે.
આજ પર્યંત આ દિશામાં કંઈ જ યશ રચ્યું ન હોય તો તે બારે
બૂઠ યશ ગઈ છે એમ માનીને દહે વધુવાર તે બૂઠ ચાલુ રહેવા-
ન દેવી; એટલે ઉન્નતિનો થોડોશો પંથ કાપવાનું તો જાની આવશે જ.
પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર આયુષ્ય, કર્મશક્તિ અને ધારકશક્તિ
રહેલાં હોય તેમના યોગે તે પોતાની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ કરી
શકે છે, એવો ભાવાર્થ આ મંત્રનો છે.

इन्द्रस्य त्वा भाग्यंसोमेनातनन्निम्

૩૧ इन्द्रस्य भागं त्वा सोमेन
'आतनन्निम् ।

૩૧ ઇન્દ્રના ભાગ રૂપે તેને [હું]
સોમ વડે વિસ્તૃત કરું છું.

(૩૧) “ इन्द्रस्य भागं त्वा सोमेन आतनन्निम् ”
'તું' કે જે ઇન્દ્રનો ભાગ છે તેને હું સોમ વડે વધારું છું. 'આ
મંત્રનો ભાવ બરાબર સમજવા સારું ઉન્નતિનો એક નિયમ સમજ
શેવાની અત્રે જરૂર છે. ' ઇન્દ્રને સોમ વડે વધારવો ' કિંવા
' સોમની સહાયથી ઇન્દ્રની શક્તિ વધે ' એ નિયમ અત્રે
રજૂ થયો છે. વેદ તથા ઉપનિષદની અંદર ' ઇન્દ્ર-સોમ, પ્રાણ-રયિ,
સૂર્ય-ચંદ્ર ' ઇત્યાદિ પુષ્કળ ' જોડ-દેવતા ' વાચક શબ્દો વિલક્ષણ
સાંકેતિક અર્થમાં વપરાયા છે. ' ધન-પ્રજ્ઞ ' એ અર્થમાં પુષ્કળ
ઠેકાણે આ શબ્દ વપરાયો છે. (' પ્રત્યોપનિષદ ' જુઓ). ' ધન '
અને ' ઋણ ' એ બે શક્તિ પરસ્પરની પોષક છે. ખાસ કરીને
ઋણવાનના સંબંધથી ધનવાન પુષ્ટ બને છે, એ તો આપણે
સ્વનજરે નિહાળીએ છીએ. અનેક શરીરોની રયિ કિંવા સોમ
શક્તિ પછું એક આત્માની ઇન્દ્રશક્તિને પ્રકાશિત કરે છે, એમ
યોગ્ય વિચારને અંતે સમજી શકાશે. ' ઇન્દ્ર ' શબ્દનો ' જીવાત્મા,
રાગ, સૂર્ય અને પરમાત્મા ' ઇત્યાદિ અર્થ થાય છે. આ ઇન્દ્રાર્થના
ક્રમાનુસાર ' શરીર, પ્રજ્ઞ, મહામાળા, અને સૃષ્ટિ ' એ સોમ કિંવા
રયિશક્તિ છે. (અર્થાત્ કે શરીર એ જીવાત્માની, પ્રજ્ઞ એ રાગની,
મહામાળા એ સૂર્યની, અને સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની રમ્યશક્તિ છે).
આ જે તે રમ્યશક્તિ પોતપોતાના ઇન્દ્રની શક્તિ પ્રકટ કરે
છે. રથૂળ-સૂક્ષ્મ શરીરો દ્વારા આત્માનો વૈભવ પ્રકટ થાય છે, પ્રજ્ઞ
વડે રાગ શોભે છે, મહામાળા દ્વારા સૂર્યનું મહત્ત્વ લક્ષમાં આવે

છે, અને સૃષ્ટિ દ્વારા પરમેશ્વરની શક્તિની કલ્પના આવે છે. 'મુખ્યની આબાદી અર્થે ગૌણની શક્તિ ખર્ચાય' આ નિયમ છે. અનેક સૈનિકોના ભોગે મેળવેલા યશથી સેનાપતિ યશસ્વી બને છે, અનેક માંડધિકોના સંગઠિત પ્રયત્નોના પ્રતાપે સમ્રાટનો વિજય સિદ્ધ થાય છે, તેવી જ રીતે આપણા શરીરની અનેક ઇન્દ્રિયોના ધર્માનુષ્ઠાનને પ્રતાપે જીવાત્માની શક્તિનો વિકાસ થાય છે. સોમ વડે ઇન્દ્રને જઠાવવાનો આશય આવો સમજવાનો છે. "તું ઇન્દ્રનો ભાગ હોઈ તને હું સોમ વડે વિકસાવું છું." આ મંત્ર સાધકને ઉદ્દેશાયેલો હોઈ કહે છે કે "હે સાધક ! તું ઇન્દ્રનો અંશ છે, તેથી તારી વૃદ્ધિ વા તારો વિકાસ સોમ દ્વારા થવાનો છે." ઇન્દ્રનો ભાગ એ જીવ છે. વિશ્વવ્યાપક ઇન્દ્રશક્તિનો જ અંશ આ દેહમાં આવ્યો છે, તે ઇન્દ્રનો અંશ માત્ર બહેને હોય પણ વસ્તુતઃ છે તો ઇન્દ્ર જ, અગ્નિનો અંશ અને અગ્નિ જેમ એક છે તેમજ. તેવી જ રીતે જીવાત્મા એ પણ નાનકડો ઇન્દ્ર જ છે. તે સોમ શક્તિના યોગથી વધવાનો છે. એટલા સાથે આપણે સોમશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો અને આપણી ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી તે નક્કી કરવું જોઈએ. એમ કરવું એવું જ નામ વિદ્યા. શરીર દ્વારા આત્માની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી શકી, સોમાદિ વનસ્પતિના યોગે શરીરને નીરાગી અને પુષ્ટ કેમ કરવું, એ બધાનો વિચાર આ વિદ્યાની અંદર સમાવિષ્ટ થાય છે. સાધકની ઉન્નતિ શક્ય બને એટલા ખાતર, સૃષ્ટિ મધ્યે, સોમ-શક્તિ પરમેશ્વરે બરપૂર તૈયાર રાખી છે. સાધકોએ એ શક્તિનો ઉપયોગ મોજ પડે તેટલો કરીને પોતપોતાની ઉન્નતિ કરી શેવાની છે. એટલે જ આ મંત્રથી પરમેશ્વર આશ્વાસન આપે છે કે "હે સાધક ! તું ઇન્દ્રનો અંશ છે, ને તારો વિસ્તાર અમર વિકાસ

વિષ્ણો હૃવ્યં રક્ષ ॥ ૪ ॥

૩૨ વિષ્ણો ! હૃવ્યં રક્ષ

૩૨ હે વિષ્ણુ ! આ હૃવ્યનું
રક્ષણ કર.

સૌમશક્તિ દ્વારા થવાનો છે.' આ ઉપદેશથી, ઉન્નતિનું સાધન કયું તે લક્ષમાં આવી શકશે. (૩૨) "વિષ્ણો ! હૃવ્યં રક્ષ ।" એટલે કે "હે વિષ્ણુ ! આ હૃવ્યનું પું રક્ષણ કર." 'વિષ્ણુ' એટલે 'વ્યાપક દેવ'. (વેવેષ્ટિ વ્યાપ્નોત્તિ) સમરાચર સકળ સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલો સર્વવ્યાપી દેવ તે જ વિષ્ણુ. ભક્ત એ સર્વવ્યાપી દેવની પ્રાર્થના કરે છે કે- 'હે દેવ ! આ હવિ એટલે કે આ અર્પવાયોગ્ય પદાર્થ તારે માટે આણેલો છે: તેની રક્ષા હવે પું જ કરજે!' અહીં 'હવિ' શબ્દનો પ્રયોગ 'આત્મ સર્વસ્વ' ના અર્થમાં જ થયેલો છે. એટલે એ અર્થ ધટાવતાં મંત્રનો અર્થ આવેા થાય કે- "હે દેવ ! મેં તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી દીધું છે. હવે 'મારું' એવું કશું જ અહીં અવશિષ્ટ નથી કારણ કે હું તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી ચૂક્યો છું. એટલે એનું રક્ષણ તારે જોમનું કરવું હોય તેમનું કરજે. સૌમશક્તિ દ્વારા જેવો વિકાસ તારે કરવો હોય તેવો કર અને મારી ઉન્નતિ સાધ ! હવે મારું પોતીકું, મારું સ્વતંત્ર એવું કંઈ જ નથી: બધે હવેથી તો 'હું જ તારો' થઈને રહેવાનો છું. મારાં કર્તવ્યકર્મો મારે હાથે યોગ્ય રીતે થતાં રહે અને મને તારા તરીકે આ જગતમાં વર્તતાં આવડે એટલા માટે હું આ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે- (૩૩) "વ્રતપત્તે અગ્ને ! વ્રતં ચરિષ્યામિ, તત્ શકેયં, મે તત્ રાખ્યતાં, इदं अहं अनृतात् सत्यं उपैमि ।" અર્થાત્ કે "હે વ્રતપાલક તેજસ્વી પ્રભુ ! હું એક વ્રત લઉં છું,

અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તત્ત્વકેયં તન્મેરાધ્યતામ્ ।
 इदमदमृततात्सत्यमुपैमि ॥ ૬ ॥

૩૩ વ્રતપતે અગ્ને !
 વ્રતં ચરિષ્યામિ,
 તત્ત્વકેયમ્,
 મે તત્ રાધ્યતામ્ ।
 इदं अदं अमृतात्
 सत्यमुपैमि ॥

૩૪ હે વ્રતપાલક તેજસ્વી પ્રભો !
 હું વ્રતનું આચરણ કરીશ,
 એ વ્રત મને, સાધ્ય બને,
 મારું એ વ્રત સિદ્ધ થાઓ,
 આ હું અસત્યને છોડીને
 સત્યનો સ્વીકાર કરું છું.

તે મારાથી પળાય, અને પૂરેપૂરું પાર પડે. એ વ્રત આ કે "હું" અસત્યના ત્યાગપૂર્વક સત્યનો સ્વીકાર કરું છું." મતમ્મ કે "સત્યપાલન" એ મોહું વ્રત છે. જીવતાં લગી તે આચરવાનું છે. "સત્યની ખોળ કરવી, સત્ય દેખાતાં જ તેને સ્વીકારી લેવું, હમેશાં સત્યના પક્ષમાં રહીને જીવનવહેવાર ચલાવવો. સત્યને કાળે આત્મસમર્પણ કરવું એટલું જ નહિ, પણ સત્યની ખાતર નિજ પ્રાણ-યોછાવર કરવા પડે તો તે પણ કરવા," એવું મહામત આ સત્યપાલનનું છે. વેદ તેમ જ ઉપનિષદ બન્ને પ્રતિપાદન કરે છે કે "द्विरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितंमुखं । तस्यै प्रपन्नपावृणु सत्यधर्माय वृष्टये ॥ (કાણ્વ યજુઃ ૪૦ । ૧૫; ઇશ હિ. ૧૫; વાઃ ૫૦ ૪૦ । ૧૭ પૂર્વાર્ધ)

અર્થાત્ કે 'સુવર્ણના ઢાંકણાથી સત્ય ઢંકાયેલું છે. સત્યની ઝાંખી કરવી હોય તો એ સોનાનાં ઢાંકણને ખસેડી લે. ' આ પ્રમાણે આ જ વેદના છેલ્લા અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સુવર્ણના મોહમાં સત્ય અટવાઈ ન જાય, વિસારે ન પડે એટલા માટે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં જ આ સત્યપાલનની પ્રતિજ્ઞા

કસ્ત્વા યુનક્તિ, સત્ત્વા યુનક્તિ ।

૩૪ કઃ ત્વા યુનક્તિ ?

૩૫ સઃત્ત્વા યુનક્તિ .

૩૪ કોણુ તને પ્રવૃત્ત કરે છે ?

૩૫ તે તને પ્રવૃત્ત કરે છે.

રજૂ કરવામાં આવી છે. બોબને છોડ્યા વગર સત્યપાલનની શક્યતા નથી અને સત્યપાલન વગર આત્મશક્તિનો વિકાસ થવાનું શક્ય નથી. આત્મોન્નતિ અપતી હોય તો સત્યપાલન અનિવાર્ય સમજવાનું છે. સાધકે આ મહાવ્રત ખુદ આચરવું જોઈએ. સાધકની ઉન્નતિ માટે પરમેશ્વરે જગતની અંદર સોમશક્તિ ભરપટ્ટે ભરી હોય, અને સાધકે પોતાની સાગવૃત્તિ હાથે તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવી હોય, છતાં એ બધાંને યોગે પોતાનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ મુધાય એવી જો સાધકની ઇચ્છા હોય, તો તો સત્યપાલનના મહાવ્રતનું આચરણ એકનિષ્ઠાથી તેણે કરવું જ જોઈએ. ઉન્નતિનું અર્થ સાધન એ જ છે. (૩૪, ૩૬) કઃ ત્વા યુનક્તિ ? તસ્મે ત્વા યુનક્તિ ? એટલે કે “કોણુ તને કાર્યમાં જોડે છે ?” અને “શા સાથે તને કામમાં જોડે છે ?” એનો વિચાર કર. કામ કરવાની પ્રેરણા આપણા હૃદયમાં જ કરે છે તે કોણુ છે અને શા માટે તે પ્રેરણા કરે છે, એનો વિચાર હરેક મનુષ્યે કરવો જોઈએ. આપણને જે પ્રેરણા થાય છે તે ક્યાંથી થાય છે, તેની તપાસ કરવી અને તેનો વિચાર કરી તે પ્રેરણા કરનારનો પત્તો મેળવવો એ અત્યંત જરૂરનું છે. [ઉપનિષદો પૈકી કેન ઉપનિષદમાં અને અથર્વ વેદમાંના કેન સૂક્ત (અથર્વ ૧૦-૨) માં આ પ્રેરકનો વિશેષ રૂપે વિચાર થયેલો છે. વાયકોએ આ સૂક્તો અવશ્ય જોઈ લેવાં]. આ અધ્યાયના હવે પછીના બે મંત્રમાંથી આ બે પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં આવ્યા છે. (૩૫, ૩૭) “ સ ત્વા યુનક્તિ, તસ્મે

કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ, તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।
કર્મણે વાં, વૈષાય વામ્ ॥ ૬ ॥

૩૬ કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ?

૩૭ તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।

૩૮ કર્મણે વામ્ [યુનક્તિ]

૩૯ વૈષાય વામ્ [યુનક્તિ]

૩૬ શાં માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે ?

૩૭ તેને માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે.

૩૮ કર્મ માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.

૩૯ ધર માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.

ત્વા યુનક્તિ । ” એટલે કે ‘ તે (કહેતાં આત્મા) તને કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, અને તે તેને સાર (એટલે કે સત્ય ધર્મના દર્શન સાર) તને પ્રેરણા કરે છે (કર્મમાં જોડે છે). રથને જેમ ઘોડા જોડેલા હોય છે, તેમ અનુબ્ય માન આ કર્મ રૂપી રથ સંગે જોડાયેલા હોય છે. તેથી જ સપળાં અનુબ્યો કંઈ નહિ ને કંઈ કાર્ય ક્યાં જ કરે છે. તેમની આ કર્મપ્રવૃત્તિ શુભ માર્ગે વળે એટલા ખાતર વિરૂદ્ધ કર્મો ક્યાં અને અનુકૂળ કર્મો ક્યાં તે સૂચવીને અનુબ્યને પ્રતિકૂળ કિંવા વિરૂદ્ધ કર્મોથી નિવૃત્ત કરી શ્રેષ્ઠતમ કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત કરવો જોઈએ. કારણ કે શ્રેષ્ઠતમ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા અનુબ્ય પોતાની ઉન્નતિ ઝટ સાધી શકે છે. એટલે જ આ પછીના મંત્રભાગોમાં કહેવાયું છે કે (૩૮, ૩૯) ” કર્મણે વાં, વૈષાય વાં યુનક્તિ । ” એટલે કે ‘ શ્રેષ્ઠ કર્મ માટે તથા ગૃહપ્રવેશ અર્થે તમને બે-બેને તે કર્મ સંગાયે જોડે છે અથવા કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ‘ કર્મ ’ શબ્દથી શ્રેષ્ઠતમ કર્મ સમજવું એવી સ્પષ્ટતા તો આ પહેલાં (આજ અધ્યાયની ૪ થી ૮૧૧માં) કરવામાં આવી છે જ. સર સરમાં તો અનુબ્યને આરાં નરસાં ગમે તે કર્મ કરવાની પ્રેરણા

ઉદ્ભવે છે. નરસાં કિંવા ખૂરાં કર્મોનાં બંધકર પરિણામ આવે છે એવો અનુભવ વારંવાર ચલા માંડનાં. તે તેવાં કર્મો કરવાનો નાદ છોડી દે છે અને સત્કર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી રીતે ખાલી કર્મની પ્રવૃત્તિ સુદ્ધાં મનુષ્યનો રાહ સુધારે છે અને એને વાજબી ઓક આપે છે. 'કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ કરે છે.' એવું જે કહેવામાં આવે છે તે આનું જ નામ. 'કર્મ કરવાં તે જ્ઞાને સારૂ ? કર્મનો અંતિમ ઉદ્દેશ શો ? એવી શંકા ઉપસ્થિત થવાનો અત્રે સંભવ છે. તેથી તેના સમાધાન દાખલ 'વેવાય' એટલે કે 'ધર સારૂ કિંવા ગૃહપ્રવેશ મેળવવા સારૂ' એ પ્રયોગ થયેલો છે. 'વેદ્ય' અગર 'વેષ' એ શબ્દનો અર્થ 'ધર' કિંવા 'પ્રવેશ' એવો થાય છે. સાધક પોતાના ધર ભેગો જલદી જલદી થઈ શકે, અને જે દિવ્ય સ્થાનમાં તેનો પ્રવેશ હજી સુધી થઈ શક્યો નથી, તે સ્થાનમાં તે સુગમતાથી પહોંચી જઈ શકે તેટલા સારૂ તે કહેતાં આત્મા સાધકને કર્મની પ્રેરણા કરે છે. આ કર્મો કયાંથી સાધક પોતાને ધેર જલદી પહોંચે છે અને ત્યાં તેનો પ્રવેશ પણ સુગમ બને છે. " ઘાં ચુનક્તિ " એટલે કે તમને બન્નેને તે કામમાં જોડે છે. આ બે તે કાણુ ? જ્ઞાની-અજ્ઞાની, સખજ-નિર્ખજ, અધિકારી-અનધિકારી એવા બે પ્રકારના લોકો હોય છે, તે બેઉ પ્રકારનાને તે પ્રેરણા કરે છે. મનુષ્યની અંદર પુરુષાર્થ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ હોય છે તે આ કારણુને લીધે જ હોય છે. અને એ પ્રવૃત્તિને લીધે મનુષ્યની હિન્નતિ શક્ય બને છે. પુરુષાર્થ કરવો, કિંવા પ્રયત્ન કર્મો કરવાં તે જ્ઞાને સારૂ કરવાં એવું, વખત છે ને કાષ્ટ પડે, તો તેમો ઉત્તર એ છે કે આપણી અંદરનો દુષ્ટ ભાવ દૂર થાય, સમાજમાંનાં દુષ્ટ માણસો દૂર થાય, અને સર્વ કાષ્ટનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરે, એટલા સારૂ જ સકળ પુરુષાર્થ વા પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. આગળ આવતા મંત્રભાગમાં

પ્રત્યુષ્ઠંરક્ષઃ, પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો,
નિષ્પ્તંરક્ષો, નિષ્પ્તા અગતયઃ ।

૪૦ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠમ્ ।

૪૧ અ-રાતયઃ પ્રત્યુષ્ઠા ।

૪૨ રક્ષઃ નિષ્પ્તં ।

૪૩ અ-રાતયઃ નિષ્પ્તાઃ ।

૪૦ રાક્ષસ ભાગી ગયો.

૪૧ અનુદાર લોક ભાગી ગયા.

૪૨ રાક્ષસ પલાયન કરી ગયો.

૪૩ અનુદાર લોક પલાયન કરી ગયા.

એ ન કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે, (૪૦-૪૩) રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં, નિષ્પ્તં, અરાતયઃ પ્રત્યુષ્ઠા, નિષ્પ્તાઃ । એટલે કે ' રાક્ષસ દાઝીને નાશી ગયો, અને યજુઓ પશુ તાપ ન સહેવાતાં ઊભી પૂછડીએ નાહા. ' મતલબ કે એ સર્વનો પરાભવ થઇને કાયમને માટે તેઓ પલાયન કરી ગયા. પુરુષાર્થ પ્રયાતનું આ પરિણામ છે. પુરુષાર્થ આવે થવે જોઇએ. (ક્ષરતિ इति रक्षः). જેના યેગે ક્ષીણતા આવે તેનું નામ રાક્ષસ. રાક્ષસ ક્ષીણતા આવે છે. શરીરને વિને રોગખીજ એ રાક્ષસ છે, કારણ કે તે શરીરને ક્ષીણ કરે છે. શરીરસ્થ ધાતુને પચવા ન દેતાં શરીરની બહાર તે કાઢી નાખે છે તેથી શરીર ક્ષીણ બને છે. એટલા માટે એને તપાવીને કાઢી મૂકવો જોઇએ, બહાર એને નાશ કરવો જોઇએ. શરીરમાંથી રોગખીજનો નાશ થયો એટલે શરીર નીરોગી અને હૃષ્ટપુષ્ટ થવા માંડે છે. " તપ " કરવાના જે ઉપાય સૂચવવામાં આવ્યા છે, તે ઉપાયોથી આ રાક્ષસને તપાવાય છે કિંવા દઝાડાય છે અને તેને પરિણામે તે ભાગી જાય છે વા નાશ પામે છે. ઉપ-વાસ, યોગસાધનામાંનાં યમ-નિયમપાલન, આહસન, પ્રાણાયામ, ઈત્યાદિ અનુષ્ઠાનો આ અંતરના રાક્ષસોને તપાવીને દૂર કરવા

માટે જ છે. એ દષ્ટિએ ‘ નિષ્પત્તં ’ એ સમાંસમાંનો તત્ત શબ્દ
 જાસ વિચારવા જેવો છે. શરીરની ખામતમાં જે બને છે તે જ
 રાષ્ટ્રની ખામતમાં પણ બને છે. રાષ્ટ્રને વિષે પણ બહારથી રાક્ષસો
 આવે છે ને રાષ્ટ્રને ક્ષીણ કરી નાખે છે. રાષ્ટ્રની કિંવા માનવ-
 સમૂહની ચઢતી વાં ઉન્નતિનો અવરોધ કરનાર બધા જ રાક્ષસ
 કહેવાય. ખીજા બોકોને પરત્વ્રતામાં બાંધી રાખનાર અને તેમની
 ઉન્નતિને અટકાવનાર રાક્ષસ જ કહેવાય સામાજિક તેમજ રાષ્ટ્રીય
 ક્ષેત્રોમાંના એવા રાક્ષસોને પણ સત્યાગ્રહની શક્તિથી તપાવીને દૂર
 બગાડવા જોઈએ, અને આત્મબળના જોરે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરીને
 રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ નીરાગી બનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વ્યક્તિને વિષે
 તેમજ સંઘને વિષે આ ઉપદેશની વાસ્તવિકતા વાચકોએ જોઈ કાઢવી.
 હવે, ‘ અ-રાત્તી ’ શબ્દનો વિચાર કરીએ. અરાત્તી એટલે અદાતા,
 એટલે કે ન દેનારો, ચિંત્રુષ કિંવા કંબુસ. આવા લોક, સમાજ-
 ના તેમજ વ્યક્તિના પણ શત્રુ છે. અગર તો જે માણસ ઉન્નતિનો
 શત્રુ હોય તેને પણ ‘ અરાત્તી ’ કહેવામાં આવે છે. એવા ‘ અરાત્તી ’-
 એને પણ દૂર કરી દહને સમાજને નિર્ભય બનાવવો જોઈએ.
 મનુષ્યનો પુરુષાર્થ પ્રયત્ન આ દિશામાં થવો જોઈએ, અને તે એવો
 વેગમંધ અને એવા ઉમ્મ પ્રમાણમાં થવો જોઈએ, કે જેથી કરીને
 પુરુષાર્થ કરનારા લોકો શત્રુગણ દૂર થયાનો મહોત્સવ, પોતે જાતે
 માણી શકે ને સ્વનજરે નિહાળી શકે. આવા પ્રકારની આતુરતા
 કિંવા આવો દૃઢ નિશ્ચય પુરુષાર્થ કરનારના પ્રયત્નમાં હોય એ બહુ
 જરૂરનું છે, એમ જણાવવા ખાતર ‘ નિષ્પત્તં ’ ઇત્યાદિ શબ્દ-
 પ્રયોગોમાં ભૂતકાળ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય સિદ્ધ થઈ
 શુક્યું એવું કર્તાને લાગે, એટલી પ્રબળ શક્તિથી આ પુરુષાર્થનાં
 વૈયક્તિક અગર સામાજિક કાર્યો થવાં જોઈએ. એ મુજબ શત્રુનો
 ભોટબા પછી નિજ કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર થવાની જરૂર છે, એ

ર્વન્તરિક્ષમન્વેમિ ॥ ૭ ॥

૪૪ ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ | ૪૪ વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં હું [યથેચ્છ] વિચરું છું.

ખતાવવા માટે એ પછી આવતા મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૪૪) " ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ " એટલે કે ' વિશાળ ક્ષેત્રમાં [યથેચ્છ] વિચરું છું. ' અર્થાત્ કે અત્યાર લગી હું નાનકડા ક્ષેત્રમાં હતો, તે સંકુચિત વાતાવરણ હવે દૂર થયું છે, એટલે હવે હું વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં-વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સંચાર કરવા લાગ્યો છું. બધાંય માણસો આ વિસ્તૃત વાતાવરણમાં જોડે વિચરે છે, તથાપિ વિદ્યા, સંસ્કૃતિ તથા પુરુષાર્થની ન્યૂનાધિક્તાને કારણે મનુષ્યના મન પર જે પ્રકારનું પરિણામ નીપજે છે, તેવે પ્રકારે તેનું મન સંકુચિત કિંવા વિસ્તૃત વાતાવરણમાં વિચરવા લાગે છે. અત્યાર લગીના ૧ થી ૭ વેદમંત્રોમાં અપાયેલો ઉપદેશ બરાબર ઊરમાં ઠસી ગયો, પ્રથમ કમો કરવા તરફ જાતને વાળી લીધી, સત્યના જ અવલંબનપૂર્વક સત્યને જ આધારે પોતાનો જીવનવહેવાર ચલાવવાનો નિશ્ચય થયો, એટલે એ માણસ વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સ્વૈર સંચાર કરવાને યાને યથેચ્છ વિચરવાને યોગ્ય બને છે. સ્વાર્થાન્ધતાને કારણે મનુષ્યનું વાતાવરણ પક્ષપાતી બનીને દિવસાનુદિવસ સંકુચિત બનતું જાય છે. મનુષ્યમાત્રના હિતની ખાતર સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાની નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થતાં એ જ મનુષ્યનું વાતાવરણ વિસ્તૃત બને છે. માનવીનાં જ્ઞાનક્ષેત્ર અને કર્મક્ષેત્ર જેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત થાય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે ક્ષેત્રો તેની ઉન્નતિને સદાયકર્તા થઈ પડે છે. સાધારણ મનુષ્યની નજર પોતાના કુટુંબ પૂરતી જ દોડે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર એટલા પૂરતું જ બની રહે છે; બીજો માણસ પોતાના રાષ્ટ્ર પૂરતી

ધૂરસિ, ધૂર્વ, ધૂર્વન્તં,

૪૫ ધૂઃ અસિ ।

૪૬ ધૂર્વન્તં ધૂર્વ ।

૪૫ ધૂં વિનાશક છે.

૪૬ વિનાશક [ધાતક] નો ધૂં નાશ કરે.

નજર દોડાવે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર રાષ્ટ્ર નેટલું વ્યાપક બને છે; પણ ત્રીજો માણસ મનુષ્યમાત્રનું કલ્યાણ કેવી રીતે સધાય તે જુએ છે, યાને તેની વૃત્તિ ઘસુધૈય કુટુમ્બકમૂની ભાવનાવાળી હોવાને લીધે તેનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત થયું હોય છે. જેનો નેટલો ક્ષેત્રવિસ્તાર તેટલી જ તેનો મોટાઇ. અંતઃગિહ કહેતાં ક્ષેત્રવિસ્તાર અને અંતઃકરણનો વિસ્તાર એ બેનો પરસ્પર નિકટ સંબંધ છે. વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થવું એટલે કે એટલા બંધનો દૂર થવાં. બધા જ બંધનો જેનાં દૂર થઇ જાય છે, તેનું અંતરિક્ષ એટલું બધું વિસ્તૃત બને છે કે તેની કંઈ સીમા જ નથી રહેતી. એ રીતિને જ મુક્તિ કહે છે. મુક્તિની એ અંતિમ અવસ્થા સિદ્ધ થતાં લગીમાં જે જે ક્ષેત્રવિસ્તાર આપણા સંચારને પ્રાપ્ત થાય, તે તે વિસ્તાર કમિક મુક્તિનું એક એક પગથિયું જ છે, એમ સમજવું. એ રીતે વિચારી જોતાં આપણે અત્યારે કંઈ પાયરી પર છીએ, કંઈ પગથિયે છીએ, તે જોણે તેણે નક્કી કરી લેવું. (૪૫) “ ધૂઃ અસિ ” એટલે કે “ ધૂં વિનાશક છે ” હે મનુષ્ય! ધૂં નાશ કરનારો છે, યાને તારામાં નાશ કરવાની વૃત્તિ તેમ જ શક્તિ છે. તારી એ વિનાશક વૃત્તિ-શક્તિને પણ સારું વડાણ મળવું જોઈએ. તેમ નહિ થાય તો તારે દાઢે સારી બાબતોનો પણ નાશ થવા પ્રમાણે. એટલા માટે તારે તારી વિનાશક શક્તિને નીચે જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તન રાખીને યોગ્ય વડાણ આપવું જોઈએ. આ નિયમ એવો છે કે (૪૬) “ ધૂર્વન્તં ધૂર્વ ” યાને જે ધાત કરે

ધૂર્વં તં યોઽસ્માન્ધૂર્વતિ, તં ધૂર્વં યં વયં ધૂર્વામઃ ।-દેવાનામસિ

૪૭ તં ધૂર્વ, યઃ અસ્માન્
ધૂર્વતિ ।

૪૮ યં વયં ધૂર્વામઃ તં ધૂર્વ ।

૪૭ તેનો નાશ કર કે ને
આપણે ધાત કરે છે.

૪૮ જેનો-નાશ કરવાનું આપણે
બધા જ ઇચ્છીએ તેનો નાશ
કર.

તેનો જ ધાત અગર નાશ કરવો. ' પોતાની આંદર ને વિનાશક
શક્તિ છે તેનો ઉપયોગ ધાતપાત કરનારાંનો નાશ કરવાને કામે જ
કરવો; જેઓ ધાતક વા વિનાશક નથી તેમનું અહિત કદાપિ
કરવું નહિ. હવે, ધાતક ઠોને કહેવો તેનો વિચાર કરવો. ધટ
ધાતક ઠોને ગણવો ને આ પછીના બે મંત્રભાગોમાં સૂચવાય છે
(૪૭) " યઃ અસ્માન્ ધૂર્વતિ, તં ધૂર્વ । " એટલે કે " ને
એકબેા છતાં અમારા બધાનો નાશ કરે છે, ને એકબેા છતાં
પુષ્કળને ત્રાસદાયક નીવડે છે, તે ધાતક હોઈ એવા દુષ્ટ માણસનો
નાશ કરવો. ' તેવી જ રીતે (૪૮) ' યં વયં ધૂર્વામઃ તં ધૂર્વ "
વાને ' ને એકને અમે સુધર્માં એકીમતે દૂર કરવા ઇચ્છીએ, વાને
ને સર્વાનુમતે દુષ્ટ હોવાનું કરે, તેને સમૂળગો દૂર કરવો ' એક
મનુષ્ય આખા સમાજને ત્રાસ આપતો હોય, અથવા ને એક જણ
માટે સર્વના દિલમાં એકસરખો તિરસ્કાર વ્યાપેલો હોય, તેને
દૂર કરી દીધાયો આખા સમાજનો ત્રાસ ટળી જાય છે અને
સમાજને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાનો માર્ગ વિચારી કાઢવાનું
સરળ બને છે. આ પ્રમાણે જનસમાજની ઉન્નતિનો માર્ગ
નિષ્કંટક બનાવવાનો મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવાનો છે. મનુષ્ય કેવળ
વિનાશક શક્તિવાળું પ્રાણી છે એવું નથી. તેની યોગ્યતા બહુ જ

વહ્નિતમં સસ્નિતમં પમિતમં જુષ્ટતમં દેવહૂતમમ્ ॥ ૮ ॥

૪૧ દેવાનાં વહ્નિતમં, સસ્નિ-
તમં, પમિતમં, જુષ્ટતમં,
દેવહૂતમં, અસિ ।

૪૯ દેવોનું ઉત્તમ વાદન,
ઉત્તમ શુદ્ધિકારક, પૂર્ણતા કર-
નાર, સેવન કરવાલાયક, અને
દેવોનું ઉત્તમ નિમંત્રણ તું છે.

મોટી છે. " જુઓ:—(૪૯) " દેવાનાં વહ્નિતમં, સસ્નિતમં,
પમિતમં, જુષ્ટતમં, દેવહૂતમં અસિ । " અર્થાત્—(ત્વં
દેવાનાં વહ્નિતમં અસિ—એટલે કે તું દેવોનો મોટો વાહક છે).
માનવી દેવોના વાહન રૂપ છે, કેમકે તેના શરીરમાં નેત્રસ્થાને
સૂર્ય, હૃદયસ્થાને ચંદ્ર, નાસિકાસ્થાને ગ્રાણી કહેતાં વાયુ, પાદસ્થાને
પૃથ્વી, નાભિસ્થાને અંતરિક્ષ રહેલાં છે. તાત્પર્ય કે બ્રહ્માંડના સર્વ
દેવતાઓ અંશરૂપે માનવી શરીરમાં આવીને રહેલા છે. [નં. ૧૬
થી ૨૦ સુધીની ટિપ્પણી ફરી જોઈ જાઓ]. આત્મા એ આ
શરીરરૂપી રથનો સારથિ છે. એટલે આ શરીરમાં સધળા દેવતાઓનો
વાસ હોવાને કારણે જીવાત્મા એ સધળા દેવતાઓનો વાહક હરે એ
તો ઉધાડી વાત છે. વાચકોએ આ સત્ય અત્રે બરાબર પિછાની
લેવું. (ત્વં દેવાનાં સસ્નિતમં અસિ—એટલે કે ' તું દેવતાઓને
ઉત્તમ પ્રકારે દદ આંધી રાખનારો કિંવા શુદ્ધ કરનારો કિંવા
દેવતાઓની શક્તિ વધારનારો છું). જીવાત્મા દેવતાઓને શુદ્ધ
કરનાર સાધન છે એ બાબત ૧૬ થી ૨૫ ની ટિપ્પણીઓ જોઈ
જવી. અને જીવાત્મા દેવતાઓને દદ આંધી રાખનારો છે એ વાત
જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ શરીરની અંદર નેત્રોને સ્થાને સૂર્યને આંધી
રાખ્યો છે, અન્ય ઇન્દ્રિયોને વિષે અન્ય દેવતાઓને આંધી રાખેલા છે.
જીવાત્માએ પોતાના સ્નેહપાશ વડે એ સધળા ૩૩ કોટિ દેવતાઓને

પોતાના પિંડ મધ્યે બાંધ્યા હોવાને કારણે તે બધા તેને વશ વર્તે છે, એવું એક દષ્ટિએ કહી શકાય. આ હિંપરથી જીવાત્માને દેવતાઓને બાંધી રાખનારો કેમ કહ્યો છે એ સદૃશ સમજી શકાશે. (ત્વં દેવતાનાં પશિતમં અસિ-એટલે કે 'તું દેવોને પૂર્ણ કરવાવાળો છે'). એના પિંડની અંદર જે સધળા દેવોનો વાસ છે, તેમની શક્તિ એનાં યોગાનુષ્ઠાનોથી વધે છે. જેમકે, બ્યાયામથી સ્થૂળ શરીરની શક્તિ વધે છે, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ પેશુ તેમના નિયમનોથી વૃદ્ધિગત થાય છે. સાધક પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્નને પરિણામે તેની ઇન્દ્રિયો વિશે રહેલી દૈવી શક્તિઓના બળમાં વધારો થતો જાય છે તે પરિણામે તે તે દેવોને તે સ્થાનક વિશે અધિકાધિક પૂર્ણ થા વિઠસિત થતો જાય છે. આપણા શરીરસ્થ દેવોશોને આ રીતે તે (જીવાત્મા) પૂર્ણ કરવાવાળો થાને વિકસાવનારો છે અને તેમની અંદર શક્તિ સિંચનારો છે. (ત્વં દેવતાનાં જુષ્ઠતમં અસિ-એટલે કે 'તું દેવોને અત્યંત પ્રિય છે, કિંવા દેવો યજ્ઞ તું પ્રીતિપૂર્વક સેવાવાલાયક છે'). સૂર્ય અંદર વાયુ આદિ દેવતાઓ અત્રે નેત્ર મન પ્રાણ આદિનાં સૂચક છે. નેત્રને વિશે રહેલો સૂર્યદેવ એને માર્ગ સૂઝાડે છે, મનને સ્થાને રહેલો અંદ્રમા તેને બક્ષા જૂગાને વિવેક કરતાં શીખવે છે, નાસિકા વિશે રહેલો પ્રાણ-દેવ એના જીવનની નેગવાધ કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ દેવતાઓ આ આત્મારામની પ્રીતિપૂર્વક સેવા કરતા રહે છે. જેની સેવામાં સેત્રીશ કોટિ દેવતા સ્થાપત્યા રહેતા હોય તેનો વેબવ કેટલો ભારે હશે વા? (ત્વં દેવહૃતમં અસિ-એટલે કે 'તું દેવોને બોલાવનારો છે'). આ પિંડસ્થ જીવ ત્રિલોકમાંના મોટા મોટા સર્વ દેવોને બોલાવી લાવે છે: એનું તેહું ચતાં બરાબર તે સર્વ દેવતાઓ એના પિંડમાં હાજર થઈ જમને મિત્રભાવે તેની સેવા કરવા લાગે છે. અને આ પણ નિજ પુરુષાર્થ-પ્રયત્ન દ્વારા તેમને પૂર્ણ બનાવે

અહુતમસિ હવિર્ધાનં,

૫૦ અહુતં હવિર્ધાનં અસિ

૫૦ તું હવિતું વાંક વગરનું
ધારક પાત્ર છે.

છે, અને અધિક શક્તિશાળી કરે છે. આતું જ નામ યજ્ઞ કહેવાય, એમ ગીતાશ્રમાં પણ કથાયું છે. [જુઓ:—દેવાન્ ભાવયતા-
નેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ । પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ
પરમવાપ્સ્યથ ॥—મ. ગી. ૩ । ૧૧—અર્થાત્:—આ યજ્ઞ દ્વારા
દેવાની સમૃદ્ધિ કરેા એટલે દેવો તમારી સમૃદ્ધિ કરશે: આમ પર-
સ્પર સંભાવના કરતા થકા તમે પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરી શો].
ગીતામાં ઉપદેશાયતું આ યજ્ઞતત્ત્વ વેદે અત્રે આ મંત્રમાગોમાં
દર્શાયું છે. શરીરરથમાં ગિરાજેન્દ્રા આ દેવોનો તમે યોગ્ય આદર
કરો એટલે તે તમારો આદર કરશે: એ રીતે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વિષે
રહેલા દેવોએ આત્માને સહાય કરવી અને જીવાત્માએ એ દેવતા-
ઓને સહાય કરવી. ને આવી રીતની પરસ્પરની સહાયથી સહુએ
ઉન્નત થવું એજ યજ્ઞનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. (૫૦) ' ત્વં અહુતં
હવિર્ધાનં અસિ-પાને ' તું કુટિલતા વગરના હવિર્ધાન પાત્ર જેવો
છે. ' જેવી રીતે યજ્ઞમાં હવિર્ધાનને અર્પણ કરવાનું એક પાત્ર
(સરવો) હોય છે અને તે વાંકું-ચૂંકું ન હોતાં સીધું ને સરળ
હોય છે, તેવી રીતે તું પણ આ યજ્ઞમાંનું હવિર્ધારક પાત્ર રૂપ જ
છે; એટલે તું વાંકાચૂંકો કે કુટિલ હોય તે ન ચાહે. તારે તો
સરળ બનવું જોઈએ. કુટિલતા ધારણ કરીશ તો તારે લાથે કશું જ
નહીં કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. એટલા માટે તું પ્રથમ તો
સરળપણે વર્તવા માંડ, વાંકી ચાલ ત્યજ દે. અર્થાત્ કે તું પોતાને
' પાત્ર ' બનાવ, એટલું જ નહિ પણ વાંકચૂંક વગરનું સરળ પાત્ર

દૃષ્ટસ્વ,

૫૧ દંદસ્ય ।

૫૧ ધું સુદદ યા

ધું તારી જાતને બનાવ. એટલે તારે હસ્તે યોગ્ય કાર્ય જ થવું રહેશે. [અગ્નિ આવી મયેષ્ઠ ઊર મા નંબરની દિષ્પણીમાં તેમ હવે પછી આવતી ૬૬ મી દિષ્પણીમાં પોતાની જાતનો જ હવિ દેવને અર્પણ કરવાનું વિધાન છે. એ હવિ ખુદ પડના જ પાત્રમાં ધાણને પડે જ દેવને અર્પણ કરવાનો છે. આપણે પડે ' પાત્ર ' બન્યા એટલે પડનો જ હવિ તેમાં સ્થાપન કરીને આત્માર્પણ કરવાનું છે. (બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્મહામૌ બ્રહ્મણા હુતં । બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મ સમાધિના ॥—અ. મી. ૪ । ૨૪. અર્થાત્ કે ' અર્પણ ક્રિયા એ બ્રહ્મસ્વરૂપ, હોમવાની વસ્તુ એ પણુ બ્રહ્મરૂપ, અને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં ખુદ બ્રહ્મ જ હોમે. આ પ્રમાણે બધાં જ કર્મો જેનાં બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે, તેને હવટે બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થાય છે '). ભગવદ્ગીતાનો આ શ્લોક આમ પણ બતાવી શકાય—

‘ આત્માર્પણં આત્મહવિરાત્માત્માવાત્મના હુતં ।

આત્મૈવ તેન ગન્તવ્યમાત્મકર્મસમાધિના ॥ ’

અર્થ—‘ પડે જ અર્પણવિધિ, પડે જ હવિ, અને પડના આત્માગ્નિ મધ્યે પડે જ હવન કર્યો. આ પ્રમાણે પોતીકું બધું પોતે જ કરે છે એવું જેને ભાસે છે તે આત્મરૂપ બની જાય છે. ’ આ જ આશય આ મંત્રભાગેનો છે. પડે હવિ બનીને પડના પાત્ર મધ્યે તે હવિને રાખવાનો અને પડે જ વાંકાતેડા ન ચાકતાં સરળતાપૂર્વક નિજ શક્તિનો નિજના હૃદય અર્થે આત્મયજ્ઞ કરવાનો છે. આ રીતે પોતીકું સરળપણ પોતે જ પોતાની અંદર વધારું એટલે—(૫૧) ‘ દંદસ્ય ’ કહેતાં ‘ ધું પડે સુદદ યા. ’

માહાર્મા તે યજ્ઞપતિર્હાર્પીત । વિષ્ણુસ્ત્વા ક્રમતામ્,

૫૨ મા દ્વાઃ મા તે યજ્ઞપતિઃ
હાર્પીત ।

૫૨ કુટિલ થતો મા, તારો યજ્ઞ-
પતિ પણ કુટિલ ન બનો.
(જુઓ દિ. નં. ૨૨-૨૩)

૫૩, વિષ્ણુઃ સ્વા ક્રમતામ્ ।

૫૩ વિષ્ણુદેવ તારા પર ચઢો.

મતશ્ચ કે સરળપણે વર્તવા લાગવાથી તું તારી પોતીકી જ શક્તિ બઢાવીશ અને પરિણામે તું મજબૂત બનીશ. આત્મબળ આ રીતે જ વિકસે છે. (૫૨) “ મા દ્વાઃ । મા તે યજ્ઞપતિઃ હાર્પીત ” એટલે કે “ તું કુટિલ ન થઈશ અને તારો યજ્ઞપતિ પણ કુટિલ ન થાય ” કારણ તમારા બે પૈકી કોઈપણ કુટિલતા ધારણ કરશે, તો પરિણામે તમારો બન્નેનો સર્વનાશ થઈ જશે. એટલા માટે કુટિલ નીતિનો સદંતર ત્યાગ કરીને સરળપણે વર્તતો બ. [દિપ્પણી ૨૨-૨૩ જુઓઃ ત્યાં પણ આ જ મંત્ર આવેલો છે.] (૫૩) “ વિષ્ણુઃ સ્વા ક્રમતામ્ ” યાને “ સર્વ-વ્યાપક દેવ તારો ઉપર ચઢી બેસો. અગર સ્વાર થાઓ. ” કદીક કામ, કદીક ક્રોધ, કદીક લોભ ઇત્યાદિ શત્રુઓ તારા પર સ્વાર થતા દેખાય છે. કોઈના પર બૂત ચઢી બેસે છે તો કોઈના પર વળા ખીળે કોઈ વાયરો ચઢી બેઠેલો જણાય છે. એ રીતે તારા પર કોઈને કોઈ બે ચઢી બેસનાર જ છે, તો પછી સર્વવ્યાપક ભગવાન વિષ્ણુ જ તારા પર ચઢી બેસો ! જેવી રીતે ‘કામ’ ક્રોધને તમે તમારે માથે ચઢાવી લો છો, તેવી જ રીતે પરમેશ્વરને પણ બે તમારે સિર સ્થાપશો તો તમારું કલ્યાણ થઈ જશે. માટે કામ ક્રોધાદિ રાક્ષસોને ચઢવા ન દેતાં ભગવાન વિષ્ણુને જ ચઢવા દેજો. એમ થશે તો ભગવાનની સર્વશુભસંપન્નતા તથા સર્વશક્તિમત્તા પણ તમારી અંદર આવશે. અત્યારે તો કામવિકાર તમારા પર સ્વાર બને છે અને તમને મરણ પડે તેમ નયવે છે.

ઉરુ વાતાયાપહતંશ્ચરંસો, યચ્છન્તાં પશ્ચ ॥ ૯ ॥

૫૪ વાતાય ઉરુ (ક્રમતામ્) | ૫૪ વાયુસેવન માટે વિસ્તૃત વા
મોકળી જગામાં [વિચર].

ને તેને પરિણામે તમે હાથહવાલ બનેા છો. આને બદલે જો દેવને
જ તમારા શિર પર ચઢવા દેશે અને તેની પ્રેરણા પ્રમાણે નાચવા
લાગશે, તો તમારું કલ્યાણ બસ થશે જ થશે. ખરું જોતાં તો
તમારે કોઈની જ ન્તાબેદારી ન સ્વીકારતાં પોતાની જ શક્તિ વડે
પ્રકાશવું જોઈએ. પરંતુ તેવી રિયતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી, અને
જ્યાં લગી રાક્ષસ કિંવા બૂતપિસાય તમારા શિર પર બેઠક જમા-
વતો જ રહે, ત્યાં લગી તો આ દુષ્ટાને માથા પર ચઢાવવાને બદલે
દેવને જ તેમ કરવા દો; યાને દેવી આવતો સંચાર તમારા હૃદયમાં
થવા દો. એમ કરવાથી દુર્ધૃષ્ટું કાયમવું દૂર થઈ જઈને સુષ્ટૃષ્ટું
..(કહેતાં બલમનસાર્થ વા સારસાર્થ) તમારી અંદર રિચર બની
રહેશે, અને દિવ્યતેજ તમારી અંદર ચમકવા લાગશે. મતમજ્ય કે,
કામ ક્રોધાદિકોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેવાથી માનવીની વૃત્તિ
સંકુચિત બનતી જાય છે, અને દેવને તેમ કરવા દીધાથી માનવીની
વૃત્તિ વિશાળ ને વિશાળ બનતી જાય છે. જેમ (૫૪) " વાતાય
ઉરુ ક્રમતાં । " કહેતાં, ' હવા ખાવી હોય તો ખુલ્લી જગામાં
ફરવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ આ બાબતમાં પણ સમજવાનું છે.
નાનકડા, ધન્ની બંધિયાર ખોલીમાં વસનારો મનુષ્ય સંકુચિત વાતા-
વરણમાં જ ફરફર થઈ કરે તો તેનામાં ક્ષીણતા આવતી જાય છે;
પરંતુ એજ મનુષ્ય જો વિશાળ વા ખુલ્લા વાતાવરણમાં નિસરી
શુદ્ધ હવાનું સેવન કરતો રહે છે, તો તે હિલટાનો પુષ્ટ બનેલો જ
જાય છે. તેજ પ્રમાણે કામક્રોધાદિક દુર્ગુણોને સ્વાર થવા દેવા
એ દાનિકારક છે અને પરમેશ્વરને તેમ કરવા દેવું એ હિન્નતિકારક

૬૫ અપહતં રક્ષઃ ।

૫૫ રાક્ષસ દૂર થયો

(ભુઓ ૪૦-૪૩)

૬૬ પञ્ચ યચ્છન્તામ્ ।

૫૬ પાંચેવ પકડો.

છે. (૫૫) “ અપહતં રક્ષઃ ” યાને ‘ રાક્ષસ હણાયો. ’ દેવ તમારા શિર પર ચઢ્યો એટલે તમારા આંતરપ્રદેશમાં સેતાનને કિંવા રાક્ષસોને રહેવાનું સ્થાન જ મળવાનું નહિ. સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલો રાક્ષસ દૂર થયો જ સમજવો. તમારા પિંડમાં જ્યાં લગી પરમેશ્વર (કહેતાં દેવી બાવ) વાસ પૂરતો નથી, કિંવા પરમેશ્વરને માટે તમારું આંતઃકરણ જ્યાં લગી મોકળું બનતું નથી, ત્યાં લગી જ રાક્ષસ તમારી અંદર રહી શકે છે. જેમ સાંકડી બાંધિયાર ખોલીમાં રોગના જંતુ રૂપી રાક્ષસ રહી શકે છે, પણ વિંશાળ જગામાં ને ખુલ્લી હવામાં નથી રહી શકતો, તેમ જ આ બાબતમાં પણ સમજવાનું છે. (૫૬) “ પञ્ચ યચ્છન્તામ્ ” કહેતાં, ‘ પાંચેવ વડે એને સાહી લો. ’ અર્થાત્ કે દેવે જ્યાં એક લીધી ફેલાગલો તેને પાંચેવ વડે મળજૂત રીતે પકડી લેવો. મતન્ત્ર્ય કે કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન બુદ્ધિ અને આત્માઃ એ પાંચેવ વડે પરમેશ્વરને મળજૂત પકડી લઇ, તેને પાછો બહાર ન જવા દેવો. એ પાંચેવ દ્વારા એ દેવનું કાર્ય કાળજીભરી રીતે થતું રહે છે, તો તે વશ થઇને અહીંનો અહીં જ રહે છે, બહાર નિસરી જતો નથી. પરંતુ પાંચેવમાંથી એકાદ પણ બીજી પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. તો દેવને ત્યાંથી બાગી જવાનો માર્ગ મળે છે. માટે નિજ કર્મ-શક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ મનશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ અને આત્મશક્તિ એ પાંચેવ શક્તિઓ વડે એને દૃઢ પકડી રાખવો. આ ઉપદેશ સાવ આશંકારિક હોવા છતાં અત્યંત મહત્વનો છે. વિચારવાંવાળાને આનું મહત્ત્વ તત્કાળ સમજાઇ જશે. આ પञ્ચ યચ્છન્તામ્ એ મત્ર—

દેવસ્ય ત્વા સચિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુમ્યાં પૂષ્ણો દસ્તામ્યામ્ ।

૫૭ સચિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે ; ૫૭ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
અશ્વિનોઃ વાહુમ્યામ્ દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમાં
પૂષ્ણોઃ દસ્તામ્યામ્ ત્યા અશ્વિનીના બાહુઓથી અને
[ગૃહ્ણામિ] । પુષ્પાદેવના હાથોથી, તેને
પકડું છું.

બાગનો બીજો અર્થ આમ પણ થાયઃ- ' પોતાની પાંચેય શક્તિઓને
હાથમાં રાખવી, ' અર્થાત્ કે ઉપર ગુણાવેશી પાંચેય શક્તિઓને તાબે
રાખવી, હાથે ત્યાં બંધકવા ન દેવી. સંયમ અને હૃદય દમનનો આ
અર્થનો ઉપદેશ પણ બારે મહત્વનો છે. પોતાની પાંચેય શક્તિઓને
પરમેશ્વરના કાર્યમાં અર્પણ કરવી એનો બીજો અર્થ જ ' એ
શક્તિઓને સંયમમાં રાખવી ' એવો થાય. કારણ કે સંયમ સિદ્ધ
થયા વગર પરમેશ્વરના કાર્ય વિષે સર્વ શક્તિ સમર્પવાનું બને જ
નહિ. ક્રીક ત્યારે, પરમેશ્વરનું આસન કિલમાં દબ બનતાં શું થાય
છે તે હવે આપણે જોઈએઃ--(૫૭) " સચિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુમ્યાં પૂષ્ણોઃ દસ્તામ્યાં ત્યા ગૃહ્ણામિ । "
આનો અર્થ એવો થાય છે કે ' આ સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર દેવે
રમેલી સૃષ્ટિમાં હું તેને અશ્વિનીના બાહુઓ વડે અને પુષ્પાદેવના
હાથો વડે પકડું છું. ' આગળ પ્રમાણે આ પણ અનુદાન
કરવાવાળા ભક્ત પ્રત્યે ઈશ્વરની આસ્વાસનવાણી છે. પાછળ
હોવાઈ ગયું તેમ અનુદાનમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભક્તજનને પરમેશ્વર
કોઈ પણ ભત્રીજા ત્રાસ થવા દેતો નથી. તેને એ પૂષાના હાથો વડે
પકડે છે એટલે કે યોગ્ય રીતે પુષ્ટ કરે છે, અને અશ્વિની દેવોના
હાથો વડે પકડે છે એટલે કે તેને નીરોગી રાખે છે. કારણ.

અમ્નયે જુષ્ટં ગૃહામ્યગ્રીષોમામ્યાં જુષ્ટ ગૃહામિ ॥ ૧૦ ॥

૫૮ અમ્નયે જુષ્ટં [ગૃહામિ] ।

૫૮ અગ્નિને જે પ્રિય હોય તે હું લઉં છું [હવિષ્યાન્ન ખાઉં છું.]

૫૯ અગ્રીષોમામ્યાં જુષ્ટં ગૃહામિ

૫૯ અગ્નિ તથા સોમને જે પ્રિય હોય તે જ હું લઉં છું.

અશ્વિનીકુમાર એ દેવતાઓના વૈષ્ણ હોવાથી તેમના હાથ સર્વને નીરોગી કરનારા છે, અને પૃથાદેવ એ સર્વને પુષ્ટિ અર્પનારા દેવતા છે. આ દેવતાઓના હાથો વડે જે ભક્તને પરમેશ્વર ભીંચકી બેસે તેને માટે કલિકાળનો ભો રહેશે નહિ, તેનાં સધળાં કુખો દૂર થશે ને તે મૃત્યુને પણ છૂટી બેશે. પ્રભુના આ આશ્વાસન પર આરથા રાખી લોકોએ યોગ્ય પ્રકારે પોતાનાં અતુષ્ઠાન ચાહુ રાખવાં. આ પછી ખાવાપીવાનો વિચાર થવાની જરૂર હોઈ તેને માટે નીચે પ્રમાણે બે પ્રતિજ્ઞાઓ રજૂ કરાઈ છે:

૧ (૫૮, ૫૯) " અમ્નયે અગ્રીષોમામ્યાં જુષ્ટં ગૃહામિ " અર્થાત્ કે ' અગ્નિ તથા સોમ એ બે દેવતાઓને જે પ્રિય હોય છે તે જ હું સ્વીકારું છું. ' અગ્નિને હવિષ્યાન્ન જ પ્રિય હોય છે અને સોમને દૂધ વગેરે પદાર્થ પ્રિય લાગે છે. સોમરસમાં દૂધ, દહીં વગેરે જે પદાર્થ ભેળવવામાં આવે છે તે સોમને બાવે છે, અને અન્નનો જે હવન કરવામાં આવે છે તે અગ્નિ દેવતાને રચિકર થઈ પડે છે. એટલા જ હવિષ્યાન્નનો દેવ સ્વીકાર કરે છે, બીજો કોઈ પદાર્થ તેને સ્વીકાર્ય નથી. ઉપર ગણાવેલા પદાર્થો જ મનુષ્યે જમીનમાં ઉગાડવાના. એ મિત્રાયના તંબાકુ, ચા. ભાંગ અને એમના જેવા બીજા હાનિકારક પદાર્થો ખાવાલાયક નથી તેમ ઉત્પન્ન કરવાલાયક પણ નથી. યજ્ઞનિમિત્તે ખાનપાનનું પથ્ય સચવાય

મૃતાય ત્વા, નારાતયે, સ્વરભિવિચ્ચેપં,
દૃઢંહન્તાં દુર્યાઃ પૃથિવ્યાં,

૬૦ મૃતાય ત્વા,

૬૧ ન અરાતયે

૬૨ સ્વઃ અભિવિચ્ચેપમ્ ।

૬૦ ઉન્નતિ સાહે તને [ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે].

૬૧ અનુદારપથુઃ માટે નહિ.

૬૨ આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે.

છે, તે આ જ પ્રમાણે. આવી રીતે શુદ્ધ ખેરાકાનું સેવન કરવાથી વિચાર તથા આચારની શુદ્ધતા સધાય છે અને એ શુદ્ધતાથી ઉન્નતિ થતી જાય છે. મનુષ્યાવતાર ઉન્નતિને માટે જ છે એ સંબંધમાં હવેના એ મંત્રભાગોમાં ઉત્તમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. (૬૦, ૬૧)
“ મૃતાય ત્વા, ન અરાતયે । ” એટલે કે ‘ ઉન્નતિ સાહે જ તને પેદા કરવામાં આવ્યો છે, અનુદારપથુઃ માટે નહિ જ. ’
જૂતાળ પર મનુષ્યાવતાર આપવામાં આવ્યો છે તે એટલા જ ખાતર કે એના યોગે તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી લઈ શકે. અનુદારપથે વર્તીને પોતાની શક્તિનો સંકુચિત બનાવવા માટે મનુષ્યજન્મ મળ્યો નથી. મતલબ કે કોઈ પણ કામ કરતી વખતે મનુષ્યે વિચાર કરવો રહ્યો કે ‘ ઉન્નતિ સાધવા અથે’ જ મારો જન્મ થયો હોય આ કામ મારા ઉન્નતિસાધનને મદદગાર થશે કે નહિ ? એવો વિચાર કર્યો બાદ જેનાથી પોતાની ઉન્નતિ થાય તેવા જ કામો મનુષ્યે હાથ ધરવાં જોઈએ. સિવાય, મનની ઉદારતા ખીલવવી જોઈએ. અનુદારતા નહિ. ભક્તજન હોય છે તે એવો જ નિશ્ચય કરે છે અને મનમાં એવી ઈચ્છા સેવે છે કે—“ સ્વઃ અભિવિચ્ચેપ ” યાને ‘ સ્વઃ કહેતાં સ્વર ’ એટલે કે આત્માનો પ્રકાશઃ એ આત્માનો પ્રકાશ મને સર્વત્ર

અન્તરિક્ષમન્વેમિ ।

૬૩ પૃથિવ્યાં દુર્યાઃ દંદન્તામ્ ।	૬૩ પૃથ્વીપરનાં દાર મનજૂત યાંઓ.
૬૪ ઉચ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ	૬૪ વિસ્તૃત અંતરિક્ષમાં હું [યથેચ્છ] વિચરું છું. (જુઓઃ ૪૪)

દેખવા દે.' આત્માનો એ પ્રકાશ મારે પામવો છે, તેથીરતો હું આ
ધર્માનુકાન કરું છું. મારી એક જ ઈચ્છા છે તે હે દેવ ! તું પાર
પાડજો ! અને (૬૩) “ પૃથિવ્યાં દુર્યાઃ દંદન્તાં ” કહેતા
‘ પૃથ્વીપરનાં સધળાં ધરો સુદૃઢ યજ્ઞો ! ’ અર્થાત કે ધરો ખખળી
મયેલાં ન હોય, પણ બધાં જ ધર સારાં ને મનજૂત હોય. આનો
અર્થ એવો સમજવાનો કે આ પૃથ્વી પર સજ્જન, સાધુ, મહાત્મા
ભક્ત કિંવા સદાચારી મનુષ્યો પુષ્કળ પેદા થતા રહેજો. જે ધરોમાં
યજ્ઞ કહેતાં લોકકલ્યાણનાં કામો ચાલતાં રહે છે, તે ધરો સુદૃઢ
રહે છે, અને જે ધરોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ અને ખીજને ફસાવવા
ધૂતવાની દાનતત્ત્વ જોર જામેલું રહે છે, તે ધર ખખળી મયેલાં
હોય છે. ‘ દાર ’ કિંવા ‘ દુર ’ શબ્દનો અર્થ ‘ બારણું ’ કિંવા
‘ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું દાર અથવા સાધન ’ હોય તે વાટે પારતંત્ર્ય
દૂર કરી બંધનમાંથી છૂટી શકાય છે. એટલા માટે ભક્ત હ્રસ્વરની
પાસે માગે છે કે ‘ મને આત્માનો પ્રકાશ દેખાઓ, અને આ
પૃથ્વીના પટ પર જેટલાં ઉપકારશીલ મનુષ્યોનાં ધરો છે, તે બધાં
મારે માટે તેમ જ સર્વ લોકોને માટે દિવસાનુદિવસ સુદૃઢ બનતા
રહો ! ’ આવાં ધર ઉત્તમ સ્થિતિમાં હશે તો તેના યોગે સર્વ
લોકોનું કલ્યાણ જ થતું રહેશે. (૬૪) “ ઉચ અન્તરિક્ષં
અન્વેમિ ” એટલે કે ‘ વિશાળ અવકાશની અંદર હું સ્વેચ્છાપૂર્વક

પૃથિવ્યાસ્ત્વા નામૌ સાદ્યામ્યદિત્યા

ઉપસ્યેઝે દ્યવ્યં રસ ॥ ૧૧ ॥

૬૬ પૃથિવ્યાઃ નામૌ અદિ-
ત્યાઃ ઉપસ્યે સ્વા સાદ-
યામિ ।

૬૫ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે સ્વ-
તંત્રતાની સમીપમાં તને
બેસાડું છું.

સંચરું છું. ' જીવાત્માને આત્મપ્રકાશ લાધ્યો, અને જગતભરમાં સદાચારી, પરાપકારી, અને યજ્ઞમય જીવનવાળા મહાત્માઓનાં ધર સુદૃઢ થયાં, એટલે પછી તેને જગતભરમાં વ્યાપેલા અવકાશમાં યથેચ્છ વિહરવાની અનુકૂળતા મળી ગયા જેવું થશે. આત્માને જે કાર્યક્ષેત્ર બિંદુકલ સંકુચિત થયેલું છે તેનું કારણ એ છે કે સજ્જનોનાં ધર ઠમી છે અને જે છે તે ખખડપંચમ હાસતમાં છે; ત્યારે દુરિજનોનાં ધામ પ્રુષ્ઠ છે અને સારી હાસતમાં છે, એથી કરીને સજ્જનો માટે મોકળાશમાં કામ કરવા પૂરતું વિશાળ કાર્ય-ક્ષેત્ર જ નથી રહ્યું: [આજ મંત્ર ૪૪ માં દિષ્ટિશ્રીમાં આવેલો હોમ ત્યાં આગળ કરવામાં આવેલું સ્પષ્ટીકરણ પણ વાચકોએ જોઈ લેવું]. આંટલો પ્રતિજ્ઞ હોવા છતાં જે મનુષ્ય પોતાનું સાચું જીવન યજ્ઞમય બનાવે છે, તેને તો વિપુલ કાર્યક્ષેત્ર મળી રહે છે, એમાં શંકા નથી. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ જે શપ્ત જગતના કલ્યાણ માટે પોતાનું જીવન સમર્પી દે છે, તેને આસ્વાસન આપતાં પરમેશ્વર કહે છે કે—(૬૫) “ પૃથિવ્યાઃ નામૌ અદિત્યાઃ ઉપસ્યે સ્વા સાદયામિ । એટલે કે ‘ પૃથ્વીના મધ્યભાગે અને સ્વતંત્રતા દેવીના પડખામાં હું તને બેસાડું છું. ’ મતલબ કે આ પૃથ્વીના કેન્દ્રસ્થાને તો મનુષ્ય પ્રકાશે છે. એટલે મધ્યભાગે આવેલા જિંયા માંચડા પર બેઠેલા મનુષ્ય પર અધાની

પવિત્રે સ્યો વૈષ્ણવ્યૌ,

૬૬ અગ્ને હવ્યં રક્ષ ।

૬૬ હે અગ્નિદેવ ! આ દવિનું
તું રક્ષણ કર.

(જીઓ નં. ૩૨)

૬૭ વૈષ્ણવ્યૌ પવિત્રે સ્યઃ ।

૬૭ વિષ્ણુની શક્તિથી યથેક્ષી
શુદ્ધિકરણ ક્રિયાઓનાં બે
સાધનરૂપ તમે છે.

આંખો જેમ મંડાય છે, તેમ પૃથ્વીભરના લોકોની દષ્ટિ આવા સાધુ પુરૂષ પ્રત્યે ખેંચાય છે. સમસ્ત જૂતળ પરના માનવી મંડ-ળમાં તે પ્રમુખના ઉચ્ચાસને સ્થાપિત થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રમુખાસને મિરાજતો થકો તે અદિતિને ખોળે જઈ બેસે છે. ‘ અદિતિ ’ એટલે શું ? તો કે ‘ દિત્તિ ’ એટલે બંધન અને અ-દિત્તિ એટલે અબંધન કહેતાં સ્વાતંત્રતા. અર્થાત્ કે સ્વાતંત્ર્યદેવીના ખોળે જઈને એ બેસે છે. અને પછી તો તે જગતની અંદર સર્વેસર્વો બૂની જઈ સરમુખત્યારની માફક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે. મુશ્વર તરફનું આ આસ્વાસન સાંભળીને ભક્તજન ફરીથી આત્મસમર્પણની પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે—(૬૬) “ અગ્ને હવ્યં રક્ષ । ” ‘ હે તેજસ્વી દેવતા ! આ હવ્ય પદ્મોને હવે તો તું જ સંભાળ. ’ માફક જીવન એજ સર્વ હવ્ય દ્રવ્ય છે. એ આપુંય જીવન હું તને સમર્પી દઉં છું. હવે હું પંડે પણ તારોજ છું. તારે હવે જેમનું કરવું હોય તેમનું કર; હવે તો તારે જ અને સંભાળવાનો છે. [૩૨ મી ટિપ્પણીનો મંત્રભાગ પણ આવો જ છે: એટલે તે મંત્ર પણ અહીં ફરી લેખ જવો.]

૬૭ (૬૭) “ વૈષ્ણવ્યૌ પવિત્રે સ્યઃ ” યાને ‘ વિષ્ણુ કહેતાં સર્વવ્યાપક ભગવાનની શક્તિથી સંયોજિત યથેક્ષાં પવિત્રીકરણનાં

સવિતુર્વઃ પ્રસવે ઉત્પુનામ્વચ્છિન્નેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ।

૬૮ સવિતુઃ પ્રસવે, અચ્છિન્નેણ
પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ,
યઃ ઉત્પુનામિ ।

૬૮ ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં
છિદ્રરહિત પવિત્રીકરણનાં
સાધન વડે અને સૂર્યનાં
કિરણો વડે તમને બધાંને
ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરું છું.

બે સાધનરૂપ તમે છો.' મતલબ કે તમારી અંદર આ બે શક્તિઓ
છે. પ્રાણ તથા મન આ બે સાધનો પવિત્રીકરણનાં હોઈ એમની
અંદર વિશ્વરૂપ દેવી શક્તિ બસેલી છે. પ્રાણની સાધના વડે હઠયોગ
અને મનની સાધના વડે રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે અને તેને પરિ-
ણામે અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ સિદ્ધ થઈને બ્રહ્મ સ્વતંત્રતા
દેવીના બોલે બેસવાનો અધિકારી બને છે. પવિત્રીકરણનાં આ
સાધનો પોતાની અંદર છે એવું જ્ઞાન મનુષ્યમાં પ્રથમ જન્મીત થવું
જોઈએ, અને તે પછી એ સાધનોના ઉપયોગ દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ
કરી બેવી જોઈએ. સાધનો નિર્માણ કરી મનુષ્યની આગળ ધરી
દેવાની દરજ્જા ધારણી હોઈ તે તેણે પૂર્ણ કરી દીધેલી છે. હવે તો
મનુષ્યે જ પોતાનું કર્તવ્ય કરવું રહ્યું. અને એ જ વાત હવેના
મંત્રભાગમાં રજૂ થાય છે. (૬૮) "સવિતુઃ પ્રસવે, અચ્છિ-
ન્નેણ પવિત્રેણ, સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ યઃ ઉત્પુનામિ ।" એટલે કે
'ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં પવિત્રીકરણના કાણા નહિ એવા સાધન
વડે, તથા સૂર્યનાં કિરણો વડે તમને બધાંને હું પવિત્ર કરું છું.'
ઉત્પાદક પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં શુદ્ધિ માટેનાં તો અનેક સાધનો
બધાં પડ્યાં છે. પણ તેમાં સૂર્યકિરણ એ એક બહુ મોટું સાધન
છે. સૂર્યકિરણો દ્વારા આ જગતની અંદર પવિત્રતા વા શુદ્ધિ સર્જાય
છે. એટલે જ જે બોલો પોતાના ઘરમાં સૂર્યપ્રકાશને આવવાની સોધ

દેવીરાપો અગ્રેગુવો અગ્રેપુવોડ્યે ઇમમચ ચક્કં નયતાગ્રે

૬૯ દેવી: આપ: અગ્રેગુવ: અગ્રે
પુવ: ।

૬૯ [હે] દિવ્ય જળ ! તમે.
આગળ જવાવાળાં અને
પ્રથમ પવિત્ર કરનારાં છો.

રાખે છે, તેમનાં ધરમાં રોગરાધ દેખા દેતાં નથી. જેઓ પોતાનાં શરીરને સૂર્યસ્નાન કરાવે છે યાને જેઓ શરીરને તડકામાં તપાવે છે તેઓ જાતે નીરોગી રહે છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં, આ પ્રમાણે, શુદ્ધિકરણનો ધર્મ રહેલો છે. ઉપર કહેવાય જ ગયું છે કે આત્માની શક્તિ ધરાવતાં ગ્રાણુ તથા મન એ બંને પણ પવિત્રકરણનાં સાધનો છે. પણ તે ‘અન્નિહ્ર’ કહેતાં છિદ્રરહિત હોવાં જોઈએ. કાણું-કુખડાં ન હોવાં જોઈએ. સાધનોમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ, કોઈ પણ પ્રકારની ખોડખાંપણ નહિ હશે તો જ તે યોગ્ય શુદ્ધિકરણ કરી શકશે, નીકર નહિ જ. ગળણી વા આગણીના વેહ મોટા ચંદ્ર ગયા હોય છે ત્યારે દૂધ કે ઘી ગાળવાની, કિંવા લોટ ચાળવાની ક્રિયા જેમ બરાબર થઈ શકતી નથી, તેમજ ગ્રાણુ અને મનનાં સાધનો અન્નિહ્ર કહેતાં ખોડખાંપણ વિનાનાં નિર્દોષ હશે તો જ તે પવિત્રીકરણની ક્રિયા કરી શકશે. આ પ્રમાણે પાણી પણ શુદ્ધિનું એક સાધન છે, એમ હવેનો મંત્રભાગ ઉપદેશે છે. (૬૯) “ દેવી: આપ: અગ્રેગુવ: અગ્રેપુવ: । ” ‘ દિવ્ય જળ પ્રગતિ કરાવનારં પ્રથમ દરજ્જાનું પવિત્રકરણ છે. ’ દિવ્ય જળ એટલે વાદળમાંથી વરસતું શુદ્ધ જળ. વરસાદનું પાણી છુલોકમાંથી આવતું હોવાથી તેને ‘ દેવી આપ: કહેતાં ‘ દિવ્ય જળ ’ કહેવામાં આવે છે. રૂપિ દ્વારા મળનારં જળં અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ કરનારં છે. ઉપવાસને દહાડે બીજું કશું જ ન ખાતાં કેવળ વરસાદનું પાણી જો પીવામાં

યજ્ઞપતિઃ સુધાતું યજ્ઞપતિ દેવયુવમ્ ॥ ૧૨ ॥

૭૦ અથ ઇમં યજ્ઞં અગ્રે નયત ।

૭૧ યજ્ઞપતિ સુધાતું દેવયુવં
યજ્ઞપતિ અગ્રે નયત ।

૭૦ આંને આ યજ્ઞને આગળ
લઈ જાઓ.

૭૧ યજ્ઞપાલક, ઉત્તમ ધાતુ
ધારણ કરનાર, દેવની ભક્તિ
કરનાર યજ્ઞમાનને આગળ
લઈ જા [યાને પ્રગતિ કરાવ.]

આવે તો તેથી અન્તરશુદ્ધિ અચ્છી રીતે થાય છે. એજ પ્રમાણે
બાહ્ય વા વરાણતું પાણી પણ શુદ્ધિકારક છે. શુદ્ધોદક કહેતાં સ્વચ્છ
પાણી એ શરીરની સ્વચ્છતા સાધે છે અને અરોગ્ય અર્પે છે. તેથી
કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૭૦) “ ઇમં યજ્ઞં અથ અગ્રે નયત । ”
‘ આ યજ્ઞને આંને જ આગળ લઈ જા ’ યાને આંને જ યજ્ઞની
પ્રગતિ કરે એને પાછળ ખેસવીશ નહિ. ‘ યજ્ઞ ’ કિંવા ‘ યજ્ઞપુરુષ ’
એ નામ આત્માનું હોઈ તે વેદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ યજ્ઞને
કહેતાં આત્માને આગળ લઈ જવાનો છે. શારીરિક શુદ્ધિ દ્વારા
આત્માની પ્રગતિ થાય છે. શુદ્ધતા એ પ્રગતિનું સાધન છે.
એટલા માટે ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળાએ આત્મશુદ્ધિ સાધવાનો
પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પહેલી શરીરશુદ્ધિ પાણીથી થાય છેઃ સૂર્ય-
કિરણોથી આખા પ્રદેશની તેમજ શરીરની પણ શુદ્ધિ થાય છેઃ
પ્રાણાયામથી અને મનનથી અન્તરની શુદ્ધિ સધાય છે. આ પ્રમાણે
આત્માર લગીમાં સૂચવાયલાં શુદ્ધિકરણનાં સાધનોનું મહત્ત્વ હોઈ
માનવીના ઉન્નતિકાર્યમાં તેમની જરૂર પડે છે. એટલા માટે
આગળના મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૭૧) “ યજ્ઞપતિ
સુ-ધાતું દેવ યુવં યજ્ઞપતિ અગ્રે નયત । ” એટલે કે ‘ યજ્ઞ-

માનને ઉત્તમ સપ્તધાતુઓથી યુક્ત કરીને તથા દેવોનો મળતિયો
 વા ભક્ત બનાવીને આગળ વધાર. ' યજ્ઞપતિ ' એટલે યજ્ઞનું
 પાલન કરવાવાળો. ' યજ્ઞ ' (યજ્ઞ-દેવપૂજા-સંગતિકરણ-દાર્નેષુ)
 એટલે જેના યોગે શ્રેષ્ઠજનોનો સત્કાર, બોકોનું સંગઠન, અને
 દુઃખીઓ પર ઉપકાર થાય એવું શ્રેષ્ઠકર્મ, એવાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં
 કર્મ કરનારો તે યજ્ઞમાન કિંવા યજ્ઞપતિ કહેવાય. આ યજ્ઞપતિ
 ' સુ-ધાતુ ' કહેતાં ઉત્તમ ધાતુઓથી યુક્ત બનવો જોઈએ. શરી-
 રની અંદર સાત પ્રકારની ધાતુઓ છે, જેવી કે: રસ, સકત, માંસ,
 મેઢ, અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય. એ સાત ધાતુઓ ઉત્તમ સ્થિતિમાં
 જે શરીરમાં હોય તેને ' સુ-ધાતુ ' કહેવામાં આવે છે. ઉપર
 જણાવેલી આત્મશુદ્ધિની ક્રિયાથી શરીરમાંની આ સાત ધાતુઓ
 ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહે છે ને શરીર નીરોગી અને દીર્ઘાયુ બને છે.
 તેવી જ રીતે, ' દેવ-યુષ ' એટલે કે દેવોની સાથે પોતાનો
 સંબંધ જોડનારો. ભક્ત એ દૈત્યની સાથે સંબંધ જોડે છે એટલે
 એ ' દેવ-યુ ' કહેવાય. પરંતુ આ તિવાય પણ આ શબ્દનો અર્થ
 વધારે વિશાળ છે. પોતીકા પ્રાણશક્તિ વધારવા કાળે વાયુ-દેવની
 સાથે સંબંધ રાખનારો, નિજ નેત્રશક્તિના વધારા માટે સૂર્ય-દેવથી
 સંબંધ બાંધનારો, પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવા સાર જળદેવતાથી
 મેળ રાખનારો, અને એવી રીતે દેવતાઓની સહાયથી પોતીકા
 ઉન્નતિ કરી લેનારો જે સાધક હોય તેને પણ ' દેવ-યુ '
 કહેવાય. આટલા વિવેચન પછી આ શબ્દ કેટલો મહત્વનો છે તે
 સદજે ધ્યાનમાં આવશે. પોતીકા અસ્તિત્વ સાર, આરોગ્ય સાર,
 દીર્ઘાયુષ્ય સાર, અને એકંદરે નિજની ઉન્નતિ સાર દેવતાઓ સાથે
 સંબંધ જોડવો એ મનુષ્ય માત્રને માટે પરમ આવશ્યક ચીજ છે.
 અને એ રીતે દેવતાઓની સાથે પોતાનો સંબંધ જે જોડે છે તેની

યુષ્મા ઇન્દ્રો વૃણીત વૃત્રતૂર્યે, યુષમિન્દ્રમવૃણીત વૃત્રતૂર્યે,

૭૨ ઇન્દ્રઃ વૃત્રતૂર્યે યુષ્મા
અવૃણીત ।

૭૩ યૂયં વૃત્રતૂર્યે ઇન્દ્રં અ-
વૃણીત ।

૭૨ ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી
વેળા તમારે સ્વીકાર કર્યો હતો.

૭૩ વૃત્રાસુરના વધ વખતે તમે
ઇન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો.

પ્રગતિ શીઘ્રગામી અને છે. (૭૨) ઇન્દ્રઃ વૃત્રતૂર્યે યુષ્મા અવૃણીત । કહેતાં-‘ વૃત્રાસુરના વધ વખતે ઇન્દ્રે તારે (જળનો) સ્વીકાર કર્યો હતો. ’ અને (૭૩) “ યૂયં વૃત્રતૂર્યે ઇન્દ્રં અવૃણીત ” કહેતાં-‘ તે (જળે) આ વૃત્રાસુરવધ વખતે ઇન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો. ’ આ એક ખીજની સદાયથી વૃત્રરૂપી શત્રુનો નાશ શક્ય અને છે. અહીં ‘ ઇન્દ્ર ’ એ આત્માને સ્થાને છે. જેની શક્તિના યોગે ઇન્દ્રિયોને ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ, તે શક્તિનો માલિક તે ‘ ઇન્દ્ર ’ કહેવાય. (જુઓ : ટિપ્પણી નં. ૭ અને ૩૧). આ ઇન્દ્રનું વૃત્ર સાથે યુદ્ધ આથે છે. ‘ વૃત્ર ’ એટલે (વૃણીતિ इति वृत्रः याने न घेरी वे ते) ઘેરી લેનારો. અર્થાત્ કે ચોમેરથી ઘેરે ધાકનાર, વીંટી વળનાર શત્રુને વૃત્ર સંજ્ઞા મળે છે. જવરાદિ વિવિધ વ્યાધિઓ આ શરીરને ઘેરે છે, એટલે આખાત્મિક પરિભાષામાં એ રોગોને ‘ વૃત્ર ’ નામે ઓળખાય. જળની સદાયથી યાને ‘ જલચિકિત્સા ’થી આ રોગોનું નિવારણ થઈ શકે છે. તેથી અહીં, ‘ જળ ઇન્દ્રને કહેતાં જીવત્તમાને સદાય કરીને જવરાદિ રોગોનું નિવારણ થઈ શકે છે. તેથી અહીં ‘ જળ ઇન્દ્રને કહેતાં જીવત્તમાને સદાય કરીને જવરાદિ રોગોનો નાશ કરે છે ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી વખતે જળની મદદ લીધી અને જળે પણ તેને તે વખતે મદદ દીધી. એનો સરળ

પ્રોક્ષિતા સ્થ । અગ્નયે ત્વા જુષ્ટં પ્રોક્ષામ્યગ્રીષોમાભ્યામ્ ત્વા
જુષ્ટં પ્રોક્ષામિ ।

૭૪ પ્રોક્ષિતાઃ સ્થ ।

૭૫ અગ્નયે જુષ્ટં ત્વા પ્રોક્ષામિ,
અગ્રીષોમાભ્યાં જુષ્ટં ત્વા
પ્રોક્ષામિ ।

૭૪ તમે પવિત્ર બન્યા છો.

૭૫ અગ્નિને પ્રિય એવા તને હું
પવિત્ર કરું છું. અગ્નિ તથા
સોમના પ્રીતિપાત્ર એવા તને
હું પવિત્ર કરું છું.

હોવાથી જોવા જઈએ તો એટલે જ કે જલચિકિત્સાથી શરીરને
ઘેરી વળેલા થાને શરીરમાં બાપી ગયેલા જ્વરાદિ રોગોનો
મન્દ્રે કહંતાં છવાતોએ નાશ કર્યો. જળ શુદ્ધિ કરે છે: અને શુદ્ધિ
વા સ્વચ્છતા કે સફાઈ એ આરોગ્યનું મૂળ હોવાથી જળને આરોગ્ય-
દાતા પણ કહી શકાય જ. જ્વરના વધ પછી જળપ્રવાહ વહેવા
માંડે છે, એનો અર્થ એવો થાય કે જ્વરનો પરાજય થયો એટલે
કે તાવ ઊતરી ગયો એટલે પસીનો છૂટવા માંડે છે. જળનું મહત્ત્વ
કેટલું બધું છે તે આ મંત્રભાગો દ્વારા ઉત્તમ રીતે બતાવવામાં
આવ્યું છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ માટે આરોગ્ય, શક્તિ અને દીર્ઘા-
યુષ્યની જરૂર છે અને તે જળથી મેળવી શકાતાં હોવાથી આરોગ્યને
અર્થે જળનો ઉપયોગ કરતા રહેવાનું સૂચવ્યું છે. (૭૪) “ પ્રોક્ષિતાઃ
સ્થ ” એટલે કે “ (જળના સિંચનથી) તમે પવિત્ર થયા છો. ”
જળ ઇંટાવાને લીધે જાતે પવિત્ર થવાય છે, અને તે જળના યોગે
મતર જનો અને જલસ્રોતો પણ શુદ્ધ થાય છે. મતલબ કે જળના
સંસર્ગથી સર્વની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધતાનો આ નિયમ જ છે.
(૭૫) “ અગ્નયે જુષ્ટં ત્વા પ્રોક્ષામિ, અગ્રીષોમાભ્યાં જુષ્ટં ત્વા
પ્રોક્ષામિ । ” આનો અર્થ એવો થાય કે “ અગ્નિ અને સોમ

દેવાને પ્રિય થઈ પડેલો એવા જે છું તેને હું (જળસિન્ધુ દ્વારા)
 પવિત્ર કરું છું. " [અને પદ, પદ નંબરની ટિપ્પણીઓ જુઓ].
 અગ્નિ તથા સોમ દેવતાઓને જે પ્રિય હોય તે તેને, પવિત્ર કિંવા
 શુદ્ધ કરીને અર્પણ કરવું જોઈએ. આ નિયમ બરાબર સમજવા
 સારૂ આપણે અહીં જઠરાગ્નિનો દાખલો તપાસીશું. જઠરાગ્નિને
 કેટલુંક ધાન પ્રિય હોય છે, અને કેટલુંક અપ્રિય હોય છે. જેને જે
 પચે તે તેને પ્રિય છે એમ સમજવું. હવે, જેના જઠરાગ્નિને જે
 ખોરાક પ્રિય હોય યાને માફક આવતો હોય, તે જ ખોરાક
 તેને આપવાનો હોય તો તે ખોરાકના પદાર્થને શુદ્ધ, સ્વચ્છ અને
 નિર્દોષ કરીને જ આપવાનો હોય. તેવું થાય તો જ તે પચીને શરીરને
 પુષ્ટિદાતા નીવડે. બીજા અગ્નિઓની બાબતમાં પણ આમ
 જ સમજવાનું. આપણા શરીરમાં જઠરાગ્નિ જેવા જ બીજા અનેક
 અગ્નિઓ છે: જેવા કે—પ્રાણાગ્નિ, ચાનાગ્નિ, વામગ્નિ, કામાગ્નિ
 ઇત્યાદિ. એ બધા અગ્નિઓ અગ્નિ દેવતાની જ વિશ્રુતિઓ હોય તે
 પ્રત્યેક અગ્નિને પ્રિય થઈ પડનારા પદાર્થો નિરનિરાળા છે. એ
 બિન્ન બિન્ન પદાર્થો શુદ્ધ અને નિર્દોષ કરીને જ જે તે અગ્નિને
 સમર્પવા જોઈએ. શરીરની અંદર જે ભાગો ઉષ્ણ અને ઉદ્દીપક
 કહેતાં ઉત્તેજન પામનારા છે તે અગ્નિરૂપ હોઈ, જે ભાગો શાંત
 અને શિથલ છે તે સોમરૂપ છે. આ પ્રમાણે આ શરીર કિંવા આ
 જગત ' અગ્ની-યોગીય ' છે, એટલે કે અગ્નિ અને સોમથી બરેલું
 છે. એની સુસ્થિતિ વા તંદુરસ્તી સારૂ એને જે જે કંઈ આપવાની,
 આવશ્યકતા હોય તે તે સામગ્રી શુદ્ધ કરીને જ આપતા રહેવાની
 ખાસ જરૂર છે. જઠરાગ્નિને (માફક આવતો) શુદ્ધ ખોરાક આપતા :—
 રહેવાથી જઠરાગ્નિ તેજ રહે છે, મંદ પડતો નથી અને પરિણામે
 તે શારીરિક વિકાસનું સાધન નીવડે છે. એ જ પ્રમાણે બીજા

દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વં, દેવયજ્યાયૈ,

૭૬ દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વમ્ ।

૭૭ દેવયજ્યાયૈ [શુન્ધધ્વં] ।

૭૬ દિવ્ય કર્મને માટે શુદ્ધ થાઓ.

૭૭ દેવતાઓનું યજ્ઞન કરવા
સાર શુદ્ધ થાઓ.

અગ્નિઓ તથા સોમની બાગતમાં પણ સમજી લેવું. (૭૬)
“ દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વં । ” કહેતાં ‘ દિવ્ય કર્મ ’ કરવા સાર તમે આ પ્રમાણે શુદ્ધ અને પવિત્ર થાને નિર્દોષ થાઓ. ’ તાત્પર્ય કે, તમારે હાથે દિવ્ય કર્મ થાય એવી જો તમારી ઈચ્છા હોય તો તમે આ રીતે અંદરથી શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્દોષ બનો. તમારે હરતે દિવ્ય કર્મો થશે તો જ તમે ઉન્નત થશો અને જો આસુરી કર્મો થશે તો અધોગતિ પામશો. એટલા માટે તમારે હાથે આસુરી કર્મો ન થતાં દૈવી કર્મો જ થતાં રહે તે સાર તમારે પોતાની કાયિક વાયિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. (૭૭) “ દેવયજ્યાયૈ શુન્ધધ્વં । ” એટલે કે “ દેવોનું ” પૂજન કરવા સાર શુદ્ધ થાઓ. ” તમારે સત્કાર દેવોને સ્વીકાર્ય બને તેટલા સાર શુદ્ધ થાઓ. ટિપ્પણી નં. ૧૬ થી ૨૦ માં ‘ પિંડબ્રહ્માંડ ન્યાય ’ સમજાવ્યો છે તે આ ઠેકાણે ફરી જોઈ જવો. જે દેવતાઓનું પૂજન કરવાનું હોય તે દેવો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શરીર મધ્યે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો રૂપે, આધિભૌતિક દૃષ્ટિએ જનસમાજમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોરૂપે, અને જગતમાં સૂર્યાદિ દેવતાઓ રૂપે સમજવાના છે. એ બધાનું પૂજન કરીને ઉન્નતિ સાધવાની છે. શરીર મધ્યે નેત્ર, કર્ણ, નાસિકા આદિ દેવ છે તેમને શુદ્ધ અને સરળ આચરણવાળાં રાખીને તેમને સત્કાર પામવાને યોગ્ય બનાવવાં. રાષ્ટ્ર વા સમાજમાં (બ્રાહ્મણ) રાણી, (ક્ષત્રિય) શર, (વૈશ્ય) ધની, અને (શૂદ્ર) કારીગર-એ ચાર દેવતાઓ છે, અને તેઓ રાનદેવ, વીર્યદેવ, ધનદેવ અને કર્મદેવ કહેવાય છે. તે

યદ્વોઽશુદ્ધાઃ પરાજઘ્નુરિદં વસ્તચ્છુન્ધામિ ॥ ૧૩ ॥

૭૮ યત્ યઃ અશુદ્ધાઃ પરા-
જઘ્નુઃ તત્ યઃ શુન્ધામિ ।

૭૮ જે અર્થે તમારા પૈદા કેટલાક
અશુદ્ધ હોવાને કારણે પરાબૂત થયા,
તે અર્થે હું તમોને શુદ્ધ કરું છું.

પૈદા જેઓ શુદ્ધાયરણી હોય તેવાનો જ સત્કાર કરવાનો છે. તે જ પ્રમાણે જગતમાં જગ, વાયુ આદિ અનેક દેવો છે. જેમના પર સમર્થતાના જીવનનો આધાર છે તેમનું પૂજન તો યજુ' જ જોઈએ ને ? આમ આ નવે ક્ષેત્રોના દેવોનો સત્કાર કરતા રહેવાની મનુષ્યની પરમ ફરજ છે. એ ફરજ યથાયોગ્ય ભગ્નવવા ખાતર મનુષ્યે સદૃથી પ્રથમ પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. જાતે શુદ્ધ થઈને શુદ્ધ ભાવનાપૂર્વક દેવોનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર જો કરાશે. તો તેઓ પોતાની શક્તિ દ્વારા યાજ્ઞકની ઉન્નતિ કરશે જ. શુદ્ધિ કરવાની શી જરૂર ? તે સમજાવવા આ પછીના મંત્રમાગમાં કહ્યું છે કે (૭૮) “ યત્ યઃ અશુદ્ધાઃ પરાજઘ્નુઃ તત્ યઃ શુન્ધામિ । ” યાને ‘ તમે જો અશુદ્ધ રહો તો નહીં પરાભવ પામે. એટલા માટે જ હું તમારી શુદ્ધિ કરું છું. ’ આત્મશુદ્ધિનો અભાવ, અને અંતઃકરણમાં અપવિત્ર વિચારોની કિંવા બીજા કોઈપણ તરેહના દોષની લાજરી આને આપણા પરાભવનું મુખ્ય કારણ છે. એટલા માટે વિજય મેળવવાની જેમની હઠ્ઠા હોય તેમણે પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી એ પરમ આવશ્યક બાબત છે. આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ આ ઉપદેશનો વિચાર કરીએ તો પોતાના શરીર માંહેલા રોગાદિ યજુઓ સાથેની લડાઈમાં વિજય મેળવવો હોય તો પોતાના શરીરની આંતર બાહ્ય શુદ્ધિ અવશ્ય થઈ હોવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય યજુઓ સામે લડીને વિજય-સંપાદન કરવો હોય તો પણ રાષ્ટ્રના ઘટકરૂપ જનસમુદાયમાં ઉચ્ચાર, વિચાર અને આચાર સંબંધી શુદ્ધતા થઈ હોવી જોઈએ.

શર્માસ્યાવધૂતંશ્ચરંસો વધૂતા અરાતયો,

૭૯ શર્મ અસ્તિ ।

૮૦ રક્ષઃ અવધૂતં । અરાતયઃ
અવધૂતાઃ ।

૭૯ શું સુખ [૩૫] છે.

૮૦ રાક્ષસ દૂર થયો, અને
અનુદાર પાણુ દૂર થયા.

અર્થાત્ કે વિશુદ્ધિ થઇ હોય તો જ વિજય મેળવી સકાય છે. અશુદ્ધતાથી પરજન્ય અને શુદ્ધતાથી વિજય આ સોનેરી નિયમ વાચકોએ અત્રે લક્ષમાં લેવો. (૭૯) “ શર્મ અસ્તિ । ” કહેતાં ‘ શું સુખ સ્વરૂપ છે. ’ તાર્ક મૂળનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ સુખમય છે, તે લક્ષમાં રાખ. મૂળના શુદ્ધ સ્વરૂપ પર થોડોશો ડાખ પડ્યો કિંવા કંઈક લાગ્યું કે લાગ્યું દુઃખ બિપન્ન છે. તેથી કરી મનુષ્ય પોતાની શુદ્ધતા કાયમ રાખે એ અત્યંત આવશ્યક છે. આત્મશુદ્ધિ એ જ સુખનું સાધન છે. એવી શુદ્ધિ સિદ્ધ થતાં શું થાય છે તે જુઓઃ- (૮૦) “ રક્ષઃ અવધૂતં । અરાતયઃ અવધૂતાઃ । ” યાને ‘ રાક્ષસ દૂર થયો, શત્રુ કિંવા અનુદાર દૂર થયાઃ (એવો અનુભવ તને આવવા લાગશે). જાતની વિશુદ્ધિ સધાતાં શત્રુઓ માર્ગમાંથી ખસી જાય છે અને આપણે શત્રુરહિત બન્યા છીએ એવો અનુભવ થવા માંડે છે. એવો અનુભવ પામવાનો અધિકાર મનુષ્ય માત્રને છે. [આ જ પ્રકારનો બાવ ૪૦થી ૪૩ માં મંત્રભાગોમાં છે, તે ટિપ્પણીઓ સાથે અત્રે જોઈ જવો]. શરીર મધ્યેના રાક્ષસ તે રોગજીન, અને રાષ્ટ્ર મધ્યેના રાક્ષસ તે સમાજમાંના દુષ્ટ અને આતંતાથી મનુષ્યો. તેઓ આક્રમણ કરીને તેમને પીડે છે. રોગજીને શરીરના બીજા અણુઓને બગાડે છે. અને આતંતાથી માણસો સંભળીને મૃતાવે છે. એટલા માટે દોષોએ પાણુ એમને વરા ન થવું, સ્વાધીન વૃત્તિથી રહેવું. આત્મશુદ્ધિ દ્વારા.

અદિત્યાસ્ત્વગસિ ।

૮૧ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ

૮૧ સ્વાધીનતાની ત્વયા તું છે.

એમનું નિવારણ કરી શકાય એમ ૭૬ થી ૮૦ સુધીના મંત્રભાગોમાં દર્શાવ્યું છે. એવી આત્મશુદ્ધિ કરવાને મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે કે નહિ એવી શંકા ઠોકને આવે, તેનું સમાધાન કરવાને આગળનો મંત્ર ભાગ કહે છે કે-(૮૧) “ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ । ” યાને ‘ તું ’ અદિતી કહેતાં સ્વતંત્રતાની આમડી છે. ‘ દિતી ’ એટલે ‘ બંધન, પરતંત્રતા, દીનતા, ખંડિત થવું તે, કમી થવું તે ’; અને અદિતી એટલે ‘ બંધનમાંથી મુક્તિ, સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, અખંડિતતા, અપાર વૃદ્ધિ ’. દિતીથી દેવ, અસુર અને રાક્ષસનો જન્મ થાય છે, અને અદિતીથી આદિત્ય, દેવ અને સુર પેદા થાય છે. અદિતીની દેવી સંપત્તિ છે, ત્યારે દિતીની આસુરી સંપત્તિ છે. આ બધા ભાવ વ્યક્ત કરવાને આપણે ‘ અદિતી ’નો અર્થ ‘ સ્વાધીનતા ’ એવો સ્મરણશુ, પણ તેમ કરતાં ‘ અદીનતા ’ ‘ બંધનમાંથી મુક્તિ ’ વગેરે બીજા બધા અર્થો પણ વાચકોએ વિસરવાના નથી. ‘ સ્વાધીનતા ’ એ અર્થ ધર્તાવતાં આ મંત્રભાગનો અર્થ આવો થાય કે- ‘ હે મનુષ્ય ! તું સ્વાધીનતાની ત્વયા છે. ’ ‘ ત્વક્ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ ત્વયા, આમડી, છાત્ર કિંવા બાહ્ય આચ્છાદન ’ એવો થાય. અર્થો ‘ આચ્છાદન ’ કહેતાં ઢાંકણ વા ઉપરનું પાંડ એ અર્થ બંધબેસે છે. એ અર્થમાં લેતાં ‘ હે મનુષ્ય !, તું સ્વતંત્રતાનું આચ્છાદન કિંવા ઢાંકણ છે. અર્થાત્ કે સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા, અદીનતા એ તારી અંદર છે. તું તેમને વ્યાપીને તેમના ઉપર પથગાઇ રહ્યો છે. પરતંત્રતા, દીનતા અને પરસ્વાધીનતા એ મનુષ્યનાં સ્વાભાવિક લક્ષણ નથી, પણ વિકૃત લક્ષણ છે. માનવીની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ

પ્રતિત્વાદિતિર્વેત્તુ । અદ્રિરસિ વાનસ્પત્યો, ગ્રાવાસિ પૃથુવુદ્ધનઃ

- ૮૨ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિવેત્તુ । ૮૨ સ્વાધીનતા તને ઓળખો.
૮૩ વાનસ્પત્યઃ અદ્રિઃ અસિ । ૮૩ તું વનસ્પતિનો બનેશો.
૮૪ પૃથુવુદ્ધનઃ ગ્રાવા અસિ । ૮૪ તું દૃઢમૂળ ખડક છે.

તો સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, સ્વાધીનતા એ જ હોય. આ સત્ય બરાબર પિછાની લઇને મનુષ્યે પોતે ‘આત્મશુદ્ધિ દ્વારા રોગાદિ બંધનોથી મુક્ત થાઉં, આતતાથીઓ અગર જીવનમગારોની બીંસ-માંથી જનતાને છોડાવું’ એવી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા સેવવી જોઇએ. એવી ઇચ્છા રાખવી, અને તે ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા સારૂ પ્રયત્ન કરવો એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક-અવૃત્તિ જ છે. છતાં કેટલાક પ્રતિ-કૂળ સંજોગોને કારણે મનુષ્ય હલકી ભાવનાને વશ થઇ ઊંચટાં આચરણ કોઈ કોઈ વાર કરે છે. એટલા સારૂ આ વેદ ઉપદેશે છે કે- (૮૨) “ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિવેત્તુ । ” યાને ‘ સ્વાધીનતા તને ઓળખો. ’ યાને સ્વાધીનતા તને સુપરિચિત હોય, અદીનતા તને વરેલી હોય. સ્વાતંત્ર્ય તારાથી રીસાયશું ન રહેવું’ જોઇએ, કારણ કે ‘ તું સ્વતંત્રતાને વ્યાપનારો, સ્વતંત્રતાને ઘેરનારો કિંવા સ્વતંત્રતાનો માલિક છે. આવા સ્વભાવસિદ્ધ સ્વાતંત્ર્યભાવવાળા પુરુષને સ્વતંત્રતાના લાભની ખજાર હોવી જોઇએ. નહિતર જાતે શ્રીમંત હોવા છતાં ચિંગુસ મનુષ્ય જેમ નિર્ધન જેવું વર્તન રાખે છે, તેમજ આ મનુષ્ય સ્વભાવ ચક્રી અદીન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ કેટલાંક કારણોને લઇ તે દીન અને પરતંત્ર બનતો જણાય છે. આ બહારનાં કારણોને લઇ મનુષ્ય ઘુછ વા ડગી ન જાય એટલા માટે આગળના મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવે છે કે- (૮૨-૮૪) “ વાનસ્પત્યઃ અદ્રિઃ અસિ । પૃથુવુદ્ધનઃ ગ્રાવા

પ્રતિ ત્વાદિત્યાસ્ત્વમેતુ ॥ ૧૪ ॥

૮૫ અદિત્યાઃ ત્વક્ ત્વા | ૮૫ અદીનતાનું આવરણ તને
પ્રતિવેતુ । પ્રાપ્ત થાઓ.

અસિ । ” “ વનરપતિથી ભરેલો પર્વત જેવો હોય છે તેવો જ
તું છે. જોડા મૂળવાળો ખડક જેવો તું સુદૃઢ છે. ’ મોટાં મોટાં
વૃક્ષવેણાવાળો પર્વત જેવી રીતે સુદૃઢ હોય છે, તેના પર ધોધમાર
વરસાદ વરસે કિંવા વાવાઝોડાના સપાટા પડે તોય તે પોતાને
સ્થાનકેથી હાલતો સરખો નથી પણ જ્યાંના ત્યાં સ્થિર રહે છે,
તેવી જ રીતે મનુષ્ય પણ વિવિધ આફતોના તડાકા આવી પડે
ત્યારે ડગમગી ન જતાં સ્થિર રહી શકે છે. જેમ મોટા મોટા પર્વત
સમા પથરા, શિખા કિંવા પહાડીને જમીનની અંદર પુષ્કળ જોડા દાટ-
વામાં આવે છે તો તે પોતાની જગ્યાએથી ચસકતા નથી પણ સ્થિર બિના
રહે છે, તે જ પ્રમાણે સદાચરણ તથા સંયમના સુદૃઢ પાયા પર બિભેશો
માનવી પણ સુખદુઃખથી ચક્રવિચક્ર ન થતાં પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં
એકસરખો સ્થિર રહે છે. મતઘળ કે બાલ સંકેટોના ઝપાટાથી
હડખડી જઈ સ્વકર્તવ્યથી બહુટ મનુષ્યે ન થવું. એ પ્રમાણે યશો
તો મનુષ્ય અદીનતા, સ્વતંત્રતા અને સુદૃઢતાપૂર્વક પોતાના સંધના
શત્રુઓને દૂર હટાવી દઈ પોતાના સ્વપ્રકાશથી ઝળહળવા લાગશે.
આ જાતની શક્તિ તારામાં પ્રકટે તેટલા ખાતર તને તારા સ્વરૂપનું
જ્ઞાન થવા દે. (૮૫) “ અદિત્યાઃ ત્વક્ ત્વા પ્રતિવેતુ । ”
યાને ‘ અદીનતાનું ’ આવરણ તને પરિચિત હો યાને પ્રાપ્ત થાઓ. ’
અદીનતાનું ઢાંકણ તને પોતાનો અંદર સમાવી લેા એટલે કે તું
અદીનતાની ઓય તબે જમને રહે, તારી ચારેકાર અદીનતા અને
સ્વાધીનતાનું જ પાતાવરણ જમાવ. [જુઓ દિગ્વિજી નં. ૮૧-૮૨]

અગ્નેસ્તનૂરસિ વાચો વિસર્જનં,

૮૬ અગ્નેઃ તનૂઃ અસિ ।

૮૭ વાચઃ વિસર્જનમ્ ।

૮૬ તું અગ્નિનું શરીર છે.

૮૭ તું વાણીનું વિસર્જન છે.

તારું સમસ્ત વાતાવરણ જ અદીનતા અને સ્વાધીનતાના વિચારોથી ભરપૂર હોવું જોઈએ. અદીનતાનું આવરણ એ જ મનુષ્યનું અસલ સ્વરૂપ છે. તે અસલ સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન થવું જોઈએ, એ અસલ સ્વરૂપનું વિરમરણ થયે ન ચાહે. 'હું' દીનતાના કીચડમાં ખદમ-દનારો કીડો નથી, પણ દીનતા નામને દુભાવી દહ નિજ સ્વાધીનતા જાળવી રાખવાને શક્તિમાન છું' એ વાત મનુષ્યે હરહમેશ યાદ રાખવી. કોઈ કહેશે કે અજ્ઞાનઅંધકારને કારણે એ જુલાઈ જવાનો સંભવ છે. એના જવાબમાં, 'મનુષ્યના આત્માનું સ્વરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના અંધકારથી મુક્ત છે, કારણ કે તે સાક્ષાત પ્રકાશ સ્વરૂપ જ છે' એમ બતાવવા કહે છે કે-(૮૬) 'અગ્નેઃ તનૂઃ અસિ ।' થાને 'તું અગ્નિદેવનું શરીર છે.' એટલે કે હે મનુષ્ય ! તારો આત્મા એ અગ્નિ સ્વરૂપ છે અને તારું શરીર તે એ અગ્નિના દેહ રૂપ છે. પ્રકાશસ્વરૂપ આત્માગ્નિ તારા શરીરમાં એકસરખો જળદળે છે. એટલે જ્યાં પ્રત્યક્ષ અગ્નિ ભભકતો હોય ત્યાં પછી અંધકારનું નામનિશાન પણ ક્યાંથી સંભવે ? માટે હે મનુષ્ય ! તારી સોડે અજ્ઞાનાદિ અંધકાર આવે એ સક્ય જ નથી, પરંતુ તું પોતાની મેળે જ જો પ્રકાશને છાંડી જાય અને જાંખો પડતો જાય તો તો પછી અજ્ઞાનનો અંધકાર તને ઘેરી વળે જ. તેમ ન થાય એટલા માટે તારો સ્વપ્રકાશ જાંખો પડવા ન પામે તેવી તજવીજ તારે રાખવી ઘટે. મનુષ્યનો બીજો એક વિશેષ ધર્મ છે, ને તે એ કે-(૮૭) "વાચઃ વિસર્જનં ।" 'વાણીનું

વિસર્જન કરવું.” એ તારો વિશેષ ધર્મ છે વાણી વદવી. શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો, આત્માનો યુક્ત સંદેશો શબ્દો દ્વારા પ્રકટ કરવો એ તારો મહત્ત્વનો સ્વભાવ છે. બીજાં પ્રાણીઓને પણ અમુક અમુક શબ્દો ઉચ્ચારતાં આવડે છે ખરું, પરંતુ મનુષ્યની અંદર વાગ્ વિસર્જનની આ શક્તિ નેટલા પ્રમાણમાં બીલી છે, તેટલા પ્રમાણમાં તો બીજાં કોઈ પણ પ્રાણીમાં નથી બીલી. મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે કોઈ પણ એક મહાન ભેદ રહ્યો હોય તો તે આ જ છે: મનુષ્ય વાણી દ્વારા પોતાના મનોમત બાવો અચ્છી રીતે પ્રગટ કરી શકે છે, ત્યારે બીજાં પ્રાણીઓથી તેમ થઈ શકતું નથી. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ આ વાગ્વિસર્જન શક્તિમાં જ રહ્યું છે. બીજી બધી બાવનાઓ છતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. આહાર, નિદ્રા બય, મૈથુન વગેરે અનેક તરેહની બાવનાઓ મનુષ્ય તેમજ પક્ષ પ્રાણીની અંદર એક સમાન હોવા છતાં વાગ્શક્તિની બાબતમાં મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીઓથી જૂદો પડે છે. માત્ર વાગ્શક્તિ જ બીજાં પ્રાણીઓમાં નથી. મનુષ્યની વિશેષતા આ જ બાબતમાં છે. મનુષ્યનું મનુષ્યપણું આ વાચાશક્તિ પર જ અવલંબેલું હોવાથી એ શક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે ખૂબ સંભાળપૂર્વક કરેકસરથી કરવો જોઈએ. નિર્દાન જે શબ્દપ્રયોગથી પોતાની માણસાઇને ડાઘ લાગે તેવો કોઈ જ શબ્દપ્રયોગ મનુષ્યે કદાપિ ન કરવો. વાણી દ્વારા મનુષ્યે શુદ્ધ વિચારોનો પ્રવાહ જ ચાલુ રાખવો જોઈએ. એમ થતાં જ મનુષ્ય સુખમય બની જશે ચાને મનુષ્યના સુખનો અવધિ નદિ હો. મનુષ્યની ધણીખરી આપત્તિનું મૂળ તેની વાગ્શક્તિ કિંવા વાગ્શક્તિના દુરુપયોગની અંદર જ રહેલું હોઈ તેનાથી જ પોષાય માનવીને માથે જિતરેલાં ધણીખરાં દુઃખો વાણીના અપ્રયોગને જ આભારી છે. આ રહસ્ય બરાબર પિછાની લઈ એક

દેવધીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ, વૃદ્ધદ્રાગ્ધાસિ વાનસ્પત્યઃ,

૮૮ દેવધીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ ।

૮૮ દેવતાઓના તેજ સાથે તને સ્વીકારું છું.

૮૯ વાનસ્પત્યઃ વૃદ્ધદ્રાગ્ધા અસિ ।

૮૯ વનસ્પતિથી ભરેલો તું મોટો (ખડક) છે. '

મનુષ્ય પોતાની વાચાશક્તિનો ઉપયોગ સંભાળીને કરતો રહે. (૮૮) " દેવધીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ । " એટલે કે " દેવતાઓના તેજ સાથે હું તારો સ્વીકાર કરું છું. " ' યોતિ ' શબ્દના અર્થ ' ગતિ, ઉત્પત્તિ, તૃપ્તિ, સંતુષ્ટિ, ભોગ, તેજ, પ્રકાશ, શુદ્ધતા ' એવા થાય છે. અહીં તેજ અથવા શુદ્ધતા એ અર્થમાં વપરાયો છે. અને તે અર્થ ઘટાવતા મંત્રનો અર્થ એવો થાય કે ' હે મનુષ્ય ! તું ઉપર પ્રભાણે વર્તીશ એટલે દેવતાઓ દ્વારા તારી શુદ્ધિ થાય એટલા ખાતર, હું તને જાંચકી લકષણ, તારો સ્વીકાર કરીશ ને મારા જેવો બનાવીશ. ' આ ઇશ્વરે ભક્તને દીધેલું આશ્વાસન છે. આ મંત્રભામનો આ એક અર્થ છે. અને તે મનુષ્ય ગભરાઈને ધર્મમાર્ગમાંથી પતિત ન થાય એ ખાતર આ આશ્વાસન મનુષ્યની ધીરજ વધારનારું હોઈ બહુ મહત્વનું છે. આટલી ધીરજ આપ્યા પછી ફરી પાછું આત્મશક્તિનું વર્ણન કરે છે કે—(૮૯) " વાનસ્પત્યઃ વૃદ્ધદ્રાગ્ધા અસિ । " એટલે કે ' તું વનસ્પતિઓથી ઉભરાતો પહાડ છે યાને એવો પહાડ જેવો સ્થિર છે. ' [આજ ઉપદેશ આ પહેલાં ૮૩, ૮૪ નંબરના મંત્રભાગોમાં આવ્યો હોઈ તેની ટિપ્પણીઓ અહીં જોઈ જવી]. ક્ષમારની આશ્તોથી હડખડી ન જવાય એટલી શક્તિ તારી પોતાની અંદર છે એવું બાન અન્ને કરાવ્યું છે. ઢીલી પોચી રેતીના કુંગરને, વાવાઝોડા ને વસસાદથી બીવાનું કારણ ખરું, પણ પથરના જ

સ इदं देवेभ्यो हविः शमीश्वसुशमि शमीश्व ।
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

૧૦ સ દેવેભ્યઃ इदं हविः
शमीश्व ।

૧૧ सुशमि शमीश्व ।

૧૨ हविष्कृत् । षहि । (૨)

૯૦ તે તું સર્વ દેવો માટે આ
હવિને સુખદાતા કર.

૯૧ ઉત્તમ સુખદાયક રીતે તૈયાર
કરીને શાંતિથી અર્પણુ કર.

૯૨ હવિષ્યાન્ન તૈયાર કરનારા !
આમ આવ.

મોટા પર્વતને ગમે તેવા મોટા અંજાવાતથી કે ગમે તેટલા ઘોષમાર
વરસાદથી પણ ખીવાપણું બુદ્ધ નથી. એથી કરી આપણે આવી
રીતે પર્વતની માફક નિર્ભય ને અડગ બનવું જોઈએ. કાલે તેટલી
આફત આવી પડે તોપણ સ્વકર્તવ્યથી વિમુખ ન થવું. આ
પ્રમાણે નિર્ભય બનીને તથા પોતાને સ્થાને સુદૃઢ અને સ્થિર રહીને
(૯૦) “ સંઃ (સર્વ) દેવેભ્યઃ इदं हविः शमीश्व । ” પાને
‘ એવો તું દેવતાઓ સાથે આ હવિ શાંતિથી અર્પણુ કર. ’
અર્થાત્ કે દેવકાર્ય અર્થે પોતીકાં તન, મન, ધનતું આનંદપૂર્વક
સમર્પણુ કરજો, ‘ કરું કે નહિ ? ’ એવા સંકલ્પવિકલ્પ મનમાં
આણતો નહિ, તેમ વેઠઉતાર કાલે તેમ કરી નાખતો નહિ. ’ પણ
(૯૧) “ सुशमि शमीश्व ” કહેતાં જે કંઈ અર્પણુ કરવાનું હોય તે
‘ ઉત્તમ પ્રકારે અને સુખદાયક રીતે તૈયાર કરીને શાંતિપૂર્વક
અર્પણુ કરજો. ’ મતલબ કે નિષ્કાળજીથી કિંવા બેપરવાઈથી
કરણું અર્પણુ લેએ નથી લાગવું. (૯૨) “ हविष्कृत् । षहि । ”
કહેતાં “ હે હવિ તૈયાર કરનારા ! તું અત્રે આવ. ” એટલે કે
‘ દેવતાઓ અર્થે આત્મસર્વસ્વતું સમર્પણુ કરી દેનારા હે માનવી !

કુકુડોઽસિ મધુજિહ્વ ઇપમૂર્નમાવદ,

૧૩ મધુજિહ્વઃ કુકુટઃ અસિ ।	૯૩ તું મધુરભાષી વક્તા છે.
૧૪ ઇપં રુજં આવદ ।	૯૪ અન્ન અને બળ વિશે બોલ.

હવે તું મારી પાસે આવતો રહે. દેવતાઓ કાન્યે તે આત્મસમ-
ર્પણ કરી દીધું હોવાથી તું દેવતાઓનો જ બન્યો છું. એટલે હવે
તું આ તરફ આવી બા: રાક્ષસો તરફ જઈશ નહિ. સ્વાર્થ રૂપી
રાક્ષસનો વિચાર હવે તારા મનમાં ન ઉદ્ભવે. (૯૩)
“ મધુજિહ્વઃ કુકુટઃ અસિ । ” એટલે કે “ તું મીઠી જીવાન-
વાળો ઉત્તમ વક્તા છે. ” તું મધુર બોલી બોલનાર ઉત્તમ વક્તા
છે; માટે કડવા શુકનો ઉચ્ચારીને તારી જીભને કડવી કરીશ નહિ.
(કુકું શબ્દ કુરુતિ इति કુકુટઃ) શબ્દોનો ઝીણામાં ઝીણો
વિચાર કરીને યાને શબ્દો તોળી તોળીને જે વાપરતો હોય તેવું
નામ ‘ કુકુટ ’. પ્રત્યેક મનુષ્ય મધુરભાષી બનીને પોતાની મીઠા-
શથી જગતને મધુર કરે એ ઉન્નતિનો માર્ગ છે. અંતરમાં કડુતાનો
વધારો થવા છંને શબ્દો દ્વારા તેને બહાર ફેલાવા દેનાર મનુષ્યની
શક્તિઓ સંકુચિત થવા પામે છે. તેથી આ ઉપદેશ તરફ સાધક
ખાસ લક્ષ આપે એ યોગ્ય કહેવાય. પોતાની વાણી દ્વારા કંઈ વાત
બોલવી તે આ પછીનો મંત્રભાગ બતાવે છે. (૯૪) “ ઇપં
રુજં આવદ । ” ‘ અન્ન તથા બળ સંબંધમાં બોલ ’. ‘ ઇપ ’
એટલે ‘ અન્ન, સમર્પણ, શક્તિ, બળ, ઉત્સાહ, સત્ત્વ, રસ, સુખ,
વૃદ્ધિ, ઇચ્છાશક્તિ, ધન, દોલત ’: આટલા બધા એના અર્થ છે.
અને ‘ રુજં ’ શબ્દના અર્થ ‘ શક્તિ, બળ, સત્ત્વ, રસ, અર્ક,
જીવન, જળ, અન્ન, ઉત્સાહ, આગાહી ’ એ પ્રમાણે થાય છે.
બોલવું તો આ સંબંધમાં જ બોલવું. પેટપૂર અનાજ દેતી રીતે

ત્વયા વયં સંઘાતં સંઘાતં જેષ્ઠ, વર્ષ વૃદ્ધમસિ, પ્રતિત્વા
વર્ષ વૃદ્ધં વેતુ,

૬૫ ત્વયા વયં સંઘાતં સંઘા-
તમ્ જેષ્ઠમ ।

૬૫ તારી સહાયથી અમે શત્રુ
સમૂહને જીતીએ.

મજે, શક્તિ કેમ કરતાં વધે, ઉત્સાહ કેમ ટકી રહે, સત્ત્વ શું
કરવાંથી કાપમ રહે, સુખ કેમ વધે, ઈચ્છાશક્તિ કેવી રીતે બળ-
વાન બને, ધનદોહત શી રીતે વધે, દેવકાર્ય માટે આત્મસમ-
ર્પણ કરવાની તૈયારી કેમ કરતાં થાય, જીવન કેવી રીતે સુધરે, આ
અગર આના જેવા અબ્યુદય તથા નિશ્રેયસનાં સાધનો વિષે બોલવું.
પોતીકો અંધપાત થાય કિંવા સમાજનું સંકટ વધે એવા પ્રકારની
હીનવાણી ઉચ્ચારવી નહિ. આપણે શું બોલીએ છીએ તેના હમેશ
વિચાર કરીને પરિણામે જે હિતકારક હોય તે જ બોલવું. બોલ-
વાના ક્ષેત્રની આ મર્યાદા છે. પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ પર આપણે
કાણુ રાખીને બોલનાર મનુષ્યને બોલો શું કહે છે તે જુઓ:—

(૬૫) “ ત્વયા વયં સંઘાતં સંઘાતં જેષ્ઠમ । ” પાને

‘ તારી સહાયથી અમે શત્રુસંઘને જીતી લઈશું. ’ જે

‘ શસ્ત્ર પોતાની મધુર વાણી વડે આમ જનતા પર પ્રભાવ
પાડે છે, તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પ્રુકળ વધે છે, સંઘશક્તિ
ખાલે છે અને જનતાનો વિશ્વાસ બંધાય છે કે ‘ આ પુરુષ
આપણા શત્રુઓનો ખાતીયો પરાજય કરશે. ’ આવી શક્તિ ઉત્પન્ન
થાય તે માટે મધુર બાપણુ કરવાની કલા જેમ ખાસવી જોઈએ,
તે જ પ્રમાણે અન્ન, યજ્ઞ, અને તેજ એમની વૃદ્ધિ જેના યોગે
થાય તેવા ઉપાય જનતાના દિલમાં ઉતારવાની કલા પણ દરતગત
કરવી જોઈએ. એને માટે અનુભવની અપેક્ષા રહેતી હોય તે કંઈક

પરાપૂતંરક્ષઃ પરાપૂતા અરાતયોઽપહતંરક્ષો,

૧૬ વર્ષવૃદ્ધં અસ્તિ ।	૬૬ વર્ષો દ્વારા વધનારું જ્ઞાન વૃં છે.
૧૭ વર્ષવૃદ્ધં ત્વા પ્રતિચેત્તુ ।	૬૭ વર્ષો દ્વારા વધનારું જ્ઞાન તને પ્રાપ્ત થાઓ.
૧૮ રક્ષઃ પરાપૂતં । અરાતયઃ પરાપૂતાઃ । રક્ષઃ અપહતમ્ ।	૬૮ રાક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર દૂર થયા. રાક્ષસ હણાયો (જુઓ ટિપ્પણી નં. ૪૦-૪૩ અને ૫૫).

ચોમાસાં વીતાવ્યા બાદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે-(૬૬) “વર્ષવૃદ્ધં અસ્તિ ।” ‘વૃં’ વર્ષોના યોગે વધનારું જ્ઞાન છે. જેમ જેમ ચોમાસાં તારે માથે વીતતાં જશે, તેમ તેમ તારું અનુભવજન્ય જ્ઞાન વધવું જવાનું છે. આ અનુભવજ્ઞાન જેવું નેટલા પ્રમાણમાં અધિક, તેટલા પ્રમાણમાં તેની યોગ્યતા વધારે કરે છે. પરંતુ એ અનુભવજન્ય જ્ઞાન બાદ રહેવું જોઈએ, શૂંભાઈ જાય તો તેનો કશો અથ નથી, એમ સૂચવવા ખાતર કહ્યું છે કે-(૬૭) “વર્ષવૃદ્ધં ત્વા પ્રતિચેત્તુ ।” યાને ‘વર્ષોના યોગે વૃદ્ધિંગત થયેલું’ અનુભવજ્ઞાન તને બાદ રહો. તારા સ્મરણમાં તે રહેવું જોઈએ કિંવા નિત્ય તારી સેવામાં હાજર રહેવું જોઈએ. તારાથી તે વિખૂટું ન પડી જવું જોઈએ. એવું જ્ઞાન જેને લાધ્યું હોય છે, તેની આગળ હીન વિચારવાળા બેઠો મુદ્ધ ટકી ચકતા નથી. (૬૮) “રક્ષઃ પરાપૂતં । અરાતયઃ પરાપૂતાઃ । રક્ષઃ અપહતમ્ ।” એટલે કે ‘રાક્ષસ દૂર થયો, અનુદાર દૂર થયા, રાક્ષસ મરી ગયો.’ જે ક્ષરત્તિ કહેતાં ચોતાના દુરાચારણથી ક્ષીણ થાય છે, કિંવા ખીજને જે ક્ષીણ કરે છે તે રાક્ષસ કહેવાય

વાયુર્વો વિવિનક્તુ, દેવો વઃ સવિતા હિરણ્યપાણિઃ પ્રતિગૃહ્ણ-
ત્વચ્છિદ્રેણ પાણિના ॥ ૧૬ ॥

૯૯ વાયુઃ વઃ વિવિનક્તુ ।

૧૦૦ હિરણ્યપાણિઃ સવિતા
દેવઃ વઃ અચ્છિદ્રેણ
પાણિના પ્રતિગૃહ્ણતુ

૬૬ વાયુ તમને શુદ્ધ કરે.

૧૦૦ સુવર્ણ અક્ષર હાથે
ધરવાવાળો સવિતાદેવ
તમને પોતાના છિદ્રસંહિત
હાથ વડે પકડે.

છે. અને જે પોતાનાં તન મન ને ધનનો ઉપયોગ સામાનો નાશ
કરવાને, સામાનું નુકસાન કરવાને કામે કરતો હોય, તે બીજાનો
હિદાર કરવા અર્થે ન કરતો હોય, તે ‘અ-રાતિ-અ-દાની’ કહેતાં
અનુદાર કહેવાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેમનામાં અનુભવગ્રાન
બરપદે હોય છે અને તેને પ્રસંગોપાત્ત કેમ વાપરવું તે પણ જેમને
સારી રીતે આવડે છે, તેમની આગળ આ નરરાક્ષસો જાબા રહી
શકતા નથી. [આ સંબંધમાં વધુ વિવરણ ૪૦ થી ૪૩ અને ૫૫માં
ટિપ્પણીઓમાં કરવામાં આવ્યું છે તે અત્રે જોઈ જવું]. (૬૬)
“ વાયુઃ વઃ વિવિનક્તુ । ” કહેતાં “ વાયુ તમને શુદ્ધ કરે. ”
વાયુ એ શુદ્ધતા કરનારો દેવ છે. તે પ્રાણરૂપે અંદર જઈને મનુષ્યના
શરીરની શુદ્ધિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ ચિત્તની પણ શુદ્ધિ
કરીને તેને એકાગ્ર બનવામાં સદાય કરે છે. શરીર મધ્યે થતી
મજ્જાશુદ્ધિની ક્રિયા મુદ્દાં વાયુની ગતિ પર જ આધાર રાખે છે.
‘વિવિનક્તુ’ એ ધાતુનો અર્થ ‘નિરાણું કરવું’, પરીક્ષા કરવી,
વર્ણન કરવું, એકાંતમાં બેસવું, શુદ્ધ કરવું, કિંવા નિર્મળ બનવું’
એવો થાય છે. તે પૈકી ‘શુદ્ધતા કરવી’ એ અર્થ અહીં બંધ-
બેસતો છે. આ મુજબ પ્રાણાયામાદિ સાધનોથી આત્મશુદ્ધિ સિદ્ધ
થઈ, એટલે (૧૦૦) “ હિરણ્યપાણિઃ સવિતાદેવઃ વઃ અચ્છિ-

ઘૃષ્ટિરસ્યપાઞ્ચે

અગ્નિમામાદં જહિ, નિષ્ક્રિવ્યાદંત્રિસેધા દેવયજં વહ ।

૧૦૧ ઘૃષ્ટિઃ અસ્તિ

૧૦૨ હે અગ્ને ! આમાદં અગ્નિ
અપજહિ । ક્રવ્યાદં
નિઃપેધા

૧૦૧ ઘૃં ધૈર્યવાન છે.

૧૦૨ હે અગ્નિ ! કાચું માંસ
ખાવાવાળા અગ્નિને દૂર
કર. માંસભક્ષકોનો નિષેધ
કર.

દ્રેણ પાણિના પ્રતિગૃહ્ણતુ । ” યાને ‘ સુવર્ણુ આભૂષણોથી
સુશોભિત હાથોવાળા સુવિતાદેવ પોતાના હિર રહિત હાથે તમને
પકડે. વા સ્વીકારો. ’ માતા જેમ પોતાના પ્રેમાળ હાથે વડે
પોતાના બાળકને સોડમાં લે છે, તે જ પ્રમાણે જગન્નિયંતા દેવ
પોતાના હાથોનો ઉપયોગ તમારે માટે કરે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે
શુદ્ધતા સિદ્ધ થઈ કે તરત જ દેવ તમને પોતાના હાથમાં ઉઠાવી
શેશે, યાને પોતાની પાસે રથાન આપશે જ આપશે. આડખીલી
છે તે માત્ર આત્મશુદ્ધિ પૂરતી જ છે. મતક્ષ્ણ કે પરમેશ્વર ભક્તને
હાથ ક્યારે આપે છે તે અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે. એના પર
વિશ્વાસ રાખીને આત્મશુદ્ધિના કાર્યમાં મનુષ્યે તત્કાળ પરાવાધ
જતું, કારણ કે ધર્મરતો હાથ તો સદાકાળ તૈયાર જ છે. ખોટી
હિતાવળ કરવાથી કંઈ જ વળશે નહિ, ’ એવું સૂચવવા કહે છે કે
(૧૦૧) “ ઘૃષ્ટિઃ અસ્તિ । ” ‘ ઘૃં ધૈર્યવાન છે. ’ ઘૃષ્ટિ એટલે ધૈર્ય,
આત્મવિશ્વાસ, પ્રગતિશીલ વિચાર, ખંત ’. આથી કહેવા એ માગે છે
કે આત્મવિશ્વાસ ધરો, ધીરજ અને ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરો. એવો
પ્રયત્ન કરાશે તો હિન્નતિ યથા વગર નહિ જ રહે. પરંતુ એવો
પ્રયત્ન કરવા ટાણે થોડુંક પથ પાળવાની જરૂર છે. એ પથ
આવું છે. (૧૦૨) “ હે અગ્ને ! આમાદં અગ્નિ અપજહિ ।

ધ્રુવમસિ પૃથિર્વીદિત્યંહ, વ્રહ્મવનિ ત્વા ક્ષત્રવનિ સજાતવન્યુપદ-
ધામિ આતૃવ્યસ્ય વધાયં ॥ ૧૭ ॥

૧૦૩ દેવયજં આયહ ।

૧૦૪ ધ્રુવં અસિ ।

૧૦૩ દેવપૂજનો પાસે બે.

૧૦૪ તું સ્થિર છે.

કન્યાવં નિવેધ । ” કહેતા ‘ હે અગ્નિદેવ ! કાચું માંસ ખાવા-
વાળા અગ્નિને દૂર કર અને માંસાહારીઓને નિવેધ કર. અર્થાત્
કે કાચું કિંવા પકવેલું માંસ ખાનારાઓને દૂર કરી દે. એવા બોલ
આપણી અંદર હોય તો પહેલાં તો તેમને મીઠા શબ્દોમાં તેમ ન
કરવાનો ઉપદેશ કરવો, અને એ ઉપદેશને તેઓ ન ગણકારે તો
પછી સમાજમાંથી તેમને દૂર કરી દેવા યાને તેમનો બહિષ્કાર
કરવો. તું પોતે એવું આચરણ રાખીશ મા યાને માંસબક્ષણ
કરીશ ના. આ પ્રકારનું પથ્ય સંભાળીને શું કરવાનું તે સૂચવવા
આગળના મંત્રભાગમાં કહ્યું છે કે-(૧૦૩) “ દેવયજં આયહ । ”
યાને ‘ દેવપૂજન કરવાવાળાઓને પાસમાં બે. ’ દેવતાઓનું પૂજન,
પૂજન, અર્ચન કિંવા હવન કરનારાઓને સાથમાં લઈ તેમનો સંધ
રચવો ને તેમની સંખ્યા વધારતા રહેવી. મતક્ષણ કે, કાચું તેમ
પાકું માંસ ખાવાવાળાઓને દૂર કરવા અને દેવતાઓનું પૂજન
પૂજન કરનારાઓનું સંગઠન કરવું. આ પ્રમાણે પોતાના વિચાર,
ઉચ્ચાર અને આચારની શુદ્ધિ સાધીને તે જ દિશામાં નિજ સમા-
જની પણ શુદ્ધિ સાધવી. આ રીતે વ્યક્તિ તેમજ સમાજની પવિ-
ત્રતા યર્ષ નય એટલે માનવ સમાજ ઉન્નતિને પંથે ચડવો જ
સમજવો. આ ઠેકાણે કોઈ શંકા કરે કે ‘ આમ કરીએ પણ આ
ક્ષણભંચર જગતમાં આપણું કયું કારણું કયાં સુધી દંડવાનું ? ’
આ શંકાનું નિવારણ કરવા કહે છે કે-(૧૦૪) “ ધ્રુવં અસિ । ”

<p>૦૬ પૃથિવી દંઢ । ૧૦૬ બ્રહ્મચનિ ક્ષત્રચનિ સ- જાતચનિ ત્વા માતૃવ્યસ્ય વધાય ઉપદધામિ ।</p>	<p>૧૦૫ ભુમિને દઢ કર. ૧૦૬ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને સજાતીયોનું હિત કરનાર એવો જે તું તેને હું દુષ્ટાના વધ સાર પાસે લઉં છું.</p>
---	---

યાને 'તું' સ્થિર છે. 'તું' ક્ષણભંગુર નથી. તું પોતે ક્ષણભંગુર છે એવું જો તને લાગતું હોય તો તે તારો ભારે મોટો ભ્રમ છે. ક્ષણ-
ભંગુર સકળ જગતની અંદર તું પોતે તારા પોતાના આત્મસ્વ-
રૂપથી સ્થાયી, સ્થિર અને સદાસર્વદા ટકવાવાળો છે. તથે કાળ તારું આત્મસ્વરૂપ બિલકુલ ફેરફાર થયા વગરનું જેમનું તેમ ટકો રહે છે. તું પોતે સ્થિર હોવાથી જે જે કર્મ તું કરે છે, તેના સારાપણા ખૂરાપણા પ્રમાણે સારા ખૂરા સંસ્કાર તારા પર પડે છે. એટલા માટે હમેશાં શુભ કર્મો જ કરતા રહેવું, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં આપણે પોતે સ્થિર રહેવા-
વાળા છીએ એવું પાકે પાયે મનમાં ઠસાવવું. એટલા ખાતર જ દેવયાજકોને પાસમાં લેવાનું અને બક્તજનોના સત્સંગમાં રહી પોતાના શુભ સંસ્કારમાં વધારો કરતા રહેવાનું ઉપર સૂચવાયું છે. (૧૦૫) " પૃથિવી દંઢ । " યાને 'તું' તારી અંદરના બુદ્ધિને સુદઢ કર. 'એટલે કે શરીરની અંદર સ્થૂળ પાર્થિવ ભાગ છે તેને સુદઢ બનાવ, તેમજ બહાર માતૃભૂમિના પ્રદેશને પણ મજબૂત બનાવ. માતૃભૂમિમાં વસતા લોકોનું સંગઠન ઉત્તમ પ્રકારે સાધીને સ્વદેશની તાકાત વધાર અને તેને એટલો તાકાતવાન બનાવ કે જોયો તેના પર ચઢી આવવાની હિંમત જ શત્રુઓ ન કરી શકે. તમારી સૌંદર્યકિતમાં વધારો થાય એટલે તમારા પર હલ્લો કરવાની છાતી જ ઠાપતી ચાલે નહિ. હવે, સંગઠન કેવી રીતે સાધવું તે સમજાવતાં કહે છે કે—(૧૦૬) " બ્રહ્મચનિ, ક્ષત્રચનિ, સજાતચનિ ત્વા

માતૃધ્યસ્ય વધાય વપદ્ધામિ । " એટલે કે 'આહુત્ય ક્ષત્રિય
 અને સમ્વતીય ભોક્ષીનું' દિત કરવાવાળો જે તું તેને શનુઓના વધ
 સારૂ પડખામાં ધાતું છું.' ઘક્ષવનિ એટલે (ઘક્ષ-વનિ) જ્ઞાન
 અને જ્ઞાની પ્રત્યે આદરણુદિ રાખનારો, યાને તેમનું દિત કરનારો,
 ઘક્ષવનિ એટલે શૌર્ય તથા શરવીર માટે આદરણુદિ રાખનારો
 તથા તેમનું દિત કરનારો, અને સજ્જાત-વનિ એટલે કે સ્વજાતીય
 ભોક્ષીનો આદર કરનારો તથા તેમનું દિત સાધનારો. આપણા
 દેશમાં જ્ઞાન વધે અને જ્ઞાની ભોક્ષા સારી ક્ષત્રિયમાં હોય, તેમજ
 દેશના શૌર્યમાં વધારો થાય અને શરવીર ભોક્ષા સારી સ્થિતિમાં
 હોય, તથા સ્વજાતીયોની ઉન્નતિ પણ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો વિરોધ
 કયો વગર થાય એવા પ્રકારની મનોજીવિ જે મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન
 થાય તે મનુષ્યોનું સંધર્મણ વધવા પામે જ. પોતાની જાતિની
 કે કોઈની ઉન્નતિ કરવાની ના નહિ, પણ તે બીજી કોઈનો 'વિરોધ'
 કયો વગર કરવાની: બીજાને ભોગે, બીજાઓનો નાશ કરીને
 સ્વજાતિને ઉન્નત કરવાની કોઈપણ દરજીજ ન થવી જોઈએ.
 બધાંએ એકજૂથ બનીને, એક બીજાએ સાથે રહીને, જ્ઞાન તથા
 જ્ઞાની, તેમજ શૌર્ય અને શરવીરના એકીકરણપૂર્વક સફળી જ,
 ઉન્નતિ સાધવી ધટે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનું આ ધ્યેય છે. આ
 ધ્યેયની સિદ્ધિના માર્ગમાં આડખીલી નાંખે તેનું જ નામ શનુ.
 માનવ ઉન્નતિની આડે આવનાર એવા શનુને કાયમને માટે દૂર કરવો
 જોઈએ. ફરીવાર તેના તરફથી કદાપિ વિરોધ થવાની વધી ન રહે,
 એવી સ્થિતિમાં તેને આજી દેવો જોઈએ. (૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન
 તથા શૌર્યની ઉન્નતિ થાય (૨) તેઓ પરસ્પર સહાયક
 થઈ રહે, તથા (૩) સહુ એકત્ર થઈને કોઈનો પણ વિરોધ
 કયો વગર સ્વજાતિની ઉન્નતિ સાધે: એ સંગઠનનો કાર્યક્રમ

છે. આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલવાની ઇચ્છાવાળો પક્ષ હોય તે ધાર્મિક પક્ષ કહેવાય. પણ એ ધાર્મિક પક્ષનો વિરોધ કરનાર બીજો પક્ષ હોય છે, તે કહે છે કે “ (૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન તથા શૌર્ય નહિ વધે તો ચાલશે, (૨) જ્ઞાની તથા શૂરવીર બોકોનું સંગઠન નહિ થાય તો ચાલશે, તથા (૩) અમે બીજાઓની મુદ્દલ પરવા રાખ્યા વગર સ્વજાતિનું હિત સાધીશું, સ્વકોમને ઉન્નત બનાવીશું—પછી તેમ કરતાં બીજા બોકોને સહન કરવું પડે કે મરવું પડે તેનો વાંધો નહિ. ” આવા પ્રકારના જે શોક હોય છે તેમના પક્ષ અને ઉપર કહ્યો તે ધાર્મિક પક્ષ એ બેની વચ્ચે વિરોધ તો હોવાનો જ. આવા માનવધર્મ વિરોધી બોકોને માટે ‘ બ્રાતૃવ્ય ’ કહેતાં પિતરાઈ અને ‘ સપત્ન ’ કહેતાં સાવકાં એવી સંજ્ઞાઓ વેદમાં વપરાઈ છે. સગા ભાઈઓના દીકરા એક બીજાના બ્રાતૃવ્ય અગર પિતરાઈ કહેવાય, અને એક જ ઇસમની બે બાઈડી-ઓના છોકરા તે પરસ્પરના સાવકા ભાઈ કહેવાય. તેવી જ રીતે એક જ પિતૃ દેશના બે પક્ષો: એક ધર્મ ભાવનાથી ચાલવાવાળો, અને બીજો અધર્મ ભાવનાએ ચાલનારો એ બે પક્ષોના સભ્યો પણ એકબીજાના બ્રાતૃવ્ય અગર પિતરાઈ કહેવાય છે; અને તે જ પ્રમાણે એક જ માતૃભૂમિમાંના ધર્મભાવના અને અધર્મ-ભાવનાવાળા બે પક્ષોના સભ્યો પરસ્પરના સાવકા વા ઐરમાઈ ભાંડુઓ મનાય છે. જગતની અંદર જે લડાઈઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ને ચાલ્યાજીવો ચાલે છે, તે આ પ્રકારના પિતરાઈ ને સાવકાં ભાંડુઓ વચ્ચે જ ચાલે છે. ધાર્મિક પક્ષને પોતાનો ધાર્મિક પક્ષ સ્થાપવાનો તથા ફેલાવવાનો હોય છે. ‘ ધર્મનું સંસ્થાપન ’ કરવું એ તો ઇશ્વરનો જ પક્ષ છે. એટલે આ સત્પક્ષનો વિરોધ કરનારાઓનો કાં તો વિચારપણો કરી તેમને સત્પક્ષમાં લાવવા.

અગ્રે વ્રહ્મ યૃગ્મ્ણીષ્વ ધરુણમસ્યન્તરિક્ષં દૃશ્યં વ્રહ્મવનિ ત્વા
ક્ષત્રવનિ સજાતવન્યુપદધામિ શ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય ।

૧૦૭ અગ્રે । વ્રહ્મયૃગ્મ્ણીષ્વ । । ૧૦૭ હે અગ્ને ! જ્ઞાન સ્વીકાર.

જોઈએ, અગર તો પછી કાયમને માટે તેમનો કાંટો કાઢી નાખવો જોઈએ. 'વધ' વધુ પ્રકારનો હોય છે: (૧) મત પરિવર્તનથી થનારો, (૨) સ્થાનાંતરથી થતો, અને (૩) દેહનાશથી નીપજનારો. એકાદ મનુષ્યનો પક્ષો ધમને તે અસતપક્ષમાંથી નીકળીને સતપક્ષમાં આવે, તો અસતપક્ષમાંથી તેના પૂરતી એક સંખ્યા ઓછી થવાને કારણે એ પક્ષની દૃષ્ટિએ તો તે મર્યો જ ગણાય. બંદીવાસ, બહિષ્કાર કિંવા હદપારી કરવી એ બીજા પ્રકારનો વધ ગણાય. કારણ કે સ્થાનબદ્ધ થતાં તે માણસ સતપક્ષને પીડવાને અશક્ત બને છે. આ બે વધ અશબ્દવધ છે. માત્ર ત્રીજા વધમાં શરીરનો નાશ થતો હોવાથી તે શરીરવધ કહેવાય. પહેલા વધને 'જ્ઞાનવધ', બીજાને 'સ્થાનવધ' અને ત્રીજાને 'શરીરવધ'ના નામે પણ ઓળખાય. પહેલા બે પ્રકારના વધ આત્મણી ઉપાય હોઈ ત્રીજો ઉપાય એ ક્ષાત્ર ઉપાય છે. કેને પડખામાં સેવો, કેને દૂર હડસેલવો, અને સંઘબળથી પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી એની જ કલ્પના આ યજુર્વેદમાં વારંવાર આવવાની છે, અને તેથી આ જ વાક્યો વારંવાર આવવાનાં છે; માટે આ વિવરણ-આ સમજૂત ન વિસરવાની વાચકે પોતાના મનમાં ગાંઠ વાળવી. એમ થશે તો જ વેદમંત્રીને આશય તે સરળતાથી સમજી શકશે. નીકર તો આ 'શ્રાતૃવ્ય' અને 'સપતન'ના અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં ન રહેવાને કારણે અર્થનો અનર્થ થવાનો પૂરો સંભવ છે. માટે આ કલ્પનાનું મનન વાચકોએ આ દૃષ્ટિએ સાવધાનીપૂર્વક કરવું. (૧૦૭) "હે અગ્ને ! વ્રહ્મ યૃગ્મ્ણીષ્વ"

૧૦૮ ધરુણં અસિ ।

૧૦૯ અન્તરિક્ષં દંદ ।

૧૧૦ બ્રહ્મચનિં (૧૦૬)

૧૧૧ ધવ્રં અસિ ।

૧૦૮ તું ધારક છે.

૧૦૯ અંતરિક્ષને - દંદ કર.

૧૧૦ બ્રાહ્મણ (જુઓ નં. ૧૦૬)

૧૧૧ તું ધારક છે.

એનો સમ્બર્ધ ' હે તેજસ્વી પુરુષ ! તું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર ! ' એવો થાય. અને બાવાર્થ એ કે- ' ત્યાં ત્યાંથી જ્ઞાન મળી આવે ત્યાં ત્યાંથી મેળવીને તારી અંદર સંધરી લે. તું અગ્નિ પ્રમાણે તેજસ્વી હોઈ તારી અંદર જ્ઞાનાગ્નિ સતેજ બન્યો છે. તેથી તારો પ્રકાશ અધિક ને અધિક વધે એટલા ખાતર તારા જ્ઞાનમાં વધારો કરતો રહે. જ્ઞાન એ જ સર્વ ઉત્પતિનું મુખ્ય સાધન છે. (૧૦૮) " ધરુણં અસિ । " યાને ' તું ધારક છે. ' એટલે કે તું બીજાઓને આધાર આપવાવાળો છે. જો, તારા આત્માએ આ શરીરને આધાર આપીને તેને જીવંત યાને ચેતનવંતું કર્યું છે. એ એક જ બાબત તારી ધારક અને પોષક શક્તિને પૂરવાર કરવાને બસ છે. તારી અંદર એ શક્તિ છે તેથી જ તને, કહેવાનું કે- (૧૦૯) " અન્તરિક્ષં દંદ । " યાને ' અંતરિક્ષને દંદ કર ! ' ' અંતરિક્ષ એ તારી પોતાની અંદર અંતઃકરણના રૂપમાં છે. તેને તું સુદૃઢ કહેતા બળવાન બનાવ. તારી આધાર-શક્તિ યાને તારો અંતરાત્મા તેને બળવાન કરે; કારણ એની શક્તિના પાયા પર જ તારા સકળ પુરુષાર્થની રચના મવાની છે. [આ ઠેકાણે ૧૬ થી ૨૦ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવાથી આપણી પોતાની અંદર અંતરિક્ષ ક્યાં છે તે સમજાયે]. (૧૧૦) " બ્રહ્મચનિં " [આ મંત્રભાગના અર્થ માટે ૧૦૬ નંબરની ટિપ્પણી ફરી જુઓ]. (૧૧૧) " ધવ્રં અસિ । " યાને ' તું ધારક છે. ' નિજ શક્તિ વડે તું બીજાને ધારણ કરે છે, બીજાને આધાર આપે છે. [૧૦૮ તથા ૧૧૧ નંબરના મંત્રભાગોના

ધર્મમસિ, દિવં દૃઙ્ઘઃ બ્રહ્મવનિ ત્વા ક્ષત્રવનિ સજાતવન્યુ-
પદધામિ આતૃવ્યસ્ય વધાય । વિશ્વામ્યસ્ત્વાશામ્યઽપદધામિ

૧૧૨ દિવં દૃઘ ।

૧૧૩ વ્રહ્મવનિ૦ (૧૦૬)

૧૧૪ વિશ્વામ્યઃ આશામ્યઃ
ઉપદધામિ ।

૧૧૨ દુલોકને ૬૯ કર.

૧૧૩ આશામ્ય૦ (બુએ. ૧૦૬)

૧૧૪ બધી દિશાએથી હું તને
સોડમાં લઉં છું (અપ-
નાવું છું).

અર્થ ઉપલક્ષ દષ્ટિએ એકસરખા જ દેખાય છે. પરંતુ એ બન્નેમાં પણ ધારક*યોપકના ચુલુ એકસરખા બહે હોય છતાં બન્ને વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ એ છે કે તેમાંનો એક અંતઃકરણનો ધારક છે ન્યારે બીજો બુદ્ધિનો ધારક છે. આ ભેદ આગતા પાછલા મંત્રોનો સંબંધ જોડતાં ધ્યાનમાં આવી શકશે. ૧૦૪ થી ૧૦૬ ના ત્રણ મંત્રો સ્થૂલ શક્તિ જોડે સંબંધ દેખાડે છે. ૧૦૮ થી ૧૧૦ ના ત્રણ મંત્રો અંતઃકરણ સાથેનો સંબંધ દેખાડે છે, અને ૧૧૧ થી ૧૧૩ ના ત્રણ મંત્રો અસ્તકર્મા રહેલી માન-શક્તિ જોડેનો સંબંધ દર્શાવે છે. ત્રણે સ્થળે ધારણ્યયોપણ્યનો અર્થ એકસરખો હોવા છતાં તેમનાં કાર્ય તેમણે ધારણ્ય કરેલી શક્તિઓના ભેદને કારણે નિરનિરાળાં છે, એ વાચકોએ લક્ષમાં લેવું. (૧૧૨) "દિવં દૃઘ ।" કહેતાં "દુલોકને ૬૯ કર." નેવી રીતે બ્રહ્માંડ વિષે બ્રહ્માની બાજુએ દુલોક છે, તેવી જ રીતે પિંડની અંદર અસ્તકને ઠેકાણે પણ દુલોક છે. તારા પિંડની અંદરની એ દિવ્ય શક્તિનું સામર્થ્ય તું વધાર. (૧૧૩) "વ્રહ્મવનિ૦" [આ મંત્રનો અર્થ અને બાવ ૧૦૬ નંબરની ટિપ્પણીમાં જોઈ લેવો.] (૧૧૪) વિશ્વામ્યઃ આશામ્યઃ : ઉપદધામિ ।" એટલે કે

ચિત્તસ્યોર્ધ્વચિતો મૃગૂણામઙ્ગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૧૫ ચિત્તઃ સ્થ ।

૧૧૬ ઊર્ધ્વચિત્તઃ મૃગૂણાં અંગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ ।

૧૧૫ તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો.

૧૧૬ ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ ચેતના પ્રેરનારો થા અને ભૃગુ તથા અંગિરસનાં તપોથી તેજસ્વી બન.

‘ બધી દિશાએથી કું તને પાસે લઉં છું. ’ અર્થાત્ કે તારું આચરણ જો તું ઉપર પ્રમાણે રાખીશ તો કું તને, તું ગમે તે દિશામાં હશે ત્યાંથી પણ મારી સમીપ ખેંચી લઉંશ. ’ આ પ્રમાણે ધર્મ મનુષ્યને કોણ આપે છે. એ કોણનો આશય અથવા અર્થ એવો છે કે કરવામાં આવેલું સત્ય ધર્મીયરણ્ય કદાપિ દોષગત જતું નથી: મનુષ્યને તે પ્રભુની નજદીક પહોંચાડનારું બને છે જ બને છે. (૧૧૫) “ ચિત્તઃ સ્થ । ” કહેતાં ‘ તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો. ’ મનુષ્યની અંદર ચૈતન્ય શક્તિ રહેલી છે અને તે પોતાની ચૈતન્ય શક્તિના યોગે બીજાંની અંદર ઉચ્ચ ચેતના પેદા કરી શકે છે. મનુષ્યની એ વિશેષતા છે. તેથી (૧૧૬) “ ઊર્ધ્વચિત્તઃ મૃગૂણાં અંગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ । ” યાને ‘ ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ ચેતના પ્રેરનારો થા અને ભૃગુ તથા અંગિરસના તપોથી (આ ઋષિઓના જેવું તપ આચરીને) તેજસ્વી બન. ’ મનુષ્યની અંદર જિયામાં જિયા ભાગ હૃદય અને મસ્તક છે. હૃદયની અંદર ભક્તિની ચેતના પ્રગટવી જોઈએ; અને મસ્તક કહેતાં મગજની અંદર ત્રિચારોની ચેતના પ્રેરવી જોઈએ. આ પ્રકારની ચેતનાઓની પ્રાપ્તિ બાદ મનુષ્ય તે તે ચૈતન્ય શક્તિથી વિભૂષિત બને છે

ને તેની યોગ્યતા વધે છે. હૃદય તથા મગજની શક્તિના પ્રમાણમાં જ મનુષ્યની યોગ્યતા અંકાય છે. આ ચૈતન્ય શક્તિની સાથે મનુષ્યને તપની પણ જરૂર છે. તપ એટલે હંદો સહન કરવાની શક્તિ. ઠંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખ વગેરે જે હંદો છે તેમને બહી માંતે વેદનારો શખસ જ ઉન્નતિ સાધી લઇ શકે છે. જેમનાથી શીતોષ્ણતા સહેવાતાં નથી, તેમને હરતે બારે મોટાં કામો યવાની આશા જ ઓછી. વ્યાવહારિક કિંવા પારમાર્થિક કાર્ય આપણે હાથે થાય એવી ઈચ્છા જેમની હોય તેમણે આ શીતોષ્ણાદિ હંદો સહન કરવાનો મહાવરો વધારવો જોઇએ. થોડીશી ઠંડીથી જેને તાઢ ચઢી જાય, અને થોડીશી ગરમીથી જે અકળાઈ જાય તેને હાથે ઝાઝો પુરુષાર્થ ધવાનો સંભવ નથી. ' મૃગુ ' અને ' અંગિરસ ' એ શબ્દો તપના બે પ્રકારના સૂચક છે. ' મૃગુ ' શબ્દનો અર્થ ' પર્વત શિખર ' એવો થતો હોય આપણા શરીરમાંનો પર્વત તે કરોડરજ્જુ, અને તેનું શિખર અથવા માથાનો ભાગ તે શુક્ર કિંવા વીર્ય છે. એ સર્વની તાકાત વધારવા સાર જે તપની જરૂર રહે છે તે તપનું નામ (મૃગુનાં તપઃ) મૃગુનું તપ છે. જે યોગાનુષ્ઠાનથી ઉપરોક્ત શક્તિની શરીરમાં વૃદ્ધિ થાય અને તે જળવાય રહે તે અનુષ્ઠાન તપ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ' અંગિ-રસ ' એ શબ્દ પણ અંગમાંના જીવનરસનો સૂચક છે. જે તપશ્ચર્યાથી સઘળાં અવયવોમાં સંચાર કરનારો આ જીવનરસ શુદ્ધ થાય છે અને અંગેઅંગમાં ઉત્તમ સતેજ જીવન ભરતો રહે છે તે તપના વિધિનું નામ (અંગિરસાં તપઃ) અંગિરસનું તપ છે. આ બે પ્રકારનાં તપશ્ચરણથી મનુષ્યના રચૂલ શરીરથી માંડીને તે તેના શુદ્ધિવૈભવ સુધીની સર્વ પ્રકારની શક્તિમાં ઉત્તમ વધારો થાય છે. એથી માનવ-ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ અને તપવિધિની કિંમત ખૂબ મોટી દરેક છે. આવાં તપ આદરવાથી શી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે તે બતાવવા

શર્માસ્યવધૂતંશ્રરક્ષોઽવધૂતાઽઅરાતયો,

૧૧૭ શર્મં અસિ ।

૧૧૮ રક્ષઃ અવધૂતં ।

અરાતયઃ અવધૂતાઃ ।

૧૧૭ હું સુખ (૩૫) છે.

૧૧૮ રાક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર દૂર થયા.

(શ્લોકોઃ ૪૦ થી ૪૩ તથા ૫૫)

હવે પછીના મંત્રમાં કહે છે કે- (૧૧૭) " શર્મં અસિ । " યાને ' હું ' સુખ છે. ' અર્થાત્ કે તારં પોતાનું સ્વરૂપ સુખમય છે. તારું સુખ તારે બહારથી પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, કારણ કે તે તારી પોતાની અંદર જ છે. તારી પોતાની અંદર જ રહેલા સુખને તારે અનુભવવાનું છે, અને તે અનુભવ તને ઉપર બતાવેલા તપશ્ચરણ- દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. મતલબ કે ખુદ પોતાની શક્તિનો અનુભવ લેવાને સુધ્ધા ખાસ પ્રયાત્ન કરવાની અપેક્ષા છે, એ કોઈએ વિસરવું ન જોઈએ. (૧૧૮) " રક્ષઃ અવધૂતં । અરાતયઃ અવધૂતાઃ । " કહેતાં ' રાક્ષસ દૂર થયો અને અનુદાર દૂર થયા ' અર્થાત્ કે ઉપલા મંત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતીકા સુખમય સ્વરૂપનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયા બાદ સાધકને એમ લાગે છે કે ' હવે મારી કનેથી બધા જ રાક્ષસો અને તમામ અનુદારો દૂર થઈ ગયા હોય હવે હું સંપૂર્ણ નિર્ભય મન્યો છું. [આજ મંત્રભાગ દિપ્પણી નં. ૪૦ થી ૪૩ તેમજ ૫૫ માં આગ્યા હોય તેમનાં રૂપથીકરણ અદીં ધ્યાનમાં લેવાં]. આ પ્રમાણે આંતરસુખનો અનુભવ થતાં અને પોતાની અંદરનાં આસુરી અને અનુદાર તરવો દૂર થઈ ગયાં એવો અનુભવ થતાં પોતીકી અદીનતાની ખાત્રી થઈ જાય છે. હું દીન દુર્જન નથી એટલે અદીન એવી દેવી શક્તિ મારી પોતાની અંદર જ છે. આવી જ ખાત્રી આ પછીના મંત્રભાગોમાં આપવામાં

અદિત્યાસ્ત્વગસિ, પ્રતિ ત્વાદિતિવૈષ્ણુ । ધિષ્ણાસિ. પર્વતી,
પ્રતિ ત્વાદિત્યાસ્ત્વગ્વૈષ્ણુ,

૧૧૯ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ ।

૧૨૦ અદિતિઃ ત્યા પ્રતિવૈષ્ણુ ।

૧૨૧ પર્વતી ધિષ્ણા અસિ ।

૧૨૨ અદિત્યાઃ ત્વક્ પ્રતિ-
વૈષ્ણુ ।

૧૧૯ તું અદીનતાની ત્વચા છે.

૧૨૦ અદીનતા તને પરિચિત હોય.

૧૨૧ પર્વતી રહેનારી બુદ્ધિ તું છે.

૧૨૨ અદીનતાની ત્વચા તને પરિચિત હોય (જુઓ ૮૫)

આવી છે. જુઓ-(૧૧૯-૧૨૦) “ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ ।
અદિતિઃ ત્યા પ્રતિવૈષ્ણુ । (૧૨૨) અદિત્યાઃ ત્વક્ પ્રતિવૈષ્ણુ । ”
એટલે કે ‘ તું ’ અદીનતાનું આવરણ માત્ર છે. એ અદીનતાનો તને
પરિચય હો. એ અદીનતાના આવરણની તને ખબર હો. ’ । આ
મંત્રભાગ દિષ્ણી નં. ૮૧, ૮૨ અને ૮૫માં અગાઉ આવી
મયા ડોઝ ત્યાંનું સ્પષ્ટીકરણ આ ડેકાણે જરૂર જુઓ.] અદિતિ
એ દેવોની માતા તરીકે સુપરિચિત છે. ‘ અદીનતા, સ્વતંત્રતા,
સ્વાધીનતા ’ રૂપી દેવી એજ સર્વ દેવતાઓને જન્મ આપનારી
જનેતા છે. તે જ પ્રમાણે ‘ દિતિ ’ એ અમુરોની જનતી છે.
દિતિ એટલે ‘ દીનતા, પરસ્વાધીનતા, પરતંત્રતા. ’ મુર અને
અનુરતી બાવના કેવા પ્રકારની છે તે આના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય
છે. આ બેદ પારખી લખને મનુષ્ય દેવી શક્તિવાળો જ થવાનો
મંકટપ કરે એજ ઇષ્ટ ડોઝ મનુષ્યમાં તેવી બુદ્ધિ હોય છે, એમ
જાણવા કહ્યું છે કે—(૧૨૧) “ પર્વતો ધિષ્ણા અસિ ।

દિવઃ સ્કમ્ભનાંરસિ, ધિપણાસિ પાર્વતેયાં, પ્રતિ ત્વા
પર્વતી વેતુ ॥ ૧૨ ॥

૧૨૩ દિવઃ સ્કમ્ભનીઃ અસિ ।	૧૨૩ ગુણોક્તિને સ્થિર કરનાર (શક્તિ તું) છે.
૧૨૪ પાર્વતેયી ધિપણાઅસિ ।	૧૨૪ પર્વતમાંની શુદ્ધિ તું છે.
૧૨૫ પર્વતી ત્વા પ્રતિવેતુ ।	૧૨૫ પર્વમાંની શુદ્ધિ તને પરિચિત હો.

(૧૨૪) પાર્વતેયી ધિપણા અસિ (૧૨૫) પર્વતી ત્વા પ્રતિવેતુ”
એટલે કે “ પર્વતમાં હોનારી શુદ્ધિ તું છે. પર્વત મધ્યેની શુદ્ધિ તું છે.
પર્વતમાંની શુદ્ધિ તને પરિચિત હો. ” પૃષ્ઠવંશ નામે ઓળખાના
ને મેરુદંડ કિંવા ગરગની કરોડ છે તેને ‘ પર્વત ’ એવી મહા
આપવામાં આવી છે. પર્વત એટલે (પર્યવાન-પર્યવત્-પર્વત)
જેને પર્વ હેય તે. આ પૃષ્ઠવંશને એવાં પર્વ હોય છે, અને તે
કરોડના મણકાને નામે ઓળખાય છે. બરડે લાય ફરવતાં એ
મણકા લાયને પણ લાગે છે. એ મણકા કરોડમાં હોય છે તેથી
કરોડને પર્વવાન કિંવા પર્વત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.
આ પર્વત મધ્યે યાને પૃષ્ઠવંશની અંદર વ્યાપી રહેલી ને શક્તિ
છે, તે શક્તિને પર્વતો, પાર્વતી કિંવા પાર્વતેયી કહે છે પર્વતો-
ધિપણા’ એ આ પૃષ્ઠવંશ મધ્યે વ્યાપી રહેલી ને જૌદિક શક્તિ
છે તેનું નામ છે. એક શુદ્ધિ મસ્તકના ચાનતંત્રુઓમાં રહેલી હોય
છે, અને બીજી શુદ્ધિ પૃષ્ઠવંશના તંત્રુઓમાં રહેલી છે. પૂર્વ સંસ્કારનો
ગાંઠડો આજ પૃષ્ઠવંશના ચાનતંત્રુઓમાં રહેતો હોવાથી એ ભાગની
શુદ્ધિનું કહેતાં ‘ પર્વતીધિપણા ’નું મહત્ત્વ અધિક છે. યોગશાસ્ત્રમાં
પૃષ્ઠવંશને સ્થિતિમાં રાખવા વિશે આવડું મોડું વર્ણન કરવામાં

આગ્નિયું છે તેનું કારણ આ જ છે. સર્વ પૂર્વસંસ્કાર આ પૃથ્વંશની અંદર સંધરાયલા હોવાથી આ પૃથ્વંશમાંની ઈંડા પિંગળા નાડીઓનો પ્રવાહ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો રહે તેના પર જ મનુષ્યના બૌદ્ધિક વિકાસનો આધાર રહે છે. ઉત્તમ પ્રકારની સહજ બુદ્ધિમત્તા હોવી કિંવા બુદ્ધિહીનતા હોવી એનો આધાર મોટે ભાગે પૃથ્વંશની હાલત પર રહેલો છે. એટલે આ પૃથ્વંશ કિંવા કરોડરજ્જુમાં રહેલી સહજબુદ્ધિનું મહત્ત્વ આ મંત્રભાગોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એ બુદ્ધિને ઉત્તમ સ્થિતિમાં લાવવા સાદે ખાસ પ્રકારનાં આસન પ્રાણાયામ વગેરે અનુષ્ઠાનો યોગ-શાસ્ત્રમાં સૂચવવામાં આવ્યાં છે. આ પૃથ્વંશીય બુદ્ધિ જેવી ને જેટલા હોય છે તેવી ને તેટલી જ માણુસની યોગ્યતા અંકાય છે. આટલા વિવેચન પછી ' આ પૃથ્વંશીય બુદ્ધિ છું જ છે: અને તેની ઓળખ તને થાઓ યાને તે બુદ્ધિ તારામાં પ્રગટે ' એ આશયના આ મંત્રભાગોનો યથાર્થ ખ્યાલ આવશે. પૃથ્વંશીય આ બુદ્ધિ કેવડીક મોટી છે એવો સવાલ કાર્ધના મનમાં થાય તો તેના સમાધાન માટે કહ્યું છે કે—(૧૨૩) “ દિવઃ સ્કંધમનોઃ અસિ । ” યાને ‘ ઘુમોકને સ્થિર કરનારી શક્તિ જ છું છે. ’ ઘુમોકને વ્યાપીને ત્યાં સ્થિરસ્થાવરતા કરનાર તારી બુદ્ધિ જ છે. તો પછી એ બુદ્ધિના યોગે બૂલોક અને અંતરિક્ષ બોકની સ્થિરસ્થાવરતા પણ મનુષ્ય કરી શકે એમાં તો શંકા નહિ જ, પણ ઘુલોક પર સુદ્ધ પોતાનો અધિકાર જમાવી શકે. મનુષ્યના મસ્તકમાં મમગ્નું સ્થાન હોઈ તેની પૂછડી કહેતાં છેડાના ભાગ પૃથ્વંશમાંની જે કુલડીઓમાં આવેલા માકડ નામે ઓળખાતા હાડકા પર્યંત લંબાયેલા છે અને તેમાં જ મનુષ્યની બુદ્ધિ ભરેલી છે. એ બુદ્ધિનું સામર્થ્ય એટલું જથ્થું છે કે એ બુદ્ધિના જોરે મનુષ્ય ત્રિલુવનને વ્યાપી શકે. એટલું જથ્થું સામર્થ્ય પોતાનામાં છે એ મનુષ્યને ઓળખવું જોઈએ અને

ધાન્યમંસિ, ધિનુહિ દેવાન્,

૧૨૬ ધાન્યં અસ્તિ ।	૧૨૬ તું ધાન્ય છે.
૧૨૭ દેવાન્ ધિનુહિ ।	૧૨૭ દેવાને તૃપ્ત કર.

તેમાં એર વધારો કરવો જોઈએ. વ્યસનના શુદ્ધાત્મ બનીને એ સામર્થ્યને ધટાડવું ન જોઈએ. સંયમથી એ સામર્થ્યમાં વધારો થઈ શકે છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે—(૧૨૬-૧૨૭) “ ધાન્યં અસ્તિ । દેવાન્ ધિનુહિ । ” અર્થાત્ કે ‘ તું ’ ધાન્ય હોઈ દેવાને તૃપ્ત કર. ’ ધાન્ય એટલે (ધાને પોગણે દિસતું) જે પોપણને હિતકારક હોય તે. ધાન્ય એ પોપણને હિતકારક હોવાથી જ તેનું તે નામ પડ્યું છે. વળી, જેના થોગે મનુષ્ય ‘ ધન્ય ’ બને છે તેને પણ ધાન્ય કહેવામાં આવે છે. દેવકાર્ય સારૂ મનુષ્ય સમર્પિત થતો હોવાથી તથા પડે જ સર્વિ બનતો હોવાથી તેને જ માટે દેવાનું ‘ ધાન્ય ’ એ શબ્દપ્રયોગ અહીં થયો છે, અને તે દ્વારા સૂચવ્યું છે કે દેવકાર્ય અર્થે તું આત્મસર્વસ્વનું બલિદાન આપી દઈને દેવતા-ઓને સંતુષ્ટ કર. જીવાત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આત્મામાં ધન્યતા છે, પોપણશક્તિ છે. એ પોપણશક્તિ કાયમ હોય ત્યાં સુધી જ ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ થતી રહે છે. એ શક્તિમાં હિંસાસીનતા આવી જતાં યાને એ શક્તિ મંદ પડી જતાં, શરીર ક્ષીણ બનવા માડે છે. તેથી આ મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ તું ’ ધાન્યની માફક પોપણ-કર્તા હોઈ તારે તારી પોતાની અંદરના દેવાને યાને ઇન્દ્રિયોને સંતુષ્ટ, તૃપ્ત, પુષ્ટ અને ધન્ય કરવી જોઈએ. અર્થાત્ કે નિજ શક્તિને ઉત્કર્ષ મનુષ્યે થવા દેવો જોઈએ અને તે ઉત્કર્ષ તેણે પોતાની અંદર રહેલી આત્મશક્તિ દ્વારા સાધવો જોઈએ. મતઝગ કે પોતાની આત્મશક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે પોતાના ઉદ્ધાર માટેનાં જરૂરી કાર્યો કરવામાં જ કરવો જોઈએ: પોતાની એ શક્તિમાં ધટાડો થાય એવા

પ્રાણાય ત્વોદાનાય ત્વા વ્યાનાય ત્વા ।

૧૨૮ પ્રાણાય ત્વા, ઉદાનાય ત્વા, વ્યાનાય ત્વા (ધાં) ।

૧૨૯ આયુષે દીર્ઘા પ્રસિત્તિ અનુધાં ।

૧૨૮ પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન આ પ્રાણો સાર તને (ધારણ કરે છું) ।

૧૨૯ આયુષ્ય માટે વિસ્તૃત શક્તિ હું અનુકૂળતાપૂર્વક ધારણ કરું છું ।

પ્રકારના હીન કૃત્યોમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ દરમીજ ન થવા દેવો જોઈએ. મનુષ્યે હમેશાં એવાં જ કાર્યો કરવા ધટે કે જેના યોગે પોતાની પ્રાણશક્તિ બળવાન બને. એટલા માટે કહ્યું છે કે— (૧૨૮) “ પ્રાણાય ત્વા, ઉદાનાય ત્વા, વ્યાનાય ત્વા (ધાં) । ” એટલે કે ‘ પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન એ પ્રાણો માટે હું તને ધારણ કરું છું. ’ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ તેમ જ બીજી બધી પ્રાણશક્તિઓની વૃદ્ધિ થાય એટલા ખાતર હું તને ધારણ કરું છું. મનુષ્યે ઠાઠ પણ પદાર્થનું ધારણ શા માટે કરવાનું તે આ પ્રતિજ્ઞામંત્રમાં સૂચિત થયું છે. ઠાઠ પણ પદાર્થને સ્વીકારતી વેળા મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઈએ કે ‘ આને સ્વીકારવાથી મારી પ્રાણશક્તિમાં વધારો થશે કે ઘટાડો ? ’ જેના યોગે પ્રાણશક્તિ વધવા પામે તે પદાર્થ સ્વીકારવો અને જેના યોગે પ્રાણશક્તિ ઘટી જાય તેનો અસ્વીકાર કરવો. એવું કાં કનું ? તો કે— (૧૨૯) “ આયુષે દીર્ઘા પ્રસિત્તિ અનુધાં । ” બાને ‘ આયુષ્ય સાર મોટી શક્તિ હું અનુકૂળ રીતે ધારણ કરું છું. ’ દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય તેટલા સારું હું મારા મોટી શક્તિ મેળવું છું અને તેનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે કરું છું. ‘ પ્રસિત્તિ ’ શબ્દના અર્થ ‘ શક્તિ, અપિકાર,

દીર્ઘામનુ પ્રસિતિમાયુષેષાં, દેવો વઃ સવિતા હિરણ્યપાણિઃ
પ્રતિગૃહ્ણાત્વચ્છિદ્રેણ પાણિના,

૧૩૦ હિરણ્યપાણિઃ સવિતા
દેવઃ અચ્છિદ્રેણ પાણિના
ઘઃ પ્રતિગૃહ્ણાતુ ।

૧૩૦ હાથે સુવર્ણભૂપણુ ધારણુ
કરેલો સવિતાદેવ તમને
પોતાના છિદ્રરહિત હાથવડે
પકડે (જુઓ ૫૭, ૧૦૦)

પ્રભાવ, માર્ગ, હસ્તો, જળુ, કાંસ, પ્રાપ્તિ, જ્વાળા, ' એટલા બધા
થાય છે. તે પૈકી આ ઠેકાણે ' શક્તિ ' એ અર્થ બંધાયેલો છે.
દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ સાથે સરીર, છદ્મિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ
બધાંની શક્તિ ખીલવીને તેમને યોગ્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત કરવાં જોઈએ.
તો જ દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ થાય ને સુખે જીવાય. મતલબ કે સર્વ
પ્રકારનાં ઉપભોગો અને કાર્યો એવી રીતે કરવાં જોઈએ કે જેથી
પોતાની શક્તિનો ઘટાડો ન થતાં વિકાસ સધાતો રહે. આવી રીતે
આત્મશક્તિનો વિકાસ સાધનારાંઓને પરમેશ્વર પણ સદાય કરે છે.
જુઓ:—(૧૦૦) “ હિરણ્યઃ પાણિઃ સવિતાદેવઃ અચ્છિદ્રે-
ણ પાણિના ઘઃ પ્રતિગૃહ્ણાતુ । ” યાને ' સુવર્ણ આભૂષણોથી
શોભતો ઉત્પાદક દેવ પોતાના છિદ્રરહિત હાથથી તને પકડે. ' અર્થાત્
કે આગળ કહ્યા પ્રમાણે પોતાની શક્તિનો યોગ્ય માર્ગે વિકાસ
સાધવાવાળા મનુષ્યને જગન્નિયતા પરમેશ્વર પોતાના નિર્દોષ હસ્તે
સ્વયં સદાય કરે છે. મતલબ કે, સ્વાશ્રયપૂર્વક સ્વકીય ઉન્નતિ
સાધી લેવા જોઈએ પુરુષાર્થ કરનારને બગવાન પોતે સદાય કરે છે.
(ટિપ્પણી તં. ૫૭ તથા ૧૦૦ નાં સ્પષ્ટીકરણ અત્રે જોઈ જવાં).
હવે ૧૨૮ મી ટિપ્પણીમાં ' પ્રાણશક્તિના વિકાસને અનુકૂળ હોય
એવા પદાર્થ લેવા અને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવું ' એમ કહેવામાં

ચક્ષુષે ત્વા, મહાનાં પયોઽસ્તિ ॥ ૨૦ ॥

૧૩૧ ચક્ષુષે ત્વા (ધાં) ।

૧૩૧ નેત્ર ઇન્દ્રિય સાદૃ તને
(ધારણ કરું છું.)

૧૩૨ મહોનાં પયઃ અસ્તિ ।

૧૩૨ મહાશક્તિનું દૂધ હું છે.

આવ્યું છે. પ્રાણશક્તિના વિકાસ વાસ્તે અમુક નિયમપાલન જેમ આવશ્યક છે, તેમ જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિની વૃદ્ધિ સાદૃ પણ તેવા નિયમપાલનની આવશ્યકતા હોઈ તેનું સૂચન હવેના મંત્ર-ભાગમાં કરવામાં આવે છે. જુઓ:- (૧૩૧) " ચક્ષુષે ત્વા (ધાં) । " યાને ' નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો સાદૃ હું તને ધારણ કરું છું. ' કોઈ પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કરતી વેળા મનુષ્યે વિચારવું જોઈએ કે ' આ પદાર્થનું સેવન મારી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ-ઓને હિતકર નીવડશે કે હાનિકર્તા થઈ પડશે ? જેમનું સેવન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો શક્તિશાળી થાય તે જ પદાર્થો સ્વીકારવાયોગ્ય સમજવા, અને શક્તિઓને દીપ્ત કરનારા પદાર્થો વર્જ્ય કહેતાં તજવાલાયક સમજી તેમનાથી દૂર રહેવું. [આ ઠેકાણે દિગ્વિષ્ટી નં. ૧૨૮-૧૩૬ ફરી જોઈ જવી, કારણ કે એ મંત્રભાગો પણ આ જ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે.] મનુષ્યની અંદર અત્યંત મહા-શક્તિ રહેલી છે, એ સમજાવવા કહે છે કે- (૧૩૨) " મહોનાં પયઃ અસ્તિ " યાને ' મહાશક્તિનું દૂધ હું છે. ' પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, સૂર્ય, વિદ્યુત વગેરે અનેક મહાશક્તિ-ઓનાં સારભૂત તત્ત્વો આ મનુષ્ય પ્રાણીની અંદર રહેલાં છે. ગાયની અંદર સારભૂત તત્ત્વ તરીકે દૂધ જેમ રહેલું છે, તેમજ વિશ્વભરમાં વ્યાપેલી આ સઘળી મહાશક્તિઓનું તત્ત્વ મનુષ્યની અંદર ભરેલું છે, બધું મનુષ્ય એ આ મહાશક્તિઓના અંકરૂપ છે.

વસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યાં પૂર્ણો હસ્તા-
મ્યામ્ । સંવપામી ,

૩૩ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં
પૂર્ણોઃ હસ્તામ્યાં ત્વા
સંવપામિ ।

૧૩૩ સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર
દેવની પ્રસૂતિરુપી સૃષ્ટિમાં
અશ્વિનીના બાહુઓથી
અને પુષાદેવતા દ્વારા વતી
તને વિસ્તાર છું.
(ગુઓ ૫૭)

જગતભરની સર્વ શક્તિઓનો વાસ મનુષ્યની અંદર હોવાને
કારણે જ માનવી મહતાના ગાન સર્વત્ર ગાવામાં આવ્યાં છે.
[અત્રે ૧૬ થી ૨૫ સુધીની ટિપ્પણીઓ પુનઃ જોઈ લેવી.] આવી
સારભૂત શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી હોવાથી જ તેણે પોતાનું
આયુષ્ય વધારવું જોઈએ તેમજ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધવો
જોઈએ. [ટિપ્પણી નં. ૧૨૮, ૧૨૯ તથા ૧૩૧ મી જોવી].
પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ સ્વશક્તિનો વિકાસ સાધનાર મનુષ્યને પરમેશ્વર
આશ્વાસન આપે છે કે:-(૧૩૩) “ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનો વાહુભ્યાં પૂર્ણોઃ હસ્તામ્યાં ત્વા સંવપામિ । ” એટલે
કે ‘ સર્વના ઉત્પાદક દેવની પ્રસૂતિ રૂપ આ સૃષ્ટિની અંદર
અશ્વિની (દેવો) ના બાહુઓથી અને પુષા દેવતાના દ્વારા વતી
હું તને વિસ્તાર છું. ’ અશ્વિની દેવોના બાહુઓમાં રોગોને અટ-
કાવવાની અને નિવારવાની, તથા પુષા દેવના દ્વારા પોષણ કર-
વાની શક્તિ રહેલી છે. એ રોગને અટકાવવાનો ને મટાડવાની.
તથા પોષણ શક્તિ દ્વારા ધર્મર મનુષ્યસૃષ્ટિનો તેમજ મનુષ્યની
શક્તિનો વિસ્તાર વધારે છે. [અત્રે ટિપ્પણી નં. ૫૭, ૬૮, ૧૦૦
તથા ૧૩૦ જોઈ જવી, કારણ ત્યાં પણ આ જ અર્થના મંત્ર-

સમાપઽઓપધીભિઃ, સમોપધયોરસેન । સંધ્રેવતીર્જગતીભિઃ ।
પૃચ્ચન્તાં,

૧૧૪ આપ. ઓપધીભિઃ સંપૃ- ચ્ચન્તામ્ ।	૧૩૪ જળ ઓપધિઓથી સં- યુક્ત થાઓ.
૧૧૫ ઓપધઃ રસેન સં (પૃચ્ચન્તાં) ।	૧૩૫ ઓપધિઓ રસથી યુક્ત થાઓ.
૧૧૬ રેવતીઃ જગતીભિઃ સં (પૃચ્ચન્તાં) ।	૧૩૬ ધનવાનો અને વેગવાનોનો મેળ મળો.

ભાગે આવેલા છે]. મનુષ્ય શરીરમાં રોગની અટકાયત કરનાર રોગને મટાડનાર તથા પોષણ કરનાર શક્તિમાં વધારો કરવા સારૂ ઓપધિરૂપ વનસ્પતિઓનું સેવન યોગ્ય રીતે કરવાની આવશ્યકતા છે. એ ઓપધિઓ સંબંધી આવશ્યક ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે— (૧૩૪) “ આપઃ ઓપધીભિઃ સંપૃચ્ચન્તાં । ” યાને “ જળ ઓપધિઓથી સંયુક્ત થાઓ. ” અર્થાત્ કે ઓપધિઓ, વનસ્પતિઓ, વૃક્ષો તથા અનાજો વગેરેને યોગ્ય સમયે યોગ્ય પ્રમાણમાં જળ મળતુ રહે; અને (૧૩૫) “ ઓપધયઃ રસેન સંપૃચ્ચન્તાં । ” કહેતાં “ બધા પ્રકારની ઓપધિઓ ઉત્તમ સ્વરસોવાળી બને. ” ઓપધિઓ ઉત્તમ સ્વરૂપ રસોથી ભરપૂર બને તો જ તેમનામાં રોગને અટકાવવાના, મટાડવાના અને પોષણ કરવાના ગુણો આવે, ને તો જ તેમના સેવનથી મનુષ્ય આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિઓના આધારથી મનુષ્ય ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એમ પ્રતિપાદન કરીને “ મનુષ્ય એ સમાજબદ્ધ પ્રાણી હોવાથી, સમાજના સ્વાસ્થ્ય અંગે ખાસ જવાબદારી એવો એક મોટો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે— (૧૩૬) “ રેવતીઃ જગતીભિઃ સંપૃચ્ચન્તાં । ” યાને “ ધનવાનોએ

સં મધુમતીર્મધુમતીભિઃ પૃચ્ચન્તામ્ ॥ ૨૧ ॥

૧૩૭ મધુમતીઃ મધુમતીભિઃ | ૧૩૭ મધુરેનો મધુરો સાથે
સંપૃચ્ચન્તામ્ । મેળ અંધાઓ.

વેગવાનો સાથે હળીમળીને રહેવું. સમાજની અંદર કેટલાક લોક
ધનવાન હોય છે, ત્યારે કેટલાક વેગપૂર્વક અથવા ઝડપથી કામ
કરનારા હોય છે. એ બંને વર્ગના લોકો હળીમળીને એકમતે
પોતાના સમાજની ઉન્નતિ માટે કાર્ય ચલાવતા રહે તો સમાજની
ઉન્નતિ ખચિત થઇ શકે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર
પ્રકારના લોકોમાં એકલો વૈશ્ય વર્ગ જ ધનવાન હોય છે. ત્યારે,
બ્રાહ્મણ વર્ગમાં જ્ઞાનનો વેગ ક્ષત્રિયોમાં શૌર્યનો વેગ, અને શૂદ્રોમાં
કર્મશક્તિનો વેગ હોય છે. આ જુદા જુદા વેગવાળા લોકોને
ધનિકો તરફથી યથાચોગ્ય પીડાબળ મળે, તો જ બધાંની એકસરખી
ઉન્નતિ શક્ય બને, નહિ તો નહિ જ. આવા ઉન્નત સમાજમાંની
પ્રત્યેક વ્યક્તિની અંદર જે અદ્ભુત શક્તિ રહેલી હોય છે, તે જ
તેના અબ્યુદયને ઉપકારક થઇ પડે છે. પરંતુ સમાજની, સ્વતંત્ર
સમાજની તથા ઉન્નત સમાજની વ્યક્તિઓ વચ્ચે કુદરતી રીતે જ
તફાવત રહે છે. તે તે વ્યક્તિઓ વચ્ચે જન્મના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત
થયેલી શક્તિઓનું પ્રમાણ જ ઓછુંવધું હોય છે. આ ઉપરથી
સહેજે સમજી શકાશે કે આજો સમાજ જે ઉન્નત થાય તો જ
તેમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિને એક આધારણ શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ
શકે. મનુષ્યની ઉન્નતિ સાધવાનો વિચાર કરવાવાળાઓના
ધ્યાન બહાર આ વાત ન જવી જોઇએ. આ સમાજશક્તિનો
વિચાર તેમણે અવશ્ય કરવો જોઇએ. શક્તિસંવર્ધનનો ખીજો
પથ એક કિંમતી ઉપાય-છે, તે આઃ—(૧૩૭) “ મધુમતીઃ

जनयत्यै त्वा संयौमिदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः,

૧૩૮ જનયત્યૈ ત્વા સંયૌમિ ।

૧૩૮ સંતતિ આર તારા સાથે
સંબંધ બાંધું છું.

મધુમતીભિઃ સંપૃચ્યન્તાં । ” યાને ‘ મધુરોનો મધુરો આથે મેળ બંધાઓ કિંવા એચા બોઠો પરસ્પર હળી મળીને રહે. ’ વિષમતા ઉત્પન્ન કરનાર એકાદુ’ પણ કડવું’ યા તીષ્ઠુ’ તત્ત્વ તેમનામાં પ્રવેશવું ન જોઈએ. જેમના વિચાર, વાણી અને વર્તન મધુર કહેતાં સૌને રચિત્તર હોય છે, તેવા બોઠની સંઘશક્તિ અભેદ હોય છે. પરંતુ તેમની અંદર એકાદુ’ પણ વિરોધી તત્ત્વ આવી જાય છે તો એ સંઘશક્તિ ખંડિત બને છે, બદકે તેનો નાશ થઈ જાય છે. એટલા માટે સંઘશક્તિ વધારવાની ઈચ્છાવાળાઓએ પોતાની અંદર માધુર્યનો ગુણ કેળવવો ને ખીલવવો જોઈએ, અને તેની મદદથી પોતાની સંઘશક્તિ અભેદ બની રહે તેવી ખબડદારી રાખવી જોઈએ. [જુઓ, દિ. નં. ૧૭૬-૧૭૭]. આ બન્ને નિયમો સામાન્ય છે. ખાવાપીવાની બાબતમાં તેમજ ઔષધિઓના ઉપયોગની બાબતમાં પણ આ નિયમો બહુ કિંમતી રેખવાના છે. વિષમ ગુણધર્મવાળા રસાયણોનું સેવન સદસા કદી જ ન કરવું. ‘ સુમાન ધર્મીઓની સંગત લાભદાયક નીવડે છે. ’ આ નિયમ અત્રે ઉપદેશાતો હોઈ ને સર્વદા ખ્યાતમાં રાખવા જેવો છે. (૧૩૮) “ જનયત્યૈ ત્વા સંયૌમિ ” કહેતાં ‘ સંતતિ પેદા કરવા માટે હું તારો જોડે સંબંધ બાંધું છું. ’ ઓ પુરુષનો સંબંધ શા આર થવો જોઈએ, તે આ મંત્રમાત્ર દર્શાવે છે. ઉત્તમ સંતતિ પેદા થાય એ હેતુથી ઓ પુરુષનો જે સંબંધ બંધાય છે, તેનું જ નામ ચિતાદ વા લગ્નસંબંધ છે. શુદ્ધચાત્રમનો આ સંબંધ ઉત્તમ સંતતિ નિર્માણ કરવા માટે જ છે. નર્મો વિષયસુખ માટે સંબંધ

૧૧૯ इदं अग्नेः, इदं अग्नी-
पोमयोः ।

૧૩૯ આ અગ્નિનું, તથા આ
અગ્નિસોમ(ખન્નેનું) નું છે.

સેવનારાં વીર્ધાંદીણુ યજ્ઞને જલદી નાશ પામે છે, અદખાયુધી બને છે; ત્યારે સંતાનોત્પત્તિ પૂરતો જ સ્ત્રીસહવાસ રાખનાર પુરુષનું વીર્ધ સચવાઈ રહીને ખરિણામે તે દીર્ધાયુ થઈ શકે છે. [૧૨૯ મા મંત્રભાગનો આશય પણ આવો જ છે]. અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે તેમ દીર્ધાયુ પ્રાપ્ત કરવું એ જીવનનું એક ધ્યેય હોઈ તેની સિદ્ધિ અર્થે યોગ્ય રીતનું બ્રહ્મચર્યપાલન અત્યંત આવશ્યક છે. તેમ કરવાનું શક્ય બને એટલા ખાતર સ્ત્રીપુરુષનો સંજંધ કેવળ સંતાનોત્પત્તિ માટે જ થતો રહે એ જરૂરનું હોઈ તેવો ઉપદેશ અહીં આ મંત્રભાગમાં આપ્યો છે. આયુષ્યના ચાર વિભાગો પૈકી ફક્ત એક જ ભાગ મૃદસ્થાશ્રમમાં ગાળવાનો છે. કેવળ સંતાનોત્પત્તિ અર્થે જ જરૂરભેગો સ્ત્રીસંજંધ સેવવામાં આવે, તો આ મૃદસ્થાશ્રમી જીવનમાં પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન થઈ શકે. આયુષ્યના બીજા ભાગોમાં ચાને બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્તાશ્રમમાં તો સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે. આ રીતે જીંદગીભર બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય પૂર્ણાયુધી બનીને પોતાનું જીવનધ્યેય સંપૂર્ણ પાર પાડી શકે. એમાં જરાય શંકા નહિ (૧૩૯) “ इदं अग्नेः इदं अग्नीपोमयोः । ” એટલે કે ‘ આ અગ્નિનું અને આ અગ્નિ સોમ ઉભયનું પોષક છે. ’ આપણા શરીરનો અંદર અગ્નિ તેમજ સોમ ખન્નેનાં તરવો છે. અગ્નિનો ધર્મ શરીરમાં ગહેડા હિણુતા, હિત્સાદ, ચપળતા વગેરે ગુણોને ટકાવી રાખવાનો છે, ત્યારે સોમનો ધર્મ શાંતિ, સમાધાન ને અને પુષ્ટિ કાયમ રાખવાનો છે. તથા કરી આપણે જે જે પદાર્થોનું બક્ષણ કરીએ છીએ તે તે પદાર્થ અગ્નિવર્ધક છે કે અગ્નિને મંદ

इषे त्वा, घर्मोऽसि,

૧૪૦ इषे त्वा (संयौमि)

૧૪૦ અન્ન સાથે તારો સંજંધ બાંધું છું.

૧૪૧ घर्मः असि ।

૧૪૧ તું ઉષ્ણતા છે.

પાડનાર છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેવી જ રીતે તે પદાર્થો શારીરિક તત્ત્વ અને ધર્મોની સમતા આપવનારા છે કે તેમાં વિષમતા ઉત્પન્ન કરનારા છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. એવો વિચાર કરી જોયા પછી જ જે ચીજોનું સેવન કરવાનું ઈષ્ટિ હોય તેવી જ ચીજોનું સેવન કરવાનું યોગ્ય ગણાય. આમ કરવામાં આવશે તો શરીર ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહીને મનુષ્ય દોઢીધુપી બની શકશે. ખાતી વેળાએ પણ આ અન્ન અગ્નિવર્ધક છે ને આ પુષ્ટિવર્ધક છે એવો વિચાર કરતા રહીને જ તેના ગુણધર્મવાળો જ ખોરાક ખાવો. અગ્નિર્વાંશ કરનારા, તથા વિષમતા પેદા કરનારા ખાદ્ય પદાર્થોનું સેવન સર્વથા ત્યાજ્ય ગણવું જોઈએ. એવા પ્રકારના-(૧૪૦) “ इषे त्वा (संयौमि ।) ” ‘ અન્ન માટે હું તારી સાથે સંજંધ બેંડું છું. ’ અર્થાત્ કે ઉપર વર્ણુનું તેવા પ્રકારનું અન્ન મને ખાવા માટે મળતું રહે તેટલા ખાતર હું તારી સાથે લગ્નસંજંધ બાંધું છું. લગ્નસંજંધ બાદ જી પુરુષ એકત્ર વાસ કરવા માંડે તે પછી તેમણે પરસ્પરના આરોગ્યનું રક્ષણ કરવા કાળે આદારવિદારનો ઉપભોગ ઉપરોક્ત શિખામણ ધ્યાનમાં રાખીને જ કરવો કરાવવો. [જુઓ: ટિપ્પણી નં. ૧]. (૧૪૧) “ घर्मः असि । ” ‘ યાને ’ તું ઉષ્ણતા છે. ’ [૧૯ મી ટિપ્પણીમાં આવા જ બાવનો મંત્રભાગ આવ્યો છે તે આ ઠેકાણે વાચકોએ ફરી જોઈ જવો]. ઉષ્ણતા એ ચેતન્યનું સૂચક ચિહ્ન છે, અને ધીતતા એ શિથિલતાનું સૂચક લક્ષણ છે. સરીરની

उरु ते यज्ञपतिः प्रयतामग्निं त्वचं माहिँसो देवस्त्वा
सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

૧૪૪ તે યજ્ઞપતિઃ ઉરુ પ્રય-
તામ્ ।

૧૪૪ તારા યજ્ઞપતિની પુષ્કળ
ખ્યાતિ થાઓ.

વધી વધીને કેટલો વધી શકે એવું જો કોઈ પૂછે, તો તેના જવાબ રૂપે
આ મંત્રભાગ હોઈ તેનો અર્થ 'માનવીનો વિસ્તાર બહુ જ વધી
શકે છે' એવો થાય છે. મતલબ કે અમર્યાદ કિંવા પાર વગરનો
વિસ્તાર પામવાની શક્યતા મનુષ્યપ્રાણીમાં છે. અત્રે દર્શાવેલા
નિયમો પ્રમાણે જો મનુષ્ય આલે તો તેનો વિસ્તાર પુષ્કળ વધે.
એટલા માટે જ આ મંત્રભાગમાં સુદામ કહેવામાં આવ્યું છે કે
ઉરુ પ્રયસ્વ યાને 'પુષ્કળ વિસ્તાર પામ' અમર 'તારી તારાત
પુષ્કળ વધાર.' નજીવાં પ્રલોભનોમાં ફસાઈ પડીને તારી પોતીકી
શક્તિ કોણે થાય યા ઘટે તેવાં આચરણુ દરગીજ ન કરતો. તારી
પોતાની ઉન્નતિ આ જન્મમાં જ બને તેટલી કરી બેવી એ તારું
કર્તવ્ય છે, તે રખે ભૂલી જતો ! તારી અહર અનેક શક્તિઓ
રહેલી છે, તેમનો બને તેટલો વિકાસ સાધવો એ જ તારું કર્તવ્ય છે.
(૧૪૪) "સૈ યજ્ઞપતિઃ ઉરુ પ્રયતામ્ ।" એટલે કે તારા યજ્ઞપતિની
પુષ્કળ પ્રખ્યાતિ થાઓ. તેની શક્તિ પણ પુષ્કળ વધે. શરીરની
અંદર યજ્ઞપતિ તે આ જીવાત્મા છે. જાતિ કિંવા રાષ્ટ્રની અંદર તેનો
શ્રેષ્ઠ આગેવાન એ યજ્ઞપતિ છે. [ટિપ્પણી ૧૫, ૨૩, ૭૧માં જોવી.]
એ બધાની શક્તિ વધવી જોઈએ, અને એ બધાનો જ યશ ખૂબ
ફેલાવો જોઈએ. તેટલા માટે તમારે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે
જોથી કરીને તેમનો અપ્સુદય થાય અને તેમની શક્તિમાં વધારો
થાય. આ પ્રમાણે તમે તમારી ઉન્નતિને માર્ગે ચાલવા માંડશો
એટલે આખું જગત તમને અનુકૂળ બની જશે. એના ઉદાહરણ

મા મેર્મા સંવિક્યા

૧૪૫ અગ્નિઃ તે ત્યચં મા દિસીત્ ।	૧૪૫ અગ્નિ તારી ચામડીને ન પીડા. ૩
૧૪૬ સવિતા દેવઃ ત્વા ઘર્ષિષ્ઠે નાકે અધિ ધ્રુવયતુ ।	૧૪૬ સવિતાદેવ તને શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં પકડ કરે.
૧૪૭ મા મેઃ ।	૧૪૭ ખીચ નહિ.
૧૪૮ મા સંવિક્યાઃ ।	૧૪૮ પાછા ડગ બરીશ નહિ.

દાખલ (૧૪૫) “ અગ્નિઃ તે ત્યચં મા દિસીત્ । ” પાને ‘ અગ્નિ તારી ચામડીને પીડા ન કરે. ’ અગ્નિનો ગુણ બધાંને જ બાળવાનો છે. પણ તે સુધાં આવા લોકની ચામડી સરખીને પણ સ્પર્શી શકતો નથી. એટલું બધું સત્ત્વ, એટલી બધી તાકાત આ ધર્માનુષ્ઠાનને પ્રતાપે અંગમાં આવે છે. સકળ જગતના પદાર્થો, આ પ્રમાણે, તમને અનુકૂળ બનતા જશે અને પરિણામે તમે જગતભરમાં શત્રુ વગરના બનીને સુખચેતનાં રહી શકશો. અને પછી—(૧૪૬) “ સવિતા દેવઃ ત્વા ઘર્ષિષ્ઠે નાકે અધિધ્રુવયતુ । ” કહેતાં ‘ સવિતાદેવ તને પરિપકવ બનાવીને શ્રેષ્ઠ એવા સ્વર્ગને વિશે સ્થિત કરે. ’ સૂર જગતને ઉત્પન્ન કરવાવાળો જગદીશ્વર એવા લોકોને સ્વર્ગની અંદર ઉત્તમ કોટિનું સ્થાન આપે છે. એટલી બધી શ્રેષ્ઠ યોગ્યતા આ લોકમાં આવી જાય છે. અર્થાત્ કે ‘ પ્રશસ્ત કર્મો કદાપિ ફાગત વર્તાં નથી ’ એ મુદ્દો અત્રે વાચકોએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવો. ધર્માચરણનું એ જ મહત્ત્વ છે. ધર્માચરણ કરતાં, મનુષ્ય કોઈ કોઈ વાર ખોલે છે, ખરું બોલતાં પણ કેટલીક વાર તે ખંચાય છે. એવી જાતની ખીક ન રાખવા ખાતર કહ્યું છે કે—(૧૪૭) “ મા મેઃ । ” (૧૪૮) “ મા સંવિક્યાઃ । ”

અતમેર્યજ્ઞોઽતમેર્યજમાનસ્ય પ્રજા મૂયાત્,
ત્રિનાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વૈકતાય ત્વા ॥૨૩॥

૧૪૯ યજ્ઞઃ અ-તમેરુઃ ।

૧૫૦ યજમાનસ્ય પ્રજાઃ અત-
મેરુઃ મૂયાત્ ।

૧૫૧ ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વા,
૧૫૨ એકતાય ત્વા (અપ્યયતુ) ।

૧૪૯ યજ્ઞ એ સુદૃઢ છે.

૧૫૦ યજમાનની પ્રજા સુદૃઢ
થાઓ.

૧૫૧ ત્રણ, બે અને એક સાથે
તેને પરિપક્વ કરે.

યાને “ બોશ નહિ, અને નિજ કર્તવ્યપંથમાંથી પાછો હટીશ નહિ. ” નીકરતાપૂર્વક તારું કર્તવ્ય કરતો રહે. બીનાર મનુષ્યથી ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાયું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાયું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ વૈયક્તિક, સામાજિક તેમ જ રાજકીય ઉન્નતિ સાધી શકાય છે. બીકણુ મનુષ્ય કોઈ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં યશસ્વી નીવડતો નથી. એટલે ઉન્નતિને પ્રચ્છવાવળો મનુષ્ય નિર્ભય બને એ તો ખામ આવરૂપક છે. કારણ- (૧૪૯) “ યજ્ઞઃ અ-તમેરુઃ । ” ‘ યજ્ઞ સુદૃઢ છે. ’ યજ્ઞ એટલે કે પ્રશસ્તતમ કર્મ સુદૃઢ અને નિર્ભય મનુષ્યથી જ થઈ શકે છે. બીકણુ મનુષ્ય તેમ કરી શકે જ નહિ. નિર્ભય મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ કર્મ કરી શકે છે. એટલા સાથે કહેવામાં આવ્યું છે કે- (૧૫૦) “ યજમાનસ્ય પ્રજાઃ અ-તમેરુઃ મૂયાત્ । ” યાને ‘ યજમાનની પ્રજા સુદૃઢ થાઓ. ’ એટલે કે ‘ યજ્ઞ કહેતાં શ્રેષ્ઠતમ કર્મો કરનારનો પ્રજા, તેની સંતતિ કિંવા તેના અનુયાયી એ બધાં જ સુદૃઢ નિર્ભય અને જગવાન બને ! તેમની અંદર કોઈ પણ બીકણુ અને પાંખળો ન ગડેવા પામે. કારણ કે બીકણુને લાથે પ્રજા પુરુષાર્થ થવાની શક્યતા જ નથી. (૧૫૧)

“ ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વા, પક્ષતાય ત્વા (અપયતુ) । ” કહેતાં
 ‘ ત્રણ, એ અને એકને માટે તને પરિપક્વ બનાવો. ’ સત્ત્વ, રજઃ
 અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો સમૂહ તે ત્રિત, પ્રકૃતિ અને પુરુષનું
 દંડ તે દ્વિત, અને કેવળ આત્મા તે એકત કહેવાય છે ત્રણ ગુણો
 આપણી અંદર છે તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતાં આવડે તે માટે
 કંઈ વિશેષ પ્રકારની યોગ્યતા હોવી જોઈએ છે. આપણી અંદર
 પ્રકૃતિ પુરુષનો વિલક્ષણ યોગ થયેલો છે. એ બન્ને તત્ત્વોની
 શક્તિઓનો વિકાસ કરવા સાથે મનુષ્યને એક પ્રકારની તૈયારી
 કરવાની જરૂર છે, અને છેવટે કેવળ એક અદ્વિતીય સ્થિતિને પ્રાપ્ત
 થવા સાથે એક ખાસ યોગ્યતાની અપેક્ષા રહે છે. એ ત્રણે
 પ્રકારની પરિપક્વતા ક્રિંવા યોગ્યતા, પૂર્વોક્ત ઉન્નતિ અર્થે,
 મનુષ્યમાં પરમેશ્વરકૃપાએ આવે. બીજી બધી ઉન્નતિ ચાલ
 તેટલી સાધી શકાઈ હોય, છતાં છેવટે આત્માના પ્રકાશ દ્વારા પ્રાપ્ત
 થનારી જે ઉન્નતિ છે તે તો પ્રભુકૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે.
 “ યં યવ યવ ઘૃણુતે તેન લભ્યઃ । તસ્ય યવ આત્મા ઘૃણુ-
 તે તન્નં સ્વામ્ । ” (કઠ ઉપ૦ ૧-૨-૨૩). અર્થાત્ કે ‘ આ
 આત્મા પડે જેને સ્વીકારે છે તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા ચખ્ખને
 આત્મા જાણે કે પોતાના દેહનો જ સ્વીકાર કરે છે, એવું કહીએ તો
 ચાલે. પરમેશ્વરની કૃપા પામ્યા સિવાય તેના સાક્ષાત્કારનો લાભ
 આપણને મળી શકે તેમ નથી જ. તેથી ઇશકૃપા પ્રાપ્ત થાય તેવાં
 આચરણ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પ્રશસ્તતમ કર્મો
 કરતાં રહેવાથી પ્રભુની કૃપા બિતરે છે, એટલા માટે અહીં
 પ્રશસ્તતમ કર્મોનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે વર્ણવ્યું છે. આવાં
 પ્રશસ્તતમ કર્મ કરનારને પ્રભુ વળી આશ્વાસન આપે છે કે—

દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુમ્યાં પૂષ્ણો હસ્તામ્યામ્ ।
આદદેઽધ્વરકૃતં દેવેભ્યઃ ।

૧૫૨ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુમ્યાં
પૂષ્ણોઃ હસ્તામ્યાં ત્વા
આદદે ।

૧૫૨ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી
આ સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના
બાહુઓથી અને પૂષાદેવના
હાથથી હું તેને પકડું છું.
(જુઓ નં. ૫૭)

૧૫૩ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા
આદદે) ।

૧૫૩ દેવને અર્થે અતિસાત્તમક
કર્મ આધરનાર એવો જે
હું તેને હું પકડું છું.

(૧૫૨) “ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોઃ વાહુમ્યાં પૂષ્ણોઃ
હસ્તામ્યાં ત્વા આદદે । ” કહેતાં ‘ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિની અંદર હું તેને અશ્વિની દેવની
બુઝાઓથી અને પૂષાદેવના હાંડાથી પકડું છું. ’ [અન્ને ૫૭,
૬૮, ૧૦૦, ૧૩૦ ને ૧૩૩ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવી]. આ
મંત્રભાગનું ૨૫૭ટીકરણ અગાઉ એ મંત્રભાગોમાં થઈ ગયું
છે. (૧૫૩) “ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા આદદે) ”
પાને ‘ દેવને અર્થે અતિસાત્તમક કર્મોનુષ્ઠાન કરનાર એવો જે હું
તેને હું સ્વીકારું છું. ’ અહીં, અધ્વર કોને આધાર આપે છે, કોને
પોતીકો કરી બે છે, અને કોના પર કૃપા કરે તે ૨૫૪ શબ્દોમાં
સૂચવાયું હોય તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. જ્યારા એટલે
દિસા, કુટિલતા, કિંવા વાંકો વ્યવહાર. એ દૃષ્ટાને અભાવ
જેની અંદર હોય તે ‘ અધ્વર ’ કહેવાય. ‘ જ્યાં દિસા, કુટિ-
લતા કિંવા વાંકા વ્યવહારનો અંશ નથી તેવા એક કર્મને ‘ અધ્વર ’ :

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः, सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा,

૧૫૪ इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः
असि ।

૧૫૫ सहस्र भृष्टिः शततेजाः
तिग्मतेजाः (असि)

૧૫૪ તું ઇન્દ્રના જમણા હાથ
રૂપ છે.

૧૫૫ (તું) હજારો શત્રુઓનો
નાશ કરવાવાળો, સેંકડો
તેજોથી યુક્ત અને તીક્ષ્ણ
તેજવાળો છે.

૧૫૬ તું વાયુ (પ્રાણરૂપ) છે.

૧૫૬ वायुः असि ।

કહેવામાં આવે છે. ' દેવને નિમિત્તે એવા પ્રકારની અહિંસામય સ્મરણ ભાવનાવાળાં કર્મો જે જન કરે છે, તે સદાચારી મનુષ્યને ધર્મસ્વર પોતાના પડખામાં લે છે, તેના પર કૃપા કરે છે અને તેની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ એવો મનુષ્ય-(૧૫૪) " इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः असि । " કહેતાં ' ઇન્દ્રના જમણા હાથ રૂપ તું છે. ' પ્રભુનો જમણો હાથ બનીને તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. મતલબ કે ' હં મનુષ્ય ! તું અગાહિ કહ્યા પ્રમાણે તારો વ્યવહાર રાખીશ તો તું ધર્મસ્વરના જમણા હાથ રૂપ બની જઈશ. તારી યોગ્યતા એટલી બધી વધી શકશે. આ પ્રમાણે ' ધર્મસ્વરનો જમણો હાથ ' બનવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવો ધટે. અને એ વાત શુભ કર્મો કરતાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. (૧૫૫) सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (असि) । " કહેતાં ' તું હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર, સેંકડો પ્રકારનાં તેજોવાળો, અને તીક્ષ્ણ જ્યોતિર્વાળો છે. ' એટલે કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ જે તું રાખીશ, તો આટલું બધું સામર્થ્ય તારામાં આવી જશે, તારી તેજસ્વિતા વધી જશે, અને તારી કીર્તિ સુદૃઢ યોગરદમ ફેલાઈ જશે. ગણે કેમ-(૧૫૬)

દ્વિપતો વધઃ ॥ ૨૪ ॥ પૃથિવિ દેવયજન્યોપવ્યાસ્તે મૂલં મા
હિંસિપં,

૧૫૭ દ્વિપતઃ વધઃ (અસિ) ।

૧૫૮ દે દેવયજનિ પૃથિવિ ।
તે ઓપધ્યાઃ મૂલં મા હિં-
સિપમ્ ।

૧૫૭ દ્વેષ કરનારાંઓનો વધ
(કરનાર વું) છે.

૧૫૮ જેના પર દેવોનું યજન
યાય છે એવી હે પૃથિવિ !
તારા પર ઊગનારી ઔપ-
ધિઓનાં મૂળને (મુદ્ધાં)
મારે હસ્તે દુઃખ ન પહોંચે.

“ વાયુઃ અસિ ” ‘ વું વાયુ (ન) હોય ’ એમ લાગશે.
વાયુ જેમ સર્વને ચેતનદાતા થાય છે તે જ પ્રમાણે વું સર્વમાં
ચેતન પ્રગટાવવાને શક્તિમાન થયેલ. ગતિ કરનાર તરીકે આ
જગતમાં વાયુની ખ્યાતિ છે. ગતિની બાબતમાં વાયુની તોલે
કાષ્ટ કે કશું જ આવી શકે તેમ નથી. એ વાયુની પેઠે જ વું
સર્વની પ્રગતિ સાધી શકીશ, એટલું જ નહિ પણ તે કારણે વું
સર્વનો પ્રાણ જ બની જાય. અને (૧૫૭) “ દ્વેષતઃ વધઃ
(અસિ ।) ” ‘ દ્વેષ કરવાવાળાઓનો સંહારક બનીશ. ’ દ્વેષ
કરનારા તમામ લોકોનો નાશ કરી નાખીને વું એક પણ દ્રેષ્ટા
વગરનો ‘ અજ્ઞાતશત્રુ ’ કહેવાય એવી સ્થિતિ તને પ્રાપ્ત થશે. એ
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તો તારી ચિત્તવૃત્તિમાં સાવ વિચક્ષણ
કેરકાર પડી જશે. પહેલાં શત્રુને દેખતાંવાર તેને ઠાર કરી નાખ-
વાની વૃત્તિ જે તારામાં હતી, તેને બદલે હવે વનસ્પતિનાં મૂળ
મુદ્ધાં છેદન કરતાં તને દુઃખ ઊપજે એવી અહિંસક લાગણી
તારામાં પેદા થશે. એ જ સ્થિતિનું વધુન કરતાં કહે છે કે-
(૧૫૮) “ દે દેવયજનિ પૃથિવિ । તે ઓપધ્યાઃ મૂલં

મા દિસિપમ્ । ” યાને ‘ દેવતાઓ નિમિત્તે જેના પર હોમદવન કરવામાં આવે છે એવી હે પૃથ્વી ! હે માનૃભૂમિ ! તારી પીઠ પર ઊગનારી ઔષધિઓ રૂપ વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં મુદ્દાને મારા તરફથી કંઈ પણ ઉપદ્રવ ન થવા પામજો ! ’ જે મનુષ્ય પહેલાં શત્રુ નજરે પડતાં જ લાગશે તેનો વધ કરી નાંખવાને ધસતો હતો, તે જ મનુષ્ય હવે પોતાને હસ્તે વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં મુદ્દાને હાનિ ન પહોંચે તેવી કાળજી રાખતો થાય છે. માનવ-ઉન્નતિની પાયરીઓ આવા પ્રકારની છે. ઉન્નતિની પહેલી પાયરીએ જિએક્ષા માનવીને પોતાના શત્રુને પોતાને હાથે જ હણી નાંખવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. પણ તે જ માનવી જ્યારે ઉપરનું ‘ પગથિયું ’ ચઢે છે, ત્યારે તેના દિશમાં, પોતાના તરફથી કોઈ કરતાં કોઈને પણ ત્રાસ ન ઊપજે, એવી લાગણી જન્મે છે. વનસ્પતિઓનાં મળ માટે પણ સુખદુઃખની કલ્પના મનમાં ઉદ્ભવે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ મૂલ્યવે છે. ગાય વગેરે પશુઓને ઘર આગળ પાળવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને ધાસની જરૂર પડે છે. એ પશુઓને જંગલમાં ચરવા સાફ લાઇ જવામાં આવે છે. ત્યાં તેમના તેમ જ આપણા પગ દ્વારા પુષ્કળ હિંસા થવાનો સંભવ છે. અહિંસાની વૃત્તિ સહજ યાને સ્વભાવ-સિદ્ધ બની જવી જોઈએ. કૃત્રિમ રીતે હિંસા ન કરવી યાને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસા પાળવી, તેના કરતાં હિંસાની કલ્પના સરખી મનમાં ન ઉદ્ભવવી એ સ્થિતિ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. મનની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી, હિંસક વૃત્તિનું કોઈ પણ પ્રાણી નજ-દીક આવી ચડે છે તોપણ એ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. હિંસા નામે આપણે હાથે ન થાય કિંવા બની શકે તેટલી ઝોઝી ત્યાં એવો આશય મજબૂર મંત્રભાગનો છે. પશુઓના ચારા માટે ધાસ કાપ્યા વગર તો ત્યાં જ નહિ, એટલે કાપવું તો પડવાનું જ. એને અંગે જરૂરજોગી હિંસા જે થવાની, તેને રોકવાનો

વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાનં, વર્પતુ તે ઘૌઃ, ઘધાન દેવસવિતઃ પરમસ્યાં
પૃથિવ્યાઽશ્વતેન પાશૈર્યોઽસ્માન્દેષ્ટિ યં ચ વયં દ્વિગ્મસ્તમતો
મા મૌક્ ॥ ૨૫ ॥

૧૨૯ વ્રજં ગોષ્ઠાનં ગચ્છ ।

૧૩૦ ઘૌઃ તે વર્પતુ ।

૧૩૧ (દે) સવિતઃ દેવ !
પરમસ્યાં પૃથિવ્યાં શ-
તેન પાશૈઃ (તં) ઘધાન,
યઃ અસ્માન્ દેષ્ટિ, યં ચ
વયં દ્વિગ્મઃ । અતઃ
તં મા મૌક્ ।

૧૫૬ તું ગામોના ગોઠાણુમાં જા.

૧૬૦ છુલોઠ તારા પર વરસાદ
વરસાવો.

૧૬૧ હે સવિતાદેવ ! આ
અસીમ પૃથ્વીમાં (તને)
શેઠડો બંધથી બાંધે છે
જે અમારો બધાનો દેવ
કરે છે અને જેનો દેવ
અમે બધાં કરીએ છીએ;
અને એ (બંધન)માંથી
એને મુક્ત જ ના કરીશ.

ઉપાય નથી તેથી તે કરવી. પણ કાપેલું ધાસ બ્રહ્મને, (૧૫૬)
" વ્રજં ગોષ્ઠાનં ગચ્છ । " કહેતાં, ' ગામોના ગોઠાણુમાં જા. '
ત્યાં જઈને ધાસ ગામોને નીર, અને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર કે-
(૧૬૦) " ઘૌઃ તે વર્પતુ । " . યાને ' છુલોઠ તારા પર પુષ્કળ
વરસાદ વરસાવો. ' મતલબ કે ' હે ધાસ, તારા પર મેધરાજ
પુષ્કળ મહેર કરે. મેં મારા પૂરણ તને કાપ્યું તેથી તને જે નાસ
પડ્યો તે બદલ મારો બીજો ઠાણ ઉપાય આલે તેમ નહોતો. તેથી
મારે તને કાપ્યું પડ્યું છે. અને તે બદલ વૃષ્ટિ કરનારા દેવને હું
પ્રાર્થુ છું કે, ' આ ધાસ પર તું મળલક વરસાદે અને તેની પુષ્કળ
વૃદ્ધિ કરજે । ' આટલે દરજ્જે અહિંસા વૃત્તિ ખીલવા પામતાં જ
એના યત્ર માત્રની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર ઇશ્વરને પડે જ ઉપાડી
દેવો પડે છે. એ સ્થિતિનો ખ્યાલ આ પછોના મંત્રભાગમાં આપ-
વામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે:- (૧૬૧) " હે સવિતઃ દેવ !

પરમસ્યાં પૃથિવ્યાં શતેન પાત્રૈઃ તં યધાન ચઃ અસ્માન્ દ્રેષ્ટિ
 યં ચ વયં દ્વિષ્મઃ । અતઃ તં મા મૌક ।” અર્થાત્ કે ‘હે સર્વોત્પાદક
 દેવ ! આ અસીમ પૃથ્વીની અંદર તેને સેંકડો બાંધો વડે બાંધી
 લે, કે જે એકથો દુષ્ટ અમારા બીજા બાંધોનો દેવ કરે છે, અને
 તે કારણે અમે બાંધો તે એકલાનો દેવ કરીએ છીએ, (તેને તું
 તારા અમોઘ પાશ વડે બાંધી રાખ) અને ત્યાંથી તેને બાંધન
 મુક્ત કરીશ જ ના. ’ દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાનું કામ પરમેશ્વરને જ
 સોંપી દેવું. આપણા હાથમાં એ કામ હરગીજ ન લેવું. કાયદો
 આપણા હાથમાં લેવાનું બિલકુલ દુરસ્ત નથી; કારણકે
 પ્રત્યેક માણસ જે પોતપોતાના દુસ્ખનને મારી નાખવાની નીતિ
 અપ્પત્યાર કરે, તો તો તેના પરિણામે દેશભરમાં બધે જ અરાજકતા
 વ્યાપી જાય અને ઠોઠને જ જાંપ ન રહે. એટલે સગ્ર કરવાનો
 અધિકાર હથરનો કિંવા રાજ્યનો છે, એમ સમજીને મનુષ્યોએ
 પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો. શત્રુ કોને સમજવા એનો ઉત્તર આ
 મંત્રમાં અપાયો છે. જે એકથો વિનાકારણ બીજા બાંધો લોકોનો દેવ
 કરે અને જે એકલાનો બીજા બાંધો એકીમતે દેવ કરે તેનું નામ
 શત્રુ વા દુસ્ખન. એવા શત્રુને દૂર કરી દેવો, અથવા તો એવા
 શત્રુનું સાક્ષ કાયમનું ઉખેડી નાખવું એ સમાજહિતની દૃષ્ટિએ
 અત્યંત આવશ્યક છે. મતલબ કે અહીં સંખ્યાગણવાળાએ કિંવા
 લઘુમતિએ બહુ સંખ્યાગણવાળા કિંવા બહુમતિ પક્ષને વિનાકારણ
 ત્રાસ ન આપવો જોઈએ. તેમજ બહુમતિ પક્ષે લઘુમતિ પક્ષથી
 ગાંજ્યા પથુ ન જવું જોઈએ. સહનું જ હિત ચાપ તે પ્રમાણે
 સહુએ વર્તવું. અન્યાયથી કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની
 દાનત ઠોઠએ જ ન રાખવી. ઠોઠએ જ તેવો પ્રયત્ન ન કરવો.
 એવું વર્તન રાખવાથી સમાજ મધ્યે શત્રુતા ઉત્પન્ન જ ચવા
 પામતી નથી અને સમાજ સુખ્યેનમાં રહી શકે છે. સમાજ

અપારસં પૃથિવ્યૈ દેવયજનાદ્વધ્યાસં વ્રજં ગંચ્છ ગોષ્ઠાનં
 વર્ષતુ તે યૌર્વિધાન દેવ સવિતઃ પરમસ્યાં પૃથિવ્યાંશ્ચ શતેન
 પાર્શ્વૈર્યોઽસ્માન્દ્વેષ્ટિ યં ચ વયં દ્વિપ્પસ્તમતો મા મૌક્ । અરો
 દિયં મા પસો

૧૬૦ પૃથિવ્યૈ દેવયજનાત્
 અરસં અપવધ્યાસમ્ ।

૧૬૩ વ્રજં ૦ । યૌ ૦ । સવિતા ૦ ।
 [૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૪ (દે) અરો । દિયં મા
 પસઃ ।

૧૬૨ પૃથ્વીપરના દેવપૂજનાં
 સ્થાનોમાંથી કુષ્ટને દૂર
 કરે છું.

૧૬૩ [જુઓ ૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૪ ૨ કુષ્ટ । તું ધુસોકને
 બગાડીશ નહિ.

સુખ્યેનમાં રહી શકે તે માટે ભોમ પ્રભુભક્ત થવા જોઈએ, પ્રભુની નિંદા કરવાવાળું કોઈ જ ન રહેવું જોઈએ. એટલા સાર કશું છે કે: (૧૬૨) “ પૃથિવ્યૈ દેવયજનાત્ અરસં અપવધ્યાસં । ” એટલે કે ‘ પૃથ્વી પરના દેવપૂજનાં રહેઠાણોમાંથી કુષ્ટને દૂર કરી દઉં છું. ’ દેવપૂજા કિંવા દેવભક્તોનો મંથ શ્રોત્રે અને નિંદા વા નાસ્તિમે તરફથી તેમને કોઈ પણ પ્રકારની હેરાનગતિ ન થાય એવો બદોબસ્ત રહેવો જોઈએ. એ કામ રાગતું છે. (૧૬૩) ‘ વ્રજં ૦ ’ [ઇત્યાદિ મંત્રભાગની સમગ્ર ૧૫૯ થી ૧૬૨ નંબરની દ્વિપ્પણીઓમાં આપવામાં આવી છે. એ જ ઉપદેશ વિશેષ રૂપે દસાવવા માટે આ મંત્ર વારંવાર આવે છે.] હવે કુષ્ટને ઉદેશીને યોડાક ઉપદેશ કરે છે કે—(૧૬૪) “ દે અરો ! દિયં મા પસઃ । ” યાને ‘ હે કુષ્ટ ! તું તારા પોતીકા સ્વર્ગધામને તો ન જ બગાડતો ! બીજા કોઈની પરવા તને બહે

દ્રપ્તસ્તે ઘાં મા સ્કન્, વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાનં વપર્તુ તે ચૌર્ધવાન
 ૧ દેવ સત્રિતઃ પરમસ્થાં પૃથિવ્યાઞ્છતેન પાઞ્ચેર્યોઽસ્માન્દેષ્ટિ
 ચં ચ વયં દ્વિષ્મસ્તમતો મા મૌક્ ॥ ૨૬ ॥

૧૬૬ તે દ્રપ્તઃ ઘાં માસ્કન્ । ૧૬૫ તારો સત્વરસ દુષ્કોકને
 પ્રતિબંધક ન નીવડે.

ન હોય, પણ તારા પોતીકા સુખની પરવા તો તને ખચિત છે જ.
 તો પછી તું રખે એમ સમજતો કે ખીજાને દુઃખ દઇને તું જાતે
 સુખી થઇ શકીશ ! દુષ્ટપણે વર્તવાથી સરસરમાં સુખનો કંઈક
 આભાસ દેખાય તેથી રખે છેતરાતો ! એનાથી તો તારું સુખ
 રાજાર્ધ જાય છે, ધૂગધાણી બની જાય છે એ કદી ન વિસરતો.
 ખીજાને સુખ આપ્યાથી તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે. દુષ્કોક એટલે
 સ્વર્ગલોક એ તારા સુખનું ધામ છે. એમાં જો ખામી આવી
 જશે, એ જો બગડશે, તો તારા સુખમાં પણ ખામી
 આવવાની જ. માટે પોતાને હાથે પોતાના સુખને હાનિ પહોંચાડતો,
 એ તારે માટે બિલકુલ વાજબી નથી. તેજ પ્રમાણે (૧૬૫) -
 “ તે દ્રપ્તઃ ઘાં માસ્કન્ ” કહેતાં, ‘ તારો સત્વરસ તારા સ્વર્ગની
 રૂકાવટ ન કરો. ’ સ્વર્ગ તારી પાસે આવતું હોય, કિંવા તું સ્વર્ગના.
 તરફ જવા લાગ્યો હોય, તે વારે તારી પોતાની જ કોઈ કૃતિ તારી
 સુખપ્રાપ્તિની ગતિને બાધક ન નીવડે, તે બદલ ખાસ કાળજી
 ગમ્યવી. આપણી અંદર જીવનરસનો જે પ્રવાસ નિરંતર વહે છે.
 તેને અહીં ‘ દ્રપ્તઃ ’ એવી સંજ્ઞા અપાઈ છે. પ્રત્યેકની અંદર આ
 પ્રવાહ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનો હોય છે. પ્રવાહનો પ્રકાર ફાલે તેવો
 હોય, પણ તેના યોગે સ્વહિતની હાનિ ન થાય, તે જોતાં રહેવું.
 એટલી ખચડદારી જો દરેક જણ રાખશે તો પુષ્કળ સુખ રળશે.

ગાયત્રેણ ત્વા છન્દસા પરિગૃહ્ણામિ, ત્રિષ્ટુભેન ત્વા છન્દસા
પરિગૃહ્ણામિ,

૧૬૬ વ્રજં૦ । યૌ૦ । સવિતાં૦ ।
[૧૬૯ યૌ ૧૬૧]

૧૬૭ (હે પૃથિવિ !) ગાય-
ત્રેણ છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણામિ ।

૧૬૬ [જુઓ નં. ૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૭ (હે માતૃભૂમિ !) પ્રાણ-
રક્ષણના હંદે હું તને
સ્વીકારું છું.

રાકશે. આ પ્રમાણે વર્તતાં રહેવાથી મનુષ્યની ખૂબ જ ઉન્નતિ
થઈ શકે. (૧૬૬) “ વ્રજં૦ ” [ઈત્યાદિ મંત્રભાગોની સમગ્રૂત
માટે જુઓ ટિ. નં. ૧૫૯ થી ૧૬૧. એ મંત્રોનું રક્ત્ય દિલમાં
ખરાબ હાવવા ખાતર જ તે અત્રે ફરી આપવામાં આવ્યા છે.]
(૧૬૭) “ (હે પૃથિવિ !) ગાયત્રેણ છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણામિ । ” એટલે કે ‘ હે માતૃભૂમિ ! પ્રાણરક્ષાના હંદે હું
તને સ્વીકારું છું. ’ આ મંત્રમાં તેમ જ તે પછીના એ મંત્રોમાં
‘ છન્દઃ ’ શબ્દ વપરાયો છે. એ શબ્દમાં અર્થો શ્લેષાર્થ રહેલો
છે. ‘ છન્દસ્ ’ શબ્દના અર્થો જોવા જમએ તો ‘ ઇચ્છા, ઇચ્છા-
શક્તિ, કામના, આનંદ, સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિ, ઇચ્છાપૂર્વકનો
વ્યવહાર વા આચાર, મનીષા, યુક્તિ, અક્ષરહંદ, ’ એટલા બધા
થાય છે. ‘ ગાયત્ર ’ એટલે (ગય + ત્ર) પ્રાણરક્ષા દિંવા
પ્રાણનું રક્ષણ કરવું તે. નિજ પ્રાણની રક્ષા કરવાની કામના
પ્રત્યેકના દિલમાં હોય છે, દિંવા પોતાના પ્રાણ પાયરીને પણ
માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવું એવી જે શ્રેષ્ઠ ઇચ્છાશક્તિ માતૃભૂમિના
અકતોના દિલમાં હોય છે, તે ઇચ્છાશક્તિના જોરે દિંવા નાદે હું
મારી માતૃભૂમિનો સાદર સ્વીકાર કરું છું. મતલબ કે પ્રાણરક્ષાની

જાગતેન ત્વા છન્દસા પરિગૃહ્ણામિ ।

૧૬૮ (હે પૃથિવિ !) ઋષ્ટુમેન
છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણામિ ।

૧૬૯ (હે પૃથિવિ !) જાગતેન
છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણામિ ।

૧૬૮ (હે માતૃભૂમિ !) ત્રણ
સ્તવનોના છંદે હું તને
સ્વીકારું છું.

૧૬૯ (હે માતૃભૂમિ !) જગતના
છંદે હું તને
સ્વીકારું છું.

જેવી ને જેટલી ઉત્કંઠા મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવી ને તેટલી જ ઉત્કંઠાથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ હું કરીશ. પ્રાચુરક્ષણની ઇચ્છા જેવી રીતે દરેક મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવા જ મનોભાવથી હું મારી માતૃભૂમિને ચાહીશ. માતૃભૂમિને પ્રાચુ જેટલી જ વડાક્ષી ગણીશ. તે જ પ્રમાણે:— ૧૬૮) “ (હે પૃથિવિ !) ઋષ્ટુમેન છન્દસા ત્વા પરિગૃહ્ણામિ । ” યાને ‘ હે માતૃભૂમિ ! ત્રણ સ્તવનોના છંદે હું તને અંગીકારું છું. ’ ‘ સ્તુતમ ’ એટલે ‘ સ્તુતિ કરવી, પૂજા કરવી, ચંભાવવું, સ્તબ્ધ કરવું ’ એટલા અર્થ થાય. તેથી ‘ ઋષ્ટુમ ’ એટલે ‘ જેમાં ત્રણની સ્તુતિ છે, જેનાથી ત્રણનો સત્કાર થાય છે, અને ત્રણેને જોયે પોતાની આગળ ચંભાવી દીધા છે ’ એવો અર્થ થાય. પ્રકૃતિ, જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એ ત્રણેની સ્તુતિ જે કર્મમાં રહેલી છે, એ ત્રણેના પૂજાવિધિ જેમાં સમાયેલો છે. એ ત્રણેના સત્કાર જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મના નાદે હું તને સ્વીકારું છું. એથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે (૧૬૯) “ હે પૃથિવિ । જાગતેન છન્દસા ત્વા પરિગૃહ્ણામિ । ” યાને હું ‘ માતૃભૂમિ ! જગતના નાદે કરીને હું તારો સ્વીકાર કરું છું. ’ એટલે કે ‘ હે માતૃભૂમિ ! જગતમાં મારાં કર્તવ્યો બજાવવાની ધગશને કારણે

હું તારી ભક્તિ કરું છું. અર્થાત્ કે જગત સમસ્તનું દિત સધાય એવી ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને જ હું તને ઉપાસ્ય દેવી તરીકે માનું છું. સદૃશ જગતની સેવા કરવાની મારી ઇચ્છા છે. પણ એ મહા-ભારત કાર્ય મારે હાથે બનવું મુશ્કેલ છે. એટલે જ જગતનું કલ્યાણ થાય તે ખાતર મેં મારી માતૃભૂમિની સેવા અંગીકારી છે. ૧૬૭ થી ૧૬૯ એ ત્રણ મંત્રમાગોમાં ત્રણ છંદનો ઉદ્દેશ્ય છે. એ ' છંદ ' શબ્દના એ અર્થો થાય છે. એક તો કાવ્યનો છંદ કહેતાં રાહ કિંવા ઢાળ, અને બીજા કોષ્ટ પશુ બાજતનો નાદ કિંવા ચડસ. આ ઠેકાણે બીજો અર્થ લેવાનો છે. અમુક માણસને યોગનો છંદ લાગ્યો છે, અમુકને વ્યાયામનો નાદ લાગ્યો છે; એ વાક્યોમાં ' છંદ 'નો જે અર્થ થાય છે તેવા જ અર્થમાં અહીં એ શબ્દ વપરાયો છે. (૧) ' ગાયત્રી છંદ ' એ ગય કહેતાં પ્રાણ, અને જ કહેતાં રક્ષણ-એટલે કે પ્રાણરક્ષાનો છંદ છે. (૨) બીજો ' વૈશ્વદેવ છંદ ' એટલે ત્રિ કહેતાં ત્રણ, અને વૈશ્વદેવ કહેતાં આદરસતકાર-એટલે કે સૃષ્ટિ, જીવ અને ઇશ્વર એ ત્રણનો આદર કરવાનો નાદ છે. (૩) ત્રીજો ' જાગત છંદ ' એ ' જગત ' કહેતાં ' જગત સંબંધી ' કર્તવ્યો કરવાનો છંદ છે. આ ત્રીજા છંદને જગદુદ્ધારનો છંદ કહી શકાય. પ્રાણશક્તિને બળવાન બનાવીને પ્રાણોનું રક્ષણ કરવું એ વૈયક્તિક તૈયારીની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વની વસ્તુ છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ક્રત્યાદિ યોગિક સાધનો પ્રાણની શક્તિ વધારવા માટે છે. ત્યારબાદ ઇશ્વરની ઉપાસના, આત્મિક બળનું સંવર્ધન, અને સૃષ્ટિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરીને સુખ સાધનો નિર્માણ કરવાં એ ત્રણ બાજતો બીજા છંદમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. સામાજિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારનો અભાવેશ પણ આની જ અંદર થાય છે. ત્રીજા

છંદમાં ' યમુર્ધ્વ કુટુંબકં 'ની વૃત્તિથી રાષ્ટ્રસેવા કરવાનો ભાવ રહેલો છે. રાષ્ટ્રસેવાનું કાર્ય જગદત્યાજનું વિરોધી ન જ હોય, આ ત્રણ છંદો બહુ ખૂબીથી આ ત્રણ મંત્રભાગોમાં રજૂ કરાયા છે. શ્લેષાર્થ કહેતાં બેવડા અર્થવાળા શબ્દપ્રયોગથી આ ઉપદેશ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે. જેમકે ' યદુઘોદિ 'એ એક સમાસનું નામ છે, તેમજ તેનો બીજો અર્થ ' પુષ્કળ ચોખા જેની પાસે છે તેવો મનુષ્ય ' એવો પણ થઈ શકે. તે જ પ્રમાણે ગાયત્ર, ત્રૈલોક્ય અને જાગત એ શબ્દોનો પણ બીજો અર્થ ઘટાવીને જ ઉપરોક્ત અભિપ્રાય જણાવ્યો છે એમ સમજવું. આ શ્લેષાર્થ લક્ષમાં નહિ લેવાય, તો અર્થનો અનર્થ થવાનો સંભવ છે. તેથી આ મૂલ્ય અત્રે મુદ્દામ કરવામાં આવ્યું છે. લોકોમાં આ ત્રણે છંદો હોય. પ્રાણરક્ષા કરવાનો: સૃષ્ટિ, જીવ અને ધર્મવરનો આદર કરવાનો; તથા જગતનું દિત કરવાનો—એ ત્રણે છંદ મનુષ્યને હોવા જોઈએ. જેને કોઈ પણ જાતનો છંદ નથી, તે માણસ બિચકુલ સાધારણ અવસ્થામાં જ પડી રહે છે. તેની યોગ્યતા ઝાઝી વધી શકતી જ નથી. કોઈ પણ જાતનો સારો છંદ અથવા નાદ એ તો ઉન્નતિને સદાયકર્તા જ થઈ પડે છે. ધણાંઓને ખરાબ બાગતોનો છંદ હોય છે. પણ તેવા છંદ ધાતક કિંવા અનર્થકારી છે. માટે અહીં આ ત્રણ જ છંદ હોય એવું મુદ્દામ કહેવામાં આવ્યું છે. ખરાબ છંદથી પ્રાણશક્તિના ખરાબી થાય છે, એટલે ખરાબ છંદ ધાત કરનારો છે. અત્રે રજૂ કરાયેલા છંદોથી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર-સત્કાર કરવાનો છે, એટલે કે માતૃભૂમિને ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે. ઉપરોક્ત ત્રણે છંદો દ્વારા પણ માતૃભૂમિની ઉપાસના કરવામાં આવશે તો તે જ જગત-ઉદ્ધારનો વિશ્વોત્તતિનો ઉત્તમ ઠર્મમાર્ગ થઈ પડશે, એ વાત વાચકોએ અત્રે

સુક્ષ્મા ચાસિ શિવા ચાસિ સ્યોના ચાસિ સુપદા ચાસ્યુર્જસ્વતી
ચાસિ પયસ્વતી ચ ॥ ૨૭ ॥

૧૬૦ (હે પૃથિવિ !) સુક્ષ્મા ચ
અસિ, શિવા ચ અસિ,
સ્યોના ચ અસિ, સુપદા
ચ અસિ, ઝર્જસ્વતી ચ
અસિ, પયસ્વતી ચ
અસિ ।

૧૭૦ (હે માતૃભૂમિ) તું બળ-
દાયિની છે, કલ્યાણ કર-
નારી છે, આનંદદાયિની
છે, બેસવાલાયક ઉત્તમ
સ્થાન આપવાવાળી છે,
ખોરાકવાળી છે, પાણી-
વાળી છે.

ખાસ ધ્યાનમાં લેવી. (૧૭૦) “હે પૃથિવિ ! સુક્ષ્મા ચ અસિ,
શિવા ચ અસિ, સ્યોના ચ અસિ, સુપદા ચ અસિ, ઝર્જસ્વતી
ચ અસિ, પયસ્વતી ચ અસિ ।” એટલે કે ‘હે માતૃભૂમિ !
તું બળ આપવાવાળી છે, આનંદ આપવાવાળી છે, કલ્યાણકારી
છે, બેસવાને માટે ઉત્તમ સ્થાન દેવાવાળી છે, ઉત્તમ ખોરાક-
પાણીથી સુકત છે.’ માતૃભૂમિના યોગે બળ, આનંદ, સુખ,
સ્થાન, તેમજ ખાનપાનાદિની પ્રાપ્તિ થતી હોય માતૃભૂમિની
ભક્તિ અવશ્ય કરતા રહેવી, એટલે સર્વ પ્રકારનાં સુખ સાધનો
પ્રાપ્ત થશે. જન્મ ધરીને જે પ્રશસ્તતમ કર્તવ્યો કરવાનાં છે તે
આ જ છે. આ લોકોનો જીવનવ્યાપાર શુદ્ધ માર્ગે સુખે ચાલે,
અને પરલોકમાં પણ સુખ મળે એવા પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ કર્મો આ
જન્મમાં મનુષ્યે કરવાં જ રહ્યાં. એવી જાતનાં પ્રશસ્તતમ કર્મો
કરનાર મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા માતૃભૂમિ ખચિત તેજસ્વી
બનાવે છે. માતૃભૂમિની ભક્તિ મનુષ્યે શા માટે કરવી, એ પ્રશ્નનો
ઉત્તર આ મંત્ર ઉત્તમ રીતે આપે છે, ને તે આ પ્રભાણે:—(૧)

પુરા ક્રૂરસ્ય વિસ્ટપો વિરપ્તિદુદાદાય પૃથિવીં જીવદાનુમ્ ।
 યામૈરયંશ્ચન્દ્રમસિ સ્વધામિસ્તામુ ધીરાસો અનુદિશ્ય યજન્તે ।

૧૭૧ હે વિરપ્તિશન ! વિસ્ટપઃ
 ક્રૂરસ્ય પુરા યાં જીવ-
 દાનું પૃથિવીં ડદાદાય,
 ધીરાસઃ તાં અનુદિશ્ય
 યજન્તે, સ્વધામિઃ ચ-
 ન્દ્રમસિ ધેરયન્ ।

૧૭૧ હે વિદ્યાનયુક્ત ! બન્ને
 વીરોતું યુદ્ધ ચર યયું તે
 પહેલાંથી જ જીવનદાત્રી
 માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે
 સુદ્ધિવાન શોકો તેના
 નિમિત્તે જે આત્મપણ કરે
 છે, તે એ ભૂમિને પોતાની
 ધારકશક્તિ દ્વારા જાણે
 ચંદ્રમા મધ્યે પ્રેરિત કરે છે.

જે માતૃભૂમિ આપણા બળમાં વધારો કરે છે, (૨) માતૃભૂમિ
 આપણું હરેક પ્રકારે કલ્યાણ કરે છે, (૩) માતૃભૂમિ આપણને
 સર્વ પ્રકારનાં સુખ સાધનો આપે છે, (૪) બેસવા ઉઠવાને
 તેમજ હરેક પ્રકારના પહેવાર સાડાં સ્થાન આપે છે, (૫) આપણા
 પોપણુ સાડાં ઉત્તમ પ્રકારના સ્વાલિષ્ટ ખાલ પદાર્થો આપે છે,
 (૬) ભાત ભાતના પીવાના પદાર્થો પણ આપે છે—એટલા માટે
 જ માતૃભૂમિની ભક્તિ કરવી એ હરેક મનુષ્યની ફરજ છે.
 આપણી માતૃભૂમિમાં આપણે ઉત્તમ સ્થિતિમાં સ્વતાંત્રતાપૂર્વક
 રહી શકીએ તથા હરકોઈ પુરુષાર્થ અને દિલ ચાલ સો કામ કરી
 શકીએ, એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. માતૃભૂમિમાં વસતાં તમામ
 જનમુખ્યોના ઉદ્ધાર અર્થે આત્મસમર્પણ કરવાને તત્પર રહેવું
 જોઈએ. આ બાબતમાં હવેનો મંત્ર ખાસ જોવા જેવો છે. (૧૭૧)
 “ હે વિરપ્તિશન ! વિસ્ટપઃ ક્રૂરસ્ય પુરા, યાં જીવદાનું

પૃથિવી ઉદાદાય, ધીરાસઃ અનુદિશ્ય યજન્તે, તાં સ્વધાભિઃ
 ચન્દ્રમસિ યેરયન્ । ” અર્થાત્ કે ‘ હે વિદ્યાનયુક્ત પુરુષ !
 વીરોના યુદ્ધની શરૂઆત થઈ તે પહેલાંથી જ, જીવનકાળે માતૃ-
 ભૂમિના ઉદ્ધાર અર્થે, ધીર અને બુદ્ધિવાન બોધે તેની ખાતર જે
 આત્મયજ્ઞ કિંવા આત્મસમર્પણ કરે છે, તે એ ભૂમિને પોતાની
 ધારકશક્તિ વડે ચંદ્રના જેવી તેજસ્વી બનાવે છે. ’ ટેટલાક બોલ
 એમ સમજતા હોય છે કે યુદ્ધની અંદર જ વીર પુરુષ પોતાની
 સર્વ શક્તિનો સંપૂર્ણ આત્મયજ્ઞ કરે છે. પરંતુ આ મંત્રમાં કહ્યું
 છે કે માતૃભૂમિના બકતોનો આત્મયજ્ઞ (કૂરસ્ય પુરા ધીરાસઃ
 યજન્તે) કૂર યુદ્ધની શરૂઆત થાય તે પહેલાંથી જ શરૂ થાય છે.
 બુદ્ધિમાન બોધેનો આત્મયજ્ઞ પહેલેથી જ ચલેલો હોય છે, અને તે
 ખરું પણ છે. શરવીર થોડો પોતાનો દેહ સમરાંગણમાં સમર્પી દે
 છે એ ખરું; પણ માની, ધની અને કારીગર વગેરે સુદ્ધા પોત-
 પોતાની અંદર રહેલી શક્તિઓ વડે માતૃભૂમિ અર્થે આત્મયજ્ઞ
 કરતા હોય છે જ. (ધીર = ધી + ર) બુદ્ધિથી સલાહ મસજત
 આપનારા બોધે નિજ બુદ્ધિપ્રભાવથી રાષ્ટ્રને તેમ જ જનતાને
 સવેળા સાવધ કરી દેવા રૂપી જે ઔદિક યજ્ઞ કરે છે, તે તો
 ખાસ મહત્ત્વનો છે. અહીં વીરોના યુદ્ધને ‘ કૂર ’ કહેવામાં આવ્યું
 છે. યુદ્ધ એ ખડું મોટું કૂર કર્મ છે. ખરું જોતાં તો કૂર કર્મથી
 મનુષ્યે સૌ મ.ઉ છેટા રહેવું જોઈએ. પરંતુ રાક્ષસી ટાતના બોલ
 જ્યારે ઔદિક સમગ્રવટ પતાવટથી ન માને, ત્યારે પછી તેવા
 બોધોને દૂર કરવા માટે યુદ્ધ જેવા કૂર કર્મનો આશરો લેવા પડે છે.
 એ કૂર યુદ્ધ શરૂ થાય તે પહેલાંથી જ ઔદિક કાર્ય કરનારા બોધે
 પોતાનો બુદ્ધિ કિંવા જ્ઞાનયજ્ઞ આરંભી દે છે અને જનતાની
 અંદર અપૂર્વ હિતસાહ અને જોશ પ્રગટાવે છે. એ સપગાં યજ્ઞ
 (તાં પૃથિવી અનુદિશ્ય યજન્તે) એ માતૃભૂમિની ઉન્નતિનું

ધ્યેય લક્ષમાં રાખીને જ કરવામાં આવે છે. અત્રે ‘ યત્ ’ કરવો એટલે શું તે ખરાખર સમજવું જોઈએ. યત્માં મુખ્ય ત્રણ બાબતો કરવાની હોય છે: દેવપૂજા-સંગતિકરણ-દાનમયો યજ્ઞઃ । યાને ‘ દેવ સત્કાર, સંમંદન અને દાન ધર્મ ’ યા પરોપકાર ’-આ ત્રણ મહત્ત્વની વાતો યત્માં થાય છે. દીનહીન સ્થિતિમાં જે લોકો હોય તેમના ઉદ્ધાર માટે અને તેટલી સહાય આપવી જોઈએ. સંમત સમાજનું સંમંદન કરીને તેનું સંઘબળ વધારવું જોઈએ. અને સત્કારને પાત્ર જોઓ હોય તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો જોઈએ. આ ત્રણે બાબતો યત્માં અને છે, તેથી રાષ્ટ્રહિન અને જનહિનની દૃષ્ટિએ યત્નું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એટલા માટે જ ૧૬૭ થી ૧૬૯ નંબરના ત્રણ મંત્રભાગોથી ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે ‘ ત્રણ છંદથી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર કરવો. (૧૭૦) તેની ઉપાસના કરીને સર્વ સુખો પ્રાપ્ત કરી લેવાં, (૧૭૧) નિજ પુરુષાર્થ દ્વારા તેને તેજસ્વી બનાવવી, અને તેને માટે પોતપોતાની શક્તિએ સમર્પી દેવી. યત્ કરવાનું જે કહેવાય છે તે આવા જ પ્રકારનો યત્ હોઈ મનુષ્ય માત્રે તે કરવાની ખાસ જરૂર છે. અત્રે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે (તાં પૃથિવીં સ્વધાભિઃ ચન્દ્રમસિ વેરચન્) એ માતૃભૂમિને પોતાની ધારકશક્તિ દ્વારા ચંદ્રમા મધ્યે પ્રેરિત કરે છે અહીં સ્વધા ‘ ચન્દ્રમસ્ ’ એ બે શબ્દોના આશય સમજવા જોઈએ. ‘ સ્વ + ધા ’ એટલે પોતાની ધારકશક્તિ: આપણી પોતાની અંદરની ધારકશક્તિ. જે ધારકશક્તિના ચોગે આપણાં શરીર, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને આખા જગતનું ધારણ થયેલું છે, યાને એ બધાંનો ટકાવ થયેલો છે તે શક્તિને જ સ્વધા કહેવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રના લોકોમાં એ ધારકશક્તિ હોય છે તો જ રાષ્ટ્ર સ્વનંત્ર રહી શકે છે; નહિ તો તે એવા લોકોના તાબામાં જાય છે કે જેમનામાં તેમના કરતાં વિશેષ ધારકશક્તિ હશે. એટલા માટે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની

પ્રોક્ષણીરામાદાય । દ્વિપતો વધોઽસિ ॥ ૨૮॥

૧૭૨ પ્રોક્ષણોઃ આસાદાય ।

૧૭૨ શુદ્ધ કરનારી બુદ્ધિને પાસે રાખો.

૧૭૩ દ્વિપતઃ વધઃ અસિ ।

૧૭૩ દેવ કરનારનો વધકર્તા તું છે.

પ્રભાએ પોતાની ધારકશક્તિનું પ્રમાણ પાસ વધારવું જોઈએ, આ 'સ્વધા' શબ્દનો અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે, તો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ શું તે ક્યારેય પણ હરકોઈ સહજે સમજી શકશે, 'ચન્દ્રમાઃ' શબ્દનો મૂળ ધાત્વાર્થ (ચન્દ્રતિ આહ્વાદયતિ इति चन्द्रः) 'આહ્વાદ આપનારો' એવો થાય છે. જેના તરફ જોવાથી જોનારને આનંદ થાય તે ચંદ્ર કિંવા ચંદ્રમા કહેવાય, જે શબ્દ પોતાની માતૃભૂમિને સ્વપુરુષાર્થથી ચન્દ્રમા પ્રમાણે આહ્વાદ-દાયક બનાવે, તે જ શબ્દ માતૃભૂમિનો સાચો ભક્ત ગણાય. બુદ્ધિથી, શૌર્યથી, ધનથી, વા કર્મથી માતૃભૂમિને ચન્દ્ર જેવી આનંદદાયી બનાવી શકાય. એવા પ્રકારના પુરુષાર્થનું નામ જ યજ છે. અને એ કારણે જ 'યજથી સર્વની ઉન્નતિ થાય છે' એવું બધા જ ધર્મોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એવી સ્વધા કિંવા ધારકશક્તિ પોતાની અંદર વિકસે એવી ઇચ્છા જો હોય તો (૧૭૨) " પ્રોક્ષણીઃ આસાદાય । " કહેતાં 'શુદ્ધ કરનારી (બુદ્ધિ)નો સાચ શોધો.' અર્થાત્ કે પવિત્રતા વધારનારી બુદ્ધિમાં વધારો કરો. દાયા, વાચક, મન અને બુદ્ધિમાં રહેલો મેલ દૂર કરો ને પવિત્ર બનો. તમારી નીતિ રીતિ એવી રાખો કે જેથી તમારો પવિત્રતા વધવા પામે. ઈશ્વર કે આત્મશુદ્ધિથી જ સર્વ જાતનું કલ્યાણ સિદ્ધ થવાનું છે. (૧૭૩) દ્વિપતઃ વધઃ અસિ " કહેતાં 'દેવકર્તાનો વધકર્તા તું છે.' [આ જ મંત્ર ૧૫૭ માં મંત્રભાગમાં આવેલો]

પ્રત્યુષ્ઠં રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો નિષ્પત્તંશ્ચરસો નિષ્પત્તા અરાતયઃ ।
 'અનિશિતોઽસિ સપત્નસિદ્ધાજિનં ત્વા વાજેધ્યાયૈ સમ્માર્જિમ ।
 પ્રત્યુષ્ઠંશ્ચરક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠાઽઅરાતયો નિષ્પત્તંશ્ચરસો નિષ્પત્તાઽઅરાતયઃ ।

૧૭૪ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં, અરાતયઃ
 પ્રત્યુષ્ઠાઃ, રક્ષઃ નિષ્પત્તં,
 અરાતયઃ નિષ્પત્તાઃ ।

૧૭૫ અનિશિતઃ સપત્નસિદ્ધિ
 અસિ, ત્વા વાજિર્નૌ
 વાજેધ્યાયૈ સં માર્જિમ ।

૧૭૪ રાક્ષસ નાશ પામ્યો,
 અનુદાર નાશ પામ્યા,
 રાક્ષસ દાઝી જમને ભા-
 ગ્યો, અનુદાર દાઝીને
 ભાગી નિકળ્યા.

૧૭૫ વીક્ષ્ય નહિ એવું, શત્રુનો
 નાશ કરવાનું શક્ત જ હતું.
 છે. એવા બળવાળા તને
 હું બળ માટે પવિત્ર
 (શુદ્ધ) કરું છું.

૧૭૬ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં (૧૭૪)

હોય તે નંબરનું સ્પષ્ટીકરણ આ કેસાણે જોઈ લેવું. તેમ જ ૪૫ થી
 ૪૮ માં મંત્રભાગોનો આશય પણ આવો જ છે, એટલે તે પણ
 જોઈ જવા.] આ મંત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી શુ' પરિણામ
 આવે તે જુઓ:- (૧૭૪-૧૭૬) “ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં, અરાતયઃ
 પ્રત્યુષ્ઠાઃ, રક્ષઃ નિષ્પત્તં, અરાતયઃ નિષ્પત્તાઃ । ” એટલે કે
 ‘ રાક્ષસનો નાશ થયો, અનુદાર નષ્ટ થયા. રાક્ષસ દાઝી જમને
 ભાગી નિસર્યો, અનુદાર પણ દાઝીને ભાગી નિકળ્યા. ’ આ પ્રમાણે
 શત્રુઓનો વિનિષાત થતા હોવાનો અનુભવ તમને પ્રાપ્ત થશે.
 મતલબ કે, તમારી પોલીકી આત્મશુદ્ધિ સંવાદ, અને શત્રુઓનો
 સામનો કરવાની તમારી તાકાત વધી, એટલે પછી તમારા તમામ

અનિશિતાઽસિ સપત્નસિદ્ધાજિર્ની ત્વા વાજેધ્યાયૈ સંમાર્જિમ્ ॥૨૯॥

૧૭૭ અનિશિતા સપત્નસિદ્ધા
અસિ, ત્વા વાજિર્ની
વાજેધ્યાયૈ સંમાર્જિમ :

૧૭૭ શત્રુઓનો નાશ કરનારી
તીક્ષ્ણ નહિ એવી (ભૂકી)
તત્ત્વાર જાતું છે. તે
બળ અર્પનારા તને હું
બળ આપે પવિત્ર કરું છું.

દુશ્મનો આપોઆપ દૂર ખસી જશે વા તમારે હાથે નાશ પામશે. તમને હેરાન કરવાને, તમને ત્રાસ આપવાને પછી કોઈ જ શત્રુ સિલક નહિ રહે. [આ ઠેકાણે, ૪૦ થી ૪૩, ૫૫, ૮૦, ૯૮, ૧૧૮ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોવી. કારણ આ જ મંત્ર ત્યાં પણ આવેલા હોય ત્યાં તે વધારે વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યા છે.]
(૧૭૫-૧૭૭) " અનિશિતઃ સપત્નસિદ્ધાઽસિ, ત્વા વાજિર્ની વાજેધ્યાયૈ સં માર્જિમ । " કહેતાં, ' સ્વભાવે તું ખાસ તીખો નથી, છતાં સ્વશત્રુને પરાસ્ત કરવાની શક્તિ તારામાં સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી છે. તારા એ સ્વાભાવિક સામર્થ્યના વિકાસ માટે હું તને પવિત્ર કરું છું. ' તારો સ્વભાવ બહુ તીક્ષ્ણ અથવા તેજ નથી. એટલે કે કોઈ તીક્ષ્ણ હથિયાર સ્પર્શમાત્રથી જેમ જખમ કરી બેસે છે, અથવા તીખા સ્વભાવનો માણસ વાતવાતમાં જેમ બીજાને સતાવે છે, તે પ્રમાણે કોમળ સ્વભાવનો મનુષ્ય બીજાને ત્રાસદાયક સ્વાભાવિક રીતે જ બની શકતો નથી. એ આશયથી કહે છે કે ' હે પુરુષ ! તું (અનિશિતઃ) બહુ તેજ સ્વભાવનો નથી, મૃદુ સ્વભાવનો છે, શાંત છે; છતાં પણ (સપત્ન-સિદ્ધાઽસિ) સ્વશત્રુઓનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં રહેલું છે. સ્વભાવે તીખો અને હિમ માણસ જ શત્રુઓને કોઈ પાડે એવી સાધારણ સમજ છે. પરંતુ આ મંત્રમાગમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે તો

અદિત્યે રાસ્નાસિ,

૧૭૮ અદિત્યે રાસ્ના અસિ । ૧૮૮ સ્વાતંત્ર્ય માટે તું મેખજા રૂપ છે.

મનુષ્ય સ્વભાવે શાંત રહેવા છતાં પણ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાની તાકાત ઢેગવી શકે તો તે ખાસ ઇષ્ટ છે. માનવીની અંદર ગ્રહેલી કૂરતા દૂર કરીને તેની સૌમ્ય પ્રકૃતિને ખીલવવા સારૂ જ ધર્મની યોજના છે. મનુષ્ય શાંતિપ્રિય, નિર્વેર કહેતાં વેરઝેર વગરનો, અને અદિંસક વૃત્તિનો થયો એટલે અજાતશત્રુ જ બની જાય છે. પછી તેને ઠાઈ શત્રુ જ નથી રહેતો. દૂર બનીને શત્રુઓનો નાશ કરવા કરતાં અજાતશત્રુ બનીને સર્વ દુષ્ટાત્માઓને પોતાની નિર્વેરવૃત્તિથી શુદ્ધ કરીને સર્જન બનાવવા એ વધારે યોગ્ય વ ઇષ્ટ છે. શત્રુઓને દૂર કરવાનો શુભ તારા સ્વભાવમાં જ રહેલો હોવાથી, તું આમ મૃદુ પ્રકૃતિનો હોવા છતાં પણ (ઘાજિનં) શક્તિશાળી છે-બળવાન છે. અર્થાત્ કે એ બળ સારીરિક નથી સમજવાનું. શરવીર યોદ્ધામાં કૂરતાયુક્ત જે બળ હોય છે, તેનું બળ નહિ, પણ બૌદ્ધિક અને આત્મિક બળ સમજવાનું છે. એ બળો સદા શાંત સ્વભાવના મનુષ્યમાં જ હોય છે. તારી એ શક્તિઓ વધે તે ખાતર જ હું (ઘાજેઘ્યાયૈ સંમાર્જિમ) તારા બળની વૃદ્ધિ અર્થે તને અધિક પવિત્ર કરું છું. કારણ કે ‘ આત્મિકબળ ’ એ પોતાની પવિત્રતાથી જ વધવાવાળું છે. એ બળ જેટલા પ્રમાણમાં તારી અંદર વિકસશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તારી શાંતિમાં પણ વધારો થતો જશે, ને તેમ છતાં જ સર્વ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાની તારી તાકાત ટકી રહેશે એટલું જ નહિ, પણ એ શક્તિના પ્રમા-
વથી શત્રુઓ પોતાની મેજે જ આગ્રા ખસી જશે. આટલે દરજ્જે તારી ઉન્નતિ થાય એ ઇષ્ટ છે. દરજ્જાચોગ્ય એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં (૧૭૮) “ અ-દિત્યે રાસ્ના અસિ । ” કહેતાં ‘ તું

વિષ્ણોર્વેષ્યોઽસ્યૂર્જે ત્વા,

૧૭૯ વિષ્ણોઃ વેષ્યઃ અસિ । | ૧૭૯ વ્યાપકદેવનું ઘર તું છે.

સ્વતંત્રતાની મેખળા રૂપ બની જઈશ. ' દોરીથી જેમ કાષ્ટ ચીજ બાંધી શકાય છે કે વિંટી લઈ શકાય છે અને તેને પરિણામે તે ચીજ અંતરાધ રહે છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય એ સ્વતંત્રતાદેવીની મેખળા રૂપ કહેતાં કમરપટા રૂપ બની રહે છે. અર્થાત્ કે મનુષ્યનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર આદિનાં બંધનોથી સ્વતંત્રતાદેવી જકડાઈ રહેલી છે. એ પાશ, એ બંધન, એ દોરી કે કમરપટો જેવા ને જેટલા પ્રમાણમાં કડક અગર શિયિશ હશે તેવા ને તેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતાદેવી સારી કિંવા ખરાબ હાલતમાં હશે. (' દિત્તિ એટલે બંધન, અને અ-દિત્તિ એટલે અબંધન કહેતાં સ્વતંત્રતા, મુક્તિ કિંવા સ્વાધીનતા ' એ તો આગળ સમજાવ્યા જ ચલુ છે.) આ જ મેખળા હું છું. પ્રત્યેક મનુષ્યે વિચાર કરી નક્કી કરી લેવું કે સ્વાતંત્રતાદેવીને એણે પોતે મજબૂત જકડી રાખી છે કે દૂર હડસેલી, કાઢી છે ? ' દિત્તિ ' રાક્ષસીને તો સોડમાં નથી ધાકી ખેડાને ? ' અદિત્તિ ' એ દેવોની જનની છે તેને અપનાવવાથી, તેને સત્કાર કરવાથી દેવોની પાસે જવાનો અધિકાર મળશે. પણ તેને બદલે દિત્તિ રાક્ષસીને જે પડખામાં ધાલવામાં આવશે તો તો માત્ર સ્વનાશને જ નોતરવા જેવું થશે. દિત્તિ કહેતાં બંધન અગર પરતંત્રતા. એ સર્વ નાશનું કારણ બન્યા વગર રહે જ નહિ. જે તું સ્વતંત્રતાદેવીની ઉપાસના કરીશ તો-(૧૭૯) " વિષ્ણોઃ વેષ્યઃ અસિ । " યાને " તું પોતે વિષ્ણુ કહેતાં વ્યાપક દેવનું ઘર છે, " એવો અનુભવ તને થશે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને આત્મા એ બધાં જે તારાં ક્ષેત્રો છે તેમને દેવોનાં રહેઠાણ બનાવી દે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે તું વર્તીશ તો ખાત્રીથી તેમ

અદબ્ધેન ત્વા ચક્ષુષાવપશ્યામિ ।

૧૮૦ ઈર્ષે ત્વા । (૨)

૧૮૦ (અન્ન અને) બળને
માટે તને પ્રાપ્ત કરું છું.
[જ્યોત્સો ટિ. નં. ૨]

૧૮૧ અદબ્ધેન ચક્ષુષા ત્વા
અવપશ્યામિ ।

૧૮૧ મીચાયા વગરની આંખો-
વતી હું તને જોઉં છું.

થશે. મતક્ષબ કે ' તારા હૃદયને સર્વવ્યાપક દેવનું નિજ મંદિર બનાવ
અને તેમાં દેવને પધરાવ. ' એવું થશે એટલે (૧૮૦) " રૂપે ત્વા । "
કહેતાં ' અન્ન અને બળને વારતે તને પ્રાપ્ત કરું છું. ' એ સૂક્તની
યથાર્થતા તારે વિષે સિદ્ધ થઇ એમ બોધે કરેલા લાગશે. તારા સાન્નિ-
ધ્યથી પોતાનામાં વિશેષ શક્તિનેા સંચાર થાય છે. એવો અનુભવ
સર્વને થશે. તારી શક્તિ વધી હોવાની ખાત્રી સાર આટલેા જ
પુરાવો બસ ગણાશે. [ટિપ્પણી નં. ૨ માં આ જ આચયના
મંત્રભાગનું વિવરણ જ્યોત્સો.] આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ
આ મંત્ર આપ્યો છે. ત્યાં મનુષ્યને અન્નની પ્રાપ્તિ સાર પ્રેરણા
કરી હતી. દેવે અહીં સુધીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી તેનામાં
એટલી બધી યોગ્યતા આવી ગઇ કે ઈતર બોધે તેની પાસે
આત્મિક બળ અને ખોરાક પાણી ખોળતાં આવવા લાગ્યા. આટલે
દરજા ઉન્નતિ થયેલી જોવાનું તો કોઇ બાગ્યશાળીના જ નસીબમાં
હોય. પૂર્વ જન્મનાં તેમ આ જન્મનાં સુકૃત સિવાય એ રપૃહણીય
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૧૮૧) " અદબ્ધેન ચક્ષુષા ત્વા
અવપશ્યામિ । " કહેતાં, ' મીચાયા વગરની આંખોએ યાને
અનિમેષ નેત્રોએ હું તને નિરખું છું. ' એવી વાણી દરેકના
મુખમાંથી એવા બાગ્યશાળી નરને માટે નીકળશે. ડોળા ફાડી

અગ્નેર્જિહ્વાસિ, સુહૃદ્દેવેભ્યો ધામ્ને ધામ્ને મે ભવ યજુષે
યજુષે ॥ ૩૦ ॥

૧૮૨ અગ્નેઃ જિહ્વા અસિ ।

૧૮૩ મે ધામ્ને ધામ્ને યજુષે
યજુષે દેવેભ્યઃ સુહઃ
ભવ ।

૧૮૨ તું અગ્નિની હૃમ છે.

૧૮૩ મારા ધરમાં તેમ જ
યજ્ઞસ્થાનમાં દેવાને ઉત્તમ
રીતે ઓલાવાવાળો તું હો.

હાડીને એને નિહાળતા રહેવાથી પ્રત્યેકના દિલમાં આનંદ આનંદ થઈ રહેશે, કારણ કે શક્તિ માનવું કેન્દ્ર આ માણસ જ આ વેળા બની રહે છે ! તેની એ શાંત તેજસ્વી મૂર્તિનાં દર્શનથી એકેએક જણના આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એવો સર્વ કોષને અનુભવ થાય છે. મતલબ કે સહુનું જ લક્ષ એવા સત્પુરુષ બાળી દેહિત થાય છે. એવા સત્પુરુષની યોગ્યતા કેટલી મોટી છે . તે જુઓઃ—(૧૮૨) “ અગ્નેઃ જિહ્વા અસિ । ” યાને ‘ હે પુરુષ ! તું અગ્નિની હૃમ છે. ’ અગ્નિની હૃદ્ધા એટલે કે અગ્નિની જ્વાળા જેમ અત્યંત તેજસ્વી હોય છે. પ્રકાશ આપે છે અને ગતિ આપે છે, તે જ પ્રમાણે તારી હૃમ અથવા વાણી પણ તેજસ્વી કહેતાં પ્રભાવશાળી, જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવનારી અને પ્રગતિ કરાવનારી બને છે. ‘ હૃદ્ધા ’નો અર્થ આ કેકોણે ‘ વાણી, સુભાષણ, વચ્ચત્વશક્તિ, વિદ્યા ’ ઇત્યાદિ સમજવાનું જ હુચિત થઈ પડશે. કારણ કે પૂર્વોક્ત રીતે શુદ્ધ અને પવિત્ર બનેલા સત્પુરુષની વાણી એવી જ ઓજસ્વી કિંવા પ્રભાવ પાડનારી હોય છે, એ તો સર્વે જાણે છે. એવા પ્રકારનાં વાક્યશક્તિ કિંવા વાકિસિદ્ધિના માધિક બનેલાં મનુષ્યનું એક ખાસ દર્શન્ય બતાવવામાં આવે છે તે બરાબર લક્ષમાં લેઃ—(૧૮૩) “ મે

સવિતુસ્ત્વા પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય
રશ્મિભિઃ । સવિતુર્વા પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ।

૧૮૪ સવિતુઃ પ્રસવે ત્વા
અચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ઉત્પુ-
નામિ । સવિતુઃ પ્રસવે
ધઃ અચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ઉત્પુ-
નામિ ।

૧૮૪ ઉત્પાદક પ્રશ્નની પ્રશ્નિ
શ્લી સૃષ્ટિમાં તને તેમજ
તમને બધાંને હિદ્રરશ્મિ
પવિત્રીકરણના સાધન વડે
તથા સૂર્યનાં કિરણો વડે
હું પવિત્ર કરું છું.
[ટિ. નં. ૨૬, ૬૮, ૧૩૦,
૧૩૩ જુઓ.]

ધામ્ને ધામ્ને યજુપે યજુપે દેવેભ્યઃ સુહઃ મય । " એટલે કે
' મારા પ્રત્યેક ધર વિગે, સ્થાનક વિગે તથા યજુ વિગે દેવનાઓને
હિતમ રીતે બોધાવનારો તું થા. ' મતલબ કે મારા ધરમાં આવ્યા
પછી મારા ધર વિગે બધા જ દેવોને તું તેડી લાવ, યજુમાં જાય તો
ત્યાં પશુ દેવોને બોધાવતો જા. અર્થાત્ કે જ્યાં તું જાય કે રહે ત્યાં ત્યાં
બધે જ તારી હાંક પડતાં બરાબર દેવો હાજર થઈ જાય એટલે
દરજગે તારી વાણીની પવિત્રતા સાધ. તારી હાંક દેવો કાને ધરે,
તારા તેડાને માન આપે એટલું સામર્થ્ય કેળવ, આટલો પ્રભાવ મેળવ,
જે લોકો ખરા દિલથી હાંક પાડે છે તેમની જ હાંક દેવલોકો સાંભળે છે.
તેથી કરી તારા બોધાવતાં બરાબર દેવોને હાજર થવું જ પડે
, એવી શક્તિ તારી હાંકમાં આવવા દે. એવું થાય તેટલા માટે-
(૧૮૪) સવિતુઃ પ્રસવે ત્વા અચ્છિદ્રેણ પાત્રેણ સૂર્યસ્ય
રશ્મિભિઃ ઉત્પુનામિ । સવિતુઃ પ્રસવે ધઃ અચ્છિદ્રેણ પાત્રેણ

તેજોઽસિ, શુક્રમસ્યમૃતમસિ, ધામનામાસિ,
પ્રિયં દેવાનામનાધૃષ્ટં દેવયજનમસિ ॥ ૩૧ ॥

૧૮૫ તેજઃ અસિ ।

૧૮૬ શુક્રં અસિ ।

૧૮૭ અમૃતં અસિ ।

૧૮૮ ધામ નામ અસિ ।

૧૮૯ દેવાનાં પ્રિયં અનાધૃષ્ટં
દેવયજનં અસિ ।

૧૮૫ તું તેજ (પ્રકાશ) છે.

૧૮૬ તું વીર્ય છે.

૧૮૭ તું અમૃત છે.

૧૮૮ તું જ સ્થાન તથા યશ છે.

૧૮૯ તું દેવતાઓને પ્રિય, એવું,
અને ન દબાવી, દેવાય
એવું દેવોનું યજન જ છે.

સ્વર્ગસ્ય રશ્મિભિઃ ઉત્પુનામિ । ” કહેતાં, ‘ ઉત્પન્ન કરવાવાળા
ધર્મરતી પ્રસૂતિરૂપી આ સૃષ્ટિ વિષે તને તેમ જ તમને સર્વને હિંદ
વિનાના પવિત્રીકરણના સાધન વતી તથા સૂર્યના કિરણો વતી
પવિત્ર કરે છું ’ યાને બધાંની વિશુદ્ધિ સાધું છું. ’ આવી રીતે હું
તમોને પવિત્ર કરું છું અને એ રીતે પવિત્ર ને પવિત્ર થતાં સૌએ
પોતપોતાની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી. [આ જ મંત્ર ૨૬, ૬૮,
૧૩૦, ૧૩૩ નંબરે આવેલા હોષ ત્યાં આપેલી સમગ્રૂત અન્ને
જરૂર ધ્યાનમાં લેવી.] (૧૮૫-૧૮૮) ” તેજઃ અસિ । શુક્રં
અસિ । અમૃતં અસિ । ધામ નામ અસિ । ” એટલે કે ‘ તું
તેજ, વીર્ય કિંવા બળ, અમૃત, ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે. ’ ઉપ-
રોક્ત વિધિએ તારી શુદ્ધતા સિદ્ધ થતાં જરાજરા તારી અંદરના ગુણો
પ્રકાશવા માંડશે, અને એ બધું તારું પોતાનું જ ઐશ્વર્ય તું પોતે
અનુભવી શકીશ સ્વચકિતઓનો આવો અનુભવ મેળવવો એ જ
સર્વ ધર્મોપદાનોનું મુખ્ય ધ્યેય છે. એ ધ્યેય તો પાર પડશે જ
પડશે, પણ તે ઉપરાંત- (૧૮૯) “ દેવાનાં પ્રિયં અનાધૃષ્ટં

દેવયજનં અસ્તિ । " કહેતાં, ' તું દેવોને પ્રિય એવું, અને ઠાઠથી પણ ન દબાવી શકાય એવું દેવતાનું યજન કરવાનું સ્થાનક બની જાય છે. ' મતલબ કે તારું શરીર તથા તારું નિવાસસ્થાન એ સર્વ દેવોને ખૂબ જ ગમનારું સ્થાનક બની જશે. અને (જનાધૃષ્ટ) અસુર કિંવા આસુરી વૃત્તિઓ એ મનખૂત ધામ પર દલ્લેલાવવાની હિંમત જ નહિ કરે, અને તેમ છતાંય એ શત્રુઓ બૂભેચ્ચુંકે પણ તેમ કરશે તો તત્કાળ તેમનો પરાજય થશે અને તારા આ સ્થાનકમાં દેવોની સાચી પધરામણી થશે. તાત્પર્ય કે, પોતાનું શરીર, દેવોનું મંદિર બની મથું છે, અને નિજ રહેઠાણમાં દેવોનો વાસ પૂરાયો છે એવો અનુભવ મનુષ્યને થવો જોઈએ. દેવતાઓ સાથેનો આવો જીવતો જામતો સંબંધ જે સત્પુરણ અનુભવી જણે તેનું જ જન્મવું સાર્યક છે. તેનું જ જીવવું ધન્ય છે એવી સાર્યકતા, એવી ધન્યતા આ વૈદિક ધર્માનુસાર આચરણ રાખવાથી મેળવી શકાય છે. પ્રશસ્તતમ કર્મો ક્રીધા યદી એ બધું જ સિદ્ધ થઈ શકે એ વાત જ આ પહેલા અધ્યાયમાં સાર સાર સૂચવાઈ છે. આ ઉપદેશવચનોનું અધ્યયન તેમ જ મનન કરીને વાચકો પોતપોતાની કર્મશક્તિને શુદ્ધ માર્ગે વાળી પોતાની અખંડ ઉન્નતિ સાધી લે, એ જ અભિલાષા !

—: પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત :—

શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ

વાજસનેયી સંહિતાનો આ પહેલો અધ્યાય હોય તેમાં મનુષ્યે શ્રેષ્ઠ કર્મ કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરી લેવો, તે બતાવવામાં આવ્યું છે. 'યજુર્વેદ' એ 'કર્મવેદ' હોવાને કારણે એની અંદર મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે જે જે શુભ કર્મોનાં અનુષ્ઠાન જરૂરનાં છે, તે તે કર્મોનુષ્ઠાનો એ વેદમાં ક્રમે ક્રમે સૂચવવામાં આવ્યાં છે. એ જ ઉદ્દેશથી સૌથી પ્રથમ આ અધ્યાયમાં શ્રેષ્ઠતમ કર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ દેખાડવામાં આવ્યું છે.

શુભ અને કર્મ

આ અધ્યાયનું મનન કરવાથી સાદા જણાઇ આવે છે કે જે જે કર્મ કરવાનો આગા વેદ આપે છે, તે તે કર્મ કરવાની શક્તિ મનુષ્યની અંદર સ્વભાવથી જ રહેલી છે, એમ શરૂઆતમાં જ કહી દઇને પછી તે કર્મ કરવાનો બોધ કરે છે. 'તું શૂર છે, તેથી રથદેશ રક્ષણને વાસ્તે શૌર્યનાં કામો કર.' ઉપદેશ કરવાની વેદની રીત આવી તરેહની છે. વિચાર કરી જોતાં આ રીત વાજપી હોવાની ખાત્રી થાય છે. કારણ કે જે શુભકર્મનો જેની અંદર સપૂર્યો અભાવ હોય અને જે કાર્ય કરવાની જેનામાં મૂળથી શક્તિ જ ન હોય તેને તે કાર્ય કરવાનો બોધ આપવાથી જરા નેટલો પણ લાભ થવાની સંભાવના નથી. એટલે જ 'વેદ' પહેલપહેલાં મનુષ્યની અંદર રહેલી શક્તિઓનું સ્મરણ કરાવ્યા બાદ તે તે શક્તિઓને શોભનાં કર્મો કરવાનું ફરમાવે છે.

દાખલા તરીકે ગુણો-(૧૬) પવિત્રં અસિ । (૭૬) વૈદ્યાય કર્મણં
શુન્ધધ્યમ્ । યાને 'તું' પવિત્ર છે, એટલે કે તું પવિત્રતા કિંવા
શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે: તેથી દેવપ્રોત્યર્થે કર્મો કરવા કાળે તું
શુદ્ધ થા. ' આ ઠેકાણે 'શુદ્ધ કરવું' અને 'શુદ્ધ બનવું' એ
મનુષ્યની શક્તિની વાત હોય તેટલા જ સાર તેને દેવકાર્ય કરવા
ટાણે શુદ્ધ કિંવા પવિત્ર થવાનું કહ્યું છે. એજ પ્રમાણે—

(૮૭) વાચઃ વિસર્જનમ્ ।

(૯૩) મધુજિહ્વઃ અસિ । (૯૪) ઇપં ઝર્જં આચદ ।

એટલે કે 'વાણી વદવી એ તારો કર્મ હોય તું મધુરભાષી
પણ છે. તેથી અન્ન કહેતાં આહારપાણી મેળવવા સાર તથા
તારી તાકાતમાં વધારો કરવા સાર ઉચિત ભાવણ કર. ' મનુષ્યની
અંદર વાચાશક્તિ છે. તેનો ઉપયોગ શાવે તેવું બહું બૂંકું બોલ-
વામાં ન કરતાં મીઠું લાગે તેવું બોલવામાં જ કરવો, અને તે
મિષ્ટ સંભાવણનું પરિણામ પણ એવું આવે કે તેના યોગે ખાન-
પાનના પદાર્થો મળતા રહે અને તાકાત વધતી રહે. વાક્શક્તિ
મનુષ્યની અંદર છે તેથી જ આ ઉપદેશ સબલ છે. તેવીજ રીતે—

(૧૦૪) ધ્રુવં અસિ । (૧૦૫) પૃથિવીં દંદ । કહેતાં, 'તું'
પોતે સ્થિર છે, તેથી તારી માનુષ્યભિને સ્થિર કર, યાને તેની અંદર
ઉત્તમ બળ ભરી દે. ' એજ મુજબ—

(૧૦૧) ધૃષ્ટિઃ અસિ । (૧૦૨) ક્રબ્યાદં નિઃપેધ । કહેતાં,
'તું' ધૈર્યથી સ્વશનુઓનો પરાભવ કરનાર છે, તેથી માંસભૂક્ષ-
કોનો નિષેધ કર. ' તેવીજ રીતે—

✽ (૪૫) ધૂઃ અસિ । (૪૬) ધૂર્વન્તં ધૂર્વ । કહેતાં, 'તું' વિના-
શકે શક્તિથી મુક્ત છે યાને તારામાં વિનાશ કરવાની શક્તિ રહેલી
છે, તેથી જે આપણો નાશ કરતો હોય તેનો જ તું નાશ કર. '

આ પ્રમાણે પાંચ ઉદાહરણો. અત્રે ટાંકવામાં આવ્યાં છે, તે પરથી વાચકો સહેજે સમજી શકશે કે ઉપદેશ કરતી વેળા વેદ મનુષ્યના અંગમાં રહેલી સુપ્ત કહેતાં અપ્રકટ, અથવા તો જાગૃત કહેતાં પ્રકટ ગુણનો ઉલ્લેખ કરીને તે પછી જ તે ગુણ પ્રમાણે આચરણ કરી પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાનો માર્ગ ચીધે છે. આ ગુણનિર્દેષ કેટલીક વાર પ્રારંભમાં કરેલો હોય છે, તો કેટલીક વાર પાછલા ભાગમાં પણ કર્યો હોય છે. વળી, કેટલીક વાર માત્ર ગુણનો જ નિર્દેષ કરેલો હોય છે, પણ તદનુસારી કર્મનું સૂચન સરખું નથી હોતું. દાખલા તરીકે—

(૧૧૭) શર્મ અસ્તિ । (૧૮૭) અમૃતં અસ્તિ । ધને 'તું' સુખ સ્વરૂપ છે, અને 'તું' અમૃત સ્વરૂપ કહેતાં અમર છે. 'આ બે સૂત્રોમાં કેવળ ગુણનો જ ઉલ્લેખ છે. તેના પરથી સૂચિત થતાં કર્મો વિશેષકર્ષે જ કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ વાચકોએ અહીં સમજી લેવાનું કે 'સુખનું' સ્થાન આપણી જ અંદર છે. અને આપણો આત્મા અમર છે. 'આનો અનુભવ લઈ શકાય તેટલા સાદે જ સર્વ ધર્મકર્મોનો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ કે જ્યાં આગળ કેવળ ગુણોનું જ વર્ણન હોય, ત્યાં આગળ તે ઉપરથી ફલિત થતાં, તેમજ તે તે ગુણોની અભિવૃદ્ધિ અર્થે અત્યંત જરૂરી એવાં કર્મો કરવાનો ઉપદેશ ઘટાવી લેવાની અગત્ય રહે છે. આ નિયમ એકવાર બરાબર સમજાઈ જતાં કયો વેદમંત્ર મનુષ્યને કયો બોધ આપે છે કિંવા તેના પરથી મનુષ્યે શો બોધ લેવાનો છે, તે તત્કાલ લક્ષમાં આવી જશે. તેથી વેદનો અર્થ સમજવાની ઈચ્છા ધરાવનારાઓએ તેમાં ગુણદર્શક મંત્રભાગ કયા છે, અને કર્મનો ઉપદેશ કરનારા મંત્રભાગ કયા છે, તથા તેમની વચ્ચે પરસ્પર શ્રેષ્ઠ સંબંધ છે તે જાણી લઈને, તેમનું પરસ્પરનું અનુસંધાન મેળવીને મંત્રનો અર્થ જાણવાની કોશિષ કરવી. જ્યાં આગળ કેવળ ગુણનું

જ વર્ણન કરતાં 'વાચ્યોનો' પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં આગળ તે ગુણો પરથી નિષ્પન્ન થતાં, પૂર્વોપર અવિરોધી કર્મોએ સમગ્ર સેવાનાં રહે છે. તેવી જ રીતે જ્યાં આગળ કેવળ કર્મોનો જ ઉપદેશ આવતો હોય ત્યાં આગળ તેના પરથી ક્ષતિ થતા શુશ્રુધર્મો પણ તેવા જ અનુસંધાનથી જોણી લેવાના છે.

અત્યારજગીના વિવેચન પરથી વાચકોના લક્ષમાં આદેશી વાત તો આવી જ ચૂકી હશે કે-મનુષ્યની અંદર જે અનંત શક્તિ રહેલી છે, તેનું જ વર્ણન વેદમંત્રોએ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી કરેલું છે. તે પૈકી કેટલાક શુશ્રુધર્મો ગુપ્ત હશે, કેટલાક પ્રકટ હશે, 'તો વળી કેટલાક અર્ધવિકસિત દશામાં હશે; ગમે તે સ્થિતિમાં હશે, તોપણ તે મનુષ્યની અંદર જ રહેલા છે, એ તો નક્કી જ. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, ચિત્ત, અહંકાર, બુદ્ધિ અને આત્મા-એ સાત પદાર્થો મનુષ્યની અંદર રહેલા છે. તે દરેકના વિશિષ્ટ શુશ્રુધર્મો હોય તે શુશ્રુધર્મોનુસાર માનવીને કરતે કાર્યો થતાં રહે છે. જે કર્મો કરીને મનુષ્ય ઉન્નત થાય છે, તે કર્મો પણ તેનાથી આ જ પ્રમાણે થયા કરે છે. આ સાતે પદાર્થ આત્માને આધારે જ ટકી રહેતા હોવાથી જ્ઞાનને 'અધ્યાત્મજ્ઞાન' યાને (અધિ + આત્મા) 'આત્માના આધારે ટકનારા પદાર્થોના શુશ્રુધર્મોનું જ્ઞાન' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વિષય હજીવો એ જ વેદોનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એનો અર્થ એવો થાય કે 'મનુષ્યની બીતર રહેલા શુશ્રુધર્મ તથા શક્તિનું પ્રતિપાદન કરવું એ વેદોનું પ્રયોજન છે.' એ શક્તિને અનુસરતાં કર્મો કરવાનું સૂચવીને તે દ્વારા ઉન્નતિ કરી લેવાનું મનુષ્યને સૂચવવું ક્રિયા ઉન્નતિના માર્ગને પ્રબોધવો. એજ વેદોનો ઉદ્દેશ છે. તેથી આ યજુર્વેદના પહેલા અધ્યાયમાં આ અધ્યાત્મજ્ઞાન વિશે કેવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે આપણે જરાક જોઈએ.

અધ્યાત્મજ્ઞાન

આત્મા અને તેને આધારે ટકનારાં શુદ્ધિ, અકંઠાર, ચિત્ત, મન, ઇન્દ્રિયો તથા સરીર, એ બધાંના શુભધર્મો તથા કર્મો વિષેના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન ક્રિવા અધ્યાત્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન આ પહેલા અધ્યાયમાં કેવી રીતે ચર્ચામાં છે તે દલે જોઈએ. આ જ્ઞાનને ‘આત્મસ્વરૂપજ્ઞાન’ એ નામ પણ આપી શકાય.

૧ (૧૮૭) અમૃતં અસિ । ૨ (૭૬, ૧૧૭) શર્મ અસિ ।

૩ (૧૮૧) શુક્રં અસિ । ૪ (૧૮૫) તેજઃ અસિ ।

૫ (૧૮૮) ધામ નામ અસિ । ૬ (૧૭૯) વિષ્ણોઃ વેદ્યઃ અસિ ।

અર્થાત્—“ (૧) વૃં અમર છે, (૨) વૃં સુખસ્વરૂપ છે, (૩) વૃં સામર્થ્યશુક્રંત ક્રિવા પવિત્ર છે, (૪) વૃં તેજસ્વરૂપ છે, (૫) વૃં ધામ અને નામ કહેતાં ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે; એટલું જ નહિ પણ (૬) વ્યાપક ઇશ્વરનું મંદિર, જ વૃં છે. ”

આ છ મંત્રોમાં આત્માના આ શુભધર્મોનું સૂચન થયેલું છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન જાણવાની જેમને ઇચ્છા હોય, તેમણે આ મંત્રોનો અભ્યાસ કરવો. આ મંત્રો પરથી મનુષ્યના જે શુભધર્મ ક્ષિત થાય છે, તેને અનુસરીને જે કર્મો મનુષ્યે કરવાનાં હરે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) “ મનુષ્યે પોતાની અમર અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર મેળવવા હાજે જે જે શુભ કર્મો કરવાની આવશ્યકતા હોય તે તે કરવાં, (૨) કોઈપણ બાહ્ય ઉપાયથી ન મેળવી શકાય એવા, અને જેનો અનુભવ પોતાના અંતરમાં જ આપોઆપ સંકુરે છે તેવાં મનુષ્યનો પોતાનો જ અંદર રહેલા સુખને અનુભવવા ખાતર ધર્મનિષ્ઠાન કરવાં. (૩) આપણે બળનું કેન્દ્ર છીએ એમ જાણી લઈને સ્વશક્તિથી

તાના સર્વસ્વની ઉન્નતિ થાય તેવાં કાર્યો કરવાં; કિંવા
આપણે સ્વરૂપ થકી જ શુદ્ધ છીએ એમ જાણી લઇને
મલિનપણા માત્રથી દૂર રહેવું. (૪) આપણે તેજતું
દ્ર છીએ એમ જાણી લઇને આપણા તેજથી બીજાંએને
તેજસ્વી બનાવવાં, (૫) આપણે સકળ શક્તિનું મૂળ
છીએ એમ જાણી લઇને આપણે હાથે સર્વ શક્તિઓનું
પોષણ થતું રહે, તથા યશપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન સદૃજ ભાવે
થાય એમ કરવું. તેમજ (૬) આપણે સર્વવ્યાપક
ધર્મવરતું મંદિર જ છીએ યાને આપણા હૃદયમંદિરિયામાં
જ ધર્મવર રહે છે એવું જાણી લઇને આપણું હૃદય ખરે-
ખાત જીવતું જગતું પ્રભુમંદિર બની જાય એવો પ્રયત્ન
કરવો. " સારાંશ રૂપે આ જાતનો બોધ ઉપરાંત મંત્રોમાંથી,
પાછળ બતાવેલી રીતે. તારવી શકાય. હવે, અર્થાપત્તિ દ્વારા યાને
ઉપલા અર્થ પરથી અનિર્વાય કરતાં અનુમાનો દ્વારા, આપણે
શું શું ન કરવું તે પણ આ મંત્રો પરથી ધ્યાનમાં આવી શકે
તેમ છે. તેનો હવે વિચાર કરીએ:—

(૧) " આત્મઘાત કરી લેવો નહિ. (૨) દુર્મુખ
બનેલી યાને વિકૃત વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, (૩)
આપણે સર્વથા દુર્બળ છીએ, એમ કહી કહીને દુર્બળ-
તાનું ધ્યાન ન ધર્યાં કરવું. (૪) નિસ્તેજ બનવા જેવું
કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. (૫) અપયશ કિંવા અપકીર્તિ
થાય એવું ખરાબ કૃત્ય ન કરવું, અને (૬) હૃદયમાં
રાક્ષસી વૃત્તિને આશરો ન આપવો.

મનુષ્યે શું શું ન કરવું, તે એ જ મંત્રો પરથી આવી રીતે
જાણી શકાય છે. આમ મંત્રોના અર્થનું મનન કરતા રહેવાથી
તેમાંથી પુષ્કળ બોધ મળી શકે તેમ છે. અહીં આગળ તો માત્ર

દિશામૂયન પૂરતો થોડો શો ભાવાર્થ જ દેખાડવામાં આવ્યો છે. વાયકોએ એ પદ્ધતિએ વિશેષ યોગ વિચારપૂર્વક મેળવી લેવો હવે, આત્મશક્તિનું વર્ણન કરનારા બે મંત્રોને તપાસીએ:—

(૪૯) દેવાનાં વદ્ધિતમં, સસ્તિતમં, પમિતમં, જુષ્ટતમં, દેવહૂતમં, અસિ । (૧૮૯) દેવાનાં પ્રિયં અનાધૃષ્ટં દેવ-ચજનં અસિ ।

અર્થાત્—“ દેવાને તેડી લાવનાર, તેમના દ્વારા શુદ્ધિ કરનાર તથા દેવાને નિમંત્રણ આપનાર તું જ છે. તેમજ દેવાને અત્યંત પ્રિય અને શત્રુઓથી દળાઇ ન જાય એવું દેવાનું પૂજન સ્થાન (પથ) તું જ છે.

આ મંત્રોનો આશય શો છે, તેનો વિચાર જરાખર કરવા માટે એક વૈદિક કલ્પના વાયકોએ અહીં સમજાવેલી જોઈએ. એ કલ્પના એવી છે કે આ શરીરમાં આત્માની સાથે સૂર્યોદિ દેવતાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે દેવતાઓના અંશ પણ આવીને રહેલા છે. હૃદયમાં જ્વાલમા, નેત્રસ્થાને સૂર્ય, નાસિકાસ્થાને પ્રાણ, એ પ્રમાણે અન્ય ઉદ્રિયો અને અવયવો વિશે ધૃતર દેવતાઓએ વાસ્ત કરેલો છે. ઉપનિષદોમાં આ વિશે મજાક વર્ણન મળી આવે છે. જેમકે ધાતુઃ પ્રાણો મૃત્વ્યા નાસિકે પ્રાપિશત્ । સૂર્યઃ પ્રાણો મૃત્વ્યાસ્તિષ્ઠિ પ્રાપિશત્ । ઐ. ઉ. ૨/૪.

આ પ્રમાણે, આ શરીરમાં આ જથ્થા દેવતાઓના કૈવી અંશો આવીને રહેલા છે. દેવતાઓના આ અંશાવતાર છે. આ દેવાને અત્રે કોણે બોલાવ્યા છે એમને અહીં કોણે તેડી લાવ્યું ? અહીં એ સર્વ દેવાની સાથે બીજું કોણ રહે છે ? એ જથ્થા દેવો પાસે કોણ કયાં કાપ કરાવે છે ? કોણ આ દેવતાઓને અહીં સમર્થ બનાવે છે ?— આ જથ્થા પ્રગ્નનો ઉત્તર એક જ છે અને તે “ આત્મા. ” આ

આત્મા જ એ બધા દેવતાઓને રથમાં બેસાડીને અહીં તેડી આણે છે, તેમને પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપે છે, તેમનું હિત સાચવે છે, જરૂરી કામ મરજી પડે ત્યારે તેમની પાસે કરાવી લે છે, શત્રુઓ તેમના પર હુમલો ન કરે તેવો યત્ન કરે છે. આ જ આત્મા પોતે યજમાન છે અને આ બધા દેવતાઓ ઋત્વિજ કિંવા સભાસદો છે. એવો આ યજ્ઞ આ ક્ષેત્રને વિષે સો વર્ષની મુદત લગી ચાલવાનો છે. યજ્ઞમાં વિક્ષેપ કરવાને રાક્ષસો તૈયાર છે. તેમના તરફથી વિદ્યન ઉપસ્થિત ન થાય અને આ શતસાંવત્સરિક યજ્ઞ સાંગોપાંગ નિર્વિદ્યને પાર પડે, એવો પ્રયત્ન કરવો એ આ આત્માને માટે અહીં ઇષ્ટ છે. સો વર્ષની ઋતુઓ ગાળનાર આ હવાત્મા જ અત્રે સો વર્ષ લગી સત્કર્મો કરતો થકો ‘શતઋતુ’ બને છે. જેના યજ્ઞમાં રાક્ષસ વચમાં વિદ્યન ઉપસ્થિત કરે છે, અને તે યજ્ઞ-ભૂમિનો ધ્વંસ કરે છે, તેનો યજ્ઞ વિક્ષણ થાય છે અને ‘શતઋતુ’ થવાનો લાગ તેને આ જન્મમાં મળતો નથી. પણ જે પુણ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ૧૦૦ વર્ષ લગી પ્રશસ્ત કાર્યો કરતો રહે છે, તે શતઋતુ બનીને નિજ જન્મનું સાર્થક કરે છે. આ વૈદિક કલ્પનાનો ખ્યાલ, ઉપરોક્ત મંત્રોમાંના શબ્દો પરથી મળી રહે છે. એટલે એ શબ્દો આ વૈદિક કલ્પનાના ઘોતક છે. આ દષ્ટિએ ઉપેક્ષા શબ્દો તપાસવામાં આવશે તો તેમનો ખરો આશય તરત જ ખ્યાલમાં આવી જશે. અથર્વવેદ તેમજ ઉપનિષદોમાં આ જ મૂળભૂત કલ્પનાને રજૂ કરતાં મુકળ વચનો મળી આવે છે. પુરાણોમાં પણ અનેક આખ્યાયિકાઓ આ જ કલ્પનાને વ્યક્ત કરવાને સારૂ લખાયેલી છે. એ બધાનો મેળ બેસાડીને મંત્રોના અર્થ બેસાડવા બેઠાએ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘આપણું શરીર એ દેવતાઓનું મંદિર હોય તેમાં પરબ્રહ્મના અંશરૂપે હવાત્મા નિરાજેલો છે, અને સૂર્યાદિ બીજા દેવતાઓના અંશ પણ તેની સાથે તે મંદિરમાં આવી વસેલા છે.

એ સઘળા દેવાનું આ મંદિરિયું ખરેખરનું જ “દેવમંદિરિયું”
જને અને રાક્ષસોના કથળમા તે ન જાય તે કામ આ વૈદિક ધર્મને
પાર પાડવાનું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય દેવતાઓનું જીવતું જમતું દેવમંદિર
જને, યાને મનુષ્યનો આત્મા એ પરમાત્માનો અમૃતપુત્ર છે એવો
દેવત્વનો અનુભવ મનુષ્ય મેળવે, એવી તજવીજ કરવાનું આ વૈદિક
ધર્મે સ્વીકાયું છે. તેની સિદ્ધિ અર્થે જ આ મંત્રોમાં આ જાતનો
ઉપદેશ ભરવામાં આવ્યો છે. આ રહસ્ય પિછાણી લઈ અને તેનું યોગ્ય
રીતે મનન કરી પ્રત્યેક જણે પોતાના અંતરમાં રહેલી આ દૈવી
શક્તિઓનો અનુભવ મેળવી, દેવો વાતાવરણમાં વિહરી, જન્મને
સારથી કરવો.

ધારકશક્તિ

આત્મા સૂર્યાદિ દેવતાઓને આંદો લઈ આવે છે, પોતે રહે
છે ત્યાં લગી તેમને પકડી રાખે છે અને સર્વ શક્તિઓથી ધારણ
કરે છે. એવો એ ધારકશક્તિવાળો છે, તે જતાવનારા મંત્રમાત્રો
નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧૦૪) ધ્રુવં અસિ । (૧૧૧) ઘનં અસિ ।

(૧૦૮) ધરુણં અસિ । (૨૦) વિશ્વધા અસિ ।

અર્થાત—‘તું સ્વતઃ ક્રુવ કહેતાં સ્થિર હોય બીજાંઓને
ધારણ કરે છે. તું વિશ્વધા કહેતાં સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે.

શરીરની અંદર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ. આકાશ, અને
સૂર્યાદિ દેવતાઓના અંશોને એણે ડેહો રીતે આકર્ષી લીધા છે અને
ધારણ કરી રાખ્યા છે તે જોઈ, તેની ધારકશક્તિ વિશે અચંબો
જીપને છે. એની અંદર ધારકશક્તિ હોવાને કારણે જ તે આપણું, જ
કુટુંબનું, સમાજનું, રાષ્ટ્રનું ઠિંવા વિશ્વકુટુંબનું ધારણ પોષણ
કરી રહે છે. પોતાની અંદરની ધારકશક્તિને વધારીને તેના વડે

સમાજને ધારણ કરવો જોઈએ. અંતઃશક્તિથી બાહ્ય પરિસ્થિતિને યથાયોગ્ય ધારણ કરી શકાય છે એ વાત જોને સમજાઈ જાય છે, તેને જ પોતાની ધારકશક્તિનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન થયું છે એમ સમજવું. એ ધારકશક્તિને ઓળખવી, અનુભવવી અને વિકસાવવી એ વૈદિક ધર્મનું ધ્યેય છે. વૈદિક ધર્મના નિયમો એ શક્તિને વધારવા અથવા વિકસાવવા માટે જ છે.

જ્ઞાન અને વાચના

મનુષ્યની અંદર જ્ઞાન કહેતાં જાણવાની શક્તિ હોઈ, મેળવેલું જ્ઞાન પ્રકટ કરવા સાર વાચાશક્તિ પણ છે. ' મનુષ્ય જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે માટે તેવું જુ' કર ' એવો ઉપદેશ કર્યો છે:—

(१०७) ...ग्रह गृहणीष्व । (११५) चितः स्थ ।

અર્થાત્—‘ તું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે કે નહીં જ્ઞાનને અપનાવ
કારણ તમે બધાં જ મનુષ્યો ચૈતન્યશક્તિથી યુક્ત છો. ’ જેઓ
ચૈતન્યયુક્ત છે, તેઓથી જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે. એટલે
તમારે મનુષ્યોએ તેમ કરવું જ જોઈએ. એ જ્ઞાન મનુષ્યની શુદ્ધિમાં
રહે છે. જે મનુષ્યની શુદ્ધિ નેટલા પ્રમાણમાં ખીલો હોય છે,
તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની ચોગ્યતા વા કિંમત અંકાય છે. એટલે
જેવી જેની શુદ્ધિ કિંવા જેવું જેનું જ્ઞાન તેવી જ ઠાટિનો તે મનુષ્ય
હરે છે. આ સમજાવવા નીચેના મંત્રોમાં કહે છે કે:—

(१२१) पयंती धिपणा असि । (१२४) पार्वतेयी
धिपणा असि ।

અર્થાત—“ પૃથ્વશ (૧, કરોડ) રૂપી પર્વત મધ્યે રહેનારી
 જુદી ઘં છે. ’ એટલે કે ’ મરતકના તથા સમગ્ર પૃથ્વશ કિંવા
 કરોડરજ્જુના જ્ઞાનતંત્રોમાં જુદિનું તત્ત્વ જેવું મોજુદ હોય છે,
 તેવા જ પ્રકારનો ઘં હોય છે. જુદિના પ્રમાણ નેટલી તારી

યોગ્યતા દરે છે. ” જેવી શુદ્ધિ, તેવા માણસ. મરતકને વિષે વેદવારે શુદ્ધિનું, અને પૃષ્ઠવંશમાં ઉપજત કિંવા સંસ્કારજન્ય સહજ-શુદ્ધિનું રહેલાયુ છે. આ શુદ્ધિઓ જેટલા પ્રમાણમાં ઓછી વર્તી હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં મનુષ્યની યોગ્યતા ઓછી વર્તી અંકાય છે. એટલા સાર મનુષ્યે ઉચ્ચ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પોતાની યોગ્યતા કિંવા લાયકાતમાં વધારો કરવો જોઈએ. પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો લાભ બીજાઓને આપવા સાર વાણીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. એ સંબંધીનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે:—

(૮૭) ઘાચઃ વિસર્જનમ્ । (૯૩) મધુજિહ્વઃ અસિ ।

(૯૪) રૂપં ઋજં આયદ ।

અર્થાત્ કે:—“ હે મનુષ્ય ! ઘાચઃ કહેતાં બાપણુ કરવાનો, અને વિસર્જનમ્ કહેતાં વિશેષેણ સર્જનં યાને વક્તૃત્વ કરવાનો ગુણ તારી અંદર છે. તું મન પર લે તો મધુર બોલનારો થઈ શકે તેમ છે. માટે સર્વને ખાવાપૂરણું ધાન મળે, અને સર્વની શક્તિ કિંવા બળ વધે તેવા ઉપાયસૂચક જ્ઞાનનો તું બધાને, ઉપદેશ કર. ”

મનુષ્યની અંદર રહેલી જ્ઞાન, શુદ્ધિ અને વક્તૃત્વશક્તિઓનો આવો ઉપયોગ કરેતા રહેવાનું વેદોએ ફરમાવ્યું છે. બધાં જ મનુષ્યોને પેટપૂર ખાવાનું મળવું જોઈએ, અને તેમની શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક તેમજ આત્મિક તાકાતમાં વધારો થતો રહેવો જોઈએ. એવી રિયલિ પેદા કરવાનો બાર સમાજમાંના વક્તૃત્વ-શક્તિવાળાઓને શિર લદાવો હોઈ તેની ઓળખ તેમને થવી જોઈએ. સમાજના નેતાઓને વેદોએ આ ઉપદેશ દ્વારા જાગૃત થઈ જવાની પ્રેરણા કરી છે. આ ઉપદેશ લક્ષમાં લઈને વક્તાઓએ પોતાની જવાબદારીને પિછાની લઈ જનતાને પોતાની મધુર વક્તૃત્વશક્તિ દ્વારા એવા માર્ગે દોરી જવી થયે કે જેના યોગે તેમને પેટપૂરણું ખાવાનું

મળી શકે અને તેમની તાકાત બધી રીતે વધે. આ સાર્વજનિક હિતનું કામ હાય ધરાતાં સ્વાર્થી લોકો ભયનું વાતાવરણ જીભું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેથી ન મહારાવા વિશે વેદની આશા છે કે—

નિર્ભયતા

(૧૪૭) મા મેઃ । (૧૪૮) મા સંવિક્યાઃ ।

“ હે મનુષ્ય તું બીશ મા, તેમજ (લોકજનગૃતિના સત્કાર્ય-માંથી) પીછેહઠ પણ કરીશ મા. ”

જનસમાજની ઓઢેઓઢ વ્યક્તિને પેટપૂર ખાવાનું મળે અને તેમની શક્તિ ક્ષોણ ન થાય પણ તાકાત વધતી રહે, એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે તું જે ચળવળ ઉપાડે, તે વખતે એ ચળવળના વિરોધીઓ તને મળે તેવી બીક બતાવે પણ તું ગિલકુલ બીશ નહિ. કારણ કે તારો પક્ષ સત્પક્ષ છે, અને સત્પક્ષનું અવલંબન કરનારની પીઠ પરમેશ્વર પોતે સંભાળે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને તું તારી ચળવળ આગળ ધપાવતો રહેજે. તમારા બધાંના પ્રાણ પુરુષાર્થ પર જ તમારા બધાંના સુખકલ્યાણનો આધાર છે, એ રખે ભૂલતો ! આ સદ્દેતુની સિદ્ધિ અર્થે પુષ્કળ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનો છે. તે પૈકી ઉદાહરણ દાખલ કેટલીક બાબતો નીચે આપીએ છીએ:—

(૬) અનમીયાઃ । (૧૦) અયસ્માઃ ।

(૮) પ્રજાવતીઃ (પ્રજાઃ) ।

જાને “ હે મનુષ્યો ! તમારે નીરાગી અને તંદુરસ્ત થવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમ સંતતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ”

નીરાગી થવું, તંદુરસ્ત બનવું, અને તે પછી ઉત્તમ સંસ્કાર—

સંપન્ન સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી, એ માટે તમારે પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. જ્યાં ત્યાં રોગચાળા ચાલતા હોય, લોકોને ખાવાનાં સાંસાં પડતાં હોય એવી સ્થિતિ એમરે પ્રવર્તતી હોય, તો તમે તમારી ફરજ ચૂક્યા છો એવું દરશે. તમારી એ ફરજ ન ચૂકાય એ ખૂબ સંભાળવાનું છે. આનું તાત્પર્ય આ છે કે:—

(૫) આપ્યાયધ્યમ્ ।

અર્થાત્— ‘ તમે જ્યાં પોતપોતાને સર્વાંગી ઉત્કર્ષ કરી શો. યાને, જેને માનવીને ઉત્કર્ષ કહી શકાય તેવી સકળ બાબતોમાં તમારી અખંડ ઉન્નતિ થતી રહે. ” એવું જની આવે તે સાથે તમારા મનની ખાતરી હોવી જોઈએ કે:—

(૬) અઘ્ન્યાઃ (પ્રજાઃ) । (૧૧) સ્તેનઃ યઃ સા ઇશત ।

(૧૨) અઘશંસઃ યઃ મા ઇશત ।

અર્થાત્ કે:—તમે સત્તાઓથી નાશ પામવાયોગ્ય નથી, એટલે તમે વધવા મા વિકસવાને યોગ્ય છે. તેથી તમારો અધિકારી ક્ષિંવા શાસનકર્તા ચોર ન હોય તથા પાપી પણ ન હોય. ” અતઃપ્રથમ કે ચોર તથા પાપીને અમલ તમે ન સાંખજો: ચોર અને પાપી તમારા પર શાસન ચલાવવા લાગે ત્યારે તમે તેના શાસનની ધુસરીને ફગાવી કાઢજો. કારણ કે એવા ચોર અને પાપીના રાજ્યઅમલમાં રહેવાથી તમારો અબ્યુદય જોઈતા પ્રમાણમાં થશે નહિ, એટલા માટે ચોર વા લૂંટારૂ વૃત્તિના શાસકના અમલને સદુએ વિરોધ કરવો જોઈએ. તમે—

(૭) હન્દ્રાય માગમ્ । કહેતાં,

“ રાજને તમારી પેદારનો યોગ્ય ભાગ કર રૂપે ભથ્થે દેજો. ” પછી જે રાજા ચોર કે પાપી ન હોય અને જે તમારી ઉન્નતિ સાથે સાથે કરતો હોય તેને જ તેવો કર આપજો. જે રાજા

એવો ન હોય, તથા જેનું રાજ્યશાસન પ્રજા-નતિકર ન હોય તેને કર આપવો નહિ. એમ કરવાનો તમેને હક્ક છે. ખરાબ રાજ્ય-તાંત્રને સુધારવાનો આ એક જ ધ્વજ છે. “વિશિ રાજાઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ : (વા. યજુ. ૨૦/૨) અર્થાત્ પ્રજાને આધારે જ રાજા ટકી શકે. પ્રજાના સહકાર હિપર જ રાજાના રાજપદની સ્થિરતા અવલંબે છે, એવું યજુર્વેદે આગળ કહેલું જ છે. એનો ફલિતાર્થ એ જ કે પ્રજાનો સહકાર બંધ પડતાં રાજાથી કેવળ પોતાની શક્તિના જોરે રાજગાદી પર ટકી શકાતું જ નથી. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે “તમે ચોર વ પાપીના અમલને કબૂલ રાખશો નહિ.” એનો સરળ અર્થ એ જ કે એવા રાજ્યતાંત્ર સાથેનો તમારો સહકાર પાછો ખેંચી લેજો.

માતૃભૂમિની ભક્તિ

મનુષ્ય જે ભૂમિમાં જન્મ્યો હોય અને ઊછર્યો હોય તે ભૂમિ તેની માતૃભૂમિ કહેવાય. માતાનું ધાવણ બાળકને માટે જેમ આવશ્યક મનાયું છે, તે જ પ્રમાણે માતૃભૂમિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાનો લાભ તેની પ્રજાને જ, તેના વતનીઓને જ મળવો જોઈએ. એ ભોગ-પદાર્થો કયા ને કેવા છે તે નીચેના મંત્રમાં બતાવ્યું છે:-

(૧૭૦) સુષ્મા, શિવા, સ્યોના, સુપદા, ઝર્જસ્વતો, પયસ્વતી ચ અસ્તિ ।

અર્થાત્ કે—“હે માતૃભૂમિ ! તું બળ દેનારી, કંઠ્યાણુ કરનારી, આનંદ આપનારી, બેસવા ઊઠવા માટે સુવિશાળ રથાન ધરાવનારી, તથા ખાનપાનની સમૃદ્ધિવાળી છે.”

માતૃભૂમિ પાસેથી આ બધી ચીજો આપણને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ દરેકના દિલમાં વસી જવા જેવું છે. અને તેથી જ—

(૧૭૧) .. જીવદાનં પૃથિવીં ઉદાદાય ધીરાસઃ
તાં અનુદિશ્ય...સ્વધામિ...યજન્તે ।

“...જીવનદાત્રી માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર કાળે ધીર પુરુષો તેને
નિમિત્તે...નિજ ધારકશક્તિ દ્વારા...આત્મયજ્ઞ કરે છે. ”

મતક્ષય કે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર યાય એ ઉદ્દેશથી માતૃભૂમિમાં
વસતા સધળા ધીર વીર જનો પોતપોતાની તમામ શક્તિ માતૃ-
ભૂમિના ઉદ્ધારના કામે સમર્પણ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેઓ
શુ કહે છે તે જુઓ:—

(૬૫) ત્વયા ઘયં સંઘાનં મંઘાતં જૈષ્ઠમ । (૧૦૬, ૧૧૦,
૧૧૩) બ્રહ્મઘનિં ક્ષત્રઘનિં સજાતઘનિં ત્વા બ્રાતૃવ્યસ્ય
ઘધાય ઉપઘામિ ।

અર્થાત્—“ હે માતૃભૂમિ ! તારાં પ્રત્યે એક સરખો સદ્ભાવ
રાખવાવાળા અમે શત્રુસમૂહોનો પરાભવ નક્કી કરીશું. તું માની,
શર, તથા સ્વગ્નતીય લોકોનું હિત કરવાવાળા છે. તેથી તારી સાથે
જેઓ દુશ્મનાવટ કરશે, તારો જોડો વિરોધ કરશે તેમનો અમે
સંહાર કરીશું. ”

માતૃભૂમિના ભક્તો આવી ભાવના મનમાં સેવતા થકા માતૃ-
ભૂમિની ભક્તિથી પોતાનાં અંતઃકરણ ભરી કાઢે છે, અને તે પ્રમાણે
વર્તન રાખીને નિજ કર્તવ્ય યથાયોગ્ય અભવતાં અભવતાં ઉન્નત
થાય છે.

બળ

માતૃભૂમિની સેવા કરવા માટે બળની જરૂર છે. શારીરિક,
માનસિક, બૌદ્ધિક તથા આત્મિક બળનો અભાવ હોય તો મનુષ્યથી

માતૃભૂમિની સેવા બરાબર કરી શકાતી નથી. તે માટે વેદનો આદેશ શો છે તે જુઓ:—

(૧) इषे त्वा । (૨, ૧૮૦) ऊर्जे त्वा ।

(૫૧) दृढस्व । (૨૧) परमेण धाम्ना दृढस्व ।

જાને—“ અન્ન અને બળ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તારે યોગ્ય તે તજ-વીજ કરવી જોઈએ. તું દૃઢ થા, પરમ ધામવાસી પરમેશ્વરની સદાયથી તું સુદૃઢ થા, બળવાન થા. ”

આ પ્રમાણે બળ વધારીને જનતાજનાર્દનની ઉન્નતિ સારું મનુષ્યે પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવી એવો આદેશ વેદ કરે છે. કારણ વૈદિક ધર્મની દૃષ્ટિએ તો—

(૧૪૧) धृष्टिः अस्ति । (૧૦૧) घर्मः अस्ति ।

“ હે મનુષ્ય ! તું ધૈર્યની મૂર્તિ છે, અને ચેતના અર્પનારી ઉજ્જ્વળતા છે. ”

ધૈર્ય અને ચેતના એ તો મનુષ્યના સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી મનુષ્ય-ખીએ છે તે શાથી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલો જ કે મનુષ્યને પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિનું જ્ઞાન વ ગ્ઞાન ન હોવાને કારણે જ તે બીએ છે. બાકી, ખરી રીતે તો પાશવી શક્તિથી તેને બોવાપણું મુદત નથી, કારણ કે તે સ્વયં ચેતન્ય સ્વરૂપ અજ આત્મા છે, અને તેની શક્તિ અદ્વિત છે. કારણ એ પોતે જ—

(૪૫) धूः अस्ति । (૧૫૭) धिपतः वधः अस्ति ।

(૧૫૫, સદસ્યમૃષ્ટિઃ શતતેજાઃ તિગ્મતેજાઃ અસ્તિ ।

(૧૫૪) इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः अस्ति ।

અર્થાત્ કે—“ તું યત્રુઓને ડાકાવી દેનારો છે, શત્રુઓનો

સંદાર કરનારો છે. તોફાનુ ધારવાળું પાણીદાર હથિયાર તું જ છે. સાક્ષાત ઇન્દ્રનો જન્મજો હાથ તું જ છે. ”

સઘળા જાતનાં આયુધોથી સજ્જ હોઈએ છતાં હૈયામાં હામ ન હોય તો બધાં જ શસ્ત્રાઓ નકામાં બાર રૂપ થઈ પડે છે. તેથી સઘળાં શસ્ત્રાઓમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ વા હૈયું જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે તેજદાર છે. હૈયામાં હામ હોય તો જ પરાક્રમનાં કામો થઈ શકે. હથિયારોનું હથિયારપણું મનની તેજસ્વિતા પર આધાર રાખે છે. હૈયામાં હામ ન હોય ને મન નિર્બળ હોય તો કાલે તેટલાં કાલિજ આયુધો પણ નકામાં નીવડે છે.

આ અધ્યાયમાં રજૂ થયેલા ઉપદેશનું ધોરણ આ પ્રકારનું છે. હવે, આપણે આ અધ્યાયમાંના બીજા ઉપદેશોનો વિચાર કરીશું.

કોની પ્રેરણા ?

કર્મ કરવાની પ્રેરણા મનુષ્યને કોણ કરે છે અને એ પ્રેરણા શાથી થાય છે, એ સંબંધમાં નીચેના મંત્રભાગો છે:—

(૩૪) કઃ ત્વા યુનક્તિ ? (૩૫) સ ત્વા યુનક્તિ ।
(૩૬) કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ? (૩૭) તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।

અર્થાત—“ કોણ તને કર્મ સાથે જોડે છે ? તો કે તે તને જોડે છે. શા માટે તે તને કામે લગાડે છે ? તો કે તેને સાર તે તને કામે લગાડે છે. ”

આ મંત્રભાગ તદ્દન સંદિગ્ધ છે. એમાં રહેલા ઉપદેશોનો ખરો ખ્યાલ નીચેના મંત્રભાગોની સહાયથી જ આવી શકે તેમ છે:—

(૬૦) મૂતાય ત્વા । (૬૧) ન અ-રાતયે । (૧૪૩)
ઊરુપ્રથાઃ ઊરુ પ્રથસ્વ ।

યાને—“ ઉન્નતિ કિંવા ઉત્કર્ષ સાઝ તેને ઉત્પન્ન કર્યો છે, શત્રુના હાથમાં દસાઈ પડવા અને નામશેષ થવા સાઝ નદિ. માટે તું પુષ્કળ યશ મેળવીને યશસ્વી થા. ”

આ પ્રેરણા પરમાત્માની છે. પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમાં એ પ્રેરણાને સ્થાન મળેલું છે. આપણી ઉન્નતિ થાય, આપણો ઉત્કર્ષ થાય, આપણું કલ્યાણ થાય એવી જે ભાવના કિંવા ઇચ્છા મનુષ્યનાં દિલમાં હોય છે, અને તેની પાસે બધી ખટપટ કરાવે છે, તે ભાવના વા ઇચ્છા એ જ પ્રભુદત્ત પ્રેરણા હોઈ તે જ મનુષ્યને ઉન્નતિનાં કાર્યો કરવા દોરે છે. પણ ઘણીવાર મનુષ્ય બ્રમમાં ભૂલે પડી ‘ અરાતયો ’ કહેતાં શત્રુઓની જાળમાં દસાઈ પડે છે. આપણી નામના વા કીર્તિ થાય એવી પણ મહત્વાકાંક્ષા મનુષ્યના દિલમાં જે હોય છે, તે સુદા ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાનું જ સ્વરૂપ હોઈ ઉન્નતિને સહાયકતા જ થઈ પડે છે. પરંતુ એ બધી ઇચ્છાઓ ત્યારે જ ઉન્નતિના માર્ગમાં ઉપકારક નીવડે છે, કે ત્યારે મનુષ્ય પોતે કમર કસીને ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નવાન બને છે. મનુષ્યના મનમાં એવો ઉગ્ર નિશ્ચય થવો જોઈએ કે—

(૧૨) સ્વઃ અભિચિત્તયેષમ્ ॥

યાને—“ આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે. ” અર્થાત્ કે પોતાના અંતરાત્માનું તેજ પ્રકાશિત થવાના માર્ગમાં જે અડચણો રહેલી હોય તે દૂર દહાવી દેવી જોઈએ. ‘ હું આત્મશુદ્ધિ કરી પોતાનો આત્મપ્રકાશ પ્રકટાવીશ ’ એવા પ્રકારનો નિશ્ચય મનમાં દહાવવો જોઈએ. એટલે પછી મન આડે માર્ગે જતું નથી, અને ઉન્નતિ માટેની સર્વ અંતરપ્રેરણા તેને સહાય રૂપ બને છે, ને તેને પરિણામે તે ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થતો જાય છે, મનુષ્યની ઉત્પત્તિ જ પુરુષાર્થ કરવા માટે છે. જુઓ:—

(૩૮) કર્મજે યામ્ (૩૯) વેદાય યામ્ ।

અર્થાત્:--“ કર્મને વારતે તમને પ્રવૃત્ત કરું છું: પોતાના ઘર તરફ ભાળેા એટલા ખાતર તમને પ્રવૃત્ત કરું છું: ”

મતલબ કે તમારા પોતીકા પુરુષાર્થ-પ્રયત્નથી તમારે તમારા ઘરની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. ઘર એટલે શરીર. ઘર, ગામ, પ્રાંત, દેશ, રાષ્ટ્ર અને જગત આ બધાં ઘર જ છે. એમાં માત્ર વિસ્તાર પૂરતો જ ભેદ છે. કાંઈનો વિસ્તાર નાનો છે તો કાંઈનો મોટો છે. જેના તેના અધિકાર પ્રમાણે ઘરનો વિસ્તાર નાનો મોટો હોય છે, કાંઈનું ઘર સમગ્ર વિશ્વ હોય છે, તો કાંઈનું ચાર દિવાલોથી જ અંતરાયતું હોય છે. ઘર કાવે તેવું ને કાવે તેટલું હોય, પણ સૌએ પોતપોતાનું ઘર શુભોચી બચાવવાનું ને ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખવાનું તો છે જ. અને તે સાર મનુષ્યને જે તે કર્મ કરવાં પડે છે. આપણે આપણું કામ કયું કે નહિ, તે જોણે તેણે તપાસી બેવાનું હોય તે માટે પૂછે છે કે—

તમે શું કયું ?

કર્તવ્યજન્યતિનું સૂચન કરવા માટે જ નીચેના મંત્રોમાં કહ્યું છે કે:—

(૨૭), કાં ગધુક્ષઃ ? (૨૮) સા વિશ્વાયુઃ ।

(૨૯) સા વિશ્વકર્મા । (૩૦) સા વિશ્વધાયાઃ ।

અર્થાત્ કે—અહો ! તમે કોનું દૂધ કાઢ્યું છે ? તમારે જેર વિશ્વાયુ કહેતાં સર્વના આયુ રૂપી જે ધેનુ વા ગાય છે તેનું દૂધ પીને તમે દીર્ઘાયુ બન્યા છો ! કે પછી વિશ્વકર્મા કહેતાં સર્વ કર્મશક્તિ-રૂપી બીજી ધેનુ છે તેનું દૂધ કાઢીને તેના ગોએ તમે અત્યંત પુરુષાર્થી બન્યા છો ! કે પછી વિશ્વધાયા:

કહેતાં સર્વધારક શક્તિ રૂપી ગાય જે તમારી પાસે છે તેનું દૂધ પીને તમે ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય વધાર્યું છે ? ”

આ ત્રણમાંથી તમે શું કહ્યું છે ? એ ક્યાં વિના તમારી ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? જાતે તરફી લીધા સિવાય, પંડે શોખ પ્રયત્ન ક્યાં વગર તમારી ઉન્નતિ ક્યાંથી અને કેવી રીતે સંભવે ? માટે ઊઠો, આજસ ખંખેરો અને પ્રયત્ન કરવા માંડો. યાને યરુ કરો.

યરુનું મહત્વ

યરુથી સર્વ નિર્બળતા નષ્ટપ્રાય બને છે, અને મનુષ્ય સખળ થઈને ઉન્નત બને છે. મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એનો અર્થ એ કે તેણે યરુ કરવો જોઈએ. યરુ એટલે ઉન્નતિ, અબ્યુદય કિંવા ઉદ્ધાર માટેનો પ્રયત્ન. એ બતાવવા સાથે વેદમંત્ર કહે છે કે—

(૧૪૬) અ-તમેરુઃ યજ્ઞઃ ।

યાને—“ યરુ સુદૃઢતાનું સાધન છે. ” યરુ કરતા રહેવાથી હીન્નાપણું નાશી જાય અને શત્રુનો સામનો કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. યરુનો અર્થ જ એ કે પોતાની શક્તિ બીજાને માટે સમર્પણ કરવી યાને ખર્ચવી. પહેલો યરુ પોતાના ધર કિંવા કુટુંબમાં જ શરૂ થાય છે. ધર એટલે પતિ, પત્ની અને સંતતિ. પતિ પોતાની શક્તિ પત્નીના શ્રેય અર્થે ખર્ચી આત્મયરુ કરે, પત્ની પોતાના પતિના લાભાર્થે પોતાની તમામ શક્તિઓ ખર્ચીને યરુ કરે, અને માઆપ છોકરાંઓ કાળે અને છોકરાંઓ માઆપ સાથે પોતપોતાની શક્તિ ખર્ચીને આત્મસમર્પણ રૂપી યરુ કરે, ત્યારે જ ગૃહમખ્ય સિદ્ધ થયેા કહેવાય. એવો ગૃહમખ્ય જ્યાં સુધી ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી ધરની કિંવા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધતી ને ફેલાતી રહે છે. પણ તેમાં એકાદને પક્ષે જો ત્રુટિ આવી જાય છે, યાને પરસ્પરમાં અસંતોષ

કિંવા અભ્યુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે ને એક બીજાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થને જ વિચારતાં બને છે, એટલે ધરની પ્રતિષ્ઠા તૂટે છે, યાને ધર કિંવા કુટુંબ તરીકે જે સંઘચક્રિત હતી તે નષ્ટપ્રાય બને છે. ત્યાગનો આ નિયમ સકળ સંસારની સુસ્થિતિ માટે એકસરખો ઉપયોગી છે.

શરીરના બધાં અંગો શરીરની સુસ્થિતિ માટે જ્યાં લગી એકસરખે કામ કરે છે, ત્યાં લગી જ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે છે. તે જ પ્રમાણે ધરનાં સઘનાં માણસો ધરની પ્રતિષ્ઠા સારૂ એકસરખો ને એકધારો પ્રયત્ન જ્યાં સુધી કરતાં રહે, ત્યાં સુધી જ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહે છે યાને કુટુંબ શક્તિશાળી બની રહે છે. તે પાંછી કુટુંબ ઘસાઇ ગયું ગણાય છે. રાષ્ટ્રની બાબતમાં પણ આ જ પ્રમાણે સમજવાનું છે. આ દષ્ટિએ યજુની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય કે—“અંશે પૂર્ણને માટે આત્મસમર્પણ કરી દેવું એવું નામ યજ્ઞ.” અને આ જાતનો યજ્ઞ બધાંને જ લાભદાયક બને છે: બધાંની ઉન્નતિ થાય છે, સુસ્થિતિ બની રહે છે, અને તાકાત ટકી રહે છે. આવા પ્રકારના વિવિધ યજ્ઞોની યોજના આ યજુર્વેદે લોક સમક્ષ રજૂ કરી છે. એ જ શ્રેષ્ઠ કર્મ છે અને એ જ ઉન્નતિસાધક કર્મ છે.

આત્મશુદ્ધિ

શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવા કાળે આપણે જાતે શુદ્ધ થવું જોઈએ. આ શુદ્ધિ કાયિક, વાચિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક એવી અનેકવિધ હોઈ શકે. મન શુદ્ધ ન હોય તો કામપણુ કાર્ય બરાબર થઈ શકતું નથી. તે જ પ્રમાણે બીજો ઠેકાણો પણ મેલ જો બરાબર રહ્યો હોય છે, તોપણ શ્રેષ્ઠ કર્મ થઈ શકતું નથી. એટલા માટે મુદ્દામ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

(૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે શુદ્ધધર્મ । (૭૭) દેવયજ્ઞાય શુ-
ધધર્મ । (૭૮) યત્ત ઘઃ અશુદ્ધાઃ પરાજયુઃ તત્ ઘઃ શુન્ધામિ ।

અર્થાત્—“ દિવ્ય કર્મ કરતી વેળા શુદ્ધ થાઓ. દેવતાનું
યજ્ઞપૂજન કરવું હોય ત્યારે શુદ્ધ બનો. તમે જે એ પ્રસંગે અશુદ્ધ
હોશો તો તમારો પરાભવ થશે. માટે શુદ્ધ થાઓ, શુદ્ધ થાઓ ! ”

તાત્પર્ય કે મહિનતા એ પરાભવ કિંવા હારનું કારણ છે,
ત્યારે શુદ્ધતા કિંવા પવિત્રતા એ વિજયનું મૂળ છે, એવો આ મંત્રનો
ધ્વનિ છે. ઉત્તમ કર્મ કરવાનાં હોય ત્યારે પ્રથમ શુદ્ધ થવું જોઈએ.
આ સકળ ઉપદેશ મનન કરવા જેવો છે. સાર્વજનિક કિંવા ગૃહેર
કામમાં પડેલાં માણસો ઘણીવાર મોહના ભોગ બનીને યાને મોહવશ
થઈને જાંઘે રસ્તે ચઢવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ આદરતાં જણાય છે તેનું
કારણ એ જ કે તેમની અંદર ઝાઝક ને ઝાઝક સ્થળે મેક્ષ ભગવશે
હોય છે. નિર્મળ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય મોહનો ભોગ બનતો નથી.
એટલે જ આત્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા હોય તે માટે કહેવામાં
આવ્યું છે કે—

(૨૨) મા દ્વાઃ ।

યાને—“ કુટિલ બનો નહિ. ” જે કંઈ કરવું હોય તે
સરળપણે કરો. તે જ પ્રમાણે—

(૩૩) અહં અનૃતાત્ સત્યં ઉપૈમિ । વ્રતં ચરિશ્યામિ,
તત્ શક્યમ્, તત્ મે રાધ્યતામ્ ।

અર્થાત્ કે—“ હું અસત્યને છોડી સત્યનો અંગીકાર કરું
છું. સત્યનું આ વ્રત હું પાળું છું. મારું આ વ્રત પાર પડે અને
મને તેમાં યશ મળે. ”

આ સત્યપાત્રનની પ્રતિજ્ઞા મનુષ્યે શ્રેયી જ જોઈએ. આ

સત્યપાદનની પ્રતિમા હેવી ને તે બરાબર પાળવી, એ જ આત્મ-
શુદ્ધિનો સરળ માર્ગ છે. સત્યનિષ્ઠ મનુષ્ય નિર્દોષ હોય છે, અને
તે શ્રેષ્ઠ કર્મ કરતો થઈ અમૃત્યુદય અને નિશ્ચેયસને પ્રાપ્ત કરી
શકે છે. આવું આચરણ રાખીને—

(૧૩) પૃથિવ્યાં દુર્યાઃ હંદન્તામ્ ।

યાને—“ પૃથ્વી પરનાં સઘળાં ધરખાર સુદૃઢ કરો. ” ઠાઠ પશુ
બાણુથી રાત્રી તમારી અંદર ઘૂસવા ન પામે અને તમારાથી સુખે
રહી શકાય એવી તજવીજ કરો. દહે, જેમ તેમ જીવવાનું નથી પણ
પૂર્ણાયુષ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય, તે માટે કહે છે કે—

(૧૪૨) વિશ્વાયુઃ (અસિ ।)

(૧૨૯) આયુષે દીર્ઘાં પ્રસિત્તિં અનુધામ્ ।

અર્થાત્ કે, “ તું પૂર્ણાયુ છેઃ આયુષ્યની દીર્ઘ મર્યાદા તારે
માટે મેં રાખી છે. ”

મતલબ કે, પૂર્ણાયુ ધમને અહીં રહેવું જોઈએ, યાને પૂર્ણ
જીવન જીવી શકાય તેવી તજવીજ રાખવી જોઈએ. શુદ્ધ જીવન
જીવવું જોઈએ, અને શ્રેષ્ઠકર્મો કરીને અમૃત્યુદય તથા નિશ્ચેયસની
પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રથમ અધ્યાયના મુખ્ય ઉપદેશનો આ
જ સાર છે. બીજા પણ પુષ્કળ વગતના ઉપદેશ એમાં છે. એકંદર
૧૮૯ ઉપદેશ આ પદેશ અપ્વાયમાં છે. તે ગૈકી ફરી ફરી આવેલા
ઉપદેશને બાંહે કરી દઈએ તોપણ શુભારે દોઢસો ઉત્તમ ઉપદેશ
આ અધ્યાયમાં આવેલા હોઈ તે બધાનું મનન કરી તે પ્રમાણે
આચરણ રાખવામાં આવશે તો મનુષ્યનું આ શોકમાં તેમ પર-
દોષમાં પણ કલ્યાણ થશે, એમાં શક નહિ.

આ ઉપસંહારમાં, થોડાક ઉપદેશવચનો ટાંકીને તેમનો

પરસ્પરનો મેળ બેસાડી બતાવ્યો છે. બાકીના ઉપદેશોનો પણ એવી જ રીતે મેળ બેસાડીને અભ્યાસ કરવાનો છે. અત્રે, વિસ્તારભયે બાકીના મંત્રભાગો છોડી દઈને મુખ્ય મુખ્ય મંત્રભાગોની જરૂરજોગી વિશેષ સમજૂત કરી છે. તે જ મુજબ, કેટલેક ઠેકાણે મંત્રોર્માના કેટલાક શબ્દો મુદ્દામ પડતા મૂક્યા છે અને અર્થ કરતી વખતે મંત્રનો આશય સહેલાઈથી સમજાઈ શકે તેટલા ખાતર આગળ પાછળનો થોડોક સંબંધ સમજાય તે માટે બીજા વધારાના શબ્દો ભિન્નેરીને અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દશઃ અર્થ જોવો હોય તો જે તે મંત્રના અર્થ્યાનુક્રમમાં આપવામાં આવેલા અર્થ જોઈ લેવા. આ ઉપસંહારમાં પણ જે તે મંત્રના ક્રમાંક આપેલા છે, એટલે આમ કરવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે. આટલી સૂચના ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે તો આટલું વિવેચન વાચકોને ઠીક ઠીક સહાયકતા યથા પડશે, અને આ અધ્યાયનો આધ્યાત્મિક આશય શો છે તે સહજે સમજી શકાશે.

હવે, “દર્શપૂર્ણમાસ”ના યાગિક વિષય સંબંધમાં થોડુંક વિવેચન કરવાનું ઇષ્ટ ગણી તેમ કરું છું:—

દર્શપૂર્ણમાસ

ચંદ્રની સોળ કળા છે, એ તો જાણીતી વાત છે. જીવાત્માની પણ સોળ કળા છે, એમ માનવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ, એકને બીજાની ઉપમા, વૈદિક સાદિત્યમાં આપવામાં આવે છે. જેમ ચંદ્ર પહેલે દિવસે યાને પડવાને દહાડે ખૂબ જ નાનો હોઈ પછીથી વધતો વધતો સોળ કળાએ ખીલે છે, અને ત્યારબાદ પાંચે કલાહીન થતો થતો સંપૂર્ણ અદસ્ય બને છે, તેમ મનુષ્યનો આત્મા પણ સ્વતઃ ‘અજ’ હોવા છતાં ય શરીરની સાથે સંબંધ જોડી જન્મ ધરે છે, પછી તેનું બાળશરીર તરૂણ, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ બની છેવટે નાશ

પામે છે. આત્માની સોજે કળા સંપૂર્ણ ખીલવવા માટે મનુષ્યને અનેક પરિશ્રમ કરવા પડે છે.

ચંદ્ર તેમજ મનુષ્યના શરીરની સોજ 'કળાઓની' વૃદ્ધિ સરખાપણું જોવા જેવું છે. એ સરખાપણાને લીધે આંધ્યાત્મિક વિકાસનો એક અખંડ નિયમ દેખાડવા સાર વેદમાં ચંદ્રની ઉપમા ઘડાવાઈ છે. મનુષ્યને પુનર્જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં વેદે "ચંદ્ર પ્રમાણે મનુષ્યનો પુનર્જન્મ થાય છે" એમ કહ્યું છે. જેવી રીતે દર મહિને મહિને ચંદ્રનો ઉદય કિંવા જન્મ થાય છે, વૃદ્ધિ થાય છે અને છેવટે તે નામશેષ બને છે, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક આયુર્મયોદ્ધામાં મનુષ્ય જન્મે છે, વધે છે અને મરે છે. મર્યા પછી પાછો ચંદ્રના પુનરુદય પ્રમાણે મનુષ્યનો પણ પુનર્જન્મ થાય છે.

"દર્શ કહેતાં દેખાવાથી માંડીને તે પૂર્ણિમા સુધી, અને પૂર્ણિમાથી માંડીને તે પુનઃ દેખાય ત્યાં સુધીની ચંદ્રની કક્ષાવૃદ્ધિ અને ક્ષયે મનુષ્યનાં વૃદ્ધિક્ષયનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, યાને તેની સમજ પાડી છે, તે બતાવવા માટે 'દશપૂર્ણમાસ' એ યાગનો પ્રયોગ ચોખ્યો છે.

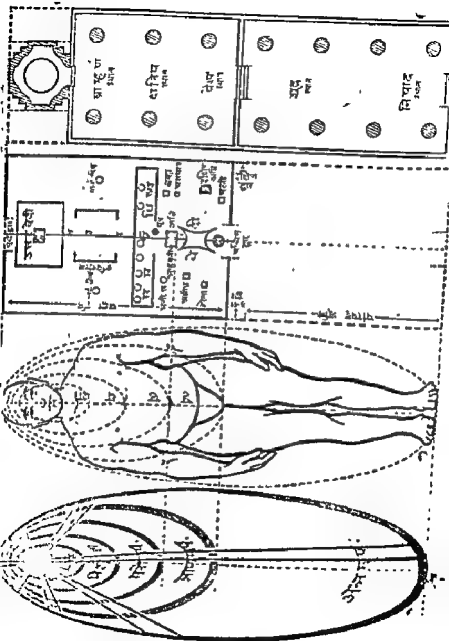
આ યજ્ઞના મંડપની રચના મનુષ્યના શરીરની રચનાનુસાર જ કરવામાં આવી છે. જેમ દેશ મધ્યે આવેલા પ્રાંતોનાં ચિત્ર નકશામાં બતાવ્યાં હોય છે, અને દેશનાં પર્વત, નદીઓ, ગામ અને પ્રાંત તે નકશામાં જોઈને આપણા દેશનાં પ્રાંત, ગામ, નદીઓ અને પર્વતો ક્યાં આવેલા ને કેવાં આવેલાં છે તેનો ખ્યાલ આપણે મેળવી શકીએ છીએ, તથા જેમ નકશાનો અભ્યાસ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય તેમાંનાં નામ વાંચવાનો માત્ર નથી, પણ દેશની માહિતી મેળવી લેવાનો છે; તે જ પ્રમાણે યજ્ઞનો મંડપ, યજ્ઞમાંના નિરનિરાળા અગ્નિ

અને હવનકુંડો, વેદીઓ વગેરે પણ, મનુષ્યના શરીરમાં રહેલાં ગૂઢ તત્ત્વો કયાં ને કેવી રીતે રહેલાં છે અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ શો છે, તે બતાવવા સાર જ છે. આ રહસ્ય જેઓ બરાબર સમજી લેશે, તેમને જ યજ્ઞની ખરી ખૂબી સમજાશે. યજ્ઞ-યાગના ક્રિયાકાંડની આ આધ્યાત્મિક બાબતુની સમજણ વિનાના હોદોથી યજ્ઞયાગોનું મુખ્ય તત્ત્વ અગર રહસ્ય નહિ જ સમજાય. આ સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે છતાં અહીં અતિ સંક્ષેપમાં તે સંબંધી થોડીશી માહિતી આપવાનું ઉચિત ગણીએ છીએ. સાથેના ચિત્ર પરથી યજ્ઞના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ શાણા કિંવા શુદ્ધિમાન વાચકોને સહેજે મળી જશે. પણ નીચેનું ઠાણક પણ તે કામે મદદ કરનાર હોય તે પ્રથમ જુઓ:-

યજ્ઞ બાબત	શરીર બાબત
યજ્ઞના વિભાગ	= શરીરનાં અવયવો
યજ્ઞ મંડપ	= શરીર
મુખ્ય અગ્નિ	= આત્માગ્નિ
અન્ય અગ્નિ	= પંચ પ્રાણાગ્નિ, પંચાગ્નિ
આહ્વનીયાગ્નિ	= જઠરાગ્નિ
માર્દપત્યાગ્નિ	= પ્રજનેનેદ્રિય. પ્રજનનાગ્નિ
ઋત્વિજ	= ઇન્દ્રિયો
શતકલ્પ કરવાં	= સો વર્ષ લગી ધર્માચરણ કરવાં

આપણી અંદર કયાં કયાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો રહેલાં છે તેની, તથા તેનું જ્ઞાન આપવા માટે યજ્ઞ વિધિમાં સાધારણ રીતે કેવી

યોજના કરવામાં આવેલી છે તેની સમજણ ઉપરના કોષ્ટક અને સાથેના ચિત્ર પરથી સહેલાઈથી પડી જશે.

આ પ્રારંભના અધ્યાયમાં આના કરતાં વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ એના પછીના એકેએક અધ્યાયમાં આ જ યજ્ઞના સંબંધના નિરનિરાળા વિભાગ આવવાના છે અને તેમના પર વિવેચન થવાનું છે. આ તો એની માત્ર પ્રસ્તાવના રૂપ જ છે.

યજ્ઞનાં આ તત્ત્વોની સમજ પડતાં ‘ તું અમુક છે, માટે તું અમુક કર ’ એવું આ અધ્યાયમાં વખતોવખત નેં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે. પહેલાં મનુષ્યની આંતરશક્તિની ઓળખાણ કરાવી દેવી અને પછી તેને અમુક કામ કરવાને કહેવું એ એમાં આંતરશક્તિની ઓળખ કરાવવાનું કાર્ય મુખ્ય છે, એ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી. જુઓ—

(૧૬) પવિત્રં અસિ ।

(૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે શુભધર્મમ્ ।

કહેતાં, “ પવિત્રતાનું સાધન તું પોતે છે. તેથી દેવોનું કાર્ય કરાવવા સારું તું પવિત્ર થા. ” મતલબ કે તું પવિત્ર થઈ શકે છે, પવિત્ર થવાની તારામાં તાકત છે, એટલે જ તું પવિત્ર થા. આ જ્યાં વર્ણુનોનો મુખ્ય આશય આવો છે કે માધકને પોતાની આધ્યાત્મશક્તિનું જ્ઞાન થાય અને તે શક્તિ વિકસાવવા માટેનાં અનુષ્ઠાનો તેને દાથે થાય; અર્થાત્ કે આધ્યાત્મ-જ્ઞાન આપવું એ જ મુખ્ય હિદેશ અહીં છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે:—

सर्वे चेदा यत्पदमामनन्ति । (૪૬ ઉ૦ ૨/૫)

‘સર્વે’—“ સર્વ વેદો ને પદાર્થનું વર્ણુન કરે છે ” તે જ પદ સર્વને સ્ત કરવાયોગ્ય છે. એ જ તત્ત્વ તે ‘ આધ્યાત્મ ’ છે. સધળાં

વેદવચનોનું ધ્યેય આ એક જ છે. જેની સમજમાં આ તત્ત્વ ઊતર્યું તેને વેદનું જ્ઞાન થયું, અને જેને એ તત્ત્વ ન સમજાયું તેને વેદ-જ્ઞાન નથી થયું એમ સમજવું. વળી,

વેદૈશ્વ સર્વૈરદ્રમેવ વેદઃ । (ભ૦ ગી૦ ૬૫/૧૫).

અર્થાત્—“ સર્વ વેદોથી ‘હું’ જ ઓળખાઈ છું. યાને ” સર્વ વેદો દ્વારા મારી જ ઓળખાણ મળે છે. ” આની અંદર ‘અહં યય’ કહેતાં ‘હું જ’ કિંવા ‘મારી જ’ એ પદોનો ભાવ સાધક-માત્રે પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવી જોવાનો હોવાથી સર્વ વેદો આપણા આત્માની કિંવા આપણા અંતર્યામીની શક્તિઓનું જ વર્ણન કરે છે, એમ સમજવું જોઈએ, એ તો સાવ ઉઘાડી વાત છે. ગીતા તથા ઉપનિષદની આ બાબતમાં એકવાક્યતા છે. વેદમંત્ર પશુ તે જ કહે છે—

યે પુરુષે બ્રહ્મ વિદુસ્તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્ ।

—અથર્વવેદ, ૧૦/૭/૧૭.

અર્થાત્—“ જે મનુષ્યે અંતરસ્થ બ્રહ્મને ઓળખ્યો, તેણે પરમેષ્ઠી બ્રહ્મપતિને પણ ઓળખ્યો જ. ” આ અથર્વવેદના વચનમાં સુદ્ધાં આ જ બાબત રજૂ કરાઈ છે, કે મનુષ્યની અંદર સુષ્પ્ત કિંવા શુષ્પ્ત જે બ્રહ્મશક્તિ રહેલી છે, તેને મનુષ્યે ઓળખવાની દોષ તેનું વર્ણન વેદોમાં ઉપર દેખાડ્યું તેમ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે વાચકોએ આ વેદમંત્રો વાંચીને અને તેનો મનન, પૂર્વક અભ્યાસ કરીને પોતાની અધ્યાત્મશક્તિને ઓળખવી, તથા શુભ કર્મોનુંદાનો દ્વારા તેનો યથાશક્ય વિકાસ સાધતા રહી છેવટે ‘પૂર્ણ પ્રરુપ’ બની જઈને સ્વાનંદાનુભવ મેળવવો.

હવે, આપણે યજુર્વેદની કાષ્ટરશાખા તથા તેતિરીય શાખાના ૨ પાઠબેદોનો વિચાર કરીશું. આ જ-ને સંહિતાઓના પાઠ આ સગત આપ્યા છે.

यजुर्वेद-काण्व-संहिता-पाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ इ॒पे त्वो॒र्जे त्वां वा॒यव॑स्स्थ । दे॒वो व॑स्स॒विता
मा॒र्षेय॑तु श्रेष्ठ॑त॒माय॑ क॒र्मणे ॥ १ ॥ आ॒प्याय॑ध्वम॒घ्न्या इन्द्रा॑य
भा॒गं प्र॒जाव॑तीरन॒मोवा अ॑य॒क्ष्माः ॥ मा व॑स्स्तेन ई॒शतु॑ माघ-
श॑थ्सः ॥ २ ॥ ध्रु॒वा अ॒स्मिन्गो॑प॒तौ स्या॑त वृ॒द्धीः ॥
यज॑मानस्य प॒शून्पा॑हि व॒सो प॒वित्र॑मसि ॥ ३ ॥ [१]

द्यौर॑सि पृथि॒व्यसि॑ मा॒तरि॒श्वनो॑ घृ॒मोऽसि॑ ॥ वि॒श्वधाः
पर॑मे॒ण धा॑म्ना ॥ १ ॥ इ॒थ॒ह॒स्व मा ह॒र्मा ते॒ यज्ञ॑प॒तिर्हार्पा॑त् ॥
व॒सोः प॒वित्र॑मसि अ॒तधा॑रुं व॒सोः प॒वित्र॑मसि स॒हस्र॑धारम् ॥ २ ॥
दे॒वस्त्वा स॒विता पु॑नातु व॒सोः प॒वित्रे॑ण अ॒तधा॑रेण ॥ सु॒प्या
का॒र्मधु॑क्षः ॥ ३ ॥ सा वि॒श्वायु॑स्सा वि॒श्वर्मा॑ सा वि॒श्वधा॑याः ॥
इन्द्र॑स्य त्वा भा॒गथ्सो॑मे॒नात॑नविम वि॒ष्णो ह॒व्यथ्स॑
रक्ष॑स्व ॥ ४ ॥ [२]

अग्ने॑ व्रत॒पते॑ व्र॒तं च॑रिष्यामि तच्छ॑केयं तन्मे॑ रा॒ध्यता॑म् ।
इ॒दमु॒हम॑नृतात्स॒त्यमु॑पैमि ॥ १ ॥ कस्त्वा॑ यु॒नक्ति॑ स त्वां
यु॒नक्ति॑ कस्मै॑ त्वा यु॒नक्ति॑ तस्मै॑ त्वा यु॒नक्ति॑ ॥ क॒र्मणे॑ वां
वेषा॑य वाम ॥ २ ॥ प्र॒त्युष्टं॑ रक्षः प्र॒त्युष्टा॑ अ॒रात॑यो नि॒ष्टुथ्स॑

रक्षो निष्टुप्ता अरातयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ३ ॥ धूर्मि
 धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं य्योऽस्मान्धूर्वति ॥ धूर्व तं य्यं
 वयन्धूर्वामः ॥ ४ ॥ देवानाममि सस्मितम् वह्नितम् पप्रितम्
 जुष्टम् देवदूतम् ॥ अहृतमसि हविर्धातुन्धृष्टं हस्व मा
 ह्वामा तं यज्ञपतिर्हार्पित् ॥ ५ ॥ विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु
 वातायापहतं रक्षो यच्छन्ताम् पञ्च । देवस्य त्वा सवितुः
 प्रमवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्याम् ॥ ६ ॥ अग्रे जुष्टं
 गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ भूतार्य त्वा नारातये
 स्वरभिविख्येपम् ॥ ७ ॥ दृष्टं हन्तां दुर्याः पृथिव्यामुर्वन्त-
 रिक्षमन्वेमि ॥ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यादेत्या उपस्थे ॥
 अग्रे हव्यं रक्षस्व ॥ ८ ॥ [३]

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनामि ॥
 अच्छिद्रेण पवित्रेण मूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ देवीरापो
 अग्रेगुवो अग्रेपुवः ॥ अग्रं इममद्य यज्ञत्रयं सुधातुं य्यज्ञपतिं
 देवायुर्वम् ॥ २ ॥ युष्मा इन्द्रोऽष्टणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्र-
 मवृणीध्वं वृत्रतूर्यं प्रोक्षितास्स्य ॥ अग्रे त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 म्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ३ ॥ देव्याय कर्मणे
 शुन्धध्वं देवयज्यायै ॥ यद्वोऽशुद्धः पराजघानेतद्वस्तच्छु-
 न्यामि ॥ ४ ॥ [४]

शर्मास्पर्धुतं रक्षोर्जघूता अरातयः ॥ अदित्यास्त्व-

गंसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥ १ ॥ अद्विरसि वानस्पत्यो ग्रावासि
 पृथुबुध्नः ॥ प्रति त्वादित्यास्त्वर्ग्वेत्तु ॥ २ ॥ अग्नेस्तनूरसि
 वाचो विसर्जनम् ॥ देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥ बृह-
 न्ग्रावासि वानस्पत्यस्स इदं देवेभ्यः ॥ हव्यं शमीष्व
 सुशमिं शमीष्व हविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व
 इपमूर्जमावद ॥ वयं संहृते संहृते जेष्व ॥ ५ ॥ वर्षष्टमसि
 प्रति त्वा वर्षष्टं ज्वेत्तु ॥ परापूतं रक्षः प्रतिपूता
 अरांतयः ॥ ६ ॥ अपहनं रक्षो वायुर्बो विविनक्तु ॥
 देवो वंससविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण
 पाणिना ॥ ७ ॥ [५]

धृष्टिरस्यपात्रे अग्निमामादजहि ॥ निष्क्रव्यादं स्रेधा
 देवयजं ब्रह्म ॥ १ ॥ ध्रुवमसि पृथिवीं ददं ॥ ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिं सजातवन्पुपदधामि द्विपतो वधाय ॥ २ ॥ अग्ने
 ब्रह्मं गृह्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं ददं ॥ ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिं सजातवन्पुपदधामि द्विपतो वधाय ॥ धर्ममसि दिवं
 ददं ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्पुपदधामि द्विपतो
 वधाय ॥ ३ ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशान्य उपदधामि द्विपतो
 वधाय ॥ चितस्स्योर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा
 तुष्यध्वम् ॥ ४ ॥ [६]

शर्मास्यवधूतं रक्षोज्वधूता अरांतयः ॥ अदित्यास्त्व-

गमि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥१॥ धिषणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ दिवस्स्कम्भन्यसि धिषणासि पार्वतेषी
प्रति त्वा पर्वतीर्वेत्तु ॥२॥ धान्यमसि विनुहि देवान्धिनुहि
यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मा यज्ञन्नधम् ॥३॥ प्राणाय
त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ॥ दीर्घामनु प्रसितिमायुपेधा-
न्देवो वस्सविता प्रसित्युहातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना ॥
चक्षुषे त्वा महीनाम् पर्योऽसि ॥४॥ वेदोऽसि वेद येन त्वं
देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः ॥ तेन मह्यं वेदो भव ॥५॥ [७]

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सँव्वपामि समाष्ट ओपधोभिस्समोपधयो
रसेन ॥ सँध-देवतीर्जगतीभिस्सं मधुमतीर्मधुमतीभिः
पृच्यन्ताम् ॥ जनयत्यै त्वा सँध्यौमि ॥१॥ इदमग्नेरिद-
मग्नोपोमयोरिपे त्वा ॥ घर्मोऽसि विश्वायुरुहप्रथा उरु
मथस्त्रोरु ते-यज्ञपतिः प्रथताम् ॥२॥ अग्निष्टे त्वचं मा
हिँऽसीदन्तरित्थरुहोऽन्तरित्ता अरांतयः । देवस्त्वा सविता
अपयतु वपिष्टेऽधिनाके ॥३॥ मा भे मा सँव्विक्थ्या
अतमेर्यज्ञोऽतमेर्यजमानस्य प्रजा भूयात् ॥ त्रिताय त्वा
द्विताय त्वंकृताय त्वा ॥४॥ [८]

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् ॥ आददेऽध्वरकृते देवेभ्यः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि

दक्षिणस्सहस्रभृष्टिःशततैजाः ॥ आयुरसि तिग्मतैजा द्विपतो
 वधः ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मासि पृथिवि देवयजनि ॥ ओप-
 ध्यास्ते मूलं मा हिंथसिपम् ॥ २ ॥ ब्रजं गच्छ गोष्ठानं
 वर्पेतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याथ
 शतेन पशैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौक ॥ ३ ॥ अपारं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् ॥
 ब्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्पेतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां
 पृथिव्याथ शतेन पशैः ॥ याऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
 स्तमतो मा मौक ॥ अरो दिवं मा पशो द्रुप्तस्ते द्यां मा
 स्कन् ॥ ब्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्पेतु ते द्यौर्विधान देव सवितः
 परमस्यां पृथिव्याथ शतेन पशैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक ॥ ४ ॥ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा
 परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन
 त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि ॥ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि
 स्याना चामि सुपदा चासि । ऊर्जस्वती चामि पर्यस्वती
 च ॥ ५ ॥ पुरा क्रूरस्य त्रिष्टुपो विरप्तिब्रुदादायं पृथिवीं
 जीवदानुम् ॥ यामैरयं शुन्द्रमसि स्वधाभिस्तां घोरांसो
 अनुदिश्यं यजन्ते ॥ द्विपतो वयोऽसि ॥ ६ ॥ [९]

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो निष्टुष्टं रक्षो निष्टुष्टा
 अरांतयः । अनिशितोऽसि सपत्नसिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै

સં માર્જિમ ॥ પ્રત્યુષ્ઠં રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠા અરાંતયો નિષ્ઠુષ્ઠં રક્ષો
 નિષ્ઠુષ્ઠા અરાંતયઃ ॥ અનિશ્ચિતાસિ સપત્નક્ષિદ્વાજિર્ના ત્વા
 વાજેધ્યાયૈ સં માર્જિમ ॥૧॥ અદિત્યૈ રાસ્નાસોન્દ્રાણ્ય મન્ન-
 હનમ્ । વિષ્ણોર્વિષ્ણોઽસ્યુર્ને ત્વાદંબ્યેન ત્વા ચક્ષુષાવંપશ્યામિ ॥૨॥
 અગ્રેર્જિહ્વાસિં સુભૂર્દેવેભ્યઃ ॥ ધાન્ને ધાન્ને મયુ યજુષે યજુષે ॥
 સવિતુસ્ત્વા પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પૃથિત્રેણ સૂર્યસ્ય રુઘિ-
 મિઃ । સવિતુર્વેઃ પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પૃથિત્રેણ સૂર્યસ્ય
 રુઘિમિઃ ॥૩॥ તેજોઽસિ શુક્રમસ્યમૃતમસિ ધામ નામાસિ ।
 પ્રિયં દેવાનામનાઘૃષ્ટં દેવયજનમ્ ॥૪॥ યસ્તૈ પ્રાણઃ પશુષુ
 પ્રવિષ્ટો દેવાર્નાં વિવ્રામનુ ચો વિંતસ્યે ॥ આત્મન્વાન્તસોમયુ-
 તવાન્હિ મૃત્વામિ ગંચ્છુ સ્વયેજમાનાય વિન્દ ॥૫॥ [૧૦]

કાણ્વ-સંહિતા-પાઠ-વિશેષ

પ્રથમ અધ્યાય

[સૂચના.—આ કાણ્વ સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં ચક્રાગના
 મંત્રભાગો અને આ નીચે આખ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રભાગનો
 નિર્દેશ [ ] આવા ચોખંડા કોસમાં ક્રમાંક દ્વારા જ કરવામાં આવ્યો
 છે, અને પ્રથમ ન આવી ગયેલા મંત્રભાગો ક્ષણિક દેખાડવામાં આવ્યા
 છે. તેમાં પણ ચોડાસા પાઠબેદવાળા મંત્રો ઝીણા બીબામાં અને નવીન જ
 આવેલા મંત્રો મોઠાં બીબામાં છાપવામાં આવ્યા છે.

[૧-૧૧] ૨૦ વિશ્વવાઃ । [૨૧-૩૦] ૧૧ ઇન્દ્રસ્ય સ્વા ભાગ
 ઓમેતાતનક્ષિમ । [૩૨-૪૮] ૪૧ દેવાનામસિ સચિતમં વહિતમં

पप्रितमं जुष्टतमं देवदूतमम् । [५०-६५] ६६ अग्रे हव्यं रक्षस्व ।
 [६७-६९] ७० अग्र इममद्य यज्ञं नयत । ७१ सुधातुं यज्ञमर्तिं देवायुग्म्
 [७२] ७३ यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतूर्ये । [७४-७७] ७८ यद्वोऽशुद्धः
 पराजघानैतद्वस्त्रच्छुःशामि । [७९-८८] ८९ बृहन्मवांसि वानस्पत्यः ।
 ९० स इदं देवेभ्यो हव्यं शमीष्व । [९१-९४] ९५ वयं संघाते
 संघाते जेष्म । [९६-९७] ९८ परापूतं रक्षः प्रतिपूता अरातयः । अपठतं
 रक्षः । [९९] १०० देवो वस्त्रविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण
 पाणिना । [१०१-१०७] १०८ प्रहवनि त्वा सप्रवनि सजातवन्मुग्द-
 धामि द्विपतो वधाय । [१०७-११३] ११४ विधाम्यस्त्राशाम्य उपद-
 धामि द्विपतो वधाय । [११४-१२२] १२३ दिवस्त्रमभ्यसि ।
 [१२४-१२७] १२७ *धिनुहि यज्ञम् । १२७ *धिनुहि यज्ञपतिम् ।
 [१२८-१२९] १३० देवो वस्त्रविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण
 पाणिना । [१३१-१३२] १३२ *वेदोऽसि वेद येन त्वं देव वेद
 *देवेभ्यो वेदोऽभवः । तेन महां वेदो भव । [१३३-१३६] १३७
 सं मधुमतीर्मधुतीभिः पृथ्यन्ताम् । [१३८-१४५] १४५ *अन्तरितं
 रक्षोऽन्तरिता अरातयः । [१४६-१५७] १५७ *पृथिव्यै वर्मासि ।
 [१५८-१६१] १६२ अपारकं वक्ष्यामि पृथिव्यै देवयज्ञनात् । [१६३-१७०]
 १७१ पूरा कूरस्य विमृषो विरिञ्चिमुदादाय पृथिवीं जीयानुम् यामैरबंध-
 न्द्रमसि स्वधामिस्तां धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । १७२ [-०-] [१७३-
 १७८] १७८ *इन्द्राण्यै सन्नहनम् । [१७९-१८२] १८३ सुभूर्देवेभ्यः ।
 धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे । [१८४-१८६] १८९ प्रियं देवानामनाष्टं
 देवयजनम् । १८९ *यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टः । देवानां विष्टामनु
 यो वितस्थे । आत्मन्धान्तसोम घृतवान्हि भूत्वाग्निं गच्छ ।
 स्वयंजमानाय चिन्द ।

तैत्तिरीय-संहिता-पाठः ।

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

इपे त्वोर्जे त्वां वायवं; स्योपायवं; स्थ देवो वः सवित
मार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमग्निया देवभागमूर्ज-
स्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयस्मा मा वः स्तेन
ईशत माऽघशशो रुद्रस्य हेमिः परि वा वृणक्तु ध्रुवा
अस्मिन्नापतौ स्यात वृहोर्जमानस्य पशून्पाहि ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

यज्ञस्य घोषदमि प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः प्रेयम-
गाद्धिपणां वर्धिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितृष्टा त आ
वहन्ति क्वयः पुरस्तादेवेभ्यां जुष्टमिह वर्धिरासदे देवानां
परिपूतमसि वर्षष्टदमसि देववर्हिमा त्वाऽन्वद्वा तिर्यक्पर्व ते
राभ्यासमाच्छेत्ता ते मा रिपुं देववर्हिः शतवल्शं वि रोह
सहस्रवल्शाः (१) वि वृषथ रुहेम पृथिव्याः संपृचः पाहि
सुसंभृता त्वा सं भराम्यदित्यै रास्नाऽसोन्द्राण्यै संनहन्तं पूषा
ते ग्रन्थि ग्रथ्नातु स ते माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा वाहुभ्यामुग्रच्छे
वृहस्पतेर्मुधा हराम्पुर्वन्तरिक्षमन्विहि देवंगममसि ॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

शुन्यध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्यायै मातरिभ्वनो घर्मोऽस्मि

द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृष्टं ह्यस्य
 मा ह्यविमूनां पवित्रमसि ज्ञतधारं वमूनां पवित्रमसि सहस्र-
 धारं हतः स्तोको हुतो द्रुप्तोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
 द्यावापृथिवीभ्यां सा विश्वायुः सा विश्वव्यत्राः सा
 विश्वकर्मा सं पृच्यं ध्वमृतावरीरुर्मिणोर्मधुमत्तमा एन्द्रा
 धनेस्य सातये सोमै न त्वाऽऽत न च्पीन्द्राय दधि विष्णो
 हव्यं रक्षस्व ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं वेपाय त्वा प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो धूरमि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति
 न धूर्व यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानांमसि सस्त्रितं पप्रितं
 जुष्टं बह्वितं देवहूतंमहुतमसि हविर्धानं दृष्टं ह्यस्य मा
 ह्यमित्रस्य त्वा चक्षुषा मेले मा भेमा सं विक्था मा स्वा (१)
 हि १ मिपमृह वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वा-
 हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्रापोमाभ्यामिदं
 देवानामिदं नः स इ स्फुत्ये त्वा नारात्ये सुवरुभि वि ख्येपं
 वश्वानरं उयोतिर्दृष्टं नतां दुर्पा द्यावापृथिव्योरुर्वन्तरिक्षमन्वि-
 त्वादित्यास्त्रोपस्थे सादयाम्यग्रे हव्यं रक्षस्व (२) ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

देवो वः सवितोत्पुन्रैस्त्वच्छिंद्रेण पवित्रेण वमोः सूर्यस्य
 रुधिमधिरापो देवीरग्रेषुवो अग्रेगुवोऽग्रं इम यज्ञ नयनाग्रं यज्ञ-

पतिं धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये युयमिन्द्रमवृणीध्वं
 वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थाग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीपोमाम्याध
 शुन्यध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अवधूतध्वं रक्षोऽवधूता
 अरांतयोऽदित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वैत्त्वधिषव-
 णमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वर्ग्वेत्त्वग्नेस्तनूरसि वाचो
 विसर्जनं देवर्षीतये त्वा गृह्णाम्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं
 देवैभ्यो हव्यध्वं सुशमिं शमिष्वेपमा वृदोर्जमा वद शुमद्वदत
 वयध्वं संघातं जेष्म वर्षष्टदमसि प्रति त्वा वर्षष्टदं वेत्तु परा-
 पूतध्वं रक्षः परापूता अरांतयो रक्षसां भागोऽसि वायुर्वो वि-
 विनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु (२) ॥

पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अवधूतध्वं रक्षोऽवधूता अरांतयोऽदित्यास्त्वर्गसि प्रति
 त्वा पृथिवी वैत्तु दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्या-
 स्त्वर्ग्वेत्तु धिपणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु
 धिपणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वषामि धान्यमसि
 धिनुहि देवान्प्राणाय त्वाऽणनाय त्वा व्यानाय त्वा
 दाघामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रति गृह्णातु (१) ॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

धृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छापायेऽग्निमामादं जहि निष्क्रुशदध्वं.

सेधाऽऽदेव्यजं वह निदग्धं रक्षो निदग्धा अरातयो ध्रुव-
 मसि पृथिवीं दृष्ट्वाऽऽयुर्दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजातान्स्मै
 यजमानाय पर्यूह धर्मस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा प्राणं दृष्ट्वापानं
 दृष्ट्वा सजातान्स्मै यजमानाय पर्यूह धरुणमसि दिवं दृष्ट्वा
 चक्षुः (१) दृष्ट्वा श्रोत्रं दृष्ट्वा सजातान्स्मै यजमानाय
 पर्यूह धर्मसि दिशो दृष्ट्वा योनिं दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजा-
 तान्स्मै यजमानाय पर्यूह चित्तं स्य प्रजाम्स्मै रुधिमस्मै
 सजातान्स्मै यजमानाय पर्यूह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं
 यानि धर्मे कृपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
 व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् (२) ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सं वषामि समापो अद्भिरग्मतु समोपघयो रसेन सध्वं
 रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमन्धः परि प्रजा-
 ताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यमये त्वाऽ-
 ग्रीपोमाभ्यां मुखस्य शिरोऽसि धर्मोसि विश्वायुरुह प्रयस्वोरु
 त यज्ञपतिः प्रथतां त्वचै गृह्णीष्वान्तरिक्षं रक्षोऽन्तरिक्षा
 अरातयो देवस्त्वां सविता श्रयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते
 तनुवं माऽति घाग्रे हव्यं रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृच्यस्वैक-
 तां स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा (१)

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

आ देव इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा
 वायुरसि तिग्मतेजाः पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा
 हिष्ठसिपमपहतोऽरुहः पृथिव्यै व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते
 द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽरुहः पृथिव्यै
 देवयजन्यै व्रजम् (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान
 देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि यं च
 वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽरुहः पृथिव्या अदेवयजनो
 व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां
 परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा
 (२) मौगरुहस्ते दिवं मा स्कान्वमवस्त्वा परि गृहन्तु
 गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वा परि गृहन्तु त्रैष्टुमेन छन्दसाऽऽदि-
 त्यास्त्वा परि गृहन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य सवितुः सुवे
 कर्म कृण्वन्वि वेधम कुतमभ्युसदनमस्पृतश्रीरसि धा असि
 च्वेधा अस्युर्वी चाभि वस्वी चासि पुरा क्रुरस्य त्रिष्टुपो
 विरशिशुद्रादाय पृथिवीं जारद्वानुर्गमैर्यञ्चन्द्रमसि स्वधा-
 भिस्तां धीरांसो अनुहृषं यजन्ते (३)

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

मत्युष्टं रतः मत्युष्टा अरांतयोऽग्नेवस्तेजिष्ठेन तेजसा

निष्टृपामि गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसा६७ स
माग्निं वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं
वाजिनीं त्वा सपत्नसा६८ सं माज्मर्याशासाना सौमनसं
प्रजा७ सौभाग्यं तनूम् । अग्रेरनु व्रता भूत्वा सं नक्षे सुकृताय
कम् । सुप्रजसंस्त्वा वय७ सुपत्नीरुपं (?) सेदिम । अग्रे
सपत्नदम्भेनमदब्धासो अदाभ्यम् । इमं वि व्यापि वरुणस्य
पाशं यमवद्घोत सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके
स्योनं मे सह पत्यां करोमि । समायुषा सं प्रजया समग्ने
वर्चसा पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं गच्छु समात्मा तनुवा मम ।
महीनां पयोऽस्योपधीना७ रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निः
(२) वषापि महीनां पयोऽस्योपधीना७ रसाऽदब्धेन त्वा
चक्षुपाञ्चक्षे सुप्रजास्त्वाय तेजोऽसि तेजोऽनु मेद्यग्निस्ते तेजो
मा वि नैदग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजु-
पेयजुषे भव शुक्रममि ज्योतिरसि तेजोऽसि देवो वः सवितो-
त्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः मूर्धस्य रुद्रिभिः शुक्रं त्वा
शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा
ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिपि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे
गृह्णामि (३)

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

તૈત્તિરીય-સંહિતા-પાઠવિશેષ

પ્રથમ અધ્યાય

[સૂચના—આં તૈત્તિરીય સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં આવેલા પાઠાંતર અત્રે આપવામાં આવ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રભાગો ( ) ગોળ કોંસમાં આપેલા હોઈ તે કોંસની ખડારનો ક્રમાંક તૈત્તિરીય સંહિતાના ક્રમાંકનો સૂચક છે એમ સમજવું. અહીં પણ થોડોક પાઠભેદ ધરાવતા મંત્રભાગ ઓછા અક્ષરમાં અને તદ્દન નવીન મંત્રભાગ બહુ અક્ષરમાં લખવામાં આવ્યા છે.]

(૧-૨) ૪ ઉપાયયઃ સ્થ । (૪-૫) ૫-૬; (૬) ૭ અગ્નિયાઃ ।
 (૭) ૮ દેવભાગમ્ । ૯ કર્ગસ્વતીઃ, ૧૦ પયસ્વતીઃ । (૮-૧૨) ૧૧-૧૫;
 ૧૬ રુદ્રસ્ય દેતિઃ, ૧૭ પરિ ચો વૃણક્તુ । (૧૨-૧૫) ૧૮-૨૦;
 ૨૧ યજ્ઞસ્ય યોપદસિ । (૪૦-૪૧) ૨૨-૨૩; ૨૪ પ્રેયમગાદ્વિપળા
 યર્હિરચ્છ મનુના કૃતા સ્વધયા ચિતશ ત આ વહન્તિ કથયઃ
 પુરસ્તાદેવેભ્યો જુષ્મિદ યર્હિરાસદે । ૨૫ દેવાનાં પરિવૃત-
 મસિ । (૨૬) ૨૬; ૨૭ દેવયર્હિર્મા ત્યાઽન્ધક્ । ૨૮ મા
 તિર્યવર્પ્ય તે રાધ્યાસમ્ । ૨૯ આચ્છેત્તા તે મા રિપમ્ । ૩૦
 દેવયર્હિઃ શતયલ્શં વિ રોદ । ૩૧ મહસયલ્શા વિ થયં રુદેમ ।
 ૩૨ પૃથિવ્યાઃ સંપૃચઃ પાદિ । ૩૩ સુસંમૃતા ત્યા સંભરામિ ।
 (૨૭૮) ૩૪; ૩૫ ઇન્દ્રાણ્યે સંનદનમ્ । ૩૬ પૂષા તે પ્રન્ય
 પ્રગ્નાતુ । ૩૭ સ તે માઽઽસ્યાત્ । ૩૮ ઇન્દ્રસ્ય ત્યા વાહુભ્યા-
 મુચચ્છે । ૩૯ વૃદસ્પતેર્મૂર્ધ્ના દરામિ । (૪૫ાદ૪) ૪૦ ઉર્વન્તરિક્ષં-
 મન્નિદિ । ૪૧ દેવંગમમસિ । (૭૬-૭૭) ૪૨; (૧૯) ૪૩; ૧૭)
 ૪૪; (૧૮) ૪૫; (૨૦) ૪૬; (૨૧) ૪૭; (૨૨) ૪૮; (૨૪) ૪૯.
 વત્સનાં પવિત્રમશ્વિ જાતધારમ્ । (૨૫) ૫૦ વત્સનાં પવિત્રમશ્વિ મહત્રધારં ।

५१ हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
 धावापृथिवीभ्याम् । (२८) ५२; ५३ सा विश्वव्यचाः । (१९)
 ५४; ५५ सं पूच्यध्वम् । ५६ कृतावरोरुर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा
 धनस्य सातये । ५७ सोमेन त्वाऽऽतनन्मि । ५८ इन्द्राय
 दधि । (३२) ५९ विष्णो हव्यं रक्षस्व । (३८) ६०; ६१ देवेभ्यः
 शक्यं । (३१) ६२ वेपाय त्वा । (४०) ६३; (४१) ६४; (४५)
 ६५; (४६) ६६; (४७) ६७; (४८) ६८ (४९) ६० त्वं देवानामसि
 सन्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं बहिनमं देवहुतमम् । (५०) ७०; (५१) ७१;
 (२५) ७२; ७३ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे । (१४५) ७४;
 (१४८) ७५; ७६ मा त्वा हिंसिषम । (५४) ७७; (१५२) ७८
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् (निर्बपामि) ।
 (५८) ७९ अग्नये जुष्टं निर्बपामि । (५९) ८० अग्नीषोमाभ्यामिदम् ।
 ८१ देवानामिदम् । ८२ उ नः सह । ८३ स्फाट्यै त्वा ।
 (६१) ८४ नास्त्यै । (६२) ८५ सुशमि वि ख्येपम् । ८६ वैश्वानरं
 ज्योतिः । (६३) ८७ हन्ता दुर्याः चाशपृथिव्योः । (४४।६४) ८८
 सर्वन्तरिक्षमन्विहि । ८९ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि । (६६)
 ९० अग्ने ! हव्यं रक्षस्व । ९१ देवो वः सवितोऽपुनात्यच्छिद्रेण
 पवित्रेण घसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । (६९) ९२ आपो देवीत्येवुषो
 अग्नेषुवः । (७०) ९३ अग्न इमं यज्ञं नयत । ९४ अग्ने यज्ञपति धत्त ।
 (७२) ९५ युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये । (७३) ९६ यूषमिन्द्रकृणीत्ये
 वृत्रतूर्ये । (७४) ९७; (७५) ९८ अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम् ।
 (७६) ९९ जुन्धव्यं देव्याय कर्मणे । (७७) १००; (८०।११८) १०१;
 १०२; (८१।११९) १०३; १०४ प्रति त्वा पृथिवी येतु । (१०५)
 अधिपयणमसि घानस्पत्यम् । (८५-१२३) १०६; (८६) १०७;
 (८७) १०८; (८८) १०९; (८३) ११०; (९०।९१) १११ स इदं
 देवेभ्यो हव्यम् । ११२ सुशमि शमिष्व । (९४) ११३ इपमावद ।

११४ उज्जमाद । ११५ सुमद्वदत । (१५) ११६ वयं संगतं जेष्म ।
 (१६) ११७; (१७) ११८; (१८) ११९ परापृतं रक्षः । १२० परापृता
 अरातयो । १२१ रक्षसां भागोऽस्ति । (१९) १२२; (१००।१३०)
 १२३ देवो यः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु । (८०।११८) १२४;
 १२५; (८१।११९) १२६; १२७ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु । (१०३)
 १२८; (८५।१२२) १२९; १३० धिषणाऽस्ति पर्वत्या । १३१
 प्रति त्वा द्विधः स्कम्मनिर्वेतुः । (१२४) १३२; (१०७) १३३
 प्रति त्वा पर्वतिर्वेतुः । १३४ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्याहुभ्यां पूषणो हस्ताभ्यामधि वषामि । (१२६) १३५;
 (१२७) १३६; (१२८) १३७; (१२९) १३८; (१३०) १३९;
 (१०१) १४०; १४१ ब्रह्म यच्छ । (१०२-३) १४०-४;
 (४०-४३) १४५ निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातयः । (१०४)
 १४६; (१०५) १४७-आयुर्वेद । १४८ प्रजां दृढ, सजातानस्मै
 यजमानाय पर्युह । (१११) १४९; (१०९) १५०; १५१ प्राण
 दृढ, अपानं दृढ; १५२ [१४८]; (१०८) १५३; (११२) १५४;
 १५५ खक्षुः दृढ; १५६ धीर्ब्रं दृढ । १५७ [१४८] १५८ धर्मास्ति ।
 १५९ दिशो दृढ । १६० योनिं दृढ । १६१-१६२ [१४८];
 (११५) १६३; १६४ प्रजां अस्मै [१४८]; (११६) १६५;
 १६६ याति घर्मे कपालानि उपचिन्वन्ति वेधमः । पूषण-
 स्तान्यपि ब्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चन्ताम् । (११३) १६७;
 (१३४-१३६) १६८-१७०; १७१ अद्भ्यः परि प्रजाताः स्य ।
 १७२ समद्भिः पृच्यन्ताम् । (१३८) १७३; (१३९) १७४ अमय
 त्वा अग्नीषोमाभ्याम् । १७५ मयस्य शिरोऽस्ति । (२९; १२१)
 १७६; (१४२-१४४) १७७; १७८; (१४१) १७९ त्वचं गृहीष्य ।
 (४०-४३) १८० अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः । (१४६) १८१;
 (१४५) १८२ अग्निस्ते तनुवं माऽति धाक् । (६६) १८३; १८४ सं

ब्रह्मणा पृच्यस्व । (१५१) १८५-१८७; १८८ आददे । (१५४)
 १८९; (१५५-५६) १९०-९१; (१५८) १९२; (१६२) १९३
 अपहतोऽरुः पृथिव्यै । (१५९-१६१) १९४ १९६; (१६०) १९७
 [१९३ वत] ; (१५८-१६२) १९७-२०५; (१६४) २०६ अरुहन्ते
 दिवं मा स्कान् । (१६७-१६८) २०७-२०८ वसव स्तगं रुद्रास्तगं ।
 २०९ देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसः । २१०
 ऋतमसि ऋतसदनमसि, ऋतश्रीरसि । (२११) धा अनि ।
 (२१२) स्वधा असि । (२१३) उर्वी चासि । (२१४) यर्वा
 चासि । (१७१) २१५; (१७४) २१६ प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।
 अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठ मा निर्मृक्षम् । (१७५)
 २१७; २१८ घाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षम् ।
 (१७७) २१९.....आशासाना सोमनसं प्रजां सौभाग्यं तनुम् ।
 २२० अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नद्ये सुकृताय कम् । सुप्रजास्त्वा
 यय सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धसो अदा-
 भ्यम् । इम विद्यामि वरुणस्य पाशं यमवधीत सविता
 सुकेतः । २२१ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह
 पत्न्या करोमि । २२२ समायुषा सं प्रजया समग्ने यर्चसा
 पुनः । २२३ सं पत्नी पत्न्याऽहं गच्छे समान्मा तनुया मम् ।
 (१३२) २२४; २२५ ओषधीनां रसः । २२६ तस्य तेऽक्षीय-
 माणस्य निर्वपामि । (१३२) २२७; २२८ [२०५] ; (१८१)
 २२९ अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय । (१८५) २३०;
 २३१ तेजोऽनुप्रेक्षीः । २३२ अग्नेस्तेजो मा घिनैन् । (१८२-
 १८३) २३३; (१८३-१८६) २३४-२३८.....शुक्रं त्वा शुक्रा
 भ्यां...ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्विस्त्वाऽर्विपि...गृह्णामि ।

કાણે સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ-મંત્રોના વિચાર

આત્મજ્ઞાન

આત્મજ્ઞાન આપણું એ આ મંત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં નીચેના મંત્રો દ્વારા અપાયું છે:—

(૧૩૨) વેદોઽસિ વેદ એન ત્વં દેવ વેદ દેવેભ્યો વેદોભયઃ । તેન મદ્યં વેદોભય ॥—

કાણે ૧ । ૭ । ૫; વાં ૫૦ અં ૨ । ૨૧.

અર્થાત્—(ત્વં વેદઃ ળસિ) માને ‘ ત્વં ’ જ્ઞાન છે. હે વેદેવ માને હે જ્ઞાનમય દેવ ! (એન દેવેભ્યઃ ત્વં વેદઃ અમયઃ) એના યોગે જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે ત્વં જ્ઞાનરૂપ બન્યો છું. (તેન મદ્યં વેદઃ ભય) તે જ શક્તિથી ત્વં મારે માટે જ્ઞાનરૂપ બન ! ”

હવે આત્મા એ જ્ઞાન, સ્વરૂપ જ છે. તે જ્ઞાનનો દેવ છે. એની શક્તિના પીઠબળે જ સકળ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાની જ્ઞાનમહાશક્તિ ક્રિયાઓ ચોખ્ખી રીતે કરી શકે છે. આત્માની અંદર રહેલી આ શક્તિ માતા જ્ઞાનને વિકસાવવાને અને પ્રગટ કરવા કિંવા ગંભીર બનાવવાને કારણજૂત થાઓ: આવો બાવ આ મંત્રનો છે.

આ મંત્ર વાજસનેયી સંહિતામાં અધ્યાય બીજાના ૨૧ મા ક્રમાંકે આવેલો છે. તે જ આ કાણે સંહિતામાં પહેલા અધ્યાયમાં સેવામાં આબો છે. આ મંત્રની પુલના કરવા માટે વાજસનેયી સંહિતાના ૧૮૭, ૧૨૫, ૧૨૧, ૧૨૪ નંબરના મંત્રભાગો

જુઓ. એ મંત્રો મૂળ અર્થવિભાગમાં તેમજ છેવટના વિવરણ-
વિભાગમાં પણ આવેલા છે. તે બંને ઠેકાણે વાચકોએ અવશ્ય
જોઈ લેવા. એવા પ્રકારની શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી છે; અને
તે પ્રકટ થઈ એટલે આખી પૃથ્વીનો પણ રક્ષક તે બની શકે છે.
આ સંબંધમાં નીચેનો મંત્રભાગ જુઓ:—

(૧૫૭) પૃથિવ્યૈ વર્મોઽસિ ।

યાને—“ આ પૃથ્વીને કિંવા માતૃભૂમિને તું બખ્તરની માફક
રક્ષવાવાળો છે. ” મનુષ્ય એકલો પડ્યો, એને કાંઈતું પીઠબળ ન
મળે તેથી કદાચ તે છેક જ મથુત્રીમાંથી નીકળી જતો નથી. તે
જો પોતાની આત્મશક્તિ વિકસાવે તો તે રાષ્ટ્રનો રક્ષક બની શકે
છે એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતિનું પણ કલ્યાણ
સાધવાને સમર્થ બને છે. પરંતુ વાત ત્યાં છે કે એ આંતરશક્તિનો
વિકાસ જોણે તેણે ઉત્તમ નિયમોના પાલનપૂર્વક કરી લેવાનો
રહે છે. તેમજ—

(૧૮૯) યસ્તે પ્રાણ. પશુપું પ્રવિષ્ઠો દેધાનાં વિષ્ઠા-
મનુ યો વિતસ્થે । આત્મન્યા મ્સોમ ઘૃતધાન્ દિ મૃત્યર્મિ
ગચ્છ સ્વર્યજમાનાય વિન્દ ॥ કાં ૧ । ૧૦ । ૫.

અર્થાત્—તારી પ્રાણશક્તિ પાશવી અવયવોમાં જે પ્રવિષ્ટ
ચયેલી છે, અને જે દૈવી અવયવોનાં સ્થાનોમાં ખામ કરીને રહેલી
છે, તે શક્તિના યોગે તું આત્મન્યાન કહેતાં આત્મિક બળવાળો
થઈ, અરે ઓ સોમશક્તિવાળો પુરુષ । તું (ઘૃતધાન્ દિ મૃત્યા
યાને) રોહાણ પણ થઈને (અર્મિ ગચ્છ) તેજસ્વી દેવતા પાસે જ,
અને (યજમાનાય સ્વઃ વિન્દ) જે આત્મયજ્ઞ કરે છે તેને તેજ
કિંવા પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરાવી દે. ”

તૈત્તિરીય સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ—મંત્રોનો વિચાર

વાળસતેથી સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલા ઉપદેશ-વચનો કરતાં તૈત્તિરીય સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં જે વધારાના ઉપદેશવચન છે, તેનો વિચાર અત્રે કરીએ છીએ:—

આત્મજ્ઞાન

(૨૧૦) ઋતં અસિ, ઋત સદનં અસિ, ઋત ઘ્નીઃ અસિ ।

(૨૧૧-૨૧૪) ધ્માઃ અસિ, સ્વધા અસિ, ડર્ધો ઘાસિ, ઘસ્વી ઘાસિ ।

(૧૭૫) મસ્યસ્ય શિરોઽસિ । (૧૫૮) ધર્મ અસિ ।

અર્થાત્ કે—“ હું સત્ય છે, સત્યનું મૂળ સ્થાન છે, સત્યથી પ્રાપ્ત થનારી શોભા છે, હું ધારક છે, પોતાને ધારણ કરનારો છે, તારી શક્તિ મદાન છે, સર્વને વસાવવાવાળી શક્તિ તારી છે. સકળ યજ્ઞોમાં મુખ્ય હું છે, હું ધર્મ કહેતાં ધારક ગ્રણ્યવાનો છે. ”

આત્મા એ સત્ય સ્વરૂપ છે, સત્યનું આદિ સ્થાન છે, અને સત્યનિષ્ઠાથી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. તે જ બધાંનો ધારણ કર્તા છે. પોતાની નિજશક્તિ વડે તે સર્વને ધારણ કરે છે. તેથી તેની શક્તિ મદાન છે એમ કહેવાય છે. ઇતર સર્વ પદાર્થોને વસાવનાર એટલે કે ગોચ્ય સ્થાન સ્થાપનાર તેની જ શક્તિ છે. અર્થાત્ કે આત્માને આધારે જ બધું પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર રહ્યું છે. બધાં કર્મો અને ઉદ્દેશોને, અને નિમિત્તે જ કરવામાં

આવે, છે, કારણ કે સર્વ ધર્મોત્તુ' મૂળે એની 'જ' અંદર છે. એવો આ મંત્રોનો બાવ છે. આ મંત્રોનો, વિચાર કરતાં આત્માની શક્તિનો બોધ મળે છે, તેથી આ મંત્રો આત્મજ્ઞાન દેનારા છે. આ ઉપદેશમંત્રો સાથે વિવરણવિભાગમાં આપેલા વાજસનેયી મંત્રોની અત્રે, સરખામણી કરી જોવી. 'શુશ્રુ અને ઈર્મ', અધ્યાત્મજ્ઞાન, ધારકશક્તિ, જ્ઞાન અને વાણી 'એ મયાળાં નીચે આપેલા મંત્રભાગોની સરખામણી ખાસ કરીને, વાચકોએ અત્રે કરવી.

સંવર્ધન

(૧૪૧) બ્રહ્મ યજ્ઞઃ । (૧૮૫) બ્રહ્મણા સ પૃચ્ચસ્વ ।
 (૧૪૭) આયુ દંદ । (૧૪૮) પ્રજાં દંદ ।
 (૧૫૧) પ્રાણં દંદ અપાન દંદ । (૧૫૫) ચક્ષુઃ દંદ ।
 (૧૫૬) શ્રોત્રં દંદ । (૧૫૬) દિશો દંદ । (૧૬૦)
 યોર્નિ દંદ । (૮૭) સ્ફાત્યૈ ત્વા ।

અર્થાત્—“ જ્ઞાન આપ. જ્ઞાનથી યુક્ત થા. આયુ, પ્રજા, પ્રાણ, અપાન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, દિશા અને યોનિ કહેતાં ઉત્પત્તિસ્થાન એમનું સંવર્ધન કર. કારણ વિસ્તાર પામવા સાર જ તને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ”

મતલબ કે, હે મનુષ્ય ! તું જ્ઞાન મેળવ અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કર. તારી પોતાની અંદરની પ્રાણાદિ અને ચક્ષુરાદિ સઘળી શક્તિ-ઓની વૃદ્ધિ કર. સર્વોત્તમુખી ઉન્નતિ કર. કોઈ પણ દિશા અપરિપક્વ કિંવા કાચી સ્થિતિમાં ન રહે એવું કર. સર્વ બાજુએ સંમુખિકાસ થાય એવી યોજના કર. વિકાસ પામવા માટે જ તને મનુષ્યદેહ મળ્યો છે, એ રખે વિસરતો ! ” આ જ આશય આ મંત્રભાગોમાં થોડા શબ્દોની અંદર કહેવામાં આવ્યો છે.

તાત્પર્ય કે, આપણા અંદરની પ્રાણશક્તિ કર્મેન્દ્રિયોને જોમ પોષે છે, તેમજ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ પોષે છે. એવી એ દિવ્ય પ્રાણ-શક્તિ વડે યાને પ્રાણ્યાયામપૂર્વક પ્રાણોપાસના કરીને પોતાનું આત્મિક બળ મનુષ્યે વધારવું, અને અંતરરથ સૌમ્ય શક્તિથી યુક્ત યાને અંતરની શાંતિવાળા તથા સ્નેહભાવવાળા થવું તે આત્મસમર્પણ કરનારાઓને સહાયભૂત થવું. એવું કરવામાં આવશે એટલે—

(૧૪૫) અન્તરિત્તે રક્ષઃ અન્તરિતા અરાતવાઃ ।

યાને—“ સર્વ શત્રુઓ દૂર થઈ જશે અને ફરીને પાછા પાસે આવશે નહિ. ” મનસળ કે, શરીરની અંદર પ્રાણશક્તિને વધારે થતાં રોગાદિ શત્રુઓ દૂર થાય છે અને શાન્તિ તથા સ્નેહભાવની વૃદ્ધિ કરવાથી સુમાજ તથા રાષ્ટ્ર મધ્યેના દુસ્મનો પણ પલાયન કરી જાય છે. મનુષ્યની વર્તણૂક માટેનો આ નિયમ સદૃઢ કાષ્ઠએ લક્ષમાં રાખવા જોવો છે. મનુષ્યમાત્રે આ બધી—

(૧૭૮) હન્દ્રાણ્યૈ સંનહનમ્ । કહેતાં,

“ ઇન્દ્રિયો માટે પ્રયાત્ન ” કરવો જોઈએ. ‘ હન્દ્ર ’ શબ્દનો વિચાર ૭, ૩૧, ૭૨ અને ૭૩ માં નોંધરના મંત્રભાગોની દ્વિપ-ણીઓમાં કરવામાં આવેલો હોય તે આ ઠેકાણે જોઈ જવો. હન્દ્ર એ આ આત્મા છે. તેની આત્મશક્તિને ‘ હન્દ્રાણી ’નું નામ અપાયું છે. એ આત્મશક્તિ યાને હન્દ્રાણી આપણી અંદર વધે વા વિકસે તે માટે (સં-નહન) તત્વતોડ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. હન્દ્ર એ અંતરનો પ્રેરક છે, તેથી એનાં નિવરણોદિ સાધવાને ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે હન્દ્રની શક્તિ જે ઠેકાણે અનુભવવામાં આવે છે, તે હન્દ્રને હન્દ્રિય કહેવામાં આવે

છે. આ સર્વ કેન્દ્રોમાં ઇન્દ્રની જે શક્તિ અહોરાત્ર વિલસે છે, તેને 'ઇન્દ્રાણી' એટલે કે ઇન્દ્રની કિંવા આત્માની શક્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્મિક શક્તિ તે આ જ અને તેનો જ વિકાસ આપણી અંદર થાય તેટલા ખાતર સદાના ધર્મોમાં અનુષ્ઠાનો બતાવવામાં આવ્યા છે.

આ મુજબ કાવ્ય સંહિતાના પાઠભેદોનો સાર છે. હવે આપણે તૈત્તિરીય પાઠાન્તરોનો અર્થ વિચારીશું.

તૈત્તિરીય સંહિતામાં આવેલાં વધારાના

ઉપદેશ—મંત્રોનો વિચાર

વાલ્મીકી સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલાં ઉપદેશ-વચનો કરતાં તૈત્તિરીય સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં જે વધારાનાં ઉપદેશવચન છે, તેનો વિચાર અત્રે કરીએ છીએ:—

આત્મજ્ઞાન

(૨૧૦) ઋતં અસિ, ઋત સદનં અસિ, ઋત ઘીઃ અસિ ।

(૨૧૧-૨૧૪) ધ્વાઃ અસિ, સ્વધા અસિ, ડર્ધાં ઘાસિ, ઘસ્વી ઘાસિ ।

(૧૭૫) મણસ્ય શિનોઽસિ । (૧૫૮) ધર્મ અસિ ।

અર્થાત્ કે—“તું સત્ય છે, સત્યનું મૂળ સ્થાન છે, સત્યથી પ્રાપ્ત થનારી શોભા છે, તું ધારક છે, પોતાને ધારણ કરનારો છે, તારી શક્તિ મહાન છે, સર્વને વસાવવાવાળી શક્તિ તારી છે. સકળ યજ્ઞોમાં મુખ્ય તું છે, તું ધર્મ કહેતાં ધારક ગ્રાહ્યવાળો છે.”

આત્મા એ સત્ય સ્વરૂપ છે, સત્યનું આદિ સ્થાન છે, અને સત્યનિષ્ઠાથી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. તે જ બધાનો ધારણ-કર્તા છે. પોતાની નિબળશક્તિ વડે તે સર્વને ધારણ કરે છે. તેથી તેની શક્તિ મહાન છે એમ કહેવાય છે. ઇતર સર્વ પદાર્થોને વસાવનાર એટલે કે યોગ્ય સ્થાન સ્થાપનાર તેની જ શક્તિ છે. અર્થાત્ કે આત્માને આધારે જ બધું પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર રહ્યું છે. બધાં કર્મોં એને ઉદ્દેશીને, એને નિમિત્તે જ કરવામાં

આવે છે, કારણ કે સર્વ ધર્મોનું મૂળ એની 'જ' અંદર છે. એવો આ મંત્રોનો ભાવ છે. આ મંત્રોનો વિચાર કરતાં આત્માની શક્તિનો બોધ મળે છે, તેથી આ મંત્રો આત્મજ્ઞાન દેનારા છે. આ ઉપદેશમંત્રો સાથે વિવરણવિભાગમાં આપેલા વાજસનેયો મંત્રોની અત્રે સરખામણી કરી જોવી. 'ગુણ અને કર્મ', અધ્યાત્મજ્ઞાન, ધારકશક્તિ, જ્ઞાન અને વાણી ' એ મથાળાં નીચે આપેલા મંત્રભાગોની સરખામણી ખાસ કરીને વાચકોએ અત્રે કરવી.

સંવર્ધન

- (૧૪૧) ઘણ ચક્ષુ । (૧૮૫) ઘણા સં પૃચ્યસ્વ ।
 (૧૪૭) આયુ દંદ । (૧૪૮) પ્રજાં દંદ ।
 (૧૫૧) પ્રાણ દંદ અપાન દંદ । (૧૫૫) ચક્ષુઃ દંદ ।
 ૬૪ (૧૫૬) શ્રોત્રં દંદ । (૧૫૯) દિશો દંદ । (૧૬૦)
 યોનિં દંદ । (૮૩) સ્ફાત્યૈ ત્વા ।

અર્થાત્—“ જ્ઞાન આપ. જ્ઞાનથી યુક્ત થા. આયુ, પ્રજા, પ્રાણ, અપાન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, દિશા અને યોનિ કહેતાં ઉત્પત્તિસ્થાન એમનું સંવર્ધન કર. કારણ વિસ્તાર પામવા સાર જ તને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ”

મતલબ કે, હે મનુષ્ય ! તું જ્ઞાન મેળવ અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કર. તારી પોતાની અંદરની પ્રાણાદિ અને ચક્ષુરાદિ સધળી શક્તિ-ઓની વૃદ્ધિ કર. સર્વતોમુખી ઉન્નતિ કર. કોઈ પણ દિશા અપરિપક્વ ઠિવા કાચી સ્થિતિમાં ન રહે એવું કર. સર્વ બાજુએ સંમવિકાસ થાય એવી યોજના કર. વિકાસ પામવા માટે જ તને મનુષ્યદેહ મળ્યો છે, એ રખે વિસરતો ! ” આ જ આશય આ મંત્રભાગોમાં થોડા શબ્દોની અંદર કહેવામાં આવ્યો છે.

(૩૯) બૃહસ્પતેર્મૃગાં દરમિ ।

(૫૩) સા વિશ્વવ્યાચા ।

વાને—“ બૃહસ્પતિના મસ્તક વડે કહેતાં જ્ઞાન વડે હું સર્વ મેળવું છું. એ જ્ઞાનશક્તિ વિશ્વવ્યાપક છે. ” ‘ જ્ઞાન એ દેવાનાં બૃહસ્પતિ: ’-શાં બ્રાં ૩ । ૨ । ૨. બ્રહ્મ એટલે કે જ્ઞાન એવું જ નામ બૃહસ્પતિ છે. એ જ્ઞાનથી સર્વ કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; કારણ કે જ્ઞાનશક્તિ જ સકળ વિશ્વને વ્યાપી બેનારી શક્તિ છે.

વાજસનેયી સંહિતાના ૨૮ થી ૩૦ નંબરના મંત્રોમાં ‘ આયુ, કર્મ અને ધારણા ’ એ ત્રણ શક્તિઓ સૂચિત થયેલી છે, તેની સાથે જ આ ‘ જ્ઞાનશક્તિ ’ને સ્થાન આપવું જોઈએ. કારણ, આ શક્તિની ગેરહાજરીમાં બીજી શક્તિઓથી થવો જોઈએ તેટલો ફાયદો થશે નહિ. આ જ્ઞાનશક્તિવું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એને અત્રે વિશ્વવ્યાપક કહી છે. જ્ઞાનનો ખપ બધે જ પડે છે એ આ પરથી ખુલ્લું સમજામ છે. જ્ઞાન થકી જ મનુષ્ય સકળ જંધનોમાંથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્રતાને મેળવી શકે છે. ‘ મનુષ્યના સકળ વ્યવહારોમાં જ્ઞાન જેટલું મહત્ત્વ બીજા કશાવતું નથી, એ વાત જોઈએ જ ન વિસરવી.

મિત્રદષ્ટિ

જ્ઞાનની સાથે મિત્રદષ્ટિની પણ બહુ જરૂર છે. સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્રદષ્ટિએ વ્યવહાર રાખવો એ બહુ ફાયદાની વાત છે. આ સંબંધમાં આ મંત્રો જોવા જેવા છે:—

(૭૬) મા ત્વા દિસિષમ ।

(૭૭) મિત્રસ્ય ત્વા ચક્ષુષા પ્રેક્ષે ।

વાને—“ તને મારા તરફથી કંઈ દુઃખ ન પડે; હું તને સેવની દૃષ્ટિએ જોઉં છું. ”

દરેક મનુષ્ય જો આ જો વાક્યો ધ્યાનમાં રાખીને વર્તે, તો સમગ્ર માનવસમાજના કલ્યાણને વેગ મળ્યા સિવાય રહે જ નહિ.

જ્ઞાનીઓના કામલા

જ્ઞાની મહાત્માઓ દેવા પ્રકારનું આચરણ રાખે છે, તે જોતાં રહેવું અને તેવા પ્રકારનું આચરણ પોતે રાખવું. આ સંબંધમાં સૂચના આપનારો મંત્રભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨૦૬) દેવસ્ય સવિતુઃ સર્વે કર્મ કૃણવન્તિ વંધસઃ ।

એટલે કે, “ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા દેવની આ સૃષ્ટિ વિષે જ્ઞાની બોલ પોતાનું કામ કરતાં રહે છે. ” તેવી જ રીતે બીજાં-જોએ પંથ કરવું. એટલે પ્રમાણનું જોર ફાવશે નહિ. સકળ સૃષ્ટિ એ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિ હોઈ તેમાં આપણે જે કર્યો કરીએ છીએ, તે પ્રભુ પોતે નિહાળે છે. “ પ્રભુની બધી બહાર આપણાથી કંઈ જ કરી શકાતું નથી: ” એવી ભાવનાપૂર્વક પુષ્કળ સાવધાનીથી જ્ઞાની બોલો કાર્ય કરતા રહે છે, તેથી કરી તેમને હાથે ઝાઝો પ્રમાદ થવા પામતો નથી. બીજા બધા બોલો પણ તેમનું અનુકરણ જો કરશે, તો તેઓ પણ તેવી જ નિર્દોષ રીતે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન બનશે, એ નિઃસંદેહ. મનુષ્યે મનમાં એવી ઇચ્છા કરવી કે—

(૧૧) દેવેમ્યઃ શકેયમ્ । (૮૬) વૈશ્વાનરં વ્યોતિઃ ।

વાને—“ દેવતાઓ પ્રીત્યર્થે ચોગ્ય કર્યો કરવાને અમે સમર્થ થઈએ, અને અપિહ, વિશ્વમાં મુખ્ય એવી જે જ્યોતિ છે તે અમારી આગળ પ્રકટે. ”

મનુષ્યના દિલમાં આ ધ્યેય જો જન્યુંત રહેશે, તો તેને હાથ કદી જ ખરાબ કૃત્ય થશે નહિ. મનુષ્યને હમેશાં સન્માર્ગ પર નેમીના રાહ પર-રાખવાને આ આદેશ ઉત્તમ સહાયકતા નીવડે તેમ છે. એટલે કહ્યું છે કે—

(૧૧૫) યુમત્ વદત્ । કહેતાં,

“ તેજસ્વી વાણી વદો. ” વાણી એવી વદંવી કે તેથી તેજ, બળ અને ઉત્સાહમાં બરતી થાય. ઉત્સાહમાં એટલા આવે યાને ઉત્સાહ મોજો પડે એવા વચન કદાપિ ઉચ્ચરવાં નહિ. આ ઉપદેશ આખાલટ્ટ સધળાંએ લક્ષમાં લેવાજોગ છે. એ જ પ્રમાણે—

(૨૧૮) ઘાઘં પ્રાણં વ્યહુઃ ઓઞં પ્રજાં યોનિં માં નિમૃક્ષમ્ ।

યાને—“ વાણી, પ્રાણ, યજુઃ, ઓઞ કહેતાં ઠાન, સંતતિ, તથા યોનિ ધૃત્યાદિની ક્ષોધતાં વા મંદતા યાય એવું કશું જ હું કરતો નથી. ” આ બધી આંખણી શક્તિઓ હોઈ તેમની વૃદ્ધિ અથવા ઉન્નતિ થવી જોઈએ. કારણ કે—

(૨૧૯) આશાસના સૌમનસં પ્રજાં સૌભાગ્યં તન્મ્ । કહેતાં,

“ હું ઉત્તમ મન, સારી સંતતિ, ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને સુદૃઢ શરીરની અપેક્ષા રાખું છું. ” એટલા માટે મારે એમને સારી સ્થિતિમાં રાખવાની મારી ફરજ બળવવી જ રહી, એવો સંકલ્પ ફરક મનુષ્યે પોતાના મનમાં કરી લેવો ધટે. આ બાવનાથી મનુષ્ય કાર્ય કરવા જ્યાં પ્રવૃત્ત થયો, કે લાગલો તેનો ઉન્નતિમાર્ગ મોકળો બની જાય છે. તે જ પ્રમાણે વળી જુઓ—

અગ્રેરનુવ્રતા મૃત્વા સંનદ્યે સુકૃતાય કમ્ । સુ પ્રજ-

સસ્ત્વા વયં સુપત્નોરુપ સેવિમ્ । અગ્રે સપત્નદમ્બનમદ્-
વધાસો અદામ્યમ્ । इमं विदयामि वरुणस्य पाशं यमव्यनीत
सविता सुकेतुः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह

પત્યા કરોમિ । સમાયુવા સં પ્રંજયા સમગ્રે ચર્ચસા પુનઃ ।
સં પત્ની પત્યાદં ગચ્છે સમાત્માતનુવા મમ ।

અર્થાત્—‘ તેજસ્વી દેવને અનુસરતો હું સુકૃત સાર પ્રયત્ન કરું છું. ઉત્તમ સંતતિથી યુક્ત થઈને ઉત્તમ પત્ની સહિત હું તારી પાસે આવું છું. ચતુર્નુ દમન કરવાવાળા હે તેજસ્વી દેવ ! અમે દર્બાર ન જતાં અદમ્ય એવા તને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, જે બંધનો અમને જકડી રહેલાં છે તેમને બંધાને તોડી ફેડી નાખીએ છીએ. વિધાતાના મૂળ સ્થાનમાં તેમજ આ પુણ્યલોકમાં હું મારા પતિ સહિત મને સુખ મળે એવાં આચરણ કરું છું. દીર્ઘ આયુષ્ય, ઉત્તમ સંતાન અને તેજ અમને પ્રાપ્ત થાઓ ! હું ધર્મપત્ની નિજ પતિ સાથે એકરૂપ બનીને રહું છું. મારો આત્મા મારા દેહ વિશે લાભી કાળ ટકી રહો !’

આ પ્રમાણે મુખ્ય મંત્રોનો આશય છે. બીજાં ફેટલાંક વાક્યો થોડાંશ પાઠ્યો સાથે પહેલાં આવ્યાં છે અને ફેટલાંક સાવ નવીન છે, એ બંધાના બાવ સહેલાઈથી સમજાય તેવા હોવાથી આ ઠેકાણે આપવાની જરૂર નથી ગણી.

વાચકો આ પ્રથમ અધ્યાયનું મનન કરીને પોતપોતાનાં આચરણ આ મંત્રોમાં જણાવેલા ઉપદેશાનુસાર કરતાં રહી આ લોક તેમજ પરલોકનું કલ્યાણ સાધે. વેદોનો ઉપદેશ એ મનુષ્યના દૈનિક જીવનમાં ઉતારવા વાસ્તે હોઈ આચરણમાં મૂકાશે જ તો તેથી સર્વ કષ્ટનું કલ્યાણ જ ચતાર છે. એટલા માટે વાચકોએ આનું અને તેટલું વધારે મનન અને આચરણ કરતા રહેવું.

‘યજુર્વેદ’ એ ‘કર્મવેદ’ છે. એની અંદર જે ઉપદેશ છે તે પ્રત્યક્ષ આચરણમાં મૂકવા માટે જ છે, એ ક્ષેત્રએ જુલુપું નહિ.

अथर्ववेद

(कांड १ थी ५)

भांथी

वानगी

સર્વનો પિતા

સ નં: પિતા, જન્નિતા સ ઉત વન્ધુર્ધામાનિ વેદ ભુવંનાન્નિ વિશ્વા
યો દેવાનાં નામથ એક એવ તં સંપ્રશ્નં ભુવંના યન્તિ સર્વા ॥૩॥

—અથર્વવેદ ૨-૧-૩

અર્થ:—“ એ ઇશ્વર અમારા સહુનો પિતા, ઉત્પાદક,
અને બંધુ છે. તે સર્વ સ્થાનોને તથા ભુવનોને બરાબર પિછાણે
છે. એ એકલા ઇશ્વરને જ બીજા બધા દેવોનાં નામ આપવામાં
આવે છે, (યાને બીજા બધા દેવોનાં નામથી એ એક ઇશ્વરને જ
બળાય છે). બધાં ભુવનો એ પ્રશંસનીય ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાને
માટે જ ધૂમી રહ્યાં છે. ”

સાત મર્યાદાઓ

સપ્ત મર્યાદાઃ કવયસ્તતક્ષુસ્તા આમિદે કામશ્ચંડહુરો ગાત્ર ।
આર્યોદિ સ્કંભ ઉપમસ્ય નીડે પથાં વિસર્ગે ઘરુણેષુ તસ્યૌ ॥

—અથર્વર્ક ૩. ૫-૧-૬.

અર્થાત્:—“ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનોઓએ સાત મર્યાદાઓ, એટલે કે
પાપથી બચવાની બ્યવસ્થાઓ, નક્કી કરી છે. એમાંથી એકાદનું
પથ ઉલ્લંઘન કરવાથી પાપી બનાય છે. પરંતુ જે જન પોતાના
ભુવનનો આધારસ્થંભ બને છે, યાને બ્રહ્મચર્યોદિ મુનિયમોના
આસનપૂર્વક જે જન સંયમી બન્યા હોય છે, તે સમીપર્ય રૂ
પરમાત્માના સ્થાનમાં કે ન્યાં બધા માર્ગ પૂરા થઈ જાય છે,
તે ધારક સ્થાનોમાં સ્વયં સ્થિર થઈ જાય છે. ”

અથર્વવેદ સંબંધી સ્મરણીય કથન

અથર્વવેદનું મહત્વ

અથર્વવેદનાં બીજાં નામ “ બ્રહ્મવેદ, અમૃતવેદ, આત્મવેદ ” ત્રણે હોય તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે અથર્વવેદ એ આત્મજ્ઞાનનો બંડાર છે. એટલે જ કહેવાયું છે કે—

શ્રેષ્ઠો હ વેદસ્તપસોઽધિ જાતો બ્રહ્મજ્ઞાનાં હૃદયે સંવભૂવ ॥
—ગોપથ બ્રા. ૧૯.

પૃથ્વી ભૂમિષ્ઠં બ્રહ્મ યદ્ ભૃગ્વક્ત્રિસઃ । યેઽક્ત્રિસઃ સંરસઃ ।
યેઽયર્વાણસ્તદ્ગ્રેષજમ્ । યદ્ગ્રેષજં તદમૃતમ્, યદમૃતં તદ્બ્રહ્મ ॥
—ગોપથ બ્રા. ૩૪.

ચત્વારો વા ઇમે વેદા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદો બ્રહ્મવેદઃ ॥
—ગોપથ બ્રા. ૨૧૧.

અર્થાત્ કે—“ (૧) આ વેદ શ્રેષ્ઠ હોય, બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનાં હૃદયમાં પ્રકાશે છે. (૨) ભૃગ્વક્ત્રિસ એ બારે મોડું બ્રહ્મજ્ઞાન છે. અગ્નિરસ છે તે જ રસ અથવા સત્ત્વ છે, જે અથર્વા છે તે ભેષજ કહેતાં ઔષધિ વા દવા છે; જે ભેષજ છે તે અમૃત છે, અને જે અમૃત છે તે જ બ્રહ્મ છે. (૩) ઋક્, યજુ, સામ અને બ્રહ્મ એ ચાર વેદો છે. ”

આ વચનોમાં વેદને ‘ ભેષજ ’ કહેતાં રોગને નિવારનાર ઓસડ, ‘ અમૃત ’ કહેતાં મૃત્યુને દૂર કરવાનું સાધન, તથા ‘ બ્રહ્મ ’ કહેતાં પરમજ્ઞાન એ નામોએ ઓળખાવવામાં આવ્યો.

છે. આ ત્રણે શબ્દો અથર્વવેદનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે. વળી જુઓ:—

અથર્વમન્ત્રસમ્પ્રાપ્ત્યા સર્વસિદ્ધિર્ભવિષ્યતિ ॥

—અથર્વ પરિશિષ્ટ ૨-૫.

અર્થાત્ કે—“ અથર્વવેદના મંત્રોની સંપ્રાપ્તિ થકી સઘળા પુરુષાર્થો સિદ્ધ થશે. ”

આ વચન અથર્વવેદના મંત્રોનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરે છે. આ વેદમાં શાંતિક કર્મ યાને શાંતિસ્થાપનનાં કર્મ, પૌષ્ટિક કર્મ યાને પુષ્ટિ તથા બલવૃદ્ધિ વગેરેનાં કર્મ, રાજકર્મ યાને રાજ્ય-શાસન, સમાજબ્યવસ્થા વગેરે કર્મો સંબંધી આદેશ અને ઉપ-દેશ હોવાથી પ્રજાહિતની દૃષ્ટિએ આ વેદ ખાસ મહત્ત્વનો હરે છે. આ ‘સંબંધ’માં જુઓ:—

યસ્ય રાજ્ઞો જનપદે અથર્વા શાન્તિપારગઃ ।

નિવસત્યપિ તદ્રાષ્ટ્રં વર્ધતે નિરુપદ્રવમ્ ॥

—અથર્વવેદ ૪-૬.

અર્થાત્ કે—“ જે રાજાના રાજ્યમાં અથર્વવેદના જાણકાર વિક્ષાનો શાંતિસ્થાપનનાં કર્મોમાં કુશળતા રહે છે, તે રાષ્ટ્ર ઉપ-દ્રવરહિત બનીને આઝાદ બનવું રહે છે. ”

૨. અથર્વની શાખાઓ

(૧) પિપ્પલાદ, (૨) તોદ, (૩) મોદ, (૪) શૌનકીય, (૫) જાજ્ઞલ, (૬) જલ્લદ, (૭) બલવાદ, (૮) દેવદર્શ, (૯) ચારણવેદ—આ પ્રમાણે અથર્વવેદની કુલ નવ શાખાઓ છે. તેમાંથી અત્યારે પિપ્પલાદ તથા શૌનક એ બે શાખાઓની સંદિનાઓ લાયક લાગી છે, બીજીઓનો પત્તો દજ નથી લાગ્યો.

હાય લાગેલી બે સંહિતાઓના મંત્રોમાં ઘોડોગો પાઠબેદ તથા મૂકતોના ક્રમમાં પણ ભેદ જણાય છે. બીજી વ્યવસ્થા લગભગ એકસરખી છે.

૩. અથર્વવેદની વિષયસૂચિ

૧. સ્વાલોપાક:-અન્નસિદ્ધિ.
૨. મૈધાજનનમ્-શુદ્ધિ વધારવાના ઉપાય.
૩. વ્રહ્મર્ચયમ્-વીર્યરક્ષણ, અભયર્થવત વગેરે.
૪. ગ્રામ-નગર-રાષ્ટ્ર-વર્ધનમ્-ગામ, નગર, કિશોર, રાજ્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ તથા વૃદ્ધિ.
૫. પુત્રપશુધનધાન્યપ્રજાહોકરિતુરગરથાન્દોલિકાદિસમ્પત્સાધકાન્તિ-પુત્ર, પશુ, ધન, ધાન્ય, પ્રજા, સ્ત્રી, દાસી, ઘોડા, રથ, પાસખી ઇત્યાદિ ઐશ્વર્યનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય.
૬. સામ્મનસ્યમ્-જનતામાં ઐક્ય, મેળાપ, પ્રેમભાવ, સંપ વગેરે સ્થાપવા તથા જાળવવાના ઉપાય.
૭. રાજકર્મ-રાજાએ કરવાયોગ્ય કામો.
૮. શત્રુત્રાસનમ્-શત્રુને ત્રાસ ઉપગતવવાના ઇલાજ.
૯. સંગ્રામવિજય:-યુદ્ધમાં વિજય કેવી રીતે મેળવાય ?
૧૦. શસ્ત્રનિધારણમ્-શત્રુઓનાં સંઓનું નિવારણ કરવાના ઉપાય.
૧૧. પરસેનામોહનોદ્વેજનસ્તંભનોદ્ધાટનાદિનિ-શત્રુદળમાં મોહ, ભ્રમ, હિંદ્રેગ તથા બીજા ઉત્પન્ન કરવાની યુક્તિઓ, તથા શત્રુઓની દિશ્યાઓને રોકવા, તથા તેમના અધોડોને નોડવા વગેરેનાં સાધનો.
૧૨. સ્વસેનોત્સાહપરિરક્ષણામયાર્થાન્તિ-સ્વમેનાનો ઉત્સાહ વધારવાના તથા તેને નિર્ભય બનાવવાના ઉપાય.

૧૩. સંગ્રામે જયપરાજયપરીક્ષા-યુદ્ધમાં જીત મળશે કે હાર થશે તેનો નિર્ણય.
૧૪. સેનાપત્યાદિપ્રધાનપુરુષજયકર્માણિ-સેનાપતિ, મંત્રી આદિ મુખ્ય હોદ્દાઓએ વિજયપ્રાપ્તિ માટે કરવાયોગ્ય કામે.
૧૫. પરસેના સંચરણમ્-શત્રુસેનામાં ધૂસી જમ્મને છૂપી રીતે બધી માહિતી મેળવવા તથા તેમ કરીને પોતાના પર આવનાર અનિષ્ટને ટાળવાની યુક્તિઓ.
૧૬. શત્રૂત્સાદિતસ્ય રાક્ષઃ પુનઃ સ્વરાષ્ટ્ર-પ્રવેશનમ્-શત્રુઓથી લાંકી કઢાયલા પોતીકા રાજને ફરીથી સ્વરાષ્ટ્રમાં સ્થાપન કરવા માટેના ઇલાજ.
૧૭. પાપક્ષયકર્મ-પતનનાં સાધનોને ઠેવી રીતે દૂર કરવાં ?
૧૮. ગોસમૃદ્ધિકૃષિપુષ્ટિકરાણિ-ગાયે, બળદ, આદિ પશુપનત્રું પાલન તથા ખેતીવાડીની ખીલવણી કરવા સંબંધી.
૧૯. ગૃહસ્થપત્કરાણિ-ધરની શોભા વધારવા માટે ગૃહશય્યાગાર સંબંધી કામે.
૨૦. મૈષજ્યાનિ-રોગ મટાડવાની દવાઓ.
૨૧. ગર્ભાધાનાદિકર્મ-સર્વ પ્રકારનો સંસ્કારવિધિ.
૨૨. સમાજયસાધનમ્-સભામાં તથા વાદવિવાદમાં વિજય મેળવવાના તેમજ કલકંકાસ મટાડવાના ઇલાજો.
૨૩. વૃષ્ટિસાધનમ્-યોગ્ય સમયે વરસાદ લાવવાના ઉપાય.
૨૪. ઉત્પાનકર્મ-શત્રુ પર ચઢાઇ લઇ જવા સંબંધી.
૨૫. દ્વાણિજ્યલાભઃ-વેચાણુ-ખરીદીના વેપારમાં લાભ મેળવવા આગત.
૨૬. ઋણવિમોચનમ્-કરજ દેડવા આગત.
૨૭. અમિચારનિવારણમ્-નાશમાંથી બચવાના ઇલાજ.
૨૮. અમિચારઃ-શત્રુઓનો નાશ કરવાના ઉપાય.

૨૯. સ્વસ્ત્યયનમ્-દેશદેશાંતરનો મુખ્યમય પ્રવાસ.

૩૦. આયુષ્યમ્-દીર્ઘાયુષી થી રીતે થવાય ?

૩૧. ચક્ષ્યાગ આદિ-ચક્ષ્યાગ વગેરે.

ધર્ત્યાદિ ધર્ત્યાદિ અનેક બાજતોનું જ્ઞાન અથર્વવેદમાં મળતું હોવાથી એનો અભ્યાસ ખાસ ઝીણવટથી કરવાની આવશ્યકતા છે. એમાં સૂચવાયેલાં ઉપાયો તથા કર્મો મનુષ્યમાત્રના અબુદ્ધ તથા નિઃશ્રેયસને સાધનારાં હોય સમસ્ત માનવજાતિ માટે લાભદાયક છે, એમાં જરાય સંદેહ નહિ. પરંતુ અથર્વવેદનાં સૂક્તોમાંથી આ બધા વિષયોના મર્મ કેવી રીતે જાણી શકાય ને અનુભવી શકાય તે વિચારવાનું રહે છે. આ વિષયોનું જ્ઞાન મહાન અને ગંભીર હોય તે કદ્યથી જ સાધ્ય થઇ શકે એમ છે એમાં તો જરાય શંકા નહિ. એટલે વિષયના જાણુકાર પાડકો આ બાજતમાં જો પોતાનો સહકાર આપવાનું યોગ્ય જણશે તો આ ગંભીર વિષયની યથા-યોગ્ય હથાવટ થઇ તેનો આવશ્યક મર્મ મેળવવાનું મુગમ બનશે, અને એ રીતે અત્યાર સુધી બહુધા મુખત રહેલા વિષયને વિશેષ પ્રકાશમાં લાવી શકાશે. બાકી તો ફોર્મ એકલા અદુલ્લા માણસના એકાકી પ્રયત્નથી તો આ કડિલુ વિષય પર યથાયોગ્ય પ્રકાશ લાગ્યે પડી શકે.

૪. મનનો સંબંધ

અથર્વવેદ દ્વારા જે કર્મો કરવામાં આવે તે મનની એકાગ્રતા-માંથી ઉત્પન્ન થતા બળ સાથે જ કરવામાં આવે; કારણ કે આત્મા, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર વગેરે અંતઃશક્તિઓ સાથે જ અથર્વવેદનો વિશેષ સંબંધ છે, એમ નીચેના મંત્રો પરથી સિદ્ધ થાય છે:—

મનસૈવ બ્રહ્મા યત્તસ્યાન્તરં પક્ષં સંસ્કરોતિ ।

—ગોપથ બ્રા० ૩-૨.

તદ્વાચા ત્રય્યા વિથૈકં પક્ષં સંસ્કુરોતે । મનસૈવ બ્રહ્મા
સંસ્કરોતિ ॥—ઐતરેય બ્રા० ૫-૩૩.

અર્થાત્ કે — “ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ દ્વારા વાણી
પરના સંસ્કાર સિદ્ધ થઇને એક ભાગ સુસંસ્કૃત થાય છે, અને
અથર્વવેદ દ્વારા મન પર સંસ્કાર પડીને બીજો ભાગ સુસંસ્કાર-
સ્પન્ન થાય છે. ”

માનવીમાત્રમાં વાણી અને મન એ બે મુખ્ય પદો વા બાગો
છે. એ બે વડે જ માનવઉન્નતિને સાધનારા અબ્યુદય અને નિશ્ચેયસ
વિષયક કર્મો બની આવે છે.

શરીરનો રોગ દૂર કરવો હોય અગર તો રાષ્ટ્રનો વિજય
સ્પાદન કરવો હોય, તો તે કામ માનસિક સામર્થ્યથી જ સિદ્ધ
થઇ શકે છે. એથી કરીને અથર્વવેદે મનઃશક્તિની અભિવૃદ્ધિ દ્વારા
જે તે કામ તેમજ વિવિધ પુરુષાર્થ પાર પાડવાના ઉપાય બતાવ્યા છે.

૫. શાંતિકર્મના વિભાગ

સંમાજ તેમજ રાષ્ટ્રમાં શાંતિ-સ્થાપના કરવી અને ટકાવી
રાખવી એ અથર્વવેદનો મુખ્ય વિષય છે. વૈમનસ્ય, યજુતા, દ્રેષ
આદિ ભાવોને દૂર કરી દઇને મિત્રતા, એકવિચાર, સુમનસ્વિતા
વગેરે ગુણોને ખીણવવા એ અથર્વવેદનું ધ્યેય છે. એ ધ્યેયની
સિદ્ધિ કાળે અથર્વવેદનું શાંતિપ્રકરણ આપું યોગ્યું છે. એ પ્રક-
રણમાં અનેક પ્રકારની શાંતિઓની ચર્ચા થયેલી છે, જેમના નામ-
નિર્દેશ ને હેતુ પૂરવું વર્ણન નીચે આપવાનું ઉચિત મણીએ છીએ:-

૧. ધરતીકંપ, વીજળીપતન વગેરેના બચમાંથી બચવા માટે મહાશાંતિ.
૨. આયુષ્યની પ્રાપ્તિ તથા વૃદ્ધિ માટે વૈશ્વદેવી શાંતિ.
૩. અગ્નિ વગેરેના બચની નિવૃત્તિ માટે આગ્નેયી શાંતિ.
૪. રોગચાળાની નિવૃત્તિ માટે ભાગ્યેવી શાંતિ.
૫. અહવર્ચસ-જ્ઞાનતું તેજ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં આવતાં વિધેનાના નિવારણ માટે આહ્વી શાંતિ.
૬. રાજ્યવૃદ્ધિ તથા અહવર્ચસની પ્રાપ્તિ માટે અર્થોત્ ક્ષાત્ર તેમજ આહ્વિતેજની વૃદ્ધિ કરવા માટે આહુરુપત્ય શાંતિ.
૭. પ્રજનો ક્ષય ન થાય તથા પ્રજા-પશુ-ધાન્ય આદિની પ્રાપ્તિ માટે પ્રજાપાત્યા શાંતિ.
૮. શુદ્ધિ કરવાને માટે સાવિત્રી શાંતિ.
૯. જ્ઞાનસમ્પન્નતાને માટે ગાયત્રી શાંતિ.
૧૦. ધન વગેરે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે, શત્રુ તરફના બચના નિવારણ અર્થે, તથા સ્વશત્રુને નિર્મૂળ કરવા માટે આંગિરસી શાંતિ.
૧૧. પરચક દૂર થઈ સ્વરાષ્ટ્રનો વિજય થાય, તથા પોતીકાં બળ, પુષ્ટિ અને ઐશ્વર્યની અભિવૃદ્ધિ થાય તે માટે ઐન્દ્રી શાંતિ.
૧૨. રાજ્યવિસ્તાર વધારવા સારૂ માહેન્દ્રી શાંતિ.
૧૩. પોતાના ધનવૈભવનો નાશ ન થાય અને ઐશ્વર્યમાં વધારો થાય તે માટે કૌભેરી શાંતિ.
૧૪. વિદ્યા, તેજ, ધન અને આવરદાને વધારનારી આદિત્યા શાંતિ.
૧૫. અન્નભંડારમાં વધારો કરનારી વૈષ્ણવી શાંતિ.
૧૬. વૈભવ પ્રાપ્ત કરાવનારી તથા વસ્તુ-સંસ્કારપૂર્વક ગૃહાદિની શાંતિ કરનારી વાસ્તોબપત્યા શાંતિ.
૧૭. રોગ તથા આફતોનાં કષ્ટોમાંથી ઉગારનારી રૌદ્રી શાંતિ.

૧૮. વિજય પ્રાપ્ત કરાવી આપનારો અપરાજિતા શાંતિ.
૧૯. મૃત્યુનો ભય ટાળનારી યામ્યા શાંતિ.
૨૦. જળભયના નિવારણ અર્થે વારુણી શાંતિ
૨૧. વાયુનો ભય ટાળવા સાર વાયવ્યા શાંતિ.
૨૨. કુશલકાય દૂર કરવાવાળી તથા કુળની વૃદ્ધિ કરનારી સંતતી શાંતિ.
૨૩. વસ્ત્રાદિ બોગ્ય પદાર્થો તથા હુન્નરકળામાં વધારો કરનારી ત્વાષ્ટ્રીય શાંતિ.
૨૪. બાળકોને હૃદયુષ્ક કરી તેમને અપમૃત્યુમાંથી બચાવી દેવા સાર કોમારી શાંતિ.
૨૫. દુર્ગતિમાંથી ઉગારવા માટે નૈઋતિ શાંતિ.
૨૬. બળવૃદ્ધિ કરવાવાળી મારુદ્ધમણી શાંતિ.
૨૭. ધોડાઓની અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે ગાંધર્વી શાંતિ.
૨૮. હાથીઓની અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે પારાવતી શાંતિ.
૨૯. ભૂમિ સંબંધીનાં કષ્ટો દૂર કરવા માટે પાર્થિવી શાંતિ.
૩૦. સધળી જાતના બોના નિવારણ માટે અક્ષયા શાંતિ.

આ તેમજ આ પ્રકારની અનેક શાંતિઓ અથર્વવેદ દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય છે. એમનાં નામો માત્રનો પણ જો વિચાર કરવામાં આવશે, તોપણ વાયકવર્ગની ખાત્રી થવા પામશે કે મનુષ્યજીવનને સુખમય બનાવવા માટે જ એમનો ઉપયોગ નિઃસંદેહ છે. વેદમંત્રોનું મનન કરીને પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ પોતાની ઉન્નતિસાધક વિદ્યાઓ, કેવી રીતે સિદ્ધ કરતા હતા, એની કલ્પના આ શાંતિઓનો વિચાર કરવાથી આવી શકશે. કેટલીક શાંતિઓનાં નામ પરથી અમુક અમુક શાંતિની ઉત્પત્તિ કયા ઋષિને આજ્ઞારી છે તેનો પણ પત્તો મળી જાય છે. વૈદિક ધર્મને,

આપણા સમાજજીવનમાં ફરીને જીવતો જાગતો જાનાવવો હોય તો વાચકવર્ગ પણ એ દૃષ્ટિએ વિચારતો અને એ ખાસ જરૂરતું છે.

વિવિધ ઇષ્ટિઓ, યાગ, ક્રતુ, મેધ વગેરેની પણ જે યોજનાઓ વૈદિક ધર્મમાં છે, તે પણ એ જ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ સાર છે. એ બધાંની વિચારશ્રેણી કેવા પ્રકારની છે અને એની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરી શકાય એનો યથાભિતિ વિચાર આગળ કરવામાં આવશે. પરંતુ પાઠકોને પણ અમારી વિરુદ્ધિ છે કે તેઓ પણ યોતાની બુદ્ધિને આ દૃષ્ટિએ કામે લગાડે અને આ વિષયમાં જે કંઈ શોધખોળ હાથ લાગે તે પ્રકાશમાં આણે. કારણ કે એમ થશે તો જ-અનેક બુદ્ધિઓ એક વિષયમાં એકાગ્ર બનશે તો જ-આ નષ્ટપ્રાય બનેલી વિદ્યા પુનઃ પ્રકાશમાં આવી શકશે, બાકી તો તેમ થવાનો સંભવ મુદ્દલ દેખાતો નથી.

૬. મંત્રોના અનેક ઉદ્દેશ

‘ અથર્વવેદના ધોડાક મંત્રોથી આટલાં બધાં વિવિધ કર્મો કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? ’-એવી શંકા કોઈને થાય એ બનવા-જોગ છે. એના ખુલાસા તરીકે એટલું જ કહેવાનું કે વેદના મંત્રો અને સૂક્તો ‘ અનેકમુખી ’ હોય છે, એટલે એક જ સૂક્ત અને એક જ મંત્રથી અનેક ઉદ્દેશો સિદ્ધ થઈ શકે છે. મંત્રનો ઉપદેશ અર્થ એક ભાવ સૂચવે છે, અંદરનો ગૂઢ આશય કેઈક વિશેષ ઉપદેશ આપતો હોય છે, ત્યારે વર્ણા બ્યંગાર્થ શ્લેષાર્થ વગેરે અનેક રીતે અનેક ઉપદેશ પ્રગટ કરે છે. આમ હોવાથી એક જ મંત્ર તથા એક જ સૂક્ત અનેક પ્રકારના ઉપદેશ આપે છે, અને એ રીતે અનેકાનેક વિદ્યાઓ તથા અનેકાનેક કર્મોનું વેદ દ્વારા પ્રકટી-કરણ થાય છે, અને તે દ્વારા મનુષ્યનાં ઐદિક તેમજ પારલૌકિક સુખદુઃખનાં સાધનો સિદ્ધ બને છે.

૭. સૂક્તોના ગણ

અથર્વવેદનાં સૂક્તો તથા મંત્રોના ક્રેટલાક ગણુ છે, જેમના નામ " અભય ગણુ, અપરાજિત ગણુ, સાંત્રામિક ગણુ " એવે અનેક પ્રકારનાં છે. પહેલા કાંડમાં આવેલા અપરાજિત ગણુના સૂક્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ યિષા શરસ્ય પિતરં • (૧-૨)

૨ મા નો વિદ્નુ વિ વ્યાધિનઃ • (૧-૧૬)

૩ અદારસ્ટદ્વયસુ દેવ • (૧-૨૦)

૪ સ્વસ્તિદા વિશાં પતિઃ • (૧-૨૧)

એ પછી છઠ્ઠા કાંડમાં અપરાજિત ગણુનાં સૂક્તો નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

આવે છે:—

૫ અવમન્યુ • (૬-૬૫)

૬ નિર્હસ્તઃ શત્રુ • (૬-૬૬)

૭ પરિવર્તમાનિ • (૬-૬૭)

૮ અભિભૂર્યજ્ઞ • (૬-૬૭)

૯ હન્દ્રો જયાતિ • (૬-૬૮)

૧૦ અભિ ત્વેન્દ્ર • (૬-૬૯)

કહ્યું સૂક્ત કયા ગણુમાં છે, એની સમજ હોય તો એનો અર્થ ધટાવવાનું, એ અર્થનું મનન કરવાનું તથા તેમાંથી બોધ તારવવાનું બહુ સુગમ બની શકે છે. તેમજ ગણુના મંત્રોની અંદર પરસ્પરનો સંબંધ મેળવવામાં પણ સુગમતા સાંપડે છે. એટલા માટે આ ગણુનો વિચાર વેદનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાનો જોઈએ. કયાં સૂક્ત કયા ગણુમાં આવે છે અને એમનો પરસ્પર સંબંધ કેવી પદ્ધતિએ ધટાવવાનો છે, તે આગળ પર બતાવાશે.

પૂર્વોક્ત શાંતિઓમાં જે જે શાંતિઓનો સંબંધ રાજ્યવ્યવસ્થા સાથે છે, તે તે શાંતિકર્મો માથે અપરાજિત ગણના મંત્રોનો સંબંધ છે. આ એક જ મુદ્દા પરથી પાઠકવર્ગ જાણે જાણે બોધ પ્રદાન કરી શકે તેમ છે. એક એક ગણુ વિષે સ્વતંત્ર નિર્ણય લખીને પ્રત્યેકનો વિશેષ વિચાર આગળ પર અમે કરવાના જ છીએ. એટલે એનો મેળ પાઠકો મેળવી શકે એટલા ખાતર એ વાતનો નિર્દેશ અત્રે કરવામાં આવ્યો છે.

આ બધા ગણોની યથાવત્ સમજ પડી ગય તો જ વેદની વિધાનું જ્ઞાન સુલભ બને. નીકર નહિ જ. અહીં એ પણ યોગ્યવટ કરવાની જરૂર છે કે કેટલાંક સૂક્તો કોષ્ટ પણ ગણુની સાથે સંબંધ નથી રાખતાં, અર્થાત્ કે સ્વતંત્ર છે કિંવા તો એમનો સંબંધ ગણુ-સૂક્તોની માફક બીજાં કોષ્ટ સૂક્તો સાથે નથી હોતો. “સ્વતંત્ર-સૂક્ત” અને “ગણુ-સૂક્ત” એમનો વિચાર કરતી વખતે સ્વતંત્ર-સૂક્તના મંત્રોનું મનન સ્વતંત્ર રીતે કરવું જોઈએ, અને ગણુસૂક્તોના મંત્રોનું મનન સંપૂર્ણ ગણોના સંબંધના વિચારપૂર્વક કરવું જોઈએ.

૮. અથર્વવેદનું મહત્ત્વ

ઋગ્વેદથી જ્ઞાન, યજુર્વેદથી ઉત્તમ કર્મ, અને સામવેદથી ઉત્તમ પુરુષાર્થની ઉપાસના: એ ત્રણ કાંડોનો અભ્યાસ થયા બાદ આત્માનું જ્ઞાન અને બળ મેળવવાનો માર્ગ બતાવવાનું કાર્ય અથર્વવેદ કરે છે. એટલા માટે એને “બ્રહ્મવેદ” અથવા “આત્મવેદ”ના નામથી પણ યોગ્યપદ્ધતિમાં આવે છે.

ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રશસ્ત કર્મ અને ઉત્તમ પુરુષની ઉપાસના દ્વારા અંતઃશુદ્ધિ સધાયા પછી જ બ્રહ્મજ્ઞાન સંભવે છે એટલા માટે આ વેદને પૂર્વોક્ત વેદત્રયીથી ભિન્ન પાડવા ખાતર “ચતુર્થ-વેદ” પણ કહેવામાં આવે છે.

આત્માને જગતમાં દૂંઢતાં દૂંઢતાં ઉપાસકો યાત્રી ગયા, તે

વેળા એમને સાક્ષાત્કાર થયો કેવા અંતઃસ્ફુરણ થઈ કે—“આત્માને જગતમાં શાને જોજો છો ? આમ આવો અને ‘તમારી પોતાની પાસે જ તેને જોજો !’ ”

અથર્વાકે નમેતા સ્વેવાપ્સ્વન્વિચ્છેતિ, તદ્વદ્વચીદ-
થર્વાકે નમેતા સ્વેવાપ્સ્વન્વિચ્છેતિ, તદ્વદ્વચીદમ્વત્ ॥

—ગોપથ બ્રાહ્મણ ૧-૪.

“દેવે પાસે જ એને જોજો !” એ પાસે જ છે. એ વાત આ અથર્વ [અથ + અઘાક્ = અથર્વા (ક)] વેદે કહી એટલા માટે એનું નામ “અથર્વવેદ” પડ્યું છે. ગોપથ બ્રાહ્મણનું આ કથન અથર્વવેદનું જ્ઞાનક્ષેત્ર કયાં સુધી વિસ્તરેલું છે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણવી બતાવે છે. ‘આત્માનો પત્નો પોતાની પાસે જ લાગે તેમ છે’ એ બતાવવાનું કાર્ય અથર્વવેદનાં જ્ઞાનક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. એટલા ખાતર એને “બ્રહ્મવેદ” પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે એ બ્રહ્મનું જ્ઞાન બતાવે છે.

“થર્વ” શબ્દ અંચળતાવાચક છે; જ્યારે “અ-થર્વ” શબ્દ શાંતિ વા એકાગ્રતાદર્શક છે. આત્માનુભવ અથવા બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર જે થવાનો છે, તે ચિત્તની અંચળતા દૂર થયા પછી, યાને ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ એમાં શાંતિ સ્થાપન થયા બાદ જ થનાર છે. એ આત્મજ્ઞાનના માર્ગનું સૂચન પોતાના નામ દ્વારા જ અથર્વવેદ આ પ્રમાણે કરી દે છે. વેદનાં નામોનું મહત્ત્વ કેવું ને કેટલું છે તે પાઠકો અત્રે જરાજર પિછાની લે.

“અર્ચન” (અર્ચ + અર્ચન) આ શબ્દનો અર્થ “દેવ આશીર્વાદ” એવો થાય છે. જગતમાં જે પદાર્થ છે: એક કું અને બીજો માગયો જિન્ન એવું સંપૂર્ણ જગત. માનવીમાત્રની સ્ત્રી એવી હોય છે કે મારા પોતાથી જિન્ન અન્ય પદાર્થોમાંથી જ

મારામાં શક્તિનો સંચાર થાય છે, યાને હું પોતે અશક્ત હોઈ બીજા પદાર્થો દ્વારા જ મને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. આ સર્વ સાધારણ સમજથી જુદો જાતની છતાં અત્યંત સાચી સમજ અથર્વવેદ જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે, અને તે એ કે “ શક્તિને માટે દેવ તમારી પોતાની તરફ જ નિષ્ઠા કરે. ” સમગ્ર જગતમાં એ જ નિયમ પ્રવર્તેલો જણાય છે કે વૃદ્ધિ પોતાની અંદરથી જ થતી રહે છે. વૃક્ષની વૃદ્ધિ પોતાની અંદરથી જ થાય છે, બાળક પણ પોતાની અંદરથી જ વધે છે. અર્થાત્ કે શક્તિની વૃદ્ધિ જ્યાં ત્યાં અંદરથી જ થઈ રહી છે. એટલા માટે તમે પોતાની શક્તિ માટે પણ પોતાના અંતર તરફ જ દષ્ટિ દોડાવીને સાચો વિચાર કરતા થાઓ. બહારના જગતમાં જ ઝોળતા રહેવાનું છોડી દેખને, એની સાથે પોતાની શક્તિઓ જોડી દેશો અને પોતીકી ઉન્નતિ માટે પોતાની અંદર હુંડવા લાગશો તો જણાશે કે શક્તિનું સ્થાન પોતાની અંદર જ છે, નહિ કે બહાર. અથર્વવેદનું આ શિક્ષણ અત્યંત મહત્વનું છે.

આ અથર્વવેદનો સ્વાધ્યાય આપણે કરવાનો છે. અથર્વવેદ એ બ્રહ્મવેદ હોવાને કારણે એને સંપૂર્ણ રીતે સમજવાનું મુશ્કેલ છે. એટલે એના જેટલા મંત્રો બરાબર સમજાશે તેટલાનું જ વિવરણ ને તેટલાનો જ સ્વાધ્યાય કરવામાં આવશે. જે મંત્રો વિશે બરાબર સમજ નથી પડી એ વિશે અમે કંઈ જ નહિ લખીએ. તેમજ સ્વાધ્યાયને માટે જે મંત્રો અત્રે લખ્યું તેમને વિશે જે કંઈ લખવાનું હશે તે થોડામાં થોડા શબ્દોમાં જ લખીશું, ઝાઝો વિસ્તાર નહિ કરીએ; છતાં એટલી વાત તો નક્કી બરી કે ઠામ પણ વાતને સંદિગ્ધ નહિ રહેવા દેવામાં આવે. એટલે અભ્યાસીઓને તો બહુ જ સોમરકર થઈ પડશે.

[કાંડ ૧ : સૂક્ત ૨]

વિજય સૂક્ત

“ અપરાજિત ગણુ ” નું આ પ્રથમ સૂક્ત હોઈ તેના અર્થ
“ અથર્વા ” અને દેવતા “ પર્જન્ય ” છે.

વિદ્વા શરસ્ય પિતરં પર્જન્યં ભૂરિધાયસમ્
વિદ્વો જ્વસ્ય માતરં પૃથિવી ભૂરિવર્પસમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થકે પરિં જો નમાદ્માનં તન્વં કૃધિ ।
વીરુર્વરીયોઽરાતીગ્વ દ્વેષાંસ્યા કૃધિ ॥ ૨ ॥

વૃક્ષં યદ્વાવઃ પરિષ્વજ્ઞાના અંતુસ્ફુરં શરમર્ચન્ત્યુ ધુમ્ ।
શર્ભુસ્મદ્યાવય દિદ્યુમિન્દ્ર ॥ ૩ ॥

યથા દ્યાં ચં પૃથિવીં ચાન્તસ્તિષ્ઠંતિ તૈર્જનમ્ ।
પૃથા રોમં ચાસ્રાવં ચાન્તસ્તિષ્ઠતુ મુઞ્ચુ ઇત ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—(શરસ્ય) શર કિંવા બાણનો પિતા (ભૂરિ-
ધાયસં પર્જન્યં) બહુ પ્રકારે ધારણ પોષણ કરનાર પર્જન્ય
(વરસાદ) છે એ (વિદ્વા) અમે બધીએ છીએ. તથા (અસ્ય)
એની માતા (ભૂરિ-વર્પસં) અનેક પ્રકારની કુશળતાઓવાળી
પૃથિવી છે, એની પણ અમને (સુવિદ્યા) સારી પેઢે ખબર
છે. (૧) કે (ડવાકે) માતા ! (નઃ) અમેને બધા પુત્રોને
(પરિ નમ) પદિષ્ઠત કર અર્થાત કે અમારાં (તન્વં) શરીરને
(અદ્માનં) પત્યર જેવાં મળજૂત (કૃધિ) કર, અને એ રીતે
(વીરુઃ) બળવાન બનીને (અ-રાતીઃ) અદાનના ભાવોને તથા

(દ્વેષાંસિ) દ્વેષાને અર્થાત્ કે સધળા શત્રુઓને (વરીયઃ) સંપૂર્ણ રીતે (અપકૃષ્ઠિ) દૂર કરી દે. (૨) (યત્) જેવી રીતે (વૃક્ષં) વૃક્ષની સાથે (પરિપસ્વજાનાઃ) બાંધેલી (ગાઘઃ) ગાયો પોતાના (ધ્રુમું શરં) તેજસ્વી પુત્ર શરને (અનુસ્ફુરં) સ્ફુર્તિપૂર્વક (અર્ચન્તિ) આહે છે, એવી રીતે હે ધન્વ ! (અસ્મત્) અમારાથી (દિશું શરં) તેજ-પુત્ર બાણને (ચાઘય) આગળ વધાર. (૩) જેવી રીતે (ઘાં) દુશ્મોક તથા પૃથ્વીની (અન્તઃ) વચ્ચે (તેજનં) તેજ કિંવા પ્રકાશ (તિષ્ઠતિ)નું સ્થાન છે, (યઘ) તેવી જ રીતે આ (મુજઃ) આ મુંજ (રોગં ચ આસ્ત્રાયં ચ) રોગ તથા સીવની (અંતઃ) વચ્ચે (હત્ તિષ્ઠતુ) હઠ બિંબું રહે. (૪) ભાવાર્થઃ—ધારણપોષણ ઉત્તમ પ્રકારે કરનાર પિતા પર્ણન્ય છે, કુશળતાપૂર્વક અનેક કર્મો કરવાવાળી મા પૃથ્વી છે. એ માબાપને પેટે શર કિંવા બાણરૂપી પુત્ર પેદા થાય છે. (૧) માતા પુત્રના શરીર પર એવું પરિણામ નીપજવે માને એને એવી રીતે કેળવે કે જેથી તે બળવાન અને સુદૃઢ બનીને શત્રુઓને સંપૂર્ણ રીતે પરાસ્ત કરી દેવા સક્તિમાન બને (૨) જાડનાં થડ સાથે બાંધેલી ગાયો પોતાનાં વાછરડાં જમદીથી પોતાની પાસે આવે એવી છતેભરી સેવે છે, તેવી રીતે હે ધન્વર ! તેજ કિંવા પ્રકાશરૂપી શર અમારાથી આગળ વધે (૩, જેવી રીતે દુશ્મોક તથા પૃથ્વીની વચ્ચે પ્રકાશને સ્થાન છે, તેવી રીતે રોગ અને સાવ કહેતાં જખમની વચ્ચે શરને સ્થાન મળે ! (૪)

આ ભાવાર્થ પણ પરિપૂર્ણ નથી, કેમકે આ મંત્રોના હરેક વાક્યનો આગ્રહો પાછરો સંબંધ જોયા તપાસ્યા પછી જે ભાવ પ્રગટ થાય છે, તે બાણી લખને જ આ મંત્રોનો સાચો ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ. આ ભાવ સમજવા મોટે નીચેનું સ્પષ્ટીકરણ જુઓઃ—

૧ વૈયક્તિક વિનય

આ સૂક્તમાં સૌથી પ્રથમ વૈયક્તિક વિનય પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે દર્શવાયો છે:—

૧. હિતમ માખાપને પેટ જન્મ મળે, (મંત્ર ૧)
૨. શરીર બળવાન બનાવાય, (મંત્ર ૨)
૩. રોગાદિ શત્રુઓને દૂર રખાય, (મંત્ર ૩)
૪. શરીરમાં સ્ફુર્તિ લાવવામાં આવે, (મંત્ર ૩)
૫. આપણા તેજ કિંવા યજ્ઞને જગતમાં ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, (મંત્ર ૪)
૬. શોધનો દ્વારા રોગોને દૂર હટાવાય. (મંત્ર ૪)

આ મંત્રો પાઠકો જો કાળજીપૂર્વક વિચારશે તો તેમને વૈયક્તિક હિતની સાધન તરીકે ઉપરોક્ત છ ભાવ પૂર્વોક્ત ચાર મંત્રોની અંદર છુપાયેલા જણાશે. એની વિશેષ અમળ માટે એ મંત્રોનાં શબ્દાર્થ તથા રૂપરીકરણ અત્રે આપવામાં આવે છે.

૨ પિતાનાં ગુણ-ધર્મ-કર્મ

પૂર્વોક્ત મંત્રોમાં પિતાના ગુણધર્મ જતાવનારા આ શબ્દો વપરાયા છે—“ પિતા, પર્જન્ય, મૂરિધાયસ્, વૃક્ષ, ઘોઃ ” એમના અર્થો બરાબર સમજાય તો પિતાનાં ગુણધર્મકર્મોની સમજ બરાબર પડી શકે. એટલા માટે એમનો આશય તપાસીએ:—

૧. પિતા—(પાતા) રક્ષક, સંભાળવાવાળો.
૨. પર્જન્ય—(પૂર્તિ + જન્યઃ) પૂર્તિ કરનાર, પૂર્ણતા કરવાવાળો ન્યૂનતા દૂર કરનાર.
૩. મૂરિધાયસ્—(મૂરિ) અનેક પ્રકારે (ધાયસ્) ધારણ પોષણ કરવાવાળો, ઠાતા, ઉદારચરિત.

૪. વૃક્ષ:—આધાર, જાતે તડકેતાપ સહન કરીને પણ ખીજાંએને છાંયડો આપવાવાળો.

૫. ઘો:—પ્રકાશ આપનાર, અધિકારનો નાશ કરવાવાળો.

પિતાનાં ગુણ-ધર્મ-કર્મોને સૂચવનારા આ પાંચ શબ્દો સદરફ મંત્રોમાં મુખ્ય છે. એમનો અર્થ ઘટાવતાં આશય એ નીકળે છે કે—
“ પિતા એવો હોય કે જે પોતાના પુત્રપરિવારનું ઉત્તમ રીતે લાક્ષન-પાલન કરે અને તેમની અંદર રહેલી ન્યૂનતાઓ ને ઊણપો હોય તે દૂર કરી દે. અર્થાત્ કે પોતાનાં સંતાનોને સકળ ઉચ્ચ ગુણોવાળાં બનાવવા માટે ભોતાથી બનતા બધા જ ઉપાય પિતા કરી છૂટે, હરેક રીતે તેમનું પોષણ કરી તેમને અચ્છી તરેહસે હષ્ટપુષ્ટ અને બલિષ્ઠ બનાવે; તે જાતે કષ્ટ વેડીને પણ સંતાનોની ઉન્નતિ સાધતો રહે અને પોતાના પુત્રો તેમજ પુત્રીઓને જ્ઞાનદાન કરાવીને યાને ઢેળવણી આપી અપાવીને ઉત્તમ નાગરિક બનાવે. ”

૩ માતાનાં ગુણ-ધર્મ-કર્મ

“ માતા, પૃથિવી, મૃરિવર્ષસ્, ક્યાકા, ગૌ ” એ પાંચ શબ્દો પૂર્વોક્ત મંત્રોમાં માતાના ગુણધર્મકર્મો પ્રકટ કરે છે. એમનો અર્થ જુઓ:—

૧. માતા-બાળકોનું દિત કરવાવાળી.

૨. પૃથિવો-ક્ષમાશીલ, સહનશીલ, પુત્રોની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક કષ્ટ સહેવાવાળી.

૩. મૃરિવર્ષસ્-(મૃરિ) બહુ (વર્ષસ્) કુચળતાપૂર્વક કર્મ કરવાને સમર્થ, કર્મમાં અત્યંત કુચળ, સદા કર્મ કરવામાં હોશિયાર, પરિવારની ઉન્નતિ અર્થે ઉત્તમ કર્મો કરવાવાળી.

૪. જ્યા, જ્યાકા-(જ્યા-જ્યા) જ્યનું સાધન કરનારી, માતા, પૃથિવી, રસસી, બળવાન.

૫. ગૌ-પ્રગતિશીલ, દૂધ વગેરે દ્વારા પુત્રોની પ્રુષ્ઠિ કરવાવાળી; કિરણ, સ્વર્ગ, રતન, વાણી, સરસ્વતી, માતા, જળ, નેત્ર, આકાશ, સૂર્ય, આદિના શુભ ગુણોવાળી.

માતાના ગુણધર્મ આ શબ્દો દ્વારા સૂચિત થાય છે, તે તે આ પ્રમાણે:-“ બ્રાહ્મબચ્ચાનું” હિત કરવાવાળી, ક્ષમાશીલ, સંતાનોની ઉન્નતિ સાધનારાં કર્મો કરવામાં સદા પ્રવૃત્ત, જાત જાતની કળા-કૃશળતાથી પોતાના કુડેબની ઉન્નતિ કરવાને સમર્થ, બળવીળી, ગાયની “માદક દૂધ વગેરેથી બાળકોનું” પોષણ કરવાવાળી, કિરણોના જેવી પ્રકાશ આપનારી, સ્વર્ગના જેવી સુખ દેનારી, રતનના જેવી ધરની શોભા વધારનારી, શુભ બાપણુ કરવામાં ચતુર, વિદુષી, જળના જેવી શાંતિ કિંવા ટાંકક વધારનારી, નેત્રના જેવી માર્ગ દર્શાવનારી, આકાશના જેવી સર્વને આશ્રય દેવાવાળી, સૂર્યના જેવી અસ્તાન અંધકારને ટાળનારી માતા હોવી જોઈએ. ”

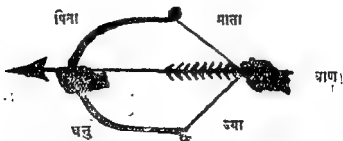
પિતાનાં ગુણધર્મકર્મ પહેલાં બતાવાયાં છે, અને અહીં માતાનાં ગુણધર્મકર્મ બતાવાયાં છે. આવા આદર્શ માતૃપિતાની કૃપે પાકનાર, અને તેમને હાથે ઉછરનાર પુત્ર સાચો વીર અને પુત્રી સાચી વીરાંગના જ બને એમાં સંદેહ શો ?

૪ પુત્રનાં ગુણ-ધર્મ-કર્મ

પૂર્વોક્ત મત્રોમાં પુત્રનાં ગુણધર્મકર્મ દર્શાવનારા શબ્દો આ પ્રમાણે છે:-“ શરઃ, અશ્મા-તનુઃ, ઘીહુઃ, ક્રમુઃ, શરઃ, દિયુઃ, તેજનં, મુજઃ ” અને તેમના અર્થ આ પ્રમાણે છે:-

૧. શર:- (શ્રુણોતિ) જે શત્રુનો નાશ કરી શકે છે.
૨. અરમા-તનુ:-પત્યરના જેવા સુદૃઢ શરીરવાળો.
૩. વોહુ:-ખલિષ્ઠ, શર.
૪. ઋમુ:-બુદ્ધિમાન, કુશળ, કસબી, તેજસ્વી.
૫. શરુ:-શત્રુનો નાશ કરવાવાળો.
૬. દિયુ:-તેજસ્વી.
૭. તેજન:-પ્રકાશમાન.
૮. મુજ:- (મુજ્જતિ-માર્જયતિ) શુદ્ધતા તથા પવિત્રતા કરનારો.
પુત્ર એવો હોય કે જે " શત્રુનો નાશ કરવાને શક્તિમાન હોય, સુદૃઢ શરીરવાળો હોય, શર ને બુદ્ધિમાન હોય, 'કુશળ ને કસંબવાળો હોય, તેજસ્વી ને યશસ્વી હોય, અને પવિત્ર આચાર વિચાર ધરાવતો હોય. " આવા ગુણ-ધર્મો સંતાનોમાં જીતરે વિકસે અને તેને પ્રતાપે કુળની કીર્તિ ફેલાય એવો પ્રયત્ન માળાએ કરવો ધટે. અને એ વાત તો દીવા જેવી ઓખળી છે કે માતાપિતા પૂર્વોક્ત ગુણ-ધર્મ-કર્મો જે ધરાવતાં હશે તો તેમનાં સંતાનોમાં પણ ઉપરોક્ત ગુણ-ધર્મો આવ્યા વગર નહિ જ રહે.

૫ એક અદ્ભુત અલંકાર

આ સુકતમાં બાણ, ધનુષ્ય તથા જ્યાં વાં ધનુદોરીનાં અલંકારથી એક મહત્વની બાબત દર્શાવાઈ છે. ધનુષ્યનાં કંઠણ બાગ (કામડી) જેના પર દોરી ચઢાવાય છે તેને પુરુષ રૂપ કહેતાં પિતા રૂપ, દોરીને માતા રૂપ, તથા પુત્રને બાણ રૂપ કહ્યાં છે. પિતાનું બળ અને માતાની પ્રેરણાથી સુકત યજ્ઞને યાને એ બંનેનો વારસો મેળવીને પુત્ર સંસારમાં ફેંકાય છે યાને જંગલમાં ઝોકાવે છે. સંસારમાં જન્મને તે સ્વશત્રુઓનો નાશ કરીને, કીર્તિ સંપાદન કરે છે. આ અલંકારનો વિચાર કરવામાં આવશે તો પાઠકને તેમાંથી ઘણા જ બોધ મળી શકશે. પુત્ર પુત્રીઓની ઉન્નતિમાં માતાપિતાનું કાર્ય કેવું ને કેટલું હોય છે તેનો અચ્છે ખ્યાલ આ અલંકાર દ્વારા પાઠકને મળી રહેશે.

દોરી વગરનું એકલું ધનુષ્ય શત્રુઓનો સંહાર કરવાને જેમ અસમર્થ નીવડે છે, તેમ સ્ત્રી વિહોણા પુરુષની સ્થિતિ પણ પાંગળી રહે છે. વળી ધનુષ્ય વગર એકલી દોરી પણ શત્રુસંહારનું કાર્ય કરવાને જેમ અશક્ત છે, તેમજ પુરુષ વિહોણી સ્ત્રી પણ અસમર્થ છે. માતા પિતાની યોગ્ય પ્રેરણા તથા યોગ્ય ઠેગવણી દ્વારા તૈયાર થયેલો-ધડાપટ્ટો પુત્ર જ જંગલમાં યશસ્વી બને છે. આ અલંકાર ગૃહસ્થાશ્રમીઓને આમ પ્રબળ બોધ આપી શકે તેમ છે.

પિતાના સૂચક “ પર્જન્ય, વૃક્ષ ” વગેરે શબ્દો તથા માતા-સૂચક “ પૃથિવી ” આદિ શબ્દો ઋતુકાલિન સંબંધ પછી બ્રહ્મચારી યવાનું સૂચન કરે છે.

[આ વિષયમાં સ્વાખ્યાય મંડળ (ઔષ્ધ) તરફથી પ્રકાશિત થયેલા “ બ્રહ્મચર્ય ” નામના પુસ્તકની અંદર અથર્વવેદીય બ્રહ્મચર્ય સુકતની બ્યાખ્યામાં ‘ પૃથ્વી, પર્જન્ય અને વૃક્ષોનાં બ્રહ્મચર્ય ’ વિષેનું પ્રકરણ અવશ્ય વાંચવાનું છે.]

૬ કૌટુંબિક વિજય

વૈયક્તિક વિજયની સૂચનાઓ આ સુકતની અંદર કેવા ઢંગની છે તે તો આ પહેલાં વ્યક્તિગત ઉન્નતિના વિષયમાં બતાવાઈ ગયું છે. કુટુંબ અથવા પરિવારના વિજયનો સંબંધ પૂર્વોક્ત અલંકાર તથા તેનું રૂપરેખાકરણ બરાબર જોઈ જવાથી સમજાઈ શકશે. કુટુંબનો વિજય માતાપિતા નિજ કર્તવ્યોનું યથાચોગ્ય પાલન કરતાં રહી સુખજ કહેતાં ઉત્તમ સંતતિ પેદા કરે તેમાં જ આવી જાય છે.

(મંત્ર ૧) જેમ “ અનેક પ્રકારે પોપણ કરવાવાળો પત્ન્ય પિતા ઋતુગામી થઈને વર્ષા ઋતુમાં નિજ જળરૂપી વીર્યનું ઉત્તમ ફળદ્રુપ જમીનમાં સિંચન કરીને શરૂપી વિજયી સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે, ” તેમજ માતાપિતા ઋતુગામી બનીને વીર પુત્ર પેદા કરે.

(મંત્ર ૨) “ હે જળની સાધના કરવાવાળા માતા ! તારા પુત્રોનાં શરીર પથર જેવા મજબૂત બનાવ, કે જેથી તેઓ બેળવાન બનીને પોતાના શત્રુઓને દૂર કરી દઈ શકે. ”

(મંત્ર ૩) “ જેમ વૃક્ષની સાથે બાંધેલી ગાયો પોતાના તેજ રૂપી વાહરડાંને ચાહે છે, ” [તેવી જ રીતે પિતાની સાથે રહેતી માતા પણ પોતાને માટે તેજસ્વી પુત્ર પેદા કરવાની ઇચ્છા રાખે.] અથવા—“ (શૂર્ષ) ધનુષ્યની સાથે રહેલી દોરી તેજસ્વી (શર) બાણ વેગથી છોડે છે, ” [તેવી રીતે પતિની ઉપાસના કરવાવાળી સ્ત્રી વીર સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની જ અભિલાષા સેવે.] “ હે (इन्द्र) પરમાત્મા ! (અમારા દ્વારા તેજસ્વી (શરઃ) બાણ જેવા તેજસ્વી સંતાનનો જ વેલો આગળ ચાલે, અર્થાત્ કે અમારો વંશ તેજસ્વી કહેતાં પરાક્રમી જ પાકવા કરે ! ” [માતાપિતાએ પરમાત્માની એવી પ્રાર્થના કરવી કે “ હે

ધૃષ્ટિર ! અમારા પેટે એવો પુત્ર પાકે કે જે જગતમાં દૂર દૂર ધૂમી વિજય પ્રાપ્ત કરે. ”]

(મંત્ર ૪) “ જેવી રીતે (પિતા) દુષ્કોટ અને (માતા) પૃથ્વીની વચ્ચેમાં વિદ્યુત આદિ તેજસ્વી પદાર્થ (પુત્ર રૂપે) રહે છે ” [તેવી રીતે માતાપિતાની વચ્ચેમાં તેજસ્વી સુંદર બાળક અમકતો રહે.] “ જેવી રીતે મુગ્ધ રાગ રોગ તથા સાવના ધા કિવા જખમોની વચ્ચે રહે છે ” અર્થાત્ કે એમને દૂર કરે છે, તેવી રીતે [પવિત્રતા કરવાવાળો આ પુત્ર રોગ તથા જખમોની વચ્ચેમાં વસતો હોવા છતાં પોતાની જાતનો બચાવ કરવા સાથે કુટુંબનો પણ ઉદ્ધાર કરે.]

આ બાવ પુહેલાના કરતાં વધારે વિશાળ હોય તેમાં અર્થની સંપૂર્ણતા ખાતર પૂર્વાપર સંબંધ ધરાવનારાં વધારાનાં વાક્યો જોડવામાં આવ્યાં છે. એટલે કૌટુંબિક વિજય બાબત આ સૂક્ત ઠેવાઈને ઉપદેશ આપે છે તે સમજવાનું વાચકોને સુગમ થઈ પડશે. જાતિ તેમજ રાષ્ટ્રના વિજયનો આધાર પણ આ જાતની કૌટુંબિક સ્થિતિ તથા સારી સંતતિની પેદાશ પર જ રહેલો છે. તેથી જે લોકો રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે તત્પરતા હોય તેમણે પોતાની ઉન્નતિનો આધાર સૌથી પ્રથમ નિજ કુટુંબમાં જ સુદૃઢ બનાવવો જોઈએ. આદર્શ કુટુંબવ્યવસ્થા જ સખળા વિજયોનું મુખ્ય સાધન છે.

૭ પૂર્વાપર સંબંધ

પહેલા કહેતાં ‘ મેધાગ્નન ’ સૂક્તમાં વિદ્યા ભણાવવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આ બીજા કહેતાં ‘ વિજય ’ સૂક્તથી બહુતર કિંવા શિક્ષણનો પ્રારંભ થઈ રહ્યો છે. વિદ્યાનો પ્રારંભ બિલકુલ સાધારણ બાળકથી કરવામાં આવ્યો છે. ‘ ઘાસની ઉત્પત્તિ ’નો વિષય દરેકાઈ સ્થાનમાં વસતા મનુષ્યને જાણીતો છે.

“ મેઘ (વાદળ)માંથી પાણી પડે છે અને પૃથ્વીમાંથી ધાસ ઊગી નીકળે છે. તેથી મેઘ એ ધાસનો પિતા છે અને જૂમિ એ એની માતા છે. ” આટલી જ વાત આ સૂક્તના આરંભમાં દર્શાવાય છે ! આટલી સાધારણ અને સાદી લાગતી ધટનાનો ઉપદેશ કરતાં કરતાં “ પિતા-માતા-પુત્ર ” રૂપી કુટુંબની ઉન્નતિનું શિક્ષણ કેવી ખૂબી-ભરી રીતે વેદ આપે છે, તેનો ખ્યાલ વાચકોને અત્યારલગીમાં આવી ગયો હશે જ. ધાસના પ્રકારોમાં ‘ મુંજ ’ વા ‘ શર ’ એ એક પ્રકાર છે. એ સરકડું એકલું શત્રુનો નાશ કરવાની શક્તિ નથી ધરાવતું, કારણ કે તેની જાત ક્રોમળ છે. પરંતુ તેની સાથે કંઠણ બોઢાતું પાતું જ્યારે જોડવામાં આવે છે, અને પાછલે છેડે પીંછાં લગાડવામાં આવે છે, ત્યારે એ જ ક્રોમળ સરકડું ધનુષ્ય પર ચઢીને દોરીની મદદથી ગતિ પ્રાપ્ત કરી શત્રુનો સંહાર કરી શકે છે. એવી જ રીતે ક્રોમળ બાળક ગ્રુગૃહનિવાસ રૂપી કંઠણ તપશ્વર્યા દરમ્યાન બ્રહ્મચર્યપાલન રૂપી કંઠણ વજ્રથી સજ્જ બનીને ઉન્નતિના નિયમોના પાલનપૂર્વક પોતાની પ્રગતિ પર કાષ્ઠ ધરાવતો થાય અને પોતીકા, કુટુંબના, જ્ઞાતિના તથા રાષ્ટ્રના શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાને સમર્થ બને.

પહેલા સૂક્તના ત્રીજા મંત્રમાં ધનુષ્યની ઉપમા દ્વારા બતાવાયું છે કે “ ગુરુશિષ્યરૂપી ધનુષ્યના એ છેડા વિદ્વારૂપી દોરીથી તથાપ છે. ” પ્રથમ સૂક્તમાં આ અલંકાર જે ઉપદેશ આપે છે તેના કરતાં આ બીજા સૂક્તમાંનું ધનુષ્યનું દર્શાવતું જુદા જ ઉપદેશ આપે છે. ક્રોમળ પણુ દર્શાવતમાં એકદેશીય યાને જે તે વિષયને લાગુ પડતી જ વાત જોવાની હોય છે. તેથી એક જ દર્શાવતમાં જુદા જુદા ઉપદેશ-ઘટાવાય એમાં દોષ જેવું કશું જ નથી. પ્રથમ સૂક્તમાંના દર્શાવતમાં પણુ દોરીનું સ્થાન વિદ્વામાનાને એટલે કે સુસ્વતીદેવીને જે આપંવામાં આવ્યું છે, એમાં માતૃત્વનું સાદૃશ્ય છે યાને માતૃબાવ સુમાન દરજ્જે છે.

જંગલમાં જાડના ઘડ સાથે બાંધેલી ગાય પણ પોતીકા વાછરડાનું રમરણ કરતી રહે છે, કારણ કે વાછરડા પરનો પ્રેમ એ ગાયની બાબતમાં સૌથી મદિયાતા પ્રકારનો પ્રેમ છે. એવી જ ભતનો પ્રેમ નિજ સંતતિ પર હરેક માતાના હૃદયમાં હોવો જોઈએ. પોતાનું બાળક અતિ તેજસ્વી થાય, અતિ યશસ્વી બને એવી જ બાવના પ્રત્યેક માતા પોતાના મનમાં ધારણ કરે અને એવી બાવના અંતરમાં ધારીને જ જો માતા બાળકને સ્તનપાન કરાવતી રહેશે તો સદરફ શુભો બાળકના લોહીમાં જીતયા વગર રહેશે જ નહિ. આ અબંધમાં આ સુકંતનો ત્રીજો મંત્ર ખાસ મનન કરવાલાયક છે.

૮ કુટુંબનો આદર્શ.

ગ્રામા મંત્રમાં આદર્શ કુટુંબનો નમૂનો દેખાડવામાં આવ્યો છે. દુધોદક એ પિતા છે, જૂમિ એ માતા છે અને એ બેઉની વચમાં આવેલા તેજસ્વી ગોળાઓ એ એમનો પુત્રપરિવાર છે. આપણા ઘરમાં પણ એ જ આદર્શ હોવો ઘટે. આકાશ તથા પૃથ્વી વિષે જેમ સૂર્યનું સ્થાન છે, તેમ જ પિતા તથા માતાની વચ્ચે બાળક પ્રકાશતો રહે. કેટલો બધો હિચ્ચ આદર્શ છે આ ! મૃહસ્થાશ્રમી માત્ર આ આદર્શ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખે !

૯ ઔષધિપ્રધોગ.

‘મુંજ’ નામનું ઘાસ પોતાના રસ વગેરેથી અનેક રાગ મટાડે છે તથા જખમો ડુઝવે છે, કારણ કે ‘મુંજ’ એ શોષક છે એટલે કે શુદ્ધિ અને નિર્માળતા કરવાનો એનામાં ખાસ ગુણ છે. એ પરથી દ્વિત થાય છે કે શુદ્ધિ અને પવિત્રતાના ગુણ જો પોતાના અંતરમાં વિકસાવવામાં આવે તો રાગાદિ પોતાની મેળે જ દૂર ભાગતા રહે. આ સૂચના હરકોઈએ અપનાવી લેવા જેવી છે.

‘ મુંજ ’વા ‘ શર ’ ઔષધિના ઉપચારથી આવેલો રોગ તથા : મૂત્રાઘાત વગેરેના રોગ મટાડી શકાય છે. એ સૂચવનારો ઉપદેશ આ સૂત્રના અંતર્ભાગમાં હોઈ વૈદ્યલોકોએ તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવો ધટે.

૧૭ રાષ્ટ્રના વિનય

વ્યક્તિ, કુટુંબ, જાતિ, દેશ તથા રાષ્ટ્રની વિનયભરી ઉન્નતિના નિયમો એકસરખા છે. વાયક આ વાત સારી રીતે જાણે છે જ. વ્યક્તિનું કાર્યક્ષેત્ર નાનું હોય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રનું વિશાળ હોય છે, એટલે જ માત્ર બે ઘડ્યે તફાવત છે. એ નાના મોટા પ્રમાણનો તફાવત બાજુએ રાખી વિચારીશું તો એ બન્ને વિનયસિદ્ધિના નિયમોનું સરખાપણું અનુભવી શકાશે.

કુટુંબનું જ વિસ્તૃત રૂપ તે રાષ્ટ્ર. એટલે આ પહેલાં એક ઘર અથવા તો એક પરિવારના સંબંધમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે જ ઉપદેશને વિસ્તૃત રૂપે રાષ્ટ્રને લાગુ પાડીશું તો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો વિષય પણ પૂર્વોક્ત રીતિએ સહેજે સમજાઈ જશે.

ઘરમાં પિતાનો અમલ ચાલે છે, ત્યારે રાષ્ટ્રમાં રાજાનો અમલ ચાલે છે; ઘરમાં માતા પ્રબંધ (વ્યવસ્થા) કરે છે, ત્યારે રાષ્ટ્રમાં પ્રજાએ ચુંટેલી રાષ્ટ્રસભા વહીવટ કરે છે. ઘરમાં પુત્રને વીર વા પરાક્રમી બનાવવાનો છે, ત્યારે રાષ્ટ્રની બાહ્યતરમાં બાહ્યશત્રુઓ (વાનર-સેનાઓ)માં વીરતાનો રસ રેડવાનો છે; છતાં સરખાપણું પરથી, આ સૂત્ર રાષ્ટ્રીય વિનયનો ઉપદેશ કેવે પ્રકારે આપે છે, તે વાયક સહેજે સમજી શકશે. પૂર્વોક્ત સ્થાનોમાં વર્ણવાયેલા પિતા, માતા અને પુત્રનાં ગુણધર્મકર્મોને અત્રે રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં અતિ વિશાળ ભાવે જોવાથી આ ક્ષેત્રના વિનયની સમજ દીવા જેવી ચોખ્ખી બની જશે. આ જાતનો ભાવ નજરમાં રાખીને આ સૂત્રમાંના આ વિષયને ઘટાવીશું તો તેનો ભાવ નીચે પ્રમાણે થશે :

“ પ્રજાનું હિતમ પ્રકારે રક્ષણુ યોષણુ અને તેની આઆદી કરવાવાળો રાજા જ શરવીરોનો સાચો પિતા છે, અને તેમની માતા અનેકવિધ કમોની પ્રેરણા કરવાવાળી માતૃભૂમિ જ છે. (૧) હે માતૃભૂમિ ! અમારાં સૌનાં શરીર અસંત મજબૂત બનાવ, કે જેથી કરીને અમે હિતમ પ્રકારના બળવાન ને પરાક્રમી થઈને અમારા શત્રુઓને બગાડી દઈએ. (૨) જેવી રીતે ગાય પોતાના વાછરડાનું હિત સદા તકાસે છે, તેવી જ રીતે હે ઈશ્વર ! માતૃભૂમિના પ્રેમે રંગાયલા વીરો આગેકદમ કૂચ આદરે. (૩) જેવી રીતે આકાશ તથા ભૂસ્ત્રોત્તરી વચ્ચેમાં તેજસ્વી ગોળાઓ ચમકે છે, તેવી જ રીતે રાજા અને પ્રજાની વચ્ચે વીરનરો અમરતા રહે; તથા તેઓ પવિત્રપણે વર્તતા રહી રોગાદિ બચાવી દૂર રહે ! ” (૪)

સાધારણ રીતે તારવેલો આ આશય બહુ સંક્ષિપ્ત છે. આ રીતે વાચકોએ પોતાની જાતે વિચાર કરતા બનવું અને વેદનો આશય સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો.

[કાંડ ૨ : સૂક્ત ૨૮]

દીર્ઘાયુષની પ્રાપ્તિ

(ઋષિ:—શમ્ભુ: । દેવતા—જરિમા, આયુ: ।)

તુભ્યમેવ જરિમન્વર્ધતામયં મમમન્યે મૃત્યવો હિસિષુ: શતં યે ।
 માતેવં પુત્રં પ્રમના ઉપસ્થે મિત્ર એનં મિત્રિયાત્પ્રાત્વેદસ: ॥૧॥
 મિત્ર એનં વરુણો વા રિશાદા જરામૃત્યું કૃણુતાં સંવિદ્દાનો ।
 તદ્મિહોતાં વ્યુનાંનિ વિદ્વાન્ વિશ્વાદેવાનાં જનિમા વિવક્તિ ॥૨॥
 ત્વર્મીશિષે પશૂનાં પાર્થિવાનાં યે જાતા હૃત વા યે જનિત્રા: ।
 મેમં પ્રાણો હાંસીન્મો અણાનો મેમં મિત્રા વધિપુર્મો અમિત્રા ॥૩॥
 ઘૌઘ્ઘા પિતા પૃથિવી માતા જરામૃત્યું કૃણુતાં સંવિદ્દાને ।
 યથા જીવા અદિતેરુપસ્થે પ્રાણાપાનાભ્યાં ગુપિત: શતં હિમા: ॥૪॥
 હૃમમંગ્ન આયુષે વર્ષસે નય મિયં રેતોં વરુણ મિત્રરાજન્ ।
 માતેવાંસ્મા અદિતે શર્મં ચક્લ વિશ્વેદેવા જરદંદ્રિયધાસન્ત ॥૫॥

અર્થ:—હે (જરિમન્) વૃદ્ધાવસ્થા ! (તુભ્યં એવ અયં વર્ધતામ્) તારે માટે જ આ માણસ મોટો થયો. (હમં યે અન્યે શતં મૃત્યવ:) આ બધાં ક્રમેતો (ધાતો) (મા હિસિષુ:) એની હિંસા ન કરે. (પ્ર-મના: માતા પુત્રં ઉપસ્થે ઇવ) પ્રસન્ન મનવાળા માતા પુત્રને જેમ ખોળામાં લે છે તેમ (મિત્ર: મિત્રિ-યાત્ પનસ: પનં પાતુ) મિત્ર મિત્ર સંબંધી પાપથી એને બચાવે. (૧) (મિત્ર: રિશાદસ: વરુણ: વા) મિત્ર તથા શત્રુનાશક

વરુણ (સંચિદાનો યનં જરામૃત્યું કૃણુતાં) બન્ને મળીને એને
 દૃઢાવરથા બાદ મરનારો બનાવે. (હોતા વયુનાનિ વિદ્વાન્ અગ્નિઃ)
 દાતા અને સઘળાં કર્મોને જરાબર ઓળખનારો અગ્નિ (તત્
 વિશ્વા દેવાનાં જનિમાં વિવક્તિ) એને સર્વ દેવોનાં જન્મ
 વિષે કહે છે (૨) (ચે જાતાઃ હત વા ચે જનિત્રાઃ) જેઓ
 જન્મ્યાં છે અને જેઓ જન્મવાવાળાં છે, તે (પાર્થિવાનાં પશૂનાં
 ત્થં ઈશિપે) બધાં જ પૃથ્વીપરનાં પ્રાણીઓનો તું સ્વામી કહેતા
 માસિક છે. (ઇમં ગ્રાણઃ મા, અપાનઃ ચ મા હાસીત્) પ્રાણ
 તથા અપાન (વાયુઓ) એનો ત્યાગ ન કરી દે, તથા (મિત્રાઃ
 ઇમં મા વધિયુઃ) મિત્ર એને ન મારે, અને (મા અમિત્રાઃ)
 શત્રુઓ પશુ એનો ધાત ન કરે. (૩) (ઘૌઃ પિતા પૃથિવી
 માતા સંચિદાને) ઘૌષ્પિતા અને પૃથ્વીમાતા મળીને (ત્થા
 જરામૃત્યું કૃણુતાં) તને દેહાવરથા બાદ મરનારો બનાવે. (યથા
 અદિતેઃ ઉપસ્થે) જેથી કરીને માતૃભૂમિની ગોદમાં (પ્રાણાપા-
 નામ્યાં ગુપિતઃ) પ્રાણ તથા અપાનથી સુરક્ષિત બનીને (શતં
 હિમાઃ જીવાઃ) સો શિયાળા (વર્ષ) સુધી તું જીવતો રહે. (૪)
 હે (અગ્ને મિત્ર વરુણ રાજન્) અગ્નિ, મિત્ર તથા વરુણરાજ !
 (મિત્રં રેતઃ) મનગમતા ઓગો તથા વીર્યનું બળ આપીને
 (ઇમં આયુષે વર્ષસે મય) એને દીર્ઘાયુ તથા તેજની પ્રાપ્તિને
 માટે તમે આગળ લઈ જાઓ ! હે (અદિતે) આદિશક્તિ ! તું
 (માતા હ્ય અહમ્ શર્મ યદ્દહ) માતાની પેઠે એને સુખ આપ-
 નારી નીવડજે ! હે વિશ્વદેવો ! (યથા જરદષ્ટિઃ અસત્) આ મનુષ્ય
 દૃઢાવરથા લગી જીવી શકે એવી રીતની સહાય કરતા રહેજો ! (૫).

સાવાર્થઃ—મનુષ્ય પાછી દૃઢાવરથા સુધીનું દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત
 કરે. તે દરમ્યાન સેંકડો વાતોના પ્રસંગો એને સિર ગુજરે તોપણ
 તેમાંથી તેણે બેઝરી જવું રહ્યું. માતા જેમ પોતાના પ્રિય પુત્રને

ગોદમાં ઘાલીને તેને લગાવે છે ને પાળે પોષે છે, તેમ-સહુ કાષ્ઠનો મિત્ર એવો દેવ આ માણસને મિત્ર સંબંધી પાપોમાંથી ઉગારી છે (૧). શત્રુનો નાશ કરનાર મિત્ર તથા વરુણદેવો મળીને એને અતિ દીર્ઘાયુધી કરે. સર્વ ચરિત્રો જાણનાર તેજસ્વી દેવ એને સધળા દેવતાઓનાં જીવનચરિત્રો કહી સંભળાવે. (૨) હે હસ્તવર ! પૃથ્વી પર જન્મેલાં તેમજ જન્મનારાં તમામ પ્રાણીઓનો માલિક તું જ છે. પ્રાણ તથા અપાન વાયુઓ આને અધવચથી જ ન ત્યજી જાય, તથા મિત્રો અગર શત્રુઓને હાથે એનો ઘાત ન થાય એવી કૃપા કરજે ! (૩) દુષિતા સૂર્ય તથા માતૃભૂમિ એ બન્ને મળીને આને દીર્ઘાયુ સુધી જીવતો રાખે, તથા આ મનુષ્ય પોતીકી માતૃ-ભૂમિની ગોદમાં પ્રાણ તથા અર્પાનોથી સુરક્ષિત બની રહી સો વર્ષનો લાંબો આવરદા ભોગવે. (૪) હે અગ્નિ વરુણ મિત્ર રાજન ! તમે બધા મળીને આને મનઃમતા ભોગ પદાર્થો પૂરા પાડી તથા વીર્ય ને તાકાતની બક્ષિસ આપી તે દ્વારા દીર્ઘાયુવાળું તેજસ્વી જીવન પ્રાપ્ત કરાવજો ! આદિશક્તિ માતાના જેવું સુખ એને આપજો ! અને ખીજ બધા દેવતાઓ પણ એને એવી સદાય જરૂર કરતા રહેજો કે જેના થોડે તે સુખમયો લાંબો આવરદા જીવવા ભાગ્યશાળી બને (૫).

દીર્ઘાયુબની મર્પદા.

"શતાયુ" શબ્દ દીર્ઘ આયુષ્યની મર્પદાનો સૂચક છે. આ સૂક્તના ૪થા મંત્રમાં પણ (શતં દિમાઃ જીવાઃ) 'સો વર્ષ લગી જીવો' એમ કહીને સો વર્ષનો આવરદા પ્રાપ્ત કરવો એવો ઉપદેશ આપવાનો આ સૂક્તનો ઉદ્દેશ છે. નાની ઉંમરના બાળકને 'સો વર્ષનો થજે' એવો આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે, અને સર્વ યોગ્ય જીવનપૂર્વક ધ્યેય છે કે બાળક સો વર્ષનો પૂરો આવરદા ભોગવવા ભાગ્યશાળી નીવડે. તથા—

ये अन्ये शतं मृत्युधः ते इमं मा हिंसिषुः (भं. १)

“ જે સેંકડો અપમૃત્યુઓ (ધાતો) છે તે એને હણી ન શકે ” અર્થાત્ કે સો વર્ષ પૂરાં થતાં લગીમાં કોઈ જ ધાત વધે અકાળ મૃત્યુ એનો નાશ ન કરી શકે. વચમાં કોઈ કોઈ વાર કોઈ અપમૃત્યુ વા ધાત એની મુલાકાત લઈ જાય છતાં તેનો નાશ કરવામાં તેને સક્ષમતા ન મળે. યાને તેમાંથી તે ઊગરી જાય એમ કહેવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે. આતુ' દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવા ઠાને બોઝાએ એવા તો દૃઢ મતધારી જનતુ' તથા આનંધાન અને ભ્રોમ વ્યવહારાદિ નિયમોનું પાલન એવું નો કાળજીપૂર્વક કરવું કે અધવચમાં જ કાળ તેનો કાળિયો કરી જવામાં કઠી ન હાવે.

સાધન

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ચોથા મંત્રમાં કુંઠમાં દર્શાવાયું છે, તે આ પ્રમાણે:—

प्राणापानाभ्यां गुपितः शतं हिमा ज्ञीषाः । (भं. ४)

“ પ્રાણ તથા અપાનથી રક્ષામ્ભને સો વર્ષ લગી જીવે. ” આમ આ મંત્રભાગમાં દીર્ઘજીવનનું સાધન જે સૂચવાયું છે, એનો વિચાર જો મનુષ્ય બરાબર કરે તો દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય નથી. પ્રાણ તથા અપાન દ્વારા પોતાની જાતને સુરક્ષિત બનાવવી જોઈએ. અર્થાત્ કે પ્રાણ તથા અપાનનું જળ પોતાનામાં વધારવું જોઈએ, નાભિ કિંવા કુંડીના ઉપરના ભાગમાં પ્રાણનું તથા નીચેના ભાગમાં અપાનનું રાખ્યું છે. મનુષ્ય શરીરમાં એ જ મિત્ર તથા વરુણરાજ છે. એનો ઉલ્લેખ આ જ સૂત્રમાં અં-મત્ર (મં. ૨, ૫ માં) થયેલો પાઠક જોઈ શકશે. આ એક સાધનાથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુ બેળવવા સમર્થ બને છે.

એનું કાર્યક્ષેત્ર

સ્વાસ અને ઉચ્છવાસ રૂપી પ્રાણનું કાર્ય તો આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પ્રાણાયામ દ્વારા પ્રાણની તાકાતમાં વધારો થાય છે અને એની બધી ક્રિયાઓ પણ બલી ભાંતે ચાલી શકે છે. સાધારણ રીતે 'ભસ્ત્રા' તથા 'ઉન્નતયી' પ્રાણાયામો આ અનુષ્ઠાન માટે પૂરતા છે. ભસ્ત્રા પ્રાણાયામ ધોવાના ધોડાની ગતિ જેવી વેગઅંધ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. એ થોડા વખત સુધી જ થઈ શકે છે. લાંબો વખત સુગમતાપૂર્વક કરી શકાય એવો પ્રાણાયામ તો 'ઉન્નતયી' છે. તે નાક વાટે શાંત ધીરી ગતિથી અવાજમુક્ત શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. સ્વાસ બેટી વખતે પણ અવાજ નીકળવો જોઈએ અને ઉચ્છવાસ કહેતાં સ્વાસ છોડતી વખતે પણ અવાજ થવો જોઈએ. કુંભક કરવો હોય તો કરવો અને ન કરવો હોય તો કંઈ નહિ. આ પ્રાણાયામ અતિ સુગમ અને બહુ આસાનીથી થઈ શકે તેવો છે, ને તે કોઈ પણ વખતે સહેલાઈથી કરી શકાય તેમ છે. આ પ્રાણાયામ સૌમ્ય કહેતાં શાંત ને સહેલો હોવા છતાં પણ પ્રાણની શક્તિ વધારવાના આ કાર્ય માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે પ્રાણનું બધા વધારવાનું અનુષ્ઠાન થતું રહેવાથી અપાનક્ષેત્ર પર પણ તેનો પ્રભાવ પડે છે ને ત્યાં પણ પરિણામ જણાવા માંડે છે. અપાનનું કાર્ય પણ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલવા લાગે છે. અપાનનું કાર્ય મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવો તથા કોઠામાંના વાયુઓને નીચેના ભાગો દ્વારા છોડવા એ છે, ને તે એનાથી બને છે. ખીજાં ચેતસાધનો પણ જાણીતા સાધકો પાસેથી આ વિષય પૂરતાં જાણી લઈ શકાય.

આ રીતે પ્રાણ અને અપાનની શક્તિઓમાં વધારો કરવાથી

દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ પાર પડી શકે છે. દિતકારી, માદક આવૃત્તિ પથ્ય ભોજન, સંયમવૃત્તિ, અભ્યર્ચના, વગેરે ધર્મમાર્ગનાં ને સાધનો છે, તે તો હરેક અવસ્થામાં જરૂરનાં હોઈ અધી જ રિચિતિમાં. એકસરખાં આચરણમાં મૂકવાનાં છે ન. એટલે તેમનો વિચાર અત્રે ખાસ કરવાની જરૂર નથી ગણના. પ્રાણ-અપાનના બળથી પોતાની જાતને સુરક્ષિત કરવા સંબંધીતું આ એક માત્ર અનુબંધન અર્થે આ કાર્યને માટે આ સૂક્તે બતાવ્યું છે ને. તે યોગ્ય જ છે.

પ્રાણાપાનની બેહ ક્રિયાઓ અચ્છી રીતે થવા લાગતાં શૈવ-શુદ્ધિ બાળતમાં કંઈ જ નંતકલીફ રહેવા પામશે નહિ, જૂમ સારી પેટે લાગશે, ને છાતીમાં પેશુ કદ વચેરની કશી જ ફરિયાદ નહિ રહે. શરીરના બધા જ વ્યવહાર આમ વચર કબે ને બિનતકલીફ થવા માંડે, કે સમજી મેલું કે દીર્ઘાયુપ્રાપ્તિના વીધે તમારું ગાડું ચઢી ચૂક્યું છે. પરંતુ ઉપરોક્ત વ્યવહારોમાં કદ પડતું જણાય તો જાણવું કે તમારું ગાડું હજી વીજા બહાર છે, 'યોગ્ય' વીધે નથી ચઢવા પામ્યું. એ જ વાત ત્રીજા મંત્રમાં કહી છે, ને તે આ પ્રમાણે—

इमं प्राणः मा हासीत्, मा अपानः । (મં. ૩)

“ પ્રાણ કે અપાન એને અધવચ્ચે ન છોડી જાય. ” અર્થાત્ કે આ પ્રાણસ સો વર્ષનો આવરદા પૂરો થતાં લગી જીવે, અને એના શરીરમાં પ્રાણ તથા અપાન પોતપોતાની ક્રિયાઓ બધી બાંતે ચલાવતા રહે. નિજ તંદુરસ્તી વા આરોગ્યનો વિચાર કરનારા સર્વ કાષ્ઠએ પોતાની અંદરની પ્રાણ-અપાનની ક્રિયાઓ તરફ ધ્યાનપાત્ર-બધું લક્ષ આપવું જોઈએ, કારણ કે એ ઉભય ક્રિયાઓ યથાયોગ્ય ચાલતી રહેવા પર જ આરોગ્યનો આધાર રહેલો છે.

સ્વાસ્થ્ય કિંવા આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષને પ્રાપ્ત કરવાની આ જ યાત્રી છે. પ્રાણાપાનામ્યાં ગુપિતઃ યાને પ્રાણ તથા અપાન-
દ્વારા જે સુરક્ષિત બને છે, તે ખાત્રીથી સો વર્ષનો આવરદા જીવી
શકે છે. એટલા માટે દીર્ઘાયુને વાંચનાર એકે એક જણે પોતાની
અંદરની આ બન્ને શક્તિઓને જેમ બને તેમ વિકસાવ્યે જવી.

વધ

પ્રાણ અપાનની શક્તિઓ બળવાન બને અને શરીરસ્વાસ્થ્ય
પણ ઉત્તમ રહે, તે છતાં પણ વધ, કતલ, અકસ્માત વગેરે અણુ-
ધારી આફતો દ્વારા પણ માનવીની જીંદગી કપાઈ જાય એ બનવાભેગ
છે. ધર્મયુદ્ધ વગેરેના પ્રસંગોને બાળુએ મૂકીશું. કેમકે એવામાં
ભાગ લેતાં લેતાં ભરણુને વર્ચોથી તો ધર્મ જ હાંસલ થાય છે. એ
સિવાયના બીજા વધો અને બીજા ધાતો પણ મનુષ્ય-જીવનમાં
સંબંધિત છે. પરંતુ તેમને દૂર કરવાં યા દાળવાં એ મનુષ્ય સત્તાની
વાત નથી. છતાં કોઈ કોઈ પ્રસંગોમાં પોતાની અંદર રહેલા અર્દિસા
ભાવને બહાવવાથી તથા સાર્વત્રિક પ્રેમદષ્ટિ યાને સર્વ કોઈના તરફ
પ્રેમભાવની વૃદ્ધિ કરવાથી ધાતક લોકોનાં મન પણ સુધરી જઈ
શકે છે. પરંતુ એવી સિદ્ધિ યોગાનુશાન તેમ જ દીર્ઘ આત્મસંયમ
દ્વારા જ મેળવી શકાતી હોવાથી સફૂને માટે તે શક્ય નથી. તેથી
જનસમુદાયને માટે તો ઇશ્વરપ્રાર્થના એ જ એક સુગમ સાધન હોઈ
તે સ્ત્રાંધમાં ૩ જ મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

ઇશપ્રાર્થના

इमं मित्राः मां वधिषुः मा अमित्राः । (मं. ३)

“ હે ઇશ્વર ! મિત્ર તેમ અમિત્ર પૈકી કોઈ જ એનો વધ ન
કરે (એવી કૃપા કરજે !)”

ત્રીજો મંત્ર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના સંબંધીનો જ છે. " ભૂત તેમ જ બવિષ્ય કાળમાં બધાં પ્રાણીઓનો એક જ, ધૃસ્તિયર છે. બધાંનું પાલન તે જ કરે છે. એની કૃપાથી આ માણસનો વધ ન થવા પામે અને એનું આરોગ્ય પણ ઉત્તમ રીતે જળવાઈ રહે. " ત્રીજા મંત્રનો આ ભાવ ધૃષ્ટપ્રાર્થનાનું બળ મેળવવાની જરૂરિયાત મૂકે છે. ચરાચર સઠળ જગતનું પાલન કરનાર તો પરમેશ્વર જ છે. એટલે તેની ભક્તિ કરવાથી 'શ્રદ્ધાનું' બળ જે વધે છે તે કંઈ અપૂર્વ હોય છે. શ્રદ્ધાવાન લોકો જ એ બળને અનુભવી શકે છે. અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાનની ભક્તિ કરવાવાળા ઉપાસકનું આરોગ્ય સામાન્ય રીતે ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે, એવું મોટે ભાગે જોવામાં પણ આવે છે. એટલાં માટે આ દીર્ઘાયુપ્રાપ્તિના સૂક્તમાં (त्वं ईशिष्ये) એ ત્રીજા મંત્ર દ્વારા ધૃસ્તિરભક્તિનો જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે બહુ જ મહત્ત્વનો છે. ધૃષ્ટપ્રાર્થનાના આ બળ વિહોણા ન રહી જવાય એ વાચક માત્રે ખાસ જોવું. આ બળની પ્રાપ્તિ પછી જ બીજાં સાધનો લાભકારી નીવડે છે, આ બળની ગેરહાજરીમાં બીજાં ગમે તેટલાં સાધનો ગમે તેટલાં નિકટ હોય તોપણ તે ખાસ ફાયદો કરી શકતાં નથી. આ રહસ્ય સમજી લઈને પાઠો સર્વ વિધોને કરનાર ધૃષ્ટભક્તિનું બળ પોતાની અંદર વધારે એ જ ઇચ્છવાયોગ્ય.

દેવચરિત્રોનું અવણ

દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવા ઠાળે, અવણ તથા વાચન જે કરાય તે દેવતાઓનાં ચરિત્રોનું જ કરાય એ ખાસ ઇષ્ટ છે. દેવો એટલે કે દેવતાઓ જેવા સત્પુરુષોનાં જીવનચરિત્રનાં અંગે સાંભળવા જોઈએ, આ વાંચવા જોઈએ, અને તે તે મહાપુરુષોની ચરિત્રલીલાઓનું મનન કરવું જોઈએ.

આજકાલ તો નવલકથાઓ વગેરેનું સાહિત્ય એવું ઘુણપાત્ર
લાવાળું બહાર પડે છે કે, તેના વાચન-શ્રવણથી મનવીના
પો શમવાને બદલે જિજ્ઞાસા વધવા પામે છે, વીર્ય ચલિત થાય
પ્રભુચર્ય ખંડિત બને છે, અને ખીજ જાતજાતની આપદાઓ
જાય છે. પરંતુ અકસોસ કે એવાં પુરતકોનું પ્રકાશન આજ-
વધતું આશ્ચર્ય છે. આપણા દેશમાં શું કે ઇતર દેશોમાં શું,
દરજાનાં માણસોની, સેખનવ્યવસાયના ક્ષેત્રમાં, ભરતી
થતી હોવાને કારણે હલકા પ્રકારનું સાહિત્ય ઝાઝું પ્રકટ
માંડ્યું છે, ને તેને પરિણામે બધી વાતે હાનિ જ હાનિ થઈ
છે. એમાંથી જાગરવા માટે આ સૂક્ત, ખીજ મંત્ર દ્વારા,
ચેતીનો સૂર ઉચ્ચારે છે કે—

ઘયુનાનિ વિદ્વાન્ હોતા અગ્નિઃ

સત્ ધિશ્વા દેવાનાં જનિમા વિષક્તિ । (મં ૨)

અર્થાત્ કે—“ બધાં જ કર્મોને અગ્ની રીતે, જાણવાવાળા
। અગ્નિના જેવો તેજસ્વી ઉપદેશક બધા દેવાનાં જીવનચરિત્ર
। કહી સંભળાવે. ” આ મંત્ર અનેક દષ્ટિએ મનન કરવાયોગ્ય
એમાં પ્રથમ તો ઉપદેશકના ગુણ વર્ણવ્યા છે. ઉપદેશક દિલ્લો
। તેમજ ઉદાર હોવો જોઈએ, પોતાના સર્વસ્વનો (હોતા)
ન કરવાવાળો યાને ભોગ આપવાવાળો હોવો જોઈએ, (અગ્નિઃ)
એના જેવો તેજસ્વી હોવો જોઈએ, તથા (ઘયુનાનિ વિદ્વાન્)
વ્યાકર્તવ્યને યથાયોગ્ય રીતે જાણવાવાળો હોવો જોઈએ,
વા ગુણ ધરાવનારો હોયિયાર ને સમગ્ર ઉપદેશક જ બોલોનો
ગંદર્શક બોલિયો બને, બોલોને ધર્મભાગનો ભોધ કરે અને
। ને (દેવાનાં જનિમાનિ) દેવતાઓનાં જીવનચરિત્રો સુણાવે.
। એ પોતાનાં જીવન દરમ્યાન કેવાં કેવાં શુભ કર્મો કર્યાં, કેવી
તના પરાપકાર કેવી રીતે કર્યા, જનતાનો ઉદ્ધાર કેવે પ્રદારે

કચો, વગેરે વગેરે તમામ વાતો બોધાને તે સરળ રીતે સમજાવી દે. રાક્ષસો અને પિશાચોનાં ચરિત્ર વાંચવા યા સાંભળવા ન જોઈએ: દેવોનાં દિવ્ય ચરિત્રો નજર સામે દરેકમેશ રાખવાં જોઈએ. દેવોનાં જ જીવન આદર્શ હોય છે. રાક્ષસ અને પિશાચોનાં, ઠગો અને કાકુઓનાં ચરિત્ર જૂથેયૂથે પણ કાને ધરવાલાયક નથી હોતાં. દેવતાઓનાં હિમ્મ ચરિત્રોને આદર્શ તરીકે મનુષ્યો જો પોતાની નજર સમક્ષ રાખશે તો તેમનાં જીવન પણ સુધરી જશે એટલું જ નહિ પણ આયુષ્યની પણ ખડતી થશે. આયુષ્યના વધારા માટે પણ આ એક ઉત્તમ ઈલાજ છે. ભગવાન શ્રી રામચંદ્રના જીવનને લોકો પોતાનો આદર્શ ગણે, રાવણના જીવનને નહિ જ. આજકાલ નવલ-કથા ને નવસિકાનાં પુસ્તકો માનવી અંતઃકરણોને જે બગાડી રહ્યાં છે, તેમાંથી ઊગરી જવાય તેમ કરવાનું સૂચન વેદ અહીં કરે છે. એવું પાત્રન જેટલું અધિક થશે તેટલો અધિક ફાયદો જીવનવિકાસની બાબતમાં જણાશે.

આજકાલ જે ચરિત્રો મળે છે તે પણ મોટે ભાગે મનના વિકારને વધારનારાં જ મળે છે. સંયમશીલતાને વધારનારાં ને પોષનારાં ચરિત્ર અંથો બોધા મળે છે. એટલે સદૃશ્યોનું વાચન એ આજકાલ ખડું અધરી વાત થઈ પડી છે. તથાપિ ઋષિજનોની કૃપાથી રામાયણ, મહાભારત જેવા અંથો અને ઋષિપ્રણીત બીજા કિંમતી અંથો આપણે ત્યાં મોજૂદ છે. એ અંથોનું મનન કરવાથી ખડું જ મોટો લાભ મનુષ્યના જીવનવિકાસમાં થઈ શકે તેમ છે. જે લોકો આ વાતનું રક્તજ બરાબર પિછાનતા હોય યાને જેઓ આમ થવાની જરૂર સમજતા હોય, તેઓ સારાં બોધક જીવનચરિત્રો નિર્માણ કરવા કરાવવાની તેમજ વાંચવા, વંચાવવાની વ્યવસ્થા કરે એ ખડું જ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. એવું થશે તો જ ભાવિ પ્રજાનો જીવન-સુધારનો માર્ગ સરળ બનશે.

મતલબ કે, “ દિવ્ય ચરિત્રાનું શ્રવણમનન ” એ દીર્ઘાયુ પ્રાપ્તિ માટેનું એક અમોલ્ય સાધન છે, એવો ઉપદેશ આ મંત્રભાગ ને આપે છે તે ખૂબ અમત્યનો છે. દીર્ઘાયુને વાંચનારાંઓએ એને અમલમાં મૂકવો જોઈએ યાને ઉચ્ચ જીવનચરિત્રના વાચન મનનનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ.

પાપથી બચતાં રહેવું

દીર્ઘાયુષ્ય મેળવવા માટે પાપથી પોતાની જાતને ઉઠારી શેવાની પણ પરમ આવશ્યકતા છે. પાપથી પતન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ રોગાદિનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતાં આયુષ્યની દોરી ઠરપાછ જાય છે. એટલા માટે આ સૂક્તનો પડેલો મંત્ર જ પાપથી બચતા રહેવાની સૂચના આપતાં કહે છે કે—

મિત્ર ઇતં મિત્રિયાત્ અંહસઃ પાતુ । (મં. ૧)

“ મિત્ર આ મનુષ્યને મિત્રસંબંધી પાપથી બચાવે. ” શત્રુ સંબંધે થનારાં પાપોથી તો બચવું જોઈએ જ. પરંતુ કેટલાંક ભોંકો એવું પણ માનવાવાંળા હોય છે કે ‘ મિત્રને કાળે, મિત્રના હિત વાસ્તે બહુ ખૂંડે કંઈ પણ કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નહિ. ’ પણ એ માન્યતા બરાબર નથી. પાપ એ હમેશાં પાપ જ છે—પછી તે ગમે તેને માટે આચરવામાં કાં ન આવ્યું હોય? પાપાચરણનું પરિણામ ને પતન તે તો દરકોઈ કિસ્સામાં બોગચે જ છૂટકો થવાનો. મિત્રના લાભાર્થે કરેલા પાપનું પણ એવું જ પરિણામ આવવાનું. એટલા માટે દીર્ઘાયુ થવાની ઇચ્છા રાખનારા માનવીએ તો પાપમાત્રથી બચતા રહેવાની કાળજી અવશ્ય રાખવી જોઈએ. મિત્ર પોતાના મિત્રને પાપકર્મ કરતાં વારે અને તેને સીધા માર્ગે ચાલવાની સલાહ આપે, એ જ ખરો મિત્રધર્મ છે. ‘ પાપકર્મનું પરિણામ પતન. ’ એ સૂત્ર પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના દિલમાં કોતરી રાખે અને પોતાનો મિત્ર પોતે

બનીને એ ખોટા માર્ગમાંથી પોતાની જાતને હુગારી લે. મનુષ્ય પોતે જ પોતાની જાતનો મિત્ર તેમ જ શત્રુ બની શકે છે. એટલે એવું કામ કદાપિ ન કરવું કે જેથી કરી મનુષ્ય પોતે જ પોતાની જાતનો શત્રુ રૂપ બની જાય. મતજન્ય કે દીર્ઘાયુષી થવું હોય તો માણસે પોતાની જાતને પાપથી દૂર રીતે બચાવી લેવી જોઈએ. પાપાચરણ અને દીર્ઘાયુને બારમા ચંદ્રમા સમજવા.

ભોગ અને પરાક્રમ

મનુષ્યે ભોગ ભોગવવા જોઈએ તેમ પરાક્રમ પણ કરવા જોઈએ. પરંતુ ભોગ વધારે પ્રમાણમાં ભોગવવાથી રોગ શરીરમાં ધર ધારે છે ને પરિણામે અયુષ્ય ક્ષીણ બને છે; ત્યારે વીર્યનું રક્ષણ કરવાથી આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભોગ ભોગવવાનું મનુષ્યને બહુ ગમે છે, એટલે એમ કરવામાં પોતાના વીર્યનો નાશ થઈ જાય છે એની પરવા સામાન્ય મનુષ્ય સાધારણ ગીતે કરતો નથી. વીર્યનાશને એ માનુષી વાત સમજે છે. પણ તે બરાબર નથી, તે સમજાવવા પાંચમો મંત્ર ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહે છે કે—

इमं प्रियं रेतः आयुषे वर्धते नव । (મંત્ર ૫)

“આ માણસને મનગમતા ભોગ આપીને, તથા વીર્ય અને પરાક્રમ પણ આપીને દીર્ઘાયુષ્યની સાથે પ્રાપ્ત થનારા તેજ પ્રતિ લક્ષ યાત્ર !” અર્થાત્ કે આ માણસ પોતાને મનગમતા ભોગો યોગ્ય પ્રમાણમાં ભોગવતો રહે, તથા વીર્યરક્ષણ દ્વારા પરાક્રમેની પણ વૃદ્ધિ કરતો રહે; પણ એ બંને ગામતો એવી પ્રમાણસરની હોય કે જેથી કરી એનાં આયુષ્ય તથા તેજમાં વધારો થતો રહે. ભોગો ભોગવવામાં તેમજ પરાક્રમનાં કાર્યોમાં દૃઢ કદી ન વટાવી જવાય એ બ્યાનમાં રાખવું. દૃઢ વટાવી જવાશે નો અક્ષરે શ્રુત્ય આવશે

પ્રાણ પંખીને ઝડપી જશે. - ભોગ તેમજ પરાક્રમનાં કાર્યો વચ્ચે મનુષ્યે પોતાના સમયને એવી રીતે 'વહેંચી' નાખવો જોઈએ કે ભોગ પણ યથાપ્રમાણ ભોગવી શકાય તથા વીર્ય વા પરાક્રમનાં બધાં કાર્યો પણ યથાવત્ બની આવે. અને એમાંનું કશું ય દીર્ઘાયુ તથા તેજસ્વિતા-પ્રાપ્તિના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ ન નીવડે. પોતાનાં બધાં જ કાર્યો કરવા ટાણે મનુષ્યે આ સૂચનાને અતુસરવું ધટે. વીર્યના યોગ્ય ઉપયોગથી પ્રજોત્પત્તિ થઈ શકે છે, તેમ બળમાં વૃદ્ધિ પણ થઈ શકે છે; ત્યારે અયોગ્ય ઉપયોગથી અને હલ વટાવી જવાથી અશક્તિના નાશ થાય છે અને તેને પરિણામે જાતજાતનાં કષ્ટ આવી પડે છે. ઈતર ભોગોની જાગતમાં પણ આમ જ સમજવાનું છે. આ મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખીને મનુષ્ય જો પોતાનો વ્યવહાર રાખશે તો તેને ભોગનો આનંદ મળશે, તેમજ દીર્ઘાયુનો લાભ પણ મળશે.

દેવોની સહાય

૧. મિત્રઃ રિશાદસો ચરુણઃ સંચિદાનો જરામૃત્યું કૃણુતાં ।
(મં. ૨).
૨. ઘૌઘિતા પૃથિવી માતા સંચિદાને ત્વા જરામૃત્યું કૃણુતાં ।
(મં. ૪).
૩. અદિતે ! માતા દિવ્ય શર્મ ચચ્છ । (મં. ૫).
૪. વિશ્વે દેવાઃ ! જરદદિઃ યથા અસત્ । (મં. ૫).

અર્થાત્—“ મિત્ર તેમજ શત્રુનાશક વંરણુ આં જન્મે મળીને અને દીર્ઘાયુષી કરે ! છુટ્ટોક તથા માતૃભૂમિ મળીને એને દીર્ઘાયુષી કરે ! હે અવિનાશી આદિશક્તિ ! તું માતાની માદક સુખ દેતી નહે ! હે બધા દેવો ! એને પૂરા આવરદાવાળો અતિ વૃદ્ધ કરે ! ”

અહીં મિત્ર વરુણ, સૂર્ય, પૃથિવી, અદિતિ અને બીજા બધા દેવો મનુષ્યને દીર્ઘાયુષી બનાવવામાં સહાયજૂત થાઓ, એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. એથી રપૃષ્ઠ થાય છે કે દીર્ઘાયુ મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓ આ બધા દેવો સાથે અવિરોધી વર્તાવ રાખવો જોઈએ. દેવતાઓની અનુકૂળતા અને એમની કૃપા પર જ એ આયુષ્યની વૃદ્ધિનો આધાર છે, તો પછી એમની સાથે વિરોધ રાખવાનું પાલવે જ શી રીતે ? સૂર્યદેવ પોતાના પ્રકાશ દ્વારા સર્વત્ર શુદ્ધિ કરતો રહે છે અને એ રીતે આપણને દીર્ઘાયુ બક્ષે છે. એટલા માટે સૂર્યપ્રકાશ યાને તડઠાથી ભાગતા ન રહેવું. સૂર્યપ્રકાશને ટાળતા જ રહીએ તો પછી દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવાની આપણી મહત્વપૂર્ણ પારે પાડવામાં સહાયકતા તે કેવી રીતે બની શકે ? એવી રીતે વરુણદેવ એ સમુદ્રનો દેવ છે. સમુદ્રજળ, વૃષ્ટિજળ, સામાન્યજળ એ બધાં જળનું જીવન સમુદ્ર જ છે. આ જળ પૈકી અમે તે જળથી પણ મનુષ્ય પોતાની નિર્ભળતા કરતો રહે યાને નહાતો ધોતો રહે. તેમજ બીજી રીતે લાભ ઉઠાવતો રહે, તો જ જળદેવતા વરુણની સહાયનો લાભ તે પામી શકે. માતૃભૂમિની ચોગ્ય ઉપાસના કરતા રહેવાથી જે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેનાથી મનુષ્ય કાર્યક્ષમ બની શકે છે અને પરિણામે દીર્ઘ જીવન જીવવા ભાગ્યશાળી બને છે. બાકીના બીજા દેવોની બાજતમાં પણ આવો જ પ્રકાર હોઈ વાચક પોતે તે વિચારપૂર્વક સમજી લે અને એ સમજનો લાભ ઉઠાવી દીર્ઘાયુષી બને !

રાષ્ટ્રીય એકતા

(ઋષિ:—અયર્વા । દેવતા—મિત્રઃ, વિશ્વદેવાઃ)

આ યાંતુ મિત્ર ઋતુભિઃ કલ્પમાનઃ સંવેશયન્પૃથિવીમુસ્ત્રિયામિઃ ।
અથાસ્મભ્યં વરુણો વાયુર્અગ્નિર્વૃહદ્રાષ્ટં સંવેશયન્દધાતુ ॥ ૧ ॥

ધાતા રાતિઃ સંવિતેદં જુપન્તામિન્દ્રસ્ત્વષ્ટા પ્રતિ હર્યન્તુ મે વચઃ
હુવે દેવીમદિતિ શૂરપુત્રાં સજાતાનાં મધ્યમેષ્ટા યથાસાન્તિ ॥૨॥

અર્થ—(ઊલ્લિયામિઃ પૃથિવી સંવેશયન્) કિરણોથી પૃથ્વીને સંયોજતો, (ઋતુભિઃ કલ્પમાનઃ ઋતુઓથી સમર્થ બનતો (મિત્રઃ) મિત્ર (આયાતુ) આવે (અથ) અને (વરુણઃ વાયુઃ અગ્નિઃ) વરુણ વાયુ તથા અગ્નિદેવો (અસ્મભ્યં સંવેશયન્ વૃહત્ રાષ્ટ્ર) અમારે બધાને માટે ઉત્તમ પ્રકારે રહેવાલાયક મહાન રાષ્ટ્રને (દધાતુ) ધારણ કરે. (૧).

(ધાતા રાતિઃ સવિતા) ધારણકર્તા અને દાતા એવો જે સવિતા તે (મે હૃદં વચઃ) મારું આ વચન (જુપન્તાં) પ્રીતિપૂર્વક શ્રવણ કરે અને (ઇન્દ્રઃ સ્વષ્ટા) ઇન્દ્ર તથા ત્વષ્ટા કહેતાં દેવતાઓનો કારીગર (મે હૃદં વચઃ પ્રતિહર્યન્તુ) મારું આ વચન માન્ય રાખે. (શૂરપુત્રાં દેવી અદિતિ હુવે) શૂર-પુત્રોવાળી અદીત દેવી માતાને હું બોલાવું છું (યથા સજાતાનાં મધ્યમે-શ્યાઃ અસાન્તિ) કે જેથી કરી હું સ્વબોલીલાંતી અંદર મધ્ય વા પ્રમુખસ્થાન પર રહેનારો બની શકું (૨).

સાંવાર્થ—પોતાનાં કિરણો વડે પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરનાર તથા ઋતુઓ દ્વારા સામર્થ્યથી વધારો કરનાર સૂર્ય, વરુણ, વાયુ અને

અગ્નિ એ બધા દેવો અમોને ઝીવું મોઢું વિશાળ રાષ્ટ્ર આપે કે
ને અમારા વસવાટ માટે બધી રીતે લાયક હોય (૧).

બધાને ધારણ કરનાર, દત્તા સવિતા અને ઇન્દ્ર તથા તથા
દેવો મારે આ વચન કાને ધરે અને માન્ય રાખે, અને શરપુત્રોની
માતા અદિતિ દેવીને પણ હું કહું છું કે આ બધાઓ મને એવી
સહાય કરે કે જેથી કરીને માનમાં સ્વગતીય સમાજની અંદર
આગળ પડતા યાને પ્રમુખસ્થાન પર બિરાજવાનો યોગ્યતા આવે. (૨)

હુવે સોમં સવિતારં નપોભિર્વિશ્વાનાદિત્યા અહમુત્તરત્વે ।
અયમગ્નિર્દાદાયદીર્ઘમેવ સંજાતૈરિદ્ધોઽપ્રતિષ્ઠવદ્भिः ॥ ૩ ॥

હહેદસાથ ન પુરો ગમ્પાયેયો ગોપાઃ પુષ્ટપતિર્વ આજત્ ।
અસ્મે કામાયોષ કામિનોર્વિષ્વે વો દેવા વપસંયન્તુ ॥ ૪ ॥

અર્થ—(અહં સોમં સવિતારં વિશ્વાનાદિત્યાના)
સોમ સવિતા તથા સર્વ આદિત્યોને હું (ઉત્તરત્વે) , અધિક
શ્રેષ્ઠતાની પ્રાપ્તિ માટે (નમોભિઃ હુવે) અનેક સત્કારો સાથે
બોલાવું છું. (અ-પ્રતિ-ષ્ઠ-વદ્भिઃ સંજાતૈઃ રિદ્ધોઽ) વિશેષી મૂર
ન કાઢવાવાળા સ્વગતીય જનો દ્વારા પ્રકટાવાયર્થો (અયં અગ્નિઃ)
આ અગ્નિ (દીર્ઘ મય દીદયત્) દીર્ઘ કાળ પર્વત તપતો વ
પ્રકાશતો રહે (૩).

(હદ્દ હત્ત અસાથ) અહીં ને રહે, (પરઃ ન ગમ્પાય)
દૂર માત્ર જશે. (ર્યઃ ગોપાઃ) અન્ન સામગ્રી ધરાવનારા તથા
ગાયોનુપાસન કરનારા (પુષ્ટ પતિઃ ય આજત્) પોપણ કરતાં
દરતાં તંબને અહીં લાવે, (વિષ્વેદેવાઃ) સર્વ દેવતાઓ (અસ્મે
કામાય) આ કામનાની સફળતા (કામિનો વઃ) જાંબનારી

તમારા જેવી બધી પ્રજાઓને (ઉપ ઉપ સંયન્તુ) એકતાના વિચારથી જોડે (૪).

ભાવાર્થ—સોમ સવિતા તથા બધા આદિત્ય દેવતાઓને, મને શ્રેષ્ઠ પ્રકારની યોગ્યતા મેળવવાના કામમાં જરૂરી સહાયના આપવા સારું હું નમ્રતાપૂર્વક આમંત્રું છું. પરસ્પર વિરોધ ન કરવાવાળા સ્વચ્છતીય શ્રોકો દ્વારા રાષ્ટ્રીયતાનો આ જે અગ્નિ પ્રકટાવવામાં આવ્યો છે તે લાંબા વખત સુધી અમારી અંદર પ્રજ્વળતો રહે (૩).

તમે સૌ અહીં એકવિચારવાળા થકને યાને મંપ સંપીને રહો, પરસ્પરનો વિરોધ કરીને એક બીજાથી છૂટાં ન પડી જાઓ, અનંત સંધર્મનાં એકૂત તથા ગાયોનું યાજન કરનાર ગોપશ્રોકો યાને તમારી પુષ્ટિ સાધવાવાળા વૈશ્યો તમને એકત્ર કરીને અહીં લાવે. એક જ ધ્યેયની પૂર્તિ માટે મથનારી બધી પ્રજાઓને બધા દેવતાઓ એકતાના ભાવ વડે સંયોજિત કરે (૪).

સં વો મનાંમિ સં વ્રતા સમાર્કૂર્તાનેમામસિ ।

અર્મા યે વિવ્રંતા સ્યન તાન્વઃ સં નમયામસિ ॥ ૫ ॥

અહં ઘૃષ્ણામિ મનસા મનાંમિ મમ ચિત્તમનુ ચિત્તેભિરેતં ।

મમ વશૈષ્ણુ હૃદયાનિ વઃ કૃણોમિ મમ યાતમનુવર્માનં એતં ॥ ૬ ॥

અર્થ—(વઃ મનાંમિ સં) તમારાં મનને એકબાબવાળાં કરો, (વ્રતા સં) તમારાં કર્મોને એક બાબવાળાં કરો; (આકૃતિઃ સ નમામસિ) અંકલ્પોને એકબાબથી શુકાવો. (અમી યે વિવ્રંતાઃ સ્યન) તમે કે જેઓ પરસ્પર વિરોધાચરણે કરવાવાળાં છો (તાન્વઃ સં નમયામસિ) તેમને બધાંને એક વિચારના બળે અને શુકાવીએ છીએ (૫).

(અદં મનસા મનાંસિ ગૃષ્ણાભિ) હું મારા મન વડે તમારાં મનોને ગૃહણ કરું છું. (મમ ચિત્તં ચિત્તેભિઃ અનુ આ-હત) તમારાં ચિત્તો ને મારા ચિત્તને અનુકૂળ બનાવીને આવો. (મમ યજ્ઞેષુ યઃ હૃદય્યાન્નિ પૂજોમિ) તમારાં હૃદયોને હું મારે કબજે કરું છું. (મમ ચાતં અનુવર્ત્માનઃ આ-હત) મારી ચાલચલણને અનુકૂળ આવે એવી ચાલચલણવાળા થઈને અહીં આવો (૬).

ભાવાર્થ—તમારાં મનનો એકભાવ સાધો, તમારાં કામો એકતાના પોષક હો, તમારા સંકલ્પો એક પ્રકારના હોય કે નેથી કરીને તમારામાં સંઘસકિત બને ને ટકી રહે. પરસ્પર વિરોધ જગવનારાં બધાંને અમે એક વિચારવાળાં કરી સંગઠિત કરીએ છીએ. (૫)

સૌથી પહેલાં હું મારા પોતીકા મન વડે તમારાં મનોને આકર્ષિત કરું છું; તમારાં ચિત્તોને મારા ચિત્તને અનુકૂળ બનાવીને અહીં આવો. તમારાં હૃદયોને હું વશ કરી લઉં છું. હું ને માર્ગે જાઉં છું તેજ માર્ગે તમે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો (૬).

અધિક ઉચ્ચતા

હોય તેના કરતાં વધારે ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા મનુષ્ય માત્રની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી હોય છે. પોતાની ક્ષમતા ન ઇચ્છનારો માનવી ભાગ્યે જ કોઈ હોય. હરેક મનુષ્ય જન્મ થઈ જ ઉન્નતિને ચાહવાવાળો છે, એ સંબંધમાં આ કૃતના ૩૦ મંત્રનું કથન વિચારવાયોગ્ય છે:—

“હુવે સોમં સવિતારં નમોમિઃ ।

“ ધિશ્વાનાદિત્યાં અદમુત્તરત્ત્યે ॥ (મં ૩)

“ સોમ સવિતા અને બધા આદિત્ય દેવોને હું ઉચ્ચ વા

જ્ઞાત થવાની સ્પર્ધામાં મને સદાય હારવા માટે બોલાવું છું. " અર્થાત્ કે દેવતાઓ પાસે હું એવી સદાયતાની અપેક્ષા રાખું છું કે જેથી કરીને દિવ્ય માર્ગે હું ઉન્નતિ મેળવી શકું.

“ ઉત્ત, ઉત્તર ” એ શબ્દો એક એક કરતાં અદિયાતી અવસ્થાનાં સૂચક છે. સાધારણ અવસ્થાથી અદિયાતી અવસ્થા ‘ ઉત્ત ’ અવસ્થા કહેવાય છે, અને તેનાથી અદિયાતી અવસ્થા ‘ ઉત્તર ’ અવસ્થા કહેવાય છે ને તે વધારે શ્રેષ્ઠ હોય છે. મનુષ્યે સદા ‘ ઉત્તરત્વ ’ પ્રાપ્ત કરવાને મથવું એવું આ ત્રીજા મંત્રનું સૂચન છે. અર્થાત્ કે પોતાની વર્તમાન અવસ્થા કરતાં ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની કોશિષ મનુષ્ય માત્રે અત્યંત કરવી જ, પરંતુ એના કરતાં ય. એક પાયરી ઉપર ચઢવાની મેહત્વાકાંક્ષા હૃદયમાં સેવવી ને એ જ ધ્યેય નજર સમક્ષ રાખવું. “ ઉત્ત-તર-ત્વ ” એ શબ્દમાં આ પ્રકારનો જધો ભાવ રહેલો છે, એની નોંધ લેવાયોએ અને જરૂર લેવી થટે.

આ અધિક ઉચ્ચ અવસ્થા દિવ્ય માર્ગે જ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. “ શ્રેય અને પ્રેય ” અથવા તો “ દૈવી અને આસુરી ” એવા વિભિન્ન માર્ગો મનુષ્યની સામે આવે છે. તેમાંથી શ્રેય અર્થાત્ દૈવી માર્ગોનું અવલંબન કરવાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય છે, જ્યારે ખીજા માર્ગે ચાલવાથી દુનિ થાય છે. આસુરી માર્ગને દૂર કરવા માટે તથા શ્રેય માર્ગને અનુસરવાની પ્રેરણા કરવા માટે આ મંત્રમાં “ દેવતાઓની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના ” કરવા આમત સૂચ્યું છે. દેવતાઓની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરનાર માણસ નિકૃષ્ટ માર્ગ પ્રતિ સદસા ડગ નથી બરતો. દેવતાઓની સદાયતા માટેની પ્રાર્થના આમ મનુષ્યના વિકાસનું કારણ બને છે. દૈવી માર્ગે ચાલવા માંડ્યા પછી પણ કેટલાંક માણસ આસુરી લાલ-

સાઓમાં પ્રસાદ પડે છે. એવા અધવચ યનારા પતનમાંથી બચે
સાર એથી મંત્ર સૂચવે છે કે—

इह इत् मसाय, न परो गमाय । (મં. ૪).

“ આ દેવી મારને હહ વળગી રહે, એને છોડીને બીજા
માર્ગે ન ચડી જતા. ” આ સાવધાનીના સૂર પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન
આપવા જેવું છે. કારણ ધણી વાર એવું જોવામાં આવે છે કે
આત્મોન્નતિના માર્ગે અનુસરનારો માનવી ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થતો
જતો હોય છે, ત્યાં જ અધવચમાં એવું પતન એકાએક યતું દેખાય
છે. એવું ન બને તેટલા સાર જ આ એવા મંત્રની સૂચના છે. એ
સૂચના બરાબર ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે તો અધવચ થતા પતન-
માંથી બેગરી શકારો.

ઉન્નતિનો માર્ગ

મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી હોવાથી ઉન્નતિને કાળે-એણે
સાંધિક જીવન સ્વીકારવું જોઈએ. છૂટા છૂટા રહેનાર મનુષ્યની
ઉન્નતિ કદાપિ મંભવતી નથી. સામુદાયિક જીવનને માટે તેટલા
સ્વાર્થત્યાગની જરૂર પડે છે, તેટલી વૈયક્તિક જીવનને માટે નથી
પડતી. એટલા માટે સામુદાયિક જીવન સ્વીકારનારાઓએ પોતાનો
અંગત વ્યવહાર એવા પ્રકારનો રાખવો જોઈએ કે જે સમાજની
અંદર વિરોધ જગાડનારો ન હોય. આ બાબત પાંચમો મંત્ર
ઉપદેશ છે કે—

त्रः मनांसि सं, यः व्रतानि सं; घः आकूलीं सम् । (મં. ૫)

“ તમારા મન, તમારાં કર્મ, અને તમારા સંકલ્પ એકતાના
બાવને અચ્છી રીતે પોષાનારાં હોવાં જોઈએ. ” આ મંત્રમાં જે
‘ મં ’ ઉપસર્ગ વપરાયો છે તે ઉત્તમતા તથા એકતાનો સૂચક
છે. મનુષ્યેના સંકલ્પો, એમના માનસિક વિચારો તથા બધી

જાતનાં કર્મો એકતા અને ઉત્તમતાના ભાવોને વધારનારાં હોવાં જોઈએ. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે. જ્યોત્સનાથી તો ખૂબ કામો કંઈ જ કરતાં જણાતાં નથી, પરંતુ મનમાં એટલા બધા ખૂબ ભાવો સેવતા રહે છે કે ન પૂછો વાત. એને પરિણામે સમાજની અંદર આપસઆપસના કષ્ટો ઊભા થવા પામે છે. એવું ન થવું જોઈએ. સંકલ્પો, વિચારો, ભાવો ને કર્મો-અર્થુ જ સદા શુભ હોવું જોઈએ. એ પૈકી કશાપણ વેરઝેરના ભાવને સ્થાન ન મળે તે ખાસ જોવું જોઈએ. આનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવાવાળો આપણા સમાજની અંદર કાંઈ હોય, તો તેને સમજાવી પટાવીને પણ સન્માર્ગે વાળવો જોઈએ. એ સંબંધમાં પાંચમા મંત્રને ઉત્તરાર્થ કહે છે કે -

અમી યે ચિત્રતા સ્યન તામ્હઃ સં નમ્યામસિ ॥ (મં. ૫).

“ આ જે વિરુદ્ધ આચરણ કરવાવાળાં છે, તેમને પણ અમે એકતાના ભાવે નમાવી દઈએ છીએ. ” અર્થાત્ કે વિરોધી હજીને પણ સમજાવીને એકતાના રાહ પર લઈ આવવા જોઈએ. સમાજનું બંધારણ અને તેનો વહિવટ એવા પ્રકારનાં હોય કે તેમાં રહેવાવાળા કોઈથી જ વિરોધભાવ કેળવી જ ન શકાય. સજ્જન તો સદા શુભ માર્ગે જ આશરે, પરંતુ કુળન હોય તે પણ વિરોધી માર્ગને છોડી દઈને શુભ પંથે ચાલવામાં જ પોતાને લાભ થનાર છે એ વાત અચ્છી રીતે સમજી લે આ પ્રમાણે સકળ જનતાને એકતાના માર્ગે વાળવાથી તથા સમાજમાંના વિરોધી તત્ત્વને સમાજમાંથી દૂર કરી દીધાથી વા સુધારી લેવાથી જનતાની ઉન્નતિનો માર્ગ સીધો ને સરળ બની શકે છે.

સુધારાનો પ્રારંભ

સુધારાની શરૂઆત પોતાના અંતઃકરણના અધ્યાયની ...

શકે છે, એ વાત હરહમેશ ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ. પોતીકાં અંતઃકરણને સુધાર્યા વિના જ પારકાંઓને સુધારવાની ભાજનમાં જે ભોક્ષે વિતરી પડે છે, તે ભોક્ષા ને તો એ ભાજનમાં પાર પાડી શકે છે, કે ન પોતીકા ઉત્પત્તિ સાધી શકે છે. એટલા માટે વેદ આ સૂક્તના છઠ્ઠા મંત્રમાં સ્વસુધારણા પર ભાર મૂકી પોતીકા સુધારા દ્વારા જ જન્મતને સુધારવાનો ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે—

અહં મનસા મનાંસિ યુષ્ણામિ ।

મમ ઘક્ષેષુ ષઃ હૃદયાનિ કૃણોમિ ॥ (મં. ૬).

“ હું મારા મન વડે બીજા ભોક્ષાનાં મનને આકર્ષું છું, અને એ રીતે હું બીજાંઓનાં હૃદયોને વશ કરું છું. ”

આ મંત્રમાં અપાયેલા “ પોતાનાં શુભાચરણો દ્વારા પારકાંનાં હિલોને છતવાનો ઉપદેશ ” હરેક જણે ધ્યાનમાં રાખવા જોવો છે. પારકાંનાં મન આકર્ષી વા છતી લેવાને કાણુ સમર્થ બને છે તેની ખાત્રી વાચક પોતે જ પોતાની આત્મબળાત્મની દુનિયામાં નિરીક્ષણ કરીને કરી લે. દુરાચારી અશુભ સંકલ્પ ને કુબળ વર્તનવાળો અનુભવ આમજનતાનાં મન છતી લેતો કદાપિ જણાય છે ખરો ? એમ થવું કદાપિ સંભવિત નથી. સત્પુરુષ અને શુભ સંકલ્પવાળો પુરુષાત્મા જ જનતાનાં દિલ પર પ્રભાવ પાડીને છતી લઈ શકે છે. જીવંત અવસ્થામાં જ માત્ર નહિ, પરંતુ મૃત્યુ બાદ પણ એવા મહાપુરુષનાં વચનેનો પ્રભાવ જનતાનાં દિલ પર પડે છે અને તેમને પોતાના પ્રતિ આકર્ષે છે. મહાપુરુષનું આ સામર્થ્ય તેના શુભ વ સત્ય સંકલ્પોને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા પુરુષ ને ને કંઈ કહે છે તે તે પ્રભાવે જનતા આચરે છે. એ તેની તપસ્થાનું બને છે. એવું સામર્થ્ય મેળવવાનો હરેક જણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ વાત ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે પોતાના સંકલ્પોને પવિત્ર

ખનાવાય. નેટલી પવિત્રતા પોતાની જાતની કરવામાં આવશે તેટલી જ સિદ્ધિ જેને તેને મળી રહેશે. તે પછી એ પુણ્યાત્મા કહી શકશે કે—

મમ ચિત્તં ચિત્તેભિઃ અનુ પ્તત ।

મમ ચાતં અનુવર્તમાનં પ્તત્ ॥ (૨મ. ૬).

“ મારાં ચિત્તને અનુકૂળ તમારાં ચિત્ત બનાવો, અને અનુકૂળ થઈને મારે માર્ગે ચાલો. ”

અહીં જોતાં તો જે પુણ્યાત્મા સત્ય પંથે ચાલીને પોતીકા શુભ વ મંગળ સંકલ્પો દ્વારા જનતાનાં દિલ આકર્ષી શકે છે તેને આ જાતની સિદ્ધિ અનાયાસે જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ કે વગર કશું જ લોભો એને અનુકૂળ બની જાય છે અને એના રાહે ચાલવાનો યત્ન કરે છે. આપોઆપ જ આમ બનવા માંડે છે. પરંતુ “ મારા માર્ગે ચાલો ” એવું જનતાને કહેવાનો અધિકાર જો કોઈને પશુ હોય તો તે આવા પુણ્યાત્માને જ લોભી શકે, એમ આ મંત્ર પ્રતિપાદન કરે છે. મતલબ કે પોતાની, જાતની સુધારણા કરનાર પુણ્યાત્મા જ જનતાનો માર્ગદર્શક બને છે. જગતને સુધારવાનો સાચો માર્ગ આ પ્રમાણે આત્મસુધારણા કરવી એ જ છે. એટલા માટે અધોગચ પુરુષો જનતાની સુધારણા માટે નેટલી માથાકૂટ કરે છે તેટલી જ જો આત્મસુધારણા માટે કરવા માંડશે તો તેથી વધારે ફાયદો થશે. બીજાને સુધારવાની શક્તિ કોઈ પશુ મનુષ્યમાં ને આવે છે તે તેની પોતાની આત્મસુધારણાને કારણે જ આવે છે. આત્મસુધારણા સિવાય બીજો કોઈ જ ઉપાય સાચા સુધારા માટે છે નં નહિ. એ માર્ગે ચાલવાથી નિર્જ સક્તિમાં વધારો થાય અને પોતાના મન વડે બીજાનાં મન આકર્ષી શકાય, ત્યારે જ ‘ મારી પાછળ પાછળ ચાલો ’ અથવા ‘ મને અનુસરો ’ એમ

કહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એવો અધિકારી પુરુષ કહે છે કે—“ મારા માર્ગે મારી સાથે સાથે ચાલો. તમારા ચિત્ત મારા ચિત્તને અનુકૂળ બનાવીને ચાલો. (મં. ૬). ” અર્થાત્ કે જે માર્ગે હું જઈ રહ્યો છું તે માર્ગે તમે પણ આવોઃ આ માર્ગને અનુસરવાથી તમારું કલ્યાણ જ થતું રહેશે. આવી રીતે ને આવી અવસ્થામાં પુણ્યાત્મા પુરુષ જનતાનો માર્ગદર્શક બની રહે છે. એવું આચરણ અને એવું જીવન બીજાઓ માટે માર્ગદર્શક અર્થાત્ આદર્શ બની જાય છે.

૧૧

સંવેશ્ય રાષ્ટ્ર

આવો માર્ગદર્શક આદર્શ જીવન જીવનારા ધર્માત્મા વ પુણ્યાત્મા પુરુષો જે રાષ્ટ્રમાં વધારે પ્રમાણમાં હોય અને જ્યાંનો યોગસમુદાય એને અનુકૂળ આચારવિચારવાળો હોય, એ રાષ્ટ્ર ‘ સંવેશ્ય રાષ્ટ્ર ’ ગણાય; કેમકે એમાં સંવેશન કહેતાં પ્રવેશ કરીને સુખે વસવાટ કરી શકાય એવો એ દેશ હોય છે. એવા દેશમાં માણસ ખુશીથી જાય ને આનંદે રહે. એવું સુરાષ્ટ્ર દેવતાઓની કૃપાથી અમને વસવાટ માટે મળેા એ ભાવની પ્રાર્થના પહેલા જ મંત્રમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

અસ્મભ્યં વૃદ્ધગ્રાણં સંવેશ્યં વધાતુ । (મં. ૧).

અર્થાત્ કે “ અમો બધાને જાખવ થવા માને વસવાયોગ્ય વિશાળ રાષ્ટ્ર ભગવાન આપો ! ” અર્થાત્ કે દેવતાઓની કૃપાથી અમોને એવું ઉત્તમ આદર્શ રાષ્ટ્ર પ્રાપ્ત થાઓ, અથવા અમારો દેશ એવો જ બનેા ! આવો સુરાષ્ટ્રની અંદર ‘ હું પ્રમુખ બનીશ ’ એવી મહત્વાકાંક્ષા દરેક જણ બેધડક પોતાના દિલમાં સેવી શકે, કારણ કે એવા સુદેશમાં કોઈ પણ કારણસર કોઈની પણ સાથે

પક્ષપાતભયુ વર્તન નહિ રખાય, એ સૂચવનારું વાક્ય બીજા મંત્રમાં આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે—

यथा सजातानां मध्यमेष्टा अस्तानि । (મં. ૨).

" સ્વજાતીયોની સમામાં મુખ્ય આસન પર બેસવાની લાયકાત હું મેળવીશ. " આ જાતની મહેચ્છા આવા સુરાષ્ટ્રવાસી લોકોનાં દિલમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હોઈ શકે. એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આત્મસુધારણાના રસ્તે ચાલી પોતાની શક્તિનો યથાયોગ્ય વિકાસ સાધનાર વ્યક્તિને પ્રમુખાસન મળ્યા વગર રહેશે જ નહિ. બીજા લોકોને જેની તેની યોગ્યતા પ્રમાણેનાં સ્થાન મળશે ને એ સ્થાનોમાં સ્થી સહુ પોતપોતાનાં કર્તવ્ય બજાવતા રહેશે. કોઈનો પણ ઉન્નતિનો માર્ગ સુરાષ્ટ્રમાં નહિ રૂધાવ. બધા જ પોતપોતાના પુરુષાર્થ બજાવે પોતપોતાની ઉન્નતિ સાધતા રહેશે અને બધાં સાથે મળીને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને ટોચે પહોંચાડશે. આ બાબતમાં એક પ્રકારની સાત્ત્વિક સ્પર્ધા જ મંડાય છે, જેને ત્રીજા મંત્રમાં ' ઉત્તરત્વની સ્પર્ધા ' તરીકે વર્ણવાઈ છે. આ જાતની સ્પર્ધાથી પરસ્પરનો ઘાત નથી થતો, પરસ્પરની દાનિ નથી થતી, પણ બિલકી ઉન્નતિ થતી રહે છે. સમસ્ત સમાજના લોકો એક જ વિચારવાળા થઈને સમભાવપૂર્વક રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો અગ્નિ પ્રકટાવે છે અને તેમાં પોતપોતાનાં કમો રૂપી આહુતિઓ અર્પતાં રહે છે. આ બાબતમાં ત્રીજા મંત્રનો ઉત્તરાર્થ શું કહે છે તે જુઓ:—

રાષ્ટ્રીય અગ્નિ

अयमग्निर्होदायदीर्घमेव सजातेरिन्द्रोऽप्रतिबुधद्भिः । (મં. ૩).

પાને—“ (અ-પ્રતિ-બુધદ્ભિઃ) આપસમાં વિરોધના બેલ

ન બોલનાર (સ-જાતૈઃ) સ્વગ્નતીલા દ્વારા પ્રકટાવાયશે એકરાષ્ટ્રીયતા રૂપી આ અગ્નિ લાંબા કાળ સુધી પ્રજ્વલિત સ્થિતિમાં રહે. ”

અર્થાત્ કે એ અધવચ વા ટૂંક મુદતમાં જ હોલવાઈ જવા ન પામે. કારણ કે આ અગ્નિની ગરમી દ્વારા જ બધા રાષ્ટ્રીય મનોરથો સફળ ને સફળ થતા રહે છે. એટલે જ તો આ રાષ્ટ્રીય અગ્નિને નિરંતર પ્રજ્વલિત રાખવાની જરૂર છે, અને એ કામ એ જ મનુષ્યોથી થઈ શકે કે જેઓ આપસઆપસમાં વિરોધ બાવનાં વચનો ન હિચારતાં હોય અને જેઓ પરસ્પર લડતાં ઝઘડતાં ન હોય, પરસ્પર વેરઝેર કેળવતાં ન હોય; પણ પરસ્પરને મેળ વધે ને પોષાય એવી જ વાણી સદા બોલ્યા કરતાં હોય. એવા સમર્જનો જ રાષ્ટ્રોન્નતિના મહાન અગ્નિને સાચવી શકે છે.

આ સૂક્તમાં “ સજાત ” શબ્દ આવ્યો છે તે વેદમંત્રોમાં વારંવાર વપરાયો છે. ‘ સગ્નતીય, સમાન-ગ્નતીય, સ્વગ્નતીય ’ છત્યાદિ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે. જે સોડામાં જાતિ વા ડોમી બેદબાવનું અસ્તિત્વ નથી એવી પાકી બિરાહરીવાળા, એક રાષ્ટ્રીયતાવાળો લોકો જ “ સગ્નત, કિંવા સગ્નતીય ” કહેવાય. જાતિ-બેદના કારણે પરસ્પર ઝઘડનારા લોકો ‘ સગ્નત ’ ન ગણાય. એક રાષ્ટ્રના લોકો પરસ્પરના ‘ સગ્નત ’ જ ગણાય, પરંતુ તે ક્યારે ? તો કે જ્યારે તેમનામાં રાષ્ટ્રીયતાની બાવના પ્રબળ હોય ત્યારે જ; જાતપાતની કે ડોમી બેદની બાવના ગેરહાજર વા મૌઘુ હોય તો જ. આવા લોક પરસ્પરના વિશ્વાસ અને પ્રેમભાવપૂર્વક એકદિને જ કંઈ કામ કરે છે, તેમાં એક વિવક્ષણ પ્રકારની શક્તિ પેદા થાય છે. એ વિવક્ષણ શક્તિને જ ત્રીજા મંત્રમાં ‘ અગ્નિ ’ નામે ઓળખાવી છે. રાષ્ટ્રશક્તિનો પ્રજ્વલિત અગ્નિ જ કાંઈ પણ રાષ્ટ્રની સર્વાંગમુખી ઉન્નતિનો પોષક ને સહાયક બને છે.

રાષ્ટ્રનો પોષક

આવી રીતના રાષ્ટ્રના સાચા પોષક બે જ પ્રકારના હોય છે. એક શક્તિ હોય તેનું વર્ણન ચોથા મંત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે:—

इर्यो गोपा पुष्टपतिर्व आजत । (મં. ૪).

“ અન્નને પેદા કરવાવાળા તથા (ગો-પા) ગાયોનું રક્ષણ પોષણ કરવાવાળા-એ બે પ્રકારના હોય જ પુષ્ટિકર્તા બને છે. ”

આ મંત્રભાગ અત્યંત મનન કરવાલાયક છે. અનાજને પકવનારો ખેડૂત તથા ગાયોની રક્ષા કરનારો ગોવાળ એ બે વર્ગો જ રાષ્ટ્રની પુષ્ટિની દૃષ્ટિએ જરૂરના છે. રાષ્ટ્રનો પાથો મજબૂત બનાવવાનું કાર્ય આ બે વર્ગના ઉપર જ અવલંબેલું છે. તેથી કોઈ પણ રાજ્યવહિવટમાં એમની સ્થિતિ સુધારવાની ખાસ વ્યવસ્થા રહેવી જોઈએ. અન્ન ઉત્પન્ન કરનાર ખેડૂત તથા ગોધનની સંભાળ રાખનાર ગોવાળ એ બે વર્ગો જ્યાં અવલોકનમાં સખડતા હોય તે રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ પુષ્ટિ કદાપિ સંભવતી નથી. આ દૃષ્ટિએ આ ઉપદેશનું મહત્ત્વ વાચકો આંકે અને આ પ્રસંગે આ ઉપદેશ દ્વારા વેદે દેવી મહત્ત્વ-ભરી વાત કહી છે તે સદા સ્મરણમાં રાખે.

શરપુત્રોવાળી માતા

રાષ્ટ્રનો પાથો “ સંતાન કિંવા પ્રજા ” છે. રાષ્ટ્રનાં પુત્રો ને પુત્રીઓ જ રાષ્ટ્રના ભાવિ ઉત્કર્ષ વા અપકર્ષના કારણબૂત બને છે. સંતાનની સાચી કેળવણી માતા પર જ આધાર રાખે છે. એટલે માતાઓએ પોતાના બાલ્યવય્યાંઓને દેવી જાતનું શિક્ષણ આપવું એ સંબંધમાં બીજા મંત્રમાં સૂચવાયું છે કે—

शरपुत्रां अर्दिति देवीं हुवे । (મં. ૨).

“ શરપુત્રોવાળી અદીન એવી દેવી માતાને હું બોલાવું છું:—

યાને એની હું સ્તુતિ કરું છું. " આ દેકાણે વપરાયલો 'અ-દિતિ' એ શબ્દમાં " અદીન, અટકાયતમાં ન રહેવાવાળો, રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાનો ખ્યાલ રાખનારી " એવો એવો ભાવ રહેલો છે. "ચૂરપુત્ર" શબ્દનો ભાવ તો ચોખ્ખો જ છે.

મતલબ કે રાષ્ટ્રમાં એવી માતાઓ નીપજવી જોઈએ કે જેમને 'અદીન' અને 'વીરપુત્ર' કહી શકાય. " ધીરસૂર્મય " યાને 'વીરપુત્રો ઉત્પન્ન કર' એ આપણે વૈદિક આશીર્વાદ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. એ જ વાત અહીં ખીછ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

આવી જાતની વીરમાતાઓ જે દેશમાં પાડે છે તે દેશનો રાષ્ટ્રીય ભાવ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી શકે છે. મૃદિષ્ણોએને, પુત્રીએને અને બહેનોને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ એનો વિચાર પણ અત્રે ભેગાભેગી થઈ જ ગયો છે. જે શિક્ષણથી, જે કેળવણીથી માતાઓ 'વીરપ્રસવિની' યાને વીર સંતાનો પેદા કરવાવાળી બને એવી જ કેળવણી એમને અપાવી જોઈએ.

દેવી સહાય

ઉપરોક્ત રાષ્ટ્રીયતાના બાવો સર્વાંશે ખીલે અને સમગ્ર પ્રજામાં અદ્ભુત જોમ પ્રગટી રાષ્ટ્ર સક્તિશાળી બને, એ બાબતમાં ૪ થો મંત્ર શુ' કહે છે તે જુઓ:—

अस्मै कामायोष कामिनीर्विश्वे यो देवा उष संयन्तु ॥

(મં. ૪).

" બધા દેવતાઓ આ કામનાને પૂર્ણ કરવાની ઉત્સુકતા ધરાવનાર તમામ પ્રજાઓને એકતાના વિચારવાળી બનાવે. " અર્થાત્ કે તમારા બધામાં એકતાનો ભાવ વૃદ્ધિ પામે, યાઓ: આ એક પ્રકારનો

પૂર્ણ અને ઉચ્ચ પ્રકારનો આશીર્વાદ છે. ભક્તિભાવપૂર્વક રાષ્ટ્રોન્નતિના કાર્યમાં ચકચૂર જનનારાં જ આ આશીર્વાદના અધિકારી લેખાય.

આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક

આ સૂક્તના ઇતર મંત્રભાગોમાં " મિત્ર, વરુણ વગેરે દેવતાઓની સદાય અમને રાષ્ટ્રશક્તિ વધારવાના કાર્યમાં મળતી રહે " એવો ભાવ રહેલો છે. એ ભાવ—એ આશય આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક વ આધિદૈવિક કાર્યક્ષેત્રોમાં કેમ ધરાવવો તથા તેમાંથી કેવો અર્થ ગૃહણ કરવો એની રીત આ પહેલાં કેટલાક પ્રસંગોમાં જણાવવાઈ ગઈ છે. એટલે આ ઠેકાણે એ સંબંધી પુનર્વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. આ દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને વાંચકો આ સૂક્તનો અધિક વિચાર જાતે કરી શકે અને યોગ્ય બોધ ગૃહણ કરે.

[કાંડ ૩ : સૂક્ત ૧૬]

પ્રાતઃકાળે ભગવાનની પ્રાર્થના

(ઋષિ:—અથર્વા । દેવતા—વૃદ્ધસ્પતિઃ, ઘનુદેવત્યમ્)

પ્રાતરર્ચિ પ્રાતરિન્દ્રં હવામહે પ્રાતર્મિત્રાવરુણા પ્રાતરશ્વિનાં ।
 પ્રાતર્ભગં પુષ્પં વ્રહ્મણસ્પતિં પ્રાતઃ સોમમૃત રુદ્રં હવામહે ॥ ૧ ॥
 પ્રાતર્જિતં ભગંમુગં હવામહે વયં પુત્રમદિતેર્યો વિધર્તા ।
 આઘ્રશ્ચિદ્ વયં મન્યમાનસ્તુરશ્ચિદ્ રાજાં ચિદ્ વયં ભગં
 ભક્ષીત્વાહં ॥ ૨ ॥

અર્થ—(પ્રાતઃ અર્ચિ) પ્રાતઃકાળે અગ્નિની, (પ્રાતઃ ઇન્દ્રં) પ્રાતઃકાળે ઇન્દ્રની, (પ્રાતઃ મિત્રાવરુણૌ) પ્રાતઃકાળે વેળા મિત્ર અને વરુણ દેવોની, તથા (પ્રાતઃ અશ્વિનો) પ્રાતઃકાળમાં અશ્વિની દેવોની (હવામહે) સ્તુતિ અને કરીએ છીએ, (પ્રાતઃ સોમં ઉત રુદ્રં હવામહે) પ્રાતઃકાળે પૂષા તથા બ્રહ્મણસ્પતિ નામવાળા ભગવાનનું તેમજ (પ્રાતઃ સોમં ઉત રુદ્રં હવામહે) સોમ અને રુદ્રદેવતાઓનું સ્તવન અને કરીએ છીએ (૧).

(વયં પ્રાતર્જિતં અદિતેઃ ઉગ્રં પુત્રં ભગં હવામહે) પ્રાતઃકાળમાં અને અદિતિના વિજયી ધરપુત્ર ‘ભગ’ કે (યઃ વિધર્તા) ને વિશેષ પ્રકારે પારણ કરવાવાળો છે, તથા (આઘ્રઃ ચિત્) અશક્ત તેમજ (તુરઃ ચિત્ વયં) સશક્ત પશુ નેને સન્માને છે—અરે (રાજાચિત્) રાજા સુદાં (વયં મન્યમાનઃ) નેની આરાધના કરી ચાએ છે કે (‘ ભગં મશ્તિ ’ इति आह) ‘ ધનનો ભાગ મને આપ ’ એવા ભગદેવનું સ્તવન અને કરીએ છીએ. (૨)

ભાવાર્થ—પરોઢિયે અમે અગ્નિ, ઈન્દ્ર, મિત્રાવરુણ, અશ્વિન, પૂષા, આદ્યશુરપતિ, સોમ તથા રુદ્ર નામધારી ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ છીએ. (૧)

આ પ્રાતઃકાળની વેળાએ અમે અદીનતાના વીર એ ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જે ભગવાન સહુને વિશેષ રીતે ધારણ કરવાવાળો છે, અને જેને અશક્ત તેમજ સશક્ત, રંક તેમજ રાગ બધા જ એકસરખો પરમ પૂજ્ય માની ' પોતાને ભાગ્યવાન ' બનાવવા સારૂ આરાધે છે. (૨)

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णौ जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥३॥-
उत्तेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्वाम् ।
उतोदितौ मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

અર્થ—હે (ભગ) ભગવન ! હે (પ્ર-નેતઃ) મહાન નેતા ! હે (સત્યરાધઃ ભગ) સત્યસિદ્ધિ આપનારા પ્રભો ! (હિમાં ધિયં દદત્ નઃ ઉત અથ) એ બુદ્ધિને આપતો રહી તું અમારી રક્ષા કર ! હે (ભગ) ભગવાન ! (ગોમિઃ અશ્વૈઃ નઃ પ્રજનય) ગાયો અને ઘોડાઓ સાથે સંતાનની વૃદ્ધિ પણ કર ! હે (ભગ) ભગવાન ! અમે (નૃમિઃ નૃવન્તઃ સ્યામ) સારાં મનુષ્યોના સાથમાં રહીને માણસોવાળા (યાને સંઘ શક્તિવાળા) થઈએ (૩).

(ઉત્ત દ્વાનીં ભગવન્તઃ સ્યામ) અમે આ વેળાએ યાને પ્રાતઃકાળે (ઉત્ત પ્રપિત્વે ઉત મધ્યે અહ્વામ્) તેમજ સંધ્યાકાળે અને બપોરના સમયે પણ ભાગ્યવાન થઈએ. હે (મઘવન્) ભગવાન ! (ઉત્ત સૂર્યસ્ય ઉદિતૌ) અને સૂર્યોદય વખતે

(વયં દેવાનાં સુમતૌ સ્યામ) અમે દેવોની સુમતિમાં (કૃપામાં) રહીએ (૪).

ભાવાર્થ—હે અમારા સહુના મદાન નેતા ! હે સત્યની સિદ્ધિ દેવાવાળા પ્રભો ! હે ભગવન ! અમારી આ શુદ્ધ બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરતો રહી અમારી રક્ષા કરતો રહેજો ! ગાયો તથા ઘોડાઓની સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવા સાથે અમારી સંતાનવૃદ્ધિ પણ થવા દેજો ! તથા અમારા સાથમાં સદા સર્વદા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો જ રહ્યા કરે એવી કૃપા કરજો ! (૩).

અમે સવાર, જપોર તથા સાંજને સમયે એવાં શુભ કામો કરતા રહીએ કે જેથી અમે બાગ્યશાળી બનતા જઈએ. અમે મુશ્કેલીય વેળાએ દેવોની ઉત્તમ મતિના અધિકારી બનીએ અને સવારથી જ અમે દેવોની દયાદષ્ટિ પામતા રહીએ (૮).

ભગં एव भगवो अस्तु देवस्तेना वयं भगवन्तः स्याम ।
 तं त्वां भग सर्व इज्जोदेवीमि स नो भग पुरपुना भवेह ॥५॥
 समध्वरायोपसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदार्थ ।
 अर्वाशीर्न वसुविर्न भग मे रथमित्राश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥६॥
 અશ્વાવતીર્ગોમંતીર્ન વપાસો વીરવંતીઃ સદમુચ્છન્તુ મદ્રાઃ ।
 ઘનં દુહાંના વિશ્વતઃ પ્રપીતા યુયં પાંત સ્વસ્તિભિ મદ્રાંનઃ । ૭॥

અર્થ - (ભગવાન ભગઃ દેવઃ અસ્તુ) ભગવાન ભગદેવ અમારી સાથે રહે, (તેન વયં ભગવન્તઃ સ્યામ) એની સદાય તાપી અમે બાગ્યવાન થઈએ. હે (ભગ) ભગવન ! (તં ત્વાં ભગ) માર્ગઃ રૂત જાંઘવીમિ) એવા તને હું બધી રીતે ભજું છું. હે

(ભગ) ભગવાન ! (સ નઃ પુર પતા રૂઢ મવ) ધું અહીં.
અમારો આગેવાન થા ! (૫)

(ઉપસઃ અશ્વરાય સંનમન્ત) ઉપાઓ યશને સાડ
ઉત્તમ પ્રકારે ઝુકો (શુચયે પદાય દધિક્કાવા રૂઢ) ઘોડા જેમ
ચોખ્ખી જમા પર પગ માંડવાની ધરિયા ધરાવે છે; (વાજિનઃ
અર્વાચીનં વસુચિદં મગં મે આવહન્તુ) ધનવાળા ભગવાનને
ઘોડાઓ આ બાળુ મારી પાસે લઈ આવે, જેવી રીતે (અશ્વાઃ
રથં રૂઢ) રથને ઘોડા ખેંચી લાવે છે તેવી રીતે (૬).

(અશ્વાવતીઃ ગોમતીઃ વીરવતીઃ મદ્રાઃ ઉપાસઃ) ઘોડા,
ગાયો તથા વીરોના સાધવાળો કલ્યાણુમયી ઉપાઓ (નઃ સદં
ઉચ્છન્તુ) અમારાં ધરો ઉગળે. (ઘૃતં વુહ્નાનાઃ) ઘીને મેળવતા
થકા (ધિશ્વતઃ પ્રવીતાઃ) સર્વ પ્રકારે હૃષ્ટપુષ્ટ થઈને (યૂય
સ્વસ્તિભિઃ સદાનઃ પાત) તમે બધા અનેક કલ્યાણો સદિનં
સર્વદા અમારી રક્ષા કરો ! (૭).

ભાવાર્થ—ભગવાન પરમેશ્વર અમને ભાગ્યદાતા બનો, યાને
એનો કૃપાથી અમે ભાગ્યશાળી બનીએ. હે ભગવાન ! અમે બધાં
તારૂં ભજન કરીએ છીએ એનાથી ધું પ્રસન્ન થા અને અમને
બધાંને યોગ્ય માર્ગે ચક્ષાવવા સાડ અમારો આગેવાન થા ! (૫)

ઉપકાળનો સમય અહિંસામય અકૃદિષ્ઠ સતકર્મની દિશા
તરફ ઝુકી જાય અને એ ક્રમોથી ધનવાન ભગવાન અમારી નજીક
વધારે આવતો જાય (૬).

જે ઉપકાળ વેળાઓએ ઘોડા ગાય તથા વીરપુરુષો ઉત્સાહ-
ભેર કાપો કરવામાં મશ્ગુલ બને છે, તેવી ઉપાઓ અમારાં ધરોને
પ્રકાશિત કરે. અને એવી જ ઉપાઓ ઘીને પ્રાપ્ત કરતી થકી અને:

-સદ્ગુને દૂધપાન કરાવતી કરાવતી અનેક કલ્યાણોની સાથે અમ
-સદ્ગુનું રક્ષણ કરે (૧૭).

પ્રાતઃકાળમાં ભગવાનની પ્રાર્થના

સવારે જાગતાં બરાબર પ્રભુનો પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. એ પ્રાર્થના મનને શુદ્ધ અને પવિત્ર બનાવીને એકાગ્રતાપૂર્વક કરવી જોઈએ. એ સમયે મનમાં કોઈ પણ જાતના વિરોધી વિચાર ન જોડવા પામે તથા પરમેશ્વરની ભક્તિના જ વિચારથી મન બરપૂર રહે તેવી સંભાળ ખાસ રાખવો જોઈએ. એવા વિશુદ્ધ બાવથી ઉપા સમયે કરેલી પ્રાર્થના પરમેશ્વર કાને ધરે છે. એટલા માટે—

સહુનો ઉપાસ્યદેવ

આદ્યશિષ્યં મન્યમાનસ્તુરશ્ચિક્રાજ્ઞા ચિષ્યં મનં મક્ષીત્યાહ ॥

(મં. ૨).

આ સમયે " નિર્જળ 'તેમજ બળવાન, પ્રજાજન તેમજ રાજા સમાન બાવે પ્રભુનો આદર કરી તેની પ્રાર્થના કરે છે અને એની પાસે પોતાના બાગ્યનો ભાગ મળવા માગણી કરે છે. " દારણ કે નિર્જળ અને સૂજળ, રાજા અને પ્રજા એ બધા જ ભગવાનની આગળ તો એકસરખા જ બાવે રહે છે. આ મંત્રના શબ્દો બહુ વિચારપૂર્વક જોવાજોવા હોવાથી આપણે એમના અર્થ તપાસીએ:—

૧ જ્ઞાનઃ = આધાર આપવાવાળો, જેને બીજાની મદદની જરૂર રહે છે, નિર્જળ, અશક્ત, નિર્ધન.

૨ તુરઃ = તરતવાળો, હિતાવળે કામ કરવાવાળો, વેગવાન, આગળ વધનારો, બળવાન, સામર્થ્યવાન, ધનવાન, સ્વશક્તિથી આમગ વધનાર.

૩ રાજા = શાસનકર્તા, હકુમત ચલાવનાર, બીજા પર અધિકાર ભોગવનાર.

આ રાજા શબ્દના અનુસંધાન રૂપે રાજાનો અમલ જેના પર ચાલે છે તે પ્રજાનો બોધ પણ અહીં થઈ જ નથી. નિર્બળ, અશક્ત, નિર્ધન, શાસિત વગેરે લોકો, તથા બળવાન, સમર્થ, ધનવાન અને શાસનકર્તા લોકો—એ બધાના દરજ્જા જગતની સામાન્ય નજરે ભલે નીચા જોયા ગણાતા હોય, પરંતુ જગન્નિયંતા પ્રભુની આગળ તો બધા જ સમાનભાવે રહી શકે છે. પ્રભુની નજરે ઠાઈ જ જોયું નથી ને કોઈ નીચું નથી. અને તેથી જ દોનહીન મનુષ્ય જે ભાવે પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે, તે જ ભાવે રાજા પણ એ જ પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે અને દરેક જણ માને છે કે એમ કીધાથી પોતાના ભાગ્યની બઢતી થશે. આમ આ ભગવાન પરમ-પિતા સહુનો પાલનકર્તા જેમ છે, તેમજ તે—

યઃ વિષ્ણુર્તા । (મં. ૨).

“ વિશેષ રીતએ બધાનો ધારણકર્તા પણ છે. ” સાધારણ ધારણકર્તાઓ તો બીજા ધણાયે છે. પરંતુ આ પ્રભુ તો એ ધારણકર્તાઓનો પણ ધારણકર્તા છે. એટલે જ પ્રભુને વિશેષ ધારક કહેવામાં આવે છે. એ—

પ્રાતઃજિતં અદિતેઃ પુત્રં મમ । (મં. ૨)

“ (પ્રાતઃ જિતં) પ્રાતઃકાળમાં જ વિજયી છે. ” અર્થાત્ કે બીજા વીરો તો યુદ્ધમાં જિતરશે, લડશે ને તે પછી વિજયી બનશે, યાને વિજય મેળવતાં તેમને થોડોક પણ સમય જરૂર લાગવાને. ભગવાનના સંબંધમાં એવું નથી. એ તો સદાયનો વિજયશાલી છે. સમયની શરૂઆત ઉપકાળથી થાય છે. એ ઉપકાળના પ્રારંભમાં જ એનો વિજય છે. પછી પણ એનો વિજય તો ચવાનો જ

છે, પરંતુ કાળના પ્રારંભમાં જ પ્રજુનો વિજય થયો છે, એ વાત અત્રે દર્શાવાઈ છે.

અદીનતાનો રક્ષક

“ ક્ષિતિ ” એ પરાધીનતા યા દીનતાનું નામ છે; એને “ અદિતિ ” નો અર્થ સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા અગર અદીનતા એવો થાય છે. આ સ્વાધીનતાનો એ પુત્ર (પુ-ત્ર=પુનાતિ ષ વ્રાયતે ષ્વ ઇતિ પુત્રઃ) પવિત્રતા સહિત તારણ કિંવા ઉદ્ધાર કરનારો છે. એટલા માટે તે ભાગ્યવાન હોઈ “ ભગ ” નામે ઓળખાય છે, તેથી કરી પવિત્રતાની સાથે સ્વાધીનતાનું પણ રક્ષણ જે કોઈ કરશે, તે ભાગ્યવાન થશે એટલું જ નહિ પણ ઐશ્વર્યવાન પણ થશે. “ અદિતિના પુત્ર થવું ” એ બારે પુરુષાર્થનું કામ છે, સૌમાન્ય બાબત નથી. પરમાત્મા તો સ્વયંસિદ્ધ સ્વાધીનતાનો રક્ષક છે, એટલે એને તો એ સિદ્ધિ સ્વભાવસિદ્ધ પાને વગર પ્રપત્ને વરેલી છે. પુરુષાર્થી મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થથી સ્વાધીનતાનો રક્ષક બને છે. પરમાત્માની ઉપાસનાથી એ સિદ્ધિ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરમાત્માની ઉપાસના કોણ કેરા રૂપમાં કરે છે તેનું વર્ણન પ્રથમ મંત્રમાં આપ્યું છે—

ઉપાસનાની રીત

“ અગ્નિ, ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અશ્વિની, પૂષા, બ્રહ્માણસ્પતિ, સોમ તથા રુદ્રરૂપ ભગની ઉપાસના અમે કરીએ છીએ (મં. ૦ ૧) ” એવું આ મંત્રનું કથન છે. આ બધા દેવોનાં નામો એક જ પરમાત્મ દેવના ગુણભેદક વિશેષણો છે. આ સંકેતમાં “ ભગ ” અથવા ઐશ્વર્યની પ્રધાનતા હોવાથી “ ભગ ” શબ્દને મુખ્ય અને બીજા શબ્દોને એના વિશેષણ રૂપ સમજવાના છે. તથાપિ કોઈને બીજા ગુણોની ઉપાસના જે કરવી હોય તેાં તે ગુણવાચક શબ્દને

મુખ્ય માની ખીજી શબ્દોને તેના વિશેષણ રૂપ માની શકાય; જેમકે—(૧) ભાગ્યપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા “ જગ ” નામને મુખ્ય મણી તેની ઉપાસના કરે; (૨) જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉમેશ્વરો “ અક્ષયુરપતિ ” નામને મુખ્ય માની તેની ઉપાસના કરે; (૩) પ્રભુત્વ વા મોટાઈનું સામર્થ્ય મેળવવા માગનાર “ હન્દ્ર ” નામને મુખ્ય માની તેની ઉપાસના કરે; (૪) પુષ્ટિને ચાહનાર “ પૂષા ” નામને મુખ્ય માની તેની ઉપાસના કરે; (૫) શાંતિને ઇચ્છવા-વાળો મનુષ્ય “ સોમ ” નામને મુખ્ય માની ખીજી નામોને તેના વિશેષણરૂપ માની સોમ નામે ઉપાસના કરે; અને (૬) ઉગ્રતાની ઇચ્છા રાખનાર “ રૂદ્ર ” નામને મુખ્ય માની તેની ઉપાસના કરે. આ પ્રમાણે ખીજી બધાં નામોને, પોતપોતાની બાવનાનુસાર મુખ્ય વા ગૌણ માની પ્રભુની ઉપાસના તે તે નામે કરે અને જે તે ગુણની વૃદ્ધિ પોતાની અંદર કરી લે. એક જ પ્રભુનાં આ બધાં નામો છે. કારણ કે “ એક જ પ્રભુનાં અગ્નિ વગેરે અનેક નામો હોય છે. એક જ સદૃશસ્તુનું કવિ લોકો બિન્ન બિન્ન નામે વર્ણન કરે છે. ” એ વૈદિક શૈલિ મુજબ આ પ્રથમ મંત્રમાં આવેલા શબ્દ એક જ પરમાત્માનાં નામો છે. એટલે કેષ પણ ગુણને પ્રધાન માનીને મને તે નામથી ઉપાસના કરવામાં આવે તોપણ પ્રભુની જ ઉપાસના થાય છે. જે ગુણવાચક નામથી પ્રભુનું ચિંતન કરાશે તે ગુણ ઉપાસકની અંદર ખીલતો જશે; મન જેનું ચિંતન કરે તે ગુણનો વધારો મનમાં થતો રહે, એવો નિયમ છે. એ નિયમ અનુસાર પ્રભુની ઉપાસના કરવાની છે. આ ગુણોનું ચિંતન કરવાનું સરળ બને તે ખાતર જે તે શબ્દના વિશેષ અર્થ નીચે આપીએ છીએ:—

- ૧ અગ્નિ :—તેજ, પ્રકાશ, ઉષ્ણતા, અને ગતિકારક
- ૨ હન્દ્ર:—સત્ત્વોને દૂર કરનાર, એશ્વર્યવાન, નિયામક, કર્તા રાજ

- ૩ મિત્ર:—મિત્રદષ્ટિએ સદ્ગુણ પર પ્રેમ કરવાવાળો, સર્વનો હિતી.
- ૪ ઘરણ:—ત્રેહ, નિષ્પદાપાતપૂર્વક સત્યાગ્રત્યની પરીક્ષા કરનાર, પરિહ.
- ૫ અશ્વિનો—ધન અને ઋણ સંક્રિતવાળો, લેખવાન, સર્વ-વ્યાપક, સર્વત્ર દાનર.
- ૬ મગ:—ભાગ્યવાન, ઐશ્વર્યવાળો, ધનવાન.
- ૭ પૂષા—પોષક, પ્રુષ્ટિ કરવાવાળો.
- ૮ ઘણ્ણસ્પતિ:—જ્ઞાનનો સ્વામી, જ્ઞાની.
- ૯ સોમ:—શાંત, આહારદાયક, કલાનિધિ, કલાવાન, મધુર, પ્રસન્નતા દેશાવનાર.
- ૧૦ રુદ્ર:—શિવ, પ્રચંડ, ભયાનક, મર્ત્યના કરવાવાળો, વીર, શર, વીરભદ્ર, સત્તુર્નો શ્વસ કરનાર, સત્તુને રોવડાવનાર.

પ્રથમ મંત્રમાં આવેલા દસ શબ્દોના આ અર્થ છે. એ શબ્દોના અર્થ જ્ઞાનમાં લઈને જોઈએ તેણે પ્રભુની ઉપાસના કરવી. જે ગુણને યોતાની અંદર ખીલવવાની ઇચ્છા હોય, તે ગુણુવાચક શબ્દને મુખ્ય મણી તે નામથી પ્રભુનું જ્ઞાન કરવું અને ખીળનાં નામોને એના ગુણુબોધક વિશેષણો માનવાં. એ ઉપાસનાની રીત છે. આ રીતે મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી માનસિક વાતાવરણુ જ એવા પ્રકારનું બંધાવા પામે છે કે એ અમુક ગુણુનો વિકાસ મનમાં આપોઆપ થવા માંડે. ચોતીકા ઉન્નતિને સાર મનની અંદરનું વાતાવરણુ ઇષ્ટ ગુણુને અનુકૂળ બનાવવાની આવશ્યકતા છે, એ વાત અત્રે ખાસ યાદ રાખવાની છે. એટલા માટે ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે:—

ધારણા

इमां धियं ददन्नः तदध । (भ. ८)

“ આ ભુદ્ધિને ખીલવતો જઈ અમારી અવસ્થા ઉન્નત બનાવ
અને અમારી રક્ષા કર. ”

અહીં પ્રાર્થનામાં ધનની યાચના નથી કરાઈ પણ
“ ભુદ્ધિ ’ની યાચના કરવામાં આવી છે. આ ભુદ્ધિ તે કર્મશક્તિ-
યુક્ત ” ધારણાવતી ભુદ્ધિ ” છે, એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખ-
વાની છે. ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય કે ધનવૈભવ વધારવો હોય
અથવા તો પ્રભુત્વ મેળવવું હોય, તો એ બધાંને માટે પુરુષાર્થ
કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર “ ધારણાવતી ભુદ્ધિ ” નો ખપ પડે
છે. એના વિના ઉન્નતિનો સંભવ જ નથી. “ ધી ” શબ્દમાં જેમ
ભુદ્ધિમતાનો ભાવ રહેલો છે, તેમજ પુરુષાર્થમયી કર્મશક્તિનો
ભાવ પણ રહેલો છે, એ જુલાવું ન જોઈએ. આ ‘ધી’ નેટલા
પ્રમાણમાં વધશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં મનુષ્યની યોગ્યતામાં પણ
વધારો થતો રહેશે. જે ભુદ્ધિમાં જ્ઞાનશક્તિ પુરુષાર્થશક્તિની સાથે
જોડાયેલી હોય એવી ભુદ્ધિ અમારે જોઈએ, એવી ઇચ્છા આ
“ इमां धियं ” એ શબ્દોથી જાહેર થાય છે. પહેલાં અને ખીજા
મંત્રોમાં જે ભુદ્ધિ અને કર્મશક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો ઉપદેશ
કરાયો છે, તે ભુદ્ધિની અત્રે ત્રીજા મંત્રમાં इमां धियं દદન્
યાને ‘ આ ભુદ્ધિને આપો ’ એ શબ્દો દ્વારા યાચના કરવામાં
આવી છે. અત્રે સહજે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે “ પહેલાં ખીજા
મંત્રોમાં કઈ ભુદ્ધિનો ઉલ્લેખ થયો છે ? ” એનો ખુલાસો એ બે
મંત્રોનું બરાબર મનન કરવાથી મળી શકે છે. મનન કરવા સારુ એ
મંત્રોના શબ્દાર્થ આ પહેલાં અપાઈ ગયા છે, છતાં વધુ ચોખ્ખવટ
આતર થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ નીચે કરવાનું યોગ્ય મણીએ છીએ:—

ઉપાસના-(અને એનાથી સિદ્ધ થનારી)-ધારણા

મંત્રનો રાખદાથ-(અને એમાંથી નીકળતો)-શુદ્ધિનો ભાવ

પહેલો મંત્ર

(૧)

(અગ્નિ) તેજસ્વી, છતાં (સોમ) શાંત મીઠા સ્વભાવવાળો (મિત્રા-ચક્ષુર્ગૌ) મિત્રભાવે બધાંને નિર-ખનાર તથા નિષ્પક્ષપાતી રહીને સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરનાર (પૂષણ) પોષણકર્તા (બ્રહ્મણ-સ્પર્શિ) બ્રહ્મણની-એવા દેવની પ્રાર્થના હું પ્રાતઃકાળે કરું છું.

(૧) હું તેજસ્વી બનીશ, છતાં (૨) શાંત અને મીઠો સ્વભાવ ધારણ કરીને (૩) મિત્રભાવે પ્રાણીમાત્રને નિરખીશ, (૪) નિ-ષ્પક્ષપાતે સત્યાસત્યની કસોટી કરીશ, (૫) યથાશક્તિ ખીજાં-એને મદદ કરતો રહી તેમનું પોષણ કરીશ, અને (૬) પોતીકા જ્ઞાનમાં વધારો કરીશ.

(અશ્વિનો) વેગવાન ધન-ઝણ શક્તિવાળો અને (રુદ્ર) શત્રુઓને રડાવનાર, (મર્ગ) ભાગ્યવાન, (દુશ્મ) શત્રુઓને દૂર કરી દેનાર શાસનકર્તા-એવા પ્રભુની પ્રાર્થના હું પ્રાતઃકાળે કરું છું.

(૧) હું મારા વેગમાં વૃદ્ધિ કરીને (૨) શત્રુઓને રડાવે એવું પરાક્રમ રણજૂથિ વિધે બતાવીશ, અને (૩) ભાગ્યવાન બની શત્રુ માત્રનો વિનાશ કરીને ઉત્તમ વ્યવસ્થાવાળું રાજ્યતંત્ર ચલાવીશ.

બીજો મંત્ર

(૨)

(પ્રાતર્જિતં) નિત્ય વિજયી, (રુદ્ર) ભગ-શરવીર પ્રભુની પ્રાર્થના હું પ્રાતઃકાળે કરું છું.

હું પ્રાતઃકાળમાં મારો પોતાનો વિજય કેવી રીતે યાચતો વિચાર કરું છું, એને સાર

એ પ્રભુની ભક્તિ અંશકત
તેમજ સશક્ત, રંક તેમજ રાજ
બધાજ કરે છે, અને નિજ
બાગ્યનો હિસ્સો તેની પાસે પામે
છે, કારણ કે તે (વિષર્તા)
સહુનો ધારક તથા (અદિતેઃ)
બંધન રહિત અવસ્થાનો હોય
(પુ-ત્રઃ) પાવનકર્તા અને
તારણકર્તા છે.

જરૂરજોગી હિમતા ધારણ કરીશ
અને પ્રભુની ભક્તિપૂર્વક મારી
અદીનતા ભજવવા તથા સ્વા-
ધીનતાનું રક્ષણ કરવાની અંદ-
નિશ તજવીજ કરીશ; એટલુંજ
નહિ પણ મારી પોતાની અંદર
બધી રીતની પવિત્રતા વધારતો
રહી રક્ષણ-શક્તિમાં પણ વધારો
કરીશ

ઉપાસનાના મંત્રોથી ધારણા કેવી રીતે બંધાય તે અહીં
જણાવવામાં આવ્યું છે. પુત્ર પિતાના જેવો બને છે, પિતા જે
કરતો હોય તે પુત્ર કરવા લાગે છે. એવો જ પ્રકાર પરમપિતાના
ગુણગાન સંબંધમાં પણ બને છે. કારણ આ શ્વાભાષી
“ અમૃત પુત્રે ” પરમાત્માના જેવું સમ્વિદ્યાનંદ સ્વરૂપ મોહું
‘વહેલું’ પ્રાપ્ત તો કરવાનું જ છે. એજ માર્ગે એ ચાલી રહ્યો
છે અને એટલા જ માટે એ ઉપાસના કરે છે.

(૧) “ પરમેશ્વર જ્ઞાની છે ” એટલું નાનકડું વાક્ય
હિચ્ચારાર્તા બરાબર મનમાં તરંગ ઊઠે છે કે “ હું પણ જ્ઞાની
બનીશ અને અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ. ” (૨) “ પરમેશ્વર
શત્રુનિવારક છે ” એટલું કહેતાં બરાબર મનમાં આવના પ્રગટે છે
કે “ હું પણ શત્રુઓનું નિવારણ કરીને શત્રુરહિત બની જાઉં. ”
(૩) એવીજ રીતે “ પરમેશ્વર ઐશ્વર્યમય છે ” એટલું
કહેતાં બરાબર મનમાં સંકલ્પ ઊઠે છે કે “ હું પણ ઐશ્વર્ય
મેળવવાનો પુરુષાર્થ કાં ન કરું ? ” (૪) “ પરમેશ્વર સકળ
વિશ્વનો સરજનહાર છે ” એટલું કહેતાં બરાબર મનમાં એ આવ

ઊછળા આવે છે કે " હું પણ કંઈક ઉન્નર, કંઈક નવું કેમ ન કરું ? " આ પ્રમાણે ખીજ તમામ ઉપાસનાઓ સાથે ધારણાઓનો સંબંધ છે. આ ને શુદ્ધિની અંદર વિશિષ્ટ વિચારની ભાવના દર્શાવે છે અને તે શુદ્ધિનું નામ " ધી " છે.

પહેલા અને ખીજ મંત્રોની ઉપાસનાથી ને ધારણાવતી શુદ્ધિ બંધાય છે તે કર્મમયી જ્ઞાનસંકિત કેવી છે અને તે મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં કેવા પ્રકારની સહાય કરી શકે છે, તેની સમજ આટલા વિવરણ પછી પાઠકોને પડી જવી જોઈએ.

इमां धियं ददन् नः उत्त जव ॥ (મં. ૩-૨).

યાને " આ ધારણાવતી શુદ્ધિ બક્ષીને અમારી ઉન્નતિ સાધતો રહી અમારી રક્ષા કરજો " - ત્રીજા મંત્રના આ ઉપદેશમાં કેટલું બધું રહસ્ય સમાયેલું છે, એનો વિચાર વાચક પોતે કરી લે, અને એ રીતે મંત્રોની ઉપાસનામય વાણીમાંથી પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ જોળી કાઢી પોતાનો અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ સાધી લેવાને તત્પર બને !

સત્યનો માર્ગ

ત્રીજા મંત્રમાં " પ્રજેતાઃ " અને " સત્યરાધઃ " એ બે શબ્દો ખાસ મહત્વના છે. " પ્ર-જેતા " નો અર્થ " ઉત્કર્ષ તરફ લઈ જનારો નેના " એવો થાય છે, અને " સત્ય-રાધઃ " નો અર્થ " સત્યને રસ્તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર " એવો થાય છે. એ બન્ને શબ્દો પરમાત્માના ગુણો દર્શાવે છે. પરમાત્મા સૌને ઉન્નતિના પંથ તરફ દોરી રહ્યો છે, અને એમાં સત્યને રસ્તે જ બધાંને સુખનાતા જણે છે, એટલે આ બન્ને શબ્દો પરમાત્માની બાબતમાં સાર્થક હોય છે. એ બે શબ્દો મનુષ્યોની બાબતમાં પણ ધટાવી

શકાય. એવે પ્રસંગે એમનો અર્થ બહુ બોધપ્રદ બને છે. મનુષ્ય તેમજ મનુષ્યોનો નેતા, આ બેઉ શબ્દોને પોતાનાં આચરણ દ્વારા પોતાના જીવનમાં સાર્થ કરી દેખાડે. અર્થાત્ કે નેતા પોતાના અનુયાયીઓને ઉત્કર્ષના માર્ગે પ્રગતિ કરાવે અને સત્યને સીધે રસ્તે જ પોતાનાં કાર્યો કરતો રહી સફળતા મેળવતો રહે. એ રીતે સત્યને રસ્તે જ સિદ્ધિ મેળવનાર મનુષ્યને જ " નૃ " અથવા " નર " નામ શામે. એવા શ્રેષ્ઠ સત્યનિષ્ઠ નેતાઓના સાથમાં રહેનારા લોકો જ લોકસમૃદ્ધમાં રહેવાનું સુખ મેળવવા ભાગ્યશાળી બને છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—

નૃભિઃ નૃવન્તઃ સ્યામ । (મં. ૩)

યાને " શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોના સાથમાં રહી અમે મનુષ્યયુક્ત , (યાને સંઘનિર્માણ) બનીશું. " આ ઠેકાણે વપરાયેલો "નૃવાન્" શબ્દ " માતૃમાન, પિતૃમાન " શબ્દોના જેવા અર્થવાળો છે. જેમકે, માતૃમાન એટલે પ્રશંસા કરવાએ ગુણવાળી માતા ધરાવનાર, તથા પિતૃમાન એટલે પ્રશંસાપાત્ર ગુણવાળો પિતા ધરાવનાર. એવી જ રીતે નૃમાન કિંવા નૃવાન્ નો અર્થ ' પ્રશંસાપાત્ર. શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનો સાથ, ધરાવનાર ' થાય. બાકી તો હરકોઇ પણ માણસની સાથે બીજા માણસો તો વસતાં હોય છે જ ને ? ચોરોની સાથે પણ એના સાથીદારો હોય છે, છતાં પણ ચોરને, " નૃમાન " નહિ કહી શકાય. સારાં મનુષ્યોના સાથમાં રહેવાથી જ માનવીનો અવ્યુદય સંભવિત બને છે. એટલે જ અહીંયાં " અમેને સારાં માણસોનો સાથ મળે ! " એવી ઇચ્છા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. સારાં મનુષ્યોનો સાથ સાંપડવાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ ખચિત થઇ શકે છે.

દેવોની સુમતિ

“ અમે પ્રાતઃકાળે, બપોરે તથા સંધ્યાકાળે એવાં ક્રમોં કરીએ કે જેથી (મગવન્તઃ) ભાગ્યશાળી થતા રહી. દેવોની ઉત્તમ મતિના અધિકારી બનીએ (મં. ૪)” એવું ચોથા મંત્રનું કથન છે. એમાં દિવસભર પુરુષાર્થ યાને ઉદ્યોગ કરવાનું સૂચન છે. સવારના વખતમાં, બપોર વેળાએ, તેમજ સાંજના સમયે પણ મનુષ્યે પોતાના ઐશ્વર્યમાં વધારો કરવા માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. સત્ત્વ માર્ગને અનુસરતા રહી એવાં ક્રમોં કરતાં રહેવાં કે જેથી ભાગ્યનો ઉદય થાય.

ભાગ્ય કિંવા ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાની વાત જ્યાં આવી, ત્યાં પછી મનુષ્યના દિલમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રકટે છે; અને તેને લક્ષને સત્યાસત્યનો ખ્યાલ તેના મગજમાં નથી રહી શકતો. એટલા માટે ભાગ્ય કિંવા ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિનો ઉપદેશ કરનારા આ મંત્રમાં જ કહી દીધું છે કે—

યયં દેવાનાં સુમતૌ ક્વમ । (મં. ૪)

“ અમે દેવોની સુમતિમાં રહીએ. ” અર્થાત્ કે સૌભાગ્ય કિંવા ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ મટેના ઉદ્યોગની ધૂનમાં અમારે હાથે એવાં આચરણ ન થવા પામે કે જેથી દેવની પ્રસન્નતા અમે ખોષ બેસીએ, યાને દેવોનો પ્રાપ્ત અમારા પર બિતરે. દેવોનો ઉત્તમ ભાવ—દેવોની અમીદષ્ટિ અમારા પર કાયમ ચાલુ રહે, એવાં જ કામો અમારે હાથે સર્વદા થતાં રહે. આ મંત્રમાં સામેલ કરેલી આ સાવચેતીની સૂચના અત્યંત મહત્વની છે, કારણ કે ભાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ એવા પદાર્થો છે કે તે પ્રાપ્ત થવા પછી, બહોં તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવ્યા પછી સુમાર્ગ પર ટકી રહેવાનું બહુ મુશ્કેલ છે.

પરંતુ મનુષ્યને સુમાર્ગે ચલાવીને જ ભાગ્ય વા ઐશ્વર્ય આપવાનું વેદને મંજૂર હોવાથી ન્યાં ન્યાં પતનની સંભાવના રહે છે, ત્યાં ત્યાં એ આ જાતનો ચેતવણીનો સૂર કાઢે છે, જેથી મનુષ્યનું પતન ચતુઃ અટકે અને છતાં સૌભાગ્ય વા ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિની તેની મુશ્કેલી રહે.

પાંચમા મંત્ર સ્ત્રી મનઃ પુરુષતા મયેદ (મં ૦ ૫) યાને 'એ ભગવાન જ અમારો આગેવાન બને'—એમાં એ ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ રહેલો છે કે 'પરમાત્માને જ મનુષ્ય પોતાનો આગેવાન માને, પોતાને તેનો અનુયાયી સમજે, અને તેના પ્રકાશમાં કાયો કરતો રહી પોતાની ઉન્નતિ સાધે. પતનમાંથી ઉગારી બેવાના હેતુ-સર જ આ ઉપદેશ યોજાયો છે. સર્વથા પરમાત્મા આપણને જોવા-વાળો છે, એ જાતનો વિશ્વાસ જ મનુષ્યને અનેક પ્રકારનાં પતનો-માંથી ઉગારી શકે છે.

અહિંસાનો માર્ગ

છઠ્ઠા મંત્રમાં 'અધ્વર'ના માર્ગે જવાનો ઉપદેશ છે. આ અધ્વરનો માર્ગ સમજવા માટે 'અધ્વર' શબ્દના અર્થ તપાસવા જોઈએ. અધ્વર એટલે—(અ-ઘ્વરા) અકુટિલતા, વળાંક વિનાનું, સીધા ને સરળ ભાવવાળું, હિંસાના અભાવવાળું, ખીજાને ધાત્-પાત કરવાની ભાવના રહિત, ખીજાઓના ભોગે પોતીકો સ્વાર્થ સાધી બેવાની બદ્ધાનત વગરનું.

આ 'અધ્વર' શબ્દના અર્થ આ માર્ગનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. આ 'અહિંસાના માર્ગે ગમન કરો' એ, પાંચમા મંત્રનો 'પરમેશ્વરને પોતાનો આગેવાન વા નાયક બનાવો' એ, એવા મંત્રનો 'દેવોની સુમતિમાં રહો' એ, અને ત્રીજા મંત્રનો 'સત્યના માર્ગે

સિદ્ધિ મેળવે. ' એ જુદા જુદા ઉપદેશોમાં એકની એક જ વાત ક્યાઈ છે. એ રીતે વિચારતાં તો એ ચારે મંત્રો બિન્ન બિન્ન ઉપદેશ વાક્યો દ્વારા એક જ ઉદ્દેશની રજુઆત કરે છે, એ વાત વાયકો ખસુસ ધ્યાનમાં લે. એકની એક વાત જુદા જુદા પ્રકારે આ સૂક્તમાં રજુ કરાઈ છે એ પરથી સાબિત થાય છે કે અહિંસા-મય સત્ય માર્ગે જ શોધો ચાલે એ તરફ વેદનો ખાસ ઝોક છે. આડકતરી રીતે વેદનું એ જ સૂચન મુખ્યત્વે છે.

ગાયો અને ઘોડા

આ સૂક્તના ત્રીજા મંત્રમાં " ગાયો અને ઘોડાઓ સાથે અમને યુક્ત કર " યાને ' અમને ગાયો અને ઘોડાઓના માલીક બનાવ ' એવું કહેવામાં આવ્યું છે. સાતમા મંત્રમાં પણ એની એ જ મતલબનું કથન ખીજી વાર આવે છે. એ પરથી ધરમાં ગોશાળા અને હથેળાળા હોય અને વેદ ધરના જીવજંતુ રૂપ માને છે, એમ કહે છે.

સાતમા મંત્રમાં ઘૃત્તે દુહાનાં યાને ઘીનું દોહન કરવાવાળી અને ચિશ્વતઃ પ્રપીતાઃ કહેતાં ' સર્વ પ્રકારે દૂધપાન કરાવનારી ' એવું ઉપાનું જે વર્ણન છે તે સવારના સમયે દૂધ દોહોનું, દૂધ દોહોવાતાં જ તાણું તાણું દૂધ પીવું, માખણમાંથી ઘી તૈયાર કરવું એ વગેરે વાતોનું સૂચન કરે છે. ધરમાં ગાયો રાખવાની એટલા જ માટે કે એનું તાણું તાણું દૂધ પીવાને માટે મળી શકે, અને કાલે જમાવેલા દૂધમાંથી માખણ કાઢી તેમાંથી ઘી તૈયાર કરીને ખાઈ શકાય. એવું ઘી ' હૃદયંગવીન ઘૃત્ત ' કહેવાય છે. એ ઘી ખાવા યા પીવાથી શરીરની પ્રુષ્ઠિ થાય છે અને એના હવનથી હવાની નીરાંગીતા ને શુદ્ધિ પણ સાધી શકાય છે.

ભ્રમણ

આ રીતે દુગ્ધપાન કર્યા પછી ઘોડેસ્વાર બનીને ભ્રમણ માટે બહાર નીકળી પડવું જોઈએ, અને કલાક બે કલાકની ઘોડેસ્વારી બાદ ઘેર પાછા ફરીને પોતાના કામ ધંધે ચડી જવું જોઈએ. રાજ સવારે ધરનો ગાયતું દૂધ પીવા મળતું હોય, અને પોતાની માલકીના ઉમદા ઘોડા પર સવાર ચઢને સવારની તાજગીભરી હવામાં ફરવાનું સૌભાગ્ય સાંપડતું હોય એવાં વાચકો કેટલાં મળી આવશે વાહ ? બહુ જ થોડા. આજનો વખત જ એવો વિપરિત છે. આવે વખતે આવી વૈદિક રીતિઓ કેવળ સ્મરણમાં જ રખાયઃ બીજું શું થાય ?

ઉત્સાહ

(ઋષિ:—ઘણા, સ્કન્દ: । દેવતા—મન્યુ:)

ત્વયા મન્યો મરથમારુજન્તો હર્ષમાણા દ્વિપિતાસો મરુત્વન ।
તિગ્મેષ્વ આયુધા સંશિશાના ઉપ પ્ર યન્તુ નરો અમિરૂપા: ॥૨॥

અર્થ—હે (મરુત્યન્ મન્યો) મરુણો-મુખ દશામાં પણ
જીવવાની પ્રેરણા કરવાવાળા ઉત્સાહ! (સ્વયા સ-રથં આરુજન્તઃ)
તારી સદાપથી રથ સહિત શત્રુને વિનષ્ટ કરતાં કરતાં તથા પોતે
(હર્ષમાણા: દ્વિપિતાસઃ) આનંદ અને ઉમળકાભેર (આયુધા:
સં-શિશાના:) પોતાનાં આયુધોને ધારદાર બનાવીને (તિગ્મ-
દ્વયઃ અમિરૂપાઃ નરઃ) તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાસ્ત્રધારી અગ્નિના જેવા
તેજસ્વી નેતા (ઉપ પ્રયન્તુ) ચઢાઈ કરે (૧).

ભાવાર્થ—ઉત્સાહ છે તે મનુષ્યને હતાશ નથી બનવા દેતો.
જેવું મન ઉત્સાહથી ભરેલું હોય છે, તે શત્રુઓને નષ્ટ બ્રહ્મ કરી
દે છે અને પ્રસન્ન થિતે પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને સદાય સંભાળતો
અને પોતાના તેજમાં વૃદ્ધિ કરતો શત્રુ પર ચઢાઈ કરે છે.

અમિરિવ મન્યો ત્વિપિતઃ સંહસ્વ સેનાનીર્નૈઃ સહુરે હુત ઇધિ ।
હત્વાય શત્રુન્વિ મંજસ્વ વેદ ઓજો મિમાન્તો વિ મૃધો

નુદસ્વ ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (અમિઃ દ્વય) ઇં

અગ્નિના ભેવો (સ્થિપિતઃ સહસ્વ) તેજસ્વી થકને શત્રુને
પરાસ્ત કર ! હે (સહુરે) સમર્થ ! (હૂતઃ નઃ સેનાની પદિ)
બોલાવતાં બરાબર અમારી સેનાનું સંચાલન કરવા માંડ !
(શત્રૂન્ હત્યાય) શત્રુઓનો સંહાર કરોને (વેદઃ ધિમજસ્ય)
ધનને વહેંચી આપ, અને (ઓજઃ ધિમાનઃ) પોતાના બળને
માપતો માપતો (મૃધઃ ધિ નુદસ્ય) શત્રુઓને હાવી દે (૨).

ભાવાર્થ—ઉત્સાહથી તેજ યા પરાક્રમમાં વધારો થાય છે,
ને ઉત્સાહથી જ શત્રુને હરાવાય છે. ઉત્સાહી પ્રરુપ સેનાનો સંચા-
લક બનશે તો તે શત્રુઓને હરાવી ધન સમૃદ્ધિ મેળવશે. પછી એ
ધન વડે તે પોતાના બળમાં વધારો કરીને કુષ્ટોને સપૂર્યા દૂર
કરી દેશે (૨).

સહસ્વ મન્યો અભિમાંતિમસ્મૈ રુજન્મૃન્મૃન્મૃન્મેહિ શત્રૂન્ ।
હૃગ્રં તે પાજો નુન્વા રુરુધ્રે વર્શી વર્શં નયાસા એકજત્વમ્ ॥૩॥
एको बहुनामसि मन्य ईहिता विश्विशं युद्धाय सं शिशाधि ।
अकुत्तुक्त्वया युजा वयं शुमन्तं घोषं विजयाय कृणमसि ॥४॥

અર્થ—હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (અસ્મૈ અભિમાંતિ સહસ્વ)
આને માટે અભિમાન કરવાવાળા શત્રુનો પરબંધ કરીને (શત્રૂન્
રુજન્ મૃન્મૃન્મૃન્મેહિ) શત્રુઓને તોડતો, મારતો અને
ઢચડતો થકો ચઢાઈ કર. (તે હૃગ્રં પાજઃ નનુ આ રુરુધ્રે) તારું
પ્રભાવશાલી બળ શત્રુને અગ્નિત રોકી શકે છે. હે (એકજ) અદ્વિતીય !
(ત્વં વર્શી વર્શં નયાસૈ) તું સ્વયં સંઘમાં હોવાને કારણે
શત્રુને વશ કરી શકે છે (૩).

ભાવાર્થ—ઉત્સાહથી શત્રુનો પરાબંધ કર તથા ઉત્સાહ વડે
જ તેનો નાશ કર. ઉત્સાહથી તમારું બળ વધશે અને શત્રુને ખાળી:

..શકાશે. હે શર ! તું પહેલાં તારી જાતને સંયમી બનાવ; જાતે સંયમી બન્યા પછી શત્રુને પણ સંયમમાં આણી શકાશે યાને વશ કરી શકાશે (૩).

હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! તું (યકઃ) વહુનાં દૈદિતા અસિ) એકલો જ અનેકોમાં સત્કાર પામવાવાળો છે. તું (વિશં વિશં યુદ્ધાય મં શિશાધિ) પ્રત્યેક પ્રજાજનને યુદ્ધને માટે ઉત્તમ પ્રકારે ડેળવ ! હે (અ-કૃત્ત-હ્) અખંડ પ્રકાશવાળા ! (ત્વયા યુજા યજં) તારી ભિત્રતા સાથે અમે (હુમન્તં ઘોષં વિજયાય કૃણમસિ) વિજયની હપો-મત ઘોષણા કરીએ (૪).

સ્વભાવ થકી ઉત્સાહી પુરુષ તેઃ અનેકોમાં એકાદ જ બળી આવે છે અને તેથી જીજ બધા તેને માન આપે છે. ડેળવણી વા શિક્ષણનો એવો પ્રખંધ થવો જોઈએ કે જેને લઈ રાષ્ટ્રનો એકેએક મનુષ્ય ઉત્સાહી બની જાય અને જીવનયુદ્ધમાં પોતાનો ભાગ યશસ્વી રીતે બજાવવા તે શક્તિમાન નીવડે. ઉત્સાહથી જ પ્રકાશ (કીર્તિશ્રી)માં વૃદ્ધિ થાય છે અને વિજયની ઘોષણા કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે.

વિજેપકૃદિન્દ્રં શ્વાનવઙ્ગવો ૩ સ્માર્કં મન્યો અધિપા મંવેહ ।

પ્રિયં તે નામં સહુરે ગૃણીમસિ વિદ્વા તમૃત્સં યત આયમ્ભૂય ॥૫॥

અર્થઃ — હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (ઇન્દ્રઃ) હવે વિજેપકૃત્) મન્દ્રના જેવો વિજય કરવાવાળો તથા (અનવ-ઘવઃ) ઉત્તમ વચન બોલવાવાળો થઇને (હહ અસ્માકં અધિપાઃ મવ) આ ઠેકાણે અમારો સ્વામી બન ! હે (સહુરે) સમર્થ ! (તે પ્રિયં નામ ગૃણિમસિ) તારું પ્રિય નામ અમે ઉચ્ચારીએ છીએ.

(તં ઉન્સં વિદ્મ) ' અને એ સોત વા ઝરણુને અમે ઓળખીએ છીએ, કે (યત્તઃ આશ્મૃય) ન્યાંથી ઇં પ્રગટ થાય છે (૫).

. ભાવાર્થ:—ઉત્સાહ જ ઇન્દ્રના સમાન વિજય અપોવવા-વાળો છે. ઉત્સાહ કદી નિરાશાના શબ્દ નથી નીકળવા દેતો. માટે અમારાં અંતઃકરણમાં ઉત્સાહનો અધિકાર જામે ! અમે એ સમર્થ મહાપુરુષોનાં નામ રટીએ છીએ કે જેમનાં હિલમાં ઉત્સાહનાં ઝરણુ વહેતાં રહ્યાં છે (૫).

આર્મૂત્પા સહજા વંજ સાયકુ સહો વિમર્ષિ સહમૂત ઉત્તરમ્ ।
ક્રત્વા નો મન્યો સહ મેઘેઽપિ મહા ધનસ્ય પુરુહૂત સંસૃજિ ॥૬॥

અર્થ:—હે (વજ્ર સાયક સહમૂત) વજ્રધારી, બાણ-ધારી અને સાથે રહેવાવાળા ! ઇં (આર્મૂત્પા સહજાઃ) ઐશ્વર્યની સાથે ઉત્પન્ન થવાવાળું (ઉત્તરં સહઃ વિમર્ષિ) અધિક ઉત્તમ બળ ધારણુ કરે છે. હે (પુરુહૂત મન્યો) અનેક-વાર નોતરાયલા ઉત્સાહ ! ઇં (ક્રત્વા સહ) કર્મશક્તિની સાથે (મેઘી) મિત્ર બનીને (મહા ધનસ્ય સંસૃજિ), બહુ ધન મેળવી આપનાર મહા યુદ્ધ જીતું થતાં જ (યધિ) અમને પ્રાપ્ત થએ ! (૬)

. ભાવાર્થ:—ઉત્સાહની સંભાથે બધાં શસ્ત્રાઓ તૈયાર રહે છે. ઉત્સાહની અંગે બધું ઐશ્વર્ય આવી ખડું રહે છે. અને ઉત્સાહ અધિક બળને ધારણુ કરે છે. એ પ્રશંસનીય ઉત્સાહ સદા અમારો સાથીદાર બનો અને એના સાથથી જીવનયુદ્ધમાં અમારો વિજય સિદ્ધ થાઓ ! (૬)

સંસૃદ્ધં ધનમુભયં સમાકૃતમસ્મર્થ્ય ઘટ્તાં વરુણશ્ચ મન્યુઃ ।

મિયો દર્ધાન્ના હૃદયેષુ શત્રવઃ પરાંજિતાસો અપ નિ લંચન્તામ્ ॥૭॥

અર્થ—(મન્યુઃ વરુણઃ ચ) ઉત્સાહ તથા શ્રેષ્ઠત્વનો આવ
(ઉભયં ધનં) એ બન્ને પ્રકારનું ધન અર્થાત્ કે (સંસૃષ્ટં)
પેદા કરેલું તેમજ (સં-આકૃતં) સંધરેલું, (અસ્મમ્યં ધત્તાં)
અમને આપ ! (હૃદયેષુ મિયઃ દધાનાઃ શત્રવઃ) હૃદયો વિશે
ભયને ધારણ કરવાવાળા શત્રુ (પરાજિતાસઃ અપ નિ લયન્તાં)
પરાજિત થઇને દૂર દૂર પલાયન કરી જાય ! (૭).

ભાવાર્થ—ઉત્સાહ તેમજ વશિષ્ઠતા એ બે ગુણો એકબીજાના
જોડીદાર હોઈ તેમના પ્રતાપે જ સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ
શકે છે. જાતે પેદા કરેલું તેમજ જાતે સંગ્રહ કરેલું ધન એમને
લીધે જ હાથમાં આવે છે. ઉત્સાહી પુરુષના શત્રુ મનમાં ડરતા થકા
પરાજિત થઇને પલાયન કરી જાય છે (૭).

૧. યશનો મૂળ મંત્ર

માણસ હમેશાં યશ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, છતાં
ધણી થોડાંને જ એ વાતની જામ છે કે યશની પ્રાપ્તિ મનમાં
ઉત્સાહભર્યો હોય તો જ શક્ય બને છે. યશપ્રાપ્તિનો ખીજો કાઠ
માર્ગ જ નથી. આ સૂક્તમાં આ “ ઉત્સાહ ”ને પ્રેરક દેવતા
માનીને તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી યશસ્વી બનવાની
જેમને ધગશ હોય તેઓ આ સૂક્તનું બરાબર મનન કરીને તથા
ઉત્સાહને યશના દાતા તરીકે પિછાની લઈને પોતાના મનમાં ઉત્સા-
હની સ્થાપના કરે અને જમ્મતમાં યશસ્વી બને. યશસ્વી બનવાનો
જે ઉપાય ત્રીજા મંત્રમાં બતાવાયો છે તે સૌથી પ્રથમ વિચારવા
જોવો છે—

ત્વં વશી (શત્રુન્) વશં નયાસૈ । (મં० ૩).

“ પડેલાં તો તું પોતે વશી યાને સંયમી બન, પોતાની
જાતને તું સૌથી પડેલી વશ કર; તે પછી તું શત્રુઓને સપાટામાં

વરા કરી શકીશ. ” શત્રુઓને વરા કરવાનું કામ એટલું બધું કઠણ નથી, કે એટલું કઠણ પોતીકા અંતઃકરણને વરા કરવાનું કાર્ય છે. જેણે પોતાની જાતને વરા કરી લીધી યાને જે પોતે સંયમી બન્યો, તેણે પોતાના બધા જ દુરમનોને વરા કરી લીધા સમજવા.

બધી જાતના ઉદ્ધારની શરૂઆત પોતીકા હૃદયથી થાય છે. તેથી શત્રુઓને વરા કરવાનું કાર્ય પણ પોતાના હૃદયથી જ શરૂ થવું જોઈએ. હૃદયની અંદર કામકોષાદિ અનેક શત્રુઓનો વાસ છે. તેમને પરાસ્ત કરી દીધાથી યાને તેમના પર કાણુ મેળવવાથી જ મનુષ્યની તાકાત વધે છે એટલે પછી તે બાહ્ય શત્રુઓને સપાટાબધ તાબે કરી દેવાને સમર્થ બને છે. “ પોતાની જાત પર કાણુ મેળવ્યાથી શત્રુઓ પર કાણુ મેળવી શકાય ” એ ઉન્નતિનો નિયમ હોઈ તે બરાબર ધ્યાનમાં રહેવો જોઈએ.

ઉત્સાહનું મહત્ત્વ

વેદમાં ‘મન્યુ’ શબ્દ ઉત્સાહના અર્થમાં વપરાયો છે. છતાં એને ‘ક્રોધ’ના અર્થમાં લઈ ધણા લોકો અર્થનો અનર્થ કરી નાખે છે. આ સૂક્તમાં પણ ‘મન્યુ’ શબ્દ ઉત્સાહના અર્થમાં જ વપરાયો છે. આ ઉત્સાહ શું શું કરે છે તે જુઓ:—

આ ઉત્સાહદેવ (સ-રથ) પોતાના રથ પર આરૂઢ થાય છે સારે મનુષ્યનું (હર્ષમાણાઃ) ચિત્ત પ્રકુલ્લિત બને છે, એના (હૃષિતાસઃ) મનમાં કદાપિ નિરાશા વ્યાપતી નથી. એટલે બધા જ કામે તે આનંદપૂર્વક કરવાને શક્તિમાન થાય છે. ઉત્સાહથી (મરૂ + ઉત્ + વત) મરણપ્રધારીએ પડેલામાં પણ ઊઠીને ઊભા થવાની આશા પ્રગટે છે, અને ગમે તેવાં કઠોર કષ્ટોની અંદર પણ મન સદા ઉત્સાહમાં રહે છે. ઉત્સાહથી મનુષ્ય (અગ્નિ-રૂપાઃ નરઃ) અગ્નિના જેવો તેજસ્વી બને છે, અને (શશ્વન-

હત્વા) શત્રુઓને સંહારવાની તાકાત એનામાં આવે છે. જે મનુષ્યમાં ઉત્સાહદેવ આન્તરશક્તિઓનું (નઃ સેનાનીઃ) સંચાલન કરનાર સેનાપતિ રૂપ બની જાય છે, તેના બળમાં અત્યંત વધારો થવા પામે છે અને પરિણામે તે શત્રુઓને છિન્નભિન્ન કરી નાખવાને સમર્થ બને છે. ઉત્સાહથી (ડગ્ગં પાજઃ) એવું તો અદ્વિશુત ઊગ્ર બળ પેદા થાય છે કે જેની સામે (મનુ આરુઘ્ને) શત્રુનામે ઊભો રહી શકતો નથી. અર્થાત્ કે એવો ઉત્સાહી નર બધા શત્રુઓને રાફી રાખે છે અને પોતાની નજદીક ફરકવા સુધાં દેતો નથી. રાષ્ટ્રમાં (વિશં વિશં યુદ્ધાય સંશિશાધિ) હરેક માનવીને એવી પ્રકારની ડેળવણી અપાવી જોઇએ કે તેને પ્રતાપે રાષ્ટ્રનો એકેએક મનુષ્ય પોતાના જીવનયુદ્ધમાં ખાત્રીપૂર્વક વિજય પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ બની જાય. (વિજયાય ઘોષં કૃણમસિ) વિજયનો આનંદસૂચક ધ્વનિ જ મનુષ્ય કરતો રહે, નિરાશાના કીચકમાં કદાપિ ન હસાઇ પડે, એવી ખબરદારી રખાય. આ ઉત્સાહ (વિજેષ-કૃત્) વિજય અપાવવાવાળો છે. ઇદ્રાદિક દેવોએ અત્યારે જે વિજય મેળવ્યો છે તે ઉત્સાહના બળને જ આભારી છે. જે મનુષ્યના મનમાં નિરુત્સાહ એકદમ વ્યાપી જાય છે, તે આગળ જીવી જ નથી શકતો. અર્થાત્ કે જીવન ટકવાનો આધાર પણ આ ઉત્સાહ પર જ છે. એટલા માટે આપણા મનને (અસ્માકં અધિપાઃ) માલીક આ ઉત્સાહને બનાવવો જોઇએ અને નિરુત્સાહને મનમાં ધૂસવાની તક કદાપિ ન આપવી જોઇએ. આ ઉત્સાહ અને બળ (સહ-મૃત) એકી હારે ઉત્પન્ન થયેલાં છે. અર્થાત્ કે જ્યાં ઉત્સાહની હાજરી હશે ત્યાં બળનો અભાવ નહિ જ હોય. ઉત્સાહ પ્રગટ્યો કે તેની સાથે બળનો સંચાર થવાનો જ થવાનો. એટલાં વાસ્તે હરેક મનુષ્યે પોતાના મનનો ઉત્સાહ સદા સર્વદા ટકાવી રાખવાની અને નિરાશાના વિચાર

પ્રદાને મનમાં નહિ ઘૂસવા દેવાની સંભાળભરી કાશિષ કરવી. જોઈએ. આવા ઉત્સાહના પ્રતાપે જ મનુષ્ય બધી જાતની સંપત્તિ (સમૃદ્ધિ) મેળવવાને બાગ્યસાળી બને છે, શત્રુઓનું નિકંદન કાઢે છે, અને વિજય વાવટો ફરકાવતો આ ભોક્ષમાં આનંદે વિચરે છે.

આ ખ્યાલ ધ્યાનમાં રાખીને પાઠકો આ સૂક્તનો અભ્યાસ કરે અને યોગ્ય બોધ પ્રાપ્ત કરે.

[૩૨]

(ઋષિ:—ઘણા, સ્કંદ: । દેવતા—મન્યુ:)

યસ્તૈ મન્યોઽવિધદ્વજ સાયક સહ ઓજઃ પુષ્યતિ વિશ્વમાનુષક ।

સાહ્યામ દાસમાર્થ્ય ત્વયા યુજા વયં સહસ્કૃતેન સહસૌ

સહસ્વતા ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે (ઘણ સાયક મન્યો) સત્તાઓની સભા બનેલા ઉત્સાહ! (ય: સૈ અવિધત્) જે તારું સેવન કરે છે તે (વિશ્વ-સહઃ ઓજઃ) બધાં બળ અને સામર્થ્યને (આનુષક પુષ્યતિ) નિરંતર પેાષે છે. (સહસ્કૃતેન સહસ્વતા) બળને વધારનાર તથા વિજયી એવા (ત્વયા યુજા) તારા જેવા મદદગારની સાથે રહી (વયં દાસં જાર્યં સાહ્યામ) અમે દરયુઓ તેમજ આર્યોને વશ કરીએ.

ભાવાર્થ—જેનામાં ઉત્સાહની ભરપટ છે, તેને બધી જાતનાં બળ અને શક્તિઓની તાકાત પ્રાપ્ત થાય છે, અને પરિણામે તે હરેક પ્રકારના શત્રુઓને વશ કરી શકે છે (૧).

મન્યુરિન્દ્રો મન્યુરેવાસં દેવો મન્યુર્હોતા વરુણો જાતર્વેદાઃ ।

મન્યુર્વિશેદ્દતે માનુષીર્યાઃ પાહિનો મન્યોતર્પસા સજોર્પાઃ ॥૨॥

અર્થ—(મન્યુઃ इन्द्रः) ઉત્સાહ એ જ ઈન્દ્ર છે, (મન્યુઃ एव देवः आस) ઉત્સાહ એ જ દેવ છે, (મન્યુઃ होता वरुणः जात वेदाः) ઉત્સાહ એ જ હવનકર્તા, વરુણ તેમજ જાતવે અગ્નિ છે. એ (મન્યુઃ) ઉત્સાહ જ છે કે જેની (યાઃ માનુષીઃ विशः ईदते) બધી માનવી પ્રજાઓ પ્રશંસા કરે છે. હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (सज्जोषाः तपसा नः पाहि) પ્રીતિવાળો થઈને તું તપોબળથી અમારી રક્ષા કરે ! (૨)

ભાવાર્થ—ઈન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ વગેરે બધા જ દેવો આ ઉત્સાહને કારણે જ મહા શક્તિશાળી બનેલા છે. મનુષ્યો પણ આ ઉત્સાહને વખાણે છે, કેમકે આ ઉત્સાહ પોતાના સામર્થ્યથી યાને આત્મબળ વડે સધળાંનું રક્ષણ કરે છે (૨).

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान्तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।
अमीग्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भ्रातृ त्वं नः ॥ ૩ ॥

અર્થ—હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (तवसः तवीयान् अभीहि) મહાનમાં મહાન શક્તિ ધરાવનાર એવો જે તું તે અહીં આવ ! (तपसा युजा शत्रून् विजहि) તારા તપના સામર્થ્યથી મુક્ત થઈને શત્રુઓનો નાશ કરે ! (अमिग्रहा, वृत्रहा, दस्युहा त्वं) શત્રુનાશક, વૃત્રો ઠહેતાં વિનકર્તાઓનો સંહારક, અને ચોર ડાકુઓનો ખવંસ કરનાર એવો જે તું તે (नः विश्वा वसूनि आभर) અમારે વારતે બધી સમૃદ્ધિ બરપૂર કરી દે. (૩)

ભાવાર્થ—ઉત્સાહથી બળમાં પ્રધારો થાય છે અને શત્રુઓ પરારત થાય છે; ચોર લૂટારા વગેરે દુષ્ટોની આફત ટાળી શકાય છે અને બધી જાતની દોષત મેળવી શકાય છે. (૩)

ત્વં હિ મન્યો અભિમૂલ્યોજાઃ સ્વયંભૂર્મામો અભિમાતિપ્રાહઃ ।
વિશ્વચર્પણિઃ સહુરિઃ સંહીયાન્સ્માસ્વોજઃ પૂતનાસુ ધેહિ ॥૪॥

અર્થ—હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! (ત્વં હિ અભિમૂલ્ય-ઓજાઃ)
તું જ વિજયી બળવાળો, (સ્વયં-ભૂઃ મામઃ) પોતાની જ
શક્તિથી વધવાવાળો, તેજસ્વી, (અભિમાતિ-પ્રાહઃ) શત્રુઓનો
પરાભવ કરવાવાળો, (વિશ્વચર્પણિઃ સહુરિઃ) સર્વનો નિરી-
ક્ષક, સમર્થ, (સંહીયાન્) અને અલિખ્ય થા ! તું (પૂતનાસુ
અસ્માસુ ઓજઃ ધેહિ) યુદ્ધક્ષેત્રો વિષે અમારામાં શક્તિતું
સ્થાપન કર ! (૪)

ભાવાર્થ—ઉત્સાહથી વિજયી બળની પ્રાપ્તિ થાય છે,
શત્રુઓની હાર થાય છે, સ્વશક્તિ વધી જાય છે, તેજસ્વીનાનો
ફેલાવો થાય છે, અને હરેક પ્રકારની તાકાત વધવા પામે છે. એવા
ઉત્સાહી બળ યુદ્ધ સમયે અમોને પ્રાપ્ત થાઓ ! (૪)

અભાગઃ સન્નપ પરેતો અસ્મિ ત્વ કૃત્વા તવિપસ્ય પ્રચેતઃ ।
ત્વ ત્વા મન્યો અક્રતુર્જીહીઢાહં સ્વા તનૂર્બલદાવા નૃણામ્ ॥૫॥

અર્થ—હે (પ્રચેતઃ મન્યો) શાનવાન ઉત્સાહ ! (ત્વ
તવિપસ્ય અભાગ સન્ન) તારા બળનો ભાગ મને ન મળવાને
લીધે (કૃત્વા અપ પરેતઃ અસ્મિ) હું કર્તૃત્વશક્તિથી વંચિત
બન્યો છું. તેથી (અક્રતુઃ અહં તં સ્વા જિહીહ) કર્મલીણી
હાલતમાં હું તારી સમીપ હાજર થયો છું. તો તું (નઃ સ્વાતન્નઃ
ચલદાવા આ નૃણામ્) મને તારા પોતાના શરીરમાંથી બળતું દાન
પ્રદેતો થકો આવી મળ ! (૫)

ભાવાર્થ—જેની અંદર આ ઉત્સાહનો અભાવ હોય છે,
તેનામાં કામ કરવાની શક્તિનો પણ અભાવ જ હોય છે. એટલા

માટે. દરેક જણ પોતાના મનમાં ઉત્સાહને ધરણુ કરીને જળવાન બને એ જ ઇષ્ટ છે (૫).

અયં તે અસ્મ્યુપં ન પહ્યર્વાદ્ પ્રતીચીનઃ સંહુરે વિશ્વદાવન્ ।
મન્યો વજ્રિન્નભિ ન આ વંવૃત્સ્વ હનાં વ દસ્યૂંહત વોધ્યાપેઃ ॥૬॥
અભિ મેહિં દક્ષિણતો મંવા નોઽધાં વૃત્ત્રાણિં જઙ્ઘનાં વ મૂરિં ।
જુહોમિ તે ધરુણં મધ્વો અગ્રં મુખાવૃણં શુ પ્રથમા પિવાય ॥૭॥

અર્થ—હે (સંહુરે) સમર્થ ! હે (વિશ્વદાવન્) સર્વસ્વ દાતા ! (અયં તે અસ્મિ) આ હું તારા જ છું. (પ્રતીચીનઃ નઃ અર્વાદ્ ઉપ પહિ) અમારી પાસે હું પ્રત્યક્ષ હ જરૂર થા ! હે (મન્યો) ઉત્સાહ ! હે (વજ્રિન્) શસ્ત્રધર ! (નઃ અભિ આયવૃત્સ્વ) અમારી પાસે ઉપસ્થિત થા ! (આપેઃ વોધિ) મિત્રને ઓળખ, (ઉત્ત દસ્યૂન્ હનાય) અને અમે શત્રુઓને મારીએ (૬).

(અભિમ્મ દક્ષિ) આગળ વધ ! (નઃ દક્ષિણતઃ મય) અમારે જમણે પડખે રહે ! (અથ નઃ મૂરિ વૃત્ત્રાણિ જઙ્ઘનાય) અમે અમારાં બધાં પ્રતિજ્ઞાને મિટાવી દઇએ. (તે મધ્યઃ અગ્રં ધરુણં) તારા મધુર રસને મુખ્યત્વે ધારણુ કરવાવાળાનો (જુહોમિ) હું સ્વીકારું કરું છું. (ઉત્તો ઉપાંશુ પ્રથમા પિવાય) અમે બંને જણા સૌથી પહેલાં એ રસનું પાન એકાંતમાં કરીએ (૭).

સાનાર્થ—ઉત્સાદથી બધી જાતની તાકાત પ્રાપ્ત થાય છે. એવો ઉત્સાહ અમારા મનમાં આવીને દૃઢભૂજ બને અને એની મદદથી અમે મિત્રની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરીએ અને શત્રુઓને દૂર કરી દઇએ (૬).

ઉત્સાહ ધારણ કરીને આગળ વધો. શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને મધુર ભોગસામગ્રીઓના ભોક્તા બનો ! (૭)

ઉત્સાહ ધારવો

આગલા સૂક્તમાં કથાયલા ઉત્સાહનું વર્ણન જ આ સૂક્તમાં અન્ય રીતે કરવામાં આવ્યું છે. જે પુરુષમાં ઉત્સાહની ઊણપ હોય છે, તે પુરુષ અભાગી નીવડે છે, એમ આ સૂક્તના પાંચમા મંત્રનું કથન હોય તે મંત્ર અત્રે ખાસ તપાસવાનું છે.

અમાગઃ સન્નપ પરેતો અસ્મિ તથા ઘટ્વા તવિષસ્ય ॥
(મં. ૫)

“ ઉત્સાહના બળનો હિસ્સો મને ન મળવાથી હું કર્મશક્તિથી રહિત અને પરિણામે અભાગિયો બન્યો છું. ” ઉત્સાહહીન હોવાને કારણે જે ભારે મોટી હાનિ થાય છે તે આ છે: ઉત્સાહ ઝાંછો થતાં જ બળ ક્ષીણ થવા માંડે છે. બળ ક્ષીણ થતાં જ પુરુષાર્થ શક્તિ ઘટે છે, પુરુષાર્થશક્તિમાં ઘટાડો થતાં જ ભાગ્યનો નાશ થઈ જાય છે. એ મુજબ ઉત્સાહહીન મનુષ્ય નષ્ટબળ કહેતાં પાયમાલ થઈ જાય છે.

પરંતુ જે વખત મનમાં ઉત્સાહની બસ્તી ચડે છે, તે વખતે એ ઉત્સાહી મનુષ્ય (સ્વયંભૂઃ) પોતે જ પોતાનો અબ્બુદ્ધ સાધવા મંદી પડે છે, જાતે પ્રયત્નશીલ બનવાને કારણે તેનામાં (મામઃ) તેજસ્વિતા આવે છે. (અમિમાતિ-સાહઃ) શત્રુઓને તે દબાવે છે, અને (અમિ-મૃતિ-ઓજાઃ) વિશેષ સામર્થ્યવાળો બને છે. એના કરતાં પણ વધારે તાકાત એનામાં ખીલવા પામે છે, જેનું વર્ણન આ સૂક્તમાં કરાયું છે, અને તેની મતલબ એ છે કે જે મનુષ્ય અબ્બુદ્ધ તથા તિઃશ્રેયસ મેળવવા માગતો હોય, તેણે ઉત્સાહને અવશ્ય ધારણ કરવો જોઈએ. ઉત્સાહહીન માણસને માટે આ

જગતમાં કોઈ સ્થાન જ નથી, જ્યારે ઉત્સાહી સખ્સને માટે જગતમાં કોઈ જ બાગત અસંભવિત નથી. વાયકો આ સસને પાદ રાખી પોતાના ઉત્સાહને વધારે અને પુરુષાર્થપ્રયત્ન દ્વારા યશ સંપાદન કરી આ તેમજ પરબોકમાં આદર્શ પુરુષ બની રહે.

ઉત્સાહનું સ્થાન મનમાં હોય તે ઇન્દ્રનો સ્વભાવ-ધર્મ છે. વેદના ઇન્દ્ર-સૂક્તોમાં ઉત્સાહને વધારવાવાળું વર્ણન છે. તેથી જો બોલો પોતીકા મનમાં ઉત્સાહની અભિવૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે વેદના ઇન્દ્રસૂક્તોનું વાચન મનન કરવું જોઈએ. ઇન્દ્ર પોતે થાક્યા વગર નિજ શત્રુનો પરાજય કરે છે, તે એના ઉત્સાહને લક્ષને જ. આ સૂક્તમાં પશુ એ જ ભાવનો એક મંત્ર છે, જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “આ ઉત્સાહને કારણે જ ઇન્દ્ર પ્રભાવશાળી બન્યો છે.” માટે ઇન્દ્રસૂક્તનું મનન કરી પાદક જે વિચારશે, તો ઉત્સાહ શું થીજ છે અને તે શું કરી શકે તેમ છે તે એને જણાયા વગર નહિ રહે. ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ કરવા સાથે ઉત્સાહી પુરુષોની સંગત કરવી જોઈએ, ઉત્સાહી ગ્રંથોનું વાચન મનન કરવું જોઈએ, અને નિરુત્સાહી વિચાર બૂલેચૂકે પણ કોઈ વાર મનમાં ઘૂસી જાય તો તેને તત્કાળ દૂર કરી દઈ તેને સ્થાને ઉત્સાહના વિચારને સ્થિર કરી દેવો જોઈએ. નિરુત્સાહની નાનીશ રેખા પણ જો મનમાં ફૂટવા પામી, તો તે થોડા જ સમયમાં વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને આખરે સારામ મનને દ્વિત કરી નાખે છે. માટે ઉત્પત્તિને ચલાવવાનાંઓએ તો સાવધાનીપૂર્વક પોતાના મનની કાપડોત પદ્ધતિએ રક્ષા કરવી ધટે.

[કાંડ ૫ : સૂક્ત ૧૭]

શિયળનું સંરક્ષણ

(ઋષિ:—મયોમ્નઃ । દેવતા—બ્રહ્મજાયા)

તેવદન્ પ્રથમા બ્રહ્મકિલ્વિષેઽકૂપારઃ સલિલો માંતરિશ્વા ।
 વીદુહરાસ્તપ ઉગ્રં મયોમ્નરાપો દેવીઃ પ્રથમજા ઋતસ્ય ॥૧॥
 સોમો રાજા પ્રથમો બ્રહ્મજાયાં પુનઃ પ્રાયચ્છદહંણીયમાનઃ ।
 અન્વર્તિતા વરુણો મિત્ર આસીદગ્નિર્હોતા હસ્તગૃહ્યા નિનાય ॥૨॥

અર્થ—(અ-કૂ-પારઃ સલિલઃ) અગાધ સમુદ્ર, (માત-
 રિશ્વા) વાયુ, (વીદુહરાઃ) બળવાન તેજસ્વી અગ્નિ, (ઉગ્રં તપઃ)
 ઊંચ તાપ દેનારો સૂર્ય, (મયો-મ્નઃ) સુખ દેનારો ચંદ્ર, (દેવીઃ
 આપઃ) દિવ્ય જળ, (ઋતસ્ય પ્રથમજાઃ) સત્યનો આદિ પ્રવર્તક
 દેવ, (તે પ્રથમાઃ) એ પહેલી પંક્તિના દેવો પથુ (બ્રહ્મકિલ્વિષે
 અવદન્) બ્રાહ્મણના સંબધમાં પાતક કરનારની બાજતમાં સાક્ષી
 પૂરે છે. (૧)

(અદહનીયમાનઃ પ્રથમઃ સોમો રાજા) ક્રોધ ન કરવા-
 વાળો પહેલો રાજા સોમ - (બ્રહ્મજાયાં પુનઃ પ્રાયચ્છત્)
 બ્રાહ્મણની પત્નીને પાછી આપવા લાગ્યો, એ વખતે (વરુણઃ મિત્રઃ
 અન્વર્તિતા આસીત્) વરુણ અને મિત્ર એની સાથે યાત્રવાળા,
 યાને સંગાથી બન્યા હતા, અને (હોતા અગ્નિઃ હસ્ત ગૃહ્યા નિનાય)
 હોતા અગ્નિ હાથ ઝાલીને ચલાવતો હતો યાને માર્ગદર્શન
 કરતો હતો (૨).

ભાવાર્થ—આગ્ન, જળનિધિ સમુદ્ર, વાયુ, તેજસ્વી સૂર્ય,

સુખદાયક ચંદ્રમા, તથા બીજા સધળા દેવો બ્રાહ્મણના સંબંધમાં
પાપ કરવાવાળા પાપીના પાપાચરણ વિષે સત્ય વાત બહેર
કરી દે છે (૧).

સોમે શંતિપૂર્વક બ્રાહ્મણની ઓને પાછી મોકલી આપી,
એ વખતે વરુણ અને મિત્રદેવો હાજર હતા અને અગ્નિ પણ
પાણિપ્રદણવેળા હોતા બન્યો હતો (૨).

हस्तेनैव ग्राह्या आधिरस्याब्रह्मजायेति चेदवोचत् ।

न दूतार्यं प्रहेयां तस्य एषा तयां राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ૩ ॥

અર્થ—(હસ્તેન યથ ગ્રાહ્યાઃ અસ્યાઃ આધિઃ) હાથથી જ
ગ્રહણ કરાય, એવો એનો આદેશ છે, (બ્રહ્મજાયા इति चेत्
अवोचत्) એ બ્રાહ્મણની પત્ની છે એમ બે કહેવરાવનું હોય તો
(यथा दूतार्यं प्रहेयां न तस्ये) એ દૂત દ્વારા બેઠ જવાવાને
પાત્ર નથી દેતી. (तथा क्षत्रियस्य गुपितं राष्ट्रं) ક્ષત્રિયોથી
સારી પેઠે રક્ષાયકું રાષ્ટ્ર એવું જ હોય છે (૩).

ભાવાર્થ—બ્રાહ્મણની ઓ જેને કહી શકાય એનો લગ્નસંબંધ
પાણિપ્રદણના વિધિપૂર્વક જ સિદ્ધ થયો હોવો જોઈએ. કોઈ દૂતની
સંગાથે એને બગાડી વા તેડાવી બેવાય નહિ. એવી સુરક્ષાથી
ક્ષત્રિયનું રાષ્ટ્ર સુરક્ષિત બને છે (૩).

यामाहुस्तारंकेपा विकेशीति दुच्छुनां ग्राममवपद्यमानाम् ।

सा ब्रह्मजाया वि दुनोति राष्ट्रं यत्र मापादि शश

उत्कुपीमान् ॥ ૪ ॥

અર્થ—(विकेशो यथा तारका इति) આ બંધનરહિત

બનેલી તારકા છે એવું (જેને વિષે-બોધાય), તે (ગ્રામં સવ-
પદમાનાં દુચ્છુનાં યાં આહુઃ) ગામ ઉપર આવી પડનારી
આકતરૂપ જ ગણાય. એવી જ રીતે (સા વ્રહ્મજાયા રાષ્ટ્રં
વિદુનોતિ) એ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી રાષ્ટ્રને વિશેષરૂપે હયમયાવી દે છે.
(યન્ન ઉલ્કુપીમાન્ શશ પ્રઅપાદિ) જ્યાં આગળ ઉલ્કાધુક્તા
(તેજ્જેશશિ) શશક પડે છે (૪).

■ ભાવાર્થ—આકાશનો કોઈ તારો અને ઉલ્કા કોઈ ગામ પર
પડે યાને ઉલ્કાપાત થાય, એ જેમ દુશ્વિદ્ધ મનાય છે, તેમજ
બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને ભગાડી કિંવા હરી લાવવાથી આખા રાષ્ટ્ર પર
આકતના ઓળા ઊતરે છે, બધે રાષ્ટ્રની પાયમાલી થઈ જાય છે (૪).

બ્રહ્મચારી ચરતિ વેવિષદ્ વિષઃ સ દેવાનાં ભવેત્યેકમક્લમ્ ।
તેન જાયામન્વવિન્દદ્ બૃહસ્પતિઃ સોમેન જ્ઞાતાં જુહ્વાં ન દેવાઃ ॥

અર્થ—(બ્રહ્મચારી વિષઃ વેવિષત્ ચરતિ) બ્રહ્મચારી
પ્રજ્ઞઓની સેવા કરતો થકો જગતમાં સંચરે છે. તેથી કરી (સઃ
દેવાનાં પક્કં અંગં મયતિ) તે દેવોનું એક અંગ બને છે. (તેન
બૃહસ્પતિઃ જાયાં અન્વવિન્દત્) એની દ્વારા બૃહસ્પતિએ ભાર્યા
પ્રાપ્ત કરી, (સોમેન જ્ઞાતાં જુહ્વાં ન દેવાઃ) જેમ સોમે આણી
દીધેલી સરવા દ્વારા હોમાયથી આણુતિ દેવો પ્રાપ્ત કરે છે તેમ (૫).

■ ભાવાર્થ—વિદ્યાપ્રાપ્તિનું કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ બ્રહ્મચારી
જનંતાની સેવા કરતો થકો-જગતમાં સંચરે છે, એટલા માટે એને
દેવતાંશ કહેવામાં આવે છે. તે ઉક્ત અત્યાચારની યાને સ્ત્રી અપ-
હરણની ભાગ મેળવે છે, અને જેની સ્ત્રી હોય તેની પાસે તેને
પહોંચતી કરે છે (૫).

દેવા વા એતસ્યામ વદન્તૂ પૂર્વે સપ્તઃ કૃપયસ્તપસા ચે નિપેદુઃ ।
 भीमा जाया ब्राह्मणस्यापनीता दुर्धो दधाति परमे
 व्योमन् ॥ ६ ॥

અર્થ—(એતસ્યાં પૂર્વે દેવાઃ ચૈ અવદન્ત) આના સંબંધમાં પૂર્વે દેવોએ કહ્યું છે, તથા (ચે તપસા નિપેદુઃ સપ્ત કૃપયઃ) જેઓ તપ કરવા સાથે એસે છે તે સપ્ત ઋષિઓએ પણ એવું જ કહ્યું છે કે (બ્રાહ્મણસ્ય અપનીતા જાયા भीमा) બ્રાહ્મણની બગાડી આણેલી પત્ની બયંકર નીવડે છે, બગાડી આણનારને તે (પરમે વ્યોમન્ દુર્ધો દધાતિ) પરમધામમાં પણ દુઃખદાયક થઈ પડે છે (૬).

ભાવાર્થ—તપશ્વર્ગ કરવાવાળા ઋષિઓ તથા બીજા બધા દેવતાઓ ઋષીસંબંધમાં વારંવાર કહેતા આવ્યા છે કે આ પ્રમાણે બગાડી આણેલી ગુરુપત્ની આ લોકમાં બયાનક હાનિકર્તા નીવડે છે, એટલું જ નહિ પણ બીજા ઉચ્ચ લોકોમાં પણ બારે પીડાકારી બને છે (૬).

ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।

वीरा ये नृहन्ते मिथो ब्रह्मजाया हि नस्ति तान् ॥ ७ ॥

અર્થ—(ચે ગર્ભાઃ અવપદ્યન્તે) જે ગર્ભ અકાળે ટૂટી પડે છે, (જગત્ યત્ ચ અપ લુપ્યતે) જે પ્રાણીનો હાલતાં ચાલતાં નાશ થઈ જાય છે, (ચે વીરાઃ મિથઃ નૃહન્તે) જે વીરો પરસ્પર લડે વડે છે, (તાન્ બ્રહ્મજાયા હિ નસ્તિ) તેમને બ્રાહ્મણની પત્ની મારી નાંખે છે (૭)

ભાવાર્થ—દેવમાં જ્યારે બાળકોનાં અકાળ મરણ બહુ થાય, ઘણાં પ્રાણીઓનો ખોડો નીકળતો હોય, તથા વીર લોકો

આપસઆપસમાં લડી પડી પરસ્પરનાં માથાં ફેડવા માંડે, ત્યારે સમજવું કે એ અનિચ્છનીય ઘટના ગુરુપત્ની માથે ગુજરેલા પૂર્વોક્ત સંકટના જ ફળ સ્વરૂપ છે (૭).

उत यत् पतयो दशं स्त्रियाः पूर्वे अत्राहणाः ।

ब्रह्मा चेद्धस्तमग्रहीत् स एव पतिरकृधा ॥ ८ ॥

* અર્થ—(ઉત્તં યત્ પૂર્વે અત્રાહ્ણાઃ સ્ત્રિયાઃ દશ પતયઃ). અને જે પહેલાં બ્રાહ્મણે તર વર્ણમાં ઓના દશ પતિ થઈ શકતા, એવીનું જે (બ્રહ્મા ચેત્ હસ્તં અગ્રહીત્) બ્રાહ્મણ પાણિગ્રહણ કરે, તો (સ એવં એકધા પતિઃ) તે ઓના એ એક જ પતિ હોઈ શકે (૮).

ભાવાર્થ—બ્રાહ્મણ સિવાયની વર્ણના હોય તો દશ પતિ એક ઓ વારાફરતી કરી શકે; પરંતુ કોઈ ઓનું પાણિગ્રહણ જે બ્રાહ્મણ કરે, તો તે ઓના એ બ્રાહ્મણ જ એકનો એક પતિ રહે. એ ઓના બીજો પતિ કે કાળે ન સંભવે. (૮)

ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो न वैश्यः ।

तत् सूर्यः प्रवृवर्त्तेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥ ९ ॥

पुनर्वै देवा अद्दुः पुनर्मनुष्या अद्दुः ।

રાજાનઃ સત્યં ગૃહાના વ્રહ્મણાયાં પુનર્દદુઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—(બ્રાહ્મણ એવં પતિઃ ન રાજન્યઃ ન વૈશ્યઃ) બ્રાહ્મણ જ એક પતિ છે, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય નહિ. (સૂર્યઃ પંચભ્યઃ માનવેભ્યઃ તત્ પ્રવૃવર્તેતિ) સૂર્ય એ વાત પાંચે મનુષ્યોને કહેતો કહેતો ચાલે છે. (૯)

(દેવા વૈ પુનઃ અદ્દુઃ) દેવાએ પાછી આપી છે,

(મનુષ્યાઃ પુનઃ અદ્વુઃ) મનુષ્યોએ પાંછી દીધી છે. (સત્યં
 યજ્ઞાનાઃ રાજાનઃ) સત્યનું પાલન કરવાવાળા રાજાઓએ પણ
 (બ્રહ્મજાયાં પુનઃ દ્વુઃ) આજણુ. સ્ત્રીને પાછી ફેરવી
 દીધી છે (૧૦).

ભાવાર્થ—આજણુ જ એક પતિ રહે છે, ક્ષત્રિય અને
 વૈશ્ય નહિ. એ વાત સૂર્ય જ પંચજનોને કહે છે (૯). દેવ
 મનુષ્ય અને સત્યપાત્રક રાજાઓક શુરુપત્નીને સુરક્ષિત સ્થિતિમાં
 શુરુ પ્રતિ પાછી પહોંચાડી દે છે. (૧૦)

પુનર્દાયં બ્રહ્મજાયાં કૃત્વા દેવૈર્નિકિલ્લિપ્તમ્ ।

ઊર્જે પૃથિવ્યા ભક્ત્વોર્ઋગ્યમુપાસતે ॥ ૧૧ ॥

નાસ્ય જાયા શતવાહી કલ્યાણી તલ્પમા શયે ।

યસ્મિન્ રાષ્ટ્રે નિરુધ્યતે બ્રહ્મજાયાચિંત્યા ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—(દેવૈઃ નિકિલ્લિપ્તમ્ કૃત્વા બ્રહ્મજાયાં પુનર્દાય)
 દેવોએ પાપરહિત કરેલી આજણુ સ્ત્રીને પાછી આપીને (પૃથિવ્યાઃ
 ઊર્જે ભક્ત્વા) પૃથ્વીના બળના વિભાગ પાડી (ઋગ્યમ્ ડયા
 સતે) અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર દેવતાની ઉપાસના કરે છે. (૧૧)

(યસ્મિન્ રાષ્ટ્રે અચિંત્યા બ્રહ્મજાયા નિરુધ્યતે) જે
 રાષ્ટ્રમાં આજણુની સ્ત્રીને અજ્ઞાનવશ બનીને અટકાવી રાખવામાં
 આવે છે, (અસ્ય શતવાહી કલ્યાણી જાયા તલ્પમ ન આશયે)
 તેની સો સંતાન ઉત્પન્ન કરવાવાળી કલ્યાણકારિણી સ્ત્રી પણ
 શય્યામાં ન સૂએ. (૧૨)

ભાવાર્થ—જે ઠેકાણે નિષ્પાપતાપૂર્વક શુરુ પત્નીને સુરક્ષિત
 હાલતમાં શુરુકહે પરત પહોંચાડી દેવામાં આવે છે, એ ઠેકાણે

પૂર્વિના રસકસ વધે છે અને યશ ફેલાય છે- (૧૧). પરંતુ જે રાષ્ટ્રમાં ગુરુપત્નીનું અપમાન થાય છે, એ રાષ્ટ્રમાં કોઈ પણ મુદ્દાસણ સ્ત્રી નિજ શર્યામાં સલામતીએ સ્થ નહિ શકે, એમ માનજો (૧૨).

ન વિકર્ણઃ પૃથુશિરાસ્તસ્મિન્ વેશ્મનિ જાયતે ।

યસ્મિન્ રાષ્ટ્રે નિરુદ્ધયતે બ્રહ્મજાયાચિંત્યા ॥ ૧૩ ॥

નાસ્ય ક્ષત્તા નિષ્કર્મીઘઃ સૂનાનામેત્યગ્રતઃ ।

યસ્મિન્ રાષ્ટ્રે નિરુદ્ધયતે બ્રહ્મજાયાચિંત્યા ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જે રાષ્ટ્રમાં અજ્ઞાનથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીને રોકી રાખવામાં આવે છે, (તસ્મિન્ વેશ્મનિ વિકર્ણઃ પૃથુશિરાઃ ન જાયતે) તે ધરમાં વિશેષ સાંભળવાવાળો તથા મોટા માથાવાળો પુત્ર નથી પેદા થતો. (૧૩)

જે રાષ્ટ્રમાં અજ્ઞાનથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીને રૂંધી રખાય છે, (અસ્ય ક્ષત્તા નિષ્કર્મીઘઃ સૂનાનાં અગ્રતઃ ન યતિ) એ રાષ્ટ્રનો વીર સુવર્ણાકાર ગજામાં ધારણ કરીને હોકરીઓની સાથે નથી જોમો રહી શકતો. (૧૪)

સાવાર્થ—જે રાષ્ટ્રમાં ગુરુપત્નીનું અપમાન થાય છે, તે રાષ્ટ્રમાં ઉત્તમ પુત્રમંત્રિ નથી પેદા થઈ શકતી (૧૩); તથા સોનાના આભૂષણ કંઈ ધારણ કરીને કોઈ વીર બાલિકાઓની સાથે ખેલી નથી શકતો (૧૪). અતલબળ કે સ્ત્રી વગર પોતાના શિયળ માટે અહર્નિશ ધારતી રહ્યા કરે છે.

નાસ્ય શ્વેતઃ કૃણ્ણકર્ણો ધુરિ યુક્તો મંહીયતે ।

યસ્મિન્ રાષ્ટ્રે નિરુદ્ધયતે બ્રહ્મજાયાચિંત્યા ॥ ૧૫ ॥

નાસ્ય ક્ષેત્રે પુષ્કરિણી નાણ્ડીકં જાયતે વિસમ્ ।

યસ્મિન્ રાષ્ટ્રે નિરુદ્ધયતે વ્રહ્મજાયાચિત્યા ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—જે રાષ્ટ્રમાં અજ્ઞાનથી બ્રાહ્મણુ સ્ત્રીનું અપમાન થાય છે, (અસ્ય ક્ષેત્રઃ કૃષ્ણકર્ણઃ ધુરિ યુક્તઃ ન મહીયતે) તે રાષ્ટ્રમાં કાળા કાન અને અને ધાળા વણુવાળા ઘેડો ધૂંસરીએ બોડાવતે મંહતા નથી મેળવતા (૧૫).

જે રાષ્ટ્રમાં અજ્ઞાનને કારણે બ્રાહ્મણુ સ્ત્રીની અવહેક્ષના અને માનહાનિ થાય છે, (અસ્ય ક્ષેત્રે ન પુષ્કરિણી) તેની ભૂમિમાં કમળોવાળાં તળાવ નથી હોતાં, તથા (વિસં આણ્ડીકં ન જાયતે) કમળનાં બીજ પણ નથી નીપજતાં (૧૬).

ભાવાર્થ—જે રાષ્ટ્રમાં યુરુપત્નીનું અપમાન થાય છે, તે દેશમાં સ્વામકર્ણી ઘોડાને ઝાઈ બેતરી નથી શકતું, તથા કમળવાળાં તળાવ નથી હોતાં (૧૫-૧૬).

નાસ્મૈ પૃશ્નિં વિ દુહન્તિ યેસ્યા દોહંમુપાસતે ।

યસ્મિન્ રાષ્ટ્રે નિરુદ્ધયતે વ્રહ્મજાયાચિત્યા ॥ ૧૭ ॥

નાસ્યધેનુઃ કલ્યાણી નાનહવાન્તસંહતે ધુરંમ્ ।

વિજાનિર્યત્રં વ્રાહ્મણો રાત્રિં વસન્તિ પાપયાં ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—જે રાષ્ટ્રમાં અજ્ઞાનતાપૂર્વક બ્રાહ્મણુ સ્ત્રીનું અપમાન થાય છે, તે રાષ્ટ્રમાં (યે અસ્યાઃ દોહં ઉપાસતે) જેઓ એના દોહનને માટે બેસે છે, તેઓ (અસ્મૈ પૃશ્નિં ન દુહન્તિ) ગાયને દોહતા નથી. (૧૭)

(વિજાનિઃ વ્રાહ્મણઃ) સ્ત્રીરહિત બનેલો બ્રાહ્મણુ (યત્ર રાત્રિં પાપયા વસન્તિ) જ્યાં આગળ પાપબુદ્ધિમાં રાત્રિ ગાળતો હોય (અસ્ય) તેના રાષ્ટ્રમાં (ન કલ્યાણી ધેનુઃ) કલ્યાણુકારી

ધેનુ (ગાયો) નથી હોતી, અને (ન ઝનહવાન ધુરં સદતે)
બળદો ઝૂંસરી નથી ઉપાડતા. (૧૮)

ભાવાર્થ—જે રાષ્ટ્રમાં ગુરુપત્નીનું અપમાન થાય છે, તે
રાષ્ટ્રમાં દ્વંડ્વણી આવેનો દુકાળ પડે છે (૧૭).

જે રાષ્ટ્રમાં ગુરુપત્નીની માનહાનિ થાય છે, અને ધર્મપત્નીના
વિરહો ખૂરતા ગુરુને એકલવાયો પડી જવાને કારણે મનમાં ક્રોધની
ભાવના બરીને સૂવું પડે છે, તે રાષ્ટ્રમાં ગાયો કલ્યાણકર નથી
બનતી તેમ બળદોમાં પણ કાર્યશક્તિ નથી રહેતી. અર્થાત્ કે
પશુધન નકામું બની જાય છે (૧૮).

ત્રીચારિત્ર્યની રક્ષા

ત્રીચારિત્ર્યની ડિંવા શિયળની રક્ષા કરવી જોઈએ, એવો
ઉપદેશ આપવા માટે આ સૂક્તની યોજના છે. જે રાષ્ટ્રમાં ત્રી-
જાતિનું શિયળ સંરક્ષાય છે, અને બધા પુરુષો ત્રીજાતિની પવિત્ર-
તાનું સંરક્ષણ કરવાને માટે સર્વદા તત્પર રહે છે, તે રાષ્ટ્રનો
ઉન્નતિ થતી રહે છે. પરંતુ જે રાષ્ટ્રમાં ત્રીજાના શિયળનું રક્ષણ
નથી થતું એ રાષ્ટ્રનો અધઃપાત અવસ્થ થાય છે. દ્વંડ્વમાં આ
સૂક્તનો ઉપદેશ આવે છે.

આ સૂક્તમાં બ્રાહ્મણની ઓતું અપહરણ ક્રોધ ક્રિયાને હસ્તે
થાય તો રાષ્ટ્ર પર કેવા કેવા અનર્થ ગુજરે, તેનું વર્ણન કરાયું છે.
“ વર્ણાનાં બ્રાહ્મણો ગુરુઃ ” યાને સર્વ વર્ણોને વિદ્યાદાન દેવાવાળો
સર્વનો અધ્યાપક વા “ ગુરુ ” બ્રાહ્મણ છે. એટલા માટે બ્રાહ્મણની
ત્રી બધાની “ ગુરુપત્ની ” યાય. જેવી રીતે બ્રાહ્મણ બધા પુરુષોને
ગાનોપદેશ દેતો દેતો સર્વત્ર બ્રમણ કરે છે, તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણી
પણ સધળા ત્રીજાને ધર્મનો ઉપદેશ કરતી કરતી બધે ફરતી રહે

છે. ગુરુપત્નીનું એ કર્તવ્ય જ છે. એ કર્તવ્યના પાલન અર્થે જ્યારે ગુરુપત્ની બહાર જાય કરતી હોય, તે વારે એના ચારિત્ર્ય અથવા શિયળનું રક્ષણ સર્વ કોષએ કરવું જોઈએ. કોઈ એના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ ન બને કે કોષ એનું અપમાન ન કરે.

ગુરુપત્નીની માનહાનિ કરવાની ધૃષ્ટતા જે આચરી શકે તે બીજી સ્ત્રીએને અપમાનવામાં પાછો ન જ પડે, એવો ભાવ અહીં સમજવાનો છે. વાસ્તવિક રીતે તો બધી જ સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્યની રક્ષા થવી જોઈએ. કેમકે સ્ત્રીજાતિની નિષ્કલંકતા પર જ રાષ્ટ્રના ગૌરવનો આધાર છે. જે દેશમાં ગુરુપત્નીનું શિયળ વા પાતિત્રત્ય ગુંડાઓના અભ્યાચારમાંથી સલામત નથી રહી શકતું, ત્યાંની અન્ય વર્ણની સ્ત્રીઓની દુર્દશાની તો વાત જ શી કરવી? એટલા માટે સમસ્ત સ્ત્રીજાતિના ચારિત્ર્ય વા શિયળરક્ષણની દૃષ્ટિએ જ આ સૂક્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સમાજની કોષ પણ વ્યક્તિએ ગુરુપત્નીનું અપમાન ન કરવું જોઈએ. આ સૂક્ત આકાશના તારાઓની ગતિ પર રચાયેલા અલંકાર રૂપ હોઈ તેની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે:

જૃહસ્પતિ અને તારા

આકાશમાં જૃહસ્પતિ નામનો એક તારો છે. એને 'ગુરુ' પંથુ કહેવામાં આવે છે. એ જણીતો તારો હોષ રાતની વેળાએ સર્વ કોષ જોઈ શકે છે. આકાશમંડળમાં બીજાં નક્ષત્રો સાથે "તારા અથવા તારકા" નામનું એક નક્ષત્ર છે. સૂક્તમાંના રૂપક પરથી સમજાય છે કે એ તારકાનક્ષત્ર 'ગુરુ'ની 'ધર્મપત્ની' છે, યાને જૃહસ્પતિની બાઈ છે. આ ઠેકાણે, 'ધર્મપત્ની' કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે આ જૃહસ્પતિનો તારો આ તારકાનક્ષત્રમાં બહુ વખત સુધી અને તેની બહુ જ નિકટમાં રહે છે. એટલે એ

એની વચ્ચે પતિપત્ની ભાવની કલ્પના કરવામાં આવી છે. બૃહસ્પતિ-
 'બ્રહ્મણ્વસ્પતિ' એવું બ્રીજુ નામ પણ વેદમાં છે. એનો અર્થ
 'ગાની ગુરુ' થતો હોવાને લીધે એનો બ્રાહ્મણવર્ણ માનવામાં
 આવ્યો છે. એટલે એની ધર્મપત્ની હોવાને કારણે તારા પણ
 "બ્રાહ્મણી, ગુરુપત્ની અથવા બ્રહ્મજ્યા" કહેવાય છે. એ મુજબ
 અહીં એક બ્રાહ્મણ પરિવારની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ
 બૃહસ્પતિ દેવોનો ગુરુ છે. રાતને વખતે આકાશમાં જ્યારે દેવોની
 સભા ભરાય છે, ત્યારે આ દેવગુરુ પણ એમાં બિરાજે છે અને
 જાણે કે દેવોને સુયોગ્ય સલાહ આપતો ન હોય એમ લાગે છે.

એ પ્રમાણે રાજ સોમ (ચંદ્રમા) પણ દેવસભામાં ઉપરિચિત
 થાય છે. સોમનો વર્ણ અને ક્ષત્રિય માનવામાં આવ્યો છે. એ
 ક્ષત્રિય રાજ પોતાના રાજ્યાધિકારના ધર્મમાં ને ધર્મમાં અનેક
 તારાગણોના સંબંધમાં આવે છે, અર્થાત્ કે અનેક સ્ત્રીઓ સાથે
 તે સંબંધ બાંધે છે. એ અત્યાચારના ફળ તરીકે એને ક્ષયરોગ
 લાગુ પડે છે, અને તેને પરિણામે બિચારો સોમરાજ દિનપ્રતિદિન
 ક્ષીણ બનતો જાય છે. અમાવાસ્યાની રાત્રિએ તો એની હાલત છેક
 જ ખરાબ બની જાય છે. એ પ્રસંગે કશોક ઉપચાર કરવાથી
 શુકલ પક્ષમાં પાછો તે ક્રમે ક્રમે પુષ્ટ બનવા માંડે છે. એવી
 સ્થિતિમાં એને ગુરુપત્ની તારાનાં દર્શન થાય છે, અને એના દર્શન
 માત્રથી ક્ષયી રાજનું મન ચંચળ બની જાય છે. પરિણામે તે
 રાજ્યાધિકારના નિશામાં બાનબૂલો બનીને ગુરુપત્નીની મર્યાદા ભોંપે
 છે અને એની સાથે ધસડાય છે. આ રીતે સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યને
 નાશ કરવા બદલ જે પાપ લાગે છે, તે પાપને કારણે રાષ્ટ્રમાં
 જ્યારે મોટો ખળભળાટ મચે છે, અને સઘળી પ્રજા ત્રાણ ત્રાણ
 પોકારે છે, જ્યાં ગુરુપત્નીની લાજમર્યાદા ભોંપાય અને તેનું આવું
 અપમાન થાય, ત્યાં પછી બીજી સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્ય ધર્મના સા

હાલ થતા હશે એના વિચાર માત્રથી ધૂજ ભીડીને હાજર હતા તે તમામ ઋષિ અને અન્ય સભાસદ દેવો રાજાનો નિષેધ કરવા લાગે છે. રાજા પોતાની સત્તાના ધર્મંડમાં ને ધર્મંડમાં વિરોધ ઉપસ્થિત કરનાર ઋષિઓ તથા દેવોને દબાવી દેવાનો યત્ન કરે છે. એથી તો પ્રજામાં વધારે ખળખળાટ મચે છે. પ્રજાને વિક્ષેપી જોઈને તથા પોતાને પદભ્રષ્ટ કરવાની ચેરવી કરતી જોઈને, રાજા સોમ વિરોધી પ્રજાને દબાવી દેવા કાળે અસુર સેનાની સહાય લે છે, અને વિદેશી આસુરી સેના દ્વારા પોતાની પ્રજાને કચડવાની કોશિષ કરે છે. એથી તો પ્રજા વધારે વિક્ષેપે છે અને ભારે જંગ મચે છે. એમાં બન્ને પક્ષે ભારે ખુવારી થયા બાદ બન્ને પક્ષો વચ્ચે સુલેહ સમાધાન થાય છે. તેની કચે રાજા સોમ ગુરુને તેની પત્ની પાછી સોંપી દે છે. એ પ્રસંગે વરુણ અને મિત્ર દેવો સાક્ષી રહે છે અને અગ્નિદેવ માર્ગદર્શક બને છે. આ પ્રમાણે ચંદ્રમાને લંલાટે કંકળ લાગી આ છુરા કર્મણું ફળ એને મળે છે.

આ વખતે સોમ તથા તારાના સંમમથી સુદની ઉત્પત્તિ થાય છે. તારા અગ્નિસ્નાનથી શુદ્ધ બનીને પોતાને ઘેર પાછી ફરે છે. આવી જાતની કથા ધણી પુરાણોમાં છે. એ વિસ્તૃત કથાનું કંઈક મૂળ આ સૂક્તમાં દેખાઈ આવે છે. જેવી રીતે વૃત્રાસુરની કથામાં મેધ અને સૂર્યનો રૂપક અલંકાર ધટાવાયો છે, તેવી જ રીતે આ ગુરુપત્ની તારાની કથામાં ચંદ્રમા, તારા, ગુરુ વગેરે ઉપર બોધપ્રદ અલંકાર રચાયો છે. વેદમાં આવા તો કેટલાયે અલંકારો છે. અને એમાંથી અનેક પ્રકારના બોધ મળી શકે છે.

અહીં પણ એવો બોધ મળે છે કે કોઈપણ રાજા પોતાની સત્તાના મદમાં છટી જઈને સીંગતિ પર અત્યાચાર ન ગુજારે. જો છતાં કોઈ ગુજારશે તો પ્રજાના દરબારમાં એને એવો જ દંડ મળશે કે જેવો સોમરાજાને મળ્યો છે. રાજા સોમને હાંધીબરને

ખોટું કલંકિત બનવું પડ્યું છે. સોમને અપમાનિત થવું પડ્યું, કલંકિત બનવું પડ્યું, રામચરિત થવું પડ્યું, એની સામે વિદ્રોહ મચ્યો, રાજ્યમાં બળવો જાગ્યો, અને કોણે ગણે ખીજી કેટલીયે આપત્તિઓ આવી પડી હશે. સોમ જેવા સમર્થ રાજાની આવી દુર્દશા થઈ, તો પછી એના કરતાં કંઈ કેટલાયગણા નાના મૃત્યુ-લોકના રાજાના જેવા હાલહવાલ થાય વાર ? અને ત્યાં રાજાની આવી દુર્દશા થાય ત્યાં પછી એવા પ્રકારનું કુકર્મ આચરનાર પ્રજાજનના તે શા હાલ થાય, એનો ખ્યાલ કરીને પુરુષ માત્રે સ્ત્રીના શિયળધર્મની રક્ષા કરવી ઘટે. આ કેકાણે એકલા ગુરુપત્નીના શિયળ રક્ષણની જ વાત કરાઈ છે એમ નથી સમજવાનું; પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિના પાતિવ્રત્યની રક્ષાનો ઉપદેશ આ સૂક્તમાં રહેલો છે. ગુરુપત્ની એ તો અહીં કેવળ ઉપલક્ષણ માત્ર છે.

જે રાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્યની રૂઢી રીતે રક્ષા થાય છે, અને સ્ત્રીજાતિ ગમે ત્યાં છૂટથી હરે ફરે તેમાં કોઈપણ રીતે મર્યાદા લોપાવાની કે અપમાન થવાની સંભાવના ન હોય, તે રાષ્ટ્ર અત્યંત સલામત બને છે—

ન દૃતાય પ્રદેયા તત્થા ઘણા

રાષ્ટ્રં ગુપિતં ક્ષત્રિયસ્ય ॥ (મં ૦ ૩)

“ આ સ્ત્રી કોઈના દૃત દ્વારા હરાઈ જવાને પાત્ર નથી બનતી. અર્થાત્ કે કોઈનો પણ દૃત આ જાતનું કુકર્મ કરવાનું સાહસ નથી કરી શકે. એ રાજાનું રાજ્ય સુરક્ષિત રહે છે. ” અતઃપ્રત્ય કે જે રાજ્યમાં સ્ત્રીજાતિની આખરે સહીસલામત ન ગણાય યાને હરકોઈ પેળે તેના પર અત્યાચાર ગુજરવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે રાજ્ય કોઈ પણ સંજ્ઞાને વસવાવાયક નથી ગણાવું.

જે રાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર ગુજરે છે, તે રાષ્ટ્રમાં

ગર્ભપાતના પ્રસંગ પણ બને છે, પ્રાણીઓ અંકાને મરે છે, અવીર લોકો આપસઆપસમાં લડે વટે છે (મં. ૭). " એટલે માટે રાષ્ટ્રનાં સ્ત્રીજનની સલામતી અવસ્થા હોવી જોઈએ.

ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોમાં નિયોગને કારણે તથા શૂદ્રોમ પુનર્લગ્નને કારણે એક પછી બીજે એમ દશ સુધી પતિની સંખ્યા જઈ શકે છે. પરંતુ બ્રાહ્મણવર્ણને માટે તો ન નિયોગની પ્રથા શાસ્ત્રસમ્મત છે કે ન પુનર્વિવાહની રીતિ ઉચિત મનાય છે. એટલા માટે કોઈ પણ સ્ત્રીનો બ્રાહ્મણની સાથે એકવાર લગ્નસંબંધ બંધાઈ ગયા પછી કોઈ પણ સંજોગમાં તેનાથી બીજે પતિ કરી શકાતો નથી. કારણ કે બ્રાહ્મણોએ ભોગવિવાસમાં ફસાઈ પડવું ન જોઈએ. એ વગેરે બાવનો ઉપદેશ આઠમા મંત્રમાં જેવા જેવા છે. બાકીના મંત્રોમાં ઓ પર ગુજરતા અત્યાચારને ચલાવી બેનાર રાષ્ટ્રની કેવી દુર્દશા થાય છે તેનું વર્ણન હોઈ તે સંબંધી વિશેષ વિવરણની જરૂર નથી.

આ સૂક્તમાં જાતજાતના બોધ મળ્યા આવે છે. સૌથી પ્રથમ અપનાવવા જેવો બોધ તો એ છે કે રાજાએ પોતાની ચાલચલન ખૂબ જ નિર્દોષ રાખવી જોઈએ. અનેક સ્ત્રીઓ પરણુવી તથા પરસ્ત્રીઓ સાથે કુકર્મ કરવાં એ બન્ને બહુ ખરાબ બાબતો છે. બહુ પત્નીની રીતિને અનુસરવાથી સૌથી પહેલું જે દુઃખ ઊભું થાય છે તે બ્રહ્મચર્યનાશ તથા વીર્યનાશના કારણે ક્ષયરોગ લાગુ પડવાની સંભાવના રહે છે તે બે. શરીરમાં જ્યાં સુધી વીર્યની ભરપટ રહે છે, ત્યાં સુધી ક્ષયરોગ સ્પર્શી જ નથી શકતો. વીર્યદોષ ઉત્પન્ન થવાથી જ ક્ષયરોગ લાગુ પડે છે, અને ક્ષયરોગનું પરિણામ મોતુ એ તો ઠરેલું જ છે. રાજાની દેખાદેખીએ બીજા લોકો પણ એના જેવા અનાચારી બને છે. આની જવાબદારી રાજાને સિર ઘણી ભારે છે. રાજા બ્રહ્મચારી ચતાં રાષ્ટ્રના લોકો બગડે છે અને પરિણામે

રાષ્ટ્રનો વિનાશ થઈ જાય છે. એટલા માટે મોટા બોકોએ પોતાના આચારવ્યવહાર હમેશાં ધર્માનુકૂળ યાને શુદ્ધ રાખવા જોઈએ. રાજાઓના હાથમાં જે સત્તા હોય છે, તેના ધર્મમાં તણાઈને સત્તા અને અધિકારનો દુરુપયોગ કોઈ પણ રાજા કરે એ બરાબર નથી. પ્રજાકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ માટે મથવા સારું જ રાજાને રાજા સત્તા વા અધિકાર અપાયેલ છે, એ અધિકારનો દુરુપયોગ સ્વાર્થી ભોગ ભોગવવાની દિશામાં થવા માંડતાં જ રાજા દૂષિત બને છે. માટે રાજાએ નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે " મને જોનારો પરમેશ્વર હાજરાહજુર છે તેથી મારાથી તો કંઈ પણ અનુચિત કાર્ય ન કરાય. " આવી સમજપૂર્વક રાજાઓ પોતાના આચાર વહેવાર સુધારે અને યોગ્ય અમલ દ્વારા આખા રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરે !

વેદામૃત

ની

વાનગી

પુરુષાર્થ

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છત્ ૨ સમાઃ ।

एवं त्वयि नान्येतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ य०॥४०॥૨॥

(હહ) આ બોકર્મા (કર્માણિ કુર્વન્ એવ) પોતાનાં કર્તવ્ય કરીને જ (જ્ઞાતં સમાઃ) સો વર્ષ (જિજીવિષેત્) જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. (એવં ત્વયિ) તારા માટે એ જ એક માર્ગ છે, (હતઃ અન્યથા નાસ્તિ) એ સિવાય અન્ય કોઈ માર્ગ નથી. કર્તવ્ય-કર્મ (કર્મ) કરવાથી (નરે) મનુષ્યને દોષ લાગતો નથી.

આ જગતમાં, પ્રત્યેક મનુષ્યે પરમ પુરુષાર્થ દ્વારા જ દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ. પુરુષાર્થમય જીવન વ્યતીત કરવાનો માનવમાત્રનો પરમ ધર્મ છે. આના સિવાય અન્ય કોઈ ઉદ્ધારનો માર્ગ નથી. કર્તવ્યવિમુખ બનીને કોઈની પણ ઉન્નતિ થવી શક્ય નથી, કર્તવ્ય-કર્મનું પાલન કરવાથી જ સર્વ દોષો દૂર થઈ જાય છે અને મનુષ્ય નિર્દોષ બની રહે છે.

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ।

यन्ति प्रमादमत्तन्द्राः ॥

ક્ર. ૮ । ૨ । ૧૮ ॥

(દેવાઃ) દેવો (સુન્વન્તં) યજ્ઞ કરનારાને ચાહે છે, (સ્વપ્નાય) સુસ્ત-આળસુ મનુષ્યને નથી ચાહતા. (પ્રમાદં)

અશુદ્ધિ કરનારાઓનું (અતન્દ્રાઃ) આળસ ન કરતાં છતાં દમન કરે છે (યન્તિ) અથવા, (અતન્દ્રાઃ) આળસરહિત મનુષ્ય (પ્ર-માદં) મહાન સુખને (યન્તિ) પામે છે.

દેવો સદા પુરુષાર્થો મનુષ્યને જ મદદ-કરે છે, સુસ્ત-મનુષ્યને સહાય નથી આપતા; અને પ્રમાદી મનુષ્યને તો દેવ શિક્ષા કરે છે. માટે પ્રત્યેક જીવ માટે એ જ ઉચિત છે કે તેણે પ્રમાદ ન-સેવતાં, સદા પુરુષાર્થ કરી પોતાનો અને પોતાની જાતિનો અબ્યુદય સાધ્ય કરવો.

પિવતં ચ તૃણુતં ચા ચ ગચ્છતં પ્રજાં ચ ધત્તં દ્રવિણં ચ ધત્તમ્ ।
મજોપસા હપસા સૂર્યેણ ચ સોમં પિવતમશ્વિના ॥

ઋ. ૮ । ૩૫ । ૧૦ ॥

(પિવતં) પીઓ, (ચ ચ) અને (તૃણુતં) તૃપ્ત થઈ જાઓ, (ગચ્છતં) આગળ વધો, (ચ ચ) અને (પ્રજાં ધત્તં) પ્રજા ધારણ કરો, (ચ) અને (દ્રવિણં ધત્તં) ધન પામે રાખો. કે (અશ્વિના) વૃદ્ધિશીલો ! (હપસા સૂર્યેણ ચ મજોપસા) જ્ઞાન અને ભગવાનની પ્રીતિપૂર્વક આરાધના કરતાં (સોમં પિવતં) સર્વ પ્રકારના સુખને પ્રાપ્ત કરો.

જયતં ચ પ્ર સ્તુતં ચ પ્ર ચાવતં પ્રજાં ચ ધત્તં દ્રવિણં ચ ધત્તમ્ ॥

ઋ. ૮ । ૩૬ । ૧૧ ॥

(જયતં) વિજય પ્રાપ્ત કરો, (ચ ચ) અને (પ્રસ્તુતં) પ્રશંસનીય (જનોની) રક્ષા (અવતં) કરો. પ્રજા અને ધનની અભિવૃદ્ધિ કરો.

હતં ચ શત્રુન્ યતંતં ચ મિત્રિણઃ । પ્રજાં ચ ઘૃતં દ્રવિણં ચ ધતં ॥
શ્લુ. ૮ । ૩૫ । ૧૨ ॥

(શત્રુન્ હતં) શત્રુઓનો નાશ કરો, (મિત્રિણઃ) મિત્રોની સાથે (યતંતં) યત્ન કરો, (સહકાર સાધો), પ્રજા અને ધન કમાઓ.

બ્રહ્મ જિન્વતમૃત જિન્વતં ધિયો હતં રક્ષાંસિ સેધંતમર્મીવાઃ ॥
શ્લુ. ૮ । ૩૬ । ૧૬ ॥

(બ્રહ્મ જિન્વતં) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો; (ધિયઃ જિન્વતં) સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરો. (રક્ષાંસિ હતં) દુષ્ટ લોકોનો નાશ કરો, (અર્મીવાઃ સે ધતં) વ્યાધિથી વિમુક્ત થાઓ.

ક્ષત્રં જિન્વતમૃત જિન્વતં નૃન્હતં રક્ષાંસિ સેધંતમર્મીવાઃ ॥
શ્લુ. ૮ । ૩૫ । ૧ ॥

(ક્ષત્રં જિન્વતં) ક્ષાત્રતેજને ધારણ કરો (કમાઓ), (હતં) અને (નૃન્ જિન્વતં) નેતાઓનો આદર કરો, રક્ષાઓનો સંહાર કરો અને રોગને દૂર કરો.

ધેનૂર્જિન્વતમૃત જિન્વતં વિશો હતં રક્ષાંસિ સેધંતમર્મીવાઃ ॥
શ્લુ. ૮ । ૩૬ । ૧૮ ॥

(ધેનુઃ જિન્વતં) ગોધન મેળવો (ગાયનું પાત્રનું પોષણ કરો), (વિશઃ જિન્વતં) પ્રજા પ્રાપ્ત કરો, દુષ્ટનો સંહાર કરો અને રોગોને દૂર કરો.

આશીર્ણં ઝર્જેપ્ત સૌપ્રજાસ્ત્વં દક્ષં ધર્ત્તં દ્રવિણં સર્વેતસૌ ।
જયં ક્ષેત્રાણિ સહસ્રાયર્મિદ્ર કૃષ્ણાનો અન્યાનધરાન્ત્સપ્તનાન્ ॥

અ. ૨ । ૨૬ । ૩ ॥

(જ:) આપણા માટે (આશી:) આશીર્વાદ હો, એટલે
‘હે આપણું બધું યાઓ. હે (સર્વેતસૌ) સમાનચિત્ત (સમચિત્ત)
યુક્ત ! અન્ન (ઝર્જ) અને પુરુષાર્થ, (સૌ-પ્રજાસ્ત્વં) ઉત્તમ
સંતાન, (દક્ષં) શક્તિ, (ઊત્ત દ્રવિણં) અને ધન (ધર્ત્તં)
ધારણ કરો. (હંદ્ર) હે પ્રભો ! (અયં) આ મનુષ્ય (સહસ્રા)
બધ વડે (જયં) વિજય (ક્ષેત્રાણિ) પ્રદેશ (કૃષ્ણાન:)
પ્રાપ્ત કરી, (અન્યાન્ સપ્તનાન્) અન્ય શત્રુઓને (અધરાન્)
નીચે પાડે છે (પરાસ્ત કરે છે).

પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની કલ્યાણસિદ્ધિ કરવી જોઈએ, અને
બળ, શક્તિ, સુખ (સારો પ્રભ), અન્ન, ધન ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત
કરી, સર્વત્ર વિજય મેળવી સર્વ દેશોને છતી લઈ પોતાના શત્રુ-
ઓને દૂર હાંકી કાઢવા જોઈએ.

ઝર્જે ત્વા ઘલાય ત્વૌર્જસે સહસે ત્વા ।

અભિભૂયાય ત્વા રાષ્ટ્રમૃત્યાય પર્યૃદામિ શતશારદાય ॥

અ. ૨૬ । ૩૭ । ૩ ॥

(ઝર્જે) અન્ન માટે, (ઘલાય) પુરુષાર્થ માટે, (ઓર્જસે)
શારીરિક શક્તિ માટે, (સહસે) ઉત્સાહ માટે, (અભિભૂયાય)
વિજય માટે, (રાષ્ટ્રમૃત્યાય) રાષ્ટ્રસેવા માટે, તથા (શત-

શારદાય) સો વર્ષના આયુષ્ય માટે (ત્યાં પર્યંદામિ) કે
તારો સ્વીકાર કરે છે.

કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વીકાર કરતી વખતે એવો ભાવ મનમાં
રાખવો જોઈએ કે તે તે પદાર્થોનો કે ઉપરોક્ત કારણો માટે
સ્વીકાર કરે છે. તે તે પદાર્થને સ્વીકારી, ઉપરોક્ત શુભોની
અભિવૃદ્ધિ કરવી-એ આરંભ કર્યો છે-મારી ફરજ છે. એટલે,
મનુષ્યે (૧) અન્ન (૨) પુરુષાર્થ (૩) શારીરિક આરોગ્ય (૪)
ઉત્સાહ (૫) વિજય (૬) રાષ્ટ્રસેવા (૭) દીર્ઘાયુષ્ય મેળવવાં જોઈએ.

જાગૃત રહે!

उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिध्वं बहवः सनीळाः ।
दधिक्रामग्निमुपसं च देवामिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः ॥
श्र. १० । १०१ । १ ॥

હે એક જ વિચાર અને એક જ જ્ઞાનથી યુક્ત (સમનસઃ સ-સાયાઃ) એવા લોકો ! (ઉદ્બુદ્યધ્વં) ઉઠો, જાગો, અને જાણો. (સ-નીલાઃ) એક ધરમાં રહેનારા (વહવઃ) સઘળા લોકો એકઠા મળી (અગ્નિ) ઈશ્વરને, જ્ઞાનીને અથવા જ્ઞાનને (સં દિધ્વં) ઉત્તમ રીતે પ્રદીપ્ત કરો. (દધિક્રામ) ધારણશક્તિ-સંકલ્પશક્તિ સહ પ્રગતિ કરનાર, (અગ્નિ) તેજસ્વી અને (ઉપસં દેવીં વ) ચેતન્યધોતક દિવ્ય શક્તિ, -તેનું (દન્દ્રાવસઃ) પ્રભુત્વને ઈચ્છતા સહ કોષના રક્ષણ માટે (અવસે) હું (નિહ્વયે) આજ્ઞાન કરું છું.

સંકલ્પશક્તિ સહિત પ્રગતિ, તેજસ્વિતા, સચેતતા અને પ્રભુત્વશક્તિ : આ ગુણો વડે સર્વનું રક્ષણ થાય છે. એક સ્થળે નિવાસ કરનારા સર્વ લોકો એક જ જ્ઞાન-વિચારયુક્ત થઈ, પોતાની-સૌની-ઉન્નતિ માટે જાગૃત રહેવું. જાગૃતાં રહીને, પોતાની ઉન્નતિ દક્ષતાપૂર્વક સાધવી.

(૧) એક ધરના નિવાસીઓએ એકઠા મળી ઇશ્વરોપાસના કરવી. એ જ પ્રમાણે કોઈ જાતિ કે સમાજના સઘળા લોકોએ એકઠા મળી-સૂંપ કરી-ઉપાસના કરવી.

(૨) પોતાની પ્રગતિના પંથનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, અને તદનુસાર આચરણ કરી પોતાનો અવ્યુદય સિદ્ધ કરવો.

મન્દ્રા કૃણુધ્વં ધિય આ તનુધ્વં નાર્વમારત્રપરર્ણી કૃણુધ્વમ્ ।
 ઇક્ષ્ણુધ્વમાયુધારે કૃણુધ્વં માર્ત્ત્વં યજ્ઞં પ્રણયતા સત્વાયઃ ॥
 ઋ. ૧૦ । ૧૦૧ । ૨ ॥

હે (સત્વાયઃ) એક જ્ઞાનવાળા બોલે ! (મન્દ્રા) ઉત્તમ
 ભાષણ કરો (કૃણુધ્વં); જ્ઞાન અને પુરુષાર્થ (આ તનુધ્વં)
 સંપાદન કરો. (અરિ-ત્ર-પર-ર્ણી) શત્રુથી રક્ષણ કરી પાર
 લાઇ જાય એવી (નાર્વં) નૌકા બનાવો. (ઇક્ષ્ણુ-કૃણુધ્વં)
 અન્ન તૈયાર કરો. (આયુધ-અરં) સધળાં શસ્ત્રો તૈયાર રાખો
 (કૃણુધ્વં); અગ્રભાગમાં પ્રગતિ કરાવનાર (પ્ર૦અંચં) (યજ્ઞં)
 સત્કાર-સંગતિ-દાનરૂપ-સત્કર્મ (પ્ર-નયત) વધારો.

(૧) પોતે જાગૃત રહી પોતાનું રક્ષણ કરવા સદા યતન
 કરવો-એ સર્વ બોલોને માટે યોગ્ય છે. (૨) પરસ્પર ઉત્તમ
 પ્રેમપૂર્ણ ભાષણ અને વાર્તાલાપ કરવો, અને પરસ્પર પ્રીતિમાં
 વધારો કરવો. (૩) પોતાનાં જ્ઞાન અને પુરુષાર્થને બને તેટલાં
 વધારી વિસ્તૃત કરવાં. (૪) સમુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવા અને શત્રુથી
 પોતાનો ખયાલ કરવા “ યુદ્ધ-નૌકા ” બનાવવી. (૫) એ જ
 પ્રમાણે ભૂમિ પર પણ રક્ષણનાં સાધનો તૈયાર કરવાં.
 (૬) અન્નસંગ્રહ ભરપૂર રાખવો. (૭) શત્રુનાં શસ્ત્રોથી
 પણ ચઢિયાતાં આપણાં શસ્ત્રો તૈયાર રાખવાં. (૮)
 હમેશાં આગળ વધવાની, પ્રગતિશીલ રહેવાની તૈયારી રાખવી;
 અને કદી પણ પીછેહઠ ન કરવી. કારણ કે સતત પ્રગતિ આવત
 જાગૃત રહેનાર મનુષ્યની કદી અવનતિ થઇ શકતી નથી.

આપણા ઉદ્યોગ ક્રમ

વાદ્મ આસન્નસોઃ પ્રાણચક્ષુરક્ષ્ણોઃ શ્રોત્રં કર્ણયોઃ ।
 અપલિતાઃ કેશા અશોણા દન્તાઃ બહુ બાહોર્બલમ્ ॥૧॥
 ઊર્વોરોજો જંઘયોર્જીવઃ પાર્દયોઃ ।
 પ્રતિષ્ઠા અરિષ્ટાનિ મે સર્વાત્મા નિમૃષ્ટઃ ॥ ૨ ॥
 તન્નુસ્તન્વા મે સદે દ્રુતઃ સર્વમા યુરશીય ।
 સ્યોનં મે સીદ પુરુઃ પૃળસ્વ પર્વમાનઃ સ્વર્ગે ॥ ૧ ॥
 પ્રિયં માં કૃણુ દેવેષુ પ્રિયં રાજસુમા કૃણુ ।
 પ્રિયં સર્વસ્ય પદ્યંત હૃત શૂદ્ર હૃતાર્યે ॥ ૧ ॥
 હત્તિષ્ઠ બ્રહ્મણસ્પતે દેવાન્ યજ્ઞેન વોધય ।
 આયુઃ પ્રાણં પ્રજાં પશૂન કીર્તિં યજ્ઞમાનં ચ વર્ધય ॥૨॥

અર્થ. કાં. ૧૯, સ. ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩.

(મે) મારા (આસન્) મુખમાં આવરણ પૂરે થતાં સુધી
 (વાદ્મ) ઉત્તમ વક્તૃત્વશક્તિ કાયમ રહે, (નસોઃ પ્રાણઃ)
 નાસિકામાં પ્રાણશક્તિ સંચાર કરતી રહે, (અક્ષ્ણોઃ ચક્ષુઃ)
 આંખોમાં દષ્ટિશક્તિ ઉત્તમ પ્રકારે રહે, (કર્ણયોઃ શ્રોત્રમ્)
 કાનોમાં સાંભળવાની શક્તિ કાયમ રહે, (અપલિતાઃ કેશાઃ)
 મારા વાળ સફેદ ન બને, (અ-શોણાઃ દન્તાઃ) મારા દાંત
 મેલા વા ગંદા ન બનવા પામે, (બાહોઃ બહુઃ બલં) મારા
 બાહુઓમાં બહુ બળ ટકી રહે, (ઊર્વોઃ) મારી સાયજોની (ઓજઃ)
 શક્તિ બની રહે, (જંઘયો) બાંધોનો (જીવઃ) વેગ કાયમ રહે,

(પાદયોઃ) પગોની અંદર (પ્રતિષ્ઠા) સ્થિરતા અને દૃઢતા રહે; દ્વંકામાં, (મે સર્વા) મારાં સધળાં અવયવો (અરિષ્ટાનિ) હૃષ્ટપુષ્ટ થાઓ, મારો (આત્મા) સર્વદા (મૃદઃ) ઉત્સાહથી બરપૂર રહે, (મે તન્નુઃ) મારા શરીરનાં તમામ અંગો (તન્વા) ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહે ! (વતઃ) દબાવનાર દુસ્ખનને (સદે) સહન કરી દેવાની તાકાત મારી અંદર રહે. હું (સર્ધ આયુઃ) સંપૂર્ણ દીર્ઘાયુ (અશીય) પ્રાપ્ત કરું, અને એ પૂર્ણ આયુની સમાપ્તિ પર્્યંત મારાં સધળાં અવયવો હૃષ્ટપુષ્ટ રહે, (મે) મને (સ્યોનં) શુભ (સીદ) પ્રાપ્ત થાય, (પુરુ વૃણસ્ય) પૂર્ણતા પુષ્કળ પ્રાપ્ત થાય, હું (પયમાનઃ) શુદ્ધ થઈને (સ્વર્ગે) સ્વર્ગમાં અર્થાત્ કે ઉત્તમ લોકમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક રહું.

હે પ્રભુ ! (મા દેવેષુ પ્રિયં કૃણુ) મને જાતજોનો પ્રીતિપાત્ર બનાવ, (રાજસુ મા પ્રિયં કૃણુ) ક્ષત્રિય સમાજની પ્રીતિ મને પ્રાપ્ત કરાવ, (ઉત શ્યમે) અને શરૂ સમાજને, તથા (ઉત અર્યે) વશિકર્વર્ગને જ નહિ પરંતુ (સર્ધસ્ય પશ્યતઃ પ્રિયં) દેખી શકતા એકે એક પ્રાણીને હું પ્રિય થઈ પડું, એમ કર !

હે (વ્રહ્મણસ્પતે) જ્ઞાનના સ્વામી (ઉત્તિષ્ઠ) અમારી ઉન્નતિ કર ! અને (ચક્ષેન) સત્કર્મો દ્વારા (દેવાન્ ઘોધય) વિદાનોમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન કર, તથા (આયુઃ પ્રાણં પ્રજાં પશુન્ કીર્તિં ચ યજમાનં) આયુષ્ય, જીવન, સંતતિ, પશુપાલન, કીર્તિ તથા સત્કર્મ કરનારાંઓનું (ઘર્ધય) બળ વધાર !

આ સૂક્તોના મંત્રોમાં મનુષ્યના અભ્યુદયનું સ્વરૂપ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવાયું છેઃ (૧) સૌથી પહેલાં તો નિજ શારીરિક તેમ જ

માનસિક શક્તિઓની ઉન્નતિ સાધવી જોઈએ. જેનું શરીર કમ-
જોર હશે, અને નિર્બળ હશે, અને શુદ્ધિ પણ જેની ક્ષીણ હશે, તે
મનુષ્યથી પરાપકારનો પુરુષાર્થ ઉત્તમ રીતે નહિ કરી શકાય.
એટલા માટે વૈયક્તિક ઉન્નતિનો પ્રયત્ન સૌથી પ્રથમ થવો જોઈએ.
(૨) તે પછી દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવા કાળે માનસિક તથા આત્મિક
સમતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એ સમતાનાં ગુણથી જ માનવીને
સાર્વજનિક હિતનાં ઉપયોગી મહાન કામે કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત
થાય છે. સમતાનો ભાવ જો મનમાં કાયમનો ટકી ન રહે, તો
તેવો મનુષ્ય સાર્વજનિક કામ કરવાને લાયક રહેતો નથી. તેની
એ શક્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. માનસિક સમતા અને સ્થિરતાથી
શારીરિક તંદુરસ્તી અને દીર્ઘાયુષ્યની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. દૂંઠા
આવરણવાળો તથા અસ્થિર ચિત્તવાળો માનવી સાર્વજનિક હિતનું
કાર્ય કરી જ કેવી રીતે શકે બલા ? ચાળાસ પચાસ વર્ષની વય થતાં
શુધ્ધ મનુષ્ય અનુભવ મેળવે છે, અને તે પછીની જિમ્મરમાં પોતાના
એ અનુભવનો લાભ જનતાને આપે છે. જે માણસનો આવરણ
દૂંઠા નીવડે છે, તે અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની જિમ્મરમાં જ કાળનો
ઝાળિયો બને છે, એટલે તેને હાથે જનતાને ઉપયોગી કામ ખાસ
કાર્ય થવું જ અશક્ય છે. તેથીકરી પુરુષાર્થ મનુષ્યોએ તો નિજ
શારીરિક, માનસિક તથા આત્મિક શક્તિઓની ઉન્નતિ સાધી
દીર્ઘાયુ બનવાનો પ્રયત્ન ખાસ કરવો જોઈએ. (૩) આટલી
યોગ્યતા મેળવ્યા બાદ મનુષ્ય સાર્વજનિક હિતનાં કાર્ય કરવાને
શક્તિમાન થાય છે અને માણસ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તેમજ
શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોને ઉપયોગી થઈ પડનારાં મહાન કાર્યો કરીને
બધાનો પ્રેમ તે જીતી શકે છે. મતલબ કે સર્વ કામનું બહુ
થાય ને સર્વ કામનું હિત સધાય એવો પુરુષાર્થ એને હાથે
ચલાવી સર્વ કામને એ વહાલો લાગે છે અને પરિણામે તે

બોધપ્રિય બની જાય છે. (૪) એ પછી એનું કાર્ય બોધને રાજ
ગ્રામવાનું જ માત્ર નથી રહેતું, પરંતુ જનતાને યોગ્ય માર્ગદર્શન
કરાવવાની શક્તિ મેળવવા સાર એણે ઉત્તમ બોધ પણ મેળવે
પડે છે.

અસ્તુ ! મનુષ્યની ઉન્નતિ આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ કરી
શકાય છે. આ સૂત્રોનો અભ્યાસ કરનારને આ માનવી-ઉદ્યના
સ્વરૂપનું જ્ઞાન સહજે પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

સ્વાવલંબન

સ્વર્ચ્યન્તો નાઽપેક્ષન્ત આ ઘાં રોહન્તિ રોદસી ॥

યજ્ઞં યે વિશ્વતો ધારં સુવિદ્વાંસો વિતેનિરે ॥

અર્થર્થ ૦ ૪-૧૪-૪.

(યે) નેઓ (સુ-વિદ્વાંસઃ) ઉત્તમ વિદ્વાનો (વિશ્વતો-ધારં યજ્ઞં) બધી રીતે ધારણ પોષણ કરનારા સત્કર્મીઓ (વિ-તેનિરે) સવિશેષ ફેલાવો કરે છે, તેઓ (રોદસી ઘાં રોહન્તિ) બન્ને બોઠામાં ઉપર ને ઉપર ચઢતા જઈ આખરે પ્રકાશમય ધામમાં પહોંચે છે, અને (સ્વઃ યન્તઃ) પોતાના તેજને ફેલાવતા થકા (ન અપેક્ષન્તે) બીજા કોઈની સહાયતાની અપેક્ષા નથી રાખતા.

મતજ્ઞ છે, સ્વાવલંબનનો આશ્રય લેવો: પોતાની ઉન્નતિ માટે બીજાં પર કોઈ દહાડો આધાર ન રાખવો. સ્વાવલંબનને માર્ગે પ્રગતિ સાધનાર માનવી જ ઉત્તમ મશનો અધિકારી બને છે.

સ્વયં વાર્જિસ્તન્ત્વં કલ્પયસ્વ સ્વયં યજસ્વ સ્વયં જુપસ્વ ।

મહિમા તેડ્યેન ન મંનશે ॥

યજ્ઞ ૦ સ. ૧૫.

હે (વાર્જિન્) ચોની ! (સ્વયં) પોતાની મેળે જ પુ' તારા (તન્વં) શરીરને અથવા કાર્યવિસ્તારને (કલ્પયસ્વ) મજબૂત કરીને ફેલાવ. પુ' (સ્વયં) પોતાની મેળે જ (યજસ્વ)

સતક્રમોનું અનુષ્ઠાન કર, તું (સ્વયં) પોતાની મેળે જ (જુપસ્વ) પ્રેમ કર, ધર્મોદિતું સેવન કર. કેમકે (તે મહિમા) તારી મહત્તા (અન્યેન) બીજા કોઈ દ્વારા (ન સંનમે) નથી પ્રાપ્ત કરી શકાતી.

અર્થાત્ કે બીજા કોઈના પુરુષાર્થથી મહત્તા મેળવવાનું ' અશક્ય છે.

આત્મિક શક્તિની પ્રાપ્તિ

ઓજોઽસ્યોજોં મે દ્વાઃ સ્વાહાં ॥ ૧ ॥
 સહોઽસિ સહોં મે દ્વાઃ સ્વાહાં ॥ ૨ ॥
 વલંમસિ વલં મે દ્વાઃ સ્વાહાં ॥ ૩ ॥
 આયુરસ્યાયુર્મે દ્વાઃ સ્વાહાં ॥ ૪ ॥
 ઓઞ્મસિ ઓઞ્ મે દ્વાઃ સ્વાહાં ॥ ૫ ॥
 વક્તુરસિ વક્તુર્મે દ્વાઃ સ્વાહાં ॥ ૬ ॥
 પરિપાળંમસિ પરિપાળં મે દ્વાઃ સ્વાહાં ॥ ૭ ॥

—અથર્વં ૨-૧૭.

હે પરમાત્મન ! તું (ઓજઃ) શારીરિક સામર્થ્ય, (સહઃ)
 પ્રશક્તિ, (વલં) બળ, (આયુઃ) આવરદા, (ઓઞ્) અવશ્ય
 શક્તિ, અને (પરિપાળ) સ્વસંરક્ષણ ક્રિયાદિ શક્તિઓવાળો
 છે, તેથી એ શક્તિઓ અને તું આપ ! હું (સ્વ-આ-હા) મારી
 પોતીકો શક્તિઓને સફળતા બલાને માટે સમર્પણ કરી દઉં છું.

ઉપલી શક્તિઓ પરમાત્મામાં પૂર્ણ રૂપે અને આત્મામાં
 અંશ રૂપે રહેલી હોઈ એ શક્તિઓનો વિકાસ કરવાથી મનુષ્ય પોતે
 સુરક્ષિત બને છે. આ મંત્રમાં ઓઞ્ અને વક્તુ શબ્દો વપરાયા છે
 તે બીજી ઇન્દ્રિયશક્તિઓના પણ સૂચક સમજવાના છે. બીજી
 બધી ઇન્દ્રિયો પણ અહીં ઉપલક્ષણ બાવે સમજી જ લેવાની છે.

તેજોઽસિ તેજો મયિં ધેહિ । વીર્યમસિ વીર્યં મયિં ધેહિ ॥
 વલંમસિ વલં મયિં ધેહિ । ઓજોઽસ્યોજો મયિં ધેહિ ॥

મન્યુરસિ મન્યું મયિ ધેહિ । સદૌસિ સદા મયિ ધેહિ ॥

—યજુઃ ૧૯-૯

હે પરમાત્મન ! તું તેજસ્વી છે માટે મારામાં તેજ સ્થાપન કર ! તું વીર્યવાન છે માટે મારામાં વીર્ય સ્થાપન કર ! તું બળવાન છે માટે મારામાં બળ સ્થાપન કર ! તું સમર્થ છે માટે મારામાં સામર્થ્ય સ્થાપન કર ! તું ઉત્સાહમય છે માટે મારામાં ઉત્સાહ સ્થાપન કર ! તું સહનશક્તિવાળો છે માટે મારામાં શ્રમ સહન કરવાની શક્તિ સ્થાપિત કર ! આ બાવની આ વૈદિક પ્રાર્થના છે.

વાચસ્પતિ સૂક્ત

યે ત્રિપુતાઃ પરિયન્તિ ત્રિશ્વાં રૂપાણિ વિભ્રતઃ ।

વાચસ્પતિર્વલ્લા તેષાં તન્વો અથ દધાતુ મે ॥ ૧ ॥

—અથર્વઃ ૧-૧

(યે) એઓ (ત્રિ-પુતાઃ) ત્રણ ગુણના સાત તત્ત્વોને (વિશ્વરૂપાણિ) સંપૂર્ણપણે (વિભ્રતઃ) ધારણ કરીને (પરિ-યન્તિ) સર્વત્ર તેમને દેખાવી રહ્યા છે, (તેષાં તન્વઃ) તેમનાં શરીરોનાં (વલ્લા) બળતું (અથ) આને (મે) મારે માટે (વાચઃ પત્તિઃ) વાણીનો સ્વામી (દધાતુ) દાન કરો !

જગતના પદાર્થમાત્ર ‘ ત્રણ ગુણના સાત ’ બરાબર એકવીસ તત્ત્વોના બનેલા છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, તન્માત્ર, અને અહંકાર એ સાત પદાર્થો પર સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રિગુણોની અસર પહોંચી તે દરેક પદાર્થના ત્રણ ત્રણ ભેદ પડી

એકંદર એકવીસ પદાર્થ થાય છે. દરેક પદાર્થમાં ત્રિગુણોત્ત્ત્વ ઓછાવત્તા પ્રમાણુમાં મિશ્રણ થઇને જગતના સઘળા પદાર્થો બને છે. પદાર્થમાત્રમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણુમાં પણ આ એકવીસ તત્ત્વો મોજૂદ રહેલાં છે. એમની શક્તિઓને કારણે જ શરીરમાં શક્તિ રહે છે. એટલા માટે મંત્રમાં કહ્યું છે કે આ એકવીસ તત્ત્વોની અંદર જે બળ રહેલું છે તે બળ જાને જ મારામાં ધર કરી રહો. અર્થાત્ કે બળ વધારવાનું કામ કોઈ પણ માણસ કાલ પર ન હોડે: આજથી જ તેનું અનુષ્ઠાન આરંભી દે. બળ વધારવાનું અનુષ્ઠાન કરનાર પોતાની અંદર કયું તત્ત્વ કમજોર છે તેને વિચારપૂર્વક યોગી કાઢે, અને પછી એ તત્ત્વને બળવાન બનાવી એ ખામી ભરી કાઢે. આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યે પોતાની અંદરની તમામ શક્તિઓને પરિપૂર્ણ બનાવવી, અને કોઈ પણ જાતની ખામી તેમાં ન રહેવા દેવી.

વાણીનો સ્વામી આત્મા છે, કારણ કે વાણીનો પ્રેરક એ જ છે. તેથી એ જ ઉપરોક્ત બળો પોતાની ઇચ્છાશક્તિથી આપણા શરીરમાં સ્થાપિત કરી શકે. મતક્ષય કે, આત્માની પ્રજ્વળ ઇચ્છા-શક્તિ દ્વારા જ બળની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે.

પુનરેદિં વાચસ્પતે દેવેન મનસા સદ્ ।

વસોંપતે નિરમય મય્યે વાસ્તુ મયિં શ્રુતય ॥ ૨ ॥

—અથર્વ. ૧-૧૦

હે (વાચસ્પતે) વાણીના સ્વામી ! (દેવેન મનસા સદ્) દિવ્ય શક્તિથી ભરપૂર એવા મનની સાથે (પુનઃ પદિ) વારં-વાર આત્મા કરજો ! હે (વસોં પતે) મુખના સ્વામી ! (નિરમય) નિરંતર આનંદ દેનો રહેજો, અને (મયિ) મારું

(શ્રુતં) જ્ઞાન (મયિ યથા મસ્તુ) મારી અંદર જ રહે
(એમ કરને).

અર્થાત્ કે માનવીના મનમાં દૈવી શક્તિનો સંચાર જેમ થાય છે, તેમ કોઈ કોઈ વાર રાક્ષસી કિંવા આસુરી શક્તિનો સંચાર પણ તેનામાં થાય છે. એટલા માટે રાક્ષસી કિંવા આસુરી વૃત્તિઓને સદંતર દૂર કરી દઈને દૈવી ભાવનાઓથી જ મનને ભરી કાઢવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે દૈવી ભાવનાઓવાળું મન ઉન્નતિ સાધનાઈ છે, ત્યારે હીનવૃત્તિવાળું મન ઉન્નતિને બાધક નીવડે છે. વાણીને ગ્રેરનારો આત્મા હોય તે મનની અંદર વારં-વાર દૈવી ભાવનાઓનો સંચાર કરતો રહે એ પણ જરૂરનું છે. કેમકે એક વાર દૈવી ભાવનાથી સ્ફુરિત થયેલું મન થોડી વાર બાદ પાછું રાક્ષસી વિચારોનું ભોગ બને એ નિશ્ચય બનવાજોગ છે. તેથી સાવધાનતાપૂર્વક મનની અંદર વખતોવખત દૈવીભાવની જ્યોત સંકારતા રહેવાનો પ્રયત્ન જરૂરી રાખવાની આવશ્યકતા છે.

“ વસુ ”નો અર્થ ‘ મંગળ, શુભ, શ્રેય, કલ્યાણ, સુખ, ધન ’ એવો થતો હોય તેનો સ્વામી પણ આત્મા જ છે. એટલે એ જ્યાં આગળ આત્મિક બળ ધરાવતો હોય છે, ત્યાં આગળ સદા શુભ ને મંગળ જ પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ કે દિવ્ય ભાવનાઓથી પરિશુદ્ધ બનેલું મન આત્મિક બળથી સુક્ત બનતાં આનંદ-રસની ઊભા ઊડવા માંડે છે.

આ બધું બનવાને માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન સિવાય પૂર્વોક્ત બાજતો સિદ્ધ નથી થઈ શકતી. એટલા માટે દરેક જણે પોતાની અંદર જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. (૧) જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી મન દૈવી ભાવનાઓથી શુદ્ધ બને છે; (૨) શુદ્ધ મનમાં આત્મિક બળ વસે છે; અને (૩) જ્યાં

આગળ દિવ્ય મન અને આત્મિક બળની હાજરી હોય, ત્યાં આગળ પછી આનંદ મંગળ પ્રવર્તવામાં શંકા જ શાની હોય ?

इहंवाभि वि तंनुमे आर्त्तो इव ज्यया ।

वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ ३ ॥

—અથર્વ૦ ૧-૧

(જ્યયા આર્ત્તો इव) દોરીયો ધનુષ્યના બન્ને છેડા જેમ બાંધવામાં આવે છે, તેમ (इव एव) અહીંઆં પણ (उमे) બેઉને (अभिषिक्तम्) અમારી ચારે કાર ફેલાવો. (वाचस्पतिः) વાણીનો સ્વામી (नियच्छतु) નિયમમાં રાખે. (मयि श्रुतम्) મારે જ્ઞાન (मयि एव अस्तु) મારી જ અંદર રહે.

મતલબ કે, જેમ ધનુષ્યને ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં તેના બન્ને છેડા દોરીયો બેંચીને બાંધવા પડે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને કર્મ આપણી ઉન્નતિના સાધક બને તેટલા સાર એ બન્નેને દૈવી શક્તિથી ભરપૂર બનેલા મનથી બાંધી રાખવા જોઈએ. વાણીનો માસિક આત્મા આ નિયમને મનમાં રાખે અર્થાત્ કે તે પોતાના શુદ્ધ મનથી જ્ઞાન અને કર્મને બાંધીને વશ રાખે અને એમના દ્વારા પોતાની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ સાધી લે. આ બધાની સિદ્ધિ માટે આપણી પોતાની અંદર જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાની જરૂર છે.

उपहृतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिर्ह्यताम् ।

सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ ४ ॥

—અથર્વ૦ ૧-૧

(वाचः पतिः) વાણીના સ્વામી આત્માએ (उपहृतः)

અમને બોલાવ્યા છે: ઐ (યાચસ્પતિઃ) વાણીનો પતિ.
(અસ્માન્) અમને (ઠપહ્યતામ્) બોલાવે. (શ્રુતેન)
ગાનથી (સંગમેમદિ) અમે સંયુક્ત રહીએ: (શ્રુતેન) ગાનથી
(મા ધિ રાધિષિ) હું અજગો ન થાઉં.

મતક્ષ્મ કે, આત્મા આગળ બળની પ્રાર્થના કરતા રહેવાથી
એ પ્રકારનું આત્મિક બળ મેળવવા કાળે આપણે અધિકમાં આધિક
ગાન પ્રાપ્ત કરીએ અને ગાનનો વિરોધ કદાપિ ન કરીએ, એ
આપણી ફરજ છે.

આગળ વધે।

उत्क्रामातः पुरुष माव पत्या मृत्योः पद्वींशमवमुञ्चमानः ।
माच्छित्त्वा अस्मात्लोकादग्नेः सूर्यस्य संदृशः ॥

અથર્વ૦ ૮-૧-૪

હે (પુરુષ) પુરુષ ! (અતઃ) આ અત્યારની સ્થિતિમાંથી
(ઉત્ક્રામ) આગળ વધજે ! (મા અવ પત્યાઃ) નીચે ન
પડીશ. (મૃત્યોઃ પદ્વીશં અવ મુજ્જમાનઃ) મૃત્યુના પાશને તોડી
નાખીને આગળ વધજે ! (અસ્માત્ લોકાત્) આ લોકથી
(અગ્નેઃ સૂર્યસ્ય સંદૃશઃ) અગ્નિરૂપ સૂર્યના તેજથી (માચ્છિત્ત્યાઃ)
અળગો ન થતો.

મતમ્બ છે, ચાલુ અવસ્થાથી અદિયાતી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી
એ હરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. મૃત્યુના બંધનોને તોડી ફેડીને
મનુષ્યે અમરપણું પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, અને પતન થાય એવું
કોઈ જ કામ ન કરવું જોઈએ. આ લોકમાં, આરોગ્યનું મુખ્ય
સાધન સૂર્યપ્રકાશ જ છે. તેથી ઉત્પત્તિ પામવાની ઇચ્છાવાળા
મનુષ્યે સૂર્યપ્રકાશમાં રહીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરતાં રહી ઉત્પત્તિના
માર્ગમાં આગળ વધવું ધટે.

उद्यानं ते पुरुष नावयानं जीवातु ते दक्षं तार्ति कृणोमि ।
आहि रोहेदममृतं सुखं रथमथ जिर्विर्विदथमा वंदासि ॥

—અથર્વ૦ ૮-૧-૬

હે (પુરુષ) પુરુષ ! (તે ઉત્-યાનં) તારો ઉત્પત્તિ થાય,
(ના અવ-યાનં) અવનતિ યા પતન ન થાય. (તે) તારા

(જોવાતું) જીવનને માટે (દક્ષતાર્થિ) દક્ષતાનું બળ (કૃણોમિ) કરું છું. (इमं अमृतं सुखं रयं) આ અમૃતમય સુખ દેવાવાળા રથ પર (આરોહ) ચઢ અને (जिर्घिः) સ્તુત્ય બનીને (यिदयं आयदासि) સભામાં બાપણ કર.

અર્થાત્ કે મનુષ્યે પોતાની ઉત્તિ થાય તેવાં કાર્યો કરવાં જોઈએ, અવનતિ ના પતન થાય તેવાં કામ કદી જ ન કરવાં જોઈએ. મનુષ્યને જીવન તથા બળ મળેલાં છે તે આને માટેજ. માટે આ શરીરરૂપી રથમાં બેસીને સભાઓમાં (બોક્સમૂલમાં) કાર્ય કરતાં કરતાં આગળ વધવું જોઈએ.

बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षताम् स्वप्नश्च त्वाऽनवद्राणश्च रक्षताम् ।
गोपायंश्च त्वा जागृविश्च रक्षताम् ॥

અર્થર્વ૦ ૮-૧-૧૩

(बोधः) જ્ઞાન અને (प्रतीबोधः) વિજ્ઞાન (त्वा रक्षतां) તારી રક્ષા કરો ! (अस्यप्नः) સ્વપ્તિ અને (अमवद्राणः) સ્થિરતા (त्वा रक्षतां) તારું સંરક્ષણ કરો ! (गोपायन्) રક્ષક અને (जागृविः) જાગવાવાળો (त्वा रक्षताम्) તારું સંરક્ષણ કરો !

અર્થાત્ કે જ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાન, સ્વપ્તિ તથા સ્થિરતા, રક્ષણ કરવું અને જાગૃત રહેવું : એ બધા બાવો મનુષ્યને સહાયકતા બનવા જોઈએ. એટલે કે એમનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી જ મનુષ્યનો અબ્યુદય થઈ શકે છે.

संस्पृष्टं धनमुभयं सुमाकृतमस्मभ्यं घृत्वा वरुणश्च मन्युः ।
भियो दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप निर्वयन्ताम् ॥

અર્થર્વ૦ ૪-૩૧-૭.

(યજ્ઞઃ) શ્રેષ્ઠ આત્મા અને (મન્યુઃ) ઉત્સાહ 'એ' અને (સંસ્કૃષ્ટં) મળીને અને (સમાકૃતં) સુસંસ્કૃત થઈને (ઉભયં ધનં) બેઉ પ્રકારનાં ધન (અસ્મમ્યં ધત્તાં) આપણે ખાટે ધારણ કરે છે. (શત્રવઃ) શત્રુઓ પોતાનાં (હૃદયેષુ) હૃદયોમાં (મિયઃ) ભય (દંધાનાઃ) ધારણ કરતા થઈ (પરાજિત્તાસઃ) પરાજિત થઈને (અષ નિલયન્તાં) ભાગી ભય છે.

મત્સ્યજ છે, આત્મિક જળ અને ઉત્સાહ દ્વારા સર્વ પ્રકારનું ધન આપણી પાસે એકઠું થાય છે; તથા આપણા તમામ શત્રુઓ પરાજિત થઈને પલાયન કરી ભય છે. એવી રીતે પોતાના સુધળા દુશ્મનોને દૂર ભગાડી દઈને મનુષ્યે પોતાની પ્રગતિ સાધવી જોઈએ.

અમને પ્રકાશ મળે !

ન્દ્ર ક્રતું ન આ મરં પિતા પુત્રેભ્યો યથા ।

શિષાણો અસ્મિન્ પુરુહૂત યામનિ જીવા જ્યોતિરશીમદિ ॥

—સ. ૭-૩૨-૨૬.

(ઇન્દ્ર) હે સર્વ દષ્ટા ઇશ્વર ! (નઃ) અમને ઉપાસ-
કેને વું (ક્રતુમ્) શુભ કર્મની, પ્રતાની તથા ઉલ્લોગની તરફ
(આ મરં) લખ જા. (યથા) જેવી રીતે (પિતા) એક
શિક્ષક અને શુભેચ્છક પાલક પિતા (પુત્રેભ્યઃ) પુત્રોને માટે
વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે અને એમને કસ્યાણુને રસતે
દોરી લખ જાય છે, તેવીજ રીતે (પુરુહૂત) હે બહુ પૂજ્ય અને
બહુજીજીયા બોલાવાતા ઇશ્વર ! (નઃ શિક્ષ) અમારી ઈષ્ટ
વસ્તુ અમને આપવાની કૃપા કર, અને તારી કૃપાથી (અસ્મિન્
યામનિ) અમારી આ જીવનયાત્રામાં અથવા આ જીવનયત્રમાં
અમે જીવગણે સુખે જીવતા થકા (જ્યોતિઃ અશીમદિ) તારી
કસ્યાણુમયી જ્યોતિ પ્રતિદિન પ્રાપ્ત કરતા રહીએ, એ જોતો રહેજે !

મેધા બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના

સદસસ્પતિમદ્ગતં પ્રિયમિન્દ્રસ્ય કામ્યમ્ ।

સન્નિ મેધાર્થયાસિપથ્યં સ્વાહા ॥

—યજુ. ૩૨-૧૩.

(હિન્દ્રસ્ય પ્રિયં) શ્રવાત્માના પ્રિય મિત્ર, (કામ્યં) કમનીય એટલે કે અહાવા લાયક, મેળવવા લાયક, અને (અદ્ભુતં) વિશ્વક્ષણ એવાં (સદસઃ પતિ) વિશ્વના પતિની પાસે (સન્નિ) શોભ ઉપભોગની અને (મેધાં) ઉત્તમ બુદ્ધિની (અયાસિપમ્) યાચના કરે છું. (સ્વાહા) સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છું.

અર્થાત્ કે, સકુએ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય, અદ્ભુત અને શ્રવાત્માના પ્રિય મિત્ર રૂપ જગદીશ્વરને અમે સૌ અમારે બધાને લાયકની ઉપભોગ-સામગ્રી તથા ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિ મળવા માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. આને માટે હું સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છું.

યાં મેધાં દેવગણાઃ પિતરં ઓપાસંતે ।

તયા મામચ મેધયાર્થે મેધાવિનં કુરુ સ્વાહા ॥

—યજુ. ૩૨-૧૪.

(દેવગણાઃ) વિદ્વાનોનો સમૂહ, તથા (પિતરઃ) રક્ષકોનો સમૂહ (યાં મેધાં) જે ઉત્તમ બુદ્ધિનું (ડપાસંતે) સેવન કરે છે, હે (અગ્ને) તેજસ્વી ઇશ્વર ! (તયા મેધયા) તે બુદ્ધિ વડે (અથ માં) આજ મને (મેધાવિનં) બુદ્ધિવાન (કુરુ) કરો ! (સ્વાહા) હું સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છું.

અર્થાત્ કે, હે ઇશ્વર ! જ્ઞાનીઓ અને પિતૃઓ કહેતાં રક્ષકોને જે જાતની બુદ્ધિ આપે છે તે જાતની બુદ્ધિ મને પોતાને મળે તે માટે હું તને પ્રાર્થું છું. મત્તજન કે, અને દેવતાઓ અને પિતૃઓ જેવા બુદ્ધિમાન જનાવળે । આ સિદ્ધિ મેળવવા કાળે હું સ્વાર્થત્યાગ કરું છું.

મેધાં મે વરુણો દદાતુ મેધામ્મિઃ પ્રજાપતિઃ ।

મેધામિન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મેધાં ધાતા દદાતુ મે સ્વાહા ॥

યજુ. ૩૨-૧૫.

(વરુણઃ) શ્રેષ્ઠ ઇશ્વર (મે મેધાં) મને ઉત્તમ બુદ્ધિ (દદાતુ) આપો ! (પ્રજાપતિઃ અમ્મિઃ) પ્રજાપાત્રક તેજસ્વી ઇશ્વર (મેધાં દદાતુ) મને ઉત્તમ બુદ્ધિ આપો ! (ચ ચ) તેમજ (મિન્દ્રઃ વાયુઃ) પરમ ઐશ્વર્યશાલી તથા ગતિદાતા ઇશ્વર (મે મેધાં) મને ઉત્તમ બુદ્ધિ (દદાતુ) બક્ષો ! (ધાતા મેધાં) સકળ સંસારને ધારણ કરવાવાળો પ્રભુ મને ધારણાવતી બુદ્ધિ આપો ! (સ્વાઽઽહા) મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દઉં છું.

સૌથી શ્રેષ્ઠ, પ્રજાપાત્રક, તેજસ્વી, ઐશ્વર્યશાલી, પ્રેરક અને સકુળા આધાર સ્વરૂપ ઇશ્વર મને ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિની બક્ષિસ આપે, તે માટે હું આત્મસર્વસ્વ અર્પણ કરી દઉં છું.

इदं मे ब्रह्मं च क्षत्रं चोमे श्रियमप्नुताम् ।

मयि देवा दधातु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥

—યજુ. ૩૨-૧૬

(મે इदं ब्रह्म) મારું આ જ્ઞાનતેજ (ચ મે इदं क्षत्रं).

અને મારું આ ક્ષાત્રતેજ (જ્ઞ ઉમે) બન્ને (શ્રિયં અમૃતતાં)
 શોભી નીકળો ! (દેવાઃ) વિદ્વાન અથવા દિવ્ય ગુણ (મયિ)
 મારામાં (ઉત્તમાં શ્રિયં વધાસુ) ઉત્તમ શોભા ધારણ કરે,
 (તસ્યૈ તે) તેને માટે હું તારી આગળ સ્વાર્થત્યાગ કરું છું.

મતલબ કે, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોએ-જ્ઞાન તેમ જ શૌર્યના
 પ્રતિનિધિઓએ-સાથે મળીને ઉત્તમ તેજસ્વિતા ને પ્રતિભા પ્રાપ્ત
 કરવી જોઈએ. જધા ઉત્તમ વિદ્વાનો તથા જધા ઉત્તમ સદ્ગુણોને
 પ્રતાપે મારામાં તેજની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ થાય તે માટે હું
 સ્વાર્થત્યાગ કરું છું.

ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિ

મેધામૃદં પ્રથમાં બ્રહ્મણ્યર્તો બ્રહ્મજૈતામૃપિષ્ટતામ્ ।

પ્રપીતાં બ્રહ્મચારિભિર્દેવાનાપવસે હુયે ॥ ૨ ॥

—અથર્વં ૬-૧૦૮.

(અર્થ) હું (બ્રહ્મણ્યર્તો) જ્ઞાનવાળી અને (બ્રહ્મજૈતાં) જ્ઞાનીઓથી સેવાપથી તથા (ઋપિ સ્તુતાં) ઋષિમુનિઓએ જેનાં સ્તુતિગાન ગાયાં છે અને (બ્રહ્મચારિભિઃ પ્રપીતાં) બ્રહ્મચારીઓએ જેનું પાન કરેલું છે, તેવી (પ્રથમાં) વિશાળ (મેધાં) ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિને (દેવાનાં અવસે) દેવો એટલે કે ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનીઓની રક્ષા કાળે (હુયે) પ્રાપ્ત કરે છે.

જે જાતની ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિને સધળા વિદ્વાનો વખાણે છે, તેની ધારણાશક્તિનો આપણી અંદર વિકાસ કરવો જોઈએ. ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિને ' મેધા ' કહેવામાં આવે છે. જે શક્તિ વડે મનની અંદર જ્ઞાનાદિ ધારણ કરી શકાય છે તે શક્તિનું નામ મેધા છે. આ મેધાશક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રબળ હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિની વિશાળતા જતાવી શકે છે. આમ હોવાથી પોતાની અંદર રહેલી ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિને જેમ અને તેમ વિકસાવવી એ અત્યેક આણુસનો ધર્મ છે.

યાં મેધામૃધવૌ વિદુર્યૌ મેધામસુરાં વિદુઃ ।

ઋપંયો મદ્રાં મેધાં યાં વિદુસ્તાં મદ્યાવૈશયામસિ ॥ ૩ ॥

—અથર્વં ૬-૧૦૮.

(યાં મેઘાં) ને મેધાને (ઋષયઃ વિદુઃ) યાનીજને પિછાને છે, (યાં) ને (મેઘાં) બુદ્ધિને (અસુ-રાઃ ; પ્રાણ-વિદ્યાના વિશારદો (વિદુઃ) ઓળખે છે, અથવા મેળવે છે, અને (યાં) ને (મત્રાં) કલ્યાણકારી (મેઘા) બુદ્ધિ (ઋષયઃ) ઋષિજનોને (વિદુઃ) પરિચિત છે, (તાં મયિ આવેશામસિ) તે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિને હું મારી પોતાની અંદર સ્થાપન કરું છું.

મતલબ કે, ધારણશક્તિવાળા ને બુદ્ધિ સધળા યાનીજને પોતે અનુભવે છે, તે ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિ હરેક જણે સંપાદન કરવી જોઈએ.

यामृषयो भूतकृतो मेघां मेधाविनो विदुः ।

तया मामद्य मेधया मेधाविनं कृणु ॥ ૪ ॥

—અથર્વ ૬-૧૦૮.

હે (અગ્ને) અગ્નિદેવ ! (યાં મેઘાં) ને મેધા બુદ્ધિને (મેધાવિનઃ ભૂત-કૃતઃ) યાની અને પુરુષાર્થી (ઋષયઃ) ઋષિઓ અનુભવ મેળવે છે, (તયા મેધયા ; તે મેધા બુદ્ધિથી (અગ્ને) હે પ્રભો ! (મેધાવિનં માં કૃણુ) મને હું બુદ્ધિ-માન બનાવ !

मेघां सायं मेघां प्रातमेघां मध्यंदिनं परि ।

मेघां सूर्यस्य रुश्मिर्भिवृत्सा वैश्यामहे ॥

—અથર્વ ૬-૧૦

(સાયં) સંધ્યાકાળે, (પ્રાતઃ) પ્રોતઃકાળે, અને (મધ્ય)

ત્રિદિન) અપોરે (સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ) સૂર્યનાં કિરણોની સાથે
તથા (ઘચસા) સ્વવાક્શક્તિની સાથે (મેઘાં) મેઘા નામની
ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિને (વેદ્યામહે) અમે ધારણ કરીએ છીએ.

મતમ્મથ કે, બુદ્ધિને વધારવાને માટે હરેક જણે દરરોજ સવાર
સાંજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન જારી રાખવાથી જ
બુદ્ધિનો વિકાસ થઈ શકે છે.

તીક્ષ્ણ દષ્ટિ

સુશ્રુતિશ્ચ મોપશ્રુતિશ્ચ મા હાસિષ્ઠાં સૌપર્ણં ચક્ષુરજસં જ્યોતિઃ ॥

(સુશ્રુતિઃ) ઉત્તમ વાંતો સાંભળવી, અને (ઉપશ્રુતિઃ) સ્વીકારવીઃ આ બે શ્રુતિ (મા) મને (મા હાસિષ્ઠાં) ન ત્યજ દે, (સૌપર્ણં ચક્ષુઃ) ગરડના જેવી તીક્ષ્ણ નજર મારી થાઓ, અને (અજસં જ્યોતિઃ) અખંડ તેજસ્વિતા મારામાં વાસ કરે !

અર્થાત્ કે, ઉત્તમ ઉપદેશ સાંભળવો, ઉત્તમ ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણુ રાખવું, ઝીણી નજર પ્રાપ્ત કરવી, અને તેજસ્વિતા મેળવવી—એ ચાર બાબતો મનુષ્યે બને તેટલી વધારવી જોઈએ.

આત્મસુધારણા

કસ્યે મૃજાનના અતિં યન્તિ રિપ્પાયુર્દધાનાઃ પ્રતરં નવીયઃ ।
આચ્યાયમાનાઃ પ્રજયા ધનેનાર્થં સ્યામ સુરભયો ગૃહેષુ ॥

—અથર્વં ૧૮-૩-૧૭.

(ક-સ્યે) આત્માની ચાળણી વા ગળણીમાં (મૃજાનનાઃ) શુદ્ધ બનીને (રિપ્પં) અશુદ્ધિ, મેલ અથવા ક્રોધાત્મક (અતિ યન્તિ) ટાળી દેખે; અને (નવીયઃ પ્રતરં આયુઃ) નવું દીર્ઘાયુ (વધાનાઃ) ધારણ કરીએ, (અથ=અથ) પછી અમે સહુ (પ્રજયા ધનેન) પ્રજા તથા ધન સમેત (આચ્યાયમાનાઃ) અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરતા થકા (ગૃહેષુ) નિજ ઘરમાં (સુરભયઃ) સુગંધિરૂપ બનીને (સ્યામ) રહીએ.

આત્મપરીક્ષા એ આત્માની ચાળણી વા ગળણી છે. આત્મ-પરીક્ષાથી જેટલો સુધારો થઈ શકે છે તેટલો બીજી કોઈ પણ રીતે નથી થતો. આ આત્માની ગળણી વડે બધા મેલોને અને દોષોને દૂર કરી દેખે શુદ્ધ, પવિત્ર અને બળવાન બની દીર્ઘાયુ મેળવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ. એની સાથે સાથે ઉત્તમ સતતિ અને મનઃકલ્પ ધન મેળવીને પોતાના ઘરમાં સુગંધરૂપ બની રહેવું જોઈએ. સુગંધ જ્યાં હોય ત્યાં બધાં જ આકર્ષાય, એ તો નિયમ છે. તેથી સુગંધરૂપ થઈ રહેનાર માણસ તરફ સર્વ કોઈ ખેંચાય છે. એ પ્રભાવે લોકોને ખેંચતા થકા તેમના માર્ગદર્શક બની જવું જોઈએ. આત્મપવિત્રતાની પરીક્ષા આ જ છે.

યન્મે છિદ્રં ચક્ષુષો હૃદયસ્ય મનમોવાઽતિતૃણં
 વૃહસ્પતિર્મે તદ્ધાતુ ।

શં નો भवतु भुवનस्य यस्पतिः ॥

—પૃષ્ઠ ૩૬-૨.

(૧) (યત્) ને (મે) મારો (ચક્ષુષઃ) આંખોના
 (હૃદયસ્ય) હૃદયના (વા મનસઃ) અને મનના (અતિ-
 તૃણં) બહુ વિસ્તાર પામેલાં (છિદ્રં) છિદ્રો છે, (તત્) તે
 (મે) મારા દોષનું (વૃહસ્પતિઃ) જ્ઞાનનો અધિષ્ઠાતા દેવ
 (દ્ધાતુ) યોગ્ય રીતે નિવારણ કરે. (૨) (યઃ) ને (ભુવનસ્ય
 પતિઃ) સૃષ્ટિનો સ્વામી છે, તે (નઃ) અમારા સૌનો (શં)
 કલ્યાણકર્તા (ભવતુ) થાઓ !

મતેક્ષમ કે, અમારી આંખ વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોમાં, હૃદયમાં
 તથા મનમાં જે જે કંઈ ખામીઓ અથવા દોષો દૂર પામેલાં હોય તે
 તમામ પરમેશ્વરની દયાથી દૂર થઈ જશે ! તથા (૨) જગદીશ
 અમારું સૌનું કલ્યાણ કરશે !

અર્થાત્ કે, હરેક મનુષ્યે ચોતાનાં હૃદય, મન તથા ચિત્તની
 પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને તે દરેકમાં કંઈ કંઈ દોષો કંઈ કંઈ
 સ્થિતિમાં ને કેટકેટલા પ્રમાણમાં રહેલા છે તે ખોળી કાઢવું જોઈએ.
 અને એ રીતે તપાસતાં જે જે દોષનો આભાસ થયું નજરે યદે
 તે તે તમામને દૂર કરી દઈને હૃદયને હમેશાં શુદ્ધ અને નિર્મળ
 રાખવું, એ માનવીની પવિત્ર ફરજ છે. કારણ કે હૃદયની શુદ્ધતા
 પરથી જ માણસની શ્રેષ્ઠતા કિંવા કનિષ્ઠતાનો આંક નીકળે

છે. હૃદયની વિશુદ્ધતા માટે જ્ઞાનસ્વરૂપ સર્વાંશ પરમાત્માની
બકિત કરવી જોઈએ, હૃદયની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાનો, પરમાત્માની
બકિત સિવાય અન્ય કોઈ જ ઉપાય નથી. બકિત જોટલી દંઢ
હશે તેટલું જ મન પવિત્ર હશે, કારણ કે દયાળુ પરમાત્મા
બકતોના અંતઃકરણમાં દોષ નામે નથી રહેવા દેતો. બકતોને
ભગવાન બિલકુલ નિર્દોષ બનાવે છે. કદાચને મનમાં પાપનો
વિચાર આવી જાય, તો તેને કેવી રીતે દાળવે! તે સંબંધમાં
નીચેના મંત્રો વિચારમાં લઈ તે પરથી બોધ ગ્રહણ કરવાનો છે:—

- મનમાંથી પાપી વિચારો કેમ દળે ?

પરોપેહિ મનસ્પાપુ કિમંશસ્તાનિ શંસસિ ।

પરેહિ નત્વા કામયે વૃક્ષાં વર્તાનિ સંચર ગૃહેષુ ગોપુ મૈમનઃ ॥

અથર્વં ૬-૪-૧૫.

હે (મનઃપાપં) મનના પાપ ! (પરઃ) દૂર (અપેહિ)
હટી જા! તું (કિં) શું (અશસ્તાનિ) ખૂરી બાબતો
ચીધે છે ? (પરાં હિ) જા, જતું રહે! (ત્વા ન કામયે)
તારી મને ગરજ નથી, મને તું નથી ગમતું. (વૃક્ષાન્ વર્તાનિ)
જંગલોમાં ને ઝાડીઓમાં (સંચર) આચડતું ફર! (મૈમનઃ)
મારું મન (ગૃહેષુ ગોપુ) ઘરનાં દામકાળોમાં તથા પશુ-
પાલનમાં લાગેલું છે.

અર્થાત્ કે, મનમાં પાપનો વિચાર આવી જાય કે તરત જ
તેને દૂર કરી દેવો જોઈએ. અજળ ઈચ્છાશક્તિથી પાપી વિચારને

બગાડી દેવા જોઇએ. મન પર પાપનો પ્રભાવ કદાપિ ન પડવા દેવા જોઇએ. તેને સારું મનને શુભ વિચારવાળું કરીને પોતાના કુટુંબ કપીલાની, ઉન્નતિનાં કામોમાં પ્રેરવી રાખવું જોઇએ. ઉન્નતિની શરૂઆત નિબધી જાયવી જોઇએ. સામાના દોષો તરફ દષ્ટિ ન કરતાં પોતીકી શુદ્ધતા પોતે જ કરી. લેવાનો દંડ સંકલ્પ અને પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

આ સંબંધમાં હજી પણ જુઓ:—

अपेहि मनसस्पृतेऽपं काम परश्चर ।

परो निर्झृत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥

, ૪૩૦ ૧૦-૧૬૪-૧.

હે (મનસ:-પત્તે) મનને પતિત કરવાવાળા કુવિચાર ! તું (અપ યદિ) દૂર ચર્ધ જા ! (અપ કામ) ભાગી જા ! (પર: ચર) પલાયન કરી જા ! (પર: નિર્ઝૃત્યા:) ભાવિ વિનાશનો વિચાર કરે ! (જીવત: મન:) જીવતા માનવીનું મન (બહુ-ધા) પુષ્કળ સામર્થ્યવાળું હોય છે.

મનની અંદર કુવિચાર યા ખૂરા ખ્યાલ આવવા માટે કે તરત જ તેમને ડામી દેવા જોઇએ. ખૂરા વિચારોને પરિણામે થનાર હાનિનો ખ્યાલ કરવો. અને મનની તમોમ પ્રકારની શક્તિઓને એકઠી કરીને પતનના માર્ગથી પાછા હઠવું. પતનકારી કુવિચારોને હરગીજ પાસે ન આવવા દેવા.

भद्रं वै वरं वृणुते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्वहुधा जीवतो मनः ॥

, ૪૩૦ ૧૦-૧૬૪-૨.

(વૈવસ્વતે) હે તેજસ્વી મન ! તું જે (વૈવરં વૃણતે) નિશ્ચયથી શ્રેષ્ઠ વિચારને પસંદ કરે છે, તેના યોગે (મદ્રં) તારું કલ્યાણ થાય છે, તથા જે (દક્ષિણં યુજન્તિ) દક્ષિણે અથવા ચતુરાષ્ટ્રભિરો પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે, તેનાથી પણ (મદ્રં) કલ્યાણ થાય છે. નિજ (ચક્ષુઃ) નેત્રોને કલ્યાણકારક બનાવો ! (જીવતઃ મનઃ વહુ-ત્રા) હૃદય તં માનવીતું મન બહુ જ સમર્થ હોય છે.

મનુષ્યે કલ્યાણકારક વિચાર કરવા જોઈએ, કર્તવ્યકર્મો ચતુરાષ્ટ્રપૂર્વક પૂરતી સાવધાનતા રાખીને કરવાં જોઈએ, તથા આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોને બલાપનાં કામોમાં પડાવવી જોઈએ. મનુષ્યતું મન અનેક પ્રકારના મનસૂઆ કરે છે. તેથી એને જો કલ્યાણકારી મનસૂઆ કરવાની આદત પાડીશું તો કલ્યાણ થશે, અને જો ખૂરા મનસૂઆ કરવા દઇશું તો બાજી બધી કચળા જશે. માટે મનમાં કદાપિ ખૂરા વિચાર ન આવવા દેવા. ખૂરા વિચાર એકાદ વાર પણ જો મનમાં આવવા પામે છે, તો મન તેમ જ શરીર બન્ને પર તેની માઠી અસર નીપજે છે. માટે આ બાબતમાં ખૂબ જ સાવ-ચેતી રાખવી ધટે.

આ પ્રમાણે મનની શુદ્ધિ ગ્રાધ્યા બદ એની શક્તિ વધારવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. એ બાબતમાં નીચેના મંત્ર જુઓ:—

માનસિક શક્તિઓની વૃદ્ધિ

મનસ્તુ આપ્યાયતાં વાક્તુ આપ્યાયતાં પ્રાણસ્તુ

આપ્યાયતાં ચક્ષુસ્તુ ।

। : આપ્યાયતાં શ્રોત્રં ત આપ્યાયતામ્ ॥

હે મનુષ્ય ! (તે) તારું (મનઃ) મન (આપ્યાયતાં) ઉન્નત થાઓ ! તારી વાણી ઉન્નત થાઓ, તારા પ્રાણ ઉન્નત થાઓ, તારી આંખ ઉન્નત થાઓ, તારા કાન ઉન્નત થાઓ !

અર્થાત્ હે મનુષ્યે પોતાની તમામ શક્તિઓનો વિકાસ સાધવો જોઈએ. મન, વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન વગેરે જે શક્તિઓ છે તે બધી ઉન્નત થવી જોઈએ. પોતાની શક્તિઓની ઉન્નતિ સાધવાને માટે જ માનવ જન્મ મળેલો છે.

યજ્ઞથી મતિની શક્તિ વધે છે

મૃતિર્ધમે સુમતિર્ધમે યજ્ઞેન કલ્પન્તામ્ ।

—યજુર્ ૧૮-૧૧.

(મૈ) મારી મતિ (સુમતિઃ ધ મૈ) અને મારી સુમતિ (યજ્ઞેન) યજ્ઞથી (કલ્પન્તાં) બળવાન બને !

અર્થાત્ હે, સત્કર્મો દ્વારા આપણી મતિ તથા બુદ્ધિનો વિકાસ સાધવો જોઈએ. યજ્ઞ કિંવા સત્કર્મોથી મતિ તથા સુમતિનું સામર્થ્ય વધે છે; એવો બોધ આ મંત્રમાંથી મળે છે. યજ્ઞનો અર્થ બહુ વ્યાપક છે, છતાં એનો બાવ તો " પ્રશસ્તમ કર્મ " એ જ છે, સાચી શ્રેષ્ઠ સર્વોપયોગી કર્મ જે હોય તે પ્રશસ્તમ કર્મ કહેવાય છે. જે કર્મથી શ્રેષ્ઠોનું સન્માન, સફળતા મિત્રતા અને પરાપકાર થાય તેનું નામ પ્રશસ્તમ કર્મ છે. એવા પ્રકારનાં કર્મોમાં પોતાની બળતું સમર્પણ કરી દેવાથી મન તથા બુદ્ધિની તાકાતમાં વધારો થાય છે અને તે વિકસે છે. તાત્પર્યે હે, આવાં કર્મોની અંદર જ

આપણે આપણી જાતને પરોવી દેવી જોઈએ, અને મનની તન્મયતાપૂર્વક જે તે કર્મ કરવાં જોઈએ. એમ કરવાથી મનની શક્તિ વૃદ્ધિગત થાય છે અને તે 'સમર્થ' બનવા પામે છે. આ સંબંધમાં નીચેનો મંત્ર જોવા જેવો છે:—

સંકલ્પતું મહારત્ન

આકૃતિ દેવી સુભગાં પુરો દધે ચિત્તસ્ય માતા સુહવાં નો અસ્તુ ।
યામાશામેમિ કેવલી સા મે અસ્તુ વિદેયમેનાં મનસિ પ્રવિષ્ટાંમ્ ॥

—અથર્વ ૧૯-૪-૨.

(સુભંગાં) ઉત્તમ ભાગ્યવાળા (આકૃતિ દેવી) સંકલ્પ-રૂપ દેવતાને હું (પુરો દધે) આગળ મૂકું છું. એ (ચિત્તસ્ય માતા) ચિત્તની માતા ॥ એટલે (નઃ સુહવા) અમારે માટે એ વધારે આદરપાત્ર થાઓ ! (યાં આશાં) જે દિશામાં (યમિ) હું જાઉં (સા કેવલી) તે દિશા બિલકુલ નિર્દોષ (મે અસ્તુ) મારે માટે જની જાય. આ સંકલ્પ-દેવતા જે સમયે (મનસિ પ્રવિષ્ટાં) મનમાં પ્રવેશ કરે, તે સમયે જ (યનાં વિદેયં) હું એને ઓળખી જઈ શકું.

મતલબ કે, સંકલ્પ એ ચિત્ત કિંવા ચિંતનશક્તિનું પ્રેરક યજ્ઞ છે. મનમાં જેવો સંકલ્પ થાય છે, તેવા જ પ્રકારના વિચાર પ્રગટે છે. જે દિશામાં અને જે વિષયક્ષેત્રમાં એ સંકલ્પ કાર્ય કરવા માંડે છે તે દિશામાં ને તે વિષયમાં સફળતા મળે જ

છે. એટલા માટે મનમાં જ્યારે પણ સંકલ્પ થીડે ત્યારે તેને શુદ્ધ અને શુભ બનાવી દેવો જોઈએ. એમ કરતા રહેવાથી જ મનુષ્યની ઉન્નતિ સિદ્ધ થશે.

यो वः शुष्मो हृदयेष्वन्तराकृतिर्या वो मनसि प्रविष्टा ।
तान्सर्वेषामि हविषा घृतेन मयि सजाता रमतिर्वो अस्तु ॥

—અથર્વ ૬-૭૩-૨.

(યઃ) તમારા (હૃદયેષુ અંતઃ) હૃદયની અંદર
(યઃ) ને (શુષ્મઃ) મળ છે; અને (યા) ને (આકૃતિઃ)
સંકલ્પ (યઃ મનસિ પ્રવિષ્ટા) તમારા મનમાં દાખલ થયે છે
(તાન્-) તેમને હું (ઘૃતેન) ઘી અર્થાત્ કે રનેદપૂર્ણ
(હવિષા) યજ્ઞ સાથે; (સૌવયામિ) મિલાવું છું. હે
(સજાતાઃ) સખતીય લોકો! (મયિ) મારી અંદર (યઃ
રમતિઃ) આપનું રમણ (અસ્તુ) હોવો! . . .

મતલબ કે, હૃદયજળ અને માનસિક સંકલ્પના મેળ સાથે
કોઈ પણ કાર્ય જે કરવામાં આવે તો તે ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડે
છે. એવી જ રીતે હૃદય તથા મનના મેળ બંધાઈને સૌની અંદર
રનેદપૂર્ણ ભાવ ખીલવા પામે, તો એ લોકોની જ્ઞાત ન્યાત, કે
રાષ્ટ્રનું સગઠન જમી સંઘનજ પેદા થાય છે. અર્થાત્ કે માનસિક
સંકલ્પ શુભ અને પવિત્ર બનાવવાથી મનુષ્યની પોતાની ઉન્નતિ
થાય છે એટલું જ નહિ, પણ રાષ્ટ્રીયતા અને કોમી ભાવનાનું પણ
પણ એ શુભ સંકલ્પોને પરિણામે ખીલે છે ને દૃઢ બને છે.
જે રાષ્ટ્રમાં પરસ્પરના કોમી ઝઘડાઓ વારંવાર ફાટી નીકળતા
હોય, તે રાષ્ટ્રની પ્રજાને માટે આ ઉપદેશ મોના-

મૃત્યુનો સમજવાનો છે. એ દેશની પ્રજાએ આ ઉપદેશ
 મનમાં કાયમને માટે કોતરી રાખવાનો છે. શાંતિ શાંતિ વચ્ચેના
 કે કોમ કોમ વચ્ચેના ઝઘડાના નિવારણ માટેનો એકનો એક
 ઉપાય એ જ છે કે લોકોના મનના સંકલ્પોને શુભ બનાવવાનો
 પ્રયાત્ન હાય ધરાય. હૃદયપત્તા વગર—માનસિકપત્તા વગર બીજો
 કોઈ સખળ ઉપાય કોમી બખેડાઓ ટાળવા માટે નથી.

વધારે ઉન્નત થવાનો ઉપદેશ

દૂષ્યા દૂષિરસિ દેત્યા દેતિરસિ મેન્યા મેનિરસિ ।
આપ્નુહિ શ્રેયાંસમર્તિ સમં ક્રામ ॥ ૧ ॥

—અથર્વ ૨-૧૧.

હે મનુષ્ય ! તું (દૂષ્યાઃ) દૂષિત ક્રિયાનો (દૂષિઃ) નાશ કરનાર (અસિ) છે. (દેત્યાઃ દેતિઃ અસિ) તું હથિયારનું પશુ હથિયાર છે. (મેન્યાઃ મેનિઃ અસિ) વજ્રનું પશુ તું વજ્ર છે. માટે (સમં) સમોવડિયાંની (અતિ ક્રામ) આગળ નીકળી જઈને (શ્રેયાંસં આપ્નુહિ) કસ્યાથુને પ્રાપ્ત કર ।

તાત્પર્ય કે, દોષોને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યમાં છે. શત્રુઓના વિનાશ માટે જાતજાતના હથિયારો તે ઉપજાવી કાઢે છે. એવી શક્તિ ધરાવનાર માથુસને માટે તો એ જ ઉચિત ગણાય કે તે પોતાના સમોવડિયાના કરતાં વધારે સારી રીતે પ્રાપ્ત કરીને પરમ કસ્યાથુને પામે.

દોષોને દૂર કરી દઈને સત્કર્મોના પ્રચાર, આ દુનિયામાં, મનુષ્ય જ કરે છે. એટલે સમાન કોટિના ભોંકો કરતાં વધારે પ્રગતિ ને વધારે ઉન્નતિ સાધીને વધારે કસ્યાથુ પ્રાપ્ત કરવું, એ જ માનવીમાત્રનું જૂથ છે. હીન હાલતમાં કદાપિ ન પડ્યા રહેવુંઃ પ્રગતિ સાધવાનો પ્રયત્ન સદાય કરતા રહેવો.

સુવત્યોઽસિ પ્રતિસુરોઽસિ પ્રત્યભિચરણોઽસિ ।

આપ્નુહિ શ્રેયાંસમર્તિ સમં ક્રામ ॥ ૨ ॥

—અથર્વ ૨-૧૧.

હે મનુષ્ય ! તું (સ્વકલ્પઃ અસિ) પ્રગતિશીલ છે,
(પ્રતિસરઃ અસિ) આગળ વધવાવાળો છે, (પ્રત્યભિચરણઃ
અસિ) દુષ્ટતા પર હુમલો કરવાવાળો છે. તેથી તું (સમં)
તારા બરોબરિયાઓ કરતાં (અતિ ક્રામ) આગળ વધીને
(શ્રેયાંસં આપ્નુદિ) કલ્યાણને પ્રાપ્ત કર !

મનુષ્યનો સ્વભાવ પ્રગતિશીલ છે. અબ્યુદય કરવાની ઇચ્છા તથા
શત્રુઓનો નાશ કરવાની શક્તિ એ તેના સ્વાભાવિક ગુણો છે. એટલા
માટે પોતાના બરોબરિયાઓને પાછા પાડી દબાવે તેમના કરતાં
આગળ નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તેમના કરતાં વધારે,
સુખ કલ્યાણ મેળવવાને મથવું એ તો મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે.

મતક્ષય છે, હરેક આખતમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવી, ખીજ
બધાં કરતાં આગળ નીકળી જવું, અને દુષ્ટતાનો નાશ તથા સત્કર્મોનો
પક્ષપાત કરતા રહીને સદાચારપૂર્વક પોતાની ઉન્નતિ સાધવી.
દુર્દશામાં પડ્યા રહેવાનું હરગીજ ન સ્વીકારવું. ઉન્નતિ પ્રાપ્ત
કરવાનો પુરુષાર્થ હરહમેશ જારી રાખવો. યોગ્ય પુરુષાર્થને અંતે
ઉન્નતિ અવશ્ય હાથ લાગશે.

મતિ તમભિ ચરં યોઃ સ્માન્ દ્વેષિ યં વયં દ્વિષ્મઃ ।

આપ્નુદિ શ્રેયાંસવતિ સમં ક્રામ ॥ ૩ ॥

—અર્થવાં ૦ ૨-૧૧-

(યઃ અસ્માન્ દ્વેષિ) જે એકબો (છતાં) અમારો દ્વેષ કરે
છે, એટલા વાસ્તે (યં વયં દ્વિષ્મઃ) જે એકલા પર અમે દ્વેષ
રાખીએ છીએ, (તં) તેના પર (પ્રતિ અર્મિચર) તું હુમલો
કર; અને તારાં સરખેસરેખાં કરતાં આગળ વધી જઈને અત્યંત
કલ્યાણ પ્રાપ્ત કર !

અર્થાત્ કે, જે એકલો છતાં બીજાં બધાં પર વેર રાખે છે ને તથા જનતાને જે નથી ગમતો, એવા મનુષ્યને સત્વર દૂર કરો દેવો જોઈએ. આગળ વધવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ નિત્ય કરતા રહી હરેક મનુષ્યે વધારે ને વધારે ઉન્નત થવું જોઈએ.

સુરિરસિ વચ્ચૌઘા અસિ તનૂપાનોઽસિ ।

આપ્નુહિ શ્રેયાંસિમતિં સમં ક્રામ ॥ ૪ ॥

—અથર્વ ૦ ૨-૧૧.

હો મનુષ્ય ! તું (સુરિઃ અસિ) જ્ઞાતી છે. (વચ્ચઃ-ધાઃ અસિ) તું તેજસ્વી છે, (તનૂ-પાનઃ અસિ) શરીરનો રમેવાળ છે, એટલા માટે સમાન જનોની આગળ ધર્મ જાળવે પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે !

મતલબ કે, પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની શક્તિ મનુષ્ય માત્રમાં રહેલી છે, તેજસ્વીપણું એ પણ એનો સ્વાભાવિક ગુણ હોય પોતાનાં તેમ પારકાંનાં દેહનું રક્ષણ કરવાની તાકાત તે ધરાવે છે, એટલા માટે એણે જ્ઞાનવાન થઈને, તેજસ્વી બનીને, તથા પોતાની જાતનું તેમજ બીજાંઓનું પણ ઉત્તમ પ્રકારે સંરક્ષણ કરતા રહીને કલ્યાણસાધનના માર્ગમાં બીજાં બધાંને પાછાં પાડી દેવાં ધટે. બીજાંઓનું સંરક્ષણ કરવા જેટલી તાકાત ઝેળવવી ને ઝેળવવી એ જ બીજાંને પાછાં પાડી દીધા બરાબર છે. માટે પોતાની એકે એક શક્તિને બીજવવાની પરાકાષ્ટા મનુષ્યે કરવી જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ પારકાંનું બલું કરવાનાં તથા પારકાંનું સંરક્ષણ કરવાનાં કામોમાં પોતાની જાતને સમર્પી દેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે પરાપકારનાં કામો પાછળ આત્મસમર્પણ કરી દેવાને જે માણસ

રૂઢ તૈયાર રહે છે, તે માણસ સર્વ કાંઈના વંદનનો અધિકારી બને છે.

શુક્રોઽસિ બ્રાજોઽસિ સ્વરસિ જ્યોતિરસિ ।

આપ્નુદિ શ્રેયાંસપતિં સમં ક્રામ ॥ ૫ ॥

—અર્થર્થ ૦ ૨-૧૧.

હે મનુષ્ય ! તું (શુક્રઃ અસિ) વીર્યવાન છે, (બ્રાજઃ અસિ) તેજસ્વી છે, (સ્વઃ અસિ) આત્મશક્તિવાળો છે. (જ્યોતિઃ અસિ) સ્વયંભોતિ રૂપ જ છે. એટલા માટે (સમં શતિક્રામ) બરાબરિયાઓની આગળ થઈ જઈને (શ્રેયાંસં, આપ્નુદિ) શ્રેષ્ઠ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થા !

મનુષ્ય વીર્યવાન, શર, બળવાન, તેજસ્વી, ઉત્સાહી, આત્મશક્તિથી ભરેલો છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વયં તેજની ભોતિ રૂપ છે. એટલેસ્તો તેણે બીજાઓ કરતાં વધારે પ્રગતિ સાધીને વધારેમાં વધારે શ્રેય મેળવવાનું કરવું જોઈએ.

મતમ્મ હે, માનવીની અંદર એટલી બધી શક્તિઓ રહેલી છે, કે જે સાચા દિલથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ઉન્નતિના માર્ગમાં ખૂબ જ આગળ વધી શકાય તેમ છે. એટલો માટે આ મંત્રાના ઉપદેશ દ્વારા પોતાની અંદર રહેલી શક્તિઓને બરાબર આગળના લઈને તથા તેમને વિકસાવીને તે સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સૌનો આદર્શ ગણવાનો પ્રયત્ન કરે એ ખાસ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. પતિત અવરથામાં, દીન હીન હાલતમાં કોઈ જ ન પડી રહે.

અભય પ્રાર્થના

અભયં નઃ કરત્યન્તરિક્ષમભયં ઘાવાપૃથિવી ઉમે ઇમે ।

અભયં પશ્ચાદભય પુરસ્તાદુત્તરાદધરાદભયં નો અસ્તુ ॥

અથર્વ ૦ ૧૬-૧૫-૫.

૧ (નઃ) અગારે બધાંને માટે (અન્તરિક્ષં) અંતરિક્ષ (અભયં કરતિ) અભયસાધક બને, અને (ઇમે ઉમે ઘાવા પૃથિવી) આ ઘાવા-પૃથ્વી બને (અભયં) અભયદાતા બની રહે. (પશ્ચાત્ અભયં) પીઠ પાછળ, આગળ (પુરસ્તાત્ અભયં) સામે તેમજ (ઉત્તરાત્ અધરાત્ અભયં ન. અસ્તુ) ઉપર નીચે બધે જ અમારા સૌને માટે અભય પ્રવર્તે ।

અભયં મિત્રાદભયમિત્રાદભયં જ્ઞાતાદભયં પુરો યઃ ।

અભયં નક્તમભયં દિવા નઃ સર્વા આશા મમ મિત્રં ભવન્તુ ॥

અથર્વ ૧૬-૧૫-૬.

(મિત્રાત્ અભયં) મિત્રથી અભય (જ્ઞાતાત્ અભયં) જ્ઞાતીથી અભય (પુરો યઃ) પુરોથી અભય, અને (નક્તમભયં) રાત્રે અભય, અને (દિવા નઃ અભયં) દિવસે પણ અમે સધગાં નિર્ભયતાપૂર્વક રહીએ, અને (સર્વા આશાઃ મમ મિત્રં ભવન્તુ) સધગાં દિવામાં રહેવાવાળાં સધગાં જ અમારા મિત્ર બનીને રહે !

યતં દન્તુ મયાપદે તત્તો નો અર્ભયં કૃધિ ।

મય્યજ્ઞઙ્ગિય તવ તન્નં કૃતિમિર્વિ દ્વિષો વિ મૃથોઽજિદિ ॥

અ. ૮-૬૧-૧૩.

(દન્તુઃ) હે સર્વ દૃષ્ટા પ્રભો પરમાત્મનુ ! (યતઃ) સિંહ વગેરે જે જે પ્રાણીઓની (મયાપદે) અમને ખીટ લાગે છે. (તતઃ) તે તે બધાં તરફથી (નઃ) અમને (અર્ભયં કૃધિ) અભય અપાય, કારણ કે (મય્યજ્ઞ) હે મહાજ્ઞાએશ્વર્યાવાળા દેવ ! (જિગ્ધિ) તું તો બધી વાતે સમર્થ છે. (તત્) એટલે (તથા કૃતિમિઃ) તારી રક્ષાઓ દ્વારા (નઃ દ્વિષઃ) અમારા અંદરના તેમજ બહારના દુશ્મનોને (વિજિદિ) ટાળી દેવાની કૃપા કરજે ! (મૃથઃ) મનુષ્યોને ધોકા દેવાવાળા, કપટી ને પ્રપંચી માનવીઓનો પણ (વિજિદિ) નાશ કરજે !

મનુષ્ય કે. મનુષ્યજાતિ જાતગતના કુસંસ્કારો અને તરેહનાર પાપોથી યુક્ત થઈને સદા બયબીન રહ્યા કરે છે. અને એક-ખીગના પરસ્પર મદાન દુશ્મન બની જાય છે, એ તો પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય તેમ છે. એટલા માટે હજ્યાણુત્રાન્ધ્રુ માનવીઓનો તો એ મર્મ થઈ પડે છે કે એવા કુસંસ્કારો ને એવાં પાપાચારો કમીથી સર્વથા દૂર રહેવું. એમ થશે તો જ તેમણું હજ્યાણુ અને મંગળ થઈ શકશે. વળી, પરમાત્માની રાજ ઉપાસના કરતાં રહેવી, કારણ કે પરમેશ્વર સહુ કરતાં બળવાન હોઈ અંદરના તેમજ બહારના સર્વ પ્રકારના દુશ્મનોથી તે આપણું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે.

દન્તુઃ સુત્રામ્ના સ્વર્ગાં અર્ચોમિઃ સુમૃત્તીકો મંવતુ ત્રિશ્વવેદાઃ ।

ચાર્ધતાં દેવો અર્ભયં કૃણોતુ સુત્રીર્યસ્ય પતંયઃ સ્યામ ॥

(સુગ્રામા) ઉત્તમ રક્ષણ કરનારે (સ્વધાન) આત્મશક્તિવાળો (સુમૃત્લોકઃ) ઉત્તમ સુખનો દાતા, અને (વિશ્વ-વેદાઃ) સર્વજ્ઞ (इन्द्रः) એવો પરમાત્મા (અઘોભિઃ) પોતાની રક્ષાએ કહેતાં રક્ષણશક્તિઓ દ્વારા અમારો રક્ષક (મઘતુ) બને ! (દ્વેષઃ વાધતાં) અમારા શત્રુઓનો નાશ કરે, અમને (અભયં કૃણોતુ) નિર્ભય બનાવે, અને અમે (સુવીર્યસ્ય પતયઃ) ઉત્તમ વીર્ય કહેતાં સામર્થ્યના સ્વામી (સ્યામ) બનીએ !

અર્થાત્ કે, પરમાત્મા કે જે નિજ આત્મશક્તિ દ્વારા સર્વ પ્રાણી ઉત્તમ રીતે રક્ષણ કરવાવાળો, અને સર્વ કંઈ જાણવાવાળો છે, તે પોતાની રક્ષણશક્તિઓ દ્વારા અમારું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરે, અમારા શત્રુમાત્રને દૂર કરી દધને અમને સંપૂર્ણ નિર્ભય બનાવે, અને અમને ઉત્તમ પ્રકારની તાકાત ને તેજસ્વિતા બક્ષે !

यतोयतः समीहंसे ततो नो अभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाम्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥

—યજુ. ૩૬-૨૨.

(યતઃ યતઃ) જે જે સ્થાનમાં (સં ઈહસે) કર્મ કરે છે તે તે સ્થાનમાં (નઃ) અમોને. (અભયં) અભયનું દાન કરે, (નઃ પ્રજામ્યઃ) અમારી પ્રજાને (શં અભયં) કલ્યાણકારી અભયદાન કે. ~ અને (નઃ પશુમ્યઃ) અમારા પશુઓને પણ (અભયં) અભયદાન દેજે !

મનઃજન કે, હે પરમાત્મા ! અમને, અમારી પ્રજાને તેમજ અમારા દોષદાંકને સર્વત્ર નિર્ભય બનાવજે !

मुख्ये तं इन्द्र वाजिनो मा भैम श्वसस्पते ।

त्वामभि प्रणोनुमो जेतारुमपराजितम् ॥

અ. ૧-૧૧-૨.

હે (શયસઃ પતેન્દ્ર) શક્તિના સ્વામી પ્રભો ! (તે સહ્યે) તારી મૈત્રિથી (યાજિનઃ) બળવાન થવાને કારણે અમે કોઈથી પણ (મા મેમ) નથી ડરતા. તું (જૈતારં) વિજયી અને (અપરાજિતં) અપરાજિત હોવાને કારણે અમે (ત્વાં) તને જ (અમિ પ્રણોતુમઃ) પ્રણામ કરીએ છીએ.

અર્થાત્ હે, પ્રભુના બકતોમાં એવું તો વિદ્યક્ષણ બળ આવી , બળ છે કે તેઓ કશાથી ડરતા નથી. જેનો રક્ષક સ્વયં પરમાત્મા હોય તેને ડરાવવાની તાકાત જ કોનામાં હોય ? એ પરમાત્મા સદા અપરાજિત અને નિત્યવિજયી હોવાને કારણે એ જ વંદન કરવા યોગ્ય છે.

અમયં ઘાવાપૃથિવા દુહાસ્તુ નોઽમયં સોમઃ સવિતા નઃ કૃણોતુ ।
અમયં નોસ્તૂર્વંતરિક્ષં સપ્તઋષીણાં ચ દુવિપાઽમયં નો અસ્તુ ॥

—અથર્વં ૬-૪૦-૧.

(ઘાવા પૃથિવી) ઘાવા પૃથિવી તરફનું (દુહ) અહીં (નઃ) અમને બધાને (અમયં અસ્તુ) અભયદાન મળે, (સોમઃ સવિતા) સોમ અને સવિતા દેવતાઓ પણ (નઃ) અમોને સર્વને (અમયં કૃણોતુ) અભય કરે; (ડઠ અન્તરિક્ષં નઃ અમયં અસ્તુ) મહાન અંતરિક્ષ તરફનો ભય અમોને ન રહે; તેમજ (ચ સપ્ત ઋષીણાં દુવિપા નઃ અમયં અસ્તુ) સપ્ત ઋષિઓ રૂપી ઇન્દ્રિયોના દુર્વિધી એટલે કે વિષયોથી પણ અમોને અભય પ્રાપ્ત થાઓ !

વિજય પ્રાર્થના

વ્યં શૂરૈર્ભિસ્સ્થાભેરિન્દ્ર ત્વયાં યુજા વ્યમ્ ।
સાસહ્યાર્મ પૃતન્યતઃ ॥

—૪૦ ૧-૮-૪.

હે (ઇન્દ્ર) ધન્ધ ! (વ્યં) અમે (ત્વયા યુજા) તારી સાથે રહીને તથા (અસ્તુભિઃ) શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાવાળા શૂરવીરોના સાથમાં રહીને (પૃતન્યતઃ) સૈન્ય સહિત હુમલો કરવાવાળા શત્રુઓને (સાસહ્યાર્મ) હરાવીશું.

વીર પુરુષે સ્વયં પરમેશ્વરની બક્તિ કરવી અને પરમાત્માને જ પોતાનો રક્ષક માનવો જોઈએ. શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવામાં ક્ષણ એવા શૂરવીરોનો સાથ મેળવીને શત્રુઓને હરાવવા જોઈએ.

મતલબ છે, વિજય પ્રાપ્ત કરવાનાં ત્રણ સાધનો છે, જેવાં છે:—(૧) પરમેશ્વર પર દૃઢ બરોસો, (૨) પોતાના સૈનિકોની ઉત્તમ પ્રકારની શસ્ત્રસજ્જવટ, તથા (૩) સૈનિકોનું અતુલ પરાક્રમ.

વ્યં જયેમ ત્વયાં યુજા વૃત્તમસ્માકુમંશસુદૃવા મરે મરે ।
અસ્મર્ચામિન્દ્ર વરિવઃ સુગં કૃદ્ધિ મ શત્રૂણા મયવન્નૃપ્ણ્યારુજ ॥

—૪૦ ૧-૧૦૨-૪.

હે (મધચન્) ઐશ્વર્યવાળા પ્રભો ! (ત્વયા યુજા) તારી સાથે મળીને (વૃત્તં) ઘેરી વળેલાં શત્રુ ઉપર (વ્યં જયેમ) અમે વિજય મેળવીએ, (મરે મરે) યુદ્ધમાં (અસ્માકં)

અંશં) અમારા પક્ષનું (ઉદય) રક્ષણ કરજે ! હે (इन्द्र) પ્રભો ! (अस्मभ्यं) અમારે માટે (वरियः सुगं कृधि) ધનપ્રાપ્તિ સુગમ ને સરળ બનાવ, (शत्रूणां) શત્રુઓનું (वृणया) બળ (प्ररुज) નષ્ટભષ્ટ કરી દે !

મતલબ કે, પરમેશ્વરનો સાથ ઓળનારનો મુર્ખદા વિનય થાય છે. અત્યેક સુદમાં તેને વિનય જ વરે છે. ધન વગેરે બોગ્ય પદાર્થો પણ એને સહેલાઈથી હાંસલ થાય છે, અને એના શત્રુઓનું જોર નરમ પડતું બળ છે.

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम क्रतया सपन्तः ।

अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते राया दावने स्याम ॥

—૪૦ ૨-૧૧-૧૨.

હે (इन्द्र) પ્રભો ! અમે (विप्राः) ગાનીબનો (ह्ये अभूम) તારી અંદર મનને પરોવીને રહીએ અને (क्रतया-सपन्तः) સીધી ને સરળ રીતે વર્તીને (धियं वनेम) બુદ્ધિ તથા ક્રિયાની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરીએ. (अवस्यवः) અમારું રક્ષણ કરવાને તૈયાર બનેલા અમે (प्रशस्तिं धीमहि) તારાં વખાણુ-તારાં ગુણને ચિત્તમાં ધારણ કરીને (सद्यः) તત્કાળ (ते रायः दावने) તારાં (कृपाशी) ધનદાનને મેળવવાને યોગ્ય (स्याम) થઈએ.

શાણા મનુષ્યોએ ઇશ્વરમાં જ ચિત્તને પરોવી દઇને સીધે ને સરળ માર્ગે આશી પોતાનાં કાર્યોમાં સફળતા મેળવવી ઘટે. પોતાનું રક્ષણ કરતી વખતે પણ ઇશ્વરના ગુણાનુવાદ ન જૂઝવા અને એમ કરીને એની દયાના અધિકારી બનવું.

યો જ્ઞાતૃ એવ પ્રથમો મનસ્વાન્દેવો દેવાન્ક્રતુના પર્યમૃપત્ ।
 यस્ય શુષ્માદ્રોદસી અમ્યસેતાં નૃમ્ણસ્ય મહા સર્જનાસૃન્દ્રઃ ॥

—ઋ. ૨-૧૨-૧.

(ય પ્રથમઃ દેવઃ) ને પહેલો દેવ (જ્ઞાતૃ એવ) પ્રકટ થતાં બનાર્મર (મનસ્વાન્) મનનશક્તિ દ્વારા શ્રેષ્ઠ બનીને (ક્રતુના) સ્વપુરુષાર્થ વડે (દેવાન્) સુધાદિ સકળ દેવતાઓને (પર્યમૃપત્) સુશોભિત કરતો રહ્યો, (यस્ય શુષ્માદૃ) જેના બળથી (દ્રોદસી) ઘુઘોક તથા પૃથ્વી (અમ્યસતાં) ધૂળે છે, તે (નૃમ્ણસ્ય મહાસઃ) માનસિક શક્તિઓની મહત્તાવાળો દેવ (જનાસઃ) હે લોકો ! (સ્ન્દ્રઃ) ધન્વ અથવા પ્રભુ પોતે જ છે.

અર્થાત્ કે, બીજા બધા દેવોને તેજસ્વી બનાવનાર, સ્વશક્તિથી બધાને ઝારનાર, અને આત્મિક તથા માનસિક શક્તિઓમાં જેનો કોઈ જોડો જ નથી, એવો એ પ્રથમ દેવ જ સર્વ કોઈનો પ્રભુ છે-માલિક છે.

‘યસ્માન્ ક્રતૈ વિજયન્તે જનાસો યં યુદ્ધચમાના અવસે દવન્તે ।
 યો વિશ્વસ્ય પ્રતિમાનં વૃભૂવ યો અચ્યુતચ્યુત્ સર્જનાસૃન્દ્રઃ ॥

—ઋ. ૨-૧૨-૧. —અથર્વ. ૨૦-૩૪-૬.

હે (જનાસઃ) લોકો ! (યસ્માન્ ક્રતૈ) જેને છોડી દેવાથી (જનાસઃ) લોક (ન વિજયન્તે) વિજયને પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા, અને (યુદ્ધચમાનાઃ) લડાઈમાં બિતરેલાઓ (અવસે) સ્વરક્ષણને માટે (યં દવન્તે) જેની પ્રાર્થના કરે છે; અને (યઃ) જે (વિશ્વસ્ય પ્રતિમાનં) વિશ્વનો નિર્માતા

(વમ્ભઃ) છે, અને જે, (અચ્યુતચ્યુત) પોતે અચળ હોવા છતાં ખીજાંઓને સલામમાન કરે છે-દલાવે છે તે, હે (જનાતઃ) બોધો ! (સઃ દન્ધ્રઃ) દન્ધ અર્થાત્ જગત સમસ્તનો એક માત્ર રાગ છે.

અસ્માકંગ્રે મધવંત્સુ ધારયાનામિ સત્રમજરં સુર્વાયમ્ ।
વયં જયેમ શતિનં સદ્દક્ષિણં વૈશ્વાનરં વાજંમગ્ને તત્ત્વોતિભિઃ ॥

—શ્લોક ૧-૮-૧.

હે (વૈશ્વાનર અગ્ને) વૈશ્વાનર અગ્નિદેવ ! અમ (મધ-
વત્સુ) ધનિકોમાં (અનામિ સુષીર્યં અજરં ક્ષત્રં) ઉત્તમ
પરાક્રમવાળું અવિનાશી ક્ષાત્રતેજ (ધારય) ધારણ કર. (તવ
કૃતિભિઃ) તારા સંરક્ષણના જોરે હે (અગ્ને) પ્રભો ! (વયં
શતિનં સદ્દક્ષિણં વાજં જયેમ) અમે સેંકડો ગરુડે હમરો
સૈનિકો સાથે ચઢી આવેલા શત્રુને પથ દરાવીશું.

મતમ્બ કે, માનવસંઘ પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને યુદ્ધ ખેલના-
રાઓને આ પ્રકારનું બળ પ્રાપ્ત થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.
રાષ્ટ્રહિત વિશે સદા જાગૃતિ રેવનારાઓને હાથે જ રાષ્ટ્રની ઉન્નત-
તિનું કાર્ય શક્ય બને છે.

વર્ચસ પ્રાર્થના

આયુષ્યં વર્ચસ્યં રાયસ્પોષમૌદ્ભિદમ્ ।
દુદ્યં હિરણ્યં વર્ચસ્વજ્જૈત્રાયાઽવિશતાદુ મામ્ ॥

—યજુર ૩૪-૫૦.

(ઈદં દિરણ્યં) આ સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય મારે માટે
(આયુષ્યં) દીર્ઘાયુ દેવાવાળું, (ધર્ત્વસ્થં) તેજ વા પરાક્રમ
વધારવાવાળું, (રાયઃ પોષં) રાજ્યત્વને ધોષવાવાળું, (ઔદ્વિદં)
ઉન્નતિ કરવાવાળું, અને (વર્ચસ્વત્) શાંતિ આપવાવાળું થઈને
(માં) મને (જૈત્રાય) વિજયને માટે (આવિશતાત્)
અચિત પ્રાપ્ત થાઓ !

અર્થાત્ કે—એવા ધનનો ઉપયોગ એવાં કર્મોં કરવામાં થવો
લેખએ કે જેના યોગે લાંબો આવરદા, તેજસ્વિતા, ઔશ્વર્ય, ઉન્નતિ,
અબ્યુદય, બળ અને વિજયની પ્રાપ્તિ થતી રહે. ધનની પ્રાપ્તિ
પછી જે આ શુભોર્થો આપી આવી જાય, આ શુભો ઓર ખાત-
વાને મદદે પડી જાય, તે એ ધનને યોગ્ય ધન જ ન સમજવું.
આ શુભોર્થો વધારો કરવાવાળું ધન જ યોગ્ય ધન છે.

અશ્વાધન્તં રથિનં વીરવન્તં સહસ્રિણં શતિનં વાજમિન્દ્ર ।
મદ્રવાતં વિપ્રવીરં સ્વર્પામસ્મભ્યં ચિત્રં વૃષણં રયિન્દાઃ ॥

—મ્ ૧૦-૪૭-૫.

હે (ઈન્દ્ર) પ્રભો ! (અશ્વાધન્તં રથિનં વીરવન્તં)
શોડા, રથો અને વીરોના સાથવાળું, (સહસ્રિણં શતિનં) હજારો
જાતનાં (વાજં) બળ અને અન્નસામગ્રીવાળું, (મદ્રવાતં)
કલ્યાણકારક સમાજનો સાથ શોધનાર, (વિપ્રવારં) વિશેષ
જ્ઞાની તથા વીરોનો સહવાસ વધારનાર, (સ્વાઃ સાં) સર્વને
સ્વીકારવા યોગ્ય, (ચિત્રં રયિં) વિલક્ષણ સામર્થ્યવાળું ધન
(અસ્મભ્યં દાઃ) અમોને આપ !

મતલબ કે, આવા પ્રકારનું ધન પ્રાપ્ત કરવું લેખએ.

સનદ્વાજં વિપ્રવીરં તરુણં ધનસ્પૃતં શૂશુવાસં સુદક્ષમ્ ।

દસ્યુહનં પુર્ભિદમિન્દ્ર સત્યમસ્મભ્યં ચિત્રં વૃષણં રયિન્દાઃ ॥

—૪૦ ૧૦-૪૭-૨.

હે (ઇન્દ્ર) પ્રભો ! (સનદ્વાજં) જેનાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય, (વિપ્રવીરં) જેને શાની અને વીર સમાજનો સાથ હોય, (તરુણં) જે તારણ કરાવનાર હોય, (ધનસ્પૃતં) જે ધનની પૂર્તિ, અને (શૂશુવાસં) વૃદ્ધિ કરવાવાળું હોય, (સુદક્ષં) જે દક્ષતાથી મુક્ત હોય, (દસ્યુહનં) જે શત્રુનો મંદાર કરનાર હોય અને (પુર્ભિદં) જે શત્રુઓના કિલ્લા અને દુર્ગોને બેઠી નાખવાવાળું હોય, એવું (સત્યં) માયું (ચિત્રં વૃષણં) વિશ્વક્ષણ બળવાળું (રયિ) ધન (અસ્મભ્યં દાઃ) અમેને આપ !

સુવ્રહ્માણં દેવવંતં વૃહન્તમુરુ ગંધીરં પૃથુવૃગ્નમિદ્ર ।

શ્રુતઋષિમુગ્રમભિમાતિપાહંમસ્મભ્યં ચિત્રં વૃષણં રયિન્દાઃ ॥

—૪૦ ૧૦-૪૭-૩.

હે (ઇન્દ્ર) પ્રભો ! (સુવ્રહ્માણં) ઉત્તમ જ્ઞાનવાળું, (દેવવંતં) દિવ્ય ગુણોવાળું, (વૃહન્તં) મહા મોટી શક્તિવાળું, (હરુ ગંધીરં) ભારે ગંધીર, (પૃથુવૃગ્નં) વિશળ આધારવાળું, (શ્રુત ઋષિ) ઋષિઓના જ્ઞાનને વિસ્તારવાવાળું, (ઉગ્રં) ઉગ્ર પરાક્રમવાળું, (અભિમાતિ-સાહં) શત્રુનો પરાજય કરવાવાળું (ચિત્રં) વિશ્વક્ષણ (વૃષણં રયિ) બળવાળું ધન (અસ્મભ્યં દાઃ) અમેને આપ !

અર્થાત્ હે, એવા ગુણો જેની સાથે રહેલા હોય તેવું જ ધન કમાવું જોઈએ. એટલે કે ધનપ્રાપ્તિની સાથે સાથે એ

ગુણોની વૃદ્ધિ કરતા રહેવી જોઈએ. ઘોડા, રથ વીર યોદ્ધાઓ, બળવાન, વિદ્વાન, જ્ઞાની ઈત્યાદિ વર્ગના એને સાચ મળતો રહેવો જોઈએ, યાને ધન દ્વારા એ અર્ધાં પોષાવાં જોઈએ. એવું ધન કશા કામનું નહિ કે જેના દ્વારા વીર અને જ્ઞાનીજનોનું જ્ઞાનપાલન ન થતું હોય. વળી, ધનમાં સ્વસંરક્ષણનો તારક ગુણ હોવો જોઈએ, અને નહિ કે આત્મનાશનો મારક ગુણ. ધનપ્રાપ્તિની દારે દારે ચતુરાઈ ને ચાત્રાકી વધવી જોઈએ, અને શત્રુનો સંહાર કરવાની તાકાતમાં વધારો થવો જોઈએ. એવું થાય તો જ ધનની સામર્થ્યતા. ધનવાન ઘોડા સામાન્ય રીતે નબળાં પોચાંને બીકણુ ખાયલા હોય છે, તેવું ન રહેવું જોઈએ. પરંતુ ધનવાને પોતે એવા શરીર ને બળવાન બનવું જોઈએ, કે તે જાતે પોતાના ધનની રક્ષા કરી શકે, તથા તેના સદુપયોગ દ્વારા પારકાનું બચું કરી શકે.

સંસૃષ્ટં ધનમુપયૈ સપાકૃતમસ્મભ્યં દત્તાં વરુણશ્ચ મન્યુઃ ।

મિયં દધાન્ના હૃદયેષુ શત્રવઃ પરાજિતાસો અપ નિલંબન્તામ્ ॥

—શ્લોક ૧૦-૮૪-૭.

(મન્યુઃ વરુણઃ) તેજસ્વી શ્રેષ્ઠેવ (ઉપયૈ) વ્યક્તિ-વિષયક તથા સમાજવિષયક બેઉ પ્રકારનાં (ધનં) ધન (અસ્મભ્યં) અમારા અર્ધાને મારે (સંસૃષ્ટં) હિતપ્રબ કરીને તથા (સં આકૃતં) એકું કરીને (દત્તાં) અમોને આપો ! અમારા અર્ધાનાં (શત્રવઃ) દુસ્ત્રનો (હૃદયેષુ) પોતાનાં અંતઃકરણોમાં (મિયં દધાન્નાઃ) બપને ધારણ કરતા થકા (પરાજિતાસઃ) પરાજિત થકને (અપ નિલંબન્તામ્) પલાયન કરી ગયો !

તાત્પર્ય કે, વ્યક્તિનું પોતાનું ધન એક પ્રકારનું હોય છે, અને જાતિ વા સમાજનું અથવા તો રાષ્ટ્રનું ધન બીજા પ્રકારનું

હોય છે. એ વૈયક્તિક અને સામુદાયિક જન્મે પ્રકારનાં ધન કમાવાની પરમ આવશ્યકતા છે. એ જન્મે પ્રકારનાં ધનોને મેળવવાનો પુરુષાર્થ હરેક ઇસમે કરવો જોઈએ. એ એક ધનો કમાવાના પુરુષાર્થમાં એવું વિવેકશીલ શૌર્ય દેખાડવું જોઈએ, કે નેત્રીકરી અથવા દુશ્મનો બચાવીત જનીને દૂર દૂર ભાગી જાય. આનાથી પૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.

वर्च आ धैहि मे तन्वां ३ सह आज्ञां वयो बलम् ।

इन्द्रियाय त्वा कर्मणे वीर्याय प्रति गृह्णामि शतशरदाय ॥

—અર્થવં ૦ ૧૬-૩૭-૨.

(મે તન્વાં) મારા શરીરમાં (વર્ચઃ) તેજ, (સહઃ) શક્તિ, (ઓજઃ) પરાક્રમ, (વયઃ) પૌરુષ, (બલં) બળ, (આધેહિ) ધારણ કર ! (ઇન્દ્રિયાય કર્મણે વીર્યાય) ઇન્દ્રિય, કર્મ અને વીર્ય કહેતાં શૌર્ય, તથા (શત શારદાય) સો વર્ષના આવરદા માટે (ત્વા પ્રતિગૃહ્ણામિ) તારો સ્વીકાર કરું છું.

હરેક મનુષ્યે પોતાના શરીરમાં તેજ, શક્તિ, સ્ફુર્તિ, પરાક્રમ, પૌરુષ, બળ વગેરે ધારણ કરીને તેમને ખીલવવાં જોઈએ. ઇન્દ્રિય-શક્તિ, પુરુષાર્થ, વીર્ય તથા દીર્ઘાયુની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમની વૃદ્ધિથી જ માનવીની યોગ્યતામાં વધારો થાય છે, અને એમની ક્ષીણતાથી એની યોગ્યતામાં ઊણપ આવે છે. એટલા માટે જને તેટલા પ્રમાણમાં પ્રયત્ન કરીને મનુષ્યે પોતાની ઉપરોક્ત શક્તિઓને વિકસાવવી જોઈએ. વર્ચઃ શબ્દનો અર્થ તેજસ્વિતા થાય છે; સહઃ શબ્દમાં શત્રુઓનો પરાભવ કરવાની શક્તિનો ભાવ રહેલો છે; વયઃ નો અર્થ પૌરુષ કિંવા પ્રયત્ન થાય

છે; ચલ્લં શબ્દ શારીરિક, માનસિક તથા આત્મિક બધા જ પ્રકારનાં બળોને સૂચવે છે.

મનુષ્યની યોગ્યતાનો આધાર (૧) ઈન્દ્રિયશક્તિ, (૨) ઉત્સાહ-મય વીર્યશક્તિ, (૩) કર્મશક્તિ, તથા (૪) લાંબા આવરદા પર રહેલો છે. એમાંની કોઈ પણ શક્તિ ઘટવા પામે તો યોગ્યતામાં ઘટાડો થાય છે, અને વધારો થાય તો તેટલા પ્રમાણમાં યોગ્યતા વધવા પામે છે. તેથી મનુષ્યમાત્રે આ શક્તિઓને ખીલવવાને તથા વધારવાને બની શકે તો બધો જ પ્રયત્ન કરી છૂટવો જોઈએ.

શિવસંકલ્પ મન

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवेति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

—મનુ. ૩૪-૧.

(यत्) ને (जाग्रतः) જાગૃત અવસ્થામાં (दूरं उदैति) દૂર સુદૂર ભાગે છે, અને (सुप्तस्य) સુષુપ્ત દશામાં પણ (तथैव) તેમજ (पति) કરી જાય છે, (तत्) તે દૂર દૂર લગી પહોંચવાવાળા (ज्योतिषां ज्योतिः) પ્રકાશના પણ પ્રકાશ રૂપ (= प्रधान चन्द्रिय) એવું ને (एकं) એક માત્ર (दैवं मे मनः) દિવ્ય શક્તિવાળું મારું મન છે તે (शिव-संकल्प) શુભ સંકલ્પમય (अस्तु) યાઓ ।

અર્થાત્ કે. મન જાગૃત અને નિદ્રાવસ્થામાં દૂર દૂર ભાગવું ને બટકવું કરે છે. જરા વાર પણ તે સખણું રહેવું નથી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે ચંચળું ચંચળ જણાય છે. તેમ છતાં તેની અંદર

ગત્પ્રજ્ઞાનંપુત ચેતો ધૃતિશ્ચ યજ્ઞ્યોતિરંતરમૃતં પ્રજાસું ।

યસ્માન્ન ક્રુતે કિંચન કર્મ ક્રિયતે તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પ-

મસ્તુ ॥

—યજુ૦ ૩૪-૩.

(યત્) ને મારું મન (પ્રજ્ઞાનં) જ્ઞાન (ઉત્) તથા (ચેતઃ) ચિંતાશક્તિ (ચ) અને (ધૃતિઃ) ધૈર્યવાળું છે, તથા ને (પ્રજાસુ અંતઃ) પ્રજ્ઞાઓમાં (અમૃતં) અમૃતરૂપ અને (જ્યોતિઃ) તેજોરૂપ છે, (યજ્ઞમાત્ ક્રુતૈ) જેના વિના (કિંચન કર્મ) કોઈ પણ કર્મ (નં ક્રિયતે) કરી શકાઈ નથી, (તત્ મે મનઃ શિવસંકલ્પં અસ્તુ) તે મારું મન શુભ વિચાર કરવાવાળું થાઓ !

મનની અંદર જ્ઞાનશક્તિ, ચિંતાનશક્તિ, અને ધૈર્યશક્તિનો વાસો હોય તે પ્રજ્ઞાઓની અંદર અમૃતમય અને તેજોમય બની રહે છે. તે એટલું બહુ શક્તિશાળી છે કે તેના સિવાય માથુસથી કશું કામ થઈ શકતું નથી. બધાં કાર્યો મનની મદદથી જ થઈ શકે છે. એટલા માટે મનને શુભ સંકલ્પમય બનાવવું જોઈએ.

યેનેદં ભૂતં ભુવનં ભવિષ્યત્પરિગૃહીતમૃતેનુ સર્વમ્ ।

યેન યજ્ઞસ્તાયતે મસદ્ગૌતા તન્મે મન શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥

—યજુ૦ ૩૪-૪.

(યેન અમૃતેન) ને અમર મને (દ્વં ભૂતં ભવિષ્યત્ ભુવનં) આ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન (સર્વં) બધું (પરિગૃહીતં) રબીઠાયું છે, બાંધી લીધું છે, અને (યેન) જેના દ્વારા (સત્તદ્ગૌતા યજ્ઞઃ) સાત ઋત્વિજો દ્વારા સિદ્ધ થનાર યજ્ઞ

(તાયતે) ચાલી રહ્યો છે, (તત્ મે મનઃ શિવસંકલ્પં અસ્તુ) એવું ને મારું મન તે શુભ સંકલ્પવાળું થાઓ !

મતલબ કે, જૂત બધિય અને વર્તમાન કાળમાં ને ને કંઈ બને છે તે તે બધું મન દ્વારા જ ગ્રહણ કરાય છે. અર્થાત્ કે મનથી તે ઘેરાઈ જાય છે. એટલે મનની શક્તિ બધાનાં કરતાં ચઢિયાતી હોય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અર્ધકાર તથા બુદ્ધિ દ્વારા આ જીવનચક્ર ને ચાલી રહ્યો છે, તે મનના આધિપત્ય નીચે જ ચાલી રહ્યો છે. આથી સઘળા કર્મેન્દ્રિયો ઉપર નિરંકુશ સત્તા ભોગવનારું ને મન છે. તેને સદા શુભ સંકલ્પમય બનાવો, અશુભ સંકલ્પો એ કદાપિ ન કરે, એમ કરો !

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठितारथनाभाविंवाराः ।
यस्मिंश्चित्तं ॐ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

—યજુઃ ૩૪-૫.

(યસ્મિન્) ને મનમાં (નૃચઃ) ઋચાઓ એટલે કે વેદના પદ્યભાગો, અને (યસ્મિન્ સામયજૂંષિ) નેમાં સામ-વેદનો ગીતિભાગ તથા યજુર્વેદનો ગદ્યભાગ અર્થાત્ કે સઘળા વેદો (રથનાભૌ આરાઃ રથ) રથના પૈડામાં જેમ આરા સ્થિર રહે છે તેમ સુસ્થિર થઈ રહ્યા છે, અને (પ્રજાનાં સર્વ ચિત્તં) સઘળા પ્રજાઓનાં ચિત્ત (યસ્મિન્) નેની અંદર (ઓતં) ઓતપ્રોત થયેલાં છે, (તત્ મે મનઃ શિવસંકલ્પં અસ્તુ) તે મારું મન શિવસંકલ્પમય થાઓ !

અર્થાત્ કે, મનની અંદર વેદ શાઓ વગેરે તમામ જાતનું જ્ઞાન ઓતપ્રોત બરી થકાય છે. એટલે કે જ્ઞાનીના મનમાં એ બધું જ્ઞાન સમાયતું હોય છે. મનની શક્તિ એટલી બધી છે કે

તેમાં 'મતમ્ભૂતનું' જ્ઞાન શુભે સમાપ્ત રહે. એના વડે જ પ્રાપ્ત થોડો મનન કરે છે. આપું શક્તિશાળી મન દરદમેશ શુભ વિચાર કરવું થાઓ !

સુપારધિરશ્વામિયં ચન્મનુષ્યાન્નેનીયતેઽર્ધાશુભિર્વાજિનં ઇવ ।
હૃત્પ્રતિષ્ઠં યદંજિરં જવિષ્ઠં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥

—પાશુ. ૩૪-૧.

(ઇવ) જેવી રીતે (સુ સારથિઃ) ઉત્તમ સાગધિ (અશ્વાન્) થોડાઓને રવેચ્છાનુસાર ચંપાવે છે, (ઇવ) તેવી જ રીતે (યત્) જે મન (મનુષ્યાન્) મનુષ્યોની ઇન્દ્રિય રૂપી (વાજિનઃ) થોડાઓને (અર્ધાશુભિઃ) લગભગ દ્વારા કાશુર્મા રાખીને મરજી મુજબ ચંપાવે છે, અને (યત્) જે (હૃત્પ્રતિષ્ઠં) હૃદયમાં રહેવાવાળું છતાં (અંજિરં) અજર અને (જવિષ્ઠં) વેગવાન છે, (તત્ મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ) તે મારું મન ઉત્તમ શુભ સંકલ્પ કરવાવાળું બનો !

મતલબ કે, રથનો સારથિ જેમ થોડાઓનું સંચાલન કરે છે, તેમ આ મન છે તે ઇન્દ્રિયોનું સંચાલન કરે છે. એટલા માટે એના સંકલ્પ શુભ હોવા જોઈએ. એમ નહિ હોય તો તે ઇન્દ્રિય રૂપી અશ્વોને ક્યાંના ક્યાં ઊંડા ખાડામાં પટકી પાડશે. આ મન હૃદયની બીતર વસણું છતાં તેનો વેગ અત્યંત છે, એની ગતિ અનંત ને વેગીલી છે. આવા પ્રકારની શક્તિઓ ધરાવણું મન સદા સર્વદા સારા સંકલ્પ સેવનારું થવું જોઈએ.

આ ઉપદેશ અનુસાર, માનવીઓ પોતાના મનને શુભ સંકલ્પવાળું બનાવે ને તે દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ સાધી શે, એ જ મુચ્છવાળોગ.

ઇદ્રિયોની શક્તિ

इदं या परमेष्ठिनी वाग्देवी ब्रह्मसंशिता ।

यैव संसृजे घोरं तयैव शान्तिरस्तु नः ॥

—અચર્વ૦ ૧૯-૯-૩.

(યા इदं) ને આ (ब्रह्म-संशिता) જ્ઞાનથી તીક્ષ્ણ બનેલી, અને (परमेष्ठिनी वाग्देवी) પરમાત્મા સાથે સંબંધ રાખવાવાળી વાગ્દેવી છે, અને (यया) જેના દ્વારા (घोरं-संसृजे) બધંકર પ્રસંગો જિભા થાય છે, (तया यव) તેના તરફથી (नः शान्तिः अस्तु) અમોને શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ !

વાણી આત્માની ગ્રેષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાણીના હુકમપોગથી જેમ અનંત કંધકા ઉપસ્થિત થાય છે, તેમ તેના સદુપયોગથી અનેક ઉપકારો પણ થઈ શકે છે. એટલે વાણીના સદુપયોગ દ્વારા અમને ઉત્તમ પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ-એવી પ્રાર્થના આ મંત્રમાં રહેલી હોય તે સૂચવે છે કે મનુષ્યમાત્રે વાણીનો સદુપયોગ કરીને તે દ્વારા જગતની અંદર શાંતિરૂપાપનાના કાર્યમાં પોતાનાથી બની શકે તેટલો ફાળો અવશ્ય આપવો.

इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वां ब्रह्मसंशितम् ।

यैव संસृजे घोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ॥

—અચર્વ૦ ૧૯-૯-૪.

(इदं यत्) ને આ (ब्रह्मसंशितम्) જ્ઞાનથી તીક્ષ્ણ બનેલું (परमेष्ठिनं) પરમાત્મા સાથે સંબંધ રાખવાવાળું (मनः) મન છે, અને (येन यव) જેના દ્વારા (घोरं...) બધંકર બનાવો બને છે, તેના તરફથી અમને શાંતિ મળે !

આપણી અંદર જે મન છે, તે આત્માની શક્તિ દ્વારા કાર્ય કરી રહ્યું છે. એ મનના દુરુપયોગથી બચાવે માઠાં પરિણામો આવે છે. પરંતુ એ મનને જો કાણુમાં લપ્ત સકાય, તો પારાવાર ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એટલા માટે જૂરા વિચાર મનમાં કદાપિ ન આવવા દેવા જોઈએ. હરહમેશ સારા ને શુદ્ધ વિચાર કરતા રહીને શ્રેષ્ઠતા મેળવવાની કોશિશ હરકોઈએ કરવી ધટે.

इमानि यानि पंचेंद्रियाणि मनः पष्ठानि मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।

યૈરેવ સંસૃજે ઘોરં તૈરેવ શાંતિરસ્તુ નઃ ॥

—અર્થવર્ગ ૧૯-૮-૫.

(इमानि) આ (पंच-इन्द्रियाणि) પાંચ ઇન્દ્રિયો (मनः पष्ठानि) જેમાં મન છતું છે, (ब्रह्म-संशितानि) જ્ઞાનથી સુતીક્ષ્ણ બનીને (मे हृदि) મારા હૃદયમાં રહેલાં છે, અને (यैः एव) જેમના દ્વારા (घोरं...) બચાવે માઠાં પરિણામો પણ નીપજવાનો સંભવ છે, તેમના તરફની પણ અમને શાંતિ હોવો !

મતક્ષય કે, મન તથા ઇન્દ્રિયો જે નિરૂપવા પામે, તો માનવીને તે કેટલી બધી મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે એ વાત કોઈને અગણી નથી. પરંતુ જે તેને વશ કરી લેવામાં આવે તો તેના જ દ્વારા પુણ્ય ઉન્નતિ સાધી શકાય. માટે મનને વશ રાખીને તથા ઉત્તમ કાર્યોમાં તેને પરાવીને શાંતિ સ્થાપન કરવી જોઈએ.

ઇન્દ્રિયોની અંચળતા

વિ મે કર્ણાં પતયતો વિચક્ષુર્વીરૂંદં જ્યોતિહૃદય આહિતં યત્ ।

વિ મે મનઃચરતિ દુર આંધીઃ કિં સ્વિદ્રક્ષ્યામિ કિમ્ ન
મનિષ્યે ॥

અંક ૬-૮-૬

(મે કર્ણાં વિપતયતઃ) મારા જન્મે કાન આમતેમ દૂર દૂર પડી રહ્યા છે. (ચક્ષુઃ વિ) મારી આંખો પણ આમતેમ દોડતી રહી છે. (હૃદય યદ્દ્વિદમ્ જ્યોતિઃ) હૃદયમાં સ્થાપન થયેલી જ્ઞાનરૂપી જે આ જ્યોતિ છે, તે પણ (વિપતયતિ) દૂર ભાગ્યા કરે છે. (દુરે આંધીઃ મે મનઃ વિચરતિ) બહુ આંધેના સંધ્યોમાં ધ્યાન પરોવીને મારું મન પણ દૂર દૂર ભટક્યા કરે છે. આવી અવસ્થામાં હે પ્રભો ! આપને (કિમ્ સ્વિત્ વક્ષ્યામિ) હું શું કહું અને (કિમ્+કનુ મનિષ્યે) શું વિચારું ?

મતક્ષમ કે, દરેક જાણુનો રોગનો અનુભવ છે કે કાન, આંખો મન વગેરે ઇન્દ્રિયો કાંઈ પણ કાર્યમાં સ્થિર નથી રહી શકતી. રહેજ પણ તક મળતાં તે આમતેમ ભાગવા માંડે છે. એવી અવ્યવસ્થિત દશામાં મનુષ્યથી મૂક્ષમ કાર્ય કદાપિ કરી શકાતું નથી. તેથી પરમપ્રભુને પ્રાર્થના કરવાની કે “ હે પ્રભો ! મારાં કાન, આંખ, હૃદયસ્થ જ્ઞાન અને મન એ બધાં જ આમતેમ ચોમેર ભાગતાં ફરે છે, એવી સ્થિતિમાં આપના ગુણ હું કેવી રીતે ગાઈ શકું ? આપનું મનન પણ હું કેવી રીતે કરી શકું ? મારે હે ભગવન્ આશીર્વાદ આપો-કૃપા કરો કે મારી બધી ઇન્દ્રિયો સમાહિત બને અને તેમના દ્વારા હું આપની પરમ વિભૂતિઓનાં દર્શન કરી શકું.

મારાં કર્મ છંદરને અર્પણ થાઓ

મા નોં નિંદે ચ વર્તવ્યૈર્વો રન્ધીરરાજ્ઞે ।
ત્વે અપિ ક્રતુર્મર્મ ॥

—મ્. ૭ ૭-૩૧-૫.

હે સર્વદષ્ટા પરમાત્મા ! તું તો (અર્ચ્યઃ) બધાનો શાસક
ને માલીક છો તેથી (જઃ) મારા જેવા ઉપાસકોને તું (નિંદે)
નિંદા કરનાર તથા (ઘક્ષવે ચ) યદા તદા બકનાર (અરાજ્ઞે)
ધનદાન, વિદ્યાદાન, અન્નદાન છત્યાદિ દાનોથી રહિત, ઉપકારશૂન્ય,
કૃતદાન અને અપકારી જનોને પાકવે ન પાડીશ. (અધિ) વળી, હે
પ્રભો ! (મમ ક્રતુઃ) યદ્યાદિ મારાં સધળાં જ શુભ કામો (ત્વે)
દેવળ તારે નિમિત્તે જ થયાં કરે (એમ કરજે !)

અર્થાત્ કે-હે સ્વામી ઈન્દ્ર ! બહુબોલા, નિંદા કરનારા અને
દાન દેવામાં નહિ સમજનાર કૃપણ આદમીની તાબેદારી મારે
ઉઠાવવા વારો ન આવે તે જોજે ! હે ભગવાન ! મારાં સધળાં
શુભ કામો તારા નિમિત્તે અને તારી આગાના પાકન અર્થે જ
થતાં રહે એવી કૃપા કરજે !

વેદપરિચય

ભાગ ૧ લા માંથી

મનને ઠેકાણે લાવવું

મન આવર્તનમ્ ।

(શ્લોક ૧૦ । ૫૮ । ૧-૧૨)

અર્થઃ—વન્ધુઃશ્રુતવન્ધુર્વિપ્રવન્ધુર્ગૌપાયતાઃ ।

દેવતા—મનઃ

છન્દઃ—અનુષ્ટુપ્ ।

યત્તે યમં વૈવસ્વતં મનો જગામ દૂરકમ્ ।

તત્ત આ વર્તયમાસીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ ૧ ॥

પદો—યત્ । તે । યમ । વૈવસ્વતં । મનઃ । જગામ ।

દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયમાસિ । ઇહ । ક્ષયાય । જીવસે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—યત્ તે મનઃ દૂરકં વૈવસ્વતં યમં જગામ,
તત્ તે ક્ષયાય જીવસે ઇહ આ વર્તયમાસિ ॥

અર્થઃ—(યત્) જે (તે) તારાં (મનઃ) મન (દૂરકં)
બહુ આધે (વૈવસ્વતં યમં) વિવસ્વાનના પુત્ર યમ એટલે કે
મૃત્યુની પાસે (જગામ) બટકણું હતું, (તત્) તે મનને (તે)
તારી પાસે તારાં (ક્ષયાય) નિવાસને માટે અને તારાં (જીવસે)
જીવનને માટે (ઇહ) અહીંઆં (આવર્તયમાસિ) પાછું
આણીએ છીએ.

ભાવાર્થઃ—અનુષ્ટુપ્ મન કે જે માટે બાગે મૃત્યુને આધીન

જે, યાને મૃત્યુનો જ વિચાર કરવાવાળું અને મૃત્યુની જ ઝંખના કરવાવાળું બની રહે છે, તે મનને અમે મૃત્યુના વિચારથી પરાજિત કરીને બીજા શુભ વિચારમાં સ્થિર કરીએ છીએ, તે એટલા માટે કે તું અહીં સુખમાં આનંદપૂર્વક જીવે અને તારો પોતીકો કાર્ય-વ્યવહાર ઉત્તમ રીતે ચલાવે.

વિવસ્વાન એ સૂર્યનું નામ છે. એનાથી યમ, કાળ અથવા મૃત્યુની ઉત્પત્તિ છે. સૂર્યથી જીવન અથવા આવરણ મળાય છે. અર્થાત્ કે અમુકનું અમુક વર્ષનું આયુષ્ય એવું માપ સૂર્યની ગતિ પરથી જ નક્કી થાય છે; કારણ કે દિન, પક્ષ, માસ, વર્ષનો નિર્ણય સૂર્યની ગતિ પર જ આધાર રાખે છે. 'કાલ' એટલે જ મૃત્યુ.

(તે) Thy (મનઃ) mind, that (જગમ) went (દૂરકં) far away (યમં) to Yama (વૈવસ્વતં) Vivaswan's son, (આવર્તયામસિ) we cause to return (તે) to thee again, that thou mayest (જીવસે) live and (ક્ષયાય) sojourn (ઇહ) here

મંત્રમાંનાં પદોના અર્થ

૧. યમ = નિયમન કરવાવાળો, પ્રબંધ કરવાવાળો, સ્વાધીન રાખનારો.
૨. વૈવસ્વતં = વિવસ્વાનની સાથે સંબંધ રાખનાર, વિવસ્વાન = સૂર્ય.
૩. મનઃ = મનન કરવાનું સાધન, અંતઃકરણ.
૪. આવર્ત = (આવૃત્) = પાછું લાવવું.
૫. ક્ષય = નિવાસ, સ્થિતિ, રહેણું, ધર.
૬. જીવસે = જીવનને માટે.

યત્તે દિવં યત્પૃથિવીં મનો જગામ દુરુકમ્ ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાંય જીવસે ॥ ૨ ॥

પદો—યત્ । તે । દિવં । યત્ । પૃથિવીં । મનઃ ।
જગામ । દુરુકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાંય
જીવસે ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—(યત્ તે મનઃ) ને તારું મન (દુરુકં દિવં)
દૂરના ધ્રુવોક સુધી (યત્ પૃથિવીં જગામ) ને પૃથ્વી પર
બટકે છે, (તત્ તે) તે મનને તારી પાસે, (ઇહ ક્ષયાંય
જીવસે) અહીં તરો નિવાસ થાય અને તું જીવતો રહે એટલા
ખાતર (આ વર્તયામસિ) અમે પાછું આશ્રી આપીએ છીએ.

ભાવાર્થઃ—ને મન સ્વર્ગમાં તથા પૃથ્વી પર બટકતું રહે
છે, તે મનને અહીં અમે મનુષ્યના અંતઃકરણ વિશે પાછું લાવીને
સ્થિર, શાંત તથા સુવિચારી બનાવીએ છીએ, તે એટલા માટે કે
મનુષ્ય દીર્ઘાયુ જીવતો રહી અહીંનાં કર્તવ્યકર્મો ઉત્તમ પ્રકારે
કરીને કૃતાર્થ બનવા પામે.

Thy mind, that went far away, that passed
away (પૃથિવીં) to earth and (દિવં) heaven,
we cause to return to thee again that thou
mayest live & sojourn here.

મંત્રમાંનાં પદોના અર્થ

૧. દિવં = (લૌઃ દિવ્) સ્વર્ગ, આકાશ.
૨. પૃથિવીં = ભૂમિ.
૩. હમ = નિવાસ, સુખી વસવાટ.
૪. જીવસે = જીવન, દીર્ઘ જીવન, લગ્નિ આવરણ.

યત્તે ભૂમિં ચતુર્ભૃદિ મનો જગામ દૂરકમ્ ।
તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાંય જીવસે ॥ ૩ ॥

પદ્ય—યત્ । તે । ભૂમિં । ચતુઃભૃદિ । મનઃ । જગામ ।
દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાંય જીવસે ॥૩॥

અર્થ:—(યત્ તે મનઃ) જે તારું મન (દૂરકં) બહુ
આધે (ચતુઃભૃદિ ભૂમિ) ચારે દિશાઓવાળા ભૂમિને વિષે (જગામ)
બટકે છે, તે મનને તારી પાસે દીર્ઘ જીવન તથા સુસ્થિતિને માટે
પાછું લાવી દેખાડે બીએ.

ભાવાર્થ:—માનવીનું મન કે જે મૃત્યુલોકનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં
વગર ફેરવવાનું બટક્યા કરે છે, તેને એક સ્થાન પર સ્થિર કરવા
સારૂ પાછું આણી આપવામાં આવે છે, તે એટલા સારૂ કે મનુષ્યને
એનાથી દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ થાય અને અહીં એ ઉત્તમ રીતે રહી શકે.

ચતુઃભૃદિ = (ચતુઃ) ચાર; ભૃદિ = દિશા, ખૂણા, બિંદુ, શેઠ્ઠું,
શેઠ્ઠું ધાન્ય.

Thy mind, that went far away, (ચતુર્ભૃદિ
ભૂમિ) to the four corners of the earth, we
cause to return to thee again that thou may-
est live and sojourn here.

યત્તે ચત્તસ્રઃ પ્રદિશો મનો જગામ દૂરકમ્ ।
તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાંય જીવસે ॥ ૪ ॥

પદ્ય—યત્ । તે । ચત્તસ્રઃ । પ્રદિશઃ । મનઃ । જગામ ।
દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાંય । જીવસે ॥૪॥

અર્થ:—તારું મન કે જે દૂર દૂર (ચતુરઃ પ્રદિશઃ) ચારે દિશા ઉપરિશાઓમાં (જગમ) બટાતું રહે છે, તેને તારી પાસે (આવર્તયામસિ) પાછું આપી આપીએ છીએ, તે એટલા માટે કે અહીંમાં તારો નિવાસ (ક્ષયાય) ઉત્તમ પ્રકારનો બની રહે, અને (જીવસે) તને લીધેથી પ્રાપ્ત થાય.

Thy mind, that went far away to the (ચતુરઃ પ્રદિશઃ) four quarters of the world, we cause to return to thee again that thou mayest live and sojourn here.

ગત્તુ સમુદ્રર્મણં મનો જગમ દુરકમ્ ।

તત્તુ આ વર્તયામસિ ક્ષયાય જીવસે ॥ ૫ ॥

પદો—યત્ । તે । સમુદ્રં । અર્ણવં । મનઃ । જગમ્ । દુરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ક્ષયાય । જીવસે ॥ ૫ ॥

અર્થ:—તારું મન કે જે દૂર દૂર સુધી (સમુદ્રં અર્ણવં) સાગર મહાસાગર સુધી (જગમ) બટાતું રહે છે, તેને તારી પાસે તારા (ક્ષયાય) નિવાસને માટે તથા (જીવસે) તારા લીધે જીવન માટે (આવર્તયામસિ) પાછું ફેરવેલા બની આપું છું.

Thy mind, that went far away, away unto the (સમુદ્રં અર્ણવં) billowy sea, we cause to return to thee again, that thou mayest live and sojourn here.

મંત્રનાં પદોના અર્થ

૧. સમુદ્રઃ = સાગર.

૨. અર્ણવઃ = મહાસાગર.

યત્તે મરીચીઃ પ્રવતો મનો જગામ દૂરકમ્ ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ ૬ ॥

પદો—યત્ । તે । મરીચીઃ । પ્રવતઃ । મનઃ । જગામ । દૂરકમ્ । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાય । જીવસે ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—તાજ મન, કે જે બહુ દૂર મુઘી (પ્રવતઃ મરીચીઃ) વિશેષ ગતિવાળાં કિરણોની પાછળ પાછળ ભટકવું કરે છે, તેને અમે તારી પાસે પાછું લાવી આપીએ છીએ, તે એટલા માટે કે એનાથી તને લાંબો આવરણ પ્રાપ્ત થાય અને તારે આ કોકનો વસવાટ મુખમય બને.

Thy mind, that went far away to beams (પ્રવતઃ મરીચીઃ) of light that flash and flow, we cause to return to thee again, that thou mayest live and sojourn here.

મંત્રસ્થ પદોના અર્થ

૧. પ્રવતઃ = વિશેષ ગતિમાન, શિખર, કચિ બાગ, ઉતારવાળા પહાડનો ભાગ.

૨. મરીચીઃ = કિરણો.

યત્તે અપો યદોર્પર્ધામિનો જગામ દૂરકં ।

તત્ત આ વર્તયામમીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ ૭ ॥

પદો—યત્ । તે । અપઃ । યત્ । ઓર્પર્ધીઃ । મનઃ । જગામ । દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાય । જીવસે ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જે તારું મન દૂર દૂરનાં (આપ:) જલસ્થાનો અને (ઓષધી:) ઔષધિ વા વનસ્થાનો પ્રતિ દોડ્યા કરે છે, તેને અમે તારી કને પાછું આણીએ છીએ, તે એટલા માટે કે એનાથી તારો આ શોકનો 'વસવાટ' સુખમય બને અને 'તું' લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે.

ઓષધી = દોષ + ધી: = દોષો, રોગો, કિંવા મળને ધોનાર. ઔષધિએ એ શરીરના દોષોને નિવારવાનું કામ કરે છે.

મનુષ્યનું મન નબળું પડતાં તે જલચિકિત્સા તથા ઓસડ-વેસડના સેવન તરફ વળે છે. પરંતુ જે તે પોતાની આંતરિક શક્તિના વિચારમાં જ પરોવાઈ જાય ને તેમાં જ સ્થિર બને, તે માનવીને દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ સહજે થઈ શકે.

Thy mind, that went far away, 'went' to the (આપ:) waters, (ઓષધી:) and the plants, we cause to return to thee again, that thou mayest live & sojourn here.

મંત્રસ્થ પદોના અર્થ

૧. ઓષધી: = (દોષધી:) દોષોને, રોગોને દૂર કરનાર વનસ્પતિ.

યત્તે સૂર્યં યદુપસં મનો જગામ દૂરકં ।

તત્ત આ વર્તયામમીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ ૮ ॥

પદો:—યત્ । તે । સૂર્યં । યત્ । ડુપસં । મન: । જગામં । દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાય । જીવસે ॥ ૮ ॥

અર્થ:—તારું મન કે જે દુરના સૂર્ય તથા (ઉપસં) ઉપાની તરફ (જગમ) દોડ્યું કરે છે, તેને તારા (ક્ષયાય) વસવાટને માટે અને (જીવસે) તારા દીર્ઘાયુને માટે અમે (આવર્તયામસિ) પાછું ફેરવી આણીએ છીએ.

Thy mind, that went far away, that visited (સૂર્ય) the Sun and (ઉપસં) Dawn, we cause to return to thee again that thou mayest live & sojourn here.

કથા = ઉપાસાળ, સૂર્યોદયનાં પહેલાનો સમય.

યતે પર્વતાન્વૃહતો મનો જગામ દૂરકં ।

તત્ આ વર્તયામસીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ ૯ ॥

પદો—યત્ । તે । પર્વતાન્ । વૃહતઃ । મનઃ । જગામ । દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાય । જીવસે ॥૯॥

અર્થ:—જે તારું મન દુર સુધી (વૃહતઃ પર્વતાન્) મોટા મોટા પહાડો ને પર્વતોમાં ધૂમ્પા કરે છે, તેને અમે તારા નિવાસ તથા દીર્ઘાયુ માટે તારી પાસે પાછું લઇ આવીએ છીએ.

Thy mind that went far away, away to the (વૃહતઃ પર્વતાન્) lofty mountain heights, we cause to return to thee again, that thou mayest live and sojourn here.

પર્વત = પર્વતો = પહાડ, પર્વત.

યત્તે વિશ્વમિદં જગન્મનો જગામ દૂરક ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ સયાંય જીવસે ॥ ૧૦ ॥

પદો—યત્ । તે । વિશ્વ । જગત્ । મનં । જગામ ।
દૂરક । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ડુહ । સયાંય । જીવસે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તાર મન કે જે દૂર સુદૂર (હવ વિશ્વ જગત્)
આ સમગ્ર જગત કહેતાં જગમ પદાર્થોને વિશે (જગામ) મદ્યુ^૧
હરે છે, તેને અમે તારા (સયાંય) વસવાટ તથા દીપ્તિ આપે
તારી કને પાધુ આણીએ છીએ.

૧ જગત્ = જગમ હવન થવન કરવાનાણુ

૨ વિશ્વ = સર્વ, સપણુ, વિશ્વ

Thy mind, that went far away, into (હવ)
this (વિશ્વ) all (જગત્) that lives-& moves,
we cause to return to thee, again, that thou
mayest live and sojourn here

૧ વિશ્વ = સર્વ, વિશ્વ

૨ જગત્ = હવન થવન કરવાનાણુ, જગમ વસ્તુ માત્ર જગત

યત્તે પરાઃ પરાવતો મનો જગામ દૂરકં ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ સયાંય જીવસે ॥ ૧૧ ॥

પદો—યત્ । તે । પરા । પરાવતે । મનં । જગામ ।
દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ડુહ । સયાંય । જીવસે ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—તાર મન કે જે દૂર દૂર લગી (પરા પરાવત)

આધેમાં આધેના ભાગેમાં બટકણું રહે છે, તેને અમે તારા સુખી વસવાટ અને દીર્ઘ જીવન વાસ્તે પાણું ફેરવી આણીએ છીએ.

Thy mind, that went far away (પરાઃ પરાવતઃ) to distant realms beyond our ken, we cause to return to thee again, that thou mayest live and sojourn here.

૧. પર = દૂર, દૂરનું, ઉપર, ઉપરનું.

૨. પરાવતઃ = અત્યંત આધેનું.

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकं ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

પદો—યત્ । તે । ભૂતં । ચ । ભવ્યં । ચ । મનઃ ।

જગામ । દૂરકં । તત્ । તે । આ । વર્તયામસિ । ઇહ । ક્ષયાય ।

જીવસે ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—તારું મન કે જે દૂર દૂરના (ભૂતં) ભૂતકાળમાં તથા (ભવ્યં) ભવિષ્ય કાળમાં (જગામ) બટકણું રહે છે, તેને અમે તારા સુખમય નિવાસ માટે તથા (જીવસે) લાંબા આવરંદા માટે તારી પાસે પરત લઈ આવીએ છીએ.

જે મન ભૂતકાળમાં બટકણું ‘ મેં આવું ક્યું હવું ને તેવું ક્યું હવું ’ એવા એવા વિચાર-તરંગમાં મરગ્યુત્ર બને છે, તથા ભવિષ્યમાં થેકડો ભારીને ‘ આમ કરીશ ને તેમ કરીશ ’ના હવાઈ કિલ્લા બાંધવાની મોજ માણે છે-એ બન્ને પ્રકારની એની પ્રવૃત્તિ. આ ફેલ છે, એથી કંઈ જ દસાડો વળવાનો નથી. આત્મોન્નતિનું

જે દંધ કાપ કરવું હોય તે ઝટપટ આરંભી દેવું, નિજ અબ્યુદય માટેના પ્રયાત્ન હાથ ધરવા, એ જ સલાહમયું.

આ મંત્રમાં મનની ચંચળતા દૂર કરવાનું સાધન બતાવવામાં આવ્યું છે. મન આમતેમ બટકવા લાગે ત્યારે તેને પ્રયાત્નપૂર્વક (આવર્તય) પાછું ઠેકાણે લાવવું અને એકાગ્ર બનાવવું. એમ કીધાથી દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જીવન પણ સુખમય બને છે.

Thy mind, that went far away, (મૂત) to all that was, (મયં) that is to be, we cause to return to thee again, that thou mayest live and sojourn here.

૧. મૂત = ભૂતકાળ, જે યહ ચૂક્યું છે તે.
૨. મયં = ભવિષ્યકાળ, જે યવા અથવા આવવાવાળું છે તે.

વિભાગ ત્રીજો :

અન્વેષણ

વૈદિક સરસ્વતી-ખોવાયેલી નહીં ?

શ્રી અરવિંદ ઘોષના

" વેદ રહસ્ય " નામક અપ્રકટ ગ્રંથના આધારે

લેખક:

શ્રી. અ'બાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી,

શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોન્ડિચેરી.

નિવેદન

જગત એ પ્રશ્નનો જ આવિર્ભાવ છે, તેની પરાપ્રકૃતિલીલાનું સ્થળ છે. તેથી તેની દેવી પ્રકૃતિની વિશ્વમાં પ્રતિબ્ધ કરવી એ એક માત્ર મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, એ આર્થ મિર્દાતનું પ્રતિપાદન કરી, તેને જગતમાં મૂર્તિમંત કરવા જેની સાધનાનો સતત પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે એવા મહાન યોગીન્દ્ર શ્રી. અરવિંદની પુનિત સાહિત્ય-ગંગાનું ગુજરાતીમાં અવતરણ કરનાર શ્રી. અંબુભાર્ગ પુરાર્ણથી ઘણું અમણ્યું છે ? આ ભગીરથ કાર્ય માટે ગુજરાત તેઓશ્રીનું પેઢીઓ સુધી ઝણી રહેશે તેમાં શંકા નથી. શ્રી. અંબુભાર્ગના જીડા વેદાભ્યાસનો પરિચય અને લાભ તો આપણને તેમના “પચિકર્ના પુષ્પો” માં આવેલા “એ ધૃત કયું ?” “સોમઃ વેદના એક પ્રતીકનો અભ્યાસ” “દેવતા-મનુષ્ય ?” વગેરે લેખોથી થયેલો છે. આ “વૈદિક સરસ્વતી-ખોવાયેલી નદી ?”થી આપણને તેઓશ્રીના ઋગ્વેદના જીડા અભ્યાસનો લાભ મળે છે. આ અભ્યાસપૂર્ણ લેખને પોતાની સાહજિક ઉદારતાથી પ્રસિદ્ધિ અર્થે આપવા માટે સ્વાધ્યાય-મંડળ ગુજરાત શાખા તેઓશ્રીનું ઘણું જ આભારી છે.

વેદપ્રશ્નોનું અધ્યાયન, પરિશીલન તેમ સંશોધન હજી બંધ થયું નથી. શ્રી. અરવિંદ જેવા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ, ચિંતક અને મહાન

વૈદિક સરસ્વતી - જોવાયેલી નદી ?

શ્રી. અરવિંદના " વેદ-રહસ્ય " લેખના આધારે

*****

લેખક :

શ્રી અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી,
ચોંદોચેરી-આશ્રમ.

*****

૧

‘ પ્રધાન ’ના ૧૯૮૯ ના ભાદ્ર અને આશ્વિન અંકમાં અને ૧૯૯૦ ના કાર્તિક અંકમાં “ જોવાયેલી નદી ” એ મધાળા નીચે વેદમાં આવતી “ સરસ્વતી ”ના કોયડો ઉઠેલવા માટે એક લેખ લખાયો છે. ખંભાત શહેર ઉપર લખાતા પુસ્તકમાં પરિશિષ્ટ તરીકે એ લેખ મુકાય એ સંભવિત છે. એ આખો લેખ બને તેટલી નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી વાંચી જતાં અને જોવાયેલી નદીની શોધમાં લેખક બહુ સાથે બને તેટલી સદાનુભૂતિથી યાત્રા કરતાં મારે સખેદ કળૂણ કરવું જોઈએ કે મને જોવાયેલી નદીનો પત્તો લેખમાં મળ્યો નથી. “ હુ ધારું છું ” કે લેખકને પણ તે મળ્યો નથી. સરસ્વતી એ કાશ્મીરમાંથી નીકળી ગંગા અને યમુના સાથે સંયુક્ત પ્રાંતમાં વહેતી કોઈ નદી હો, યા તો રજપુતાનામાં થઈને સમુદ્રમાં પહોંચતાં પહેલાં જ રણમાં હુપ્ત થતી કોઈ નદી હો, કે પછી હાલના સિદ્ધપુર પાસે થઈને વહેતી નદી હો, કે ખંભાતના ખંભાત આગળ સમુદ્રને મળતી કોઈ નદી હો-જે હો તે-પરંતુ વેદના ઋષિઓએ જે ‘ સરસ્વતી ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે એ પ્રકારની પાણીની નદીના સંબંધમાં છે એમ માનવું અત્યારે તો

લગભગ અસંખ્ય લાગે છે. બાલ્ય પ્રમાણે ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખનારી અન્વેષણની પદ્ધતિમાં ઘણી વાર કુંગર ખોદીને જાંદર કાઢવા જેવું બને છે. તેનો આ એક નમૂનો ગણી શકાય. અને છતાં રોષકે નીચે પ્રમાણે વિધાન કર્યું છે “ વાચાદેવી તરીકે સરસ્વતી ઋગ્વેદમાં મનાતી ન હતી ” અને “ નદી સરસ્વતીમાં વાચાનો અપારોપ પંછીથી થયો છે — ”

પછીથી એટલે ક્યારે ? — ક્યારથી ?

મારા આ રોષનો મુખ્ય હેતુ ઉપરના વિધાન માટે પૂરતાં પ્રમાણો અપાયાં નથી એમ સાબિત કરવાનો છે. સાથે સાથે ઋગ્વેદના અભ્યાસમાં અત્યાર સુધી બાલ્ય પ્રમાણોના અને સામ-ગ્રીના ઉપર તથા ઐતિહાસિક દાષ્ટાંત્ર ઉપર જે અતિશય ઝોક મૂકવામાં આવે છે તેની અપૂર્ણતા બતાવવાનો હેતુ પણ છે.

છતાં ઋગ્વેદમાં ‘ સરસ્વતી ’ આવે છે તે નદી નથી. પરંતુ કેવળ વાગ્દેવી જ એવું. એકપક્ષી વિધાને કું કરતો નથી; પણ ઋગ્વેદની સરસ્વતી કેવળ નદી તો નથી જ એમ કેટલીક ઋચાઓ ઉપરથી નિર્વિવાદપણે કહી શકાય છે. આવા પ્રત્યેક પ્રશ્નના ઉદ્દેશ માટે ઋગ્વેદના આશ્યંતર પ્રમાણોનો અભ્યાસ પ્રથમ થવો જોઈએ. અને બાલ્ય પ્રમાણોની સાબિતી ઉપર આધાર રાખનાર “ વાદો ” અભ્યાસકે પ્રથમ જોવા જ ન જોઈએ. એમ થાય તો જ ઋચાઓનો પોતાનો—આપણા કે પુરાણા જમાનાના ‘ વાદ ’થી સ્વતંત્ર એવો, જે હોય તો—અર્થ કાંઈક અંશે આપણે ગણી શકીએ આ રીત નેદ જોવા દટાઈ ગયેલા વિષયના સંબંધમાં લાગુ કરવી સહેલી નથી એ કું સ્વીકાર કું; છતાં બીજો કાંઈ ઉપાય અને જણાતો નથી.

ઋગ્વેદમાં જે ‘ સરસ્વતી ’નો ઉલ્લેખ છે તે તો મુખ્યત્વે

પ્રાકૃત-શક્તિ, દિવ્ય પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ડે, એમ માનવું સમસ્ત ઋગ્વેદમાં ' સરસ્વતી 'ને લગતી ઋચાઓનો એક સામયે વિચાર કરતાં વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ ત્યારે સરસ્વતી-એ નદી તરીકે ઋગ્વેદમાં વર્ણવી જ નથી ? એના ઉત્તરમાં કહેવું એક એક ' પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ! ' એમ સરસ્વતી છે તેમ પંજનમાં આવેલી મનાતી ' મત્તનચઃ ' ' સાત નદીઓ 'માંની-પણ તે એક છે. ૧ પરંતુ એથી સરસ્વતી એક નદી છે એવું સાબિત થવાને બદલે દેવણ સરસ્વતી જ નહિ પરંતુ ઋગ્વેદમાં જેમના ઉદ્ભવ થયેલા છે તે મત્તનચઃ- ' સાત નદીઓ ' પણ પ્રતીક રૂપે છે એવું ઋચાઓમાં મળી આવતી સાબિતીને આધારે કહી શકાય છે. એટલે સરસ્વતીના આશ્ચર્યસ્પદ અર્થને એથી ઊંડા વધારે પ્રુષ્ટિ મળે છે.

કાલ, અગ્નિ, સિંધુ વગેરેનો સૂક્ષ્મ માનસિક ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ શી રીતે હોઈ શકે એવો પશ્ચિમ યવાનો સંભવ છે. પણ એ બાબત છેક તવીન નથી એવું ' એક વૈદિકસંવાદ ' નામના

૧ ઇંદ્રો ને દિષ્ટમવસાગમિષ્ઠઃ સરસ્વતી સિંધુભિઃ પિન્વમાના

(મં. ૫ મુ. ૫૨ ઋ. ૧)

ઉત નઃ પ્રિયા પ્રિયાસુ મસસ્વસા સુજુષ્ઠા । સરસ્વતી સ્તોમ્યા ભૂત્ ॥

(મં. ૬ મુ. ૬૨ ઋ. ૧૦)

આ યત્સાકં યજ્ઞસો વાવજ્ઞાનાઃ સરસ્વતી સમયી સિંધુ માતા ।

(મં. ૭ મુ. ૩૬ ઋ. ૬)

ઝૂમં મે ગગે યમુને સરસ્વતી શુભદ્રિસ્તોમં સચંતા પરુષ્ણયા ।

આસવનંયા મરુદ્વૃષે વિતસ્તયાર્જીકીયે શૃણુહ્યાં સુપીમયા

(મં. ૧૦ મુ. ૭૫ ઋ. ૫)

કૌમુદીમાં પ્રગટ થએલા મારા શ્લોકમાં એ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે, એટલે અહીં એનું પુનરાવર્તન કરતો નથી.

વૈદિક સરસ્વતી વાફ-દેવી, પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિ હોવા સાથે જેમ સમનઘઃ માંની એક છે તેમ બીજી બાજુએ ભારતી અને ઇલા નામની બે દેવીઓ સાથે પણ એનો નિકટ સંબંધ છે. ૨ ધણી ઋચાઓમાં એ ત્રણે દેવીઓને-તિલ્લોદેવોઃ સાથે સંબોધન કરવામાં આવે છે.

આ રીતે ઋગ્વેદમાં ત્રણ પ્રકારે 'સરસ્વતી' નો ઉલ્લેખ છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ૧. વાફ-દેવતા કે પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે, ૨. સાત નદીઓમાંની એક નદી તરીકે, ૩. ઇલા ભારતી (કે મહી) અને સરસ્વતી એ ત્રણ દેવીઓમાંની એક દેવી તરીકે. અહીં જે ઋચાઓ દાંડી છે તે ઋચાઓની સંપૂર્ણ નોંધ નથી. શ્લોક લાંબો થવાના બધે કેટલીક ઉપયોગી ઋચાઓ નો દાંડી છે.

૨. ઇલા સરસ્વતી મહી તિલ્લો દેવીર્મયોભૂવઃ । વર્હિસીદંત્વલિધઃ ॥

(મં. ૧ સુ. ૧૩ ઋ. ૯)

સરસ્વતી સાધયંતી ધિયં ન ઇલા દેવી ભારતી વિશ્વતૂતિઃ ।
તિલ્લોદેવીઃ સ્વધયા વર્હિ રેદમચ્છિદ્રં પાંતુ શરણં નિપદ્ય ॥

(મં. ૨ સુ. ૦ ઋ. ૮)

આ નો યજ્ઞં ભારતી તૂયમે ત્વિલા મનુષ્વદિહ ચેતયંતી ।
તિલ્લોદેવીવર્હિરેદં સ્યોનં સરસ્વતી સ્વપસઃ સદંતુ ॥

(મં. ૧૦ સુ. ૧૧૦ ઋ. ૮)

૩. ઇલા ભારતી મહીઃ—

૨

હવે ઋગ્વેદના મુખ્ય વક્તવ્ય સાથે સરસ્વતીનો શો સંબંધ છે તે આપણે તપાસીએ. પરંતુ પ્રથમ ઋગ્વેદમાં એવું પ્રધાન વક્તવ્ય છે ખરું ? કીણી વિગતો, કથાઓ, સંવાદો વગેરે ગૌણ બાબતો બાદ કરતાં ઋગ્વેદમાં વક્તવ્યની એકતા આપણને આશ્ચર્ય ખમાડે તેવી છે.

ઋગ્વેદમાં હસે મંડળમાં જુદા જુદા ઋષિઓ આર્ય દેવોની પ્રાર્થના કરે છે. એ દેવો ઋષિ માનવના મિત્રો અને સહાયકો છે એવું ઋગ્વેદમાં પગથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અગ્નિ, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, વાયુ, મિત્રાવરુણ, ઉષા, અશ્વિનો, વિશ્વદેવો વગેરે મુખ્ય આર્ય દેવતાઓ છે. (વિષ્ણુ, કદ્ર, ઋષુ, સપ્તનદી, સરસ્વતી વગેરે ગૌણ સ્થાને છે). વૈદિક ઋષિઓ કેટલાંક વરમળ દેવો સાથેવા માટે પોતાની ઋગ્વેદમાં પ્રાર્થના કરે છે. અને દેવતાઓની સદાય માંગે છે.

ઋષિઓના ઇષ્ટ વર રચિ અથવા રાઘવ-ની સુખપૂર્ણ આનંદમય સ્થિતિની પ્રાપ્તિ છે. આર્યને જ્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારની સંપત્તિ-આધ્યાત્મિક કે ભૌતિક-પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે રચિ ભોગવી શકે છે.

પરંતુ આર્યોની આ પ્રાર્થના પૂરી શી રીતે પડે ? દેવોની સ્વચ્છંદ કૃપાથી કેવળ ? ના. ઋષિઓ તો અતંત સ્વયંભૂ વિશ્વ-નિયતિમાં-વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલા સક્રિય નિયમ રૂપી સત્યમાં માને છે. એટલે યજ્ઞની ક્રિયા પડે દેવતાઓને આહુતિ આપવામાં આવે તો આર્યોની પ્રાર્થના ફળે એવી માન્યતા છે. વળી, એ ઇષ્ટ વર પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવને ઋગ્વેદના મંત્રો, યજ્ઞ-યજ્ઞમાં હોમવા માટે આવશ્યક સોમ અને ઘૃત પોતાના તરફથી ધાવવા પડે છે.

એ યજ્ઞને પરિણામે તેને ગો, અશ્વ, હિરણ્ય, વીર, રથ અને પ્રજા વગેરે ઈષ્ટ પદાર્થો—સંપત્તિનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. પણ વેદની એક સાધારણ માન્યતા એ પણ જણાવ્યું છે કે યજ્ઞ કરનાનાં સાધનો જેવાં કે અગ્નિ, સોમ, અને ધૂત પણ દેવતાઓ તરફથી માનવને આપવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ દેવતાઓ પોતા માનવના યજ્ઞમાં પુરોહિત થાય છે. તેઓ માનવના યજ્ઞની અને હૃતદ્રવ્યની શુદ્ધિ કરે છે અને યજ્ઞને ધારણ કરી દેહાવી રાખે છે. દેવો આર્ચના યુદ્ધમાં ભાગ લે છે.

પણ દેવોને યુદ્ધમાં શા માટે જિતરણું પડે ? કેની સામે જિતરણું પડે ? યજ્ઞનો દ્રેષ કરનાર અનાયો, દાસો, વત્રો, વળા વગેરે વિરોધીઓ આર્ચને નડે છે, હરકત કરે છે તેથી દેવતાઓને તેમની સામે જિતરણું પડે છે. એ વિરોધીઓ યંજમાનના ઉપર હુમલા કરે છે અને તેમની સંપત્તિ હરી જાય છે. પરંતુ આર્ચને એ ઈષ્ટ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વે ઉપાનો અને સૂર્યનો ઉદય થવાની આવશ્યકતા હોય છે. આકાશમાંથી—સ્વર્ગમાંથી પરજન્યના અને સપ્ત નદીઓના વેગવાન પ્રવાહો જિતરી આવે તે જરૂરનું છે.

વળી ઉપર જણાવેલા ગો, અશ્વ, વગેરે સંપત્તિની પ્રાપ્તિ એ કાંઈ આર્ચના જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ નથી. એ સંપત્તિ મળતાં આર્ચને સ્વર્ગ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. વેદની ભાષામાં આર્ચ સ્વર્ગજિત્ત બને છે. સત્ય અને જ્યોતિના માર્ગનું અનુસરણ કરતો આર્ચ અંતે આનંદમય લોકને પ્રાપ્ત કરે છે,—તે અમૃતત્વને પામે છે, ઋષિઓ દેવતાઓ પાસેથી માગે છે:—

૧ ગો ૨ આપઃ અને ૩ સ્વર્ગ.

૧ ગો અર્થાત્ માયો (રથૂધ અર્થમાં);

૨ આપઃ એટલે જલઃ જળસ્રોતો (કદાચ નદીઓનાં વહેણ, કદાચ વરસાદ), અને ૩ સ્વર્ગ લોકની પ્રાપ્તિ એટલે સૂર્ય લોકની પ્રાપ્તિ.

ઋગ્વેદમાં વક્તવ્યની એકતા નથી એવી ક્ષરિયાદ કરનારને ઉપર પ્રમાણે વેદમાં રહેલી એકતા બેતાં આશ્ચર્ય લાગશે. પરંતુ વેદનો સમગ્રરૂપે અભ્યાસ કરતાં ઉપર જણાવેલા અતિ સંક્ષિપ્ત સાર રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

તો પછી, ‘શું’ આર્યોના અપૌરુષેય મનાતા, વેદાંત, ઉપનિષદ વગેરેએ પ્રમાણ ગણેલા અને હમરો વર્ષોથી જેના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરો, સુદાં આદિ પ્રગ્નએ મોઢે જાળવી રાખ્યા એ ઋગ્વેદનો આટલો જ સાર છે ?’ એવો પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં આપણે ઉપરની ત્રણે વસ્તુઓના અર્થનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે.

કારણ કે, ઋગ્વેદમાં વપરાયેલા શબ્દોના અર્થ પાછળથી થએલા અર્થ પ્રમાણે લેવાના હોતા નથી એટલું તો સુવિદિત છે.^૧ અને વેદ પોતે પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ‘શું’ કહે છે !—

(૧) સ્થાણુરયં મારહારઃ કિલામૂદધીત્ય વેદં ન વિજાનાતિ યોર્યમ્ ।

યાર્યંજ્ઞ ઇત્સકલં મદ્રમશ્રુતે નાકમતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥

(સામવેદ)

યદ્ગૃહીતમવિજ્ઞાતં નિગદેનૈવ શશ્યતે । અનગ્નાવિશુષ્કૈવો ન તજ્જ્વલતિ કર્હિચિત્ ॥ (સામવેદ)

X 71. 5 સાક્ષાત્કૃતઘર્માણઋપયો (N 1.146) see (P.138 N.)

I. 164. 39 ઋત્વો અસરે પરમે વ્યામે ન્યસ્મિન્દેવા અધિવિશ્વે નિપેદુઃ ।

also સામવેદ

યસ્તન્ન વેદ કિમૃત્તા કરિષ્યતિ યદ્વત્તદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ॥

X 71, 4. ઉત ત્વઃપશ્યન્ન દદર્શ વાચમુત ત્વઃ શૃણ્વન્ન શૃણોત્યેનાં ।

(also) X. 71. 5)

તે કહે છે કે કેવળ શબ્દાર્થનું રટન કરનાર ભારવહન કરનાર થાંભલા જેવો-જડ છે. શુષ્ક ઠાણમાં પણ અગ્નિ ન મૂકવામાં આવે તો તે કદી બળતાં નથી, તેમ જ્ઞાન વિના ઝગ્યાના પડનથી કશો લાભ નથી. ઝગ્યા તો સૂક્ષ્મ ઊર્ધ્વ ભૂમિકામાં છે. જે ત્યાં તેમને નથી જાણ્યો તે અહીં શબ્દ માત્રના પડનથી શો લાભ ઉઠાવવાનો છે ? વેદ કહે છે 'હે ઝગ્યા ! તને જોનાર ખરી રીતે—તારાં રહસ્યને—જોતો જ નથી અને સાંભળનાર—તારાં રહસ્યને—સાંભળતો નથી વેદની રહસ્યપૂર્ણ વાચા જ્યારે, પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના શરીરનો પતિ પાસે પ્રકાશ કરે છે તેમ, પોતાના મૂઢ રહસ્યને પ્રગટ કરે છે ત્યારે તેને જાણી સકાય છે—પ્રાપ્ત કરી સકાય છે. એટલે વેદની ઝગ્યાઓમાં આપણને તેમનામાં રહસ્ય છે એવો ઉત્થેખ મળે છે તે લક્ષમાં લેવા જેવો છે.

૩

ત્યારે આપણે મો, આપઃ અને સ્વરૂ પાને સૂર્ય એ ત્રણનો અર્થ નક્કી કરેલા 'પ્રમત્તન કરીશું. અસખત, નિશ્કલકાર જણાવે છે તેમ 'સાક્ષાત્કૃતધર્માર્જ ઋષયઃ' ની પેઠે આ વસ્તુની સાચી પ્રતીતિ તો કાંઈક અંશે સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછી જ થાય એ સમજી સકાય તેવું છે.

મો શબ્દનો સામાન્ય અર્થ 'ગાય' છે. તે ઉપરાંત 'રસ્મિ' એટલે 'કિરણો' પણ પ્રાચીન દાળથી થતો આવ્યો છે. દવે ઋષિઓ જ્યારે 'ગાયો' માટે પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે પણ તે માટે નદિ

उता त्वस्मै तन्वं वि ससे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

IV. 316 एताविश्वा विदुषे तुम्यं वेधो नीयान्पग्ने निष्यावर्चांसि

निवचना कवये काव्यान्यशंसिषं मतिमिर्विप्र उक्थैः ॥

પરંતુ પ્રભાતના સૂર્યનાં ' કિરણો ' માટે માગણી કરે છે. આટલું તો ઘણું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારીને વેદાર્થ કરનારા પણ માની લેતા હોય છે. પરંતુ દિન અને રાતના સાતત્યના સનાતન નિયમનું એ વૈદિક ઋષિઓને જ્ઞાન હતું એમ આપણને ઋગ્વેદની ઘણી બીજી ઋચાઓમાંથી પ્રતીત થાય છે. તે જોતાં આવતી કાલે પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ અચૂક ભગનાર સૂર્યનાં ' કિરણો ' માટેની તેમની પ્રાર્થના આપણને બાહ્યિય લાગવાનો સંભવ છે. ખરું જોતાં, એ માન્યતા તર્કવિરોધી છે. પોતાની પ્રાર્થનાને પરિણામે પ્રભાતનો સૂર્ય (તેનાં કિરણો) રાત્રિમાંથી કે વાદળાંમાંથી મુક્ત થાય એમ માનવા જેટલા વૈદિક ઋષિઓ ' ભોળા ' હોય એવું જણાતું નથી.

વળી વેદમાં જળની પ્રાપ્તિને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેમાં પ્રથમ તો તમને આવરીને-ઢાંકીને-પકેટા 'ઘુઘ્રનો' કે 'ચલ્લ'નો નારા કરવા માટે ઇન્દ્રને આજ્ઞાન કરવામાં આવે છે. વાદળાંમાંથી વરસાદ રૂપે પૃથ્વી ઉપર પડવાને તૈયાર થઈ રહેલ જળને અટકાવી રાખનાર કોઈ રાક્ષસનો પોતાની વિદ્યુત વડે વિનાશકરી ઇન્દ્ર જળને મુક્ત કરે છે. કોઈ કોઈવાર ઘુઘ્ર નદીના કે નદીઓના પ્રવાહોને પણ આંતરી રહેલો વર્ણવાયો છે. અને સ્વર્ગ બોલે એટલે તો સ્વર્ગબોલ. વચનના ફક્ત તરીકે આર્યને તે બોલની પ્રાપ્તિ થવાનું વચન હોય છે.

આ ત્રણે અર્થ લેતાં તો વેદનો બાવાર્થ અતિ સામાન્ય જ રહે છે એ રૂપરૂ છે.

પરંતુ આ અર્થ આખા ઋગ્વેદમાં બધે જાંઘણેસતો આવે તો એકવાર આપણે તેનો પણ સ્વીકાર કરવા તૈયાર થઈ જઈએ. પણ કમનસીબે, આ અર્થ લેવા જતાં બાષા, વાક્યરચના, શબ્દાર્થ, વ્યુત્પત્તિ, સરસતા, લાઘવ, વિચારોનો એકતો વગેરે સઘળાનો ભોગ આપવો પડે છે, અને વેદમાંથી કોઈ પણ એક સાંસ્કૃત વસ્તુ

આપણે તારવી શકતાં નથી. એ પ્રમાણે છટી છવાઈ ગયાઓના અર્થ જુદા જુદા થતાવીને આપણે કદાચ આપણા આજકાલના અનુમાન વડે ઉત્પન્ન કરેલા 'વાદો'ને સત્ય કરાવી શકીએ એ બની શકે, પરંતુ વેદના દૃષ્ટાન્તા વિવક્ષિત અર્થ તરીકે આપણે તેને સ્વીકારી ન શકીએ એ સ્પષ્ટ છે. મારફ અને સાયણાચાર્યનાં ભાષ્યો પણ આ ભૂતોથી મુક્ત નથી.

૧ સરખાવે સાયણાચાર્યનાં આં થોડા જ નમૂનાઓ:—

એક જ શબ્દ ઘટના તેમણે કરેલાં અર્થો:—

(૧) ઘૃ સ્વરણ દીપ્તિયોઃ । (૧-૧૪-૬)

(૨) ધર્મ પ્રકાશાત્મા । (૩-૨૬-૭)

(૩) ઘૃતાચી—ગૌઃ । (૩-૨૭-૨)

(૪) ઘૃતં ઉદકમ્ (૧-૨-૬)

(૫) ઘૃતં સર્વે વિભાસકં ચક્ષુઃ અત્યન્તદીપ્તમ્ । (૩-૨૬-૭)

(૬) ઘૃત તનોવત્સારમ્ .

(૭) ઘૃતં સોમ (૪-૮૬-૬)

(૮) ઘૃત દીપ્તિઃ (૬-૭૦-૧)

(૯) 'હવિર્માત્રમુપલક્ષ્યતિ ઘૃતશબ્દઃ (૩-૩૦-૭)

નિરુક્તનાં પણ:—એક જ શબ્દ “ ઝડત ” ને વેદમાં સેંકડો વાર વર્ણવાયો છે, તેના નિરુક્તે કરેલા અર્થો જુઓ:—

ઋક્તસ્ય પ્રજનનં યજ્ઞસ્ય (૩-૩૧-૧) નિરુક્તઃ

ઋક્ત શબ્દેનેતરં ઉચ્યતે— ”

ઋક્તસ્ય ભુવનસ્ય ઉદકસ્ય (૧) (૧-૧૪૩-૪) નિરુક્તઃ

૪

વેદમાં ગો એટલે જ્યોતિનાં કિરણો એટલે અર્થ તો સર્વ-સ્વીકૃત છે. એમાંથી ગો એટલે સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, સ્વયં-પ્રકાશ સૂર્યનાં જ્ઞાનરસ્મિઓ એ અર્થ ઋચ્યાઓમાં વિવક્ષિત છે એવું ઋગ્વેદમાંથી સાબિત કરી શકાય છે.^૧

આપ:—જળનાં સ્રોતો. એટલે માનવની ચેતનાના સ્તરોમાં. ઊર્ધ્વથી અધો-ઉપરથી નીચે-જિતરી આવનારા ઊર્ધ્વચેતનાસાગરના-પ્રવાહો.^૨ માનવમાં અવતરતા દિવ્ય શક્તિઓના પ્રવાહો-કહો તેમની સરિતો.

સ્વર્ એટલે સત્યચેતનાની શૂનિકા.^૩ એમાં-સ્વલોકમાં જ્ઞાન,

આ છે ઘૃત્તં અને ઋત્તં તથા એવા બીજા વૈદિક શબ્દોનાં સ્પષ્ટીકરણ માટે જ એક વૈદિક વ્યાકરણનું પુસ્તક તૈયાર થઈ રહ્યું છે.

૧. અહીં ટાંકેલી ઋચ્યાઓ ગો, અપ અને સ્વર્ના પ્રતીકનું પૂરેપૂરું સાહિત્ય રજૂ કરતી નથી. એ કાર્ય બીજે સમયે કરવા ધાયું છે. પરંતુ નમૂના તરીકે તેઓ અબ્યાસી વાંચનારને બોધક થઈ પડશે તેવી આશા છે.

ઉત વાં વિશ્વ મધ્યાસ્વ ઘો ગાવ આપશ્વ પીપયંત દેવો: ।

ઉતો નો અત્ય પૂર્વ્ય: પતિર્દન્વીત પાંતં પયસ ઉસ્ત્રિયાયા: ॥

(૧-૧૫૩-૪).

ગો	આપ	સૂર્ય
ગો ૧-૯૩-૪		
૧-૧૬૪ (૨૬-૨૭-૨૮-૨૯)	૪-૩-૨	૭-૬૨ આખું
૩-૭ (૧,૨,૩)	૪-૧૩-૨	૭-૬૪ "

શક્તિ અને આનંદ વિપુલ હોય છે. માનવથી ઊર્ધ્વ કોઈ દિવ્યચેતનાની શ્રુતિમાં તે સ્વરૂપ માને સૂર્ય બોલે.

સરસ્વતી એટલે પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી, માને અત્યારે ચેતનાની મનથી ઉપર આવેલી શ્રુતિમાં આવી રહેલી દિવ્ય શક્તિ. માનવ તેને પ્રાપ્ત કરે તો પ્રેરણાના સ્ત્રોતને પોતાની અંદર ઝીલી શકે, જ્ઞાનનાં રસ્મિઓને પોતાની અંદર ધારણ કરી શકે, આનંદનાં મદને અનુભવે. પહેલા જ સૂક્તમાં મધુચંદસ ઋષિ સરસ્વતીને માટે જે વિશેષણો અને સંબોધનો વાપરે છે તે શુભો. પાલકા નઃ સરસ્વતી-“ અમને પાવન કરનારી-પવિત્ર કરનારી, ”-ધો યાયસુ-“ બુદ્ધિપતે ઐશ્વર્યવાળા ” અર્થાત-બુદ્ધિ-રૂપી ઐશ્વર્યને ધારણ કરનારી સરસ્વતી છે; તે સોદયન્તિ-સુમૃતાનામ-“ સુભગ સત્યોને પ્રેરવાવાળા અને ચેત તો સુમતી-નામ-“ શુભ મતિવાળા ચેતનાને (અમારામાં) મગ્નત કરનારી ” છે. “ યદ્વાં દધે સરસ્વતી ”, “ એ સરસ્વતી (અમારા) યજ્ઞને ધારણ કરી રાખે છે-ટકાવી રાખે છે. ” એ સરસ્વતી ધિયો

૩૦૦-૧૪

૮-૬૩ આશુ

૩૦૫-૮

૮-૬૬ ”

૪૦૫-૩

૭-૪૭ ”

૪૦૨૩ (૯, ૧૦)

૪૦૪૧-૫

૭-૩૬-૧

વગેરે

૬૦૪૪-૨૩

૬૦૩૫-૨

વિશ્વા વિરાજતિ " સર્વે પ્રકારની ધિને-બુદ્ધિ-મતિને-(જ્ઞાન વડે) જ્યોતિર્ભય બનાવે છે. " ૧૦૩ (૧૦-૧૧)

આ સરસ્વતી સ્થૂલ નદી કેવળ ન હોઈ શકે એટલું તો, હું ધારું છું કે, વેદનો ખાસ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેવાને પણ જાણાઈ આવે તેવું છે. અને આ અર્થ " ખેંચીને કાઢવો પડે " એવો મુદ્દલ નથી એ તો વાંચનાર પોતે પણ સ્પષ્ટે સમજીને અર્થ કરીને પણ જોઈ શકે તેટલું સ્પષ્ટ છે.

ખીજા મંડળમાં શ્રુતસમઃ ક્ષપિ સરસ્વતી વિશે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—સરસ્વતી સાધયંતિ ધિયં નઃ । ૨૦૩૦૮ " (અમારી) બુદ્ધિને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવનારી " કહે છે.

વળી ૩ જા મંડળમાં સરસ્વતી શ્રુણ્યમ્યજિયાસો ધાતારયિં મહવીરં તુરાસં (૩૦૫૪-૧૩).

આ કયાની ટીકા કરતાં સાચાચા અર્થ લખે છે ગદ્યપદ્ય-રૂપેણ પ્રસરણમસ્યા અસ્તોતિ સરસ્વતી । યાગ્દેવતા ચ । ગદ્ય ને પદ્ય રૂપે જોનો પ્રસાર છે તે દેવી સરસ્વતી, અર્થાત્ યાગ્દેવતા. આ પ્રમાણે સરસ્વતીના કાર્યને પરિણામે માનવના હૃદયમાં, તેના મનમાં સત્યયુક્ત-શ્રુતવાણો, બાવોનો, અને ચેતનાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રેરણાશક્તિ જ્યારે માનવમાં કાર્ય કરે છે ત્યારે સામર્થ્ય માનવને પ્રાપ્ત થાય છે. મધુચંદ્ર ક્ષપિ કહે છે (૧૦૩૦૧૨) મહો અર્જઃ સરસ્વતી પ્રચેતયતિ કેતુના । ધિયો વિશ્વા વિરાજતિ ॥ મહાન જળના ઓધરૂપી સરસ્વતી, સતત જગત, ચેતના અને પ્રેરણા વડે (આપણામાં) ચેતન પ્રેરે છે-આપણને સચેતન બનાવે છે અને (આપણી) સર્વે માનસિક ક્રિયાઓને જ્ઞાનની જ્યોતિ વડે પ્રકાશિત કરે છે. " અર્થાત્, જ્યારે માનવમાં સરસ્વતી દેવીની સતત જગત ક્રિયા શરૂ થાય છે ત્યારે

કોઈ દિવ્યસ્રોત ઉપરથી નીચે જિતરી આવતો હોય, અને પ્રવેશ કરતો હોય એવી અનુભૂતિ થાય છે. અને એ સ્થિતિ મનની સ્વ-શક્તિઓને અને તેમનાં કાર્યને જ્યોતિર્ભય બનાવી મૂકે છે.

મધુચંદસ ઋષિની ઋચાઓમાંથી કેવળ છટા છવાયા વિશેષણો જ માત્ર નહિ પરંતુ સમસ્ત ઋચાને લક્ષને અક્ષરશઃ અનુવાનીયે આપવામાં આવે છે તે ઉપરથી સરસ્વતીના અર્થની પ્રતીતિ વાચકને થશે.^૨

“ પાવનકારી, અનેક સંપત્તિઓ વડે ઐશ્વર્યશાલી, બુદ્ધિ વડે-ચિંતનશક્તિ વડે-વૈભવવાળી સરસ્વતી અમારા યજ્ઞની કામના કરો-યજ્ઞ વડે પ્રસન્ન થાઓ ”-(૧.૩.૧૦)

“ સુભગ સર્યોને પ્રેરવાવાળી, ચેતનામાં સુમતિ જગાડનાર, સરસ્વતી યજ્ઞને ધારણ કરે છે-ટકાવી રાખે છે. ”

“ સરસ્વતીનો મહાન (વેગવંતો) પ્રવાહ સતત સચેતનતા વડે (અમારી) ચેતનાને જાગ્રત કરે છે અને સર્વે મનોબ્યાપારોને સંપૂર્ણપણે જ્યોતિર્ભય બનાવે છે. ” ૧.૨.૧૨.

પહેલા જ મંડળની આ ઋચાઓ સરસ્વતી પ્રેરણાશક્તિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે એ માબિન કરવા માટે પૂરતી છે. સ્પષ્ટ

૨ પાવકા નઃ સરસ્વતી ધાજેર્ધિર્વાંજિની વતી । યજ્ઞં વધુ ધિયાવસુ ।

૧.૨.૧૦

ચોદયિત્રી સુનૃતાનાં ચેતંતી સુમતીનામ્ । યજ્ઞં દધે સરસ્વતી ।

૧.૩.૧૧

મહો અર્ણઃ સરસ્વતી પ્રચેતયતિ કેતુના । ધિયો વિશ્વા વિરાજતિ ।

૧.૬.૧૨

નદી જ કેવળ હોય તો તેને પાણી વગેરે વિશેષણો દ્વારા વહેમને લીધે આપવામાં આવ્યાં હતાં એમ માની લઈએ. પરંતુ સુનૃત-
 “ સત્યને પ્રેરવાવાળી, ” સુમતિ ને અમત કરવાવાળી નદી,
 “ ધિયોને જ્યોતિર્ભય કરનાર ” વગેરે વિશેષણો. આગળ જ તેને આપવામાં આવ્યાં હોત.

૫

હવે જગવેદનાં જુદાં જુદાં અંગોમાં જુદા જુદા ઋષિઓએ જુદા જુદા દેવાને સંખોધેલી ઋચાઓમાં સરસ્વતીના જે ઉલ્લેખો આવે છે તે જોઈએ.

૧ ૪૬-૬ માં^૧ એધાતિથિ કષ્ટ નીચે પ્રમાણે ગાય છે.—

“ ધક્ષા, સરસ્વતી અને મહી-ત્રણેય આનંદની ભૂમિકામાં ઉત્પન્ન થએલી દેવીઓ. અર્હિ ઉપર (મઘર્માં) આસન સેવા પધારો.”

અર્હિ સરસ્વતી નદી છે એવો ધર્શારો પાશ્વ નથી.

૧-૮૬-૩ માં^૨ ગોતમ મહાગથ ઋષિ વિશ્વદેવાને સંખોધન કરે છે તેમાં સરસ્વતીના ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે આવે છે:— ‘ અમે પ્રાચીન (વૈદિક) ઋચાઓ વડે બ્રમ, મિત્ર, અદિતિ તથા અક્ષર અને દક્ષ એવા અર્ચમાને. વરુણને, સોમને તથા એ અશ્વિનોને તથા

૧ ૧-૩૬-૨ ઇલા સરસ્વતી મહી તિર્થો દેવીર્મયોભૂઃ ।

વર્હિઃ સીદંત્વલિષ્ઃ ॥

૨ ૧-૮૬-૩ તાનપૂર્વયા નિવિદા હમહે વયં મગંમિત્રમદિતિ-
 દક્ષમલિષં ।

અર્ચમણં વરૂણં સોમમશ્વિના સરસ્વતી નઃ—સુભગા મયસ્કરત્ ॥

આનંદદાયક સરસ્વતીને આહ્વાન કરીએ છીએ; તેઓ અમને આનંદનું વિતરણ કરે, યાને આનંદ આપે. ”

૧. ૧૬૪-૪૬ માં દીર્ઘતમા ઔચત્ય પ્રમાણે માય છેઃ
 “ હે સરસ્વતી ! ને ગંભીર શબ્દ (ગંત્ર) તારી અંદર સુપ્રત રહેશે છે અને ઘેશે બોલશે અક્ષર (શબ્દ) નેની જન્મભૂમિ આનંદબોલ છે તથા ને વડે સર્વે પ્રકારની વરેણ્ય સંપત્તિને વૃંધારણુ કરી રાખે છે (ટકાવી રાખે છે), ને શબ્દ આનંદને આપવાવાળો, (આધ્યાત્મિક) ઐશ્વર્યને જલુવાવાળો છે, એવા શબ્દને વૃં અમને ટકાવી રાખવા માટે (ધારણુ કરવા માટે) ઊત્પન્ન કરે. ”

આમાં તો માનસિક કાર્ય કરનાર સક્રિય તરીકે સરસ્વતીને રૂપરૂપણે સંબોધવામાં આવી છે. એ જ અટપટી અને પ્રતીકનાં રૂપરૂપ સૂચનાથી બરેલી જગ્યાઓના દૃષ્ટા દીર્ઘતમા આગળ નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

૧-૧૬૪-૫૨. “ મારા રક્ષણને અર્થે હું તે સુંદર પદ્મોવાળા, દિવ્ય પંખીનું આશ્રિત કરું છુંઃ તે અનંત પંખી, જલ (સ્રોતો) ના આંતર ગર્ભરૂપ, વનરૂપિણીના આંતર સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર, આરે બાબુએ કૃષ્ટિ વડે સતોષ પ્રસારનાર એવા અતિમાન દિવ્યનું હું આશ્રિત કરું છું. ”

૩ ૧-૧૬૪-૪૬. યસ્તે સ્તનઃ શશયો યો મયોર્મૂયેન વિશ્વા પુણ્યસિ વાર્યાણિ । યો રત્નઘા વસુવિદ્યઃ સુદત્રઃ સરસ્વતી તમિહ ધાતવે કઃ ॥

૪. ૧-૧૬૪-૫૨. દિવ્યં સુવર્ણં વાયસં બૃહંતમપાંગર્ભદર્શતમો-
 પયોનામ્ । અપીપતો વૃષ્ટિભિસ્તર્પયંતં સરસ્વતમવસે જોહવામિ ॥

અર્થે “ સરસ્વતી ” શબ્દ તેના મૂળ અર્થમાં પ્રયોગયોગ્ય છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એનો જે અર્થ થાય છે તે જ તેમાં આગળ પડતો રહે છે. આવા બીજા પણ પ્રયોગો વેદમાં મળે છે, અને તે સિદ્ધ કરે છે કે જગવેદના સમયમાં “સરસ્વતી, સરસ્વત, સરસ્વંત અને સારસ્વંત વગેરે શબ્દો ઠાઠ વિશિષ્ટ પદાર્થ, નદી કે વ્યક્તિને માટે મુકરર થઇ ગયા ન હતા. પરંતુ દૃષ્ટા પોતાના દર્શનને અનુકૂલ અર્થમાં તેમનો પ્રયોગ કરવાને સ્વતંત્ર હતો. એટલે વૈદિક યુગમાં સરસ્વતી એ નામની ઠાઠ સ્થૂલ નદી હોય તો પણ વેદના દષ્ટા જ્યારે શ્રુતસમઘની પેઠે સરસ્વતી ‘સાધર્યતી’ ધિયં નઃ॥ ૨.૩૦૮ કહે છે ત્યારે તે સરસ્વતી કેવળ સ્થૂલ નદી ન હોઈ શકે એટલું તો, હું માનું છું કે, સ્પષ્ટ છે. “ અમારી બુદ્ધિને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવનારી ‘સરસ્વતી’ ” કેવળ સ્થૂલ જાતની નદી કેવી રીતે હોઈ શકે ?

આગળ ૨.૩૦૮ માં^૫ એ જ શ્રુતસમઘ ઋષિ સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે સંબોધે છે:—

“ હે સરસ્વતી, તું મરુતો જોડે વેગપૂર્વક ધસી આવીને શનુ-એનો પરાજય કરે છે. તું અમારું રક્ષણ કરે” —

૨. ૪૧. ૧૬. માં^૬ શ્રુતસમઘ સરસ્વતીને:—

“ સૌથી વધારે માતૃત્વવાળી—વાતસલ્યયુક્ત—નદીઓમાં સૌથી મહાન, સૌથી ઉત્તમ દેવી હે સરસ્વતી:—” એ પ્રમાણે આબ્હાન કરે છે.

અર્થે ‘ નદી ’ શબ્દનો પ્રયોગ “ નદીતમે ” વિશેષજ્ઞ જેવા

^૫ ૨.૩૦૮ સરસ્વતી ત્વમસ્માં અવિદ્ધિ મરુત્વતી ધૃપમી જેપિ શન્નૂ ।

૬ ૨. ૪૧. ૧૬ અંક્તિમે નદીતમે દેવીતમે સરસ્વતી ।

અર્થમાં થયો છે, - જેમ “ દેવી ” નો “ દેવીતમે ” થયો છે.
૨ - ૪૧ - ૧૮ - માં ગૃત્સમદ કહે છે:—

“ હે સંપત્તિ શાલી સરસ્વતી ! અમારી-ગૃત્સમદ કુલની, - આ ઋચાઓ પ્રત્યે તું આનંદ સહિત આવ: દેવતાઓમાં તને એ ઋચાઓ અમે અર્પણ કરીએ છીએ, — (એ ઋચાઓ દેવતાઓમાં તને અર્પણ થએલી છે); તે સત્યયુક્ત છે, મનન કરવા યોગ્ય છે, તને આનંદદાયક-પ્રિયકર-છે. ”

અહિં ઋચા જોડે સરસ્વતીનો સંબંધ છે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે પરંતુ બીજી બાજુએ તેનો ‘ સત્ય ’ અને યજ્ઞ જોડે પણ સંબંધ છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

હવે ૩૧ મંડળની ૩ - ૫૪ - ૧૩- માં ઋચા લખીએ. એ ઋચા મરુતોને સંબોધાયેલી છે, તેમાં સરસ્વતીને પણ આવાહન છે.

૩ - ૫૪ - ૧૩ - “ યજ્ઞને યોગ્ય સરસ્વતી આ ઋચાઓને- આવાહનને-અવધુ કરે. અને વેગપૂર્વક આવીને, વીર યોદ્ધાઓ સહિત આનંદને ધારણ કરે. ”

૬

હવે આપણે ૭માં મંડળમાં એ સૂકતો સરસ્વતીને સંબોધવામાં આવ્યા છે તે જોઈએ:—

૭૨ - ૪૧ - ૧૮ ઇમા બ્રહ્મ સરસ્વતી જુપસ્વ વામિનીવતિ ।

યા તે મન્ય ગૃત્સમદા ક્રતાવરિ ત્રિયા દેવેષુ જુહ્વતિ ॥

૮ ૩-૫૧-૩૪ સરસ્વતી શૃણવન્યક્ષિયાસો ધાતા રયિસહવીરં દુરાસ; ।

૭.૬૫.૨. ‘ પર્વતોમાંથી સાગર પ્રત્યે વહેતી સરિતાઓમાં શુદ્ધ અને ઠેવળ એક સરસ્વતી સચેતન થાય છે; વિશાળ ભુવ-
નના આનંદને જાગ્રત કરતી તે નદુપના પુત્રને ધૃતરૂપી નિર્મલતા
દોહી આપે છે. ’

‘ યજ્ઞને યોગ્ય-યજ્ઞવાને લાયક-વનિતાઓમાં (રહીને) તે
વૃદ્ધિ પામે છે-તે, -જળવાન વૃષભ, તે પૌરુષયુક્ત દાતા; જેની
પાસે (યજ્ઞ કરવાની) ધણી લક્ષ્મી છે તેને પ્રાચુના ઐશ્વર્યનો
વાજ તે આપે છે, તથા તેનું રક્ષણ કરવા માટે તેના શરીરને
માંજીને શુદ્ધ કરે છે. ’ • ૩ •

‘ અમારા આ યજ્ઞમાં આનંદ લેનાર સુખમાં દેવી સરસ્વતી
અમારી સ્તુતિરૂપ વાચા સમીપ આવે- (તેનો સ્વીકાર કરે)
આનંદ યુક્ત-સતત આનંદના યોગ સદિત, -તેની ઉચ્ચતર સખી-
ઓના સાથમાં રહેતી તે દેવી સરસ્વતીને અમે નમસ્કારો વડે તથા
‘ ધુટણે પડીને યાચીએ છીએ. ’ • ૪ •

૭.૬૫.૨ એકા ચેતત્સરસ્વતી નદીનાં શુચિર્યતી ગિરિભ્યઃ

આ સમુદ્રાત્ ।

રાયશ્વેતતી ભુવનસ્ય મૂરેર્ધતં પયો દુદુહે નાહુપાય ॥

૭.૬૫.૩ સા વાવૃષે નયો યોપણાપુ વૃષા શિશુર્વૃષમો યજ્ઞિયાસુ ।

સ વાગ્નિનં મધવદ્મ્યો દધાતિ વિ સાતયે તન્વં મામૃજીત ॥

૭.૬૫.૪ ઉત સ્યા નઃ સરસ્વતી જુપાણોપશ્રવત્સુ ભગા યજ્ઞે

• અસ્મિન્ ।

મિતજુભિર્નૈમસ્યૈરિયાના રાયાયુજા ચિદુત્તરા સલિમ્યઃ ॥

૫. નમસ્કૃતિઓ સહિત અમે તને આહુતિઓ અર્પણ કરીએ છીએ. હે સરસ્વતી ! આનંદ સહિત તું અમારી સ્તુતિ સમીપ આવ-(પ્રેમપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર), હે પ્રિયતમા સરસ્વતી ! તારી શાંતિ અને તારા આનંદને ધારણ કરતા અમે વૃક્ષની પેઠે તારું શરણ લઇએ. (તું વૃક્ષના જેવી છે તેનું શરણ લઇએ.)

૬. હે સુભગા- (સંપૂર્ણપણે આનંદદાયી) સરસ્વતી ! તારી સમીપ આવવાની અભીપ્સાવાળો છું, વસિષ્ઠ, સત્યના દારો ઉઘાડું છું. હે શુભ-પવિત્ર-દેવી ! વૃદ્ધિને પામે ! તમારું સ્તોત્ર ગાનાર(ઋષિ) ને ધનધાન્યની (આનંદદાયક વસ્તુઓની) વિપુલતાનું દાન કરો, સદા ઉત્તમ આંતર રિથિત વડે અમારું રક્ષણ કરો-(આંતર રિથિત આપીને અમારું રક્ષણ કરો.)

૭. માં મંડલના ૯૬ માં સૂક્તનો નીચે પ્રમાણે અનુવાદ છે:-

૧ ' તું સરસ્વતી બૃહદ્-વાચા વડે સ્તુતિ માન અર્પણ કરે છે; સરિતાઓમાં સમર્થ-શક્તિવાન-એવી સરસ્વતીને તું સ્તોત્ર અર્પણ કરે છે. હે વસિષ્ઠ ! એનાં શુભમાન કર, રાદસીમાં-એ બોકમાં રહેનારી એ (દેવી) ના સ્તોત્રો ગા. '

૭. ૯૫.૫ इमा जुह्वाना युष्महानमोभिः प्रतिस्तोमं सरस्वती जुपस्व ।

तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उपस्येयाम शरणं न वृक्षम् ॥

૭. ૯૫. ૬ अयमु से सरस्वती वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्ष शुभ्रे स्तुवते शशिवाग्नन्यूर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

૭. ૯૬. ૧ बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥

૨. હે શુભ-સ્વેત સરસ્વતી ! તારી મદત્તા વડે માનવો બન્ને પ્રકારે તેનામાં (અગ્નિમાં) પોતાનું સદન સ્થિરપણે રથાપે છે (પ્રાપ્ત કરે છે.) હે રક્ષયિત્રી ! અમને જાગ્રત કર, — સ્વેતન કર; તારા મરુતસખાઓને લધને ધનવાનને-યજ્ઞ કરવાને મુમર્શ્ યજ્ઞ-માનને-યજ્ઞ સામગ્રીની વિપુલતાવાળા (યજ્ઞમાન)ને આનંદદાયી- (આંતર)-સંપત્તિ અપાવ;

૩. ' કલ્યાણકારી, આનંદદાયિની, સરસ્વતી ! અમને આનંદનું જ દાન કરો; ઋણુ માર્ગે જનાર, જમદગ્નિપેડે, અને વસિષ્ઠની પેડે, રત્નવડે પ્રસન્ન, (અર્થાત્, જમદગ્નિ અને વસિષ્ઠની રત્નવડે જેમ તે પ્રસન્ન થાય છે તેમ પ્રસન્ન), તે દેવી વિપુલ ઐશ્વર્યશાલિની છે.

૪. ' મોખરે કૃત્ય કરનાર, પુત્ર માટે (અંતરાત્માના નવ-જન્મરૂપી સંતાન માટે) વાંછના કરનાર, દાન કરવાના મુદર પદાર્થો સદિત, ગતિ કરનાર દેવને અમે અમારા યજ્ઞમાં આમંત્રણ કરીએ છીએ. — આબ્દાન કરીએ છીએ.

૭. ૯૬.૨ ઉભં યતં મહિના કુષ્મે અંવસી અવિસિયંતિ પૂરવઃ ।

સા નો વોષયિત્રી મસ્તસ્રા નોદ રાધો મધોનામ્ ॥

૭. ૯૬ . ૩ ષદ્રમિદ્રદ્રા કૃણવત્સરસ્વત્યકવારી ચેતતિ વાગ્નિનીવતી ।

ગૃણાના જમદગ્નિ વસ્તુવાના ચ વસિષ્ઠવત્ ॥

૭. ૯૬.૪ જનીયતો ન્વગ્રવઃ પૂત્રીયંતઃ સુદાનવઃ ।

સરસ્વતં હવામહે ॥

* સરસ્વત એટલે સરનાર, ગતિ કરનાર. આવા ધણા પ્રયોગો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે જેથી તે શબ્દ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ કે પદાર્થના અર્થમાં ૩૯ થઈ ગયો ન હતો એમ સિદ્ધ થાય છે હજી શબ્દનો માસિક અર્થ જ એવા પ્રયોગોમાં આગળ પડતો જાય છે.

કેવી રીતે “ધારણ કરી શકે?” એટલે સરસ્વતીનો માનસ વ્યાપારો જોડેનો સંબંધ અહિં ઉક્ત છે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

મંડળ ૬ નું ૬૧ મું સૂક્ત બરદાન ઋષિ સરસ્વતીને સંબોધે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૬ • ૬૧ • ૧ • “યદ કરનાર વદ્મિઅશ્વને સરસ્વતીએ વેગ-પૂર્વક ઋણ્યુકત કરનારના દિવોદાસ (નામનો પુત્ર) આપ્યો; સરસ્વતીએ અનેક સ્વર્થપરાયણ (યદદાનન કરનાર વિરોધી) પશુઓનો વિનાશ કર્યો. આ સર્વે, હે સરસ્વતી! તારાં સમર્થ વરદાનો છે.”

પશુ એટલે અવચેતનાના સ્વરમાંથી સત્યને પ્રગટ થવામાં બાધા કરનાર—અવિદ્યાશક્તિઓ માનવ પાસેથી આ પશુઓ ગાયોને—જ્ઞાનરક્ષિતઓને—એકી જાય છે અને માનવને રાત્રિના અંધકારમાં નાખી દે છે.

૬ • ૬૧ • ૨ • ઉર્મિઓના સમર્થ વેગ વડે સરસ્વતી પર્વતોના શિખરોને ખિસની—કમળ તંત્રની (?)—પેડે (સહેલાઈથી) તોડી નાખે છે, અતિ દૂર (માનવથી પર) આવી રહેલ સૌનું ઉત્કંઠન કરનાર સરસ્વતીની અમે રજૂતિ વડે અને મનની ધારણા વડે અમારાં રક્ષણ માટે ઉપાસના કરીએ છીએ.”

૬ • ૬૧ • ૧ इयमददाद्रभसमृणञ्च्युतं दिवोदासं वध्यश्वाय दाशुपे ।

या शश्वंत माचखादांवसं पणि तातं तत्राणि तातंदत्राणि तविषा
સરસ્વતી ॥

૬ • ૬૧ • ૨ इयं शुष्मेभिविसखा इवारुत्तसानुगिरीणां तविषेरुमिमि ।
पारावते घ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥

પારાવત શબ્દના અર્થના સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (અ)

૬. ૬૧. ૩. " હે સરસ્વતી ! દેવોની નિંદા કરનારાઓનો વિનાશ કર, સર્વ રૂપોનું નિર્માણ કરનાર, માયાવી, બૃહસ્પતિ (વૃત્રના ?) પરિવારનો પણ ધ્વંસ કર; હે સંપત્તિવાન અને ઐશ્વર્ય-શાલિની સરસ્વતી ! તું માનવોને પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરાવે છે, -તેમને (દુસ્ખનોને) મોટે ઘું વિષજર. "

૭. ૬૧. ૪. " (આધ્યાત્મિક સંપત્તિઓ વડે ઐશ્વર્યશાલો, શુદ્ધિનું રક્ષણ કરનાર દેવી, સરસ્વતી અમારી રક્ષા કરો. "

૬. ૬૧. ૫. " વૃત્રની સાથેના સંગ્રામમાં જેમ ઇન્દ્રની, તેમ પોતાની સંપત્તિના વિનાશનો ભય હોયસ્થિત ધર્તા જે યજ્ઞમાન તારી રહ્યા હોય (તેનું ઘું રક્ષણ કર.) "

૬. ૬૧. ૬. " હે સરસ્વતી દેવી ! વિપુલ ઐશ્વર્યવાળી ! અમારી સંપત્તિનું રક્ષણ કર. પોષણ કરનાર પુષ્પદેવની પેઠે અમને વરણીય સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવ. "

૬. ૬૧. ૭. " હિરણ્યમય માર્ગવાળી, ઘોર, વૃત્રનો પરાજય

૬. ૬. ૧. ૩ સરસ્વતિ દેવનિદો નિવર્હય પ્રજાં વિશ્વસ્ય ઘસ્યસ્ય માયિનઃ ।

ઉત શિતિમ્યોઽવનારવિદો વિષમેમ્યો અશ્રવો વામિનોવતિ ॥

૬. ૬૧. ૪ પળોદેવિ સરસ્વતી વાજોમર્વાજિનીવતિ ધીનામવિમ્યવતુ ॥

૬. ૬૧. ૫ યસ્ત્વા દેવી સરસ્વત્યુપશ્રુતે ધને હિતે દ્વંદ્રં ન વૃત્રતૂર્યે ॥

૬. ૬૧. ૬ ત્વં દેવી સરસ્વત્યા વાજેષુ વાજનિ રદા પૂપેવ નઃ સર્નિ ॥

૬. ૬૧. ૭ ઉતાસ્યા નઃ સરસ્વતો ઘોરા હિરણ્યવર્તનિઃ ।

વૃત્રધ્ની વૃષ્ટિ સુપુર્તિ ॥

૫. ' તારી આ ગતિમાન, મધુમંત અને ધૃતની તેજસ્વી નિર્મલતાવાળી ઉર્મિઓ વડે, હે સરસ્વતી ! તું અમારું રક્ષણ કરનાર થજે. '

૬. ' વિશ્વતું દર્શન કરનાર-સર્વદૃષ્ટ-અને ગતિમાન એવા સરસ્વત-ના પડધા પાડનાર (પડછંદા વાળી) વાણીનો આનંદ અમે ભોગવીએ !-અમે (તેની આપેલી) શક્તિનો તથા પ્રજાનો આનંદ ભોગવીએ !'

''ને તેટલો શુદ્ધ સમ્રાટ જળજી રાખીને કરેલા ઉપરના અનુવાદ ઉપરથી પણ આપણને સરસ્વતીના સ્વરૂપ વિષે ઠાંધક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવો જોઈએ. ' સચેતન થનાર ' અને યજમાનને ' સચેતન કરનાર ' સ્થૂળ સરિતાજ કેવળ કેવી રીતે હોય ? સરસ્વતી જો કેવળ નદી જ હોય તો વાચા જોડેનો તેનો ખુલ્લો સંબંધ આ સૂક્તોમાં દેખાય છે તેનો શો અર્થ કરવો ? અને હ ઋચામાં સરસ્વતી સમીપ જવાની અભીપ્સાવાળો વસિષ્ઠ ' સત્યના દ્વારો ઉઘાડે છે ' તેનો સરિતા જોડે મેળ કેવી રીતે મળે છે વારુ ? સરસ્વતીની મહત્તાવડે-તેના મહિમાવડે-માનવો અગ્નિમાં પોતાનું સ્થાન કેવી રીતે સ્થાપન કરી શકે ? સરિતા, -કેવળ સ્થૂળ જળની વહેનારી નદીજ હોય તો-તેની ઉર્મિ મધુમંત-મધુયુક્ત-આનંદયુક્ત કેવી રીતે કહી શકાય ? હું માનું છું કે આ જો સૂક્તો સરસ્વતીને પ્રતિક તરીકે સ્વીકારવાને પૂરતાં છે.

૭-૯૬ . ૫ યે તે સરસ્વ ઋર્મયો મધુમંતો ધૃતશ્રુતઃ ।

તેમિનોઽવિતા મવ ॥

૭-૯૬ . ૬ પીપિવાસં સરસ્વતઃ સ્તનં યો વિશ્વદર્શતઃ ।

મક્ષીમહિ પ્રજામિયં ॥

૭

૫. ૪૩. ૧૧. માં અત્રિઃ ઋષિ વિશ્વદેવાને આવાદન કરે છે. તેમાં સરસ્વતી વિશે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

“ જ્યોતિર્ભય સ્વર્લોકયા, મદાન પર્વતમાંથી આરંભીને સરસ્વતી અમારા યજ્ઞ પ્રત્યે આવે; (જ્યોતિર્ભય સ્વર્લોકના મદાન શૈક્ષમાંથી નીકળી સરસ્વતી અમારા યજ્ઞ પ્રત્યે આવે ” એવો અર્થ પણ થઈ શકે.) અમારાં આબ્હાનને શ્રવણ કરનારી તે દેવી અમારી આનંદદાયી, નિર્ભળ ઋચાને (વાચાને) આનંદપૂર્વક શ્રવણ કરે.

આ ઋચામાં ઘૃતાચી સિવાયનાં બધાં પદોનો અર્થ સાયણ-ચાર્ય પ્રમાણે સ્વીકાર્યો છે; અને તે છતાં, બુદ્ધિની નિર્મલતા જોડેના તથા વાચા જોડેના સરસ્વતીનો સંબંધ સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યોતિર્ભય એટલે જ્ઞાનજ્યોતિર્ભય; સ્વર્લોક એટલે મનોમયભૂમિકાના ઉચ્ચસ્તરો પર્વતો એટલે ઉચ્ચતમ શિખરોવાળો મનોમયભૂમિકાનો પ્રદેશ. સ્વર્લોકના ઉચ્ચતમ શિખરો પરથી પ્રેરણાદાયી સરસ્વતીનો પ્રવાહ આવે છે—એમ વક્તવ્ય છે.

૬. ૪૯. ૧૭. માં ઋજુશ્વ ઋષિ વિશ્વદેવાને સંબોધે છે તેમાં સરસ્વતીને પાલીરવો—“ વિશુદ્ધિ કરનારી ” અને ઘોરપત્નિ કહીને તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. ધિયં ધાત્ત-હે સરસ્વતી ! તું અમારી બુદ્ધિને-ધિને ધારણ કર. ” સ્નાન કરવાની સગવડ આપે એ સ્થૂત્ર અર્થમાં સરસ્વતીને ‘ પવિત્ર કરનારી ’ કહેવામાં આવી હોય એવો અર્થ ઘટાવીએ તો પણ એવી સ્થૂત્ર નદી ‘ બુદ્ધિને ’

૫. ૪૩. ૧૧ આ નોદિવો બૃહતઃ પર્વતાદા સરસ્વતી યજ્ઞતા ગંતુ યજ્ઞમ્ ।
હવં દેવિ જુજુપાણા ઘૃતાચો શમ્માનો વાચમુશતી શૃણોતુ ॥

કેવી રીતે “ધારણ કરી શકે?” એટલે સરસ્વતીનો માનસ વ્યાપારો જોડેનો સંબંધ અહિં ઉક્ત છે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

મંડળ ૬ નું ૬૧ મું સૂક્ત બરદાજ ઋષિ સરસ્વતીને સંબોધે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૬ • ૬૧ • ૧ • “યજ્ઞ કરનાર વધિઅશ્વને સરસ્વતીએ વેગ પૂર્વક ઋણમુક્ત કરનારના દિવોદાસ (નામનો પુત્ર) આપ્યો; સરસ્વતીએ અનેક સ્વર્થપરાયણ (યજ્ઞદાનન કરનાર વિરોધી) પશુઓનો વિનાશ કર્યો. આ સર્વે, હે સરસ્વતી! તારાં સમર્થ વરદાનો છે.”

પશુ એટલે અવચેતનાના સ્વર્ભાંધી સત્યને પ્રગટ થવામાં બાધા કરનાર—અવિદ્યાશક્તિઓ માનવ પાસેથી આ પશુઓ ગાયોને—જ્ઞાનરક્ષિતઓને—ચોરી જાય છે અને માનવને રાત્રિના અંધકારમાં નાખી દે છે.

૬ • ૬૧ • ૨ • ઉર્મિઓના સમર્થ વેગ વડે સરસ્વતી પર્વતોના શિખરોને ખિસની—કમળ તંત્રની (૧)—પેડે (સફેલાઈથી) તોડી નાખે છે, અતિ દૂર (માનવથી પર) આવી રહેલ સૌનું ઉત્ક્લંધન કરનાર સરસ્વતીની અમે સ્તુતિ વડે અને મનની ધારણા વડે અમારાં રક્ષણ માટે ઉપાસના કરીએ છીએ.”

૬ • ૬૧ • ૧ इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वाय दाशुपे ।

या शश्वंत माचखादावसं पर्णि ताते तत्राणि तातेदत्राणि तविषा
સરસ્વતી ॥

૬ • ૬૧ • ૨ इयं शुष्मेमिविसखा इवारुन्त्सानुगिरीणां तविषेरुमिमि ।
पारावते घ्नमिवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥

પારાવત શબ્દના અર્થના સ્પષ્ટીકરણ માટે શુઓ પરિશિષ્ટ (અ)

૬.૬૧.૩. " હે સરસ્વતી ! દેવોની નિંદા કરનારાઓનો વિનાશ કર, સર્વ રૂપોનું નિર્માણ કરનાર, માયાવી, બૃહસ્પતિ (વૃત્રના ?) પરિવારનો પણ ધ્વંસ કર; હે સંપત્તિવાન અને ઐશ્વર્ય-શાસિની સરસ્વતી ! તું માનવોને પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરાવે છે, -તેમને (હુશ્મનોને) માટે તું વિષજર. "

૭.૬૧.૪. " (આધ્યાત્મિક સંપત્તિઓ વડે ઐશ્વર્યશાસી, સુદ્ધિનું રક્ષણ કરનાર દેવી, સરસ્વતી અમારી રક્ષા કરો. "

૬.૬૧.૫. " વૃત્રની સાથેના સંગ્રામમાં જેમ ઇન્દ્રની, તેમ પોતાની સંપત્તિના વિનાશનો ભય હાથેથી થતાં જે યજ્ઞમાન તારી સ્તુતિ કરે છે (તેનું તું રક્ષણ કર.) "

૬.૬૧.૬. " હે સરસ્વતી દેવી ! વિપુલ ઐશ્વર્યવાળી ! અમારી સંપત્તિનું રક્ષણ કર. પોપણ કરનાર પુષ્પનદેવની પેઠે અમને વરણીય સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવ. "

૬.૬૧.૭. " હિરણ્યમય માર્ગવાળી, ઘોર, વૃત્રનો પરાજય

૬.૬.૧.૩ સરસ્વતિ દેવનિદો નિર્ઘર્ય પ્રજાં વિશ્વસ્ય ઇસયસ્ય માયિનઃ ।

ઉત ક્ષિતિમ્યોઽવનારવિદો વિપમેમ્યો અશ્વો વાજિનોવતિ ॥

૬.૬૧.૪ પળોદેવિ સરસ્વતી વાજોમર્વાજિનીવતિ ધીનામવિમ્યવતુ ॥

૬.૬૧.૫ યસ્ત્વા દેવી સરસ્વત્યુપશ્રુતે ધને હિતે દ્વંદ્રં ન વૃત્રતૂર્યે ॥

૬.૬૧.૬ ત્વં દેવી સરસ્વત્યા વાજેષુ વાજિનિ રદા પૃષેવ નઃ સર્નિ ॥

૬.૬૧.૭ ઉતાસ્યા નઃ સરસ્વતી ઘોરા હિરણ્યવર્તનિઃ ।

વૃત્રધ્ની વૃષ્ટિ સુષ્ટિ ॥

કરનાર, સુવિખ્યાત સરસ્વતી અમારી સ્તુતિની કાંમના કરો-સ્તુતિ
પડે પ્રસન્ન થાઓ. ”

વૃત્ર એટલે અવિદ્યાની સર્વાંગાદક શક્તિઃ સત્યના સ્ત્રોતોની
સ્વતંત્ર ગતિને-તેના પ્રવાહને, રોકનાર આસુરિક શક્તિ, માનવની
ચેતનામાં સત્યના જે પ્રવાહો યા તો સત્ય પ્રેરણાઓના જે સ્ત્રોતો
ભરે છે તેમને આ વૃત્ર અટકાવે છે. સામાન્યતઃ આ વૃત્રનો વધ
કરવાનું કાર્ય મનોભય ચેતનાના સ્વામી ધન્વન્તરું છે. મનોભય જ્ઞાન-
ભયોત્તિ અને વિચારોની વિઘ્નતા સ્વામી મરુતો ધન્વન્તર સાધીઓ
છે. સરસ્વતી પણ પ્રેરણાશક્તિ હોઈ વૃત્રનો વિનાશ કરવાનું કામ
તે સાધી શકે એ સમજી શકાય તેવું છે.

૬ • ૬૧ • ૮. ૬ - ૬૧ - ૯. “ જોતું અનંત અને અકુટિલ
સામર્થ્ય, જેનો મહાસાગર જેવો અદ્ભ્ય, સર્વગામી પ્રવાહ અનંત
કરતો (આગળ) વધે છે તે સરસ્વતી દેવી અમને દ્રેષ્ટાઓથી પાર
હિતારો, તથા સત્યથી પૃથ્વી ભગિનીઓ (સહગામી સ્ત્રોતો) ઉપાની
ચેડે સૂર્યને પ્રગટ કરે છે. ” ૬ • ૬૧ • ૧૦. “ ત્રિપર્મા પથુ ત્રિપતમ-
ઓવી, સુસેવિતા સરસ્વતી, તેની સાત ભગિનીઓ સહિત, સ્તુતિને
યોગ્ય થાઓ. ”

૬ • ૬૧ • ૮ યસ્યા અનંતો મહતસ્ત્વેષશ્ચરિણ્ણુર્ણવઃ ।

અમશ્વરતિ રોહન ॥

૬ • ૬૧ • ૯ સા નો વિશ્વા અતિ દ્વિપઃ સ્વસ્દરન્યા ક્રતાવરિ ।

અતન્નદેવસૂર્યઃ ॥

૬ • ૬૧ • ૧૦ ઉત નઃ પ્રિયાપ્રિયાસુ સસત્સ્વસા મુજુષા ।

સરસ્વતી સ્તોમ્યા મૂત્ ॥

૬ - ૬૧ - ૧૧. " વિશાળ પાર્થિવ લોકને તથા અંતરીક્ષ લોકને પોતાની જ્યોતિનાં કિરણોથી પરિપ્રકાશિત કરતી સરસ્વતી, નિંદકોથી અમારું રક્ષણ કરે. "

૬ - ૬૧ - ૧૨. " ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહેલ સપ્ત ધાતુ અને પંચ પ્રકારના ઊવોનું સંવર્ધન કરતી સરસ્વતી, પ્રત્યેક સંપત્તિ માટે યજ્ઞનીય છે. "

૬ - ૬૧ - ૧૩. " ચેતનવાન થયેલ યજ્ઞમાનની સ્તુતિવડે, પોતાની વિશિષ્ટ જ્યોતિ કિરણાવલી સહિત સરસ્વતી, વધારે સરલતાથી સચેતન થાય છે; - અન્ય વેગવતી સરિતાઓમાં તે સૌથી વધારે વેગવાન - જળપીન - છે, રથની પેઠે ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરવા માટે અનેક યુદ્ધોથી યુક્ત તે ઉત્પન્ન થયેલી છે. "

૬ - ૬૧ - ૧૪. " હે સરસ્વતી ! વરણીય સંપત્તિ તું અમારી પાસે લાવ; (અમને પ્રાપ્ત કરાવ) અમારા વિકાસનો વિરોધ ના કર; "

૬ - ૬૧ - ૧૧ આપપ્રુષી પાર્થિવાન્યુરુ રજો અંતરિક્ષં ।
સરસ્વતી નિદસ્પાતુ ॥

૬ - ૬૧ - ૧૨ ત્રિપદસ્યા સત્ત્રયાતુઃ પંચમાતા વર્ધયંતી ।
વાજે વાજે હવ્યા ભૂત ॥ ૧૨ ॥

૬ - ૬૧ - ૧૩ પ્ર યા મહિમ્ના મહિનાસુ ચેકિ તે દ્યુમ્નેભિરન્યા
અપસામપસ્તમા રથ ઇવ વૃહતી વિમ્વને કૃતોપસ્તુત્યા ચિકિતુષા
સરસ્વતી ॥ ૧૩ ॥

૬ - ૬૧ - ૧૪ સરસ્વત્યભિનો નેપિ વસ્યો માપસ્કરીઃ પયસા માં ન
આધક્ ।

જુપસ્વ નઃ સસ્યા વેશ્યા ચ મા ત્વત્શેત્રાણ્યરણાનિગન્મ ॥ ૧૪ ॥

-તારાં પય (રક્તિ) વડે અમને બાળ નહિ. (તારાં પય વડે અમને
 "બાધા કર નહિ સા). અમારા મિત્રાચારી બરેલા પ્રવેશમાં આનંદ લે,
 તારી સમીપેથી અરણ્ય જેવા પ્રદેશોને અમે પ્રાપ્ત કરીએ નહિ. "

(તારી સમીપેથી અમે અરણ્ય જેવા પ્રદેશોને પ્રાપ્ત ન થઈએ.)
 -અહિં પયસા એ પદનો બેવડો અર્થ ' પાણી ' અને ' દૂધ '
 થાય છે તેનો લાભ લેવામાં આવ્યો છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. ગૌ-
 , ગાયો-જ્ઞાનરક્તિઓ; તેમનાં ઝરણો તે પશુ પય. અને સરસ્વતી
 પ્રેરણાદાઇ શક્તિના પ્રવાહો પશુ. પય=જ્ઞાનકિરણો.

વળી સાયણાચાર્યે પોતે જ મા આધક્ નામિદ્વાન લાઘવ-
 એ પ્રમાણે " બાળ નહિ " એવો અર્થ કરીને "પય વડે બાળ નહિ"
 એમ અર્થ બરાબર નહિ લાગતાં " પય વડે. બાધા કર નહિ "
 : એવો અર્થ ફેરવી નાખ્યો. " તારા પ્રખર જ્ઞાન રક્તિ વડે,-પય
 વડે, અમને બાળ નહિ. " એ અર્થ બરાબર બંધ બેસતો થાય છે.
 પરંતુ બંને અર્થનો સ્વીકાર કરતાં સરસ્વતીને પ્રતિક તરીકે
 "લેવામાં હરકત આવતી નથી.

આખા સૂક્તનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં ત્રણચાર મુદ્દાઓ
 સ્પષ્ટ થાય છે. સરસ્વતીમાં વેગ છે, સામર્થ્ય છે. સરસ્વતી વાજ-
 ધન, વગેરે આપે છે, તે યજ્ઞમાનનું રક્ષણ કરે છે. નિંદા કરનારા
 યજ્ઞવિરોધીઓનો, વૃત્તનો-તથા પશુઓનો વિનાશ કરવામાં તે
 આપને સહાય કરે છે. માર્ગમાં આવતા અંતરાયોને તે દૂર કરી
 નાંખે છે. સરસ્વતી યજ્ઞમાનની શુદ્ધિનું રક્ષણ કરે છે, યજ્ઞમાન તેને
 શુદ્ધિવડે મારણ કરે છે. તે ચેતનવંતી છે, ચેતનને જાગ્રત કરનારી છે.
 તે ક્રિયાવરી સત્યસંકલ્પ છે અને યજ્ઞ કરનારને સત્યનું દર્શન કરાવે છે.

આ જોતાં સરસ્વતી તો સ્થૂળ નદી એ આગ્રહ મારી દિગ્દિગ્ધ,
 પૂરતી સમગ્રતાવાળો હરવો નથી.

પરિશિષ્ટ ૧

પારાવત શબ્દનો ઉપયોગ ને અર્થ.

પારાવત—શબ્દ ઋગ્વેદમાં તથા ઉપનિષદોમાં પણ વપરાયો છે. એનો અર્થ સાયણાચાર્ય પ્રમાણે ‘ અતિદૂર ’ થાય છે. એનો અર્થ ‘‘ મનથી પર યાતો માનવથી અતિદૂર, ઉર્ધ્વ એતનાના સ્તરો ’’ એવો પણ થાય છે. ગ્રેરજાની દેવી સરસ્વતી પરાવત-માનવએતનાથી ઉર્ધ્વ સ્તરોમાંથી ઉદ્ભવે છે એમ કહેવાનો અર્થ ૨૫૭૫ ન છે.

પા-પદનો અર્થ પરમાણે-(સાયણ) ૧ • ૩૭ • ૭ • થાય છે; ૧ • ૩૫ • માં પરાવતો દૂરદેશમ્-ચિશ્વાદુરિતા સર્વાણિ પાયા-ન્યપ યાધમાનો વિનાશાયન્ (સાયણ)

અહિં ‘ દૂરદેશ ’—સ્થૂણ પ્રદેશ નથી એટલું સર્વ સંબંધ જોયા વગર પણ ૨૫૪ જણાય છે.

૧ • ૩૬ • ૧૮ • પરાવતો દૂરદેશાત્ । એમ અગ્નિને આવાહન છે—કયો દૂરદેશ જ્યાંથી ‘‘ અગ્નિ ’’ આવવાનો હોય ? યજ્ઞ કરનારે તો વેદોમાં સ્થૂણ અગ્નિ ક્યારનોએ પ્રગટ કર્યો હોય છે—યાતો પ્રગટ કરવાનાં સાધનો તેની પાસે જ હોય છે, તેનું શું ? ૧ • ૩૬ • ૧ • માં પરાવતો એટલે ફક્ત દૂરાત્ અર્થ કર્યો છે. અહિં દૂર દેશમાંથી નહિ પણ ફક્ત અંતર દર્શાવવામાં આન્યું છે.

૧ • ૪૭ • ૭ • માં ‘ દૂરદેશો ’ એવો અર્થ છે.

૧ • ૪૮ • ૭ • માં પરાવતો દૂરસ્થાત્—અર્થના ઉદય જોડે સંબંધ હોવાથી આ અંતર ધણ મોટું તો જણાય જ.

૧. ૫૩. ૬-માં નમુચિ નામના માચિને મારવા માટે ઇન્દ્રને આવાહન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં પરાવતિ-દૂરદેશ-નમુચિને મારવાનો કહ્યો છે. કયા “દૂરદેશમાં”-કોઈ માનવથી અપ્રાપ્ય સ્થૂપ પ્રદેશમાં કે અંતરના ખૂણામાં દૂર હિંડાણમાં લપાઈ રહેલ કોઈ આસુરિક શક્તિ ?

૧. ૭૭. ૬-માં પરાવતનો અર્થ અતિ સ્પષ્ટ થાય છે.

ઋતસ્ય હિ ધેનવો વાવશાનાઃ સ્મદઘ્નીઃ પીપયતંત દ્યુમક્તઃ ।

પરાવતઃ સુમર્તિ મિક્ષમાણા વિ સિંધવઃ સમયાસ સ્મરદ્રિમ્ ॥

આ ઋચામાં કેવળ ‘પરાવત’નો જ નહિ પરંતુ ઋતં અને ધેનુના પણ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે એટલે અહિં એની વાખ્યા વિગતવાર આપી છે.

વળી, સિંધવઃ ૫૬ પણ કેવું અંગત તરીકે વપરાયેલું છે તે આપણને જણાય છે.

“દૂરી દૂરીને (અગ્નિની) કામના કરતી, નિત્ય પય ઝરતી- (સદા પય ઝરતી દ્રઘણી ધેનુઓ) એવી સત્યની જ્યોતિર્ભય ધેનુઓએ અગ્નિને પયપાન કરાવ્યું. સુમતિની યાચના કરનાર સરિનાઓ (સત્યના પ્રવાહો). પરમ એતનાના સ્તરોમાંથી અદ્રિની સમીપમાં વહેવા માંડી.”

ઋતની ધેનુઓ-સુમકત-જ્યોતિર્ભય, ધેનુઓ, કય વારું ? સુમતિની યાચના કરનાર સિંધુઓ કય ?

વેદના પદોમાં સંજ્ઞાર્થ રહેલો છે એનો પુનર્વો આ એક ઋચા પણ નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસને પુરો પાડવાને સમર્થ છે, “સત્યની ગાયો”-સત્યનાં જ્યોતિર્ભય કિરણો-અને કિરણોનાં ધણુને પોષણ આપનાર છે. માટે ધેનવઃ-પોષક ગાયો. આ ગાયો

હી જાતી નથી સ્મદ્ગ્ની-સદા દુઝણી-છે. તે વારે વારે અગ્નિની-
અભિષ્માના અગ્નિની,-યાને માનવની ચેતનામાં જાગતી ઉર્ધ્વગામી
તપઃશક્તિની-કામના કરે છે, કારણ કે માનવમાં એ તપઃશક્તિ
જાગતી હોય તો જ એ ધેનુઓ તેને પોષણ આપી શકે. અને
ચેતનાના વિવિધ સ્તરોના હિપર વહેતા પ્રવાહોની જનેડી સરિતાઓ
સુભતિ માટે યાચના કરે છે-અને માનવની રચુલચેતના-અનમય-
ચેતના રૂપી અદ્રીની સમીપ તેઓ વદન કરે છે,-અન્નમત્ત, પરાવત;-
ચેતનાના ઉર્ધ્વ સ્તરોમાંથી સરણ કરીને.

પ્રત્તઃ ગત્યાત્મક-ક્રિયાત્મક સત્ય;

ધેનુઃ સત્યના પોષક કિરણો-કિરણાવલી, જ્ઞાનરશ્મિઓ.

પરાવત્તઃ ચેતનાના ઉન્નત સ્વરો

સ્તિધુઃ ચેતનાના પ્રવાહો

આટલી સંજ્ઞાઓ અહીં સુરુપષ્ટ થાય છે અને વેદની ખીજ
ઋચાઓમાં પણ બંધ બેસે છે, ઉ. ત. આજ મુક્તત્વી ૧૦ મી
ઋચાઓ, અને તેનો અર્થ કરી જુઓ;

૧ • ૬૨ • ૩. માં પરાવત્તઃ-દૂરદેશાત્ એવો અર્થ છે.

૧ • ૧૧૨ • ૧૩. આ ઋચામાં પરાવત્તિ જવા વિષે ઉલ્લેખ
છે. પરાવત્તિ દૂરદેશે સ્થિતં સૂર્ય પરિયાયઃ ।

અહિં પરાવત્તનો અર્થ સૂર્યલોકઃ યાતો સૂર્ય નેટલો દૂર પ્રદેશ
છે. એટલો મત તો સાયણાચાર્ય પણ સ્વીકારે છે.

૧ • ૧૧૬ • ૮. અહિં પરાવત્તિ દૂરદેશે એમ કહીને સમુદ્ર
મધ્યે-એટલું સાયણ ઉમેરે છે.

૧ • ૧૩૦ • ૬ માં પરાવત્તો એટલે દૂરાત્ સ્વર્ગ સ્યાનાત્-
“ સ્વર્ગ પ્રદેશ ” નેટલા દૂર પ્રદેશને પણ સાયણ ‘ પરાવત ’
તરીકે સ્વીકારે છે.

૩ • ૯ • ૬. દ્વર દેશનો અર્થ પરાવતનો થાય છે.

૩ • ૪૭ • ૧૧. માં ઇન્દ્રને નજીકમાંથી કે દૂરથી-પરાવતઃ આવવાને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આ સમીપ કેદરનું સ્થાન સ્થુલ જગતમાં ન હોઈ શકે એ સમગ્ર શકાય તેવું છે; કારણ કે ઇન્દ્રનું રહેઠાણ પૃથ્વી નથી એ વેદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે એટલે સુક્ષ્મ અન્ય ભોકમાંથી આવવા માટે તે શબ્દ વપરાયેલો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

૩ • ૪૦ • ૮. માં પણ એ જ અર્થ છે.

૫ • ૫૪ • ૮. માં પરાવતો દૂરદેશ તત્ર તત્ર ઘુલોકાદૌં પરાવત એટલે ઘુલોક વગેરે અન્ય ભોક્ષે એવું સાચણુ પણ સ્વીકારે છે.

૮ • ૧૨ • ૧૮. એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે.

૮ • ૩૨ • ૨૨. દ્વરના અર્થમાં છે.

૯ • ૪૯ • ૫. દ્વરના અર્થમાં પરાવત વપરાયો છે.

૯ • ૪૪ • ૨.

૯ • ૬૫ • ૨૨. } એ જ અર્થ છે

૯ • ૬૮ • ૬. માં પરાવત એટલે દૂરાત ઘુલોકાત એવો સાચણે લીધો છે.

ઋગ્વેદના જૂદાં જૂદાં મંડલોમાંથી લીધેલાં આ અવતરણો પરથી ' પરાવત ' સ્થુલ પ્રદેશને અલબે અત્યારે આપણાથી અતિ-દૂર એવા એતનાના સ્તરોનો નિર્દેશ કર છે એમ સ્વીકારવું સકારણુ લાગે છે. આ અનુમાનમાં સાચણુઆચાર્ય સાનુકૂળ છે. એમને પણ સ્વર્ગભોક, ઘુલોક, સૂર્યભોક વગેરે પરાવતના અર્થમાં સ્વીકાર્યો છે. એટલે પરાવત એ માનવ એતનાથી પર આવી રહેલ એતનાના સ્તરોને માટે વપરાયલું પદ છે.

પરિશિષ્ટ ૨

આપ: જલો-(જલસ્રોતો)

‘ પારાયણ ’ શબ્દનો અર્થ નક્કી કરવા માટે છેલ્લા પરિ-
શિષ્ટમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. અહિં આપ:— ‘ જલવચનમાં
વપરાતું જલનું રૂપ ’ લઈને આપણને સરસ્વતીનું તથા સાત
નદીઓનું પણ રૂપ નક્કી કરવામાં તે કેટલે અંશે ઉપયોગી થઈ
પડે તેમ છે તે જોઈશું ?

વેદમાં સપ્તનદી-સપ્તનદીઓ-નો ઉલ્લેખ થયે છેકાણે આવે
છે. જ્યાં જ્યાં એવો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં આપણે “ સરસ્વતી ”ને
માટે જે સંગ્રા સ્વીકારી છે તેવા જ અર્થની સંગ્રા સ્વીકારીએ તો
ઋગ્વેદમાંનો અર્થ સુસંગત રહે છે કે નહિ તે પણ આપણે જોઈશું.
પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં મુખત્વે કરીને અપોદિવ્યા: “ દિવ્યજલો ”-
[અપોદેવિ:]-સ્થવરતીરથ: “ સ્વર્ગ લોકનાં જલ ” વગેરે કેવળ
જલના ઉલ્લેખો જોઈશું તો તેમાં પણ જલનું પ્રતિકપણ આપ-
ણને સ્પષ્ટ થયા વિના રહેતું નથી. આમ સરસ્વતી સપ્તનદી:
અને આપ: ત્રણેય પ્રતિકરૂપે આપણને સમગ્ર થશે.

‘ જલ ’-આપ: એ પ્રાણવાયક, પ્રવાહશીલ, ગતિમાન
ચેતનાની સંગ્રા છે. પ્રાણના પ્રવાહોને આપ: ચેતનાના પ્રવાહો
એજ જલ. જ્યારે સૃષ્ટિમાં વહે છે ત્યારે સાતપ્રવાહો વહે છે,
(એમાંથી જ પુરાણની “ સપ્તલોકની સૃષ્ટિ જન્મી હોવી જોઈએ)-
સાતે ધારાએ અવતરે છે. પરંતુ આ આપ: એ તો કેવળ પાણી-
વરસાદના પાણીના પ્રવાહો, સિવાય બીજું જ શું હોઈ શકે ?
આવા પ્રશ્ન પૂછનારને આપણે પૂછીશું કે એમ જ જો હોય તો
એ આપ: ને સૂર્યે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યા ? સમુદ્રમાંથી શોષીને ?-
તો એમાંથી અગ્નિ કેવી રીતે જન્મ્યો ? એની ઉર્મિ, મધુમંત-

મિષ્ટતાનાળી-દેવી રીતે મણાય ? વળી વસિષ્ઠના સૂક્તમાં (૭ - ૪૯) તો એ જલને સોમ વચ્ચે આપણે બીલકુલ બેદ પાડી સંપ્રીત તેમ જણાવું નથી. તો એ સોમના જેવાજ ગુણવાળાં જલ કયાં

પ્રથમ એ સૂક્તની ઋચાઓનો અનુવાદ આપીને જ વિવેચન કરીશું:-

૭ - ૪૭—આપું સૂક્ત આપઃ સંખંધી છે.

“ હે જલ ! (સોતો), તમારી તે પરમ શ્રેષ્ઠ ઉર્મિ જે ઇન્દ્રદેવનું પાન છે, દેવતાઓની શોધ કરનારા માનવોએ જે (ઉર્મિ પોતાને માટે) સર્જી છે તે-શુચિ, જ્યોતિર્મય, નિર્મળતાનીતરતી, મધુમુક્તા ઉર્મિ આજે અમે ભોગવીએ. (૭ - ૪૭ - ૧.)^૧

“ હે જલ ! (પ્રવાહો) હે આપઃ ! વેગપૂર્વક ધસનારો ‘ જલનો પુત્ર, - (અગ્નિ) તમારી સૌથી વધારે મધુમુક્ત-મિષ્ટ-ઉર્મિને પોપણ આપોઃ તે ઉર્મિ જે (નું) પાન કરતાં) આ તમુઓ સદિતો ઇન્દ્ર આનંદથી પ્રમત્ત (ચક્રચૂર) બને છે તે-અંમે પથ દેવતાઓની શોધ કરનારા હોઈ અમે પથ તે ઉર્મિને ભોગ પ્રાપ્ત કરીએ. ’ ૭ - ૪૭ - ૨.^૨

“ સેંકડો વિશુદ્ધિ કરનાર (અમસમાંથી) ગણણીમાં પસાર થતી, સ્વભાવથી જ આનંદ મુક્ત, એવી તારી ઉર્મિઓ દિવ્ય છે.

૧ આપો યંવઃ પ્રથમં દેવયંત ઇન્દ્રપાનમૂર્મિ કૃષ્ણતેલઃ ।

તં યો વયં શુચિમરિ પ્રમલ્ય ઘૃતપુષ્પં મધુમતં વેનમ્ ॥ ૭ - ૪૭

તમૂર્મિમપો મધુમત્તમં ત્રોણાં નપાદવત્વાશુહેમા ।

અસ્મિન્નિદ્રો વસુભિર્માદયાતે તમરયામ દેવયંતો યો અદ્ય ॥

દેવતાઓની ગતિના ધ્યેયરૂપ (સમુદ્ર) પ્રત્યે તે વહે છે; એ ઉર્મિઓ મન્દ્રના કાર્યને મયોદિત કરતી નથી. જલની સરિતાઓને જ્યોતિર્મય આહુતિરૂપી બલિ અર્પણ કરો. " ૭ • ૪૮ • ૩ •

" જે નદીઓને સૂર્યે પોતાના રક્તિમયો વડે બનાવી છે, (આગળ) વહેવડાવી (છે) જેમને ચીરીને ઇન્દ્રે ગતિશીલ (ગમન માટે ઉપયોગી) ઉર્મિ ઉત્પન્ન કરી, તે નદીઓ અમારામાં પરમ-શિવની સ્થાપના કરો ? અને હે દેવતાઓ ! મંગળમય-કલ્યાણ-કારક-સ્થિતિ વડે તમે અમારું રક્ષણ કરો. " ૭ • ૪૭ • ૪,

આપણે ખીજી ઋચાઓમાંથી જણાએ છીએ કે મન્દ્રનું મન-ગમનું પાન સોમરસ છે-પણ અહિં ૧ લી ઋચામાં મન્દ્રનું પાન જળની ઉર્મિ છે ! વળી તે ઉર્મિ જ્યોતિર્મય-ગાનયુક્ત, નિર્મલ અને આનંદદાયક છે !-આ જળ-સાધારણ જળ નથી એમ ખીજી ઋચામાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે. કારણ કે તેની મધુયુક્ત ઉર્મિને અગ્નિ પોમે છે; અને એના પાનથી ઇન્દ્ર તથા વરુણો ચક્રચૂર બને છે ! વાંચકે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અહિં ' સોમનો ' ઉલ્લેખ પ્રગટ રીતે કરવામાં આવ્યો જ નથી. અને સોમની પેઠે આપણી ઉર્મિઓ પણ ગળાણીમાંથી ગળાઈ વિશુદ્ધ થયેલી છે અને હવે તો ૩ જી ઋચામાં એ ઉર્મિઓ

શતપવિત્રાઃ સ્વધયા મર્દંતીર્દેવાનામાપિ યંતિ પાથઃ ।

તા ઇન્દ્રસ્ય ન મિનંતિ વ્રતાનિ સિન્ધુમ્યો હવ્ય ઘૃત વન્જુહોત ॥

૭ • ૪૯ • ૩

જ્ઞાયાઃ સૂર્યો રશ્મિમિરાતતાન યામ્ય ઇન્દ્રો અરદદ્રાતુર્મૂર્મિઃ ।

તે સિંધવો વરિવો ઘાતનાનો ચૂંચ પાત સ્વસ્તિમિઃ સદાનઃ ॥

૭ • ૪૭ • ૪

મરીને નદી રૂપે જ સંબોધાય છે ! અહિં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે વેદોના દ્રષ્ટાઓ આપઃ તેની ઉર્મિ અને સિંધુ વચ્ચે ભેદ કરતા નથી, કારણ કે એ નદીઓ સૂર્ય પોતાનાં રશ્મિ-વડે " ઉત્પન્ન કરે છે. એ નદીઓને હિન્દે ચીરીને ગતિશીલ ઉર્મિ બનાવી છે, હજી પણ આપઃ કે સિન્ધુ વિશે આપણા મનમાં શંકા હોય તો ૪ થી ઋચામાં " અમારામાં પરમશિવની સ્થાપના કરો. " એવી પ્રાર્થના નદીઓ પ્રત્યે કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી નદીઓનો માનસિક અને આંતરિક ચેતના સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સૂક્ત જોડે ૪૯ મું સૂક્ત પણ લઈશું. એ સૂક્તના દેવતા આપ અને ઋષિ વસિષ્ઠ છે.

" સમુદ્રથી પણ મહાન, વિશુદ્ધિ પ્રસરતાં (હતાં) જેઓ એક જ રથએ અટકી જતાં નથી, જેમને વૃષભરૂપી પોરુષયુક્ત-વજ્રઆકુ હિન્દે માર્ગ ચીરીને વહેતાં ફર્યાં તે દિવ્ય આપ (મહાસોતો) મારું સંબોધન કરો. " ૭. ૪૬. ૧.

" જોદેહી ખાઈઓમાં વહેતાં અથવા તો સ્વયંબૂપણે ઉત્પન્ન થએલાં, જેમની ગતિ સમુદ્ર પ્રત્યે છે એવાં તથોતિમય અને પાવક દિવ્યાવાહિ મારું રક્ષણ કરો. " ૭. ૪૬. ૨.

સમુદ્રજ્યેષ્ઠાઃ સલિલસ્ય મધ્યાતપુનાના યંત્યનિવિશમાનાઃ ।

इन्द्रा या वज्री वृषभो रराद ता आपो देविहि मामवंतु ॥

૭. ૪૬. ૧

या आपो दिव्या उत या स्वन्ति स्वनित्रिमा उतवा या स्वधजाः ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देविहि मामवंतु ॥

૭. ૪૬. ૨

“ જે જલસોતોની અંદર રાગ વરુણ માનવોના સત્ય અને અસત્યને (સત્યાનૃતે) ઉપરથી નીચે નિદાળતો ગતિ કરે છે; જે વારિ મધ ઝરતાં, ન્યોતિર્મય, પાવનકારી છે, એવાં દિવ્ય વારિ મારી રક્ષા કરે. ” ૭ - ૪૬ - ૩.

“ જે જલસોતોમાં વરુણ રાગને, જેમાં સોમને, અને સર્વ દેવતાઓને શક્તિનો ઉન્માદ ચઢે છે, જે વારિઓમાં વૈશ્વાનર અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો છે તે આપ અમારું રક્ષણ કરો. ” ૭ - ૪૬ - ૪.

આ સૂક્તનો સમગ્ર અર્થ વિચારી જુઓ અને એ રથૂલ જલને સંબોધાયલું છે એમ લાગે છે ? જલ સંગોપન કરે છે એ તો સમજી શકાય પરંતુ “ સ્વયંભૂપણે વહેતાં ” એવાં વારિ ક્યાં ? જે વારિમાં વિશાળ વ્યાપકતાનો અધિષ્ઠાતા વરુણ દેવ માનવનાં સત્ય અને અસત્ય પોતાની ઉપરની ગતિમાં વહેતો જો તો જાણ છે તે વારિ કેવળ રથૂલ જ ! અને રથૂલ જ જો ગણીએ તો માનવનાં “ સત્ય અને અસત્યને ” એની સાથે શો સંબંધ ? મધ ઝરતાં-મીઠાં અને “ પાવન કારી ” કયા અર્થમાં ? બાહ્ય કે આંતર ? જેમાં વરુણ સોમ તથા ત્રિશ્વદેવોને ઢેક ચઢે તે અને જેમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો છે તે વારિ કેવળ રથૂલ જળ છે એમ સ્વીકારતા ગમે તેવા ઉપર ઉપરના વાચકને પણ વિચાર કરવો પડે

યાસાં રાજા વરુણો યાતિ મધ્યે સત્યાનૃતે અવ પર્યજ્જનાનાં ।

મધુશ્રુતઃ શુવયો યાઃ પાવકાસ્તા આપો દેવિહિ મામવંતુ ॥

૭ - ૪૬ - ૩

આસુ રાજા વરુણો યાસુ સોમો વિશ્વે દેવા યાસૂર્જ મદંતિ ।

વૈશ્વાનરો યાસ્વઙ્નિઃ પ્રવિષ્ટસ્તા આપો દેવીરિહ મામવંતુ ॥

૭ - ૪૬ - ૪

મટીને નદી રૂપે જ સંબોધાય છે ! અહિં આપણે-
શકીએ છીએ કે વેદોના દ્રષ્ટાઓ આપ: તે
વચ્ચે ભેદ કરતા નથી, કારણ કે એ નદીએ
વડે " ઉત્પન્ન કરે છે. એ નદીઓને ઇન્દ્રે
ઉર્મિ યનાવી છે, હજી પણ આપ: કે સિન્ધુ
શંકા હોય તો ૪ થી જગ્યામાં " અમારામાં પર:
કરો. " એવી પ્રાર્થના નદીઓ પ્રત્યે કરવા:
તે ઉપરથી નદીઓનો માનસિક અને આંતરિક એ
સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સૂક્ત જોડે ૪૯ મું સૂક્ત પણ લઈશું. એ,
દેવતા આપ અને ઋષિ વસિષ્ઠ છે.

" સમુદ્રથી પણ મદાન, વિશુદ્ધિ પ્રસરતાં (છતાં,
એક જ સ્થળે અટકી જતાં નથી, જેમને વૃષભરૂપી પોરૂપ,
વજ્રમાકુ ઇન્દ્રે માર્ગ ચીરીને વહેતાં રૂપોં તે દિવ્ય આપ (જલરૂ
મારું સંગોપન કરો. " ૭-૪૯-૧.

" ખોદેલી ખાઈઓમાં વહેતાં અથવા તો સ્વયંભૂપો
ઉત્પન્ન થએલાં, જેમની ગતિ સમુદ્ર પ્રત્યે છે એવાં જ્યોતિમય
અને પાવક દિવ્યાવાહિ મારું રક્ષણ કરો. " ૭-૪૯-૨.

સમુદ્રન્યેષ્ઠાઃ સલિલસ્ય મધ્યાતપુનાના યંત્યનિવિશમાનાઃ ।

इन्द्रा या वज्री वृषभो रराद ता आपो देविहि मामवंतु ॥

૭-૪૯-૧

યા આપો દિવ્યા ઉત યા સ્વંતિ સ્વનિત્રિમા ઉતવા યા સ્વયનાઃ ॥
સમુદ્રાર્થા યાઃ શુચયઃ પાવકાસ્તા આપો દેવિરિહ મામવંતુ ॥

૭-૪૯-૨

“ ને જલસ્રોતોની અંદર રાગ વરુણ માનવોના સત્ય અને અસત્યને (સત્યાનૃતે) ઉપરથી નીચે નિદાળતો ગતિ કરે છે, ને વારિ મધ ઝરતાં, ન્યોતિર્મય, પાવનકારી છે, એવાં દિવ્ય વારિ મારી રક્ષા કરે. ” ૭ • ૪૬ • ૪.

“ ને જલસ્રોતોમાં વરુણ રાગને, જેમાં સોમને, અને સર્વ દેવતાઓને શક્તિનો ઉન્માદ ચઢે છે, ને વારિઓમાં વૈશ્વાનર અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો છે તે આપ અમારું રક્ષણ કરો. ” ૭ • ૪૬ • ૪.

આ સુક્તનો સમગ્ર અર્થ વિચારી જુઓ અને એ રથૂલ જલને સંબોધાયલું છે એમ લાગે ? જલ સંબોધન કરે છે એ તો સમગ્ર શકાય પરંતુ “ સ્વયંભૂપણે વહેતાં ” એવાં વારિ ક્યાં ? ને વારિમાં વિશાળ વ્યાપકતાનો અધિષ્ઠાતા વરુણ દેવ માનવનાં સત્ય અને અસત્ય ખોતાની ઉપરની ગતિમાં વહેતો જો તો જાણ છે તે વારિ કેવળ રથૂલ જ ! અને રથૂલ જ જો ગૌણીએ તો માનવનાં “ સત્ય અને અસત્યને ” એની સાથે શો સંબંધ ? મધ ઝરતાં-મીઠાં અને ‘ પાવન કારી ’ કયા અર્થમાં ? આશ્વ કે આંતર ? જેમાં વરુણ સોમ તથા વિશ્વદેવોને કેદ ચઢે તે અને જેમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો છે તે વારિ કેવળ રથૂલ જળ છે એમ સ્વીકારતા ગમે તેવા ઉપર ઉપરના વાચકને પણ વિચાર કરવો પડે

યાસાં રાજા વરુણો યાતિ મધ્યે સત્યાનૃતે અવ પશ્યજ્જનાનાં ।

મધુશ્રુતઃ શુવયો યાઃ પાવકાસ્તા આપો દેવિહિ મામવંતુ ॥

૭ • ૪૬ • ૩

આસુ રાજા વરુણો યાસુ સોમો વિશ્વે દેવા યાસૂર્જ મદંતિ ।

વૈશ્વાનરો યાસ્વગ્નિઃ પ્રવિષ્ટસ્તા આપો દેવીરિહ મામવંતુ ॥

૭ • ૪૬ • ૪

એ સ્વાભાવિક છે. દિવ્ય તપઃ શક્તિ રૂપી અગ્નિ એ પ્રાણુના સ્ત્રોતોમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને સૂર્યે તે વારિને જન્મ આપ્યો છે એ પ્રતિક પથાર્ય છે, પરંતુ સ્થૂલ અર્થમાં બેતાં આપણને બન્ને સૂક્તો અસંબંધ જ લાગે તો શું આશ્ચર્ય? -

卐

પરિશિષ્ટ ૩

હવે વિશ્વામિત્ર ઋષિના મંડળ-૪ જા-માં સપ્તનદીઓને ઉલ્લેખ ૧ લા જ સૂક્તમાં છે તે અહિં વિચારીએ.

યજુને ઋગ્વેદમાં માનવ જીવનના પ્રતિક તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. અને એ યજુને 'અષ્વર'-' એક યાત્રા ' પણ કહેવામાં આવેલ છે. જીવન એટલે યજુરૂપ એ યાત્રાનો 'યુદ્ધ' તરીકે પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જોખમકારક જલસ્રોતોને વટાવવાની જરૂર એમાં પડે છે. એતનાના સિખરે ઉપર આરોહણ કરવાની ક્રિયા પણ તેમાં જરૂરી છે, આ રૂપકો અને પ્રતિકો એકબીજાથી તદ્દન અલગ રાખવામાં આવ્યા નથી. ઋષિઓની મૌલિક વિચારણામાં સમન્વિત હોધ એ બધા એકબીજા સાથે સેજમેજ થતા દેખાય છે. યજુ જ અષ્વર છે, -તે જ અનાર્થ શક્તિઓ જોડે પણ યુદ્ધ છે.

પહેલાના ભેજોમાં વામદેવ ઋષિના [૪ મં. ૫૮ • ૪,] સૂક્તનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જેમાં " ગાયોની અંદર મધુ સંચિત કરવામાં આવ્યું છે " એવી ઉક્તિ છે. ત્યાં આગળ મધ,

૧. ચિવાહેત પणिમિદ્યુહ્યમાનં ગવિ દૈવાસો ઘૃતમન્વવિદન્ ।

ધૃત, સત્યની જ્યોતિ અને સૂર્ય વંચેરે દેખીતી રીતે અસંબદ્ધતાની પાછળ સમંજસ અર્થ પણ અભ્યાસક્રમે પ્રતીત થાય છે. પરંતુ બાહ્યાર્થ પર આધાર રાખનારને એ સૂક્ત મૂંઝવે એ સમજી શકાય તેવું છે.

વળી સૂર્યની અને ઉષાની પુનઃ પ્રાપ્તિનો યાતો 'પણિઓ' ઉપર વિજય મેળવીને તેમની પ્રાપ્તિ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ ધણીવાર ઋગ્વેદમાં થએલો જણાય છે. સૂર્યના જ્યોતિર્મય શોકને સ્વર કહેવામાં આવે છે; તે જ ઉદલોક છે. સત્યરૂપી સૂર્યનાં પ્રચન્ન રશ્મિઓ-કિરણો-તે ગાયો-અંધકારમાંથી ગાયોને મુક્ત કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ અંધકારમાં છૂપાવેલા સૂર્યનો પણ ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે. ઈન્દ્રની સદાયથી પણિઓનો પરાજય કરીને એ "ગાયો" છૂટી શેવામાં આવે છે. યાતો અંગિરસ ઋષિઓ દ્વારા-ઋચાની શક્તિ વડે પણિઓને હરાવી ગાયોને મુક્ત કરે છે અને પણિઓની ગુફામાં રહેવા પ્રચ્છન્ન સૂર્યની પણ શોધ કરે છે. આ સંધર્ભે ઋચાની અને યજ્ઞની સદાય વડે બને છે; મંત્રની શક્તિવડે સંધાય છે. કાષ્ઠ વાર તો ઈન્દ્રને સોમનો મદ થાય છે ભારે પણિઓનો વિનાશ કરવાની શક્તિ એનામાં વધારે સમજણરૂપે પ્રત્યક્ષ થતી જણાય છે. પણિઓની એ ગુફા કઈ? માનવચેતનાની નીચેના તમાચ્છન Subconscious અજ્ઞાત ચેતના તે તો એ નહિ હોય? અને એ ગુફામાં જડેલો સૂર્ય તે અજ્ઞાતમાં કાર્ય કરી રહેલ સત્યનો સૂર્ય નહિ તો બીજું શું હોઈ શકે? ૪ યા મંડળના પદમાં સૂક્તમાં વામદેવ "સરિ-તામાં અગ્નિનો " જન્મ " " જળમાં અગ્નિનો જન્મ " પ્રયાતું કહે છે તેનો શો અર્થ? આદિમ તે જળમાં જન્મેલો " જુહતના પાયામાં (જુધનમાં) તેના મૂળમાં તેને જન્મ લીધો. "—

વામદેવના એ સ્ફુટતર્માં (૪.૧.) અને વિશ્વામિત્રના (૩.૧.) સ્ફુટતર્માં સપ્તનદીઓનો ઉલ્લેખ છે. તે હવે લઈએ—

‘અમે યજ્ઞને પરમના પ્રત્યે આરોહણ કરાવીએ છીએ: વાહ (શક્તિ)માં વૃદ્ધિ થાઓ, સમિધો વડે અને શરણાગત બાવભરી નમસ્કૃતિઓ વડે તેઓ અગ્નિને પોતાના કાર્યમાં યોગે છે. કવિઓના જ્ઞાનને તેમણે સ્વર્ગમાં પ્રગટ કર્યું છે, અને એના સામર્થ્ય વડે, એની પ્રેરણાની કામના વડે, તેઓ અગ્નિને માટે માર્ગ કરવા શુભ છે. ’ ૪.૧.૨.

“મેધાવી, શુદ્ધ વિવેક શક્તિવાળાં, સ્વર્ગનો અને પૃથ્વીનો,—તેમના જન્મથી જ,—મિત્ર એવા અગ્નિ મળને—આનંદને—સ્થાપન કરે છે; જન્મમાં સપ્ત સ્વસાઓના કાર્યમાં, દેવતાઓએ પ્રત્યક્ષ અગ્નિને જાણ્યો.—૪.૧.૩. જોયો. ”

“સમર્થ અને સપ્ત પ્રવાહોએ—સરિતાઓએ—એ સુભગ—(આનંદનો ભોગ કરનાર) અગ્નિનું સંવર્ધન કર્યું—જન્મથી જ એ પ્રવેત અને મોટો થયે જ રક્તવર્ણ છે. અશ્વિઓ જેમ વૃત્ત જન્મેલા શિશુની જેમ આળુઆળુ પરિશ્રમ કરે છે—(સુશ્રુષા વગેરે) તેમ આ સપ્ત પ્રવાહો તેની (અગ્નિની) ચારે બાજુ મથે છે. અગ્નિનો

સનાયન પ્રથમ: પસ્ત્યાસુ મહો બુષ્ને રજસો અસ્યયોના ।

૪.૧.૧૧

૪.૧.૨ પ્રાચં યજ્ઞં ચક્રમ વક્ષતાંગી: સમિદ્ધિરગ્નિ નમસા દુવસ્યન્ ।

દિવ: શશાસુર્વિદથાવવીર્ના ગૃત્સાય ચિતવસે ગાતુર્માસુ: ॥

૪.૧.૩ મયોદધે મેધિર: પૂતદક્ષોદિવ: સુગંધુર્જનુપા પૃથિવ્યા: ।

અર્વિદક્ષુ દર્શતમાપ્સ્ય તદેવાસો અગ્નિમપસિ સ્વમૃગાં ॥

જન્મ થતાં દેવતાઓએ તેને કાળા આપી. " ૪. ૧. ૪.

" તેના શુક્ર-તેજસ્વી-અને શુદ્ધ અંગો વડે તેણે અંતરીક્ષ-નો પ્રાણમય જગતનો વિસ્તાર કર્યો અને પવિત્ર કવિઓની-કાંત-દર્શીઓની-સહાય લઈને તેણે ક્રિયાશીલ તપઃશક્તિને-ઋતુને-વિશુદ્ધ કરી. જળપ્રવાહોની આયુની ચારે તરફ જ્યોતિનાં વસ્ત્રો પરિધાન કરીને અગ્નિ પોતાની અંદર ક્ષતિ વિનાની વિશાળ કીર્તિ અને ઉજ્જ્વલ પ્રાપ્ત કરે છે-સર્જે છે. " ૪. ૧. ૫.

૪. ૧. ૬. " સ્વર્ગની સમર્થ સરિતાઓની ચારે બાજુ આસપાસ-તે ગતિ કરતો હતો. તેઓ તેને (અગ્નિને) ગળી ગઈ નહિ. તેનાથી અભિષૂત થઈ નહિ;-એ સરિતાઓએ વસન પહેધ્યો. પછી ન હતો તેમ તેઓ નગ્ન પછી ન હતી. અર્ધિં તે ચીર—

(સનાતન) યુવાવાળી દેવીઓ એક જ ગર્ભસ્થાનવાળી હોઈ (સર્વે) સમાન ગર્ભને ધારણ કરે છે ? "

૪. ૧. ૭. એનાં-અગ્નિનાં-અનંત વિવ્યરુપો ચારે બાજુ

૪. ૧. ૪. અર્ધયજ્ઞસુમગં સસ્યદ્ધીઃ શ્વેતજન્નાનં મરુપં મહિત્વા ।

શિર્શું ન જાતમમ્યારુરશ્વા દેવાસો અગ્નિ જનિમન્વપુષ્પન્ ॥

૪. ૧. ૫. શુક્રોમિરંગૈ રજ આતતન્વાન્ ઋતું પુનાનઃ કવિભિઃ
પવિત્રૈઃ ।

શોવિર્વસાનઃ પર્યાયુરુપાં શ્રિયા મિમાંતે વૃહતી રનૂનાઃ ॥

૪. ૧. ૬ વના જા સામ નદતીરદઘ્વાદિવો યહીરવસાના અનગ્નાઃ ।

સના અત્ર યુવતયઃ સયોનીરેકં ગર્ભ દર્ધિરે સસવાળીઃ ॥

૪. ૧. ૭ સ્તીર્ણાં અસ્ય સંહતો વિશ્વરુપા ઘૃતસ્ય યોનોઃ સ્વવયે મધૂનાં ।

અસ્યુરત્ર ધેનવઃ વિન્વમાનાં મહી દસ્મસ્ય માતરા સર્માચી ।

પ્રસરેલાં છે-ધૃતના તેજસ્વી મૂલમાં-અર્થાત્ પરિશુદ્ધ અને નિતરી મનોદશામાં, તથા આનંદરૂપી મધુના ઝરણમાં પણ એ કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર દેવની એ માતાઓ-અન્ને માતૃશક્તિઓ-વિશાળ-હિદાર અને સંવાદી બની. "

૪.૧.૮. હે સામર્થ્યના સંતાન ? તેમના વડે (સરિતાઓ) ધારણ કરવામાં આવેલો એવો દુર્ગ-તેજસ્વી બન્યો; તે અગ્નિની શિખાઓને ફેલાવી તથા તારાં શુક્ર અને આનંદમય સર્વે સ્વર્ગોને તે ધારણ કર્યો. વસુ તે ઐશ્વર્યની વિપુલતાને, -ધારણ કરનાર વૃષભ યાન વડે પુષ્ટિને પ્રાપ્ત થયો છે. મધુના સ્રોતો બહાર વહી ભય છે, તથા ધૃતની તેજસ્વી વિષદતા પણ ઝરે છે. "

૪.૧.૯. પિતાનાં ઐશ્વર્યની વિપુલતાનું આદિમૂલ-આદિ-ધારણ-તેણે જન્મતાં વારં જ શોધી કાઢ્યું-જણીં લીધું. તેણે પોતાનાં સ્રોતોને દરથી વહેતા મૂક્યાં. તેણે પોતાની સરિતાઓને રમતી વિસ્તરતી છૂટી મૂકી દીધી. ખિન્નોની સહાયથી અને દેવી-સ્વર્ગની-સમર્થ બહેનો વડે તેણે તેના જીવનના ગડન સ્થળોમાં પ્રવચન રહેલો જોયો, છતાં પોતે તેની પ્રવચનતામાં નહીં થયો ન હતો.

૪.૧.૧૦. " તેણે પિતાના બાળકને જન્મ આપ્યો. અને

૪.૧.૮. વ્રમાંણઃ સુનોસહસોઽવ્યઘૌદધાનઃથક્તા રમસા વપૂંષિ ।

શ્વોતંતિ ધારા મધુનો ધૃતસ્ય વૃષાયત્ર વાવૃધે કાવ્યેન ॥

૪.૧.૯. પિતુશ્ચિદ્ધર્જનુપા વિવેદ્યસ્ય ધારા અસૃજધિ ધેનાઃ ।

ગુહા વંત સહીમિઃ શિવેભિદેવો યજ્ઞોર્મિન ગુહાવમુચ ॥

૪.૧.૧૦ પિતુશ્ચાર્મ જનિતુશ્ચ મત્રે પૂર્વિ રેકા અવયત્પીપ્યાનાઃ ।

; કૃષ્ણે સપત્ની શ્રયયે સર્વધુ ઉમે અસ્મે મનુષ્યે નંપા હિ ॥

જેણે-તેને જન્મ આપ્યો હતો તેના બાળકને (શિશુને) તેણે ધારણ કર્યો; પોતે એક છતાં અનેક વૃદ્ધમતી માતાઓના ઉપર તે પ્રુષ્ઠ થયો, એ વિશુદ્ધ પુરુષ-અગ્નિ-માનવમાં રહેલી એ શક્તિઓ-સ્વર્ગ અને પૃથ્વી-નો સ્વામી અને પ્રભુગી છે. એ બન્નેનું ઘું-ડે-અગ્નિ-રક્ષણ કરજે. "

૪ • ૧ • ૧૧. " અનિર્બાધ એવા અનંતમાં એ મહાન-અગ્નિ-વધ્યો-વિસ્તાર પામ્યો. અહો ! વિપુલ જલો-જલ સ્રોતો-એ તેને સદ્ગતતાથી પોષ્યો. સત્યના મૂળમાં-આદિ સ્થાનમાં-તેણે આશ્રય લીધો હતો. ત્યાં તેણે પોતાનું સદન કર્યું-અવિભક્ત સ્વસાઓના કાર્યમાં તેણે પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. "

૪ • ૧ • ૧૨. પદાર્થોના અંતરમાં રહી તેમનું સંચાલન કરનાર મહાન સરિતાઓના સંગમમાં રહીને તેમનું પોષણ કરનાર, સત્યદષ્ટિ માટે વાંછતો, સોમ રસના સારવાર માટે.

સીધેસીધાં જ્યોતિ રશ્મિઓવાળો એવો અગ્નિ તેમને (સરિતાઓને) ઉર્ધ્વલોકમાં જન્મ આપે છે-જલસ્રોતોનો પુત્ર, સમથ, અને સૌથી બળવાન તે અગ્નિ ? "

૪ • ૧ • ૧૩. " જલના પ્રત્યક્ષ જન્મને તથા પૃથ્વીની વન-

૪ • ૧ • ૧૧. उरौ महं अनिबाधे ववर्षापो अग्नि यशसः सहि पूर्वोः ।

ऋतस्य योनावमय दमूना जामीनामग्नि रपसि स्व सृणां ॥

૪ • ૧ • ૧૨. अक्तो न व्रपिः समियेमहीनां दिदक्षेयः सूनवे

भाक्रुजीकः ।

उदुल्लिया जनितायो जजानापां गर्भो वृतमो यद्धो अग्निः ॥

૪ • ૧ • ૧૩. अपां गर्भं तमोषधीनां वना जजाम सुमगा विरुपं ।

देवासश्चिन्मनसा संहि जग्मुः पनिष्टं जातं तवसं दुवस्यन् ॥

રપતિઓને નિરતિશય આનાંદની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ દવે ધણી
રૂપોમાં જન્મ આપ્યો; મન વડે દેવતાઓ તેનામાં એકત્ર થયા,
અને સામર્થ્યથી અંરપુર અને અતુલ પરક્રમ કરવાની શક્તિવાળા-
અગ્નિને-તેમણે પોતાના કાર્યમાં પ્રેર્યો. "

૪ - ૧ - ૧૪. " ચેલા બૃહત તેજસ્વી રક્ષિતો અગ્નિને-તેની
જ્યોતિ કિરણાવલીને-વણગી રથાં; ઝંખવી નાખે એવી વિદ્યુત જેવાં
તે હતાં; અને જીવનના ગૂઢ સ્થાનોમાં વૃદ્ધિ પામતા તેણે કિનારા
વિનાના બૃહત અનંતમાં આવી રહેલ તેના પોતાના સદનમાં તેમણે
અમૃતત્વનું દોહન કર્યું. "

ઋચાઓના અર્થનો સ્ફોટ

દિવ્ય તપ; શક્તિ સ્વરૂપ અગ્નિ દેવતાઓને જલમાં-જલ-
સ્રોતોમાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે: સરિતા રૂપી સાત ખંડેનોના
કાર્યમાં તેના દર્શન થાય છે. એ સપ્તનદીઓ તે સત્યના સાત
પ્રવાહો છે. એતનાના ઉચ્ચ શિખરો ઉપરથી જે દિવ્ય નારીસ્રોતો
પ્રદ્રવેલ લાવે છે તે એ સાત સ્રોતો છે. પ્રથમ તો, પૃથ્વી ઉપર ઉગતી
વનરપતિ યાને ઔષધીઓના રૂપમાં એટલે કે પૃથ્વીની ઉજ્જાને
ધારણ કરનાર પદાર્થના રૂપમાં, તે અગ્નિ અગ્રગટ-પ્રવેશન-હોય
છે. એને પ્રગટ કરવા માટે એક પ્રકારનું દયાલુ-ધર્ષણ-કરવાની
જરૂર પડે છે: એ અરણીઓનું-પૃથ્વી અને સ્વર્ગરૂપી ધર્ષણ કર-
વાથી તે પ્રગટે છે. એટલા માટે અગ્નિને " ઔષધીઓનો પુત્ર "
તથા " સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો પુત્ર " કહેવામાં આવે છે. માનવની
એતનામાં પણ એ અગ્નિની અમરશક્તિ પ્રયત્ન, અને પીડાને પરિ-

૪ - ૧ - ૧૪ બૃહતં દધાનવો માઋજીકર્માર્મિ સર્વંતં વિદ્યુતો નશુઋગઃ ।

ગૃહેવવૃદ્ધં સદસિ સ્વે અંતરપાર લવૈ અમૃતં દુહાનઃ ॥

ધ્યામે જ જન્મ પામે છે પરંતુ ઉર્ધ્વ ચેતનાના દિવ્ય વાદીમાં તે એ અગ્નિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ત્યાં તે તેના પૂર્ણ સામર્થ્ય સદિત પ્રગટ હોય છે; તેના જ્ઞાન અને આનંદ ત્યાં પૂર્ણ હોય છે. ત્યાં તે શુદ્ધ હોઈ જ્યારે તેની ક્રિયા વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે બોદિત રંગનો બને છે. (૨૦૩૦)

એના જન્મથી જ દેવતાઓ તેને બળ, ઉર્જા અને દેહ આપે છે. એ અગ્નિના આનંદમાં સપ્ત જળ સોતો વૃદ્ધિ કરે છે. નવા જન્મેલા તે અગ્નિરૂપી બાળકની ચારે બાજુ અશ્વિનીઓ પેઠે ફરીને એ સપ્ત સરિતાઓ તેનું જતન પાલન કરે છે.

ચેતનાના એ દિવ્ય સોતોને ધણું ખરું “ધેનુ”ઓ કહેવામાં આવે છે. તેમને અહીં અશ્વનીઓ કહી છે. કારણ કે ગો યાતો ધેનુ ચેતનાના સામર્થ્યનું, પરંતુ જ્ઞાન સામર્થ્યનું પ્રતિક છે. જ્યારે અશ્વ એ પ્રાણની સક્રિય શક્તિમતાનો પ્રતિનિધિ છે. પ્રાણશક્તિ જ ગતિ કરે છે સફળ ક્રિયા સાધે છે, કામના કરે છે, તથા ભોગ ભોગવે છે. અગ્નિનું આદિ સ્વરૂપ વિશ્વમાં સ્પૂર્ણ ઉખા રૂપે દેખા દે છે, ત્યાર પછી અન્નરૂપે-પ્રાણશક્તિ રૂપે-તે પ્રગટે છે ત્યારપછી તે અગ્નિ “સ્વર્ગનો” બને છે. વારિના સત્તાન તરીકે અગ્નિની પ્રથમ ફરજ એ છે કે “રચઝાતનાન”-પ્રાણમય બોકને-રજને ફળની પ્રાપ્તિ કરાવી તેનો-પરિપૂર્ણ પછે વિસ્તાર કરાવવો. એ બોકની શુદ્ધિ કરવી એ અગ્નિનું કાર્ય છે. માનવના નાડીયંત્રમાં વ્યાપીને અગ્નિ તેનાં તેજસ્વી અંગો પ્રસારે છે-અને તેને શુદ્ધ કરે છે. પ્રાણમાં જે આવેગો વૃત્તિઓ અને કામનાઓ રહેલાં હોય છે તેમને અગ્નિ ઉર્ધ્વગામી કરે છે; કાર્યમાં પ્રગટતી અશુદ્ધ તપઃ શક્તિને ઉર્ધ્વબોકમાં રહેલા સત્યની શક્તિવડે તે વિશુદ્ધ કરે છે. આમ થાય છે ત્યારે કામનાઓ અને અંધગ્રેરણાની ક્રિયાને ઠેકાણે જીવનના જળસોતોની આબુબાબુ અગ્નિ પોતાની વિરાટ-ઉન્નૃસ્થિતા ધારણ કરે છે. (૪૦૫).

સપ્તવારિસ્રોતો આ પ્રમાણે ઉર્ધ્વગતિ કરે છે. અને પ્રાણ
માંથી ઉપર જતાં મનોમન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે: તેઓ સ્વર્ગની
-સમર્થ સરિતાઓ બની રહે છે ત્યાં, મનોમય લોકમાં, એ સ્રોતો:
સનાતન, નિત્યવૃત્તિ, એવી શક્તિઓ રૂપે પહેલી જ વાર દેખાય છે.
એ સ્રોતો હોય છે ના જુદા જુદા પરંતુ તેમનું મૂળ એક છે. એ
-સ્રોતો સરિતાઓ એતનાનાં ઉર્ધ્વલોકમાં આવી રહેલા સત્યના ધામ-
માંથી વહે છે એ સત્યલોકમાં " સપ્ત-વાણી " રૂપી વ્યક્ત સ્વરૂપે
એ સ્રોતો દેખાય છે. નાડીમય એતનામાં અગ્નિ પ્રગટે છે ત્યારે
જેમ તે વિંધયનું બક્ષણ કરીને પોતાની શિખા ટકાવે છે તેમ
મનના લોકમાં તે અગ્નિ કરતો નથી. મનોમય લોકના એ સાત
-વાણી પ્રવાહો બક્ષણ કરતાં નથી અને છતાં નિષ્ફળ નીવડતા નથી.
એ સપ્ત સ્રોતો એટલે પારદર્શક આશુપણોમાં સળગ થઈ પ્રગટેલ
-સનાતન સત્યના મનોમય સ્વરૂપો. તેમને પરિપૂર્ણપણે " વસ્ત્રાન્ધા-
-દિતિ નહિ કે નગ્ન નહિ " એવા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. (૧ .)

પરંતુ એ મનનીય બોક તેની છેવટની જૂમિકા નથી; મનો-
મય બોકનાં સ્વચ્છ જળમાં દેખાતી એ આતે સ્પર્શિતો. રૂપે અગ-
તી અગ્નિ શક્તિ તેના આદિસ્થાનમાં ઉર્ધ્વગતિ કરે છે. અને
ત્યાં દિવ્ય મધુના સ્તોત્ર સ્વરૂપ તે ધારણ કરે છે. ત્યાં ઉર્ધ્વમાં,
સત્યની અનંત ચેતનાના બ્રહ્મ વિસ્તાર રૂપે તે અગત થાય છે.
પરિણામે, મનની ઉપર આવેલી અનંત ચેતનાની મધુધારાઓના
અવતરણથી માનવ ચેતનાના નિમ્ન બોકમાં વહેતી સપ્ત ધેતુઓને
પોષણ મળે છે. સ્વર્ગ એટલે મનોમય બોક અને પૃથ્વી એટલે
રથુગ ચેતનાના એ જન્મે અગ્નિની પ્રથમ માતાઓ ઉર્ધ્વમાંથી
આવતા સ્ત્રોતોના રક્ષથી વિશાળ થાય છે. તથા સત્ય જ્યોતિ વહે
વરસપર સંવાદિ બને છે. એ નિમ્ન સ્ત્રોતો પણ પાછળથી અગ્નિના
સંપૂર્ણ સામર્થ્યને ધારણ કરે છે. એની વિદ્યુત્ત્વજ્વલંત શિખા-

ઓને, વિરાટ રૂપોની ઉર્જાસ્થિતિને અને આનંદને તે ધારણ કરે છે. ઋત્યા કહે છે કે ત્યાં-ઉર્ધ્વ લોકના સત્યવડે પુરુષને-વૃષભને પુષ્ટ કરવામાં આવે છે ત્યાં હમેશાં ઘતના-સ્વચ્છ નિર્મળતાના-અને મધુના સ્ત્રોતો વહે છે (૭ - ૮).

સર્વનો-જગત સમક્ષનો-પિતા તે પુરુષ છે; તે પ્રયત્ન રૂપે પદાર્થોમાં આવી રહ્યો છે. તે પોતે ઉર્ધ્વલોકમાં છે. બીજા દેવતાઓને તથા સપ્ત સ્ત્રોતોને લઇને અગ્નિ ઉર્ધ્વલોકમાં પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ એ નિમ્નચેતનામાંથી લુપ્ત યજ્ઞ જતો નથી. નિમ્નમાંથી ઉર્ધ્વમાં ગતિ કરીને તે વરુણોના-,જગતને ઉત્પન્ન કરનાર પિતાની વિપુલ મધુમય સમૃદ્ધિનાં મૂળને શોધે છે. તથા તેને પ્રાપ્ત કરીને આપણી પ્રાણમય ચેતનામાં પોતે રેલાવે છે તે અગ્નિ પોતે પુત્રને ધારણ કરે છે અને પોતે પુત્ર-કુમાર અને છે ? શુદ્ધ પુરુષ રૂપે તે વિરંટ પણુ છે; અને માનવની અજ્ઞમય અને મનોમય ચેતના તેને શાસક-સ્વામી તરીકે સ્વીકારે છે. એ અગ્નિ પોતે એક છે-છતાં જીવનની સમ સરિતાઓની ગતિનો ભોગ લે છે-અનંત વિરાટ શક્તિઓનો તે ઉપભોગ કરે છે. (૯ - ૧૦ -).

આગળની ઋત્યામાં ઋષિ આ પ્રમાણે કહે છે:-જે અનંતમાં અગ્નિ ઉર્ધ્વલોકમાં પ્રવેશ કરે છે અને જેમાં તે પુષ્ટિ પામે છે-જેમાં જલના સ્ત્રોતો વેગભરે પ્રવેશ કરીને અગ્નિને પુષ્ટ કરે છે, અને જે અનંતનું ધામ તે જ " આનિબાધ વિસ્તાર " છે,-વિશાળ અનંતતા છે. ઉપનિષદોમાં " મૂમા " કહ્યો છે તે આજ. સત્યનો જન્મ ત્યાં-ઉર્ધ્વમાં છે. એ કિનારા વગરના અનંત ચૈતન્યરૂપી મહાસાગરમાં આપેલા પોતાના સદનમાં અગ્નિ પ્રવેશ કરે છે, અને ત્યાં સ્થિતિ કરે છે. પાર્થિવ લોકમાં કરે છે તેમ ત્યાં, ઉર્ધ્વમાં, એ સપ્ત સરિતાઓ એક બીજાઓથી વિખુટી રહીને કાર્ય કરતી નથી પરંતુ અવિભક્ત સખીઓની પેઠે વર્તે છે. એ સાતે; સરિતાઓના મિલન સ્થાને-સંગમમાં-રહ્યો અગ્નિ પણ સર્વે પદાર્થોમાં ગતિ કરે

છે અને તેમને ટકાવી રાખે છે. એનાં રશ્મિઓ ત્યાં સીધાં હોય છે, નિમ્ન બોકની વક્રતાની અસર થતી નથી એના રશ્મિઓ શાને-મય ચેતનાનું અમૃતમય-આનંદમય-ચેતનામાં રૂપાંતર કરે છે. (૧૧ - ૧૨-)

ત્યાં ઉર્ધ્વમાં એનો જન્મ થાય છે તે નવ જન્મ છે- અને છેવટનો પણ છે. તે પાર્થિવ ઔષધીઓમાં સામર્થ્યના પુત્ર તરીકે, - તે જલ સ્ત્રોતોમાં શિશુ તરીકે જન્મે છે. હોતો. એનો એજ અગ્નિ આનંદની દેવી (ચેતનામાં) અનેકરૂપે જન્મે છે. એ આનંદની દેવી, તે અનંત અનિવાર્ય વિસ્તારમાં રહેલી આનંદમયી દિવ્યચેતના. માનવની ચેતનામાં કાર્ય કરતી દિવ્ય શક્તિઓ-દેવતાઓ-માનવના મનને પોતાના કરણ તરીકે વાપરીને અગ્નિને પ્રાપ્ત કરે છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને એ દેવતાઓ તેની આજુબાજુ એકજ થાય છે, અને તેનો નવો જન્મ થયા પછી જે મહાન કાર્ય સાધવાનું છે તે કાર્ય કરવા અગ્નિને પ્રેરે છે. એ દેવતાઓ પોતે અગ્નિમાં નીકળતી વિદ્યુત શક્તિઓ હોય તેમ તેની આજુબાજુ રહે છે અને આનંદના મહાન, અનંત સાગરમાં જ્યાં તે દેવતાઓ અગ્નિના પોતાના એ સદનમાંથી માનવને માટે અમરતા-અમૃતનો આનંદ-કહે છે " (૧૩ - ૧૪-)

આ પ્રભાણે સાત સરિતાઓનો પ્રતિક સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોતાં સુરપષ્ટ જણાય છે સરિતાઓ અને આપ, અગ્નિનો નવ જન્મ અને તેની ઉર્ધ્વપ્રતિ યાત્રા, એક બોકથી બીજામાં ગતિ-સંધ્યું સ્પષ્ટ થતું જાય છે. મધ્યવર્તી ગૂઢ પ્રતિકના લક્ષને જાણ્યા પછી બધી ગુંચવણ, બધી અસ્પષ્ટતા અને સંદિગ્ધતા, અર્થહીનતા એસરો જાય છે અને ઋગ્વેદમાં વ્યાપેલા અર્થ આપણે કાંઈક અંશે જોઈ જાણી શકીએ છીએ.^૧

—: સમાપ્ત :—

૧. આ અનુવાદ માટે અને અર્થરેફાટ માટે બેબક શ્રી. અરવિંદના 'વેદ રહસ્ય' નામના અગ્રમટ ગ્રંથનો ઋણ છે.

વિભાગ ચોથો

અષ્ટાધ્યાય મંડળના વેદકાર્યનું દિગ્દર્શન

“વૈદિક ધર્મ” માસિકમાંથી કુટલાક લેખો

સામવેદની શોધમાં

દક્ષિણ ભારતની યાત્રા

લેખક : 'પં. ત્રાપાદ દામોદર સાતવજેકરજી

અનુવાદક : શ્રી જગદીશ સેવકલાલ પરીખ

બી. એ. એલએલ બી.

સ્વાધ્યાય મંડળ દ્વારા 'સામવેદ' નું મુદ્રણ થયું, સામવેદનો અંથ તૈયાર થયો. હવે સામગાન તથા અન્ય સામશાસ્ત્રોનું મુદ્રણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. પરંતુ જંગળ, ઠાશી પ્રયાગ, મથુરા, રાજસ્થાન, શુક્લતીર્થ-ગુજરાત આદિ સ્થળોના સધળા સામવેદીઓ કૌયુમ્બી શાખાના જ છે. ઉત્તર ભારતમાં અન્ય શાખાના સામવેદી નથી. અને ઉત્તર ભારતમાં જે સામપાઠી છે તે તો બધાજ કૌયુમ્બી છે.

પૂનામાં રાનાયણીય શાખાના સામવેદી છે. તેઓ સામગાન કરવામાં ધણા પ્રવીણ છે. તેઓનું નામ પંડિત લક્ષ્મણ શંકર દ્રવિડ; તેઓ મદ્રાસના નેંકાશી નગરથી આવી અહીં રહ્યા છે. અને એમનું નામ પણ 'દ્રવિડ' જ અહીં પ્રસિદ્ધ છે.

ઉત્તર ભારતમાં જ્યાં સામવેદી છે ત્યાં તેઓ સર્વ કૌયુમ્બી શાખાના જ છે, જે કોઇ ઠેકાણે અન્ય શાખાના સામવેદી મળે છે તેઓ દક્ષિણ ભારતથી જ આવીને વસેલા હોય છે. એટલે સામવેદની અન્ય શાખાઓ માટે દક્ષિણ ભારતની શોધ કરવી જોઇએ, એ નિશ્ચિત થયું.

ચારસો પાંચસો વર્ષો પહેલાં પૂર્વ મહારાષ્ટ્રમાં હજારો

દરેક શબ્દમાં પંચ ' જ ' હોય છે. એટલે આ ભાષાને ' તામીળ ' કહે છે. ' વેદમાં ' ઢ 'નાં સ્થાને ' છ ' અને ' ઢ 'ના સ્થાને ' છઠ ' આવે છે. પરંતુ તામીલમાં ' જ 'નો ઉચ્ચાર જૂદો જ છે. અને ' જ 'નું તામીલ ઉચ્ચારણ જૈમિનીય સામવેદમાં પ્રાયઃ સર્વત્ર કરવામાં આવે છે. આ વાત અમને આ પ્રાંતમાં પ્રવાસ કરવાથી જાત થઈ. જૈમિનીય શાખાનો દ્રાવિડ દેશ સાથે નિકટ સંબંધ છે, એ આ વાતથી મિલ્લ થાય છે.

જૈમિનીય સામશાખા ઉત્તર ભારતમાં નથી, જ્યાં તામીલ ભાષા બોલાય છે તે દેશમાં જ છે. અને એ સામગાનમાં તામીળનું ' જ ' કારક ઉચ્ચારણ થાય છે એ વાત વિશેષ મહત્વની છે. મરાઠી ભાષામાં ' ચ-છ-જ-ઝ 'ના બે ઉચ્ચારણ છે, એક સંસ્કૃત જેવું અને બીજું ખાસ મરાઠી. મરાઠીનો ' ચ ' બીજા કોઈ બોલી જ નથી શકતા. એવી જ રીતે તામીળ, વાળાઓનો ' જ ' કાર છે, એ ' ર-ઙ-ળ-લ 'નાં ચર્તા ' ર અને જ 'ના વચ્ચગાળાનો ઉચ્ચાર છે. અમે વીસ પચીસ દિવસ યતન કર્યો, પરંતુ નહિ તામીલ જેવો અને નહિ જૈમિનીય સામવેદો જેવો જકારનો ઉચ્ચાર કરવામાં અમે સફળ થયા. આ જૈમિનીય સામવેદની વિશેષતા અત્રે માત્રમ પડી, સંસ્કૃતનો જ માનમાં ખટકે છે, પંચ જૈમિનીઓનો આ તામીળ જ ખટક્યા સિવાય ગાન-સ્વરોની સાથે સુમેળથી ઉચ્ચારાય છે,

ટીક. આ રીતે અમે તિરુપતિમાં વૈષ્ણવોના અડામાં પહોંચ્યા. તિરુપતિના પહાડનો ચઢાવ સાત માઇલનો છે અને એમાં ચાર માઇલ તો એવા છે કે જેને તદ્દન ઉભો ચઢાવ કહી શકાય. હવે સીતેર વર્ષની આ ઉમ્મરે આવો ઉભો ચઢાવ ચઢવો અમારે માટે શક્ય નથી તેથી અમે સવાંચાર રૂપીઆ આપી ડોળી કરી. પ્રાતઃકાળમાં ત્રણ વાગે ચઢવા ગાંડ્યું તો ડોળીમાં સાડા આઠ

વાગે તિરુપતિ પહોંચ્યા. ત્યાં પહેલાં લખ્યું હતું. 'એટલે વિદ્વાનોનાં દર્શન થવામાં વાર ન લાગી. પરંતુ આવા સમયે કેન્દ્રમાં પશું વેદોના મોટા વૈદિક કુશ્પ્રાપ્ય જ છે, એ અહીં આવ્યા પછી ખમર પડી.

આ સ્થાન ખડું રમણીય છે. અને અત્રે ત્રણ માઇલના પથ ઉપર આકાશ ગંગા અને પાતાળ ગંગાના જળસ્થાન નિતાન્ત રમણીય છે. અહીં પૂર્વઠાળમાં તપસ્વી તપ કરતા હતા અને રાત્રી બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિચાર કરતા હતા. ત્યાં આજ નિરક્ષર બોઝ વસે છે ! તિરુપતિનું દેવસ્થાન ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે અને લાખો રૂપીઆની આમદાની દર વર્ષે થાય છે. સાત માઇલ સુધી પાયરી છે અને નીચેથી મંદિર સુધી વીજળીની રોશની પાયરી ઉપર પ્રકાશ નાખે છે. આથી રાતના બાર વાગે પશુ યાત્રીઓ નીડરતાથી ઉપર ચઢે જાય છે.

કુષ્ઠરોગી

પરંતુ આ આખો એ માર્ગ કુષ્ઠરોગીઓથી ભરેલો છે. પ્રત્યેક પાયરી પર એક બે કુષ્ઠરોગી વિકલાંગ થઇને બીજા મારગતા હોય જ. બન્ને બાજુથી તેઓ યાત્રી ઉપર બીજા મારગતા ધસારો કરે છે. તેઓ અહીં જ રહે છે અહીં જ મગમૂર્ગ વિસર્જન કરે છે. તેમના સ્પર્શથી અને સંસર્ગથી કેટલો કુષ્ઠરોગ અત્રે ફેલાય છે એની ઠક્પના કરવી કઠિન છે.

તિરુપતિ દેવસ્થાનની ઉપજમાંથી આ કુંગરાઓમાં બે મંદારોગીઓ માટે એક મોટી હોસ્પિટલ સ્થાપનામાં આવે અને પછી આ માર્ગ ઉપર મોઢ રોગી ન બેસે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તો યાત્રીઓને સુખ યાય. હમણાં તો આ વિદ્વાનો કેન્દ્રનો

સ્થાને કુષ્ટ મહારોગનું કેન્દ્ર બન્યું છે ! યાત્રા ઉપર વિશેષ કરનાખી આ રોગીઓ માટે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરાય તોજ ઠીક થાય.

મંદિરની પાસે પણ રોગી બેસી રહે છે. સરકારી પ્રયત્ન હોવા છતાં અને વીજળાની રોશની હોવા છતાં પણ મંદિરની અંદર બિલકુલ સ્વચ્છતા નથી. પિંજરામાં યાત્રીઓને રાખે છે અને તેથી જોડ જોડું દબ્ય પ્રતીત થાય છે. અહીં નામમાત્રની વેદ પાઠશાળા અને અધ્યાપક વગેરે છે, પરંતુ કોઈ વેદવિદ્યાનું અહીં કશું પણ ઠેકાણું નથી.

જ્યાં જાવ ત્યાં સ્ત્રી પુરુષોના વાળ કાપનારા હંજીરોની વર્ણ-ઝાર હોય છે. પરિસ્થિતિ એટલી ખરાબ છે કે મુખ્ય તળાવનું પાણી ગંદું થઇને તદ્દન લીલું થઇ ગયું છે, તો પણ યાત્રીઓ તેમાં જ સ્નાન કરે છે, અને કોઈ સ્વચ્છતાની દિશા કરતું નથી. અમે તો અહીંથી ત્રણ માઈલ દૂર જઈ આકાશ ગંગામાં સ્નાન કર્યું. સામવેદી એક પણ અહીં ન મળ્યો. એટલે અહીં રહેવાનું અમારે કશું પણ પ્રયોજન ન હતું. અહીંથી નીકળી રાતની ગાડીમાં બેસી બીજા દિવસે અમે મદ્રાસ પહોંચ્યા.

મદ્રાસ અને અદ્યાર

મદ્રાસમાં તથા અદ્યારમાં ધિમેસોરીનાં વિશાળ પુસ્તકાલય છે અને તેમાં હંદસત સિખિત ગ્રંથ ધણા છે. એ સર્વ પુસ્તકાલયોનું અમે નિરીક્ષણ કર્યું, પરંતુ અહીં જૈમિની અને રાણાવણીય શાખાનું નામ પણ કોઈને ખબર ન હતું. એમ તો અહીં વેદો અને શાસ્ત્રોના વિદ્વાન ધણા છે, પરંતુ સામવેદની જૂદી જૂદી શાખાઓ છે એટલું જાણનારા પણ અહીં કોઈ નથી ! અહીં ઉત્તમ વિદ્વાન, અચ્છા અન્વેષકો, મરસ આલિષ્ઠ વૃત્તિથી રહેતા અને ધર્મ સેવામાં જીવન વ્યતીત કરતા ધણા સંજ્ઞાન છે. વિશેષ

કરીને અદ્વારમાં યિયોસોશીની સંસ્થામાં ધણું જ પ્રશાન્ત રમણીય વાતાવરણ છે. અહીં અમે દક્ષિણ ભારતનાં સ્થાન સ્થાનના વૈદિક વિદ્વાનો ઉપર પૂરતા પરિચયપત્રો મેળવ્યા. અમે આ પહેલાં પણ પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો, આ કાર્ય માટે અહીંથી આગળ કર્યા જવું જોઈએ, તેનો માહિતી મળી.

મદ્રાસથી ત્રિદંબર, કુંભકોણું થઈ તંજાવર પહોંચ્યા. કુંભકોણુંમાં વૈદિક વિદ્વાન ધણા છે અને આવળુ માસમાં આવણી સમયે યજ્ઞોપવીતધારણવિધિ થાય છે ત્યારે અહીં નદી કીનારે હળર હળર આહલણો બેઠક જમાવી એક હિન્દુ સ્વરથી વેદધોષ કરે છે. એ દૈવ્ય એક વાર અવસ્ય જોવા લાયક છે. આવળુ શુક્ર સૂર્યોદય અથવા જે દિવસે આવળુ નક્ષત્ર હોય તે દિવસે આ મહોત્સવ થાય છે. તે સમયે ઋષિઓના આશ્રમની કલ્પના અહીં આવે છે. સર્વ પ્રકારનું સામગ્રી કરી રહે એવા સંપૂર્ણ શાખાઓના સામવેદી અહીં પણ બહુ નથી અને જે છે તે કૌયુમ્બી શાખાવાળા જ છે. અહીંના વિદ્વાનો પાસેથી જાણ્યું કે અહીંથી વધુ દક્ષિણમાં કૈમિનીય અને રાણાવણીય શાખાવાળા સામવેદી છે. અમારે જે હસ્ત-લિખિત ગ્રંથ જોઈતા હતા તે અહીં પણ ના મળ્યા. કૌયુમ્બી ગ્રંથ અહીં પૂરતી સંખ્યામાં છે; ઋગ્વેદ-યજુર્વેદી પણ ઠીક ઠીક છે અથર્વવેદી અહીં કોઈ નથી.

તંજાવરનો ગ્રંથસંગ્રહ

તંજાવર પહોંચી અમે ‘સરસ્વતી મહાલ’ નામનો વિશાળ ગ્રંથસંગ્રહ જોયો. જનપતિ શીવાજી મહારાજના ભાઈ વિશ્વકોણના સમયથી આ પુસ્તકાલય વિખ્યાત છે. અહીં અમે તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથો મોટી સંખ્યામાં જોયા અને તેથી મન સંતુષ્ટ થયું. વિવિધ સ્થળોએથી ગ્રંથો લાવવા માટે હસ્તકાલય

તરફથી વિદ્વાનો નીખાયાં છે, જેઓ શહેર શહેર પ્રવાસ કરે છે અને નવો ગ્રંથ મળે તો અવસ્ય લાવે છે. પ્રતિવર્ષ આવી રીતે હસ્તલિખિત ગ્રંથ લેવા માટે તેમની પાસે ધન પણ પૂરતું છે. પરંતુ હવે આ દિશામાં થતો ખર્ચ ઓછો કરવાનો સરકારનો વિચાર છે, એવા શોકસમાચાર અમને મળ્યા.

અહીંના રાજા નામનાનું રાજા છે. તેઓ કંઈજ ખર્ચ કરી નથી શકતા. સર્વ કર્તોદનો અંગ્રેજ જ છે. પરંતુ તેમની પાસે વૈદિક ગ્રંથસંગ્રહ માટે હવે પૈસા નથી. એથી આગળ ઉપર આ ગ્રંથ-ભંડારની સ્થિતિ સારી નહિ રહી શકે. અમારી આશાનું જે એક માત્ર કેન્દ્ર હતું, તે પણ નષ્ટ થઈ જશે.

અહીં તાડપત્ર ઉપર લખેલા ઠેકઠાક સામવેદ-ગ્રંથ જોયા, પરંતુ તે સર્વ કૌથુભી શાખાના જ હતા. અનેક ગ્રંથ સામચિન્હો સિવાયના હતા. ઘણા થોડા સ્વરચિન્હસહિત હતા. આ ગ્રંથોથી અમારું કાર્ય પતે તેમ ન હતું. તથાપિ અહીંના મુખ્ય વિદ્વાન પ્રમુખકર્તાઓએ કહ્યું કે - " રાણાપણી અને જૈમિનીય શાખાના ગ્રંથ મહાભાગ પ્રાંતમાં નંજુરી બ્રાહ્મણો પાસે જોયાં છે, પણ એ સ્વયં વિદ્વાન હોવા છતાં મુદ્રણ માટે પોતાના ગ્રંથ આપવા તૈયાર નથી " આ પ્રમાણે અહીંથી આ ગ્રંથોનું ઠેકાણું મળ્યું અને વિદ્વાનોએ કહ્યું કે તેઓ આ ગ્રંથોને એકઠા કરવામાં તથા ગ્રંથને દેવનાગરીમાં લખાવવામાં મદદ કરશે. આ રીતે અહીં અમારા કાર્યનો થોડો આરંભ થયો. અને, અત્યક્ષ, ગ્રંથ તોળે કે અહીં ન સાંપડ્યો તો પણ ગ્રંથ મળવાનો અમને સંભવ લાગ્યો.

બીજાં સ્થળોના વિદ્વાનો ઉપર પણ તંજાવરથી પરિચયપત્રો મળ્યા અને અમારું કાર્ય સરળ થયું. તંજાવરના રાજાનો મહેલ, કોલ્લો અને મંદિર અત્યંત જોવાલાયક છે. પરીધની દૃષ્ટિએ

અહીંનું મંદિર અતિશય વિશાલ છે. મંદિરની પરિક્રમા ત્રણ ચાર માઈલની છે. મંદિર સુંદર છે અને કલાકૌશલ્યનો ઉત્તમ નમુનો છે. અહીંનો નંદી બહુ જ મોટો છે, ઝાઝામાં ઝાઝો ત્રીસ પાંત્રીસ ફૂટ ઉંચો હશે.

શ્રીરંગમ

અહીંથી અમે શ્રીરંગમ પહોંચ્યા. શ્રીરંગમમાં અનેક શાખાઓના બ્રાહ્મણ છે. ઘણા વિદ્વાન છે. બસો ત્રણસો બ્રાહ્મણ સવાર સાંજ મંદિરમાં સુરવરથી વેદપાઠ કરે છે અને ગયા તે સમયે મોટો ઉત્સવ ચાલતો હતો. આટલા વેદપાઠી બ્રાહ્મણનો આવો મોટો સમુદ્ધ અમે પહેલાં બીજે કંઈ કદી જોયો ન હતો. એઓમાં અથર્વવેદી કોઈ નથી. તથાપિ બીજા વેદોની શાખાના અનેક બ્રાહ્મણ છે. અહીં તથા જંશુકેશ્વરમાં મળીને આઠ દસ વેદ પાઠશાળાઓ છે, તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણોના ઘરમાં પણ છાત્રો ભણે છે. અહીં સામવેદની બે પાઠશાળાઓ છે. પરંતુ અહીંના અધ્યાપક કૌંથુમ્બી શાખાના જ છે. અમે સર્વ પાઠશાળાઓ જોઈ, અધ્યાપકોના દર્શન કર્યાં, આચાર્યોના મઠોમાં જઈ પૂછપરછ કરી ત્યારે એક જમિનીય પંડિત મળ્યા.

જમિનીય સામવેદના મહાપંડિત શ્રી આચાર્ય ઉત્તમશીલ રંગારવામી આયગર અહીં રહે છે. એમના દર્શન થયાં અને એમના ઘરના તાડપત્ર ઉપર લખેલ જમિનીય-સંહિતાના બધા ગ્રંથ સર્વ સ્વરચિન્દ્ર સંહિત અને વૈદિક પરંપરાથી શુદ્ધ, અદ્ભૂત ગ્રંથ જોઈ અમારો સર્વ શ્રમ દૂર થઈ ગયો. તેમની સાથે ઘણા વાતીલાપ થયો અને તેમણે સામ ગાન મુદ્રણમાં સર્વ પ્રકારની સહાય આપવાનું વચન આપ્યું અને પોતાનો ગ્રંથ સુપ્રત કરવાની પણ હા પાડી. જમિનીય સંહિતાનું લગભગ બધું કાર્ય અહીં થયું અને અમારો શ્રમ સફળ થયો એમ લાગ્યું.

અનેક અન્ય વિદ્વાન પણ અહીં મળ્યા. અહીં વિદ્વાનોના વિશાળ સંઘ છે અને અહીંનું શ્રીરંગમ્ દેવસ્થાન પણ મોટું છે જે આ વિદ્વાનોનું પેલણુ કરે છે. રોષણાચી નારાયણનું આ સ્થાન છે અને મૂર્તિ ધણી વિશાળ તથા મંદિર અદ્ભૂત કારીગરીથી ભરપૂર છે.

આમ શ્રીરંગમ્ જગ્ગેશ્વર આદિ ક્ષેત્રોમાં સામવેદનું અતિશય મોટું કેન્દ્ર છે અને અમારે જે અન્યેની આવશ્યકતા હતી, તે એક શાખાના અન્ય અહીંથી પૂરા મળ્યા તે સરસ થયું. અહીંથી આગળ ત્રિચિનાપસ્લીના વિદ્વાનોના દર્શન કરી મનમહુરા, મંડપ તથા પંવન (પમ્મન) ચંદને રામેશ્વર પહોંચ્યા. તા. ૨૪-૪-૪૦ ના દિવસે સવારમાં રામેશ્વર સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા. પંવન સ્ટેશન મારા હવાપાણી માટે પ્રસિદ્ધ છે. સમુદ્ર કિનારાનું શુદ્ધ વાતાવરણ હોવાથી મંડપ, પંવનથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ રહેવા લાયક સ્થળ છે. પરંતુ ' હવાખાવા ' માટે અમને વખત ન હતો. મંડપ અને મનમહુરાના મંદિરમાં સુંદર કારીગરી છે. પરંતુ ત્યાં અમારો ઉદ્દેશ પાર પડે એવા સંબંધ ન હતો, એટલે અમે વધારે ન થોભતાં રામેશ્વર પહોંચ્યા.

રામેશ્વર

રામેશ્વર રેતીનું જ સ્થળ છે, અહીં ફળદ્રુપ જૂમિ નથી. થોડાં નારિયેળના વૃક્ષ છે અને બાકીના ભાગમાં રેતી જ રેતી છે. રામેશ્વરનો ટાપુ ખ્યાસ માઇલનો છે અને રામેશ્વરની પ્રદક્ષિણા ત્રણ ચાર દિવસ-વે છે. યાત્રીઓ માત્ર મંદિરમાં જ ગયા છે, દેવદર્શન કરે છે અને પાછા ફરે છે. રામેશ્વરનું સ્થાન ખ્રિસ્તીઓ દ્વારા કેવી રીતે ઘેરાય રહ્યું છે તેનો ઠાઠ હિન્દુ વિચાર પણ નથી કરતો. રામેશ્વરનું મહાદેવનું મંદિર એજ અહીં એક હિન્દુ-મંદિર

છે; અને શ્રી રામચંદ્રજીએ સ્થાપન કર્યું એમ અહીંના પંડ્યાઓ કહે છે. પરંતુ રામેશ્વરના મંદિરમાં પ્રથમ પ્રાકારમાં બધી દુકાન મુસલમાનોની જ છે. અહીંના પંડ્યાઓમાં ધણી ફૂટ છે અને આ ફૂટ સેંકડો વર્ષોથી ચાલી આવી છે. આ કારણથી જ આ મંદિર સો વર્ષ પૂર્વે એક મુસલમાનના આધિપત્યમાં ગયું અને પચાસ વર્ષથી વધારે વખત સુધી એનો જ અધિકાર મંદિર પર હતો. એના જમાનામાં આ મુસલમાન દુકાનદારો અંદર ધુસ્યા અને ત્યાંજ દુકાનદારી કરે છે. તથાપિ એનાથી વધુ અંદર તેઓ ગયા નહિ અને એ મુસલમાન અધિકારીએ વધુ આક્રમણ કર્યું નહિ. એ પણ એની એક કૃપા જ ગણવી ! હાલ આ મંદિર ટ્રસ્ટીઓના વહિવટમાં છે અને સરકાર તેનું નિયમન કરે છે.

રામેશ્વરમાં હિન્દુ મંદિર આ એક જ છે. જે બીજા નાનાં મોટાં મંદિર છે તે સર્વ આની સાથે જોડાએલાં છે. પરંતુ હિન્દુઓની આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ખ્રિસ્તીઓનાં પંદર દેવજો ખડાં થયાં છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જોરશોરથી પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. હિન્દુદેવતા પર ચઢાવવા માટે જે નારિયેળ, કપૂર આદિ વસ્તુઓ લાવવામાં આવે છે, તેનું સર્વ ધન મુસલમાન તથા ખ્રિસ્તીઓનાં ઘરમાં જાય છે, કારણ કે આ વ્યાપાર હિન્દુઓના હાથમાં નથી. હવે બીજા પચાસ વર્ષમાં અહીં કેટલા હિન્દુઓ બાકી રહેશે એ પણ એક મોટો પ્રશ્ન છે. પરંતુ અહીંના પંડ્યા અથવા હિન્દુ યાત્રીક આ વાતનો બિલકુલ વિચાર નથી કરતા ! આવી ધોર નિદ્રામાં હિન્દુઓ સુતા છે.

રામેશ્વરનું મહત્વ

રામેશ્વર યાત્રાનું મહત્વ શું છે એ પણ વિચાર કરવા જેવું છે. અહીં હજારો યાત્રીઓનું મુંડન કરે છે અને બ્રાહ્મણો દર્શન તથા

તલથી શ્રાદ્ધ કરાવે છે. આથી જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉદારીન પાતાવરણ દેખાય છે. હવા અત્યંત ગરમ છે. ચારે બાજુ રેતી વેરાએલી છે અને લીલોત્રી કંપાંચે જણાતી નથી. દર્બ, તલ, શ્રાદ્ધ અને મુંડન આજ દૃશ્ય ચોગરદમ નગરે પડે છે.

ચોવીસ તીથીમાં સ્નાન કરીને, સાત આઠ ઉપતીથીમાં ઉપ-સ્નાન કરીને યાત્રાણુ પોતાની યાત્રા કરે છે. એને અહીંની પરિ-સ્થિતિનો વિચાર કરવાની નવરાશ જ ક્યાં છે ? આ સર્વ તીથીમાં સ્નાન કરવામાં બે ત્રણ કલાક સમય ચાલ્યો જાય છે ત્યાં મુધી બીના રહેણું એ પશુ એક ઝઠિન કામ છે. પશુ ઘણા માણસો આ બધું કરે છે. જે તીર્થ મંદિરના દરદીઓના વહિવટમાં છે તે તો સ્વચ્છ અને સુંદર જળથી ભરેલાં છે પણ જે જરા દૂર છે, એ એટલા બધા ગંદા છે કે જોતાં પણ ચીતરી ચડે ? પરંતુ ધર્મભાવથી યાત્રાણુ એમાં પણ સ્નાન કરે છે !

રામેશ્વર પર ગંગા જળનો અભિષેક કરવા માટે બે રુપિયા-થી છે તથા બીજે અર્થે પણ બે ત્રણ રુપિયા ચાય છે. આ બધું કરીને યાત્રી તૂર્ત પાછો ફરે છે અને ખ્રિસ્તીઓના આક્રમણનો વિચાર પણ નથી કરતો !

રામેશ્વરમાં સમુદ્ર સ્નાન મુખ્ય છે. સમુદ્રની પાસે જ મીઠા ફૂવા પણ છે. જેમાં સરસ પાણી છે. પરંતુ ત્યાં પણ અંદર ઉતરી થોડા ગંદકી કરે છે સમુદ્રના પહેલાં ધનુષ્ય દાનનો વિધિ કરે છે. આ સહુ જોઈને અમને ઘણો આનંદ થયો અને આ પ્રથા શ્રી રામચંદ્રજીના દક્ષિણ દિગ્વિજયની સાથે અવશ્ય સંબંધ ધરાવે છે એવો અમારો નિશ્ચય થયો. અમે આ સમગ્ર-ધર્મમાં જે નીચે લખીએ છીએ તેનો વાંચકો વિચાર કરશે.

રાક્ષસોના સામ્રાજ્યનો નાશ .

શ્રી રામચંદ્રજીએ રાવણને હરાવ્યો અને તેનાં બાકી વિભીષણને લંકાનું રાજ્ય આપ્યું. તોપણ આખી રાક્ષસ જાતિ ઉપર રામ-ચંદ્રજીને પૂરો વિશ્વાસ ન બેઠો, એટલે સેતુ તોડી નાખ્યો અને રામેશ્વરમાં પશુપતિ મહાદેવની સેના રાખી અને આર્યવીરોનું થોડું ફળ પણ ત્યાં મૂક્યું. લંકાના રાક્ષસોનો દિલ્લચાલ ઉપર રાતદિવસ નજર રાખવા માટે જ રામેશ્વરમાં આર્યસૈન્ય અને ભૂતદળ રાખ્યું હતું. આ સેનાની નજર નીચે લંકાનિવાસી રાક્ષસગણ વધારે બળવાન ન થઈ જાય અને આર્યોવત અગર ભારતવર્ષ પર રાવણની માફક ફરી ફરીને આક્રમણ ન કરે, એજ શ્રી રામચંદ્રજીનો રામેશ્વરમાં લશ્કરી છાવણી રાખવામાં ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે.

આજકાલ હૈદરાબાદ વગેરે મોટાં મોટાં ભારતીય રાજ્યો ઉપર નજર રાખવા અંગ્રેજ રેસિડન્ટ રાખેલા હોય છે. છાવણી પણ હોય છે અને સેના પણ ત્યાં રાખવામાં આવે છે. આ અંગ્રેજોના પ્રતિનિધિઓ રાજસ્થાનોના નવાબો તથા રામમહારાજાઓની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર દષ્ટિ રાખે છે અને તેમને મર્યાદાની બહાર દિલ્લચાલ કરવા દેતા નથી. બરોબર આવી જ દષ્ટિથી ભગવાન રામચંદ્રજીએ લંકાદિગિવિજય પછી વિભીષણ તથા એમના પુત્રપૌત્રોની દિલ્લચાલ પર નજર રાખવા માટે તથા મર્યાદાની બહાર જતા રોકવા માટે રામેશ્વરમાં પોતાની સેનાનો એક ભાગ રાખ્યો હતો. આનું સૂચન રામેશ્વરયાત્રાની વિધિમાંથી આપણને મળે છે.

જેઓ સમજે છે કે વિભીષણને રાજ્ય આપીને રામચંદ્રજી તપુપચાપ સ્પર્ધા રહ્યા હશે તેઓ રામાયણના રાજકારણથી બિલકુલ અજાણ્યા જ છે. વિભીષણની સાથે સલાહ થઈ, એને રાજ્ય આપ્યું એ બધું ઠીક છે. પરંતુ રાક્ષસોના સામ્રાજ્યનું ભંગન કરી શ્રી

રામચંદ્રજીએ એવો વિશ્વાસ કદીએ રાખ્યો ન હતો કે રાક્ષસોનું દળ ફરીથી સંગઠન કરીને સામે નહિ થાય. કાઈ સાચો ક્ષત્રિય બીજાનું સામ્રાજ્ય તોડી આરામથી સુષ ના શકે.

ભગવાન શ્રી રામચંદ્રે અત્યંત દીર્ઘદષ્ટિથી રામેશ્વરથી કન્યાકુમારી સુધી-વચમાં ધનુષોટ્ટી પશું છે-સર્વ ભાગોમાં સેના રાખી હતી અને એવો નિયમ કર્યો હતો કે આયોજી ત્યાં જનું જોષ્ટ્ર અને અહીં પ્રત્યેક સ્થાનમાં એક ધનુષ્ય, થોડા બાણ, તૂણીર અને થોડી દક્ષિણા સાથે ગંગાજળનો એક ઘડો આપવો જોષ્ટ્રએ. જુઓ:-

૧. રામેશ્વર, ધનુષોટ્ટીમાં આર્યસૈનિક રાખ્યા છે.
૨. પ્રત્યેક યાત્રાળુ આયોવર્તથી આવી ઝોઝામાં ઝોઝું એક ધનુષ અને સો બાણોનું એક બાથુ આપે છે.
૩. ખર્ચ ને ભાટે થોડું ધન પણ આપે છે. (ઝોઝામાં ઝોઝા પાંચ રૂપિયા આપે છે.)
૪. પીવા ભાટે ગંગાજળનો ઘડો સ્વયં લાવીને આપે છે. (કાવડની પ્રથા)
૫. અને પાછા ફરતી વખતે ત્યાંથી થોડી રેતી (સેતુ) આપીના વિજયનું ચિન્હ સમજીને ઉત્તર ભારતમાં લઈ જાય છે.

વાંચક આ ધટનાનો જરા વિચાર કરે. એથી અહીંના સૈનિકોને પણ કેટલો ઉત્સાહ મળતો હશે. પોતાની પાછળ સંપૂર્ણ આયોવર્ત છે, એવો વિશ્વાસ સૈનિકોમાં જાગે પછી એમનું વીર્ય કેટલું બધું વધી જાય. સેનાએ તથા ધન આપવું એ અમારું કર્તવ્ય છે એવો વિચાર આર્ય જનતાના હૃદયમાં જાગવો, એ કાર્ય કરવામાં કેટલો બધો સમર્થ નીવડે, એ પણ પાઠક વિચાર કરતાં સમજી શકશે.

રામેશ્વરમાં ઝોલામાં ઝોલા એક લાખથી વધુ યાત્રીઓ દર સાલ જાય છે. પ્રત્યેક એક ધનુષ્ય આપે તો ત્યાંના મૈનિકોને નિદાન એક લાખ નવાં ધનુષ્ય દરેક વર્ષે મળતાં જાય. એટલાં જ ભાયાં તથા તેનાથી સોગણાં બાણુ દર વર્ષે રામેશ્વરની સરહદ ઉપર આર્યજાતિની રક્ષા માટે ભેગાં થાય. પ્રત્યેક નિદાન પાંચ રૂપિયા આપવા જોઈએ, એ પ્રયાનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે પાંચ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચનો ત્યાં દરસાલ જમા થતો જાય.

જે વાચકોને સરહદની રક્ષાના પ્રયત્નનું થોડું પણ જ્ઞાન છે, તેઓ સમજી શકશે કે આ આર્યપ્રયામાં કેટલી ઝવંત અને જાત્રાત વીરતાનો ઇતિહાસ સમાવેલો છે. અહીં આવીને આ પ્રયાને પ્રત્યક્ષ જોઈને અમને શ્રી રામચંદ્રજીની દુરદશિનો ખ્યાલ આવ્યો. અને રામાયણની આ ઐતિહાસિક મત્યકથાનું પણ જ્ઞાન થયું.

અમે મુંડન, ગ્રાહ તથા ચોવીસ રનાન ન કર્યાં, પણ અહીંના સર્વ કાર્ય તથા સર્વ પ્રયાન અવલોકન, નિરીક્ષણ અને મનન સરસ રીતે કર્યું. ત્યારે વિચાર આવ્યો કે વિજયી આર્યોની યોજના કેવી હતી અને આજે અમારી પ્રયા કેવી છે. આજે અમે દર્ભ-તલ-મુંડન સિવાય અન્ય કશું પણ સમજતા નથી.

કોષ આ ઘટનાનો વિચાર કન્વા તૈયાર છે ? ક્યાં રામચંદ્રજીનો વિજય અને ક્યાં આજનો બ્યવહાર ? હિંદુઓએ આનો ખૂબ ઉડો વિચાર કરવો જોઈએ.

ઐતિહાસિક રમણીયતા ફક્ત એટલીજ નથી. આની પહેલાં અમે શ્રીરમ્નાં શેષશાયી નારાયણના મંદિરનું થોડું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે મૂર્તિ દક્ષિણ તરફ અભિમુખ થઈ બેઠી છે. કેમ ? અન્ય કોષ મૂર્તિ દક્ષિણાભિમુખ નથી. આ આમ કેમ ?

સર્પ ઉપર નારાયણ સુતા જો અને દષ્ટિ દક્ષિણ પર, સ્થિર

કરી છે. દક્ષિણમાં શ્રી રામચંદ્રજીએ જે સેના રાખી છે કે જે સેનાને દરવર્ગે એક લાખ ધનુષ્ય, પાંચ લાખ રૂપિયા, એક કરોડ બાણું તથા એક લાખ ગંગાજળના ઘડા પહોંચાડવામાં આવે છે તે સેના ગાફેલ છે કે ખબરદાર છે અને લંકાના રાક્ષસો છડી ગયા છે કે કાણુમાં છે; દક્ષિણ દિશામાં શું દિલચાલ ચાલી રહી છે, આ બધા પર નજર રાખવા માટે શ્રીરામચંદ્રની દષ્ટિ દક્ષિણાભિમુખ રાખેલી છે.

શેષપર સુતું-સાપપર સુતું એ 'નાગજાતિપર આયોના દિવ્યજયતું ચિન્હ' છે. નાગબોઠ પૂરેપૂરા સ્વાધીન થયા, હવે નિશ્ચિંતપણે સુવામાં કરો પ્રતિબંધ નથી. આ શેષશાયી નારાયણનો ભાવ છે.

સર્પજાતિનો ઉપદ્રવ પરીક્ષિતના સમય સુધી ઉત્તર ભારતમાં થતો હતો. પરીક્ષિતનો વધ નાગબોઠના એક યુવકે સંન્યાસીના વેષમાં રાજસભામાં ગ્રુપ્ત રીતે પ્રવેશીને કર્યો હતો. ઉત્તરભારતની સર્પજાતિ તાબે થઈ ન હતી. પરંતુ દક્ષિણભારતની સર્પજાતિ તાબે થઈ હતી. રાક્ષસોની પૂરી હાર થઈ હતી હવે ફરીથી તેનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન ન થાય એટલું જ માત્ર જોવાનું રહ્યું હતું. આવી રીતે બધાં દેવરથાનોની વ્યવસ્થા વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં તે સમયનું રાજકારણ છે અને તે આજે પણ બોધપ્રદ છે. પરંતુ યાત્રીઓને એનું કશું જ્ઞાન નથી; તેઓ ખિચારા મુંડન અને દર્બમાં જ હેરાન થયા કરે છે.

એક રામેશ્વરના ટાપુમાં પંદર પ્રિસ્તિ દેવળો

હીઠ. આવી રીતે પ્રાચીન ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં અમે રામેશ્વરની યાત્રા કરી ત્યારે બપુનું કે રામેશ્વરની ચારે બાજુ ઘેરીને પંદર પ્રિસ્તિ દેવળો ઉમાં થયાં છે. હિંદુ દેવતાઓને ચઢાવવાનો

તમામ ભોગ મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિઓ પાસેથી જ આવે છે, એ બ્યારે અમે બપુનું ત્યારે અમને ઘણી લજ્જા થયું. ખરું જોતાં હિંદુઓને પોતાના મંદિરોની રક્ષા કરતાં આવડતું જ નથી. પ્રાચીન સોઠાએ જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે જ આજ સુધી ચાલી આવે છે. પરંતુ વિધર્મીઓનું આક્રમણ ચારે તરફથી વધતું જાય છે. એની તુલનામાં હિંદુઓની પોતાની રક્ષા કરવાની રીતો તદ્દન કાચી અને ઢંગધડા વગરની છે, એ જોઈને ભાવિ માટે અમને બધ તથા નિરાશા થયાં. આ બધા સોઠ પહેલાં હિંદુ જ હતા હવે એઓ મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિ બન્યા છે. એવો કોઈ હિંદુ વેપારી રહ્યો નથી જેની પાસેથી નારિયેળ વગેરે ખરીદી શકાય. હિંદુઓની ઉદાસીનતાનો અંદાજ અહીં નીકળે છે.

રામેશ્વરની એક બે માઇલ આગુબાગુ અનેક તીર્થ બતાવવામાં આવે છે. પણ એક તીર્થમાં ફક્ત માટી જ છે અને બાકીના દસબાર તીર્થમાં એટલી બધી ખરાબ સ્થિતિ છે કે એનો પ્રયત્ન કેમ નહિ થતો હોય તે અમારી સમજમાં ન આવ્યું. તાત્પર્ય પંડાઓમાં અંદર અંદર કલહ છે, ખ્રિસ્તિઓ જોરમાં છે, મુસલમાન પણ સંગઠિત છે. હિંદુઓ પૂર્ણ ઉદાસીન છે અને શું થયું રહ્યું છે તેના તરફ બિલકુલ જોતા પણ નથી. રામેશ્વરની વેદ પાઠશાળા બસો માઇલ દૂર રાખી છે, જે રામેશ્વરમાં રાખવી જોઈતી હતી, નહિ કે મદુરામાં. ખર્ચ અહીંથી પડે છે અને શાળા ત્યાં રાખી છે.

મંદિરમાં જ વીજળીનું યંત્ર અને એન્જીન રાખ્યું છે. એન્જીનનો ધડ ધડ અવાજ રાતના વખતે મંદિરને વર્કશોપ-દાર-ખાનાનું સ્વરૂપ આપે છે. મંદિર પ્રચાન્ત મંજીર હોવું જોઈએ. મંદિર કંઈ રેલગાડીનું ઘરખાનું નથી. વીજળીનું અજવાળું પણ

એવું ઉગ્ર છે કે તે મંદિરમાં શામળા નથી. પ્રકાશ પડે પણ દીવે ન દેખાય એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે. પરંતુ કોઈ ત્યાં જોનાર હોય ત્યારે ને ? હિંદુ યાત્રાળુઓને દષ્ટિજ નથી !

આવી રીતે રામેશ્વરને સર્વ પ્રકારે દ્વાનિ થવાનો જ સંભવ છે. યંત્ર અને એજીનના ધખારાથી મંદિરના પર્યટોને પણ વખત જતાં ખરાબ અસર થવાનો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પરંતુ હિંદુઓના ચિત્તમાં આ વાત કેવી રીતે પ્રવેશે ?

આવા વિચારો અમારા મનમાં અહીં 'આખ્યા, અહીં રામેશ્વરમાં રાણાયણી શાખાના સામવેદી રહે છે એની ખબર તો અમને મળી જ હતી. પ્રથમ ધણા ધર હતા હવે ફક્ત આઠ દસ જ છે અને તેમાંથી ફક્ત છ બ્રાહ્મણો જ કંઈક સામગાન કરી શકે છે. તેઓને બોલાવ્યા અને કંઈ દક્ષિણા આપીને સામગાન સાંભળ્યાં, પરંતુ તેઓની પ્રવીણતા સારી ન હતી. તેઓની શાખા પૂછી તો ઉત્તર મળ્યો કે તેઓની 'સામ શાખા' છે. આ ઉત્તર અંશુદ્ધ હતો. ફરીથી પૂછતાં કહે કે તેઓની 'ગૌતમી શાખા' છે. પણ આ પણ અશુદ્ધ જ છે એમ જ્યારે કહ્યું ત્યારે એક વધે કહ્યું કે તેમની 'રાણાયણીય શાખા' છે. અર્થાત્ અહીંના સામવેદીઓની અવનતિ એટલી હદ સુધી પહોંચી છે કે પોતાની સામશાખાનું પણ તેમને જ્ઞાન નથી.

તેઓની 'રાણાયણીય શાખા' છે તે ખીજે રહેતા વિદ્વાનો પાસે અમે સાંભળ્યું હતું. તેઓની એ જ શાખા છે એમાં સંદેહ નથી. એમની પાસેના સર્વગ્રન્થો જોયા, એ બધા જ કૌધુમી શાખાના હતા. અર્થાત્ રામેશ્વરમાં 'રાણાયણીય શાખાના બ્રાહ્મણ' છે પરંતુ તેઓની પાસે તે 'શાખાનો' એક પણ ગ્રન્થ નથી. જુઓ, ક્યાં સુધી ધાર્મિક અધીગતિ થઈ છે ?

ત્યારે અમને લાગ્યું કે અમારો ઉદ્દેશ સફળ થવાનો અહીં કોઈ સંભવ નથી, ત્યારે અમે રામેશ્વરને છોડી આગળ ચાલવા માંડ્યું. રામેશ્વર જેવા મોટા ક્ષેત્રમાં પણ આઠણો એવા હોય કે જેમને સ્વશાપ્તાના નામનો પણ પત્તો ન હોય, અને પોતાના સ્થાનમાં પોતાના ધર્મની શી રીતિ છે તેનું પણ જેમને જ્ઞાન ન હોય, તો તેમનાથી સ્વધર્મ રક્ષા કેવી રીતે થઈ શકવાની છે ? આ માટે વેદાદિ મન્થ શુદ્ધ મુદ્રિત કરીને આછી કિંમતે આપવાનો યત્ન કરવો જોઈએ, આજ કાર્ય સ્વાધ્યાય મંડળદ્વારા થઈ રહ્યું છે.

ધનુષ્કોટી

રામેશ્વરમાં અમને પૂર્ણ નિગરા થઈ. અમે ત્યાંથી ધનુષ્કોટી આવી ગયા. રેલ્વેમાં ત્રીસ માઇલનો પ્રવાસ છે. ધનુષ્કોટી સ્ટેશન છે. અહીંથી લંકા જવાય છે, સ્ટેશનથી ધનુષ્કોટી ત્રણ ચાર માઇલ દૂર છે. ધનુષ્કોટીમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રનો સંઘર્ષ થાય છે. અહીં પણ રામેશ્વરમાં છે તેવી ધનુષ્યપ્રદાનની પ્રથા છે. પંડિતોની પાસે દાન માટે નાના નાના ચાંદીના ધનુષ્ય-ખાણ હોય છે. પ્રાચીન પ્રથાનું સ્મરણ માત્ર જળવાઈ રહેવાની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રથા સારી છે.

ધનુષ્કોટીમાં થોડા આઠણ હતા, પરંતુ તે ફક્ત ધનુષ્ય દાન માટે મંકલ્પ માત્ર જાણે છે. કેટલાક આઠણો રામેશ્વરથી પણ અહીં આવે છે. અમે ગયા ત્યારે હજારો યાત્રાળુ અહીં જમા થયા હતા. આટલા જવા યાત્રીઓ ભક્તિભાવથી આવે છે, દાન પણ આપે છે, પંડાઓને ધન પણ મળે છે પરંતુ થોડા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પણ આ પંડાઓ યત્ન કરે તે સારું. પણ કેણુ કરે ?

ધનુષ્કોટીમાં નાનુશું મંદિર છે પરંતુ સમુદ્રનાનુંજ અહીં

મહત્વ મનાય છે. રામેશ્વર અને ધનુષ્કોટી મળીને રામેશ્વરની યાત્રા થાય છે. અમને એવું લાગ્યું હતું કે ધનુષ્કોટીમાં પણ બ્રાહ્મણોના ઘણા ઘર હશે પણ હવે તેવું રહ્યું નથી.

પ્રત્યક્ષ રામેશ્વરનું મંદિર શ્રી રામચંદ્રજીએ સ્થાપેલા મહા-દેવનું મંદિર છે. અહીં રામના મંદિરનું મહત્વ નથી, રામેશ્વર નામથી રામચંદ્રનું અહીં સ્થાન હશે એવું પ્રતીત થાય છે; પણ રામેશ્વરનો અર્થ 'રામે સ્થાપિત કરેલ ઈશ્વરનું સ્થાન' એવો છે. અહીં ઈશ્વર શબ્દ શંકર વાચક છે.

મંદિરની અસ્વચ્છતા

આ મંદિરમાં વીજળી છે, ટ્રસ્ટી નીભાએલા છે, સરકારી નિયંત્રણ છે, સર્વ કંઈ છે. પરંતુ જેવી વ્યવસ્થા જોઈએ એવી હજી પણ થઈ નથી. આખું મંદિર ચૂનો અને ગેર લગાડી બગાડીને ખરાબ થયું છે. મંદિરની બનાવટ ધણીજ ઉત્તમ છે અને આ મંદિર એક કારીગરીનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. પ્રત્યેક સ્તંભ ઉપર એક એક દેવતા છે અને તેમના ઉપર જ્યાં તેજ નાખ્યું છે ત્યાં સાફ પણ નથી કરાવું. આવી રીતે સેંકડો સ્તંભ ખરાબ અને કાચ્યડ જેવા થઈ ગયા છે. કેટલાક સ્તંભ એવા બરાબ ગયા છે કે કારીગરી કે નકશી કામ જણાવું પણ નથી.

પ્રત્યક્ષ મંદિરમાં પણ જૂમિ એવી કાચ્યડવાળા થઈ જાય છે કે ગર્ભગૃહમાં જવાયો પગના તળાએ કાળા કાળા ડાઘ પડે છે. અંદરનું સ્થાન કદી સ્વચ્છ પણ નથી થતું. દોષમળાના ધુમાડાથી ગર્ભગૃહ હમેશાં ભરેલું રહે છે. ત્યાં દસ વીસ મીનીટ પણ ટાઇ જઈને ધ્યાન લગાવીને બેસી શકે એવો સંભવ નથી. એવી અવ્યવસ્થા તો અહીં ધણી છે. ટ્રસ્ટીઓ હસ્તક વહિવટ હોવા છતાં પણ અવ્યવસ્થા છે. શું થાય ?

જ્યારે અમે ગયા ત્યારે નાના મંદિરની સાફસુશી એક મહા-
રાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ પોતાના ખર્ચે કરાવતા હતા. આ મંદિરનું અંદરનું
સ્થાન ૫ x ૪ ફૂટ છે. અર્થાત્ મૂર્તિની પાસે એક મનુષ્ય મુશ્કે-
લાઈથી બેસી શકે એટલી જગ્યા છે. એની સાફસુશી કરીને કચરો,
માટી, તેજ નેવા પદાર્થો જે સડી ગયા હતા તે કાઢ્યા તો બધો
કચરો દસ ડોલ બરીને નીકળ્યો !! આ અતિશયોક્તિ નથી.
આટલું કરવાથી મૂર્તિ સુંદર લાગવા માંડી જે પહેલાં દેખાતી
પણ ન હતી. કમથી કમ સફાઈનું કામ અહીં થવું જ જોઈએ.
એ કોણ કરે અને કેવી રીતે યાય ? દરેક સ્તાંભ ખુબ દીવ્યરૂપે
બરેબો છે.

આવી અવ્યવસ્થા માત્ર અહીં જ નથી પણ શ્રીરંગમ્,
ત્રિરૂપતિ આદિ સર્વ સ્થાનોમાં આવાજ મચિત ગર્ભગૃહ છે. ૫
શ્રીરંગમ્ નેવા સ્થાનની મૂર્તિ ઉપર જે સુમંધી તેજ અભિષેકના
સમયે ચઢાવવામાં આવે છે તે કદો ધોવામાં પણ આવતું નથી
અને તે તેલના ચરના ચર કવારથી એ સ્થાન પર જમા થતા
આવ્યા છે એનો અંદાજ કાઢવો પણ મુશ્કેલ છે. સર્વત્ર આ
અવ્યવસ્થાનું બયાનક રાજ્ય છે. જેનારૂં કોઈ નથી. સર્વ યાત્રી
માત્ર દર્શન કરીને પાછા ફરે છે.

રામેશ્વરમાં ટેટલાક પંડા મહારાષ્ટ્રીય છે. બીજા પ્રાંતોના પણ
ધણા છે પરંતુ મહારાષ્ટ્રીય હોવાથી તેઓમાં કશી પણ વિશેષતા
નથી અને સર્વમાં એકય પણ નથી. પંડાઓ મંદિરની અવ્યવસ્થા
જોવાની બુદ્ધિ સરખી પણ ધરાવતા નથી. યાત્રીઓ દર્શન કરીને
જતા રહે છે, ટ્રસ્ટી અધિકારના મદમાં અંધ થયા છે. કેવળ
ખ્રિસ્તીજ ખૂબ જાગતા રહી હિંદુઓને ઘેરતા જાય છે.

હિંદુમહાસભાનું કર્તવ્ય

હિંદુ મહાસભાએ ચાર પાંચ વિદ્વાનોની એક દેવસ્થાન

સમિતિ (અર્થાત્ ડેપુટેશન) સર્વ મંદિરોનું નિરીક્ષણ કરવા માટે નિર્માણ કરવી જોઈએ. આ સમિતિ એકે એક દેવરથાનનું પૂર્ણ રીતે નિરીક્ષણ કરે અને ત્યાં કેવો સુધારો કરવાની જરૂર છે તેનો એક કાર્યક્રમ નિશ્ચિત કરે તથા તેવો સુધારો કરે. અગર કરાવે. ત્યારે આવી રીતે કાર્ય થાય ત્યારે જ મંદિરોનો સુધારો થઈ શકે. શિખોએ પોતાના ગુરુદ્વારોની સુધારણા કરી છે, મુસલમાન અને અને ખ્રિસ્તિય દેવરથાન તેમજ જોવાં જોઈએ તેવાં છે, કેવળ હિંદુ જ એવા છે કે જેમને સ્વચ્છતા અને અસ્વચ્છતાનું પણ જ્ઞાન નથી બીજી વાતોનો ખ્યાલ હોવો એ તો દૂરની વાત થઈ શકે. શુચિત્વ અને અશુચિત્વ તો બાળક પણ સમજી શકે છે પણ હિંદુ પૂજારીઓનાં મસ્તક એવાં જોવાં છે કે એમાં આ જ્ઞાન પ્રવેશી પણ શકતું નથી.

મદુરા-મીનાક્ષી

હીઠ આવી રીતે અમે રામેશ્વર છોડીને ત્રિચનાપલ્લીથી મદુરા પહોંચ્યા. મદુરાનું મીનાક્ષીનું મંદિર અત્યંત વિશાળ અને દિવ્ય કારીગરીના આદર્શ તરીકે ગણાય છે. પ્રત્યેક સ્તંભ વક્ષાકો સુધી જોઈ જોવા જેવો સુંદર છે. આવાં સેંકડો સ્તંભ અહીં છે. આ મંદિરમાં, ઘણી મોટી મોટી સભાઓ એક સાથે થઈ શકે છે; અને આ એક વિદ્યાનું ઉત્તમ કેન્દ્ર પણ બની શકે એમ છે.

અહીં વેદવિદ્યા આ સમયે રહી નથી. મંદિરની એજ વાત, એજ મહિનતા અને એજ અસ્વચ્છતા અહીં છે. અહીં શાસ્ત્રોનો સમુદાય મોટો છે, પણ આ મંદિર મહાસભાની પ્રેરણાથી હરિજનો માટે ખુલ્લું થવાથી હિંદુઓએ એનો બદિલ્લાર ક્યો છે અને તેથી પહેલાં જેવી રીતે રહેતી હતી તેવી હવે રહી નથી. મંદિર દરિ-

જનોને માટે ખુલ્લું તો દ્રુટીઓએ કયું, પણ ત્યાં દરિજનો પણ નથી જતા અને નથી જતા બીજા હિંદુ !!, જો કે થોડા તો હજી પણ જાય છે પણ પહેલાં જેવી બીડ થતી નથી; તેથી મંદીરનું ઉત્પન્ન થયું જ ધટી ગયું છે, આથી વિદ્વાન આઠણોની મદદ મળવાની અમને આશા ન રહી. અમે અહીંના અનેક વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો. અહીં રામેશ્વર દેવસ્થાનની વેદપાઠશાળા છે, એના અધ્યાપક અને આચાર્ય મોટા યોગ્ય વિદ્વાન છે. એમની સાથે અમારી સુલાકાત પણ થઈ. અન્ય વિદ્વાનો સાથે પણ પરિચય થયો. પરંતુ વેદપાઠશાળાના આચાર્યે કહ્યું કે દક્ષિણભારતમાં કેવળ કૌથુમ્બી સામવેદી જ છે. પણ એ સાત્ય નથી, કારણ શ્રીરંગમ્ અને તિરિવેલીમાં કમચઃ જૈમિનીય અને રાણાયણીય સામવેદીજ છે અને તેમની પાસે ઉક્ત શાખાના મન્થ પણ છે એ સહુ અમે સ્વયં જોયું હતું. પણ વેદશાળાના અધ્યક્ષને આની માહિતી સરખી ન હતી. તો પણ તેમની માગ્ધત મહુરાના, સામવેદીઓનો સરસ પરિચય થયો. અહીંના લોક કેવળ કૌથુમ્બી શાખાના જ અનુયાયી છે. અહીં અમારો ઉદ્દેશ પાર પડવાની આશા ન હતી. તેથી અહીંના વિદ્વાનોને મળ્યા પછી ત્રિવેન્દ્રમ્ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું.

ત્રિવેન્દ્રમ્

તા. ૨૯ ની સવારે અમે ત્રિવેન્દ્રમ્ પહોંચ્યા. આ અત્યંત રમણીય સ્થાન છે. ચારે તરફ લીલોત્રી છે અને ડાંગરની પેદાશ વર્ષમાં ત્રણ વાર થાય છે. આ વખતે ડાંગરનાં ખેતર ચારે બાજુ લીલાહમ હતાં. રામેશ્વરની શ્વેત રેતી પછી આને એવી લીલોત્રી જોઈ કે યોગરદમ બગીચા જેવું લાગ્યું. ત્રિવેન્દ્રમ્ ડૂંગરા ઉપર વસ્યું છે. અને અહીં રેલમાર્ગ છે તેવો જલમાર્ગ પણ છે. અહીંનું મંદિર ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. મૂર્તિ એટલી મોટી છે કે એનું શિર એક હરવાગમાંથી દેખાય છે, વચલા દારમાંથી ઝાતી દેખાય છે અને

ત્રીજા દ્વારથી પગ દેખાય છે. દરરોજ એક હજાર પ્રાણચોને મહત્ત-
મોજનન મળે છે. આ અર્ચમાંથી ચાર પાંચ મોટા ગુરુકુળ કે
સપિઠકુળ ચલાવી શકાય. વિદ્યાનું મોટું કેન્દ્ર અહીં રચાવી શકાય.
પણ કરે મોણ ?

આ મંદિર વિશાળ છે અને કારોગરીની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.
સર્વ સુંદર છે, પણ વ્યવસ્થા ઠીક નથી. મંદિરમાં મોઢા
પહેરણ પહેરી જઈ શકે નહિ. કેવળ ઘાતીયું પહેરીને અંદર જતાં
મોઢા રોકવું નથી. પ્રથમ દિવસે અમે નવ વાગે મથા ત્યારે લગભગ
સો પ્રાણજી વેદ પાઠ કરતા હતા. આ દૃષ્ય સરસ લાગ્યું. પરંતુ
આ સો પ્રાણજીમાં એક પણ સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરી શકે એમ
નહોતું, પણ એઓ સારા વેદપાઠી હતા. અમે એઓને
સંસ્કૃતમાં કંઈક પૂછ્યું, તો ઉત્તર અંગ્રેજીમાં મળ્યો. અહીં રહે-
રમાં સંસ્કૃત બોલવાવાળા પણ મોટા મોટા પંડિત ધણા છે. અમે
સામવેદીઓની શોધ કરી. અહીં બહુ સામવેદી છે અને તથેવ
શાખાઓના સામવેદી અહીં છે. આમ અમારી શોધ માટે આ
સ્થાન ધણું યોગ્ય યથ પડ્યું.

૫. કૃષ્ણ શર્મા ઔતી કરીને એક જૈમિનીય શાખાના વિદ્વાન
છે. એમનો મેળાપ થયો અને તેઓએ કહ્યું કે સામગાન છાપ-
વામાં તેમના મન્ય અને તેમની વિદ્યાની સહાયતા મળશે. આવી
રીતે રાણાવણીયના વિદ્વાન પણ પૂરતા મળી રહ્યા. આ સ્થળ વડે
જ મલિયાલમ્ દેશ વેદ વિદ્યા માટે પ્રસિદ્ધ છે. નંબુદ્રી પ્રાણજી
મોટા વિદ્વાન હોય છે અને રાત દિવસ વેદાભ્યાસમાં અને તપમાં
રત રહે છે. એમની આમદાની પણ પૂરતી હોય છે અને તેઓ.
તપસ્વી જેવા રહે છે. જમતના વ્યવહારની તેમને પરવા નથી રહેતી..

પરંતુ તેઓમાં એવી મૂઢતા હોય છે કે મુદ્રણનું નામ સાંભ-

જતા જ એ બોકો ચીઠામ જાય છે. અન્ય જતાવવા તો દૂર રહ્યા પશુ પછી તેઓ વાત પણ નથી કરતા. અમે અમારા છાપેલા અન્ય સાથે રાખ્યા હતા. એ જોઇને જ અમારી ગળુના પિશા-ચોમાં થઇ ગઇ, બધો મામલો જગડી ગયો. અને તે સુધારવાનો કોઇ ઉપાય નજરમાં ન આવ્યો. આવી રીતે નામમુદ્રિયોનાં ધર અમારે માટે ચોક્કસ બંધ થઇ ગયાં. છાપેલા અન્ય એમને જતા-વવા જોઇતા ન હતા. વેદ મુદ્રણનું નામ પણ તેમની પાસે નહોતું હોતું જોઇતું. એ પાપ અમે કયું, એનો દંડ અમને સારી રીતે મળ્યો.

હવે અમારે ખીજી રીતે તેમના અંધોની તપાસ કરવી છે. એ કાર્ય માટે ફરી આવવું પડશે. અમે અહીંના વિદ્વાનો મારફત પણ પ્રયત્ન કર્યો છે, એ પણ કદાચ સફળ થાય. મહાયાજ્ઞ પ્રાંત, ઘણો મોટો છે અને તેનો શોધ માટે છ મહીના ગાળવા જોઇએ. સમય અમારી પાસે તે વખતે ન હતો અને જેમના ઘરોમાં અમને પ્રવેશ મળ્યો હતો ત્યાં કાર્ય અમારી જ બુદ્ધિ ઉપર પ્રભાવે જગડી ગયું.

તોપણ અહીંના ઘણા વિદ્વાનોએ અમને કહ્યું કે તેઓ અમારે માટે વૈદિક અંથ સંબંધમાં તપાસ કરશે અને અમને આવશ્યક સહાય પણ આપશે નજીવી બ્રાહ્મણોના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો પણ કઠિન છે, અન્યના દર્શન કરવા તે તો વધુ કઠિન કાર્ય છે. પરંતુ તેઓમાં સારા સામવેદી છે તેઓને સંતુષ્ટ કરીને તેમની પાસે કાર્ય હોવું જોઇએ.

ત્રિવેન્દ્રમનું સંસ્કૃત નામ 'શ્રી અનન્તપુરમ્' છે. શ્રી 'નું' ત્રી બને છે. અનન્તપુરમનું વેંડૂમ થયું છે. આ ભાષા બધાનકે છે એમાં સંદેહ નથી.

ત્રાવણકોરનો સંસ્કૃત અન્ય બંડાર ઘણો દર્શનીય છે. તે

સ્વર્ગ અને જોયો. તાડપત્રના ગ્રન્થ અહીં ધણા છે. અહીં પણ જૈમિનીય સામવેદ નહોતો. જો કે આ શહેરમાં અને આ રાજ્યમાં જૈમિનીય સામવેદી ધણા છે અને ગ્રન્થ પણ તેઓની પાસે પૂરતા છે. અહીં તાડપત્ર ઉપર દેવનાગરી અક્ષરોમાં પણ ગ્રન્થ લખવાને માટે કેટલાક વેપારીને નિયુક્ત કર્યા છે. આ પુસ્તકાલય અમને ઘણી સદાય કરી શકે.

અહીંના ગ્રન્થ જે ત્રણ સિપિઓમાં હોય છે, તેઓને દેવનાગરી અક્ષરોમાં ઉતારવાનું અહીં બની શકે એમ છે. ત્રિવેન્દ્રમાં અમારું 'કેટલુંક કામ બગડ્યું' તથાપિ ઘણું કાર્ય થયું. એવા ધુરંધર વિદ્વાનોનો પરિચય થયો કે જેમની પૂરતી સદાય સામવેદ-ગાન મુદ્રણમાં મળી શકે. અને જ્યારે નંબુદ્રિઓનાં દ્વાર ખૂલશે ત્યારે તો પૂરતી સદાય મળશે. અહીંના રાજ્યના પુસ્તકાલયોના અધ્યક્ષોએ અમને બહુ મદદ કરેવાનું વચન આપ્યું છે, એ મદદવની વાત છે. ખીજા વિદ્વાનોની પણ સદાય મળવાનો સંભવ છે.

કન્યાકુમારી

ત્રિવેન્દ્રમના કાર્યથી અમારું દક્ષિણગમન સંકુળ અને સુકળ થયું. એવું અમે કહી શકીએ. એનાથી પણ આગળ અમારે જવું હતું. આગળ રેલનો માર્ગ નથી પણ મોટરો જાય છે. 'ભારતવર્ષનું' દક્ષિણગિદ્ધ, અન્તિમ સીમા 'કન્યાકુમારી' છે. અહીં પણ વૈદિક સાહ્યોની વસતિ છે. એટલે અમે મોટર મારફત કન્યાકુમારી (કેપ કોમોરિન) તરફ ચાલ્યા. ત્રિવેન્દ્રમથી ચાર કલાકનો માર્ગ છે, નિદાન સાઠ માઇલ છે. વચમાં પણ બે સ્થાન એવાં છે કે જ્યાં વિદ્વાન વેદવેત્તા રહે છે. પરંતુ આ સ્થાનોએ પહોંચ્યા પછી જાણ્યું કે અહીં વેદવેત્તા હતા હવે તેમના વંશજ નો છે પરંતુ તે વેદાધ્યયનથી વંચિત છે. એમ તો અમને ડાઘ

ને ઠાઠ વેદાધ્યાયી મળ્યા પણ ખરા પરંતુ એવા લોકોથી અમારું કામ ચાલે એમ ન હતું. ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં કન્યાકુમારીમાં ઉત્તમ વેદરાતા હતા. આવી રીતે સર્વત્ર વેદવિદ્યાનો હાસ થઈ રહ્યો છે.

કન્યાકુમારી-દેવીનું મંદિર એકદમ સમુદ્રના કિનારા ઉપર જ છે. મંદિરથી કેવળ દસ હાથના અન્તરે સમુદ્રસ્નાન કરી શકાય છે. તદ્દન સમુદ્રતટ ઉપર મંદિર બનાવી ઉત્તમ કલા દર્શાવી છે. મંદિર ખુબ મોટું છે. મૂર્તિ પણ ત્રણ ચાર હાથ મોટી તેમજ મુંદર છે અને સાંજની સમુદ્રશોભા અને મૂર્તિનો શોભા અત્યંત રમણીય લાગે છે. આ સ્થાન એકવાર જોવાલાયક છે. અહીંની સ્વચ્છતા પણ સારી છે. અહીં મોટા વિદ્વાન નહિ હોવાથી અમે તેજ રાતના પાછા આવી ગયા. અર્થાત્ ત્રિવેન્દ્રમ સિવાય અહીં ઠાઠ શયે એવા વિદ્વાન નથી.

મલિયાલમના મામોમાં જ્યાં જ્યાં નંબૂદ્રી બ્રાહ્મણો છે ત્યાં ત્યાં વિદ્યા છે, પરંતુ તેઓને મળવાનું વિશેષ મુશ્કિતથી જ સાધ્ય થઈ શકે,

4

હવે અહીંથી તિન્નિવેલી તથા તેંકાશી આદિ સ્થાનો પ્રતિ અમે પ્રસ્થાન કર્યું. અહીં રાણાયણીયોના ગ્રામના ગ્રામ છે. પ્રાયઃ બધા બ્રાહ્મણો રાણાયણીય શાખાના જ છે. અહીંના સર્વ ગ્રન્થ ગ્રન્થલિપિમાં હોય છે. તામિલ લિપિમાં ‘ખ, ઘ, છ, જ’ આદિ મહા પ્રાણાક્ષરો નથી. એટલે એ તામિલના અક્ષરોની મંજૂરી વધારીને નવી ગ્રન્થલિપિ બનાવી છે જેમાં વેદ આદિ લખાય છે. આગકાત્ર છાપે છે પણ ખરા. દેવનાગરીથી એ ઘણો કઠિન છે પણ જેને સામવેદનું અધ્યયન કરવું હોય એને એનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ. કારણ આ લિપિમાં જે ગ્રન્થ છે તે ગ્રન્થ

સિપિમાં નથી. અરતુ. અહીં અમને રાણાચણીયના મન્ય પૂરતા મળ્યા અને ઓળખ પણ મળી શકે એમ છે.

જેમલોર અને મહીસૂર

ફવે આટલામાં અમારા સત્તર અઠાર દિવસ વ્યતીત થયા અને વધારે વખત પણ ન હતો. અટલે અમે ત્યાંથી નીકળી મહીસૂર આવ્યા. અથમ જેમલોર પહોંચ્યા. અહીં મહીસૂર રાજપની સરકારી સંસ્કૃત કોલેજ છે અને વેદપાઠશાલા પણ છે. બન્ને રથાનેમાં મોટા વિદ્વાન પંડિત છે. અહીં ઘણો શાખાઓના વિદ્વાન પંડિત છે. સર્વ સાથે પરિચય-મેળાપ થયો. અહીંના સામવેદાચાર્ય રામચન્દ્ર દીક્ષિત પહેલેથીજ પરિચિત હતા. પરંતુ તેમના દ્વારા કાવ્વશાખા, તૈત્તિરીય શાખા આદિના અનેક પંડિતો સાથે સારો પરિચય થયો. સર્વેએ વેદમુદ્રણમાં સહાય કરવાનું વચન આપ્યું. અહીંના ગ્રંથાલ સામવેદી કૌથુમી શાખાના છે. જે ત્રણ દિવસ અહીં પરિશોધન કરીને મહીસૂરની રાજધાનીમાં ગયા. અહીં પણ વેદમહાવિદ્યાલય છે અને મોટા વિદ્વાનો છે. તેઓનો સત્સંગતિમાં એ ત્રણ દિવસ વ્યતીત કર્યો.

નારાયણસ્વામી નામના અહીં સામવેદી પંડિત છે. સંપૂર્ણ સામગ્રાન તેમને કંઠસ્થ છે; અને સામવેદના સર્વ સૂત્રમ્નાનું અધ્યયન તેમને ખુબ સારી રીતે કમ્મું છે. તેઓ કૌથુમી શાખાના જ છે અને બહુ સારા વિદ્વાન છે. અમારા સામગ્રાન-મુદ્રણમાં એમની હાર્દિક મદદ મળવાની છે એ બહુ આનંદની વાત છે. સામવેદની બીજી શાખાઓના અન્યો સાથે પણ એમનો પરિચય સારો છે.

મહીસૂર રાજધાની હોવાને લીધે અહીં વૈદિક વિદ્વાન સારા છે અને શ્રી, મહારાજ સાહેબ તરફથી વાર્ષિક દક્ષિણાદિ દ્વારા તેઓનું

સન્માન પણ સારું થાય છે તેથી તેમની વંસતિ અહીં ટકી રહી છે. અહીં સર્વ કૌયુમ્બી શાખાવાળા જ છે અને તેમની પાસે અન્યસંગ્રહ પણ સરસ છે. અહીંના અન્ય કાગળ ઉપર લખેલા છે. દક્ષિણ દેશના અન્ય તાડપત્ર ઉપર છે. અહીંથી કાગળના અન્ય જોવામાં આવ્યા. અહીં એક ભાઇની પાસે-લગભગ એક હાથ લાંબો, પોણા હાથ પહોળો અને એટલોજ ઉંચો સામવેદનો અન્ય છે. આવા મોટા પૃષ્ઠો ઉપર લખેલ આવો સુંદર અન્ય અમે પહેલાં જોયો ન હતો. અક્ષર દેવનાગરી છે. આ અન્ય પૂનામાં લખાયો હતો. બસો વર્ષ પહેલાંનો લખાએલો છે. ખૂબ શુદ્ધ અને અત્યંત ઉત્તમ અન્ય છે. સામવેદના સંપૂર્ણ અન્ય આમાં લખ્યા છે. મુદ્રણ માટે આવો અન્ય મળવો જોઇએ. આની કિંમત બે હજાર કહેવાય છે. એ કિંમત ઠંછ વધારે ના કહેવાય. પરંતુ અમારી પાસે એટલું ધન ન હતું.

આવી રીતના ઉત્તમોત્તમ અન્ય આ પ્રાન્તમાં ધણા છે. પરંતુ આ ધનથી પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુ છે. જો પૂરતું ધન પાસે હોય, અન્યોની સેવા માટે પૂરતો સમય પાસે હોય તો તો દક્ષિણ દેશમાં વેદના અન્ય પર્યાપ્ત સંખ્યામાં આ સમયે મળી શકે છે. પરંતુ આવા પવિત્ર કાર્ય માટે પૈસો અને સમય કોની પાસે છે ?

લગભગ એક માસના અમારા પ્રવાસથી અમારો નિશ્ચય થયો કે આવી ધીમી ગતિએ કામ પૂરું ન થાય. દરેક સ્થાનમાં સાત આઠ દિવસ રહેવું જોઇએ, અને અન્યની કિંમત આપવા હાથમાં પૈસો પણ જોઇએ. અમારી પાસે બેય ન હતા. તો પણ આ પ્રવાસથી ક્યાં શું છે અને ત્યાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરવો જોઇએ તેનું જ્ઞાન થયું. અને ધણા વિક્રાનોનો પરિચય પણ થયો કે જેમની પાસેથી સહાય મળી શકે. એથી વધારે સહાય મળવી એ પૈસાનું કામ છે.

આ કાર્ય ધણું આવશ્યક છે. એ વિના વૈદિક ગ્રંથોની સાચી શોધ થવી અસંભવિત છે. આ કાર્ય ધણું મહત્વનું છે. પરંતુ આ કાર્યમાં એટલું ધન જોઈએ કે જે થોડો કાર્યનું મહત્વ નથી સમજતા તેમની પાસેથી એ લબ્ધ થવું અસંભવિત છે. આ કાર્ય જ્યારે યશે ત્યારે ખર્ચ. પરંતુ એ યથા પછો જ વૈદિક અન્વેષણ થવાનું છે. આજકાલ અનેક પુસ્તકો મળતાંજ નથી. દક્ષિણદેશમાં મળે છે. સામવેદનો જૈમિનીય શાખા દક્ષિણમાં જ છે. જ્યાં સુધી દક્ષિણદેશમાં તપાસ નહોતી કરી ત્યાં સુધી એની માહિતી સરખી પણ ન હતી. આવી રીતે ખીંગ ધણા ગ્રંથ મળી શકે.

સામવેદના ઉત્તરોત્તર ગ્રંથ જેવા દક્ષિણમાં અમે જોયા તેવા ન તેા મધ્યભાગમાં કે ન ઉત્તરભારતમાં અમને દષ્ટિગોચર થયા. ઉત્તરમાં કેટલાક ગ્રંથ જ્યાં ત્યાં જુટક દેખાય છે પરંતુ દક્ષિણમાં ગ્રંથોની એટલી વધારે સંખ્યા છે. અને ગ્રંથોનાં અખંડિતતા એટલી સચવાઈ છે કે તે જોઈને ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જાય છે. એટલે જેમને વૈદિક ધર્મની શોધ કરવી છે તેમને દક્ષિણ દિશામાં થોડા ગ્રાસ વ્યતીત કરવા અત્યંત આવશ્યક છે.

મહીસૂરમાં ઘણી સામગ્રી અમને પ્રાપ્ત થઈ, અને અનેક વિદ્વાનોનો સાથે સારો પરિચય પણ થયો. આ પછી મહીસૂર ગળ્ય તથા કાનડા જિલ્લાના ગોઠણું આદિ સ્થળ જોવાનો યત્ન કર્યો. અહીં તે ગામનાં ગામ સામવેદીના છે અને દરેક ગામમાં સારા વિદ્વાન છે. શોધ કરતાં જણાયું કે આ પ્રાન્તના સામવેદી કેવળ કૌથુમી શાખાનાજ છે. કેટલાકનાં કહેવાથી જાણ્યું કે અહીંના કૌથુમી શાખાવાળાઓ જૈમિનીય સામવેદીઓને પોતાનાથી નીચા માને છે અને પોતાને ઉચ્ચ સમજે છે. પરંતુ દક્ષિણદિશામાં આવી ભાવના ન જણાઈ. અમારા પૂછવા છતાં પણ આવો ભાવ અમને કાંઈએ કહ્યો નહિ. અમારો શોધખોળ પ્રમાણે જૈમિની જ

વ્યાસ શિષ્યોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. એમના ઉપર ઠોષ પણ પ્રકારે ડાઘ લગાડી શકાય એમ નથી. અસ્તુ. આ દેશમાં આવો પ્રવાહ છે એટલું જ અહીં કહેવાનું છે.

આ પ્રાન્તમાં સર્વ સામવેદી કૌયુંમી જ છે, તેમની પદ્ધતિ સમાનજ છે, એમના અન્યો પણ સરખા જ છે. વખત અને પૈસો ખરચો આ પ્રાન્તમાં વધારે ભ્રમણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. એટલે અમે હવે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો.

શ્રીરંગપટ્ટણ

મહીસૂરની નજીકમાં શ્રીરંગપટ્ટણ એક સરસ સ્થળ છે; એ પ્રાચીન સમયમાં વિદ્વાનું મોટું કેન્દ્ર હતું. આ સ્થાન જોયું. અહીં દિપૂ સુલતાનનું રાજ્ય હતું. એના અવશેષ હાલ પણ જોવા લાયક છે, મહીસૂરની પાસે ' જુન્દાવન ' નામનું એક જલસ્થાન જોવા લાયક છે. સંખ્યા સમયે સાતથી નવ સુધી રંગ ખેરંગી જલના ફવારાની શોભા અત્યંત મનોહર હોય છે. આ સ્થાનને પુરું જોવા માટે જો કલાક ભ્રમણ કરવું પડે. નિદાન દોઢ માઇલ લાંબું અને અડધો માઇલ પહોળું આ ક્ષેત્ર દખ્ખોથી બરપૂર છે. સ્વર્ગમાં રહેવાનો આનંદ આવે છે. શનિ તથા રવિવાર રાતના વીજળાની રોશની થાય છે ત્યારે આ જો દિવસોમાં જ અહીં જોનારાઓની બીડ થાય છે. અઠવાડિયામાં ફક્ત બે જ દિવસ અહીં સ્વર્ગ ધામનો આનંદ લૂંટી શકાય છે. વર્ષમાં બે ત્રણ લાખ માનવી અહીં આવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસે એક આનો કર શેવામાં આવે છે, જેની આમદાની લગભગ સત્તર અઢાર હજાર રૂપિયા મહીસૂર સરકારને મળે છે. મહીસૂરથી આ સ્થાન દસ બાર માઇલ દૂર છે અને સુબે આ દખ્ખ જોવા માટે ખાસ રેલ્વે ચાલે છે. આથી રેલ્વેને પણ પૂરતી પ્રાપ્તિ થાય છે.

મહીસૂર રાજની દેવી ' આમુંડી ' છે. મહીસૂરની પહાડિપર ઉત્તમ મંદિર છે. સર્વ પ્રમંથ સારો છે. મંદિરમાં વીજળીની રોશની છે. મંદિરની સ્વચ્છતા જોઈને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. આ આમુંડી દેવીનું મંદિર પહાડ ઉપર છે. રાત્રિના સમય પર્વત પર વીજળીના દીપ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મંદિરોદ્ધિ પ્રકાશિત થાય છે, એ શોભા અત્યંત આનંદદાયક છે.

પહાડી ઉપર પગ માર્ગ છે અને મોટરનો રસ્તો પણ છે સર્વ પ્રમંથ ઉત્તમ છે. અહીં મહીસૂરના ત્રણ રાજભવન જોવાય છે, એકમાં ચિત્રોનો સંગ્રહ છે, ત્યાં બે આના શી શે બીજા બે રાજભવન ફક્ત પરવાનગી મેળવ્યાથી જોઈ શકાય છે ક્ષી મહારાજ સાહેબની ખાનગી કચેરીમાંથી રાજભવનની પરવાનગી મળે છે. આ સર્વ રાજવૈભવથી સંપન્ન હોવાથી જોવાલાયક છે

ખેલૂર અને હળિખિડ

મહીસૂરથી થોડે દૂર દસન નામનાં પ્રાંતમાં ખેલૂર આં હળિખિડ નામનાં રથાન છે. અહીંના મંદિર દર્શનીય છે. ખેલૂરમ કૈશવનું મંદિર છે અને હળિખિડમાં શંકરનું મંદિર છે. આ મંદિરની કલા કારીગરીનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. સર્વ સુરોપિયન વસ્તુ શાસ્ત્રજ્ઞોએ એકમતે લખ્યું છે કે આ મંદિરો જોવા બીજા મંદિરો જગતમાં નથી, ખરેખર અદ્ભુત કારીગરીનો આ નમૂનો છે. પથ્થરમાં નકશીનું કામ એવા અદ્ભુત હુન્નરથી કર્યું છે કે નિરીક્ષકો આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. મૂર્તિઓ પરના પથ્થરના કંઠણ હાથે છે, નકશી પોલી છે અને તેમાં બીજા નકશી છે.

હિંદુ સિંધુકલાનો આ સુંદર નમૂનો છે. મંદિરોમાં વીજળીનો પ્રમંથ સરકાર તરફથી ઠરો છે. ત્યાર આના આપવાથી દીવા સજાવાની બધું બતાવવામાં આવે છે. ખેલૂર અને હળિખિડ

વચ્ચે ત્રીસ માઇલનું અંતર છે. 'રહેવાની વ્યવસ્થા' ઉત્તમ છે. જે આ પ્રાંતમાં આવે તેને આ સ્થાન અવસ્ય જોવા જેવું છે. હજિ-ખિડના મંદિરને સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોવા માટે ઝોઝામાં ઝોઝા ચાર દિવસ જોઇએ. જેલરનું મંદિર બે દિવસમાં જોઇ શકાય. ચિત્ર-કાર તો અહીં મુઘ્ધ થઇ જાય છે.

શ્રવણ જોળશુંદિ કરીને આજ રસ્તા ઉપર જૈનોનું એક મંદિર છે. એ પહાડી ઉપર છે. પહાડ એકજ મોટી શીલાનો છે. ચઢાવ ધણેજ કઠિન છે. ચઢવામાં અમને નિદાન એક કલાક લાગ્યો. ઉપર મંદિર સરસ છે. શ્રવણની મૂર્તિ સાઠ ફૂટ (ચાલીસ હાથ) ઉંચી છે. મૂર્તિ ઉભી છે, નગ્ન છે. કારીગરીની દષ્ટિએ મૂર્તિ સુંદર છે. આ મૂર્તિના હાથ પગ, આંગળીઓ, આંખ કાન, નાક, મુખ, મૂર્તિ આટલો વિશાળ હોવા છતાં પણ, ધણું સરસ છે. અહીં ચોવીસ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ ઝોરડાઓમાં રાખી છે સર્વ વ્યવસ્થા સરસ છે. મેળો આઠદસ દિવસ ઉપર જ ભરાયો હતો. મૂર્તિ ઉપર, મેળાનાં સમયે, દૂધ, દહિં, ઘી આદિનો અભિષેક કરવાને મૂર્તિની ત્રણે દિશામાં લાકડાના બાર માળા તૈયાર કર્યા હતા. એક એક માળ પાંચ શીટ ઉંચો હતો. અંદરથી ચઢવાને માટે નીસરણી હતી.

મેળામાં દૂધ દહીંનું પુષ્કળ સ્નાન મૂર્તિ ઉપર થયું. મૂર્તિ હજુ સ્વચ્છ કરી ન હતી તેથી દુર્ગંધ આવતી હતી. મૂર્તિ શીઘ્ર સ્વચ્છ કરવામાં આવશે એમ પૂજારીએ કહ્યું. કારીગરીની દષ્ટિએ આ મૂર્તિ જોવા લાયક છે. આવી મોટી મૂર્તિ ભારતવર્ષમાં બીજી જ નથી. આ પહાડની સામેના પહાડમાં પણ સાત મંદિર છે. આસ-પાસ બે ત્રણ તળાવ છે. 'રહેવાનું' સ્થાન સરસ છે. સર્વ દૃશ્ય પ્રેક્ષણીય છે.

અમે જ્યારે આ સ્તંભ જોયા ત્યારે તે સ્થાનના પથ્થરકામ કરનારા કારીગરો સાથે વાતચીત કરીને આ પ્રકારની ખરાદ કેવી હતી તે જાણવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ તે કલા આ સમયમાં કોઈને સાધ્ય નથી. આ સમયમાં લોઢું કાપવાની જે મોટી ખરાદ (Lathe) હોય છે એના ઉપર પણ આટલા વજનનો પથ્થર કાપી શકાય નહિ. કદાચ કોઈ ઠેકાણે કાપવાનું શક્ય હોય તે પણ કેટલી યંત્રશક્તિ લાગતી હશે. એવી યંત્રશક્તિ સદૈવ વર્ષ પૂર્વે ભારત વર્ષમાં ન હતી. પછી આ વિશાળકાય સ્તંભ બન્યા કેવી રીતે ?

એક વૃદ્ધ પંડિત જેલૂરમાં મળ્યા તેઓએ કહ્યું કે કેટલાક વર્ષ પહેલાં એક સમયે મોટા મોટા એન્જનીયર્સ અહીં જમા થયા હતા અને તેઓએ આ પ્રશ્નનો ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો, વૃદ્ધ કારીગરો સાથે પરામર્શ કર્યો, ગ્રામીન ગ્રંથ નિરખ્યા અને સર્વ સંમતિથી એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે આ ખરાદ પાણીમાં રાખવામાં આવતી હતી. પાણીમાં રાખવાથી પથ્થરનું વજન ઘટે છે. હાથીઓ ખરાદ ફેરવતા હતા અને પાણી ઉપર જેટલો પથ્થર રહેતો હતો, એના ઉપર ઓળરથી કામ લેવાતું હતું, ઓળર પણ પથ્થર કાપવાને યોગ્ય તીક્ષ્ણ અને મોટા હતા.

આ સાંભળીને અમને પણ લાગ્યું કે આ ધણું કરીને સાચું હશે. કંઈ પણ હો, ગ્રામીન કારીગરોએ એવી કલા કરીને રાખી છે કે આ સમયના મોટા એન્જનીયરોને પણ ચક્કરમાં નાખે છે એમાં સંદેહ નથી.

આવી રીતે કારીગરો જોઈને ગ્રામીન સમયના લોકો વિશે અમારો આદર દિગ્વિસ્તૃત થયો. આજ આપું કાર્ય કરવા માટે કેમ નથી એવું વિચારી ધણો જ વિવાદ થયો.

અહીં અમારી દક્ષિણની ટહેલનો વૃત્તાંત સમાપ્ત થાય છે. કારણ હવે અહીંથી સીધા ઔધ પહોંચવું છે. જે જે દિવસમાં જન્યુ-

પ્રવાસનો યોગ્ય વખત

દક્ષિણ દેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે યોગ્ય વખત ડીસેમ્બર અને જન્યુઆરી મહિના છે. માર્ચમાં અગર તે પછી કોઈએ દક્ષિણ યાત્રાએ જવું ન જોઈએ. દક્ષિણમાં ડીસેમ્બર મેહીનો જ ઉત્તમ છે. ત્યાં ઠંડી તો પડતી જ નથી. અને ડીસેમ્બરમાં ગરમી પણ નથી હોતી. ડીસેમ્બરમાં પણ એક સફેદ આદર ઝાઢવા માટે હોય તો આમે. કપડાંની તો અહીં જરૂર જ નથી હોતી. માર્ચની ૧૫ તારીખે અમે નીકળ્યા હતા. ધર મૂક્યા પછી અને ધારવાડ, હુબલી છોડ્યા પછી અમને ગરમીએ એવા સતાવ્યા કે અમે લગભગ હુકળા ગયા હતા. રાત દિવસ આવી ગરમી ઉત્તરીય લોકોથી સહન નથી થતી એટલે ઉત્તરીય લોકો આ યાત્રા માટે જવા ઇચ્છે તો ડીસેમ્બર-જન્યુઆરીમાં જ જાય. આ દેશ સરસ છે. જાંબે ગાયનું ઉત્તમ દૂધ સામે જ દોહી આપે છે. અહીં ગોપાલનની પ્રથા ધણી છે. દૂધ ચાર પાંચ આને શેર મળે છે. બીજા બોજનના પદાર્થ પણ સારા મળે છે. અહીં ઝાંગરની ખેતી વર્ષમાં ત્રણ વાર કરે છે. આવી ગરમીમાં પણ સૂર્ય ખેતરો પાણીથી ભરેલા હતા અને અનેક ખેતરો હરિયાળાં હતા. રામેશ્વરનો ટાપુજ રેતીનો હતો. બાકીની ખેતી સારી હતી. આટલું પાણી હોવા છતાં પણ મચ્છર મિલકુલ નથી.

સર્વત્ર ધર્મશાળાઓ છે. ધણી પ્રશંસ્ત ધર્મશાળાઓ છે. અહીં ધર્મશાળાને 'સ્કૂલ', 'ઓફીસ' કહે છે. પ્રાયઃ સ્ટેશનની પાસે જ ધર્મશાળાઓ હોય છે. કેટલીકમાં ત્રણ દિવસ યાત્રીઓને મફત રહેવા દે છે, કેટલીકમાં લીજનળી પણ હોય છે. અને કેટલીકમાં

આ સર્વ ક્ષેત્રોમાં વેદના વિદ્વાન અમને ન મળ્યા. હળિગિડ તથા બેલૂરમાં થોડા વિદ્વાનો મળશે એવી આશા હતી પણ તે સફળ ન થયું. બેલૂરમાં બ્રાહ્મણોની વસતિ સારી છે. પરંતુ વેદવેતા કોઈ નથી. મંદિરોમાં મહીસૂર સરકારની બ્યવસ્થા સારી છે. મહીસૂર સરકારના પ્રબંધમાં જેટલા મંદિર છે એમાં સ્વચ્છતા ધણી જ સરસ છે અને મદ્રાસ સરકારના દુસ્તીઓનો પ્રબંધ બર્માથી છે ત્યાં તો મંદિરોમાં મલિનતા મહોદાયી. અધિક છે મંદિરોની સ્વચ્છતા જાળવવાનો પાઠ - મહીસૂર સરકાર! મદ્રાસ સરકારને આપી શકે.

હરિહર

મહીસૂર પ્રાંતમાં કૌથુમી સામવેદી હળરોની સંખ્યામાં છે અધીતવેદ પણ સારી સંખ્યામાં છે. મંદિરોનો પ્રબંધ સારો છે એ માટે મહીસૂરીઓને અમે ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય નથી રહી શકતા. મહીસૂરથી અમે હરિહર આવ્યા હરિહરમાં સારા વૈદિઓની વસતિ છે અને હરિહરનું મંદિર પણ મહત્વનું છે. હરિ વિષ્ણુનું નામ છે અને હર શંકરને કહે છે. આ પ્રાંતમાં શૈવ અને વૈષ્ણવોના ઝગડા બર્મકર થતા હતા અને તેમનો મેળ કરવા માટે આ હરિહરનું મંદિર બનાવ્યું છે. અહીંની મૂર્તિમાં જમણા બાગ વિષ્ણુનો છે અને ડાબો બાગ શંકરનો છે.

શિવ વિષ્ણુનો મેળ આ મૂર્તિમાં બતાવીને એવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કે શૈવ વૈષ્ણવોએ પરસ્પર લડવું ઉચિત નથી. પરંતુ આનાથી પણ ઝગડા રાગ્યા નહિ અને હજુ પણ ચાલુ છે. હરિહરની મૂર્તિ ચાર ફીટ ઊંચી છે અને સરસ છે. મંદિર પણ સુંદર છે. ઉત્તમ કારીગરીના સ્તંભ છે. છત પણ સરસ છે.

મહોદ્ધર સરકાર તરફથી સર્વ પ્રબંધ છે. આ મંદિર પણ ચૂનાથી લીપી લીપીને ખરાબ થયું હતું અને તેથી સર્વ કારીગરી છૂપાઇ ગઇ હતી. હવે સરકારી પ્રબંધ દ્વારા બધો ચૂનો કાઢી નાખવામાં આવે છે. સર્વ પથ્થર સાફ કરી પોલિશ કરવાનું કામ ચાલે છે. આવી રીતે દક્ષિણના બીજાં મંદિરોના ટ્રસ્ટી કંઇક બેચેન થશે તો સાફ થશે. અહીંના પથ્થર કારીગરી-કાતરણી માટે બહુ સારો છે. અમે બેલૂરમાં સાઠ ફીટ ઉંચા વિજયસ્તંભ અખંડ એક જ પથ્થરનો જોયો. વિજયાનગરમાં ઘોડાને પાણી પીવાની ચાલીસ ફીટ લાંબી ટ્રોણી જોઇ. એંસી ફીટ લાંબા પથ્થરો કેટલાક સ્થાને મકાનોમાં અને મંદિરોમાં લગાવ્યા છે. એક સ્થાન ઉપર ચાર સ્તંભ છે જે સાઠ ફીટ ઉંચા છે અને બીજામાં પંદર ફીટ દાટયા હોવા જોઇએ. આખા દક્ષિણ ભારતમાં આ પથ્થરોનું મહત્વ વિશેષ છે. આ પથ્થરમાંથી આ સર્વ મોટાં અને વિશાળ મંદિરો બની શક્યાં છે. મંદિરના સ્તંભ અખંડ છે. ત્રીસ ફીટ ઉંચા અને ચાર છ ફીટ ઘેરાવાવાળા આ સ્તંભોને જોઇને મનુષ્ય આશ્ચર્યમુગ્ધ થઇ જાય છે.

બેલૂર, હાજિપિડ, હરિહર આદિ ઘણા સ્થાનના અનેક સ્તંભ ખરાદ (Lathe) ઉપર લાકડી જેવા ગોળ કાપેલા છે. ત્રીસ ફીટ લાંબા અને છ ફીટ પહોળા પથ્થર ખરાદ (Lathe) ઉપર કેવી રીતે ચઢાવ્યા અને ફેરવ્યા કેવી રીતે એ મહદ્ આશ્ચર્ય છે. નાનીશી લાકડી તો (Lathe) ખરાદ પર લગાવી ચકાપ, કિન્તુ આવો વજનદાર પથ્થર કેવી રીતે લગાવાતો હશે, અને એ ખરાદ પણ કેવી હશે અને એ ફેરવાતો પણ કેવી રીતે હશે અને એ પથ્થરને ખરાદ પર કાપવાના ઝોળરો કેવાં હોતાં હશે ? આ સર્વ આશ્ચર્યમય વાત છે પણ આ સર્વ સ્તંભ કંત ખરાદ ઉપર જ કાપ્યા છે એમાં સંદેહ નથી.

અમે જ્યારે આ સ્તંભ જોયા ત્યારે તે સ્થાનના પથ્થરકામ કરનારા કારીગરો સાથે વાતચીત કરીને આ પ્રકારની ખરાદ કેવી હતી તે જાણવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ તે કલા આ સમયમાં ઠાપતે સાધ્ય નથી. આ સમયમાં લોહ કાપવાની જે મોટી ખરાદ (Lathe) હોય છે એના ઉપર પણ આટલા વજનનો પથ્થર કાપી શકાય નહિ. કદાચ કંઈ કેટલાંક કાપવાનું શક્ય હોય તો પણ કેટલી યંત્રશક્તિ ધાગતી હશે. એવી યંત્રશક્તિ સહજ વર્ષ પૂર્વે ભારત વર્ષમાં ન હતી, પણ આ વિશાળકાય સ્તંભ બન્યા કેવી રીતે ?

એક વૃદ્ધ પંડિત ખેલૂરમાં મળ્યા તેઓએ કહ્યું કે કેટલાક વર્ષ પહેલાં એક સમયે મોટા મોટા એન્જનીયર્સ અહીં જમા થયા હતા અને તેઓએ આ પ્રશ્નનો ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો, વૃદ્ધ કારીગરો સાથે પરામર્શ કર્યો, ગ્રામીન ગ્રંથ નિરખ્યા અને સર્વ સંમતિથી એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે આ ખરાદ પાણીમાં રાખવામાં આવતી હતી. પાણીમાં રાખવાથી પથ્થરનું વજન ઘટે છે. હાથીઓ ખરાદ ફેરવતા હતા અને પાણી ઉપર જોડેલો પથ્થર રહેતો હતો, એના ઉપર ઓળારથી કામ બેવાતું હતું, ઓળાર પણ પથ્થર કાપવાને યોગ્ય તીક્ષ્ણ અને મોટા હતા.

આ સાંભળીને અમને પણ લાગ્યું કે આ ધર્મ કરીને સાચું હશે. કંઈ પણ હો, ગ્રામીન કારીગરોએ એવી કલા કરીને રાખી છે કે આ સમયના મોટા એન્જનીયરોને પણ ચક્કરમાં નાખે છે એમાં સંદેહ નથી.

આવી રીતે કારીગરો જોઈને ગ્રામીન સમયના લોકો વિશે અમારો આદર દિગ્વિસ્ત થયો. આજ આપું કાંઈ કરવા માટે કેમ નથી એવું વિચારી ઘણો જ વિવાદ થયો.

અહીં અમારી દક્ષિણની ટહેલનો વૃત્તાંત સમાપ્ત થાય છે. કારણ હવે અહીંથી સીધા ઔધ પહોંચવું છે. જે બે દિવસમાં બન્યું.

પ્રવાસનો ચોગ્ય વખત

દક્ષિણ દેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે ચોગ્ય વખત ડીસેમ્બર અને જાન્યુઆરી મહિના છે. માર્ચમાં અગર તે પછી કોઈએ દક્ષિણ યાત્રાએ જવું ન જોઈએ. દક્ષિણમાં ડીસેમ્બર મેહીનો જ ઉત્તમ છે. ત્યાં ઠંડી તો પડતી જ નથી. અને ડીસેમ્બરમાં ગરમી પણ નથી હોતી, ડીસેમ્બરમાં પણ એક સફેદ ચાદર ઝોઢવા માટે હોય તો ચાલે. કપડાંની તો અહીં જરૂર જ નથી હોતી. માર્ચની ૧૫ તારીખે અમે નીકળ્યા હતા. ઘર મૂક્યા પછી અને ધારવાડ, હુબલી છોડ્યા પછી અમને ગરમીએ એવા સતાવ્યા કે અમે લગભગ ઉકળા ગયા હતા. રાત દિવસ આવી ગરમી ઉત્તરીય લોકોથી સહન નથી થતી એટલે ઉત્તરીય લોકો આ યાત્રા માટે જવા ઇચ્છે તો ડીસેમ્બર-જાન્યુઆરીમાં જ જાય. આ દેશ સરસ છે. બધે ગાયતું ઉત્તમ દૂધ સામે જ દોહી આપે છે. અહીં ગૌપાલનની પ્રથા ઘણી છે. દૂધ ચાર પાંચ આને શેર મળે છે. બીજા ભોજનના પદાર્થ પણ સારા મળે છે. અહીં ડાંગરની ખેતી વર્ષમાં ત્રણ વાર કરે છે. આવી ગરમીમાં પણ સર્વ ખેતરો પાણીથી ભરેલા હતા અને અનેક ખેતરો હરિયાળા હતા. રામેશ્વરનો ટાપુજ રેતીનો હતો. બાકીની ખેતી સારી હતી. આટલું પાણી હોવા છતાં પણ ‘મચ્છર’ બિલકુલ નથી.

સર્વત્ર ધર્મશાળાઓ છે. ઘણી પ્રચરત ધર્મશાળાઓ છે. અહીં ધર્મશાળાને ‘છત્ર’, ‘ચૌદ્રી’ કહે છે. પ્રાયઃ સ્થેશનની પાસે જ ધર્મશાળાઓ હોય છે. કેટલીકમાં ત્રણ દિવસ યાત્રીઓને મફત રહેવા દે છે, કેટલીકમાં બીજાની પણ હોય છે. અને કેટલીકમાં

દરરોજ ચાર આનાથી બે રૂપિયા સુધી બાકુ પછુ લે છે. સુખના સાધન, પછુ અહીં મળે છે. અં બાકુ કંઈ વધારે નથી. પ્રવાસીને આરામ મળે એવા આ રથાનો હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં વાહન તથા મગ્ગુર વગેરે નજીકમાં જ મળે છે.

કેટલાક રથોમાં મંદિરમાંથી પ્રસાદ મળે છે. શ્રોત્રંગમ્ને પ્રસાદ ધાત્રીઓ અવસ્ય લે અને ચાખે. ઘણા જ સ્વાદિષ્ટ, પૌષ્ટિક અને મનને પ્રસન્ન કરે એવા આ પ્રસાદ હોય છે.

ઉત્તરનાં લોક માટે અહીં બાપાની અડચણ બહુ પડે. કાનડી રેલુગુ, તામિલ, મલિયામ્ આદિ દ્રાવિડ બાપાઓ જ અહીં ચાલે છે. કાન્ગ્રેસના પ્રયત્નથી આ દેશમાં હિન્દીનો પ્રચાર થોડો થઈ રહ્યો છે. પ્રાયઃ અંગ્રેજ ઘણા સમજે છે અને પંડિત લોક સંસ્કૃત જાણે છે. એટલે કામ ચાલ્યું જાય છે. પરંતુ સર્વત્ર બાપાના અજ્ઞાનના કારણે કષ્ટ તો અવસ્ય પડે છે. તો પછુ મોઈ ને કોઈ સંહાયક સમય પર મળી જાય છે અને કામ ચાલે છે.

અહીં હોટલમાં ચોખાની ઇડલી સવારમાં અને ચોખાના દોસે સાંજના મળે છે. ઉપમા, ઉપ્પિંડી આખો દિવસ મળે છે. એ સર્વ ચોખાની બનાવટ હોવા છતાં ખાવા ચોખ્ય પદાર્થ હોય છે. મરચું વિશેષ ખાવાનો રિવાજ છે. અહીં એક માથુસ એક દિવસમાં જેટલા મરચાં ખાય છે તેટલા એક વર્ષમાં ઉત્તર ભારતમાં ખવાય છે. આ મરચાના વિષયમાં સાવધાની રાખવી જોઈએ. સર્વત્ર ફળ મળે છે. જલે રંધવું હોય તો જ્યાં સાધન મળે છે. પરંતુ આપણાં સાધન સાથે રાખવાથી લાભ થાય છે.

ગવથુનું રાજ્ય નાસીક સુધી હતું. મદ્રાસના અબ્દાલ્લાહ ચોતાને રાવથુના અનુયાયી સમજે છે. આ નવી દિલ્લંચાલ અને અહીં જોઈ અને અમને અથર્થ થયું. હિન્દી પ્રચારના વિરોધ

કરનારા પોતાને રાવણના અનુગામી કહે છે. હીન્દી ભાષાં, આર્ય ભાષા રામચંદ્રજીની ભાષા છે, તે રાવણના અનુયાયીઓ ઉપર કોન્ટ્રેસ લાદી રહી છે. અર્થાત્ રામચંદ્રજીએ દસહજાર વર્ષ પહેલાં રાવણના સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો હતો. અને એના પુનરુદ્ધારને રોકવા માટે જે પ્રબંધ રામેશ્વર અને ધનુષકોટીમાં કર્યો હતો તે માટે દુબાએલી રાક્ષસજાતિ હવે વીસમી સદીમાં ઉઠીને સામે થઈ છે. રાવણનો ઉત્સવ કરવા શુધી તેમના વિચાર આગળ વધ્યા છે.

જેવી રીતે યુસુફખાન ભારતના જે હીસ્સા કરવા માગે છે અને પાકીસ્તાનનાં સ્વપ્નેની મોજ ઉડાવે છે, તેવી જ રીતે આ મદ્રાસ પ્રાંતના બોઝો દ્રાવિડો માટે મદ્રાસ પ્રાંતના વિભાગ કરવા ઈચ્છે છે, અને રાવણની સમ્યતાની પુનરુદ્ધારનાં સ્વપ્ન એઓ જોઈ રહ્યા છે !

અમને અધિક મરચાના પ્રયોગ સિવાય રાવણની સમ્યતાનું ખીજું કોઈ મિન્દ અહીં દષ્ટિગોચર થયું નહિં. રાવણની નીતિનો પુનરુદ્ધાર થઈ શકવાનો નથી. પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં આ ફૂટકાટનું વિષ ફેલાવવામાં આવે છે. રામચંદ્રનું નામ પણ ન બેનારા અહીં બોલે છે. થોડા વર્ષ પહેલાં જ્યારે પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી મદ્રાસમાં ટહેલ કરી રહ્યા હતા ત્યારે પંડિતજીએ વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું કે રામ નામનો જાપ કરો. તૂર્તજ સભામાં તોફાન મચ્યું અને રામનું નામ અમે કદાપિ નહિં લઈએ એવો શોર થવા લાગ્યો.

પંડિત માલવીયાજીને માટે આ એક નવી વાત હતી કે રામનામ માટે ભારતમાં વિરોધ ! પરંતુ અહીં અપ્રાહ્મણો રાવણના અનુયાયી છે અને દ્રાવિડોમાં રાક્ષસોના રક્તનો સંચાર થઈ રહ્યો છે. એ વાત પંડિતજીને પાછળથી વિદિત થઈ. પછી કદી રામનામની વાત ખીજવાર મદ્રાસ પ્રાંતમાં તેઓએ ઉચ્ચારી નથી.

આવી દિવસાઓ અહીં ઉત્પન્ન થઈ રહી છે અને ભારતની પરાધીનતાની મુદત વધારે જાય છે. આવો વિચાર કરતાં દેશની દયાની સુધારણા કરનારાઓએ અનેક દષ્ટિએ દક્ષિણ દેશ જોવા યોગ્ય છે.

સામવેદીઓની સંખ્યા

અન્તમાં અહીં એ સખવું આવશ્યક છે કે અખિલ ભારત-વર્ષમાં સામવેદી કૌયુમી સાખાવાળાનો જ સંખ્યા અધિક છે. ઉત્તરભારત, ગુજરાત, રાજપુતાના, મહારાષ્ટ્ર, કર્નાટક મદ્રાસનો ઉત્તરભાગ, આ પ્રાંતોમાં કૌયુમી સાખાવાળા જ છે. રાજ્યાયણીય સામવેદી ફક્ત દક્ષિણ મદ્રાસ પ્રાંતમાં જ છે. જૈમિનીય સામવેદી તો તેનાથી પણ ઓછી સંખ્યામાં છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં પણ ઘણાને જૈમિનીયો અને રાજ્યાયણીઓનાં નામ સરખાનો ખ્યાલ નથી. એટલી બધી તેઓની અદ્ય સંખ્યા છે. તો પણ જૈમિનીયોનું ગાન કૌયુ-મોથી એક હજાર ઘણું ઉત્તમ છે અને તેમાં ઘણી ગંભીરતા છે.

આ પરિશીલનાનું પરિણામ અમે આગળ અનેક લેખ દ્વારા બતાવીશું.

(૧૫ ૨૧, અંક ૫, પાન ૨૦૫)

યજ્ઞુર્વેદ વૃક્ષ

‘યજ્ઞુર્વેદ વૃક્ષ’ નો અર્થ નાસિકમાંથી પંચવટીના રહીશ વેદમૂર્તિ યજ્ઞેશ્વર દાદાજી મૈત્રાયણીય પાસેથી મળી આવેલો, ને તે ‘વૈદિક રુઢીઝ’ નામના અંગ્રેજી માસિકના સન ૧૯૮૫ ના એપ્રિલ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો. સદરુદ્ધ માસિકનો અંક જોઈએ એળવી શકે તેમ હોય તેમણે તે એ આખો બેખ નજર તમે ઠાઠી જવો.

અમે એ ઉભય વિદ્વાનોને હાર્દિક અભિનંદન આપી સદરુદ્ધ ‘યજ્ઞુર્વેદ વૃક્ષ’ નો સંક્ષેપ અનુવાદ મૂળ સૂત્રો સાથે અત્રે આપીએ છીએ. એના વાચનથી, યજ્ઞુર્વેદની શાખાઓ ક્યાં ક્યાં નિસુધી પસરી હતી તેનો ખ્યાલ વાચકવર્ગને આવી શકશે.

‘યજ્ઞુર્વેદ વૃક્ષ કેવું છે તે જુઓ:—

શુક્લ યજ્ઞુર્વેદની શાખાઓ

[૧] કાણ્ડોની ૧૫ શાખાઓ

- ૧ કાણ્ડા: કૃષ્ણાયેના પ્રદેશે—કૃષ્ણા તથા વેણા નદીઓના તટપ્રદેશોમાં કાણ્ડ શાખા હતી.
- ૨ કઠા: ગોદા દક્ષિણે—ગોદાવરી નદીના દક્ષિણ ભાગમાં કઠ શાખા હતી.
- ૩ પિંજુલકઠા: પિંજુલકંઠા: કૌઞ્વદેશે—કૌંચ નામનો પર્વત માનસ સરોવર-પાસે કૈલાસ પર્વતનો એક ભાગ છે, ને તે કુમાયૂં પ્રાંતમાં આવેલો છે. અત્યારે ‘નિતિપાસ’ (Niti

Pass) નામે ઓળખાતો જે ઘાટમાર્ગ છે ત્યાં આ પર્વતને આવેશો હોઇ એ પદાડી પ્રદેશમાં આ શાખાના બોઝો રહેતા હતા.

૪ જૃમ્બકકઠાઃ શ્વેતદ્વીપે—ટિબેટની પૂર્વ દિશામાં શ્વેતગિરિ નામનો પર્વત છે, તેની પાસે આ શાખાવાળાની વસ્તી હતી.

૫ ઔદલકઠાઃ શાકદ્વીપે—મધ્ય એશિયા ખંડમાં આવેલા ટુક્ટ-સ્તાન તથા તાતાર દેશોમાં આ શાખાના યજુર્વેદીઓ રહેતા હતા.

૬ નપિચ્છલકઠાઃ શાકદ્વીપે—(સદર સદર)

૭ મુદ્ગલકઠાઃ કાશ્મીરદેશે—મુદ્ગલકઠ શાખાવાળા વિદ્વાનો કાશ્મીર દેશમાં રહેતા હતા.

૮ શૃંગલકઠાઃ સૃજયદેશે—(આ દેશ ક્યાં આવ્યો તે નક્કી નથી થઇ શક્યું. વળી તે 'સૃજય' છે કે 'સુજય' તેની પણ શંકા છે. આ નામના બોઝો પાંડવો સાથે લડતા હતા).

૯ સૌભરકઠાઃ સિંહલદેશે—સિંહોન અથવા લંકા દ્વીપમાં આ શાખાવાળાની વસ્તી હતી.

૧૦ મૌરસકઠાઃ કુશદ્વીપે—અમેઘ્યા પ્રાંતમાં હાલ ન્યાં સુલ-તાનપુર છે, તે જ સ્થળ પૂર્વે કુશપુર નામે ઓળખાતું. એ નગર કુશરંશી રાજાઓની રાજધાની હતું. કુશરથલ, કનોજ, કુશરથલી, કુશવતી, કારકા એ તો ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલા છે. એ સ્થળોમાં આ શાખાવાળાઓ વસતા હતા. મહારાષ્ટ્રના મુપ્રસિદ્ધ મેઘઘર વિધાનિધિ સિદ્ધેશ્વર શાસ્ત્રી ચિત્રાળ પોતાના 'પ્રાચીન ચરિત્રમેશ' નામક ગ્રંથના ૬૬૬ મા પાન પર લખે છે કે આ કુલદ્વીપનું સ્થાન સહરાના રજુપ્રદેશ, સુદાન, ગિની, કામેરન, કાંગો, સ્ટેટ્સ, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ આફ્રિકા એ પ્રદેશોમાં છે. સ્વ. ઇતિહાસાચાર્ય વિશ્વનાથ ઠાકીનાથ

રાજવાડેજી પોતાના એક સંશોધનપૂર્ણ લેખમાં લખે છે કે
' હિંદુકુચનો ઉત્તરપ્રદેશ, અને ઠારિપચન સમુદ્ર ને યુગ્મ પર્વત
વચ્ચેનો પ્રદેશ ' કુશદ્વીપ નામે ઓળખાતો. મહારાષ્ટ્રના ત્રીજા
સંશોધક શ્રીમુત વડેરના કથન પ્રમાણે ઠારિપચ પર્વતની
આસપાસનો મુલક કુશદ્વીપ નામે ઓળખાતો. આ બધા પ્રદે-
શમાં અમર તો તેમાંના હરકોઇ એક પ્રદેશમાં આ શાખા-
વાળા યજુર્વેદીઓનો નિવાસ હતો.

- ૧૧ ઘંચુકઠાઃ ઘંચુલકઠાઃ યવનદેશે—યવનદેશમાં (હાલના
ગ્રીસમાં) આ શાખાવાળાઓની વસ્તી હતી. વરાહમિહિર
પોતાની બ્રહ્મસંહિતામાં (૧૪૧૮ માં) કંચુકકઠ શાખાવાળા-
ઓનું વસતિસ્થાન મધ્યદેશના નૈઋત્ય ખૂણામાં હોવાનું બતાવે છે. *
- ૧૨ યોગકઠાઃ યવનદેશે—યોગકઠ શાખાનું સ્થાન યવનદેશમાં.
- ૧૩ હસલકઠાઃ (હાપિપ્પલકઠાઃ) યવનદેશે—આ શાખા-
વાળાઓનું વાસસ્થાન પણ યવનદેશમાં.
- ૧૪ ઘેસલકઠાઃ (સિગલકઠાઃ) સિંધલદેશે—આ શાખાવાળા
યજુર્વેદીઓની વસ્તી સિંધલદ્વીપ વા સિંધોન કે લંકાખેટમાં.
- ૧૫ ઘોપકઠાઃ ક્રૌંચદ્વીપે—(ક્રૌંચદ્વીપની સમગ્ર ખાટે ઉપર આવી
ગયેલી ૩ જા નંબરની ટિપ્પણી જુઓ. તદુપરાંત) શ્રી.
ત્રિધેશ્વર સાહેબે ચિત્રાવ પોતાના ' પ્રાચીન ચરિત્રકોશ '
ના પૃ. ૬૬૬ પર લખે છે તેમ ક્રૌંચદ્વીપનું સ્થાન અફઝરિયા,
મોરોહો, -બાર્બરી, જૂમખ્ય સમુદ્રનો પૂર્વ કાંઠો, ઉત્તર મહા-
સાગર, આયરીય સમુદ્ર અને રશિયા સિવાયનો બાકીનો યુરોપ
ખંડનો પ્રદેશ પ્રાચીન કાળમાં ક્રૌંચદ્વીપ કહેવાતો. સ્વ. વિ.
દા. રાજવાડેજીએ પોતાના અંશોધન અંશમાં સિદ્ધ કરી દેખા-
ડ્યું છે કે હાલના સમરકંદ, જુખારાની આસપાસનો મુલક

એજ પ્રાચીન કાળનો કૌંચદ્રોપ અને તેના સમર્થનમાં તેમણે આ એક કારણ રજૂ કર્યું છે કે આપણે જોને બગલા નામે ઓળખાએ છીએ તે કૌંચપક્ષીઓનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન એ પ્રદેશમાં જ છે, અને તે પરથી જ એ પ્રદેશનું નામ ' કૌંચદેશ ' પડ્યું છે. શ્રી. વડેર મહાશયનું માનવું છે કે પૂર્વ તુર્કસ્તાન અને તેને લાગેલો ચીનનો થોડોક ભાગ પૂર્વે કૌંચદ્રોપ ઢહેવાતો. આમાંથી કોઈ પણ એક પ્રદેશ અસલ કૌંચદ્રોપ હશે, ને તેમાં આ શાખાવાળાનું વાસસ્થાન હશે. (૩ છ ટિપ્પણીમાં આપેલી સમજૂત સાથે આ ટિપ્પણી ધ્યાનમાં લેવી).

આ પ્રમાણે કાફલ શાખાવાળાઓની ૧૫ શાખાઓના સ્થાન-નિર્દેશ આ વેદવૃક્ષમાં મળી આવે છે.

[૨] વાજસનેયો માધ્યમ્નિનોની ૧૭ શાખાઓ

૧૬ જાવાલાંઃ, નર્મદાઃ નર્મદાવિન્ધ્યયોમંધ્યદેશે—નર્મદા નદી તથા વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં જાવાલ શાખાવાળાઓ વસતા હતા.

૧૭ વૌધેયાઃ, રણવટનામકાઃ, ગોદામૂલમદેશે—ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા પ્રદેશમાં વૌધેય શાખાની વસ્તી હતી.

૧૮ કણ્યાઃ, કર્ણવટા, ગોમતી પશ્ચિમદેશે—કાફલ, કર્ણવટ એ શાખાઓના અનુયાયીઓ ગોમતી નદીના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં રહેતા હતા. (ગોમતી નામની નદી અથોધ્યામાં, ગોદાવરીના મૂળ પાસેના પ્રદેશમાં. ગુજરાતમાં દારકાની પાસે, માળવામાં ચંબલની પાસે, કાંચા જિલ્લામાં, તેમજ અફઘાનિસ્તાનમાં ('ગોમલ' Gomal નામે ઓળખાતી) એમ ઘણે ઠેકાણે આવેલી છે.

એમાંથી કયું સ્થાન અહીં સમજવાનું છે તે ચોક્કસ નથી થઈ શકતું. આ સંબંધમાં વિશેષ શોધખોળ થવાની જરૂર છે.)

૧૯ માધ્યંજનાઃ, શરયૂતોરાનિવાસિનઃ—માધ્યંજન શાખાવાળા—એ શરયૂકોઠિ રહેતા હતા.

૨૦ શાપીયાઃ (શાષીયાઃ) નાગરા અમરકંટક નર્મદામૂલ—વાસિનઃ—ગોંડવનમાં નાગપુર જિલ્લામાં આવેલા મેકલ પર્વતની પાસે અમરકંટકનું સ્થાન છે તે તે નર્મદા નદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. એ પ્રદેશમાં આ શાપીયા શાખાવાળાઓની વસ્તી હતી.

૨૧ સ્થાપાયનોયા નારદેવાઃ (નારમદેવાઃ) નર્મદોત્તરદેશે—નર્મદાના ઉત્તર પ્રદેશમાં આ શાખાવાળાઓનું રહેઠાણ હતું.

૨૨ કાપારા મૃગૌઢાઃ (ગૌઢાઃ) માલવદેશે—આ શાખાનું સ્થાન માળવા દેશમાં છે.

૨૩ પૌંદ્રવત્તાઃ ત્રિધાઢા નામકા માલવદેશે—આ શાખાનું સ્થાન માળવા દેશમાં છે.

૨૪ આઘટિકાઃ શ્રીમત્તા માલવદેશે—આ શાખાનું સ્થાન માળવા દેશમાં છે.

૨૫ પરમાવટિકા આઘગૌઢાઃ ગૌઢદેશે—ગોંડ દેશમાં આ શાખાવાળાઓની વસ્તી હતી.

૨૬ પારાશર્યાઃ (પારાશરાઃ) ગૌંડગુર્જરાઃ મરુદેશે—આ શાખાના અનુયાયીઓ મરુદેશ કહેતાં મારવાડમાં રહેતા હતા.

૨૭ વૈધેયાઃ શ્રીગૌઢાઃ ગૌંડદેશે—ગોંડદેશમાં આ શાખાવાળાની વસ્તી હતી.

૨૮ વૈનેયાઃ કંકરાઃ વૌષ્ણ્યપર્ષતે—ઉદ્ધપ્રસ્થની પાસે જૌધપ્રદેશ આવેલો હોધ ત્યાં આ શાખાની વસતિ હતી.

- ૨૯ માલધા: માલધી સૌરાષ્ટ્ર—સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ)માં આ શાખાની વસતી હતી.
- ૩૦ ઝૌધેવા: ઝૌધેયા: ગુરચી ગુર્જરદેશે—ગુર્જરાતમાં આ શાખાવાળાઓ રહેતા હતા.
- ૩૧ વૈજયા: વૈજયાદનારાંયણ સરોવરે—કચ્છના રણ પ્રદેશમાં નારાયણ સરોવર નામનું સ્થાનક છે. એ સરોવર પાસેના પ્રદેશમાં આ શાખા વસતી હતી.
- ૩૨ કાત્યાયના: નર્મદાસંગમદેશે—નર્મદા નદીના સંગમ પ્રદેશમાં કાત્યાયાન શાખાવાળાઓનું વસતિસ્થાન હતું. *

[૩] બાબાલ શાખાના ૨૬ પ્રકાર

- ૩૩ ઉત્કલા: ઉત્કલા: ગૌડદેશે—ઉત્કલ શાખાવાળાઓ ગૌડ-દેશમાં.
- ૩૪ મૈથિલા: ચિદેહદેશે—મૈથિલમાં.
- ૩૫ શર્વયા: શર્વરીયા: મિશ્રબ્રહ્મવર્તદેશે—બ્રહ્મવર્તની પાસે.
- ૩૬ કૌશિકા: ચાહ્લીકદેશે—પંજાબમાં રાવી નદી છે. એ રાવીની પશ્ચિમે સતલુજ તથા બિયાસ નામની નદીઓ આવેલી છે એની વચ્ચેનો પ્રદેશ (બહા) બાહ્લિક નામે ઓળખાતો હતો તે ત્યાં આ શાખા હતી.
- ૩૭ તન્તિલા: સૌરાષ્ટ્રદેશે—આ શાખા સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) માં હતી.
- ૩૮ વર્હિશોલા: વર્હિક-કાશ્મીરદેશે—કાશ્મીરમાં.
- ૩૯ સ્વેદકા: સૈવટ-ક્રોષ્વાસદેશે—(આ ' જૈવટ ' એ જૈવટ ઘાટનો પ્રદેશ તો ન હોય. ?)
- ૪૦ ઔમિલા દિમવહસિણદેશે—દિમાસયના દક્ષિણ બાગમાં

આ નામની શાખાનો વસવાટ હતો. (અન્તિલાઃ ઢોતીલ
હિમાલય દક્ષિણદેશે).

૪૧ ગોમિલાઃ ઉમીલાઃ ગણ્ડકીતીરદેશે—ગણ્ડકી નદીના તટ-
પ્રદેશમાં આ શાખાની વસતી હતી.

૪૨ ગૌરવાઃ મદ્રદેશે—મદ્રદેશ રાવી અને ચીનાબ નદીઓની
વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું નામ હતું. (મદ્રાસનો કોઈ સંબંધ
આની સાથે હોય શકે ખરે ?)

૪૩ સૌમીરાઃ કૌશિકદેશે—ગંગાને મળનારી કુશી નદીની
પાસેના દેશનું નામ કૌશિક હોય ત્યાં આ શાખાની વસતિ હતી.

૪૪ જુંમકાઃ આર્યાવર્તદેશે—આર્યાવર્ત દેશમાં જુંમક શાખાની
વસતી હતી.

૪૫ પૌંડ્રકાઃ મિશ્રકવસલદેશે—(આ દેશ કયે? તેનો વિદ્વા-
નોએ પત્તો મેળવેલો રહ્યો.)

૪૬ હરિતાંઃ સરસ્વતી તીરગાઃ—સરસ્વતી નામની નદી ગઢ-
વાલ પ્રદેશમાં અલકનંદા નામની નદીને મળનારી એક નદી
છે. ગુજરાતમાં રૌનાક્ષી નદીનું પણ આ નામ છે, અને
શિવાલિક પર્વત પાસેના સિરમૌર પહાડમાંથી નીકળતી એક
નદીનું પણ આ જ નામ છે. એટલે આ બધાંમાંથી કયું
સ્થાન આ હરિત શાખાવાળાઓનું નિવાસસ્થાન હતું તે
સંશોધનનો વિષય છે.

૪૭ શોટકાઃ હિમવદેશે—દિમાપ્ત્યમાં.

૪૮ રોહિણમિથ્રાઃ ગુર્જરદેશે—ગુજરાતમાં.

૪૯ મામરાઃ કાશ્મીરદેશે—કાશ્મીરમાં મામરા શાખાની વસતી હતી.

૫૦ લૈગવાઃ કાર્લિગદેશે—કાર્લિંગ દેશમાં.

૫૧ માળ્હવાઃ ગૌહદેશે—ગૌડ દેશમાં માળ્હવ શાખા.

- ૫૨ મારવાઃ મરુદેશે—મારવાડમાં મારવા શાખાની વસતી હતી.
 ૫૩ ઘૌમગાઃ મથુરાદેશે—મથુરા પ્રદેશમાં ઘૌમલ શાખા.
 ૫૪ ટૌનકાઃ નેપાલદેશે—નેપાલમાં ટૌનક શાખા રહેતી હતી.
 ૫૫ દિરણ્યશ્રંગાઃ માગધદેશે—મગધમાં દિરણ્યશ્રંગોની વસતી હતી.
 ૫૬ કારુણિકાઃ માગધદેશે—મગધમાં દિરણ્યશ્રંગોની વસતી હતી.
 ૫૭ ધૂમ્રાક્ષાઃ દિમલદેશે—દિમાલયમાં.
 ૫૮ કાપિલાઃ આર્યાવર્તદેશે—વિંધ્યાચલ અને દિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશ આર્યાવર્ત નામે ઓળખાતો હોઈ ત્યાં કાપિલ શાખાના અનુયાયીઓ વસતા હતા.

[૪] ' ગાલવ ' શાખાના ૨૪ પ્રકાર છે.

- ૫૯ કાળાઃ કનવજાઃ ગૌડદેશે—ગોડાના દેશમાં.
 ૬૦ કુબ્જાઃ કુલકાઃ માગધદેશે—મગધ દેશમાં.
 ૬૧ સારસ્વતાઃ સરસ્વતીતીરે—સરસ્વતીના કાંઠાપ્રદેશમાં.
 ૬૨ અહ્ગજાઃ અહ્ગદેશે—અંગદેશમાં.
 ૬૩ ઘહ્ગજાઃ ઘહ્ગદેશે—અંગાણમાં.
 ૬૪ મૃહ્ગજાઃ મૃહ્ગાઃ મૃહ્ગદેશે—
 ૬૫ ચાયનાઃ ચોયનાઃ સહ્ગરદેશે—
 ૬૬ શૈયજાઃ મરુદેશે—મારવાડમાં.
 ૬૭ પાલીમદ્રાઃ પારીમદ્રાઃ સિંગલદેશે—
 ૬૮ નિધલાઃ કૂર્મદેશે—કુમાયું નામનો એ પ્રદેશ હાલ છે, અસહ્ય કર્મવાન અગર કુર્મીયણ નામે ઓળખાતો દેશ તેમજ જંગમ જલ્લામાં ચિકીત્સાનો પૂર્વે ૮૦ માઇલના અંતર પ કુર્મદેશ નામનું સ્થાન છે તે પણ કદાચ આગીન ' કુર્મદેશ હોય તો જનવાનજેગ છે. ચોક્કસ નિર્ણય સંશોધન માગે છે
 ૬૯ વૈતાનલાઃ નેપાલદેશે—નેપાળમાં વૈતાનલ શાખા વસતી હતી

- ૭૦ જનિશ્રવાઃ મત્સ્યદેશે—હાલનાં જયપુર, અલવર તથા ભરત-
પુરનો પ્રદેશ પૂર્વે મત્સ્યદેશ નામે ઓળખાતો હતો. . . ત્યાં
જનિશ્રવ શાખાની વસ્તી હતી.
- ૭૧ મદ્રક્તાઃ ઘૌઘ્યપર્વતદેશે—
- ૭૨ સૌમરાઃ ઘૌઘ્યપર્વતદેશે—
- ૭૩ કથિશ્રવાઃ કુથિવશ્રવાઃ હિમવદેશે—હિમાલય પર.
- ૭૪ ઘૌઘ્યકાઃ ઘૌઘ્યપર્વતે—
- ૭૫ પાશ્વલજાઃ પાશ્વલદેશે—પાંચાલમાં.
- ૭૬ કુર્ધ્વાગજાઃ કાશ્મીરદેશે—કાશ્મીરમાં.
- ૭૭ કુશંદ્રજવાઃ કૂર્મદેશે—(૬૮ મી ટિપ્પણી જુઓ).
- ૭૮ પુષ્કરણીયાઃ મારવાટદેશે—મારવાડમાં.
- ૭૯ જયશ્રવારાઃ મરુદેશે—
- ૮૦ કુર્ધ્વરેતરાઃ મરુદેશે—
- ૮૧ કથસાઃ કાથસાઃ ગોદાદક્ષિણભાગે—ગોદાવરી નદીના દક્ષિણ
પ્રદેશમાં.
- ૮૨ પાલાશનીયાઃ—(પલ્લસો) ગોદાદક્ષિણદેશે—ગોદાવરી
નદીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં,
- સતપટ્ટિ માધ્યંદિન સંહિતાઃ (૬૭) યાજ્ઞવલ્કીયકાળવા-
દયઃ પચ્ચાદશ સંહિતાઃ (૧૬) = મિલિત્વા ત્રયશોતિ-
સંહ્યાકાઃ શુક્લયાજુષાઃ (૮૨)
- અર્થાત્ કે—માધ્યંદિન સંહિતાના અનુયાયીઓની ૬૭, અને
યાજુર્વેદીય તથા કલ્પ સંહિતાવાળાઓની ૧૫ મળીને શુક્લ
યજુર્વેદીઓની કુલ ૮૨ શાખાઓ છે.
- ૧ [૫] કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના ૮ પ્રકાર
- ૧ તૈત્તિરીયા તિરંગુલગોદાદક્ષિણદેશે—ગોદાવરી નદીના
દક્ષિણ પ્રદેશમાં.

- २ औल्याः आर्द्रजाः आन्ध्रदेशे—आंध्र प्रांतभां.
- ३ काण्डिकेयाः तिरगुलदक्षिणदेशे—तिरगुलनी दक्षिण दिशाभां.
- ४ आपस्तम्बीयाः आन्ध्रदेशे—आंध्रदेशभां.
- ५ बौधायनीयाः शेषदेशे (दक्षिणदेशे)—दक्षिणभां.
- ६ सत्याषाढीयाः देवरुखकृष्णातीरे—कृष्ण। नदीने ४६ देवरुखभां.
- ७ हिरण्यकेशीयाः परशुरामक्षेत्रे (कोंकण)—कोकणभां.
- ८ औधेयाः माल्यपर्वतदेशे—आनागोदीभां—विजयनगर सं-
स्थानभां, तुंगभद्रा नदीना तीर पर.

आन्ध्रादिदक्षिणामेयी गोदासागरआवधि ।
यजुर्वेदस्तु तैत्तिर्य आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता ॥
सद्याद्रिपर्वतारम्भात् दिशां नैर्ऋत्यसागरात् ।
हिरण्यकेशी शाखा च परशुराम-सन्निधौ ॥

[६] अ२३ शांभाना १२ भेद

- १ चरकाः पश्चिमदेशे—पश्चिम देशभां.
- २ आह्वरकाः नारायणसरोवरे—(शुभो. टि. नं. ३१).
- ३ कठाः करघ्न (कठ इति प्रसिद्धे) यवनदेशे—
- ४ प्राच्यकठाः प्राची-कठघ्न-यवनदेशे—
- ५ कपिञ्च (कपिष्ठल) कठाः कपिञ्चल-कठघ्न (कपिष्ठ-
लकठ) यवनदेशे—
- ६ चारायणीयाः—यवनदेशे—
- ७ चार्तलवेयाः चार्तलष्वेतद्वीपदेशे—
- ८ श्वेताः (श्वेतरो) श्वेतद्वीपे—
- ९ श्वेततराः श्वेततराणि श्वेतद्वीपे—
- १० औपमन्यवाः क्रीशद्वीपे—

૧૧ પાતાળિનીયા: પાતાળિન્યઘોમરુતેકા ઇવ પુરાણદેશે—
કાશ્મીરની પ્રાચીન રાજધાનીનું નામ ' પુરાણાધિગ્ઝાન ' હોય
પુરાણદેશ તે એ જ.

૧૨ મૈત્રાયણીયા: ગોદાદક્ષિણદેશે—

[૭] મૈત્રાયણીય શાખાના ૭ ભેદ

- ૧ માનવા: સૌરાષ્ટ્રદેશે—સોરઠમાં (કાઠિયાવાડમાં),
- ૨ દુન્દુભા: કાશ્મીરદેશે—કાશ્મીરમાં.
- ૩ પેકેયા: સૌરાષ્ટ્ર—કાઠિયાવાડમાં.
- ૪ ધારાદા: મરુદેશે—મરૂ પ્રદેશમાં (મારવાડમાં),
- ૫ હરિદ્રવેધા: ગુર્જરદેશે—ગુજરાતમાં.
- ૬ શ્યામા: ગૌડદેશે—
- ૭ શ્યામામનીયા ગોદાધરી તીરે— ગોદાધરી કાંઠે.
મયૂરપર્વતાશ્વૈય યાયદ્ર્ગર્જરદેશતઃ ।
ઠ્યાપ્તા ધાયઘ્યદેશસ્તુ મૈત્રાયણી પ્રતિષ્ઠિતા ॥

(મહાભૂવ)

કૃષ્ણ યજુર્વેદીઓ

તૈત્તિરીય શાખા	૮
ચરક "	૧૨
મૈત્રાયણી "	૭

કુલ ૨૭

શુક્લ યજુર્વેદીઓ

કાણ્વ શાખા	૧૫
વાજસનેયી "	૧૭
જાત્યલ "	૨૬
ગાત્રવ "	૨૪

કુલ ૮૨

યજ્ઞુવેદીઓની એકંદર સાખાઓ ૮૨ + ૨૭ = ૧૦૯.

આ પ્રમાણે યજ્ઞુવેદની ૧૦૯ સાખાઓની યાદી આ યજ્ઞુવેદ વૃક્ષ પરથી મળે છે. આ યજ્ઞુવેદનું વૃક્ષ છે, તેવી રીતે ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદનાં વૃક્ષ પણ હોવાં જોઈએ. પરંતુ તેમનો પનો હજી લગી લાગ્યો નથી, છતાં ક્યાંક ને ક્યાંક તે જરૂર હશે જ. સામવેદના વૃક્ષનું એક પાન વસાઈના રહેવાશી એક ખ્રિસ્તી સંન્યાસી પાસેથી અમારે હાથ લાગ્યું હતું; પરંતુ એ પૃષ્ઠ જે પુસ્તકમાં હતું તે પુસ્તકના પૂઠા તરીકે જ આ સામવેદના વૃક્ષનું પાન વપરાયું હતું અને તેના પર “ વેદવૃક્ષ ” એવું લખ્યું હતું, ત્યારે અંદરની બાજુ તો કોઈ બીજા મરાઠી અથવા પાનાં હતાં. આ બાજતમાં વિશેષ યોગ કરતાં જણાયું કે મુંબાઈની આસપાસ વસાઈ વગેરે સ્થળોમાં હજારો સામવેદીઓ રહેતા હતા. તેમને જળરિયાન વટાળીને ખ્રિસ્તી બનાવી દેવામાં આવ્યા ત્યારે તેમની પાસેના વૈદિક ગ્રંથો બાળીને રાખ કરવામાં આવ્યા. ખ્રિસ્તી પ્રચારકોની એ આસુરી લીલામાં કેટલું કિંમતી વૈદિક સાહિત્ય નષ્ટ થયું હશે તે તો બગવાન જ જાણે !!

આ પુસ્તકના વાચકોને વિનંતિ કરવાની કે આ જાતનું બીજું કોઈ વેદવૃક્ષ કોઈ સ્થાન પર મળી આવે તો તેને પ્રસિદ્ધ કરાવવા ન ચૂકવું.

અગાઉ કુશદ્વીપ અને કૌશદ્વીપની થોડીશી ઓળખ આપવામાં આવેલા છે. અહીં હવે શાકદ્વીપ તથા શ્વેતદ્વીપ સંબંધમાં મહાભારતીય વિદ્વાનોએ કરેલી શોધખોળ રજૂ કરીએ છીએ:—

શાકદ્વીપ

શ્રી વિદ્યાનિધિ મિદ્દેશ્વર શાસ્ત્રી ચિત્રાળ લખે છે કે આટલાં-ટિક મહાભારતમાં ડૂબી ગયેલો દ્વીપ એ, શાકદ્વીપ હતો. ૨૧૦

રાજવાડે તથા શ્રી વડેરજનાં સંશોધનો પરથી હરે છે કે આજકાલ સિથિયા નામે જે મૂલક ઝોળખાય છે તે પૂર્વે શાકદ્વીપ કહેવાતો હતો.

શ્વેતદ્વીપ

અત્યારે માહાગાન્ધેર નામે ઝોળખાતા પ્રદેશ પાસેનો ટાપુ પૂર્વે શ્વેતદ્વીપ કહેવાતો હતો, એવું શ્રી ચિત્રાળયાચીજીએ પોતાના 'પ્રાચીન ચરિત્રકોશ' નામના ગ્રંથના ૬૬૭મા પૃષ્ઠ પર જણાવ્યું છે.

આ શોધ તથા મોટા મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાનોની છે. આ બાબતમાં એકદમ કંઈ કહેવાતું કંઈ છે, પરંતુ એટલું તો નક્કી ખરું જ કે યજ્ઞવેદીઓની વસ્તી અત્યારના સમગ્ર ભારતવર્ષ વા હિંદુ-સ્થાનની સીમાઓ બહાર બહુ બહુ આધેના મૂલકોમાં પથરાયેલી હતી. એ મૂલકો વા દ્વીપોની સીમાઓ તો અત્યારના યુરોપ, અમેરિકા અને આફ્રિકા સુધી પહોંચે છે. યવનદેશ પણ ભારતવર્ષની બહારનો જ મૂલક છે. એ પ્રદેશ, કાર્ષિપયન સમુદ્ર, દક્ષિણ રશિયા, પશ્ચિમ તેમજ ચીનાઈ ટુર્કસ્તાન વગેરે બધું જૂમંડળ યજ્ઞવેદીઓથી ઘેરાયું હતું, એમ જણાય છે. ખીજું વેદવૃક્ષો જે મળી આવશે, તો આ અનુમાનને પુષ્ટિદાતા થઈ પડશે એમ માનીએ છીએ.

ભારતવર્ષની ચારે દિશામાં લગભગ પાંચસો માઇલના વિસ્તારમાં યજ્ઞવેદીઓની વસ્તી હિંમરાતી હતી. એ પ્રદેશોમાં યજ્ઞવેદના મંત્રો ગવાતા હતા અને યજ્ઞવેદના મંત્રો સાથે થનારા હોમ હવનોથી એ દેશોની હવા મીઠી સુવાસથી સદા મધમધતી હતી: એ વાત મળી આવેલી આટલી માહિતી પરથી સાગિત થાય છે. છતાં પણ વિશેષ પ્રમાણોની શોધ થાય એ ઇષ્ટ તેમજ આવશ્યક છે.

યજ્ઞવેદની શાખાઓ પૃથ્વીના સઘળા ભાગોમાં પ્રસરેલી હતો એવું માની લેવામાં આવે, તો પછી શાખાગ્રંથોમાં પરસ્પર પાઠભેદો કેવી રીતે ઘૂસવા પામ્યા, એ શંકાતું નિવારણ નીચે પ્રમાણે સહેજે થઈ શકે:—

ગોદાવરીઠાં છે એક શાખા વસે છે, ત્રીજી દિમાસયના મોષ-
 ઇશખરપ્રદેશમાં વસે છે, ત્રીજી તુર્કસ્તાનમાં, અને ચોથી કારિષ્કન
 સમુદ્ર પાસે વસે છે, અને તે એ જમાનામાં કે જ્યારે રાજાંદી
 ટપાલ પહોંચાડવાનાં આજના જેવાં સાધનો શોધાયાં નહોતાં
 એટલું જ નહિ પણ હાપવાની કળા પણ અનુભવે હાથ લાગી
 નહોતી. તેવે સમયે મદ્રાસની ધટનાઓને તુર્કસ્તાન પહોંચતાં કેટલાં
 વર્ષ લાગતાં દશે એનો તો માત્ર ખ્યાલ જ કરવો રહ્યો. આવી
 અવસ્થામાં જુદી જુદી શાખાઓમાં જુદા જુદા અનેક પાઠભેદો
 ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેમાં જરાગ આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. બિલકુલ,
 આટઆટલા દૂર દેશાંતરોમાં વસતાં છતાં જુદી જુદી આ શાખા-
 ઓની સંદિતાઓમાં આટલી બધી એકતા મળી આવે છે, એજ
 બારે મોટા આશ્ચર્યનો વિષય છે !

મૂળ સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો ખગડીને જુદી જુદી ભાષાઓમાં
 તેમનાં જેવાં જુદાં જુદાં રૂપો થયા પાયાં છે, તેનો જ વિચાર
 કરોને ! એવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ વૈદિક સંદિતાઓમાં
 આટલી બધી એકતા રહી શકી છે, એ જ ખરું આશ્ચર્ય છે :
 અને એ આશ્ચર્ય સદ્ગુની જાણમાં આવી શકે એટલા માટે બધી
 સંદિતાઓનું એકીકરણ થઇને મંત્રભાગો ‘ દેવતસંહિતા ’ અને
 યાજુષ મંત્રભાગો ‘ યજુસિંહતા ’ રૂપે તૈયાર થવી જોઇએ,
 અને તેમાં મળી આવતા સધળા જ પાઠભેદો દિપ્પણી રૂપે
 સંગ્રહાવા જોઇએ. એવી યોજના થાય તો વેદના અર્થ કરવામાં
 ને સમજવામાં ખુબજ સરળતા મળે, એટલું જ નહિ પણ વૈદિક
 ધર્મનું પણ સાચું જ્ઞાન નિશ્ચિત રૂપમાં ઉપલબ્ધ બને.

સંશોધનપ્રિય વિદ્વાનોને આ કાર્ય હાથ ધરવાની પ્રેરણા
 કરવાની પરમાત્માને વિનંત્ર પ્રાર્થના છે !

વેદનું મુદ્રણ

લેખક : પં. શ્રીપાદ કામોદર સાતવળેકરજી

અનુવાદક : શ્રી. જગદીશ સેવકલાલ પરીખ

બી. એ. એલ.એલ. બી.

ઋગ્વેદ

આર્ય વેદોનાં મુદ્રણનું કાર્ય સ્વાધ્યાય મંડળમાં પુસ્તકળ શોધ સહ શરૂ છે. એમાંથી ' ઋગ્વેદ 'નું મુદ્રણ થઈ ગયું હતું, પરંતુ એની માગણી એટલી અધિક થઈ ગઈ કે પ્રથમ વારની સર્વ પ્રત ખતાસ થઈ ગઈ છે, હવે એક પણ પ્રત અહીં સિત્તક નથી, ઉપાડ પ્રતિદિન વધી રહ્યો છે, એટલે બીજી વાર પાંચ હજાર પ્રત છાપવાનું કાર્ય શરૂ થઈ ગયું છે. આ વખતે અમે પાંચ હજાર પ્રત છાપીશું, અને એક હજાર પ્રત પઢપાઠ સહિત છાપીશું. બધા લોકો વેદના સરસ અને સુંદર પુસ્તક ઇચ્છે છે, અને આ બીજી વારના મુદ્રણમાં પૂર્વની અપેક્ષાએ આધક વિશેષતાઓ રહેશે, એટલે જોઓ શુદ્ધ, સુંદર અને સરસ વેદગ્રંથ પોતાની પાસે રાખવા ઇચ્છતા હોય તેઓ શીઘ્ર પોતાનું ગ્રાહકમૂલ્ય મોકલી દે અને ગ્રાહક બને.

અથર્વવેદ

અથર્વવેદનું મુદ્રણ ત્રણ ચાર વાર થઈ ગયું છે અને આ ગ્રંથ આવતા ત્રણ માસમાં તૈયાર થઈ ગ્રાહકોને મોકલવામાં આવશે. એમાં અમે પ્રત્યેક સૂક્તના ઋષિ, દેવતા, છંદ આખ્યા ઇ અને પ્રત્યેક સૂક્તના વિષયનું શીર્ષક પણ આપ્યું છે. આથી વિષયવાર અધ્યયન કરનારને સરળતા થશે.

સામવેદનું મુદ્રણ

સામવેદનું મુદ્રણ એક મોટી જવાબદારીનું કાર્ય છે. આજ-કાલ જે સામવેદ છાપાઓ મળે છે તે તો કેવળ આર્થિક છે. અર્થાત્ કેવળ ઋગ્વેદની ઋચાઓનો સંગ્રહ જ છે. હજી સુધી ૭૪ મંત્ર આ સમયના ઋગ્વેદમાં નથી મળતા, તે ઋગ્વેદની અન્ય છાપાઓમાં હશે, એવું જ બધા માને છે. સામવેદ, ઋગ્વેદના જ મંત્રોનો ગાયન માટેનો એક સંગ્રહ છે, એટલે એનો અર્થ આવો થાય છે—

સામન્ = સા + અમ

સા = ઋચા, ઋગ્વેદ — મંત્ર

અમ = સ્વર, આલાપ, તાન, ગાન.

અર્થાત્ ઋગ્વેદ મંત્ર ઉપર આલાપ લખને જે ગાન થાય છે તે જ સામ છે. જ્યાં સુધી આલાપ લેવામાં નથી આવતા ત્યાં સુધી એ મંત્ર ઋચા જ કહેવાશે. એટલે સામવેદની સંહિતાને આર્થિક અર્થાત્ ઋચાઓનો સંગ્રહ કહે છે. આ આર્થિક અમે પ્રથમ છાપી રજા છીએ અને અમને આશા છે કે અમે એને ચાર મહીનામાં છાપીને ગ્રાહકોને આપી શકીશું. આ સામવેદના ઋચા મંત્ર-આર્થિક મંત્ર જેવા છે તેવા ગાયનમાં પ્રયુક્ત નથી થતા. અર્થાત્ એમની ઉપર જે આંક છે તે ગાયનના નોટેશન નથી, તે કેવળ ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સ્વરિતના ચિન્હ છે જેમકે—

અંઘ્રં ઓ યૌહિ ચીતંયે ઘૃણાંનો હૃવ્યદૌતયે ।

નિ દોતૌર સત્સિ વૈદિર્પિ ॥

આ સામવેદનો પ્રથમ મંત્ર છે. એ ઋગ્વેદમાં મં. ૬ । ૧૬ । ૧૦ માં છે ત્યાં એના સ્વર આ પ્રમાણે છે—

અમ્-આ યાહિ વ્રીતયૈ ગૃણાનો હૃવ્યદાંતયે ।

નિ હોતાં સત્તિઃ વૃહિષિ ॥

આ બંનેનું મિલન કરવાથી આ અક્ષરો સંપન્ન થઈ જાય છે જુઓ—

અમ્ આ યાહિ વ્રીતયૈ ગૃણાનો હૃવ્યદાંતયે ।

નિ હોતાં સત્તિઃ વૃહિષિ ॥

આ રીતે જોવાથી ખચર પડે છે કે જ્યાં ઋગ્વેદમાં નીચે સ્વર ચિન્હ છે, ત્યાં તે અક્ષર પર સામવેદમાં ‘ ૩ ’ અંક હોય છે, જ્યાં ઋગ્વેદમાં અક્ષરના માથા ઉપર ઉચું સ્વર ચિન્હ હોય છે, ત્યાં સામવેદમાં ‘ ૨ ’ અંક હોય છે, અને જ્યાં ઋગ્વેદમાં સ્વર ચિન્હ નથી હોતું, ત્યાં ‘ ૧ ’ અંક સામવેદમાં હોય છે. એમાં થોડો વધુ ભેદ છે એનો વિચાર અહીં કયો નથી. સામવેદમાં કેટલાક અક્ષરો ઉપર કોઈ અંક નથી હોતો, તે અક્ષર પૂર્વ અક્ષરના સ્વરના ચિન્હોથી યુક્ત જ સમજવો જોઈએ, જેમકે

‘ દાંતયે ’ ‘ દાંતયૈ ’ ઇ.

આમ સમજવું જોઈએ, ઋગ્વેદમાં પણ આમ જ સમજવું છે. આ પ્રકારની યુક્તિથી ઋગ્વેદના સ્વરો સાથે સામવેદના સ્વરોનું મિલન કરવાથી સામવેદના અંક કયા સ્થાને અશુદ્ધ છે, તેની પણ ખચર પડે છે, અને એ કારણે આ અશુદ્ધિ છે કે કેમ, તે પણ આ નિરીક્ષણથી દર્શાવી શકાય છે.

સામવેદ ઉપર અનેક લોકોએ આજસુધી લખ્યું છે, એમાંથી

ઢેલકાકે એમ પણ લખ્યું છે કે, આ અંક નિર્ણય આપ્યા છે. પરંતુ આ સોધથી આ અંગેની સાર્થકતા સુરપષ્ટ થઈ ગઈ છે.

સામવેદ આર્ચિક સંદિતામાં—આજકાલ મળતી સામવેદ-સંદિતામાં જે મંત્રસંગ્રહ છે, તે તેવા ને તેવા ગાંધ ન સહાય તથાપિ એ મંત્રોને કંઈરચ કરવા માટે આ સંગ્રહ છે અને મંત્રોને કંઈરચ કરી વિના આગળનું ગાયન કરવું અસંભવ છે. તથાપિ અહીં એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ, કે સામગાનમાં આ મંત્ર પણ આ રૂપમાં નથી રહેતા. આગળ, આ બેખમાં સામગાનમાં આ પાંચ મંત્ર અને તેમાંથી બનવું એક એક જ ગાન આપ્યું છે, તે જોવાથી સામગાનમાં મંત્રોના વિભાગ કેવા હોય છે, અને મંત્રપાઠથી ગાનના સખ્દોનું અંતર કેટલું હોય છે, એની ખચર પડી શકે છે, જુઓ—

(१) धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ धियो योनः प्रचो
१ २ १ २ ॥ हिम् आ २ ॥ दायो ॥ आ ५ ३ ३ ५ ॥

(२) मूर्धानं दिवो अरति पृथिव्या ॥ = मूर्धानंदाइ
॥ वा ऽ ३ अर ॥ ति पृथिव्याः ॥

(३) कयां शचिष्टया वृता ॥ = कया ऽ २ ३ शचा ३
॥ एयौहो ऽ ३ ॥ हिम्मा ऽ २ ॥ वा ऽ २ तौ ऽ ३५ हाइ ॥

(४) अग्न आयाहि वीतये ॥ = ओग्राइ ॥ आया हि ऽ इ
वोइतो या ऽ २ इ ॥ तोया ऽ २'इ ॥

(५) त्र्यम्बु वाजिनं देवजुतं ॥ = त्र्यम्बु ॥ वाजि ॥
ना ५ २ ३ ४ ५ मू ॥ देवजुता ५ २ ३ ४ मू ॥

ગણતરી પ્રાચીન ઋષિઓએ કરી છે. એ મન્યન્તુ નામ 'સ્તોમગાન, સ્તોમસંહિતા અથવા સ્તોમાનુસંહાર છે. એમાં આ સ્વર ર્તોભને સંપ્રદ છે અને વર્ગીકરણ પણ કયું છે. આ ર્તોભ કોઈ ગાયક પાસે પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે કોઈ ર્તોભને કોઈ મંત્રમાં મૂકી ગાઈ ન શકે. આ ર્તોભ આવા હોય છે—

હાઠ, આઞ્વદોઠં, ઇ, આઈ, 'આઠ, હોઠ, વા, ઔહોવા, વોહોવાઈ, ઇ ઇલાદિ.

આને ગાયકની ઇચ્છાનુસાર ગાયનમાં યોગ્ય શકાતા નથી. કયા હંદના મંત્રમાં કયા ર્તોભનો કયા સ્થાન ઉપર ઉપયોગ કરવો એનો નિશ્ચય ઋષિઓદ્વારાજ થઈ ચૂક્યો છે. એને એ પ્રકારે જ માનવા અને ગાવા જોઈએ. એક અક્ષર અથવા સ્વર અહીંના તર્કીય થઈ શકે નહીં, આધારોમાં પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી. ગાયત્રી મંત્રના ર્તોભને ત્રિષ્ટુપ મંત્રમાં ન યોગ્ય શકાય, અને જગતી-મંત્રના ર્તોભ જુદા જ હોય છે. આ રીતે આ સામ ઋષિઓદ્વારા નિશ્ચિત છે. એની ગાનપદ્ધતિ પણ નિશ્ચિત છે. અને સ્વર પણ નિશ્ચિત થયા છે.

ઋગ્વેદમાં જોએ છંદોને હેરફેર કરી રહ્યા છે, એમનો એ હોય કેટલો અક્ષર્ય છે, એનો નિર્ણય આધોજ થઈ શકે છે. ઋગ્વેદના એજ મંત્ર સામવેદમાં આવ્યા છે અને સામવેદમાં તેમના છંદ ઋષિઓદ્વારાજ નિયત થઈ ચૂક્યા છે. અમે એનું કોઈક આપીને જ સમજાવીશું, કે કયો છંદ કયા કેવો છે અને એનું ઋગ્વેદમાં કયું રૂપ છે. વેદમાં કોઈ પણ મનમાની ગરબડ કરી ન શકે.

સામવેદના ગાન કરવાની પદ્ધતિ જાણી શકાય માટે અમે એક ચિત્ર આપ્યું છે. એક હસ્તનું ચિત્ર છે, એમાં અંગુલીઓમાં

સ્વરનાં સ્થાન આખ્યાં છે. સામગાયન યથાશક્તિ કરવું હોય. તો સર્વથી પ્રથમ આ દસતસ્વરોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

મુખથી કયો સ્વર હિચ્ચારાય છે, તે બરોબર આવી રીતે દર્શાવવું જોઈએ. આમાં તાલમાં સદાય થાય છે, અને સ્વરનું અનુસંધાન પણ રહે છે. બીજા હાથે પણ તાલની માત્રાઓની ગણતરી થાય છે. આ રીતે સામગાયનના સમયે ગાન કરનારના મુખ અને હાથ કામમાં આવે છે અને મન એમાં લાગ્યું રહે છે. સામ ગાયનના મુખ્ય ચિન્હ આ છે—

સ્વરાંક,	સપ્તસ્વર,	સ્વરનામ,	સામવેદીનું નામ
૭	પ	પંચમ	કુષ્ટ
૬	મ	મધ્યમ	પ્રથમ
૫	ગ	ગાંધાર	દ્વિતીય
૪	રે	રઘવમ	તૃતીય
૩	સા	યજ્ઞ	ચતુર્થ
૨	નિ	નિષાદ	મન્દ્ર
૧	ધ	ધૈવત	અતિસ્વાય

આ અક્ષરોનાં સ્વરચિન્હ છે. એક બીજો સ્વર 'અતિકુષ્ટ' છે, જે 'પ' થી પણ જીવો છે, જેને આઠમો ગણવો જોઈએ. કેટલાક પુસ્તકોમાં આ કુષ્ટ સ્વરોને '૧૧' અથવા '૮' અંકથી પણ દર્શાવ્યા છે. પરંતુ આ કુષ્ટ સ્વર (હિચ્ચ સ્વર) સામગાનમાં બહુ જ ઓછા આવે છે. સામવેદના સપ્ત સ્વર 'પ-મ-ગ-રે-સા-નિ-ધ' આ ક્રમથી સમજવા જોઈએ. ગાયનના અક્ષરોની હિપર લખેલા, અગર ગાયનના અક્ષરોની પંક્તિમાં લખેલા અંકોનું આજ સ્વરમંડલ છે. છ સ્વર 'મ-ગ-રે-સા-નિ-ધ' વિશેષતઃ સામગાયનમાં આવે છે. કવચિત પ્રસંગેજ 'પ'

આવે છે, આથી સ્પષ્ટ છે કે જહુ આકોશ કરીને સામગાયન નહિ કરવું જોઈએ. શાન્ત અને ક્રોધસ્વરોમાં, મંજુલ ધ્વનિમાંજ સામગાન કરવું જોઈએ.

સામવેદના સ્વર અવરોહી અર્થાત્ પ્રથમ ઉચ્ચ ઘંટને પછીથી ધીમે ધીમે નીચેના સ્વર થાય છે. આજકાલ ગાનમાં આરોહ સ્વર પ્રિય છે. ' સા-રે-ગ-મ-પ-ધ-નિ-સા ' આ આરોહ સ્વરનો ચઢાવ છે. અને સામવેદના સ્વરનો ઉતાર ' સા-નિ-ધ-પ-મ-ગ-રે-સા ' આમ છે.

પાઠક એક ઘંટડી વગાડે અને સ્વર સાંભળે. પ્રથમ ઉચ્ચ સ્વર થઈને પશ્ચાત નીચો નીચો થઈ જાય છે. વક્તા જોશે છે ત્યારે પણ પ્રથમ એનો સ્વર બળવાન હોય છે, અને શનૈઃ શનૈઃ એ થાકી થાકીને મન્દ સ્વરમાં જોશે છે, અર્થાત્ જમતમાં સ્વરનો ઉતાર જ જણાય છે, અવરોહ જ જણાય છે. આજ સ્વાભાવિક ક્રમ સામગાયનમાં છે. એટલે સામગાયન અવધુ કરવાથી મન શાન્ત થાય છે, નિર્વિકાર થાય છે. આજકાલના ગાનોમાં પણ પ્રાચીન આર્ય પદ્ધતિનાં ગાયનમાં અને મુસલમાનોની પદ્ધતિનાં તથા યુરોપીયન પદ્ધતિનાં ગાનમાં જે મહત્વનો ભેદ છે, તે એ છે કે આર્ય સંગીતમાં મન શાન્ત થાય છે અને અન્ય સંગીતથી મન કુબ્ધ થાય છે. સામગાયનથી તો મન વિશેષ પ્રશાન્ત થઈ જાય છે. સામગાયનનો એકમાત્ર મુખ્ય ઉદ્દેશ મનને પ્રસન્ન કરવાનો છે. એટલે સામગાન વિશેષ કરીને આર્ય પ્રણાલી અનુસાર કરવું જોઈએ.

આગળ પાંચ સામગાયન ' સા-રી-ગ-મ ' ના નોટશત સાથે આપ્યાં છે. એ જોઈને કોઈ સ્વરના આ સામોજી ગાયન કરી શકે છે. એમાં એ સ્વર ' કાશી ' રાગના છે. એનો તાલ

1
2
3
4
5

म
न
रे
नि
ध

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पुनः

५३३५

पुनः *
आ
नि
ध

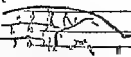
2025-05-23

य
म
ग
इ
सा ५
नि
य

५३५५

म
न
ह
ना
ने *
य -

100

५
६
७
८
९

સામગાયનના ગ્રંથોની ગાયન કરવાની વિધિનો નિશ્ચય થઈ રહ્યો છે. સામવેદની કૌયુભી અને રાણાયની શાખાના સામગાયક અહીં આવ્યા છે. કાશી, જ્વાલિયર, કન્નડ દેશ અને તામિલ દેશના પ્રસિદ્ધ સામવેદપાઠી જોડાયા છે. એમની પાસેથી ગાનનું શ્રવણ કરીને અહીં વિદ્યાર્થી તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઔધ રાજ્યના સુપ્રસિદ્ધ ગાનવિદ્યાનિપુણ પં. અનંત મનોહર અહીં આ સામ નોટેશનમાં સહાય કરી રહ્યા છે. તેઓ પ્રાચીન આર્ય સંગીત અને આધુનિક હિન્દુસ્થાની સંગીતમાં વિશેષ પ્રવીણ છે અને તેઓ નોટેશનના ગ્રન્થ કપે છે. સામવેદપાઠીઓનાં ગાયનના નોટેશન બનાવવામાં આવે છે અને તે ગાનવિદ્યાના છાત્રોને આપવામાં આવે છે. એ નોટેશનોને જોઈને તેઓ સામગાયન કરે છે. જ્યારે એમનું ગાયન મૂલ વેદપાઠીના સમાન થાય છે, ત્યારે સમજાય છે કે, એ નોટેશન બરાબર છે, અને એ સામગાયન પણ બરાબર છે.

સામગાયનનાં બધાં ગાયન આ રીતે સિદ્ધ કરીને અને સામગાયનના શાસ્ત્રાનુસાર દરેક ગાનની પરીક્ષા કરીને, સર્વ ગાન સિદ્ધ થયા બાદ જ એ મુદ્રિત થશે, એ પહેલાં મુદ્રણ નહિ થાય. એ કારણે એમાં વાર લાગશે. સામગાયનના ઉત્તર ભારતના અને દક્ષિણ ભારતના ગ્રન્થોમાં નોટેશનના અંકોમાં, ચિન્હોમાં બહુ અંતર છે. ઉત્તર ભારતના ગ્રન્થોમાં પણ જંગમ અને ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રના ગ્રન્થોમાં પણ ચિન્હોનો ફેર છે. એટલે પ્રત્યેક ગાનને અહીં શાસ્ત્રીય ચિહ્નિસાથી પરિશુદ્ધ કરવામાં આવે છે. ઉત્તરભારતનાં સ્વરચિન્હ ઋષોધ છે અને સરસ છે, દક્ષિણ ભારતનાં સામચિન્દ કિલ્લ છે અને એટલા અધિક છે કે એમને સમજવા પણ કઠિન છે. પરિણામે જન્નેના સ્વર એકજ આવે છે. એટલે, એ જન્ને રથજોના સામગાયક એકઠા થયાં છે અને જન્નેના ગાયન જોવામાં આવે છે. સ્વર ચિન્દ સુગમ હોવાને કારણે ઉત્તર ભારતનાંજ સ્વરચિન્દ

રાખવામાં આવશે, અને જ્યાં આવશ્યકતા હશે ત્યાં દક્ષિણ ભારતનાં દ્રાવિડ ચિન્હોનો નિર્દેશ દિપ્તિમાં કરાશે.

આગળ જે પાંચ સામ ગાયન આપ્યાં છે, તે ઉત્તર ભારતની સામ પદ્ધતિથી આપ્યાં છે, દક્ષિણ ભારતનાં ચિન્હ છાપવાં હોય તો ચિન્હોના નવા ટાઇપ બનાવવા પડશે. અમે પાછળથી એ ચિન્હો સાથે સામ મંત્ર મુદ્રિત કરીશું.

આટલા પંડિતોને અહીં લાવવા, તેઓને છ માસ બાર માસ રાખવા, અને પ્રત્યેક ગાયનની પદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો, એ ઘણું ખર્ચાળ કામ છે, એ પછી છાપકામનો ખર્ચ થશે. કેવળ સામવેદ માટે-સામ ગાયનના ત્રણ હજાર અન્ય છાપવા માટે, પંડિતોના ખર્ચ સાથે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૨૦૦૦) થશે, એવો અંદાજ કર્યો છે. ખર્ચ ઓછો કે વધતો થવો તે આગળના કાર્ય ઉપર આધાર રાખશે. આ કાર્ય માટે જે ધનવાન બોલે મદદ મોકલી શકે, તેઓ અતિશીઘ્ર મુક્ત હસતે મોકલી આપે, કારણ કે અહીં કાર્યનો આરંભ થઇ ગયો છે.

જેમની પાસે સામ ગાયનના પ્રાચીન ગ્રંથ હોય, તેઓ અમને મોકલી આપે. કાર્ય પૂરું થતાં, બંને બાજુનો ખર્ચ આપી અમે સર્વગ્રંથ તેઓને મોકલી આપીશું અને છાપેલ ગ્રંથ પણ ભેટ આપીશું. અમારી પાસે કેટલાક ગ્રંથ આવી ગયા છે, તથાપિ બીજા નેટલા અધિક મળશે, એટલું કાર્ય સુગમ થશે.

અમે સાંભળ્યું છે કે બંગાળમાં સામ ગાયન ઉપર કેટલાક ગ્રંથ પ્રકાશિત થયા છે, અમને એ મળ્યા નથી. કોઈ અમને એની ખબર આપી શકે, અથવા ગ્રંથ આપી શકે, તો તેઓની માટે કૃપા થશે.

આ કાર્ય કોઈ એક મનુષ્યનું નથી, એટલે જે બોલે સામ ગાયન ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેઓ બની શકે તેવી સહાય કરે.

(६८)

सामगायनना पांथ भंत्र

(१)

गायत्रं साम् ।

॥ तैत्तिर्वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः
प्रचोदयात् ॥ १ ॥

॥ गानम् ॥

ग ड रे म ।। मममम ममऽममऽमऽ । ममऽ मऽ मम
ओ ऽ रे म् ॥ ॥ तैत्तिर्वितुर्वरेणियोऽम् ॥ भार्गोदेवस्य

मऽ मऽ मऽ मऽ
धीमाहि ऽ २ ॥

ममऽमऽ म म गऽ ग ड गऽ गऽ मऽमऽ मऽ गऽ मऽमऽ
धियोऽयो नः प्रचो १ २ १ २ ॥ हिम आ २ ॥ दोयो ॥

ग ड रे ड गाऽनि
ओ ऽ ३ ४ ५ ॥ १ ॥

ग रे म
ओऽरे म् ॥

दोष १ ॥-पर्य ६ ॥ मात्रा २ ॥

(६६)

(२)

॥ महावामदेव्यम् ॥

॥ कयौ नः चित्रे आ भूवदेती सैदावधः सखा ।

कयौ शचिष्टया वृता ॥ ३ ॥

॥ गानम् ॥

। रे ऽ साग । रेऽ नी नी ऽ । नीसा ऽ रेऽ गऽ

॥ ओ ऽ ४ मू ॥ काँ ऽ ५ याँ ॥ नश्वौँ ऽ ३ इत्रौँ ऽ ३

रेषा ऽ धानी ऽ ।

ओभूवाँत ॥

मऽ । मऽगमऽम ग मऽ । मऽ ।

ऊँ ॥ तीसैदावधैः सा ॥ खाँ ॥ औँ ऽ ३ होहाँ ॥

म मऽ ग रेऽ ग ग । रे रेऽ ग ऽ रे । म मऽ म ग ।

कयौँ ऽ २ ३ शषाँ ॥ छयौँ होँ ऽ ३ ॥ हिम्मा ऽ २ ॥

मऽ ग ग ग रे नी ग ग ।

वाँ ऽ २ तौँ ऽ ३ ५ हाँ ॥ २ ॥

दोर्ध ६ ॥ पर्व १० ॥ मात्रा १४ ॥

(७०)

(३)

॥ ज्येष्ठ सामन् ॥ आज्यदोहम् ॥

मूर्धोन्नं द्विवो अरेति पृथिव्या वैश्वानरेभ्यो आ ज्ञानेभ्यश्चिम् ॥
कौवि - सुघोजेभ्येति धिजेनोनामोसेजः पार्थ जनयंत देवाः ॥ ३ ॥

॥ गानम् ॥

॥ रे म गडग, गडग, गडग ग ड रे साडनी
॥ ओंऽ३म् ॥ होउ, होउ, होउ ॥ ओंज्येदोहम् ॥

॥ ड रे साडनी ग ड रे साडनी गडमडमम ग ड रे मम
ओंज्येदोहम् ॥ ओंज्येदोहम् ॥ मूर्धोन्नंदाइ ॥ सांऽ३अरे ॥

ग रे साडनीऽ गडमडममम ग म मड गडरेमा नीऽ ।
तिपृथिव्याः ॥ वैश्वानराम् ॥ ऋ ते आ ॥ ज्ञानेभ्यश्चिम् ॥

ग म म मड गड रे म न । गड रे सा नीऽ । गड म म मड ।
कौवि - सम्रा ॥ जांऽ३मैति ॥ धिजेनोनाम् ॥ ओंसेजः पा ॥

ग ड रे ड मम । गरेषानीऽ ।
घोऽ ३ ० जेन ॥ यंतदेवाः ॥

गडग गडग, गडग । गड रे साड नी । गड रे साड नी ।
 होउ, होउ, होउ ॥ - ओज्यदोहम् ॥ ओज्यदोहम् ॥

गड रे साड नीनीनी । नी । गड । गडग ग गड । गड ।
 ओज्यदोहम् ॥ वा ॥ ऐ ॥ ओज्यदोहम् ॥ ऐ ॥

गड ग म गड गड । गड म मरेड ' गड रेड सा ड नीड
 ओज्यदोहम् ॥ ऐ ॥ ओज्यदोहम् ॥ ५ २ ३ ४ ५ ६ म् ॥ ३ ॥
 ॥ ओ ५ ३ म् ॥

॥ गौतमस्य पर्वम् ॥

॥ अम् ओयाहि धीतये गृणानो ह्येदोतये ॥

नि होतौ सत्सि ब्रह्मिणि ॥ ४ ॥

॥ गानम् ॥

। सा ड नी रे ॥ सा सा सा । गड गड गड रे म म म म ड ग ग ।

॥ ओडपम् ॥ ओग्राइ ॥ ओयाहि ३ वोइतोयाड २ इ ॥

म म ड ग ग

तोयाड २ इ ॥

દૈવત-સંહિતાનું મુદ્રણ અને પ્રકાશન

અનુવાદક : મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ બી. એ.

વેદોની સર્વ સંહિતાઓનું મુદ્રણ 'સ્વાધ્યાય-મંડળ' દ્વારા થઈ રહ્યું છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદની સંહિતાઓ છપાઈ ગઈ છે. પ્રત્યેક શાખાની જે જે અનેક સંહિતાઓ પ્રાપ્ત થતી જાય છે તે સર્વેનું ક્રમશઃ મુદ્રણ થનાર છે. શાખા-ઉપશાખાની સંહિતાઓ મળી એક મોટા સંહિતા-સંગ્રહ થશે. તે સર્વનો જોડો અભ્યાસ કરવો એટલે અતિ દુષ્કર. ઠકિન કાર્ય થઈ પડે. એના ઉપાય માટે-આ આવશ્યક વિષય પર ઘણા વર્ષોના વિચારમંથન પછી અમે એ નિશ્ચય પર આવી છીએ કે જે સંપૂર્ણ સંહિતાઓના મંત્રસંગ્રહની એક 'દૈવત-સંહિતા' તૈયાર કરવામાં આવે અને તેમાંથી પુનરુક્ત સૂક્ત તથા મંત્રોને ખાતર કરવામાં આવે તો તે 'દૈવત-સંહિતા' નાના કદની તથા પ્રત્યેક વાંચકને માટે સરસ, સુમાલ્ય થઈ પડે.

દૈવત-સંહિતાનું સ્વરૂપ

દૈવત-સંહિતાનાં સ્વરૂપ વિષે અમે જણાવવું આવશ્યક છે. પ્રથમ તો પ્રત્યેક વાંચકે સમજવું જોઈએ કે વેદની સંપૂર્ણ સંહિતાઓમાં જે જ્ઞાન અર્થ્યું છે, તે દેવતાઓનાં વર્ણન દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક સૂક્ત અને પ્રત્યેક મંત્રના કોષ એક (અધિષ્ઠાતા) દેવતા નિશ્ચિત હોય છે, અને એ દેવતાનાં જે

વર્ણન છે, ઇન્દ્ર સૂકતોમાં ક્ષત્રિયો માટે ઉપદેશ છે. બ્રહ્મણ્યરપતિ સૂકતોમાં બ્રાહ્મણો માટે ઉપદેશ છે, એ પ્રમાણે વાંચકે સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

यस्य वाक्यं स ऋषिः ।

या तेन उच्यते सा देवता ॥

જેનું જે વાક્ય હોય છે તે તેના ઋષિ છે, અને (તેન) તે ઋષિએ જે શબ્દ દ્વારા તે દેવતાનું (ઉચ્ચતે) ઉચ્ચારણ-વર્ણન કર્યું હોય છે, તે તે મંત્રના દેવતા છે, અથવા તો, દેવતા મંત્રમાં ધર્મમર્ (ઉચ્ચતે) -કહેલા હોય છે, તેથી સૂકતો અને મંત્રોનાં દર્શનથી તેમાં ઋષિએ કહેલા દેવતાનો પત્તો સાત્વર લાગો શકે છે. મંત્રમાં કે સૂકતમાં દેવતા, ઋષિ દ્વારા કહેવાય છે. જેમણે વેદ મંત્રનો સૌથી પ્રથમ ઉચ્ચાર કર્યો, તેમણે દેવતા વાચક પદનો પણ ઉચ્ચાર તેજ સમયે કર્યો છે.

માનવ ધર્મનો ઉપદેશ

આ દેવતાઓનાં વર્ણન દ્વારા વેદ-મનુષ્યોને માનવ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. વેદ દ્વારા માનવ ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની આજ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ અતિ સુગમ અને અતિ સરલ છે. વળી જો આ પદ્ધતિ પ્રમાણે વેદનું અધ્યયન કરવામાં આવે, તો મનુષ્યને વેદ-ધર્મનું જ્ઞાન સુગમતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આજે તો અગ્નિની લોકોએ અનેક દિવાલો ઉભી કરીને મિદને અતિ દુર્ગમ યા દુર્બોધ બનાવી દીધા છે. આ સર્વ રખતનો દૂર કરવાં જોઈએ, અને વેદનો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અભ્યાસ થવો જોઈએ. એમ થવાથી સાધારણ સંસ્કૃત ભણનાર વાંચક / પણ

ममऽगऽग। ग म म मऽग ग । म म म ग ग । म म गऽम मऽग रे ।
 गृणानोह ॥ व्यादातोयोऽरइ ॥ तोयोऽरइ ॥ नैहोतोसाऽरइ ॥

मऽ ग ग रेऽ गऽरेऽसाऽनीऽनीऽनी । रेऽ गऽरे साऽनीऽ ।
 तसोऽ रे इवाऽ रे रे रे ओहोवा ॥ होऽ रे रे रे पा ॥ ४ ॥
 ॥ दो० ७ ॥ प० ९ ॥ सर० ९ ॥

(५)

॥ ताक्ष्यम्-प्रथमम् ॥

त्यमूषे वाजिनै देवजुतं महोवांनं तरेतारैरथैरथीनाम् ॥
 अरिष्टनेमि पृतेनाजैमाशुधस्नैस्तये ताक्ष्यमिहाहुवेम ॥ ५ ॥

॥ गानम् ॥

। नीऽ पठा । नी नीऽ नी । गऽ ग । रेऽ गऽ रेऽ साऽ नीऽ
 ॥ ओऽ ६ म् ॥ त्यमू-पु ॥ वाजि ॥ नाऽ रे रे रे ६ म् ।

ग ग गऽ रेऽ गऽ रे साऽ । नी नीऽ रे ग म । ग गऽ रे ।
 देवजुताऽ रे रे रे ६ म् ॥ सेहो वांनता ॥ रेताऽ ३ ॥

ग ड रेऽसाऽनीऽ । ग ग ग ड रेऽम ड रेऽसाऽनीऽ ।

रै॒थं रै॒याँनाँम् ॥ औ॒रिष्ट॒नाँ डै॒ रे॒ ई॒ ४॒ , इ॒माँम् ॥

ग ग ग ड रे॒सा रे॒ ग रे॒ऽनी । ग म । म म

पू॒तैना डै॒ रे॒ ४॒ रे॒ जै॒माँ॒गुम् ॥ स्वै॒स्तै ॥ याइ ॥

म ड ग रे॒ग ड रे॒सा रे॒ । ग ड रे॒साऽनी॒नीनीऽघऽनी॒धऽ ।

ता॒क्षि॒र्यमि॒हां डै॒ रे॒ ४॒ रे॒ ॥ हूँ डै॒ रे॒ वाँ डै॒ ५॒ इ॒माँ डै॒ ६॒ ६॒ ६॒ ॥५॥

॥ दी॒र्घ ८ ॥ प॒र्व १३ ॥ मा॒त्रा ८ ।

(१५^० १६, अं३ १०, पा११ ८११)

દેવત-સંહિતાનું મુદ્રણ અને પ્રકાશન

અનુવાદક : મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ બી. એ.

વેદોની સર્વ સંહિતાઓનું મુદ્રણ 'સ્વાધ્યાય-મંડળ' દ્વારા થઈ રહ્યું છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અધર્વવેદની સંહિતાઓ છપાઈ ગઈ છે. પ્રત્યેક શાખાની જે જે અનેક સંહિતાઓ પ્રાપ્ત થતી જાય છે તે સર્વનું ક્રમશઃ મુદ્રણ થનાર છે. શાખા-ઉપશાખાની સંહિતાઓ મળી એક મોટી સંહિતા-સંગ્રહ થશે. તે સર્વનો જોડો અભ્યાસ કરવો એટલે અતિ દુષ્કર, કઠિન કાર્ય થઈ પડે. એના ઉપાય માટે-આ આવશ્યક વિષય પર ઘણા વર્ષોના વિચારમંથન પછી અમે એ નિશ્ચય પર આવ્યા છીએ કે જે સઘળા સંહિતાઓના મંત્રસંગ્રહની એક 'દેવત-સંહિતા' તૈયાર કરવામાં આવે અને તેમાંથી પુનરુક્ત સૂક્ત તથા મંત્રોને ખાતલ કરવામાં આવે તો તે 'દેવત-સંહિતા' નાના કદની તથા પ્રત્યેક વાંચકને માટે સરલ, સુગ્રાહ્ય થઈ પડે.

દેવત-સંહિતાનું સ્વરૂપ

દેવત-સંહિતાનાં સ્વરૂપ વિશે અત્રે જણાવવું આવશ્યક છે. પ્રથમ તો પ્રત્યેક વાંચકે સમજવું જોઈએ કે વેદની સંપૂર્ણ સંહિતાઓમાં જે જ્ઞાન અમ્યું છે, તે દેવતાઓનાં વર્ણન દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક સૂક્ત અને પ્રત્યેક મંત્રના કોઈ એક (અધિષ્ઠાતા) દેવતા નિશ્ચિત હોય છે, અને એ દેવતાનાં વર્ણનદ્વારા વેદજ્ઞાનનું દાન કરે છે. બધી સંહિતાઓની જ્ઞાન આપવાની આજ પદ્ધતિ છે. દા. ત. ઔપધિ-સૂક્તોમાં દેવતાઓનું

વર્ણન છે, ઈન્દ્ર સૂક્તોમાં ક્ષત્રિયો માટે ઉપદેશ છે. અઘણરૂપતિ સૂક્તોમાં બ્રાહ્મણો માટે ઉપદેશ છે, એ પ્રમાણે વાંચકે સુમંગલા પ્રયાતન કરવો જોઈએ.

यस्य वाक्यं स ऋषिः ।

या तेन उच्यते सा देवता ॥

જેનું જે વાક્ય હોય છે તે તેના ઋષિ છે, અને (તેન) તે ઋષિએ જે શબ્દ દ્વારા તે દેવતાનું (ઉચ્ચતે) ઉચ્ચારણ-વર્ણન કર્યું હોય છે, તે તે મંત્રના દેવતા છે, અથવા તો, દેવતા મંત્રમાં ધણુ'ખર' (ઉચ્ચતે) -કહેલા હોય છે, તેથી સૂક્તો અને મંત્રોનાં દર્શનથી તેમાં ઋષિએ કહેલા દેવતાનો પત્તો સત્વર લાગો શકે છે. મંત્રમાં કે સૂક્તમાં દેવતા, ઋષિ દ્વારા કહેવાય છે. જેમણે વેદ મંત્રનો સૌથી પ્રથમ ઉચ્ચાર કર્યો, તેમણે દેવતા વાંચક પદનો પણ ઉચ્ચાર તેજ સમયે કર્યો છે.

માનવ ધર્મનો ઉપદેશ

આ દેવતાઓનાં વર્ણન દ્વારા વેદ-મનુષ્યોને માનવ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. વેદ દ્વારા માનવ ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની આ જ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ અતિ સુગમ અને અતિ સરલ છે. વળી જો આ પદ્ધતિ પ્રમાણે વેદનું અધ્યયન કરવામાં આવે, તો મનુષ્યને વેદ-ધર્મનું જ્ઞાન સુગમતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આજે તો અજ્ઞાની લોકોએ અનેક દિવાલો ઉભી કરીને પિંદને અતિ દુર્ગમ યા દુર્બોધ બનાવી દીધા છે. આ સર્વ રખડોનો દૂર કરવાં જોઈએ, અને વેદનો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અભ્યાસ થવો જોઈએ. એમ થવાથી સાધારણ સંસ્કૃત ભણુનાર વાંચક પણ

વેદનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરી શકશે, સમજી શકશે અને પોતા કર્તવ્ય શું છે તે જાણી શકશે.

ઠાઠ પણ વેદની સંહિતામાં આને આપ ને નગર કરે તે તેમાં અગ્નિ વિગેરે દેવતાઓના મંત્ર અહીં તહીં અસ્તવ્ય વ્યાપ્ત થએલા જણાશે. યોગ્ય સૂક્ત પ્રથમ મંડળમાં અને એવાં અન્ય મંડળોમાં વીખરાયેલાં પડ્યાં છે, અને અન્યાન્ય સંહિતાઓમાં પણ એવી જ રીતે અવ્યવસ્થા જણાશે. આથી અગ્નિના વિષયમાં કે ઇન્દ્રના વિષયમાં-ઠાઠ વિષય સંબંધી વેદ શી શી માહિતી અને શું જ્ઞાન આપી રહ્યા છે, તે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પાડે સમજી ખડું થતું નથી. સાધારણ વાચક અહીં તહીં વીખરાયેલાં સૂક્તોત્તું યોગ્ય અનુસંધાન નહિ કરી શકવાથી, વેદ દ્વારા માનવ ધર્મ પરત્વે માહિતી પણ મેળવી શકતો નથી.

દેવતાવાર મંત્રસંગ્રહનું મહત્ત્વ

દેવતાઓનાં વર્ણન દ્વારા વેદ માનવધર્મનું જ્ઞાન આપે છે તે સત્ય છે. અને દેવતાઓના મંત્ર વેદની વિવિધ સંહિતાઓમાં છૂટા છૂટા વિખરાયેલા પડ્યા છે, તે પણ સત્ય છે. આ બે સાચી વાતો પર વિચાર કરનાર સત્ત્વર કહી શકશે કે, આ વિવિધ વિખરાયેલા મંત્રોને, દેવતાઓનાં શિષ્યકે નીચે એકત્રિત કરીને અગ્નિના, ઇન્દ્રના, સૂર્યના, મિત્રાવરુણના મંત્રો ને તે દેવતાના પ્રકરણમાં યોગ્યસ્થાને સંગ્રહિત કરવામાં આવે, તો તેઓનો એકઠો વિચાર કરવાનું શક્ય બને અને વૈદિક ધર્મનું જ્ઞાન શીઘ્રતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે.

આ અતિ સરળ અને સાચી હકીકત, જે પૂર્વે ઠાઠએ પણ કહી નથી, તે વૈદિકધર્મની સુખોદતા માટે અમે કહેવા માગીએ છીએ. અમે સકલ વેદોની સંહિતાઓના મંત્રોનો અગ્નિ,

ઈત્યાદિ દેવતાઓનાં પ્રકરણાનુસાર વ્યવસ્થાપૂર્વક સંગ્રહ કર્યો એનું નામ “ દૈવતસંહિતા ” રાખ્યું છે. આ પુસ્તકમાં, નંના બધા મંત્રો એક પ્રકરણમાં, ઇન્દ્રના મંત્રો બીજા પ્રકરણમાં, વાયુના ત્રીજા પ્રકરણમાં, એમ પ્રકરણવાર ગોઠવણી કરેલી આ પ્રમાણે દેવતાનુસાર મંત્રસંગ્રહ કરવાથી, દરેકે દરેક વિદ્વાન જેનામુ, એકે એક દેવતાના મંત્રોનું મનન-વિના પરિશ્રમે-જા શ્રમથી કરી શકશે અને સત્સંગ સાધી શકશે તથા માનવ-સંમંધી જ્ઞાન સરળતાથી સંપાદન કરી શકાશે. વેદમંત્રોનો યો અર્થ-સૂચો અનુવ્ય-ગણણવાની આજ અતિ સરસ તે છે.

આ સંગ્રહકાર્યમાં, અમે ચારે વેદોમાં જે એજ પ્રમાણેનો જોનો ક્રમ સાચવી રાખ્યો છે. એટલે કે ઋગ્વેદમાં જે ક્રમથી ગ્નિમંત્ર આવે છે, તેજ ક્રમ અહીં પણ રાખેલો છે, ત્યારપછીથી જ વેદોના મંત્રરાખ્યા છે. પુનરુક્ત મુક્ત કે મંત્રને ગ્રાહ્ય ન કરતાં, નના જે તે સ્થાન પર તે પુનરુક્ત મંત્ર હોવાનું સૂચન કર્યું-કારણ કે તે પ્રથમ આગળ આવી ગયેલા હોય છે, તેથી તે થમ સ્થાનનું ત્યાં સૂચન કરેલું છે.

કૃષ્ મંત્ર સંખ્યા

ઋગ્વેદના ૧૧૦૦૦ કૃષ્ મંત્ર, યજુર્વેદમાંથી (૬૦૦ પુનરુક્ત સાદ કરતાં શેષ) ૧૨૦૦ મંત્ર, સામવેદના (૧૭૦૦ પુનરુક્ત મંત્ર સાદ કરતાં બાકી) ૭૫ મંત્ર, અથર્વવેદના (૨૦૦૦ પુનરુક્ત કરતાં) ૧૦૦૦ મંત્ર તથા અન્ય સંહિતાઓના કેટલાક મંત્રો મળી ક્રમમાં મેં કીસકાગરની સંખ્યા થાય છે. છપાયા પછી મંત્ર સંખ્યાનો પોણસ આંકડો માત્રમ પડશે. પરંતુ અમારા ખ્યાલ પ્રમાણે ૧૬૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦ સુધી મંત્રોની સંખ્યા હશે.

દાન

છાપવાનું કાર્ય હવે શરૂ કરવાનું છે. અજમેર નિવાસી શ્રી પં. નાથુરામ શર્માજી પેન્શનર તરફથી આ શુભ કાર્ય માટે રૂ. ૨૦૦૦) જે હાનર રૂપિયાનું દાન મળ્યું છે. જેથી કાર્યની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. જેટલું અને તેટલું જલદી અને ધીમે આ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન છે. આ મુદ્દા-છાપકામની બાબતમાં નીચે લખેલા નિયમો નહીં ક્યો હોઈ, આપ સર્વની વિચરણા અને સંમતિ મેળવવા માટે અત્રે રજૂ કરીએ છીએ.

દૈવત સંહિતાની રચના

(૧) દૈવતસંહિતાનું પ્રથમ પ્રકાશન તો સ્વર-વિહીન કરવાનું નક્કી થયું છે. કારણ કે, દરેક મનુષ્ય સ્વરચિન્હ હોવા છતાં પણ સ્વરોચ્ચારણ યથોચિત રીતે કરી શકતો નથી. શરૂપરંપરાથી જ એ સ્વરોચ્ચારણ-શિક્ષણ મળે તો જ શુદ્ધોચ્ચાર થઈ શકે. મંત્રોની ઉપર નીચે સ્વરચિન્હ મુદ્રિત કરવાથી પણ તેનો મોઢનાય મંત્રોચ્ચારણ માટે ઉચિત ઉપયોગ થતો નથી. કેવળ સ્વરચિન્હોને જોઈને જ મોઢપણ મનુષ્ય વેદમંત્રોના સ્વરિત, હ્રસ્વ, અનુહ્રસ્વ વગેરે સ્વરોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી શકશે એ અસંભવિત છે.

મોઢ મોઢ સ્થળે અર્થ-જ્ઞાન માટે સ્વરોનો ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ એવાં સ્થાન બહુજ થોડાં છે અને જ્યાં એવો અર્થ-સંદેહ શક્ય છે, ત્યાં સ્વરસંહિત સંહિતા અને સ્વરસંહિત પદપાઠ છાપ્યા છે એટલે ત્યાં સંકાત સમાધાન (નિરસન) થઈ શકે છે. આથી આ દૈવતસંહિતામાં મોઢપણ વેદના સ્વરચિન્હો નહીં રાખવાઈ, મોઢ નુકસાન થતું નથી. અને કદાચ આગળ ઉપર તે ચિન્હોની જરૂરિયાત આવશ્યક જણાશે, તો બીજી આવૃત્તિ વખતે તે સ્વર-

ચિન્હો ક્યાં છાપી સકાય તેમ નથી । માટે પ્રથમ આટતિનો આ મંત્ર-સ્વરવિદીન રિયતિમાં જ પ્રકટ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

(૨) દેવતાસૂચક શબ્દો તેમાં મોટા અક્ષરોમાં છાપ્યાં છે, જેથી જે તે મંત્રમાં આવતા દેવતા તથા વેદોક્ત દેવતાનું જ્ઞાન સદાજ થઈ શકે. સૂક્તના દેવતા અને મંત્રતી અંદર (સામેલ થએલા) આવતા દેવતા પણ તે જ પ્રમાણે (મોટા) સ્પષ્ટ અક્ષરોથી જ ઓળખાઈ શકશે. મંત્રમાં જે ઋષિવાચક શબ્દ આવે છે તેના બોધાર્થે ... ... આનું ચિન્હ તે તે પદો નીચે ક્યું છે.

(૩) એક ઋષિના નામે જેટલા મંત્ર છે તે બધા એક જ ક્યાં છે. તેથી એક વાર ઋષિનું નામ નિર્દેષ કર્યા પછી, તે નામની પુનરુક્તિ કરેલી નથી. જ્યાં બીજા ઋષિનું નામ આવે, ત્યાં પહેલાનો મંત્ર સમાપ્ત થયો, એવી સમજ રાખી છે.

(૪) દેવતાવાર મંત્રસંગ્રહ કર્યો હોય, તથા મંત્રમાં દેવતા-દર્શક પદોના સૂચક સંકેત કરેલો હોય, દરેક સૂક્તમાં ફરી ફરી દેવતાનિર્દેશ કરેલો નથી. કારણ કે મંત્ર જોતાં જ પાઠકોને દેવતા-જ્ઞાન તથા મંત્રાન્તર્ગત દેવતાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. તેથી સૂક્ત પર દેવતાને દર્શાવવાનો હેતુ રહેતો નથી.

(૫) પ્રત્યેક સૂક્તનું ઋગ્વેદ યા ઇતર વેદમાંનું આવશ્યક ચોક્કસ સ્થાન બતાવ્યું છે, પાઠવેદ નીચે દિપ્તપણુ પણ આપ્યું છે તથા પુનરુક્ત મંત્રમાગનાં સ્થાન પણ બતાવ્યાં છે. તેથી જરૂર જણાયે વાંચક આ મંત્રોને શ્રુત સંહિતામાંથી શોધી કાઢી શકે. તથા તે સ્થળેથી સ્વરાદિ વિવરણ પણ જાણી શકે.

(૬) જે મંત્રો ઋગ્વેદમાં આવે છે તેનાં શ્રુત ઋગ્વેદના પાઠને જ મુખ્ય માની આપ્યાં છે, અને અન્ય વેદના પાઠવેદ

છાપવાનું કાર્ય હવે શરૂ કરવાનું છે. અજમેર નિવાસી શ્રી. પં. નાથુરામ શર્માજી પેન્શનર તરફથી આ શુભ કાર્ય માટે ૨૦૦૦) એ હજાર રૂપિયાનું દાન મળ્યું છે. જેથી કાર્યની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. જેટલું અને તેટલું જલદી અને સીધા આ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન છે. આ મુદત-છાપકામની બાબતમાં નીચે લખેલા નિયમો નક્કી કર્યા હોય, આપ સર્વની વિચારણા અને સંમતિ, મેળવવા માટે અત્રે રજુ કરીએ છીએ.

દેવત સંહિતાની રચના

(૧) દેવતસંહિતાનું પ્રથમ પ્રકાશન તે સ્વર-વિહીન કરવાનું નક્કી કર્યું છે. કારણ કે, દરેક મનુષ્ય સ્વરચિન્હ હોવા છતાં પણ સ્વરોચ્ચારણુ યથોચિત્ રીતે કરી શકતો નથી. ગુરુપરંપરાથી જ આ સ્વરોચ્ચારણુ-શિક્ષણ મળે તો જ શુદ્ધોચ્ચાર થઈ શકે. મંત્રોન ઉપર નીચે સ્વરચિન્હ મુદ્રિત કરવાથી પણ તેનો ઠાકાનાય મંત્રોચ્ચારણુ માટે ઉચિત ઉપયોગ થતો નથી. દેવળ સ્વરચિન્હોને જોઈને જ ઠાકાપણુ મનુષ્ય વેદમંત્રોના સ્વરિત, વિદાત, અનુદાત વગેરે સ્વરોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી શકશે એ અસંભવિત છે.

કોઈ કોઈ સ્થળે અર્થ-જ્ઞાન માટે સ્વરોનો ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ એવાં સ્થાન બહુજ થોડાં છે અને જ્યાં એવો અર્થ-સંદેહ શક્ય છે, ત્યાં સ્વરસંહિત સંહિતા અને સ્વરસંહિત પદપાઠ છાપ્યા છે એટલે ત્યાં શંકાતું સમાધાન (નિરસન) થઈ શકે છે. આથી આ દેવતસંહિતામાં ઠાકાપણુ વેદના સ્વરચિન્હો નહીં રાખવાથી, કોઈ નુકસાન થતું નથી. અને કદાચ આગળ ઉપર તે ચિન્હોની જરૂરિયાત આવર્યક જણાશે, તો બીજી આવૃત્તિ વખતે તે સ્વર-

ચિન્હો ક્યાં હાપી શકાય તેમ નથી ? માટે પ્રથમ આવૃત્તિનો આ
ગ્રંથ-સ્વરવિદીન સ્થિતિમાં જ પ્રકટ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

(૨) દેવતાસૂચક શબ્દો તેમાં મોટા અક્ષરોમાં હાખ્યાં છે,
જેથી જે તે મંત્રમાં આવતા દેવતા તથા વેદોક્ત દેવતાનું જ્ઞાન
સદજ થઇ શકે. સૂક્તના દેવતા અને મંત્રતી અંદર (સામેલ
થએલા) આવતા દેવતા પણ તે જ પ્રમાણે (મોટા) સ્પષ્ટ
અક્ષરોથી જ ઓળખાઇ શકશે. મંત્રમાં જે ઋષિવાચક શબ્દ આવે
છે તેના બોધાર્થે ... .. આવું ચિન્હ તે તે પદો નીચે ક્યું છે.

(૩) એક ઋષિના નામે જેટલા મંત્ર છે તે બધા એકત્ર
કર્યો છે. તેથી એક વાર ઋષિનું નામ નિર્દેષ કર્યા પછી, તે નામની
પુનરુક્તિ કરેલી નથી. જ્યાં બીજા ઋષિનું નામ આવે, ત્યાં પહે-
લાનો મંત્ર સમાપ્ત થયો, એવી સમજ રાખી છે.

(૪) દેવતાવાર મંત્રસંગ્રહ કર્યો હોઇ. તથા મંત્રમાં દેવતા-
દર્શક પદોનો સૂચક સંકેત કરેલો હોઇ, દરેક સૂક્તમાં ફરી ફરી
દેવતાનિર્દેશ કરેલો નથી. કારણ કે મંત્ર જોતાં જ પાઠકોને દેવતા-
જ્ઞાન તથા મંત્રાન્તર્ગત દેવતાનું જ્ઞાન થવું હોય છે. તેથી
સૂક્ત પર દેવતાને દર્શાવવાનો હેતુ રહેતો નથી.

(૫) પ્રત્યેક સૂક્તનું ઋગ્વેદ યા ઇતર વેદમાંનું આવશ્યક
ચોક્કસ સ્થાન બતાવ્યું છે, પાઠભેદ નીચે દિપ્તિ પણ આપ્યું છે
તથા પુનરુક્ત મંત્રભાગનાં સ્થાન પણ બતાવ્યાં છે. તેથી જરૂર
જણાયે વાંચક આ મંત્રોને મૂળ સંહિતામાંથી શોધી કાઢી શકે
તથા તે સ્થળેથી સ્વરાદિ વિવરણ પણ જાણી શકે.

(૬) જે મંત્રો ઋગ્વેદમાં આવે છે તેનાં મૂળ ઋગ્વેદના
પાઠને જ મુખ્ય માની આખ્યાં છે, અને અન્ય વેદના પાઠભેદ

નીચે દર્શાવ્યા છે તથા જે મંત્રો ઋગ્વેદમાં નહીં હોતાં, અન્ય વેદોનાં છે તે મંત્રોના તે તે વેદના પાઠ ઉપર જતાવ્યા છે અને તેનાં પાઠભેદ નીચે દર્શાવ્યા છે. આ પ્રમાણે, આ એક દૈવતસંહિતાની પ્રાપ્તિથી, સર્વ સંહિતાઓની પ્રાપ્તિનું શ્રેય મેળવી શકાય છે તથા તેના યોગ્ય અર્થ અન્વય થવાથી, સર્વ સંહિતાઓ સમ્યક્ અર્થ-જ્ઞાન યથા શકે છે.

(૭) સામવેદના મંત્રો પર જે અંક હોય છે, તે માત્ર ઋગ્વેદનાં હિંદાત-અનુદાત સ્વરિતનાં જ. ચિન્હો છે. તે અંકોનું અન્ય કોઈ તાત્પર્ય નહીં હોવાથી, સામમંત્રો પર પણ તે. અંકો-અત્રે મુદ્રણ કરવામાં આવ્યા નથી. જેમ ઋગ્વેદ-અથર્વવેદના સ્વરચિન્હો નથી આપ્યાં, તેમ-અને તેજ કારણથી-સામવેદનાં સ્વરચિન્હો સાથે તે વેદનાં અક્ષરોચ્ચારણનાં, અનુનાસિક વગેરેનાં પણ અનેક ચિન્હ છે, તે સમગ્રા અત્રે આપવામાં આવશે નહીં. કારણ કે તે તેની જ શાખાના પોતાના ચિન્હ છે, અને દૈવત-સંહિતા કોઈ પ્રકારે પણ શાખા-સંહિતા થઈ શકે તેમ નથી; આથી જ મંત્રોના શાખાચિન્હ અત્રે આપેલાં નથી. અને અર્થ-જ્ઞાન માટે તેમનો કોઈ ઉપયોગ નથી. બેથી આ દૈવત સંહિતામાં કેઈ શાખાના ચિન્હ આપવાની આવશ્યકતા પણ ઉભી થતી નથી.

(૮) પ્રત્યેક વેદમાં પરિશિષ્ટ હોય છે, તે સંહિતાની માફક પ્રાચીન માનસમાં આવતાં નથી. તેથી આ સંહિતામાં પરિશિષ્ટ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ જે મંત્ર સંહિતામાં કરવામાં આવ્યા છે, જેમ વાગ્ગજિત્ય કુન્તાપ આદિ છે-તેમનો સંગ્રહ અહીં કરેલો છે.

(૯) યજુર્વેદમાં ઘણા ખરો બાગ મલ છે, જેને યજુ કહેવામાં આવે છે, તેનો પણ સંગ્રહ કયો નથી. અહીં તે માત્ર

૧ પાદપદ છન્દ મંધાનોજ સંગ્રહ કર્યો છે, કારણકે યાજુષ ભાગનો યજુક્રમાનુસાર સંગ્રહ કરી એક સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રકાશિત કરવાનું છે. યાજુષભાગ યજુપ્રક્રિયાના જ હોય છે અને સર્વ સંહિતાઓથી તેનો અલગ સંગ્રહ કરવો એ યજુ-વિચારકોના હિતાર્થે ઉચિત અને વધારે વ્યાજ્ઞી લાગે છે, તેથી તે ગદ્યભાગનો સંગ્રહ અહીં કરેલો નથી.

(૧૦) આહણો અને આરણ્યકોમાં પણ એવા અનેક મંત્રો છે કે જે દેવતાસ્તુતિરૂપ છે. પરંતુ તે સંહિતાઓમાં અંતર્ભૂત થયેલા નહીં હોવાથી, તેમનો સંગ્રહ પણ અત્રે આપ્યો નથી. એટલે, આ તો માત્ર સંહિતાન્તર્ગત પાદ-ગદ્ય-મંત્ર ભાગોનો જ સંગ્રહ છે.

(૧૧) દરેક મંત્ર, ધર્ણ્યમ્નં તેના હંદાનુસાર પાદ-છંદ કરીને જ ડાપવામાં આવશે. કારણ તેમાં છન્દ વિષયક ઠાણપણુ પ્રકારની શંકા રહેવા પામશે નહીં. સાથે સાથે, જ્યાં પદ્મછંદની સુગમતાપૂર્વક સંભાવના યોગ્ય હશે ત્યાં પદ્મછંદ પણ કરવામાં આવશે. જ્યાં દેવતાનું સંબોધન હશે, ત્યાં (I) આવું ચિન્હ આપવામાં આવશે, જ્યાં વાક્ય પૂર્ણ થતું હશે ત્યાં (, ; .) આવું ચિન્હ પણ આપવામાં આવશે. જે સૂક્ત પ્રત્નોત્તરરૂપે કે સંવાદરૂપમાં હશે, ત્યાં સંવાદદર્શક સંવાદકર્તાનું નામ વગેરે કો સમાં ( ) મૂકવામાં આવશે, જેથી અર્થબોધ મંદણુ કરવામાં સુગમતા થશે.

નિવેદન

૧ જેની પાસે આ નિવેદનપત્ર જાય, તેઓ કૃપા કરી પોતાની સંમતિ સત્વરે લખી મોકલે. એક માસમાં તો આ કાર્યની શરૂઆત કરી, ચાર પાંચ મહિનામાં તો પુસ્તક ગ્રાહકોનાં હાથમાં પહોંચાડવાની.

ધારણા છે. આપની સંમતિ શીઘ્રતાથી અમારી પાસે આવે તો તે સંબંધી, વિચાર, છપાઇ કામકાજ પદ્ધતિ વગેરે નિશ્ચિત કરવાનો સમય નક્કી થઇ શકે.

આ નિવેદનપત્રની સાથે “ દેવતસંહિતાના નમૂનાનાં પાન પાંચ રાખ્યાં છે જે પરથી વાંચક પોતે ટાઇપ, પંક્તિ-આકાર અને મંત્રસૂકતોની વ્યવસ્થા વગેરે પ્રકાર સંબંધી ખ્યાલ કરી શકશે. આ વિષયમાં કોઇને કોઇ સૂચના કરવી હોય, તો તેણે જલદીથી કરવી.

૨૦૦૦૦ મંત્રો માટે આશરે એક હજાર પૃષ્ઠનો અંદાજ બાંધ્યો છે એકસ પૃષ્ઠ સંખ્યા, સુદૃઢ વખતે એકસ ખખર પડશે. બધા વેદોના આ મંત્રસંગ્રહનું મૂલ્ય ૬) છ રૂપિયા પડશે. પણ પ્રથમથી મૂલ્ય આપનારને અમે માત્ર ૩) ત્રણ રૂપિયામાં આપીશું. પોસ્ટખર્ચ એક રૂપિયો અથવા રેલવેખર્ચ ૦-૮-૦ આઠ આના પડશે. પોસ્ટખર્ચ તથા મોકલવાનો ખર્ચ આલોકની જવાબદારી પર છે. આ એકજ દેવતસંહિતાનું પુસ્તક ખરીદવાથી સર્વ વેદોનાં પુસ્તક ખરીદવાનું શ્રેય મળશે; કારણ કે સર્વ વેદ-મંત્રોનો સંગ્રહ તેમાં કરવામાં આવેલો છે. કોઇ પણ મંત્ર આમાં મૂકી દેવામાં આવ્યો નથી.

સંપૂર્ણ ‘વેદ’

આ એક ‘સંપૂર્ણ વેદ’ બનશે. જે મૂળ વેદરાશીના સર્વ શાખાગ્રંથ આખા જગતમાં ફેલાયા છે, તે મૂળ વેદરાશી આ બનશે. કારણ કે સર્વ વેદોના પાંચજૂદ મંત્ર એમાં લીધેલા છે. બધાં જ મંત્રો અહીં દેવતા પ્રકરણાનુસાર સંગ્રહિત કરેલા છે. તેની જિપ-યોગીતા તો એ છે કે અભ્યાસ માટે તે સુબોધ હશે, પાસે રાખવા માટે કદમાં નાનું હશે અને મનન કરવા માટે ધણું સહાયક બનશે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં તો અમે માત્ર બે હજાર પ્રત છાપવાનો વિચાર કર્યો છે. પ્રથમથી આલોકથી સંખ્યા વધે, તો વધારે છાપીશું.

માટે જ આદક અમેને પ્રથમથી મૂલ્ય મોકલી આપી પુસ્તક મેળવી શ્વે. છપાયા પછી-છાપતી વખતે પણ-તેની કિંમત વધી જશે.

દેવતાવાર પ્રકરણ

જે આદકો દેવતાવાર અલગ અલગ પુસ્તક માગતા હશે, તેમને પ્રત્યેક દેવતાના પ્રકરણ છપાઈ તૈયાર થતાંજ વિનાવિલંબે મોકલી આપવામાં આવશે. જેઓને જાણજ અંથો એક સાથે દેવાની ઇચ્છા હશે તેમને દૈવતસંહિતાનો અંથ તૈયાર થયે દુરત જ મોકલવામાં આવશે.

પ્રત્યેક દેવતાનો સંજ્ઞિત અથ જેમને જોઈતો હશે તેમણે પ્રતિ પુસ્તકના આદ આના જલદીને માટે મોકલવા પડશે.

અધ્યાસ કરતી વખતે, કોઈ વિચાર કે ચિંતન પુસ્તક પર લખવાને જેઓ જિજ્ઞાસુઓ હોય છે તેમને માટે એકબાજુ મંત્ર અને બીજી બાજુ કોરો કાગળ-એવું એક બાજુ કોરા કાગળવાળું છાપેલું પુસ્તક આપવામાં આવશે. તેવા પુસ્તક માટે રૂ. ૩) ત્રણ રૂપિયા અધિક મૂલ્ય પડશે. પરંતુ જેઓ પ્રથમથી જ આ પ્રમાણે માગણી કરશે તેમને જ આવા પુસ્તકો તૈયાર કરાવી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. કારણ કે જેટલી સંખ્યાની માગણી હશે તેટલી જ પ્રતો અમે માગણી પ્રમાણેની રીતે છાપીશું, વધારે નહિ.

વેદજ્ઞાન સુગમતાથી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા ભાવિકો આ પુસ્તકના જલદી આદક બની લાભ ઉઠાવશે તો જ તેમને આ પુસ્તક મળી શકશે.

નિવેદક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવજેકર

પ્રમુખ. સ્વાધ્યાય મંડળ

(વર્ષ ૨૦, અંક ૫, પાન ૩૦૭)

વ્રતપર્વ (= પ્રપાઠક ૪. ૧-૫. ૨) શુક્રિયપર્વ (= પ્રપાઠક ૬)
પરિશિષ્ટ-મહાનામ્ની ઋચાઓના સામ.

: જિહ્વાગાન તથા જિહ્વાગાન નામના બે અન્તિમ ગાનમંથ
ઉત્તરાર્ચિકથી સંબંધ છે. જિહ્વાગાનનું મૂળ Bib. Vol. ના Vol.
III થી Vol. V પૃ. ૩૮૦ સુધી અને Vol. V ના પૃ. ૬૦૨
થી ૬૭૩ સુધી મુદ્રિત છે. * સર્વ સામેના ક્રમબદ્ધ સુધી Vol.
V, ભૂમિકા, પૃ. ૮ થી ૬ પર્યંત મુદ્રિત છે.

જિહ્વાગાન Vol. V ના પૃ. ૩૮૧ થી ૬૦૦ પર્યંત મુદ્રિત
છે. + બન્ને ગાનોમાંથી પ્રત્યેક સાત પદોમાં વિભક્ત છે—
૧ દશરાત્રપર્વ, ૨ સંવત્સરપર્વ, ૩ પંચાદ્યપર્વ, ૪ અહીનપર્વ,
૫ સત્રપર્વ, ૬ પ્રાયશ્ચિત્તપર્વ, ૭ ક્ષુદ્રપર્વ. આ ઉપરાંત જિહ્વાગાનમાં
૨૪ પ્રપાઠક છે અને જિહ્વાગાનમાં ૬ પ્રપાઠક છે. જિહ્વાગાનનું
૬મું, ૨૧ મું, તથા ૨૩ મું પ્રપાઠક ત્રણ ત્રણ ભાગમાં
વિભક્ત છે, જ્યારે શેષ પ્રપાઠકો બે બે ભાગમાં વિભક્ત છે. જિહ્વાગાન
તથા જિહ્વાગાન બન્ને સોમયાગના અભ્યાસમાં સામગાયકોના કામમાં
આવે છે. આ કારણથી સામેનો ક્રમ પણ, (અને તેને સંબંધ
ઉત્તરાર્ચિકની યોગિ પણ) જેના સર્વનામ સામવેદ સંહિતાના
પહેલા બે ભાગમાં (પૂર્વાર્ચિક તથા આરણ્યક સંહિતા)
આપવામાં આવ્યા છે એનાથી બિલકુલ ભિન્ન છે.

* વાસ્તવમાં તો Vol. V ના ૩૫૧ પૃષ્ઠ સુધી, કારણ કે
અત્રિરથ-ગન વાસ્તવમાં છન્દોગ-વિધિ સાથે સંબંધ નથી.

+ બન્ને ગાનમંથોના સામની એક મહત્વપૂર્ણ સૂચિ ઉપામાં પ્રકાશિત
શામપ્રતિશાલ્પ (અર્ધાત-ફલ્લુપ) પ્રપાઠક ૧ તથા ૨ માં આપવામાં
આવી છે, જ્યાં સામેના નામ, સંક્ષિપ્તમાં આપવામાં આવ્યાં છે.
Bibl. Ind ના S. V. સરકરેશ્વરમાં જિહ્વા તથા જિહ્વાગાનોના સામ મળવા
અત્યંત કઠિન છે કારણ કે સૂચિમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે.

હવે આપણે જોઈશું કે પાછલા જે ગાનગ્રંથોનો પહેલા જે ગાનગ્રંથો સાથે શું સંબંધ છે, તથા પૂર્વાચિકનો ઉત્તરાચિક સાથે અને જિહ્વાગાનનો ઉલ્લાસાગાન સાથે શું સંબંધ છે.

જિહ્વાગાનનો અસલ ઉદ્દેશ્ય તદ્દન સ્પષ્ટ છે—યજુર્વેદમાં જે ક્રમથી સામનો ઉપયોગ થાય છે તેજ ક્રમમાં તે અહીં આપવામાં આવ્યા છે. આથી પર્વોના નામકરણ (દશરાત્ર, સંવત્સર ઇત્યાદિ)ની વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. શ્રી શેવગિરિ શાસ્ત્રી પોતાના Descriptive Catalogue of the Sanskrit. Mss. of the Government Oriental Mus. Library Madras, Vol. I. Vedic Literature, first part. ના પૃષ્ઠ ૭૩ પર લખે છે કે ઉત્તરાચિકની વિશેષતા એ છે કે સાધારણ રીતે અહીં ત્રણ ત્રણ મંત્રોની એક એક ઋચા (અથવા એક તુલ્ય) બની છે, પહેલો મંત્ર પૂર્વાચિકમાં આપવામાં આવ્યો છે અને આ મંત્રસમૂહ પ્રકૃતિ (ગ્રામગેય)માં પદ્ધિત સામે (અર્થાત રાગો અનુસાર)ની સાથે ભિન્ન ભિન્ન રૂપોમાં પદાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ મત સાચો પ્રતીત નથી થતો. કારણ ઉત્તરાચિકના પહેલા તૃતીયની પહેલી ઋચાઓ, જેમકે ‘હપાસ્મે ગાયતા નરઃ’ ‘દધિધુતત્વા’ ઇત્યાદિ, તથા બીજા તૃતીય ‘પવસ્ય વાચો’ નામની ઋચા. ૨-૨, ૩-૧, ૩-૨, ૪-૧, ૫-૧, ૫-૨, ઇત્યાદિ પૂર્વાચિકમાં નથી મળતી. અને એ વાત પણ અસંદિગ્ધ છે કે જિહ્વાગાનમાં ૫૫ તો જિહ્વાગાનમાં આ તૃતીય સાથે સંબંધ સામેનો નિર્દેશ નથી મળતો. બહુ દિવસ સુધી આ વાત મારી સમજમાં ન આવી કે કયા કારણથી આ વસ્તુઓ સામ પ્રયોગમાં મળે છે છતાં ગાનગ્રંથોમાં નથી. પરંતુ આ

સામવેદનું મુદ્રણ

રેખક : પં. શ્રીપાદ હામોદર સાતવજેકરજી.

અનુવાદક : શ્રી. જગદીશ સેવકલાલ પરીખ

બી. એ. એલએચ. બી.

કૌયુમી શાખાના ગ્રંથ

(અ) સંહિતા.

સંહિતા ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે—(૧) પૂર્વાર્ચિક (૨) આરણ્યક (આરણ્યકસંહિતા⁺) (૩) ઉત્તરાર્ચિક એ સાથે ચાર ગાન—અર્થ સંબદ્ધ છે—(૧) (મામ) ગેયગાન, (૨) આરણ્ય (ગેય)—ગાન, (૩) ઋદ્ધગાન^x (૪) ઋદ્ધગાન.

આ સર્વ ગ્રંથ સત્યવત સામશ્રીએ Bibliotheca Indica માં પ્રકાશિત થયા છે. આ ઉપરાંત શ્રી. બેન્ડે તથા મ. રટીવ-સનના સંસ્કરણોમાં પણ પૂર્વાર્ચિક તથા ઉત્તરાર્ચિકના મૂલપાઠ પ્રકાશિત થયા છે. આરણ્યકનું સંસ્કરણ મોન્ટેસિયરે (Monatsber. der

---

+ આરણ્યક સંહિતા ઉત્તરાર્ચિકથી પ્રાચીન છે, આ વાતનું પ્રમાણ અમને 814, 868 ના ઉદ્ધરણના પ્રકારથી મળે છે અને એનું પ્રતીક આર. સી. વે. ૧ (Ar. S. V. I) ને નિર્દિષ્ટ કરે છે.

^x કોના (Konow) ના મત અનુસાર સામવિધાનપ્રાદ્યન,
પૃ. ૧૪-૧૬,—રહસ્યગાન. અન્યથા રહસ્યગાન સર્વથી ઋદ્ધગાનનું જ છોતક
છે. જુઓ A Catalogue of South Indian Mss. by Winte-
rnitz 1902 p. 232. કિન્તુ આ ગ્રંથનાં પૃષ્ઠ આઠ ઉપર પણ જુઓ.

Kgl. Ak. Zu Berlin 1868) તથા ફોર્ટુનેટવે (Fortunatov Moskau 1875) પણ પ્રકાશિત કયું છે.

પહેલા ગાનગ્રંથનો પૂર્વાર્ચિક સાથે સંબંધ છે. એમાં સત્તર પ્રપાઠોમાં સામમંત્ર, પૂર્વાર્ચિકમાં મંત્રોની આધારભૂત ઋચાઓ ને ક્રમમાં આપવામાં આવી છે તેજ ક્રમમાં મૂકાયેલા છે. આ સામના સંપૂર્ણ નામ ક્રમશઃ આરણ્ય દ્વાદશગણના પ્રથમ ભાગમાં આપેલાં છે. બર્નેલ્ડનું (Burnell) સંસ્કરણ (પૃ. 7-81) આ ગાનગ્રંથના મૂલપાઠ Bibliotheca Indica (vol. I, પૃ. ૬૪ થી vol. II પૃ. ૨૪૦ મુધી)ના સંસ્કરણમાં મુદ્રિત છે. ગ્રામેયગાનનું કૃષ્ણસ્વામી શ્રોતી (તિરુવદી, 1889) દ્વારા ગ્રંથલિપિમાં પ્રકાશિત " સામવેદસંહિતાયાં કૌશુમશાખાયાઃ ગેયગાનમ્ " એક અત્યુત્તમ સંસ્કરણ છે.

આરણ્યગાન નામનો બીજો ગાનગ્રંથ આરણ્યકસંહિતા સાથે નહિ પણ પૂર્વાર્ચિક સાથેજ સંબંધ રાખે છે. ને સામ આરણ્યક સંહિતાની ઋચાઓના આધાર પર બન્યા છે, તે આરણ્યગાનમાં અહીં તહીં વિખરાયેલા મળે છે-દા. સામેનો ક્રમ તો એજ છે કે જેવો આરણ્યકસંહિતામાં ઋચાઓનો. આરણ્યગાનનું સંસ્કરણ Bibl. Ind. (Vol. II પૃ. ૪૮૭-૫૧૮)માં પ્રકાશિત થયું છે. આ પૃષ્ઠો ઉપર ફક્ત એજ સામ આપવામાં આવ્યા છે કે જે પૂર્વાર્ચિકની બિન્ન બિન્ન ઋચાઓ ઉપર અવલંબિત છે, કારણ કે આરણ્યકસંહિતા સાથે સંબંધિત સામ Vol. II પૃ. ૨૪૪-૩૮૪ ઉપર પ્રથમથીજ આપવામાં આવ્યા છે. આ છ પ્રપાઠોમાં વિભક્ત આરણ્યગાન, જેમાં ઠાઠ ઠાઠ ' મહાનામ્નયઃ ' નામના સાતમાને પણ મળે છે, ચાર ૨૧માં છે-અર્કપર્વ (= પ્રપાઠક ૧-૩. ૧.); ઇન્દ્રપર્વ (= પ્રપાઠક ૨. ૨-૪. ૨);

વ્રતપર્વ (= પ્રપાઠક ૪. ૧-૫. ૨) શુક્રિયપર્વ (= પ્રપાઠક ૬)
પરિશિષ્ટ-મહાનામ્ની ઋચાઓના સામ.

બિહગાન તથા બિહગાન નામના બે અન્તિમ માનગ્રંથ
ઉત્તરાર્ચિકથી સંબદ્ધ છે. બિહગાનનું મૂળ Bib. Vol. ના Vol.
III થી Vol. V પૃ. ૩૮૦ સુધી અને Vol. V ના પૃ. ૬૦૨
થી ૬૭૩ સુધી મુદ્રિત છે. * સર્વ સામેની કમળ સૂચી Vol.
V, ભૂમિકા, પૃ. ૮ થી ૬ પર્યંત મુદ્રિત છે.

બિહગાન Vol. V ના પૃ. ૩૮૧ થી ૬૦૦ પર્યંત મુદ્રિત
છે. + બન્ને ગાનોમાંથી પ્રત્યેક સાત પર્વોમાં વિભક્ત છે—
૧ દશરાત્રપર્વ, ૨ સંયત્સરપર્વ, ૩ યજ્ઞપદપર્વ, ૪ અહીનપર્વ,
૫ સત્રપર્વ, ૬ પ્રાયશ્ચિત્તપર્વ, ૭ ક્ષુદ્રપર્વ. આ ઉપરાંત બિહગાનમાં
૨૩ પ્રપાઠક છે અને બિહગાનમાં ૬ પ્રપાઠક છે. બિહગાનનું
૬મું, ૨૧ મું, તથા ૨૩ મું પ્રપાઠક ત્રણ ત્રણ ભાગમાં
વિભક્ત છે, જ્યારે શેષ પ્રપાઠકો બે બે ભાગમાં વિભક્ત છે. બિહગાન
તથા બિહગાન બન્ને સોમયાગના અભ્યાસમાં સામગાયકોના કામમાં
આવે છે. આ કારણથી સામેનો ક્રમ પણ, (અને તેને સંબદ્ધ
ઉત્તરાર્ચિકની યોગિ પણ) જેના સર્વનામ સામવેદ સંહિતાના
પહેલા બે ભાગમાં (પૂર્વાર્ચિક તથા આરણ્યક સંહિતા)
આપવામાં આવ્યા છે એનાથી વિલક્ષણ બિન્ન છે.

* વાસ્તવમાં તો Vol. V ના ૩૫૧ પૃષ્ઠ સુધી, કારણ કે
અદ્વિતિય-ગ ન વાસ્તવમાં હન્દોગ-વિધિ સાથે સંબદ્ધ નથી.

+ બન્ને ગાનગ્રંથોના સામની એક મહત્વપૂર્ણ સચિ ઉપામાં પ્રકાશિત
સામપ્રતિષ્ઠાદ્ય (અર્ચાત-કુલપૂજ) પ્રપાઠક ૧ તથા ૨ માં આપવામાં
આવી છે, જ્યાં સામેના નામ, સંક્ષિપ્તમાં આપવામાં આવ્યાં છે.
Bibl. Ind ના S. V. સંસ્કરણમાં બિહ તથા બિહગાનોના સામ મળવા
અત્યંત કઠિન છે કારણ કે સચિમાં ઘણી અંશુદ્ધિઓ છે.

હવે આપણે જ્ઞેષ્ઠશું કે પાછલા જે ગાનગ્રંથોનો પહેલા જે ગાનગ્રંથો સાથે શું સંબંધ છે, તથા પૂર્વાચિંકનો ઉત્તરાચિંક સાથે અને બિહગાનનો બિહગાન સાથે શું સંબંધ છે.

બિહગાનનો અસલ ઉદ્દેશ્ય તદ્દન ૨૫૭૮ છે-યશુકિયામાં જે કૃમથી સામનો ઉપયોગ થાય છે તેજ કૃમમાં તે અહીં આપવામાં આવ્યા છે. આથી પર્વોના નામકરણ (દશરાત્ર, સંવત્સર ઇત્યાદિ)ની વાત પણ ૨૫૭૮ યષ્ઠ જાય છે. શ્રી રોપગિરિ ચાંભી પોતાના Descriptive Catalogue of the Sanskrit Mss. of the Government Oriental Mss. Library Madras, Vol. I. Vedic Literature, first part ના પૃષ્ઠ ૭૩ પર લખે છે કે ઉત્તરાચિંકની વિશેષતા એ છે કે સાધારણ રીતે અહીં ત્રણ ત્રણ મંત્રોની એક એક ઋચા (અથવા એક તૃચ) બની છે, પહેલો મંત્ર પૂર્વાચિંકમાં આપવામાં આવ્યો છે અને આ મંત્રસમૂહ પ્રકૃતિ (ગ્રામગેય)માં પદ્ધિત સામે (અર્થાત રાગો અનુસાર)ની સાથે બિન્ન બિન્ન રૂપોમાં પઢાય છે. પ્રથમ દષ્ટિએ આ મત સાચો પ્રતીત નથી થતો. કારણ ઉત્તરાચિંકના પહેલા તૃચની પહેલી ઋચાઓ, જેમકે ' ઉપાસૈ ગાયતા નરઃ ' ' દધિષુતત્યા ' ઇત્યાદિ, તથા બીજા તૃચની ' પથસ્ય ઘાચો ' નામની ઋચા. ૨-૨, ૩-૧, ૩-૨, ૪-૧, ૫-૧, ૫-૨, ઇત્યાદિ પૂર્વાચિંકમાં નથી મળતી. અને એ વાત પણ અસંદિગ્ધ છે કે બિહગાનમાં યા તો બિહગાનમાં આ તૃચો સાથે સંબંધ સામેનો નિર્દેશ નથી મળતો, બહુ દિવસ સુધી આ વાત મારી સમજમાં ન આવી કે કયા કારણથી આ વસ્તુએ સામ પ્રયોગમાં મળે છે છતાં ગાનગ્રંથોમાં નથી. પરંતુ આ કાયદાનો ઉત્તર બહુ જ સાધારણ છે. ગ્રાતઃસવન સમયે જે સામ

ગાવામાં આવતા હતા તે ગાયત્ર-રાગમાં* ગવાતા હતા. આ રાગ સાવિત્રી મંત્રો સાથે સંબંધ છે. (દેવતાહવાયદ્રાહ્મણ ૩ માં પણ આ દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને Bibl. Ind. સંસ્કરણના Vol. ૪, ૧૦૧ પર છપાએલ છે.) એટલે આ તૃતીયાં સામરૂપને દર્શાવવાં બ્યર્થ દતાં. ઊદ્યાનનો આમગેયગાન સાથે (તથા ઉત્તરાચિંકનો પૂર્વાચિંક સાથે) સંબંધ હવે સ્પષ્ટ થતો જાય છે. પૂર્વાચિંકના ઠેટલાક વિશિષ્ટ મંત્રોથી અભિન્ન એવા ઉત્તરાચિંકના તૃતીયા પ્રથમ મંત્રો કે જેમના રાગ આમગેયગાનમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે (અથવા ઉક્ત તૃતીયા ત્રણેય મંત્ર) એજ રાગમાં ગવાવા જોઈએ. આ બધો પ્રશ્ન અહીં જ ઉકલી જતો જો આમગેયગાનમાં અને આરણ્ય ગાનમાં કેવળ એજ રાગ હોત કે જેમનો પ્રયોગ સોમયાગમાં થાય છે અને જે જે અંતિમ ગાન ગ્રંથોમાં મળે છે.

પરંતુ વાત તો એ છે કે ' પૂર્વાચિંકમાં અનેક યોનિઓ છે અને અનેક ગાન પ્રકાર છે જે ઉત્તરાચિંકના ગાનોમાં નથી મળતા ' + અને આજ રીતે ' ઉત્તરાચિંકમાં અનેક ગાન છે જેમનો ગાન પ્રકાર પૂર્વાચિંકમાં નથી મળતો ' આ વાતથી એ સિદ્ધાંત તારવી કાઢવામાં આવ્યો છે કે ' ઉત્તરાચિંકની ઉત્પત્તિ પૂર્વાચિંકની અનન્તર થઈ છે * ' પરંતુ મારા અભિપ્રાયમાં આ સિદ્ધાંત બરોબર નથી. બહુ દુર્લભ તો ઉત્તરાચિંકને પૂર્વાચિંકથી પ્રાચીન માનું છું. કારણ છંદોગના ચતુર્વિધાનમાં કેવળ એજ રાગનો પ્રયોગ નથી

* ગાયત્રં વૈ પ્રાતઃસવનમ્ એત. વ્રા. ૬. ૨-૮; ટ. સં. ૨-૨-૧-૫.

+ જુઓ—Winternitz Geschichte der Indischen Literature I. p. 145.

• જુઓ 'વિંટરનિટ્ઝ પૃ. ૧૪૫ (પૃ. ૧૫૪ ઉપરનું અંતિમ ટિપ્પણ)

હોતો કે જે ફક્ત ઉદ્દગાતા દ્વારા ગવાય છે, અપિતુ અનેક સ્તોત્રીયો તથા સામોનો પ્રયોગ થાય થાય છે. જે અધિકતર પ્રસ્તોતો દ્વારા અથવા કવચિત ઉદ્દગાતાદ્વારાજ એકલા (પરિસામ) ગવાય છે અને જેમનો પ્રયોગ કેવળ સંકુચિતરૂપયુક્ત સોમયાગમાંજ નહિ પણ પ્રવર્ગ, અગ્નિચયન, અગ્ન્યાધેય તથા અન્ય સ્થાનોમાં પણ થાય છે. આ ગાન પ્રકારોનો પણ નિર્દેશ હોવો જોઈતો હતો. યદ્યપિ મેં સર્વ સ્થળોમાં પૂર્ણ શોધ કરી નથી કે જેમાં એક સામ પહેલા બે ગાનઅંગ્રથોમાં મળી શકતા હોય, તથાપિ એટલું જાણી શક્યો છું કે પ્રથમ ગાનઅંગ્રથમાં રહેલા સામની એક મોટી સંખ્યાનો પ્રયોગ કેવળ વિશિષ્ટ યાત્રિક વિધિમાંજ થાય છે. આ વિશદ જ્યારે Winternitz એમ કહે છે કે ઉત્તરાર્ચિકમાં એવા અનેક 'ગાન' છે કે જેમનો ગાનપ્રકાર પૂર્વાર્ચિકમાં નથી મળતો, ત્યારે તેઓએ 'ગાન'ના બદલે 'યોનિ' કહ્યું હોત તો ઠીક પડત. (આર્ચિકોમાં 'ગાન' છેજ કયાં ?) અમે ઉપર જતાં છું છે કે એનો શુ ઉત્તર હોઈ શકે—ઉત્તરાર્ચિકની એ સર્વ યોનિ કે જેમને સંબંધિત સામ પૂર્વાર્ચિકમાં નથી મળતા (અથવા કહો કે આમગાન અને આરણ્યગાનમાં નથી મળતા) તે સર્વ યોનિ પ્રાતઃસવનમાં વપરાતી હતી. આ સર્વ યોનિ ગાયત્ર-રાગમાં ગવાતી હોવાથી એ માટે કોઈ રાગ-વિશેષને બિન દર્શાવવાની આવશ્યકતા ન હોય. કબૂલ કરીએ કે એવા અનેક સામશક્ષણ, વિશેષે કરીને બિહગાનમાં, મળે છે, જેમનો પ્રથમ બે ગાનઅંગ્રથો વડે આ રીતે નિર્દેશ નથી કરી શકાતો, તથાપિ જો હું જૂઝ ન કરતો હોઈ તો આ સામ તદ્દન નવીન નથી, અપિતુ પૂર્વપરિચિત સામના રૂપાન્તરમાત્ર છે.

ચાર ગાનઅંગ્રથોમાં હજી સુધી મેં બિહગાનનો ઇતર ગાનઅંગ્રથો સાથે સંબંધ દર્શાવ્યો નથી. બિહગાનનો ઉદ્દેશ પણ તેના પર્વોના

નામ અનુસાર એજ છે કે જે જિહ્વાગાનનો છે. મારી સમજમાં Burnell (Catalogue of a collection of Sanskrit Mss., part 1, Vedio mss, p. 48) નું કહેવું બરોબર છે કે ' ऊद्य ' શબ્દ ' ऊदरदस्य ' નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. જિહ્વાગાનનો ગ્રામજેયગાન સાથે જે સંબંધ છે તેવાજ સંબંધ જિહ્વાગાનનો આરણ્યગાન સાથે છે. જિહ્વાગાનની સૂક્ષ્મ પરોક્ષાથી એ નક્કી થાય છે કે આ ગાનગ્રંથ જિહ્વાગાનનો પરિશિષ્ટ ભાગ નથી. સોમયાગમાં પ્રત્યેક સામ, વિના અપવાદ, પ્રયોગમાં આવે છે અને એનો ક્રમ નિઃસંદેહ જિહ્વાગાનના ક્રમ પ્રમાણેજ છે, હા જો કે એમાં જિહ્વાગાનના સામ પછી મળે છે. પ્રારંભના એકજ ઉદાહરણને ધોઃ—*ज्योतिष्टोम-अग्निष्टोम* માં પ્રયુક્ત લગભગ સર્વ સામનો ક્રમ જિહ્વાગાનની માફક જ છે-બસ એક જ સામની કમી રહી જાય છે. એ સામ છે. ' रथन्तर ' અને આ સામ જિહ્વાગાનનો સર્વ પ્રથમ સામ છે. હું આ સમસ્યાનું પછી નિરાકરણ કરવા સમર્થ થયો છું. જિહ્વાગાન સામોનો એક વિશિષ્ટ સંગ્રહ છે કારણ એમાં આપવામાં આવેલ સામ તેના રાગ (અને નામ) અનુસાર આરણ્યગાન સાથે સંબંધ છે.

તેઓએ ઉપર લખેલું વર્ણન ધ્યાનથી વાંચ્યું કરશે તેઓ એક પ્રશ્ન કરી શકે છે—(ગાયત્રી-રાગમાં ગવાતા સામ છોડીને) યજુર્માં ઉપયોગી સમસ્ત સામની યોગિ ઉત્તરાર્ચિકમાં આપવામાં આવી છે, અથવા ગ્રામજેયગાન તથા આરણ્યગાનમાં આપેલા રાગ અનુસાર તે ગવાય છે તો પછી જિહ્વાગાન તથા જિહ્વાગાન નામના બે અંતિમ ગાનગ્રંથોનું પ્રયોજન જ શું છે ? સ્વયં પ્રાચીન ભારતીયોના અભિપ્રાય પછી બિન્ન બિન્ન છે કે જિહ્વાગાન મનુષ્યકૃત છે કે નહિ—“ ऋषिकृतः स्विद ऊद्या ३ अनृषिकृत इति वै खल्व्याहुः । ” (નિદાનસૂત્ર ૨. ૧.) સત્યવ્રત સામગ્રી ' ઉપા ' માં

પ્રકાશિત 'ત્રયીપરિચય' નામના પોતાના લેખમાં ૧૦૫ પૃષ્ઠ પર સામવેદના ઘણા બાબ્યમાંથી નિમ્નલિખિત શ્લોકનું ઉદ્ધરણ કરે છે—

ઝહગ્રન્યોઽપૌરુષેયઃ પૌરુષેયોઽ યવાગ્નિમઃ ।

વેદસામસમાનત્વાદ્ વિવિસાર્યત્વતોઽન્તિમઃ ॥

અર્થાત્—'ઝહગ્રાન પૌરુષેય છે કે અપૌરુષેય ? યજુર્વિધિથી સંબંધ હોવાને કારણે તે પૌરુષેય છે અને સામવેદની સમકક્ષ હોવાને કારણે તે અપૌરુષેય પણ છે. (અર્થાત્ સૂત્ર પૌરુષેય છે) સાવધત સામશ્રમી સ્વયં એને પૌરુષેય માને છે આ વિષયમાં અમારે માટે સર્વથી મહત્વનો એ 'પ્રકાર' છે કે જેને અનુસરીને કુદ્રસૂત્રમાં (આ ગ્રંથ વિષે આગળ જુઓ) સામનો નિર્દેશ થયો છે અને જે સર્વ સામ આપણને ઝહગ્રાન તથા ઝહગ્રાનમાં મળવા જોઈએ અને મળે છે. હું આ ગ્રંથ (કુદ્રસૂત્ર)માંથી બે ઉદાહરણ દાઉં છું. આરંભમાં જ કહ્યું છે.

‘નોધસસ્યર્કુ જનિત્રં વ્રહ્મસામ ન હિ વશ્વરમં ચનેત્યેતયોઃ પૂર્વમ્ ।’

અર્થાત્-નોધસ-સામના મંત્રોમાં (અથવા ઉત્તરાર્ચિક ૧. ૧. ૧૩, ૧-૮ = ૩૬-૩૬) (એ) જનિત્રને, અર્થાત્ 'નહિ વશ્વરમં ચન'થી પ્રારંભ થતા સામના પ્રથમને, વ્રહ્મસામના રૂપથી (અર્થાત્ ત્રોજ પૃષ્ઠસ્તોત્રના રૂપથી) (ગાય છે).

ઉદ્ધૃત વાક્ય પૂર્વાર્ચિક ૩. ૧. ૬. ૧ = ૨૪૧ નો નિર્દેશ કરે છે. આ મંત્રમાં વાસ્તવમાં બે જનિત્ર સામ છે. (આમ જોય માન ૬. ૨. ૧૭ અને ૧૮) અને અહીં પહેલાથી જ અભિપ્રાય છે. હવે આ જનિત્ર સામ ઝહગ્રાનમાં (૧૩-૧-૫) તૃત્ય-ઉત્તરાર્ચિક ૩૫-૩૬ બની જાય છે. (એક ભાગ ફરીથી

જોલાઈ ને સામના તથા થઈ જાય છે) ક્ષુદ્ર સૂત્ર ૧-૬ માં લખ્યું છે—

‘અન્નાદ્યકામસ્યેન્દ્રા યાદિ ધિયેષિત ઇતિ મધ્યમાં તૃત્યસ્ય પ્રભૃતિ કૃત્વા તાસુ કાલેયમ્ ।’

અર્થાત્ અન્નની ચાહના વાળા માટે (એ) ‘દન્દ્રયાદિ ધિયેષિત’ નામક મધ્યભાગને તૃત્યની પહેલી ઋચા બનાવી, (આ કૃમથી બનતી તથા) ઋચાઓ દ્વારા કાલેયને (ગાય છે), અથવા ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ઋચાઓને ૪૯૭, ૪૯૬, ૪૯૮ ના કૃમથી લઈ કાલેય રાગમાં (જે આમજેય ગાન ૧-૨-૫ પર આપવામાં આવેલ છે) ગાવી જોઈએ. હવે બિહગાન (૨૧-૨-૨-૪) માં આ સામ બિહકૃત એવો જ આપવામાં આવ્યો છે જેવો કે મૂત્રકારે કહ્યો છે. મયકકલ્પ સૂત્રમાં એને મળતોજ કહ્યો છે. ત્યાં લખ્યું છે (૯-૯).

‘ઓશનસ્યર્ણુ વૈશ્વજ્યોતિપમન્ત્યં યત્પ્રગાયતેતિ ॥

અર્થાત્- પૂર્વાર્ચિક પઠ્ય ને આમજેય ગાન (૧૫-૨-૨૦) ના વૈશ્વજ્યોતિષ-રાગમાં ઉત્તરાર્ચિક ૨૭-૨૯ ના સામ (બનાવે છે ?) જે ખરેખર બિહગાનમાં (૧૬-૧-૭) આજ ૩૫માં મળે છે, મયકકલ્પ સૂત્ર ૧૧-૧૦ માં લખ્યું છે—

‘પુનાનઃ સોમ ધારયેતિ.....સૈસર્પમેકસ્પાં યત્ તૃતીયમ્,.....શ્યેતસ્યર્ણુ સૈસર્પ યત્ પ્રથમમ્...પુરોજિતી વો અન્યસા ઇતિ—.....સૈસર્પ ત્રિષુ યદ્ દ્વિતીયમ્ ।

એનો અભિપ્રાય એ છે કે-૧ જે ગાનનો રાગ પહેલાં સૈસર્પ છે. (આરણ્ય ગાન ૨-૧-૧) તે ઉત્તરાર્ચિક ૨-૨૬ માં ગવાશે,

૧ જે ગાનનો રાગ ખીજો સંસર્પ છે (આ. ગા. ૨-૩-૨)
 તે શૈયતસામના મંત્રોમાં (અર્થાત્ ઉત્તરાચિક ૧૬૧-૨) ગવાશે.
 ૩ એ ગાન કે જેનો રાગ ત્રીજો સંસર્પ છે (આ. ગા. ૨-૧-૩)
 તે ઉત્તરાચિક ૨-૪૭-૯ માં ગવાશે. ઉપર લખેલા સામે આપણને
 ઊલ્લગાનમાં ક્રમથી ૯, ૨, ૬, ૭, ૮ માં મળે છે. વર્દિ ઊલ્લગાન
 સૂત્રધારતી સન્ન્યુષ હોત તો એઓ ખીજ પ્રકારથી આ વાત કહેત
 અને ' યત્ તૃતીયમ્, યત્ પ્રથમમ્, યદ્ દ્વિતીયમ્ ' આ
 ક્રમના સ્થાને ' યત્ પ્રથમમ્, યદ્ દ્વિતીયમ્, યત્ તૃતીયમ્ '
 આવો ક્રમ દર્શાવત. આજ પ્રમાણે ૬-૯ માં એક ' મહાસામન્ત્ર-
 યાણાં યત્ પ્રથમમ્ ' અને ' યદ્ દ્વિતીયમ્ નો પ્રયોગ કર્યો
 છે, જે નિઃસદેહ ઊલ્લગાનમાં (૩-૨-૨-૩) આવ્યો છે. ટીકા-
 કારના મત અનુસાર અહીં અભિપ્રાય ' હા ડ હા ડ હા ડ
 અત્ ફડ્ ઇત્યાદિ ' આ સામથી (રાગ) છે. અર્થાત્ વાસ્તવમાં
 આરણ્યગાન ૨-૧-૩૬ નો પ્રારંભ, અને આ શબ્દોથી પ્રારંભ
 થતા ખીજ મામ, ' ત્રીણિ રુદ્રસામાનિ ' કહેવાય છે. ઊલ્લ-
 ગાનમાં ફક્ત બેજ સામ મળે છે આથી સમજાય છે કે મરાકે
 સાક્ષાત્ ઊલ્લગાનનો નિર્દેશ નથી કર્યો. તેમની વર્તમાન અવસ્થામાં
 બંને ગાનગ્રંથ પછીના સમયમાં બનેલા પ્રતીત થાય છે. આ વાત
 પણ એની સાધક છે કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં (બ્રાહ્મણ, સૂત્ર) ઠાઠ
 પણ ઠેકાણે ઊડ યા ઊલ્લનું નામ મળતું નથી. તથાપિ એ વાત
 નિર્વિવાદ છે કે સોમયાગનાં પ્રકરણમાં જે સામને ' ગ્રામે ગેયમ્
 અથવા ' અરણ્યે ગેયમ્ ' કહ્યો છે એનું સ્વરૂપ ઊલ્લગાન તથા
 ઊલ્લગાનમાં આપ્યું છે તેજ સમજવું જોઈએ. ઉદાહરણાર્થ-દ્રાહ્યા-
 યણુ ૯-૨-૮ (= લાઢયાપન ૩-૬-૨૮) માં કહેલ ' તસ્ય
 વૃદ્ધત્યામરણ્યે ગેયાનિ તૃષ્ણુ ' આ વાક્યનો અભિપ્રાય ઊલ્લગાન
 ૧-૨-૩-૬ થી છે: ' ગ્રામે ગેયઃ ર્યેનઃ ' (લાઢયા. ૭-૪-૧),

નો અર્થ એ થાય છે કે જે આમગેયગાન ૧૦-૧-૨૨ માં દર્શાવેલ રાગ અનુસાર ગવાય છે અને જે બિહગાન ૧૮-૧-૧૮ માં આપેલ છે. ' અરણ્યે ગેયઃ ર્યેનઃ ' (લાટયા. ૭-૫-૧૩) નો અર્થ છે કે જે આરણ્યગાન ૩-૧-૧૯ માં દર્શાવેલ રાગ અનુસાર ગવાય છે અને તે બિહગાન ૧-૧-૧૯ માં આપેલ છે. જનમંથનું નામ રવ્યં પણ અમારા મતની પુષ્ટિ કરે છે, કારણ ' જહ્ન ' ના પહેલાં ' પ્રકૃતિ ' હોવી જોઈએ. અહીં દ્રવ્યાયણ ૧૦-૧-૧૧ (લાટયા ૮-૯-૧૨) કથન જુઓ.

‘ વિશ્વે દેવા इति वसिष्ठस्य निहवं ऊहेत् । ’

વસિષ્ઠસ્ય નિહવ નામક રાગ આમગેય ગાન ૮-૧-૩૬ માં મળે છે. આ રાગને અનુસાર આરણ્યક સંહિતામાં આપેલા મંત્રો ગાવા જોઈએ. આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત સામ બિહગાન ૬-૩-૧૨ માં મળે અને સૂત્રકારની આ કથનશૈલી પણ અમારા મતની પોષિકા છે કે સૂત્રકારના સમયમાં બંને અતિમ ગાનગ્રંથો ઉપસ્થિત ન હતા. જે એ એઓની સંમુખ હોત તો સૂત્રકારની કથનશૈલી પણ ભિન્ન હોત. અતઃ કોનો (Konow) નો મત અરામર છે (જુઓ પૃ. ૧. નોટ ૨) કે આરણ્યગાનનું નામ ' રહસ્ય ' છે, એટલુંજ નહિ પણ Bornell પણ સાચો છે કે જ્યારે તે બિહગાનનું નામ " રહસ્ય ગાન " કહે છે. સ્વરૂપતઃ આમગેયગાન તથા બિહગાન, તથા આરણ્યગાન અને બિહગાન એકજ છે. અથવા કહો કે એકમાં બીજાનો પૂર્ણ અંતર્ભાવ છે.

તથાપિ મારે અહીં એક વાત દર્શાવી દેવી જોઈએ, જે કે તે મારા મતથી વિરુદ્ધ પ્રતીત થાય છે. એવું પણ પ્રતીત થાય છે કે મશકકલ્પસૂત્ર તથા હુદસૂત્ર કોષ બિહગાન તથા બિહગાનનું પૂર્વવર્તિત્વ માને છે. મશકકલ્પ સૂત્ર ૬-૮ માં લખ્યું છે—

‘ આમહીયવદ્ ઉત્તરાણ્યાશુભાર્ગવપ્રમૃતીનિ પટ ’ અને
‘ અગ્નેચાર્કાદ્ ઉત્તરાણિ સુરુપપ્રમૃતીનિ ચત્વારિ ’

આવાં વચન અમને બાધિત કરતા હાગે છે કે અમે એવું
માનીએ કે સૂત્રચર્યા કાલમાં કોઈ ને કોઈ એવો સંગ્રહ નહિ
હોય કે જેમાં સોમયાગ પ્રકરણમાં ગવાતા સામ ક્રમશઃ આપ્યા
હોય. કિન્તુ આ વિરોધનો પગિદાર એવી રીતે થવો સંભવ છે કે-
ઉદાહરણાર્થે એ અસંભવિત નથી કે મરકકલ્પસૂત્રના પ્રાચીન
સંસ્કરણમાં અહીં સંગ્રહીત સમસ્ત સામ નામદ્વારા નિદિષ્ટ હોય,
અને બીજા કાળના સંસ્કરણ કર્તાઓએ કે જેમની સંમુખ ઉદ્ભવાનું
ઉપરિચિત હતું, આ વચનોને સંક્ષિપ્ત કરી નાખ્યા હોય.

હવે સામવેદના પ્રાચીન ભાગની ઉત્પત્તિ વિષયમાં મારો
મિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં વર્ણન કરું છું. સોમયાગ અને અન્યા ધ્યાન,
અગ્નિચયન, પ્રવર્ચ, ઇત્યાદિ કર્મકાંડ ઐતિહાસિક કાળથી ધણા જ
પૂર્વે જન્મ લઈ ચૂક્યા હતા. આ અવસરો પર બિન્ન બિન્ન
સામ ગવાતા હતા સોમયાગમાં (સામ) તૃતીયા સ્વરૂપમાં (પ્રત્યેક
સ્તોત્રીએ એજ રાગમાં), અને બીજા ક્રિયા કાંડોમાં, એક એક
સ્તોત્રીયના સ્વરૂપમાં પણ (કિન્તુ ત્રણ ત્રણ વાર ગાઈને) ઐતિ-
હાસિકકાળની પૂર્વે જ આ સર્વ મંત્રોનો એક આધારભૂત સંગ્રહ
બની ચૂક્યો હતો કે જે બિન્ન બિન્ન શાખાઓ અનુસાર
બિન્ન બિન્ન હતા.

આ મંત્રસંગ્રહને એક સંહિતાના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યો
કે જેમાં ક્રમ એવો ગોઠવવામાં આવ્યો કે જેવો. ક્રમ યજુમાં
ઉપયોગી મંત્રોનો હોય. આ અન્યુ ઉત્તરાર્ચિક. હવે રાગોને . યાદ
રાખવાની સુવિધા મારે તથા રાગોને નિયમબદ્ધ કરવાના વિચારથી
પૂર્વે ઋષિઓ દ્વારા “ દષ્ટ ” ગાનપ્રકારના આધાર પર એક સૂચી

બની જેમાં તૃતીયી કેવળ પ્રથમ જ્ઞાના રાગને દર્શાવવાની આવ-
સ્થકતા હોવી થઈ. આ પ્રકારે ગ્રામગેયગાન, આરણ્યગાન તથા
ગોત્રિગોત્રી સૂત્રી જેમાં આ રાગોનો પ્રયોગ થતો હતો, (પૂર્વાચિક
તથા આરણ્યમંદિતા) એ ઉત્પન્ન થયાં. બન્ને પહેલા ગાનમંથોમાં
એ સામ પણ ઓપવામાં આવ્યા કે જે અન્ય ક્રિયાકાંડોમાં પ્રયુક્ત
થતા હતા. જેનો અનુસાર ગ્રામગેયગાન તથા આરણ્યગાનમાં આપેલા
રાગોનું રૂપાન્તર કરવામાં આવે છે અને જેમાંથી સોમયાગમાં
વપરાતા સામ બનાવવામાં આવે છે, (જે હું જૂલ ન કરતો હોઉં
તો) એ પ્રકાર પરકાત્રવર્તી સૂત્ર-સાહિત્ય દ્વારા, વિશેષ કરીને પુષ્પ-
સૂત્રદ્વારા નિયમિત થયો. + વેદનો અધ્યેતા જે હન્દેમ બનવાની

+ પુષ્પસૂત્ર એવું કહિને છે કે ટીકા યા બાધ્ય વિના બરોબર
સમન્વય નહિ તેથી હું એવું બરોબર અધ્યયન કરી શક્યો નથી. પણ
ઉપસક્ત દષ્ટિથી નિરખ્યું છે. પરંતુ મને પ્રતીત થાય છે કે-એ નિયમોનું
પ્રતિપ્રાદન કરવું કે જેના અનુસાર ઉત્તરાચિકના તૃથ અને પ્રગાથ, ગ્રામ-
ગેયગાન તથા આરણ્ય ગાનમાં આપેલા રાગોમાં પરિણિત કરીને અધ્યાસાથ
બનાવી શકાય. એમાં સંદેહ નથી કે સૂત્રના પ્રારંભમાં આપેલ સૂત્રોમાં
(૧ તથા ૨ પ્રપાઠકોમાં) કહિ કહિ પૂર્વાચિકમાં મળતા મંત્રોના પ્રતીક
મળે છે. (ઉદાહરણાર્થ ૫૪૫, ૫૫૬, ૫૬૭, ૫૮૪) થણું કરીને આ
પ્રતીકો, મરાકકલ્પસૂત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે, ગ્રામગેયગાનના નથી બલકે એ
રાગોના છે કે જે અનુસાર ઉત્તરાચિકના મંત્રો ગવાવા લેઈએ. (જુઓ
પાછળ, મરાકકલ્પસૂત્રનું ૧. ૧ નું ઉદ્દ્યુત વચન) પરંતુ એક રથાન ઉપર
વાત લદન બિન્ન છે. ઉદાહરણાર્થ, પૂર્વાચિકના અંતિમ બંને મંત્ર (૫૮૪,
૫૮૫) ને રીંકારસામ (બિહ ૪. ૧. ૧૧) તથા શંકુસામ (બિહ ૧૨.
૨. ૧) ના આધારબળ છે. શું એવા સ્થળોમાં એમ સમન્વય કે ઉત્તરા-
ચિક સંપૂર્ણ નથી ? આ બંને મંત્રોના વિષયમાં એક વાત નક્કી છે કે
આ બંને એમિનીય-સાખામાં પૂર્વાચિકના રથાને ઉત્તરાચિક (૩. ૪૦,
૧-૨) માં પઠિત છે. સામવેદનાં પ્રાચીન મૂળના વિષયમાં જે મારો મત

ધરણ રાખતો તે આ સૂચીઓનું અધ્યયન કરતો.—ગ્રામ્યગેય ગાનને પૂર્વાચિકની સાથે ગ્રામમાં અધ્યયન કરતો; અને આરણ્યગાનને આરણ્યક સંહિતા સાથે પવિત્રતા તથા ભય ધૃત્યાદિ કારણે જંગલમાં. આ કારણથી આ બિન્ન બિન્ન નામ પડ્યાં. એવા મતનો કોઈ આધાર નથી કે ગ્રામ્યગાનમાં કેવળ એજ ગાન છે કે જે ગામમાં કરવામાં આવતા સોમયાગમાં ગવાય છે અને આરણ્યગાનમાં એ ગાન, છે કે જે જંગલમાં કરવામાં આવતા સોમપરમાં ગવાય છે. (જુઓ Winternitze Geschichte der Ind. Literatur I પૃ. ૧૪૫).

એટલે અંતિમ બન્ને ગાનગ્રંથ (બિહ, બિહ) આ સાહિત્યથી અનન્તર ઉપર દર્શાવેલ નિયમો અનુસાર રચવામાં આવ્યા અને પ્રકાશિત થયા. ભારતીયોનો એ સંદેહ કે બિહ (તથા બિહ) પૌરુષેય છે અથવા અપૌરુષેય, તે અત્યંત સકારણ છે. તેમના ઉદ્ભવના દષ્ટિકોણથી તે અપૌરુષેય છે અને રચનાના દષ્ટિકોણથી તે પૌરુષેય છે. અને અમારી ગવેષણાનું આ પરિણામ ઉપર ઉદ્ભૂત કરેલ સામવેદ ભાષ્યના શ્લોકથી પુષ્ટ થાય છે.

જે મૂળ-ગ્રંથનું અમે અહીં વર્ણુન કરી રહ્યા છીએ તે કૌયુમ શાખાનો છે. અમારું આ વર્ણુન કયાં સુધી રાણાવનીય શાખાને પણ લાગુ પડે તેની સૂક્ષ્મ ગવેષણા કરવી પડશે, વેગરે

સિદ્ધ માનવામાં આવે તો એ પ્રતીત થશે કે બૃહ અને બૃહના નિર્માણ અનન્તર પુષ્પસૂત્રની વ્યાવહારિકતા નષ્ટ થઈ ગઈ છે. એનું મહત્ત્વ ફક્ત સાહિત્યિક તથા ઐતિહાસિક જ રહ્યું છે, પુષ્પસૂત્રના અધ્યયનમાં વ્યાપ્ત. (R. Simon) સ્ત્રીમતની ગવેષણા દર્શાવે છે કે 'મારું' કયન 'કેટલું' સાચું છે.

(Weber) પ્રથમથીજ + કેટલાક પાઠભેદોનો નિર્દેશ કર્યો છે, કે જે સ્ટીવનસન (Stevenson) તથા બેન્ફે (Benfey)ના સંસ્કરણોમાં મળે છે. વિશેષ ધ્યાન યોગ્ય ભેદો નીચે લખ્યા છે —

૨. ૭. ૨૨, ૧. ૧. (= ૨. ૪૪૬) જ્યાં Benfeyનો પાઠ છે ' કો હ કસ્મિન્નસિ ચિત્તઃ । ' કિન્તુ Stevensonનો પાઠ છે ' કો હ રુક્મિન્નસિ ચિત્તઃ । ' ૨. ૭. ૩. ૧૦. ૩. (= ૨. ૬૪૨) અહીં Benfeyનો પાઠ છે ' રોચમાનો વયો દદ્યે । ' કિન્તુ Stevensonનો પાઠ છે. ' રોચમાનો ગમસ્તયોઃ । ' Stevensonના ઉત્તરાર્થિકના પાઠ પણ કહી કહી Benfeyના પાઠથી ભિન્ન છે. સામોના સ્વર તથા અઠનિર્દેશમાં રાણાપત્રીય તથા કૌથુમોમાં ભેદ છે જ. આ વાત સત્યપત સામગ્રીએ પોતાના ત્રણસંગ્રહ નામના લેખમાં (જે ' ઉષા ' નામની પત્રિકામાં છપાયો) વિશેષ કરીને સેતુસામના વિષયમાં, તથા તેના ઉપર ત્રણીટીકામાં (પૃ. ૨૪૯) સાદે દર્શાવી છે કે ' કૌથુમ આ સામ ' હા હ 'થી આરંભ કરે છે, જ્યારે રાણાપત્રીય ' હાડ હુ 'થી. સાપણ, જેમના વિશે સર્વ જાણે છે કે તેમણે રાણાપત્રીય સામનાનું અનુસરણ કર્યું છે. તેમના એક પ્રયોગમાં (જુઓ Caland-Henry lagdistoma, P. XX) મને સદાયે જણાયું છે કે ભંગ અથવા છેદનો પરિભાગ થયો છે. (જેમકે ' રાહ 'નો પ્રયોગ ન કરતાં ' રાચિ 'નો પ્રયોગ કર્યો છે) અને આ વિષયમાં સત્યપત સામગ્રીનાં કથનની સંમતિ પણ છે. Burnell પ્રણીત હસ્ત લિખિત-ગ્રંથ સંગ્રહમાં (જુઓ Catal of a Collection of sanskrit Manuscripts, part I, 47 II) કેવળ કૌથુમાંના જ ગાનગ્રંથ નહિ અપિતુ રાણાપત્રી-

ચોના પણ મળે છે. રાણાચનીઓના ગાનગ્રંથ કૌથુમોના ગાનગ્રંથથી કેટલા ભિન્ન છે, એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ અત્યંત મહત્વનું થશે.

આરણ્યક સંહિતાનો કંઈક ભિન્ન એક શાખાબેદ મળ્યો છે, જેનું નામ નૈગેય છે. આ શાખાનો કૌથુમથી કેવળ એટલો જ બેદ છે કે ' આમન્દય ' નામક મંત્ર (સામવેદ ' Biblio I., Vol II, 426-427) નૈગેયશાખામાં પ્રથમ દશતિનો દસમો મંત્ર છે; પરંતુ કૌથુમશાખામાં આ મંત્ર અને એને સંબંધ સામ આરણ્ય ગાનમાં આવ્યા છે.^x

(આ) બ્રાહ્મણ ।

- ૧ તાણ્ડય-યા પ્રૌઢ-યા પञ्चविंशब्राह्मण (Biblio. Indica સંસ્કરણ)
- ૨ ષડ્વિંશબ્રાહ્મણ-વિદ્યાસાગરનું સંસ્કરણ (કલકત્તા ૧૮૮૧) પ્રથમ પ્રપાઠક K. Klemm નું પણ સંસ્કરણ (Guterslot 1894)
- ૩ સામવિધાનબ્રાહ્મણ, Burnell નું (London 1873) તથા સત્યજીત ' સામશ્રમીનું ' (ઉપાખા પ્રકાશિત ૧૮૯૧-૧૮૯૨) સંસ્કરણ.
- ૪ સામવિધાનબ્રાહ્મણ-Burnell દ્વારા (Mangalore; 1876) તથા સત્યજીત સામશ્રમીદ્વારા (ઉપા, કલકત્તા ૧૮૯૫) પ્રકાશિત.

÷ Benfey's Samaveda, Nachtr und Verb, Page 268

x આ લેખ હું લખી રહ્યો છાર પણ Olden berg ને એન્ને સામવેદાચિકા પરનો લેખ (Z. D. M. G. XXXVIII, p. 464) વાંચવાને મળ્યો. મારા વિચારો કંઈક કંઈક Oldenberg ના વિચારોને મળતા છે.

કામ્ય અધ્વરોના વર્ણન છે. આ ગ્રંથ પણ જ્ઞાનગ્રંથો સાથે અત્યંત સંબંધ છે. અને એમાં કમ પણ એજ છે જે આપણને પરિચિત છે. એની સૈદ્ધાંત આત્મનું તથા આલમ્બ્ય-ગ્રંથો જેવી છે અને ભાષા અને વિષયની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઘણો મદત્વનો છે. કુર્માગ્યે આના ઉપર કોઈ દીકા નથી મળતી. એટલે એને સમગ્રવે અત્યંત કદિન છે. મારો વિચાર છે કે મસકકલ્પ સૂત્રની સાથે આને પણ પ્રકાશિત કરું.

૩ લાટયાયન ઘોસસૂત્ર—(Bibliotheca India સંસ્કરણ.)

■ ગોમિલ-ગૃહ્યસૂત્ર—Knauber દ્વારા પ્રકાશિત (Dorpat 1884) કેટલાંક પરિશિષ્ટ સહિત Bibl. Ind. માં પણ છપાયો છે.

૫ ગોલિલ અથવા ઘસિટ—વિરચિત આલ્લકલ્પ (લેખકના Altindischer Abnenkult પૃ. ૧૧૭ પર જુઓ) Bibl. Ind. માં ગોમિલસૂત્રના પરિશિષ્ટ ભાગમાં છપાયો છે.

૬ કર્મપ્રદીપ અથવા છન્દોગગૃહ્યપરિશિષ્ટ.—જીવાનંદ વિદ્યા-સાગરદ્વારા (ધર્મસાત્ત્વ સંગ્રહ, કલકત્તા ૧૮૭૬ માં) પ્રકાશિત એતું પહેલું પ્રપાલક Fr. Schrader તરફથી પણ પ્રકાશિત થયું છે. (Halle a. S. 1889) બીજું પ્રપાલક V. Stael-Holstein (Halle 1900) દ્વારા પ્રકાશિત.

૭ ગૃહ્યામંગલ—Bloomfield દ્વારા Z. D. M. G. 35 માં ગોમિલના સંસ્કરણમાં પ્રકાશિત અને ઉપા નામક પત્રિકામાં પણ મુદ્રિત * ઉપર દર્શાવેલ સમસ્ત ગ્રંથ કૌયમશાખાના છે.

* કૌયમ શાખાના સમસ્ત ગ્રંથોની પૂરી સૂચી બનારસ ૧૮૮૬ માં પ્રકાશિત ગોમિલગૃહ્યકર્મ-પ્રકાશિતના ૧૨૫ માં પૃષ્ઠ ઉપર મળે છે.

भशङ्कस्यसूत्र तथा क्षुम्भूत्र विषे आ वात उणु योङ्कस रीते
न उषी शङ्काय.

द्विपञ्चाशदिमे ग्रन्थाः शाखायाः कौथुमेरिह ।
प्रोक्ताः सामोदधी यस्माच्छीते स्मार्ते सुनिश्चिताः ॥
तस्माद्वै सामशाखायां ग्रंथभेदो निगद्यते ।
ध्रौतस्मार्तोदिते यस्मान्न भुङ्क्षेत कथंचन ॥

वे (ने ?) यारण्यकमूहोत्र रहस्यं गानमुच्यते ।
छन्दस्यारण्यके चैवं मन्त्राः सौत्तरकाः स्मृताः ॥
छन्दस्यादित्रयं स्तोमः सपदं स्याच्चतुष्टयम् ।
ताण्डयः षड्विंशशकं सामविधानार्पण्यके तथा ॥

देवताध्याययंशाख्यः संहितोपनिषत्तथा ।
अष्टमोपनिषच्चैव ब्राह्मणे समुदीरिताः ॥
नारदो लोमशी शिक्षा गौतमी चेति वै त्रिधा ।
कल्पसूत्रं तथा क्षुद्रं लाटयायनकमेव च ॥

उपग्रंथः पञ्चविधो निदानं ताण्डयलक्षणम् ।
अनुपत स्याद् अनुस्तोत्रं कल्पानुपदमेव च ॥
येतद्दशविधं सूत्रं सामगेषु च विश्रुतम् ।
अकूतं सामतम् च संज्ञाकरणमेव च ॥

धातुलक्षणकं च स्यादिति व्याकरणानि च ।
अनुक्रमणिका चेति नैगयं च ततः परम् ॥
कुल्ल गोभिलगृह्यं च मन्त्रलक्षणकं तथा ।
गायत्र्यादिविधानं च ततः स्तोभानुसंहारः ॥

छन्दोगपरिशिष्टं तु गृह्यासंग्रह एव च ।
श्राद्धकल्पं ततो वेद्यासाधनं गोभिलीयकम् ॥

- ૫ દેયતાધ્યાયદ્વાદશન-Burnell દ્વારા (Mangalore 1873) તથા વિદ્યાસાગરદ્વારા પડિવરણદ્વારે પ્રકાશિત.
- ૬ ઉપનિષદ્વાદશન-એના પહેલા બે પ્રકાશક મંત્ર બ્રાહ્મણ છે. સત્યવ્રત સામશ્રમી દ્વારા ઉપામાં પ્રકાશિત (૧૮૫૦), પ્રથમ પ્રકાશક K. Stonner (Halle a. S. 1901) તરફથી પણ પ્રકાશિત થયું છે. એના જ અંતિમ ૮ પ્રકાશક જાનહોગ્ય ઉપનિષદ છે, જે ઉપનિષદ Roor તરફથી Biblio Indica માં પ્રકાશિત થયું છે.
- ૭ સંહિતોપનિષદ્વાદશન-Burnell (Mangalore 1877) દ્વારા પ્રકાશિત.
- ૮ વંશદ્વાદશન-Burnell (Mangalore 1873) તથા સત્યવ્રત સામશ્રમી દ્વારા પ્રકાશિત (ઉપા ૧૮૬૨ માં).
- આત્મારસુધીની ગવેષણાના આધાર ઉપર કહી શકાય કે આ બ્રાહ્મણ કૌટુંબ તથા રાજ્યાધીન્ય બંને શાખાના છે.*

(૩) મૂળ તથા અન્ય કર્મકાન્દાત્મક મંથ .

- ૧ મશકકલ્પસૂત્ર-એનું બીજું નામ આર્યવલ્લભ પણ છે. આ કેવળ દૈરત્વિખિત અવસ્થામાંજ પ્રાપ્ત છે. જે થોડું ઘણું આ વિષયમાં અમને જ્ઞાન છે તેનો આધાર Webber જ કયન છે જે અમને તેઓ દ્વારા પ્રકાશિત Berlin ના દસ્તલિખિત

* જીવિષ્યમાં કહાય, ગવેષણા દ્વારા બ્રાહ્મણોમાં પણ શાખાભેદ જોડી આવે. મારા વિચારનો આધાર એ છે કે હમણા સ્વયં પડિવરણ બ્રાહ્મણમાં (કૌટુંબ અને રાજ્યાધીન્ય અનુસાર) બે ભેદ મળે છે. આર્યવ બ્રાહ્મણમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન પાઠ મળે છે, જેનાથી આજ સિદ્ધ થાય છે.

૧ સંસ્કૃત ગ્રન્થોની સૂચિમાં મળે છે. આ ગ્રન્થની સૂક્ષ્મ ગવેષણાથી તથા એની લાટચાયન-દ્રાણાયણ સૂત્રો સાથે તુલના કરવાથી જણાય છે કે આ કલ્પ અતિ પ્રાચીન હોવું જોઈએ, તથા આ શ્રોતસૂત્રનો નિર્માતા પ્રસિદ્ધિને વરેલ હશે. આ કલ્પથી બ્રાહ્મણ-નું પૂર્વવર્તિત્વ હોવું સિદ્ધ થાય છે. આ કલ્પ નિઃસંદેહ કૌતુભ યા રાણાયનીય શાખાનો છે. + જૈમિનીયનો નથી. સામોના નામ-થીજ આ સિદ્ધ છે. મારો વિચાર છે કે સામવેદીય કર્મકાંડના આ મહત્વપૂર્ણ ગ્રન્થનું એક સંસ્કરણ હું પ્રકાશિત કરું.

૨ શુદ્રસૂત્ર—આ ગ્રન્થનું તો હજી સુધી ફક્ત નામજ જણ્યું છે. જુઓ—

Weber Ind. Stud I. 56, 58. Ind Literatur-
gesch, 2 p. 92; M. Muller's A History of
ancient Sanskrit Literature p. 210. હું જાણું છું
ત્યાં સુધી આ ગ્રન્થની ગવેષણા હજી સુધી થયે નથી. આર્યેય-
કલ્પમાં વર્ણિત કર્મકાંડ બિલ્લમાન ૨૦ સુધી તથા બિલ્લમાન ૪-૨-૮
સુધી મળે છે. અંતિમ બે ૧૨ (પ્રાયશ્ચિત તથા હુદ)ના કર્મ-
કાંડનું વર્ણન ત્યાં નથી. આથી એ અનુમાન થઈ શકે છે કે
શુદ્રસૂત્ર આર્યેયકલ્પનું પરિશિષ્ટ છે. અને India Office ની
એક હસ્તલિખિત પ્રતિની ગવેષણાથી મારી ખાત્રી થઈ છે કે
આ અનુમાન ખરું છે. શુદ્રસૂત્રમાં ત્રણ પ્રપાદક છે અને
પ્રત્યેક પ્રપાદકમાં બે બે ભાગ છે. આમાં કાંઈ વિશેષ
કામનાથી કરવામાં આવતા એકાદ, અહીંન તથા સત્ર, અર્થાત

+ દીકાકાર વરદરાજ, આ વાતને નિયતરૂપથી પ્રકટ કરે છે કે તેઓ
રાણાયનીય શાખાવર્ગની હતા. એનું પ્રમાણ વરદરાજ દ્વારા થયેલ
અભિપ્રાયનું વર્ણન છે કે જે દ્રાણાયણ પદ્ધતિ અનુસાર છે.

કામ્ય અધરોના વર્ણન છે. આ ગ્રંથ પણ જ્ઞાનગ્રંથો સાથે અત્યંત સંબંધ છે. અને એમાં કમ પણ એવું છે જે આપણને પરિચિત છે. એની સૈધી અત્યંત પ્રાચીન તથા બ્રાહ્મણ-ગ્રંથો જેવી છે અને બાપા અને વિષ્ણુની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઘણો મહત્વનો છે. કુંભોગ્યે આના ઉપર કોઈ દીકા નથી મળતી, એટલે એને સમજવો અત્યંત કઠિન છે. મારો વિચાર છે કે મશકકલ્પ સૂત્રની સાથે આને પણ પ્રકાશિત કરું.

૩ લાટયાયન ગ્રોતસૂત્ર—(Bibliotheca India સંસ્કરણ.)

૪ ગોમિલ-ગૃહ્યસૂત્ર—Knaror દ્વારા પ્રકાશિત (Dorpat 1884) કેટલાંક પરિશિષ્ટ સહિત Bibl. Ind. માં પણ છપાયો છે.

૫ ગોમિલ અથવા ઘસિષ્ટ—વિરચિત આલ્કલ્પ (લેખકના Altindischer Abnenkult પૃ. ૧૧૩ પર જુઓ) Bibl. Ind. માં ગોમિલસૂત્રના પરિશિષ્ટ ભાગમાં છપાયો છે.

૬ કર્મવ્રતીય અથવા હિન્દોગૃહ્યપરિશિષ્ટ—શુવાનંદ વિદ્યા-સાગરદ્વારા (ધર્મશાસ્ત્ર સંગ્રહ, કલકત્તા ૧૮૭૬ માં) પ્રકાશિત એનું પહેલું પ્રવાહક Fr. Schrader તરફથી પણ પ્રકાશિત થયું છે. (Halle a. s. 1889) બીજું પ્રવાહક V. Stael-Holstein (Halle 1900) દ્વારા પ્રકાશિત.

૭ ગૃહ્યાસંગ્રહ—Bloomfield દ્વારા Z. D. M. G. 35 માં ગોમિલના સંસ્કરણમાં પ્રકાશિત અને હિંદુ નામક પત્રિકામાં પણ મુદ્રિત * ઉપર દર્શાવેલ સમસ્ત ગ્રંથ કૌતુમશાખાના છે.

* કૌતુમ શાખાના સમસ્ત ગ્રંથોની પૂરી સૂચી બનારસ ૧૮૮૬ માં પ્રકાશિત ગોમિલગૃહ્ય-પ્રકાશિકાના ૧૨૫ માં પૃષ્ઠ ઉપર મળે છે.

भशकृष्टपुत्र तथा शुभ्रपुत्र विने आ पात ह्यु योक्तस रीते
न कही शक्य.

द्विपञ्चाशदिमे ग्रन्थाः शाखायाः कौथुमेरिह ।
प्रोक्ताः सामोदधौ यस्माच्छीते स्मार्ते सुनिधिताः ॥
तस्माद्वै सामशाखायां ग्रंथभेदो निगद्यते ।
श्रौतस्मार्तादिने यस्मान्न मुद्येत कथंचन ॥
वे (गे ?) यारण्यकमूहोत्र रहस्यं गानमुच्यते ।
छन्दस्यारण्यके चैवं मन्त्राः सोत्तरकाः स्मृताः ॥
छन्दस्यादिग्रयं स्तोमः सपदं स्याच्चतुष्टयम् ।
ताण्डवः षड्विंशकं सामविधानार्पण्यके तथा ॥
देवताध्यायवंशाख्यः संहितोपनिषत्तथा ।
अष्टमोपनिषच्चैव ब्राह्मणे समुदीरिताः ॥
नारदो लोमशी शिक्षा गौतमी चेति वै त्रिधा ।
कल्पसूत्रं तथा क्षुद्रं लाटयायनकमेव च ॥
उपग्रंथः पञ्चविधो निदानं ताण्ड्यलक्षणम् ।
अनुपत स्याद् अनुस्तोत्रं कल्पानुपदमेव च ॥
पेतहशविधं सूत्रं सामगेपु च विश्रुतम् ।
अक्षत्तं सामतन्त्रं च संज्ञाकरणमेव च ॥
धातुलक्षणकं च स्यादिति व्याकरणानि च ।
अनुक्रमणिका चेति नैगेयं च ततः परम् ॥
कुल्ल गोभिलगृह्यं च मन्त्रलक्षणकं तथा ।
गायत्र्यादिविधानं च ततः स्तोभानुसंहारः ॥
छन्दोगपरिशिष्टं तु गृह्यासंग्रह एव च ।
श्राद्धकल्पं ततो वेद्यासाधनं गोभिलीयकम् ॥

(પં. ચેન્તસલરાવ) P. Chentsal Rao Puntulu:
દ્વારા મદ્રાસમાં સને ૧૮૯૦ માં પ્રકાશિત.

આ ચારે ગ્રંથ એકબીજા સાખાના છે, એમ અભ્યંતર કાર-
ણથી સ્પષ્ટ થાય છે. હા, હજી હું નિશ્ચિતરૂપથી નથી કહી શકતો
કે તે રાણાયનીય સાખાનાજ છે. + Wobber (II p. 93)
કહે છે કે કર્મપ્રદીપના ટીકાકાર આચાર્ય ના મત અનુસાર
ગોમિલીય ગૃહ્યસૂત્ર રાણાયનીય તથા કૌયુમીય બંને સાખાના છે,
અતઃ એ અસંભવ લાગે છે કે જ્ઞાપિર ગૃહ્યસૂત્ર પણ, ફક્ત
રાણાયનીય સાખાનું જ હોય. હેમાદ્રિ પણ (શ્રાદ્ધકથા પૃ. ૧૪૬૦,
૧૪૬૮, જુઓ પૃ. ૧૪૨૪) ગોમિલને રાણાયનીય સાખાના, સૂત્ર-
કાર માન છે. આ સંબંધમાં વિશેષ મહત્વની વાત તો એ છે
કે એક ખાદિર ગૃહ્યસૂત્ર શાર્દૂલ-સામગોત્રું પણ મળે છે. જુઓ,
Report on a search for Sanskrit MSS in the
'Bombay Presidency' during the Years 1891-
95. by A. V. Kathvate, Bombay 1901, જ્યાં ૭૬
નંબર ઉપર, શાર્દૂલ-સામગોત્રું એક ખાદિર ગૃહ્યસૂત્ર આપ્યું છે.
કેટલાક પાઠભેદોને બાદ કરતાં, આ ગ્રંથ Oldenberg દ્વારા
પ્રકાશિત ખાદિરગૃહ્યસૂત્રને તફાવત મળતો છે. હેમાદ્રિના શ્રાદ્ધકથાથી
નક્કી થાય છે કે હેમાદ્રિના સમયમાં શાર્દૂલસાખાની પરંપરા
જીવિતાવસ્થામાં હતી. શ્રાદ્ધકથાના પૃ. ૧૦૭૮ પર એક વેદમંત્ર
આપવામાં આવ્યો છે જે શ્રાદ્ધમાં જ્ઞાતજીવોનું સમયે, કેવળ
કૌયુમં અને રાણાયનીય સાંખાવલંબિઓ દ્વારા નહિ પણ શાર્દૂલ-
સાંખાવલંબિઓ દ્વારા પણ ઉચ્ચારવો જોઈએ.

+ આ નામ કયા આધાર પર આપવામાં આવ્યું છે, તેની શોધ
બહુ મહત્વની નીવડશે.

૩ અનિશ્ચિત શાખાઓના અન્થ

નિમ્નલિખિત ગ્રંથ કઈ શાખાના છે તે જાણવું કઠિન છે.

૧ ગૌતમધર્મસૂત્ર—Stenzler દ્વારા London 1876 માં પ્રકાશિત જુઓ Buhler (SBE II pp. XLVI ff). આને સામવેદ સાથે સંબંધ માને છે.

૨ (છાન્દોગ્ય) પરિશિષ્ટ—આતુ' નામ મને એક હસ્ત-લિખિત ગ્રંથથી જ્ઞાન થયું. (Burnell a catalogue of a collection of Skt. Mss. part I, p. 57 number CL XXVIII) આની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ wish ના સંગ્રહમાં પણ મળે છે. (Winternitz, Catalogue of South Indian Mss. p. 119.)

૩ છન્દોગ્યસૂત્ર—મારા પરિચિત ગ્રંથોમાં સર્વથી ભિન્ન છે. એનાં ફક્ત ઉદ્ધરણ મળે છે. (જુઓ લેખકનું Altind Ahnenkult p. 121).

૪ નિદાનસૂત્ર—સત્યવ્રત સામગ્રી દ્વારા ઉપામાં પ્રકાશિત.

ઉપરનો નં. ૨ નો અન્થ, Burnell કહે છે તેમ, કુલ્લુક દ્વારા મતુ (૨-૪૪) ટીકામાં ઉધૃત પરિશિષ્ટ નથી. અને તે ગોમિલસૂત્ર થા ખાદિરસૂત્રથી સાક્ષાત્ સંબંધ પ્રતીત નથી થતો કારણ એમાં નિમ્નલિખિત આઠ વ્રતનો ઉલ્લેખ છે.—ઉપનયન, ગોદાન, વ્રાતિક, આદિત્યવ્રત, મહાનામ્નોક, ઔપનિષદ, મૌતિક તથા વ્રહ્મસામવ્રત.

નિદાનસૂત્રનું એક લાંબુ વાક્ય (જુઓ Webber Ind stud I. pp. 44-46) ગૌતમપિતૃમેધ સૂત્રને અક્ષરસઃ મળતું આવે છે.—નિદા સૂં ૨-૬. ગૌતમ પિં ૨-૭-૧ -૩૭ થી બિલકુલ ભિન્ન નથી. વાક્ય લાટચાવન (vii 8-17)ની

રાષ્ટ્રાયણીય શાખાના મંથ

૯૭ મુધી પૂરેપૂરું એ નિશ્ચિત નથી થયું કે કૌયુમ શાખાની સંદિતા તથા ગાનમંથ રાષ્ટ્રાયણીયોને પણ ઉપયુક્ત છે કે કેમ

સ્નાનવિધિરુપાકર્મ ગ્રામણેન પરી વિધિઃ ।

દ્વિપદ્માશ્વદિમે ગ્રંથા વૃષોત્સર્ગાન્તમાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થાત્ તે મંથ આ છે—ગ્રામણેય, આરણ્યમાન, બિહગાન, બિહગાન ઇન્દ્રેય (પૂર્વાર્ચિક), આરણ્યક, ઉત્તરાર્ચિક તથા સ્તોત્ર; પગ-ચર્ચિક, બ્રાહ્મણ, પદ્મચર્ચિક બ્રાહ્મણ, સામવિધાન આર્ય, દેવતાધ્યાય, વંશ, સંહિતોપનિષદ અને ઉપનિષદ; નારદીય શિક્ષા (ઉપાખ્યા), લોમશીય તથા ગૌતમીય શિક્ષા, (જે Barnell ના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહમાં મળે છે); આર્યચક્ર, હૃદયસૂત્ર, લાટયાયન, ઉપમંથ, (ઉપાખ્યા) પંથવિધસૂત્ર (આ પણ Barnell ના સંગ્રહમાં જુઓ—સંહિતોપનિષદબ્રાહ્મણ પૃ. ૧૪) નિદાનસૂત્ર (ઉપાખ્યા), તાંડયલક્ષણ, અનુપદ, અનુસ્તોત્ર, કલ્પાનુપદ (જુઓ Ind. stud. I p. 43) નક્ષત્ર (Barnell—સંહિતોપનિષદ I XVI) સામતંત્ર (Barnell આર્ય, બ્રા. ૫ ૨૪) સંસ્કારણ (પાછળનું જુઓ) ધાતુલક્ષણ, અનુક્રમણિકા, નૈગેય, (Barnell—આર્ય બ્રા. ૫. ૨૧), પુષ્પ (કુલ) સૂત્ર (સામપ્રતિશાલ્યના નામથી કથાયો છે જુઓ પૃ. ૨ નોટ ૨) ગોબિલ ગૃહ, મંત્ર (અથર્વા કહેા માત્રા) લક્ષણ (Barnell ના સંગ્રહનો નંબર B 496 અને દક્ષિણ ભારત સુદ્રિત), સ્તોત્રાનુસંહાર (Barnell સંહિતોપનિષદ પૃ. ૧૬ અને દક્ષિણ ભારતમાં સુદ્રિત) ઇન્દોગપરિશિષ્ટ (જુઓ Ind. Stud. I. p. 59) ગૃહાસંગ્રહ, આદ્યકલ્પ, વેદાસાધન (?); સ્નાનવિધિ, (ગૃહસૂત્રના પરિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં Biblio Ind માં સુદ્રિત), ઉપાકર્મ, વૃષોત્સર્ગ (કોઈ એક પરિશિષ્ટ !) કિન્તુ સંખ્યા બાબત પૂરી નથી થતી. ધણે સંગ્રહ છે કે ' ગાયત્ર્યાદિવિધાન 'માં પ્રસ્તાવસૂત્ર, પ્રતિહારસૂત્ર, તથા નિધનસૂત્રનો પણ અન્વર્ણ છે. (જુઓ Barnell—

આજ સુધીની ગવેષણના આધાર ઉપર એ ટૂંકી શકાય કે નિમ્ન-
લિખિત કર્મકાંડ કેવળ રાણાધનીય શાખાનાં છે.

૧ દ્રાહ્યાયણઘૌતસૂત્ર-આનો કેટલોક ભાગ ધન્વિન્ની મહત્વપૂર્ણ
ટીકાસહિત Renter ના સુંદર સંસ્કરણમાં છપાયેલ છે.

૨ જ્ઞાદિર-ગૃહ્યસૂત્ર-Oldenberg દ્વારા પ્રકાશિત તથા અનૂદિત
(S B E XXIX) આનું એક સંસ્કરણ દક્ષિણ ભાર-
તમાં પણ પ્રકાશિત થયું છે. જુઓ Stonner, મંત્રબ્રાહ્મણ,
ભૂમિકા p. XVI. 1

૩ ગૌતમપિતૃમેધસૂત્ર (Abh f. d. Kunded Morgoul
X. 3 pp. 63 ff) માં Caland દ્વારા પ્રકાશિત
શ્રાદ્ધકલ્પ (Bijdragen tot de Taalland-en
volkenkunde van N. Inide માં પ્રકાશિત)ની સાથે
તથા દક્ષિણભારતમાં પિતૃમેધકારિકા સહિત કૃષ્ણસ્વામી
દ્વારા પ્રકાશિત.

૪ ગૌતમસ્મૃતિ (જુઓ—લેખક Altind Ahnenkult,
પૃ. ૧૧૧) આ ગ્રન્થ તેમજ ટીકા સહિત તેમજૂ લિપિમાં

ભાવેયગ્રામ્ય, પૃ. ૨૫) હું અહીં ગ્રંથાક્ષરોમાં Tiruvada માં પ્રુદિત
સંસ્કરણ તરફ ધ્યાન દોરવા માગુ છું. એમાં નિમ્ન લિખિત ગ્રંથ અન્ત-
ર્ભૂત છે—છવ્વપ્રક્રિયા પદવર્ગિકમ્,

છન્દ આર્ચિક-પદસ્તોમપદ-વેયગાન-છલાક્ષરાણિ,

આર્ચિકલક્ષણમ્; અઘગ્રહહિતવાચમ્, અઘગ્રહવ્યાખ્યાનમ્,

માયાલક્ષણમ્, ગાયત્રિવિધાનસૂત્રમ્, સ્તોમાનુસંહારઃ, સામ-
પ્રકાશકમ્, તૃતીયચતુર્યધાર્યઃ, ઉપનિદાનસૂત્રમ્, સામસ્વર
તિર્ણયઃ ।

(પં. ચેન્તસલરાવ) P. Chentsal Rao Puntulu
દ્વારા મદ્રાસમાં સને ૧૮૯૦ માં પ્રકાશિત.

આ ચારે ગ્રંથ એકજ સાખાના છે, એમ અભ્યંતર કાર-
ણથી સ્પષ્ટ થાય છે. તા. ૬૪૭.૬ નિમિત્તરૂપથી નથી કહી શકતો
કે તે રાણાપનીય સાખાનાજ છે. + Webber (II p. 93)
કહે છે કે કર્મપ્રદીપના ટીકાકાર આચાર્ય ના મત અનુસાર
ગોમિલ્લીય ગૃહ્યસૂત્ર રાણાપનીય તથા કૌયુમીય બંને સાખાના છે.
અતઃ એ અસંભવ લાગે છે કે આદિર ગૃહ્યસૂત્ર પણ ફક્ત
રાણાપનીય સાખાનું જ હોય. હેમાદ્રિ પણ (આદ્યકથા પૃ. ૧૪૩૦,
૧૪૬૮, ગુઓ પૃ. ૧૪૨૪) ગોમિલ્લીય રાણાપનીય સાખાના સૂત્ર-
કાર માન છે. આ સંબંધમાં વિશેષ મહત્વની વાત તો એ છે
કે એક આદિર ગૃહ્યસૂત્ર શાર્દૂલ-સામગોત્રું પણ મળે છે. ગુઓ.
Report on a search for Sanskrit MSS in the
Bombay Presidency 'during the Years 1891-
95. by A. V. Kathvate, Bombay 1901, ન્યાં ૭૬-
નંબર ઉપર, શાર્દૂલ-સામગોત્રું એક આદિર ગૃહ્યસૂત્ર આપ્યું છે.
કેટલાક પાઠમેદાને બાદ કરતાં, આ ગ્રંથ Oldenberg દ્વારા
પ્રકાશિત આદિરગૃહ્યસૂત્રને તફાવત મળતો છે. હેમાદ્રિના આદ્યકથાથી
નહી થાય છે કે હેમાદ્રિના સંમયમાં શાર્દૂલસાખાની પરંપરા
જીવિતાવસ્થામાં હતી. આદ્યકથાના પૃ. ૧૦૭૮ પર એક વેદમંત્ર
આપવામાં આવ્યો છે જે આદ્યમાં બ્રાહ્મણમોજન સમયે, કેવળ
કૌયુમ અને રાણાપનીય સાખાવલંબિઓ દ્વારા નહિ પણ શાર્દૂલ-
સાખાવલંબિઓ દ્વારા પણ ઉચ્ચારાવો જોઈએ.

---+ આ નામ કયા આધાર પર આપવામાં આવ્યું છે, તેની શોધ
બહુ મહત્વની નીવડશે.

૩ અનિશ્ચિત શાખાઓના અન્ય

નિમ્નલિખિત અન્ય ઠઠ શાખાના છે તે જાણવું કઠિન છે.

૧ ગૌતમધર્મસૂત્ર—Stenzler દ્વારા London 1876 માં પ્રકાશિત જુઓ Buhler (SBE II pp. XLVI ff) આને સામવેદ સાથે સંબંધ માને છે.

૨ (છાન્દોગ્ય) પરિશિષ્ટ—આતું નામ અને એક હસ્ત-લિખિત અંશથી જ્ઞાન થયું. (Burnell a catalogue of a collection of Skt. Mss. part I, p. 57 number CL XXVIII) આની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ which ના સંગ્રહમાં પણ મળે છે. (Winternitz, Catalogue of South Indian Mss. p. 119.)

૩ છન્દોગ્યસૂત્ર—મારા પરિચિત ગ્રંથોમાં સર્વથી ભિન્ન છે. એનાં ફક્ત ઉદરણુજ મળે છે. (જુઓ લેખકનું Altind Ahnenkult p. 121).

૪ નિદાનસૂત્ર—સત્યવ્રત સામગ્રી દ્વારા ઉપામાં પ્રકાશિત.

ઉપરનો નં. ૨ નો ગ્રંથ, Burnell કહે છે તેમ, કુલુક દ્વારા મનુ (૨-૪૪) ટીકામાં ઉધ્ધૃત પરિશિષ્ટ નથી. અને તે ગોમિલસૂત્ર યા ખાદિરસૂત્રથી સાક્ષાત્ સંબંધ પ્રતીત નથી એનો કારણ એમાં નિમ્નલિખિત આઠ વ્રતનો ઉલ્લેખ છે.—ઉપનયન, મોદાન, ઘાતિક, આદિત્યવ્રત, મહાનામ્નોક, ઔપનિષદ, મૌતિક તથા વ્રહ્મસામવ્રત.

નિદાનસૂત્રનું એક લાંબુ વાક્ય (જુઓ Webber Ind stud I. pp. 44-46) ગૌતમપિતૃએષ સૂત્રને અક્ષરશઃ મળતું આવે છે.—નિદા સૂં ૨-૬. ગૌતમ પિં સૂં ૧-૭-૧ -૩૭ થી બિલકુલ ભિન્ન નથી. વાક્ય લાટચાવન (vii 8-17)ની

અપેક્ષાએ દ્રાણાયણ (xxiii 4) સાથે અધિક મળતું આવે છે અને નિદા સં ૧૪ II ગોબિલીયસૂત્ર (iii 2)ની અપેક્ષાએ ખાદિરસૂત્ર (i i 5) સાથે અધિક મળતું આવે છે, આથી મને એ પ્રતીત થાય છે કે આ વિશિષ્ટ નિદાનસૂત્ર, કૌયુમેની અપેક્ષાએ રાણાયનીય શાખા સાથે અધિક સંબંધ છે. એ વાત ઉદ્દેશનીય છે કે ઉપર આપેલા (જુઓ રાણાયનીય શાખાનો અંથ નં. ૩) ગૌતમપિતૃમેધસૂત્ર ના દક્ષિણ ભારતીય સંસ્કરણમાં એવું લખ્યું છે કે નિદા. સૂ. ૨-૬ તુ- ઉદ્ધરણ પાર્તજલનિદાનસૂત્ર માંથી શ્રેવામાં આવ્યું છે. વીર રાધવપ્રણીત પ્રયોગમુક્તાવલી Burnell Catal. of a Cole. of Skt. Mss. part I p. 55) માં પણ પાર્તજલનું જ નામ દર્શાવ્યું છે. આ અનુસાર નિદાનસૂત્રના રચયિતાનું નામ પાર્તજલ લાગે છે.

એક બીજી વાત ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે કે કંઠભૂપણ ટીકા સહિત તેલગૂ અક્ષરોમાં મુદ્રિત ગૃહ્યરત્ન (મેસર ૧૮૮૧) માં ગૌતમગૃહ્ય નામનો અંથ કૃત્સીક વાર ઉદ્ધૃત કર્યો છે. પ્રત્યેક ઉદ્ધરણના આદિ અને અંતમાં 'અથ ગૌતમઃ' 'ઈતિ ગૌતમઃ' લખેલું મળે છે. ગૌતમના નામ સાથે સંકળાએક જોડલા ઉદ્ધરણ આ અંથમાં છે એ બધા જ મને અક્ષરશઃ તેવા જ ખાદિરસૂત્રમાં મળ્યા. પિતૃમેધસૂત્ર જે ખાદિરસૂત્ર સાથે અત્યંત સંબંધ છે તે પરંપરાદ્વારા ગૌતમ પ્રણીત જ દર્શાવાય છે. અમને ગૌતમસ્મૃતિ તથા ગૌતમધર્મસૂત્ર નામના અંથ પણ મળે છે. આ અંથ ગૌતમ પ્રણીત હોય અને સામવેદની એક વિશિષ્ટ શાખાને નિર્માણ કરતા હોય એવો સંભવ છે? ખાદિર ગૃહ્યસૂત્ર રાણાયનીય શાખાનું છે એ મતના સમર્થનમાં મને કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. કિન્તુ એ પણ નક્કી નથી થતું કે એ ભારતીય પરંપરાનું છે કે શાર્દૂલ શાખા-વક્ત્રિઓનું કે ગૌતમીય-શાખાવક્ત્રિઓનું છે.

૪ જૈમિનીય શાખાના ગ્રન્થ

કૌટુમ્બીયાદિ શાખાઓ સંબંધ ઉપર જણાવેલ ગ્રંથોથી અતિરિક્ત એક બીજી સામવેદીય શાખાનું સાહિત્ય છે. તે શાખાનું નામ 'જૈમિનીય' શાખા છે. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે સામવેદ-સાહિત્યની સહુથી મહત્વની સેવા કરનાર A. C. Burnell, અત્યંત મહત્વપૂર્ણ જૈમિનીય બ્રાહ્મણની હસ્ત-લિખિત પ્રતિઓ યુરોપમાં લાવ્યા છે. આ પૂર્વે આ બ્રાહ્મણને એક બહુ નાનો ભાગ-અર્થાત્ તલ્લવકાર યા કેનોપનિષદ-ગ્રાંથ હતો. આ વિસ્તૃત બ્રાહ્મણમાંથી, જેનું સંપૂર્ણ સંસ્કરણ Prof. Oertel તૈયાર કરી રહ્યા છે, Oertel દ્વારા પૂરા ઉપનિષદનું પ્રકાશન 1894 માં (Journ. Amer. Or. Soc Vol. XVI) થયું છે. સમયે સમયે આ ગ્રંથના કેટલાક ભાગ વિદ્વાનોએ પ્રકાશિત કર્યા છે, જેમકે Burnell (A legend from the Talavakara or Jaiminiya Samaveda, Mangalore 1878) Oertel (J. A. O. S. XV, 233-251. XVIII; 15-48, XIX 97-125, XXIII. 325-349; actes duxi me Congress des Orientalistes, Paris 1897 P. 226); Hopkins (J. A. O. S. XXVI, P. 58-65) આ ઉપરાંત જૈમિનીય શાખાનો આર્યેય વ્રાહ્મણ પણ પ્રકાશિત થયો છે (એ પણ Burnell દ્વારા Mangalore 1878) ત્યારથી આ સામવેદ શાખા ઉપર ઘણી ગવેષણા થઈ છે. Burnell ના Catal. of a Collection of Sanskrit Mss. Part I. P. 49, એ વાત ગ્રાંથ છે કે જૈમિનીયશાખાના ગ્રામગેયગાન તથા આરણ્યક-ગાન ગવેષણાર્થે પ્રાપ્ય છે. જૈમિનીય ગૃહ્યસૂત્ર, સુબોધિની ટીકામાંથી લીધેલા કેટલાંક ઉદરણો સાથે મેં પ્રકાશિત કર્યું છે. (Die.

અપેક્ષાએ દ્રાવિડીય (xxiii 4) સાથે અધિક મળતું આવે છે. અને નિદા મ૦ ii 3 ગોબિલીયસૂત્ર (iii 2)ની અપેક્ષાએ ખાદિરસૂત્ર (ii 5) સાથે અધિક મળતું આવે છે, આથી મને એ પ્રતીત થાય છે કે આ વિશિષ્ટ નિદાનસૂત્ર, કૌયુમેની અપેક્ષાએ રાણાવનીય શાખા સાથે અધિક સંબંધ છે. એ વાત ઉલ્લેખનીય છે કે ઉપર આપેલા (જુઓ રાણાવનીય શાખાનો ગ્રંથ નં. ૩) ગૌતમપિતૃમેધસૂત્ર ના દક્ષિણ ભારતીય સંસ્કરણમાં એવું લખ્યું છે કે નિદા. સૂ. ૨-૬ તું. ઉદરણ પાતંજલનિદાનમૂત્ર માંથી દેવામાં આવ્યું છે. વીર રાધવપ્રણીત પ્રયોગમુક્તાવલી Burnell Catal. of a Col. of Skt. Mss. part I p. ૬૬) માં પણ પાતંજલનું જ નામ દર્શાવ્યું છે આ અનુસાર નિદાનસૂત્રના રચયિતાનું નામ પાતંજલ લાગે છે.

એક બીજી વાત ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે કે કંઈભૂપણુ દીક્ષા સહિત તેમજ અક્ષરેશમાં મૂકિત ગૃહ્યરત્ન (મેસર ૧૮૮૧) માં ગૌતમગૃહ્ય નામનો ગ્રંથ કેટલીક વાર ઉદ્કૃત કહેો છે. પ્રત્યેક ઉદરણના આદિ અને અંતમાં 'અત્ર ગૌતમઃ' 'ઈતિ ગૌતમઃ' લખેલું મળે છે. ગૌતમના નામ સાથે સંકળાએક્ષ જેટલા ઉદરણુ આ ગ્રંથમાં છે એ બધા જ મને અક્ષરશઃ તેવા જ ખાદિરસૂત્રમાં મળ્યા. પિતૃમેધસૂત્ર જે ખાદિરસૂત્ર સાથે અત્યંત સંબંધ છે તે પરંપરાદારા ગૌતમ પ્રણીત જ દર્શાવાય છે. અમને ગૌતમસ્મૃતિ તથા ગૌતમધર્મસૂત્ર નામના ગ્રંથ પણ મળે છે. આ ગ્રંથ ગૌતમ પ્રણીત હોય અને સામવેદની એક વિશિષ્ટ શાખાને નિર્માણ કરતા હોય એવો સંભવ છે? ખાદિર ગૃહ્યસૂત્ર રાણાવનીય શાખાનું છે એ મતના સમર્થનમાં મને કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. કિન્તુ એ પણ નહીં નથી, યતું કે એ ભારતીય પરંપરાનું છે કે શાદ્વૈજ શાખા-વત્સજિઓનું કે ગૌતમીય શાખાવત્સજિઓનું છે.

૪ જૈમિનીય શાખાના ગ્રન્થ

કૌયુમીયાદિ શાખાથી સંબદ્ધ ઉપર જણાવેલ ગ્રંથોથી અતિરિક્ત એક બીજી સામવેદીય શાખાનું સાહિત્ય છે. તે શાખાનું નામ ' જૈમિનીય ' શાખા છે. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે સામવેદ-સાહિત્યની સદૃશી મહત્વની સેવા કરનાર A. C. Burnell, અત્યંત મહત્વપૂર્ણ જૈમિનીય બ્રાહ્મણની હસ્ત-લિખિત પ્રતિઓ યુરોપમાં લાવ્યા છે. આ પૂર્વે આ બ્રાહ્મણનો એક બહુ નાનો ભાગ-અર્થાત્ સલ્લકાર યા કેનોપનિપદ-ગ્રાંથ હતો. આ વિસ્તૃત બ્રાહ્મણમાંથી, જેનું સંપૂર્ણ સંસ્કરણ Prof. Oertel તૈયાર કરી રહ્યા છે, Oertel દ્વારા પૂરા ઉપનિષદનું પ્રકાશન 1894 માં (Journ. Amer. Or. Soc Vol. XVI) થયું છે. સમયે સમયે આ ગ્રંથના કેટલાક ભાગ વિદ્વાનોએ પ્રકાશિત કર્યા છે, જેમકે Burnell (A legend from the Talavakara or Jaiminiya Samaveda, Mangalore 1878) Oertel (J. A. O. S. XV, 233-251. XVIII; 15-48, XIX 97-125, XXIII 325-349; actes duxi me Congress des Orientalistes, Paris 1897 P. 226); Hopkins (J. A. O. S. XXVI, P. 58-65) આ ઉપરાંત જૈમિનીય શાખાનો આર્યેય બ્રાહ્મણ પણ પ્રકાશિત થયો છે (એ પણ Burnell દ્વારા Mangalore 1878) ત્યારથી આ સામવેદ શાખા ઉપર ઘણી ગવેષણા ચર્ચ છે. Burnell ના Catal. of a Collection of Sanskrit Mss. Part I. P. 49, એ વાત જ્ઞાત છે કે જૈમિનીયશાખાના ગ્રામગેયગાન તથા આરણ્યક-ગાન ગવેષણાર્થે ગ્રામ્ય છે. જૈમિનીય શૃણ્વસૂત્ર, સુષોધિની ટીકામાંથી લીધેલા કેટલાંક ઉદ્ધરણો સાથે મેં પ્રકાશિત કર્યું છે. (Die.

'literatur van den Samaveda on het Jaiminiya guhyasutra' Verh den Koninkl. Akademie V. Wetensch. te Amsterdam Afd. Letterk. N. R. deel vi nr 2, 1985) અનુવાદ, કાન્કિ તથા પદસૂત્રી સહિત શ્રોતસૂત્ર frl. Dr. Gaastra દ્વારા પ્રકાશિત થયું છે. (Bijdrage tot de Kennis van het Vedishe Ritneel : het Jaiminiyasrautasutra, Leiden, Brill 1906), આ સમયે Burnell દ્વારા લાવેલા અને India Office માં રાખેલાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી મને સંદિના પંથુ મળી ગઇ છે. આ વિષયમાં એક વેબ " Versl en Meded der. Kon. Akad. V. Wetensch " Afd Letterk iv Reeks vii, deel page 300-304 માં મેં જણાવ્યો છે. જૈમિનીય શાખાના નિમ્નલિખિત ગ્રંથો અમને મળે છે—

૧ સંહિતા; ૨ ગ્રામગેયગાન તથા આરણ્યગાન; ૩ બ્રાહ્મણ; ૪ ઉપનિષદ; ૫ શ્રોતસૂત્ર; ૬ ગૃહસૂત્ર.

આ સૂત્રીમાં કેવળ બિદ તથા બિદ્યાગાન ઉપસન્ધ નથી; સંભવ છે કે હજુ પંથુ તે દક્ષિણ ભારતમાં ઉપસન્ધ હોય. પ્રથમ હું જૈમિનીય શાખાના ગાનગ્રંથોનું વર્ણન કરીશ.

જૈમિનીય શાખાના ગાનગ્રંથ

પ્રથમ બે ગાનગ્રંથ (ગ્રામગેયગાન તથા આરણ્યગાન) પૂરે પૂરાં મને ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં મળ્યા છે. Burnell ની હસ્ત લિખિત પ્રતિમાં, જે હજી સુધી સૂત્રીપત્રમાં સામેલ નથી થઈ, અને જે હજી સુધી મિત્રકુલ અપરિચિત હતી, અને ગાનગ્રંથ છે. એ નીચે ઠાગણ ઉપર લખાઈ છે અને ગ્રંથાક્ષર લિપિમાં

ત્રિયનાપક્ષીથી મળી છે. એના પ્રારંભમાં એક બીજો ગ્રંથ છે જેનું નામ સમાપતિચિરચિત ધારણાલક્ષણ છે અને તે લાલ શાહીથી શુદ્ધ કરેલો છે. ધારણાલક્ષણ જૈમિનીય શાખાના સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અન્ય વસ્તુઓથી અતિરિક્ત છે. આ પ્રતમાં સામવેદની આ શાખાના સમસ્ત સામોતું વર્ણન કરેલું છે. તદનન્તર બંને આર્યિકોના બિન્ન બિન્ન મંત્રોની સંખ્યા, તેમના છન્દ અને સંપૂર્ણ આર્ષેય બ્રાહ્મણ એમાં આપવામાં આવેલ છે. અંતમાં આ પ્રતિમાં સામલક્ષણ નામનો એક ગ્રંથ છે જેમાં બિન્ન બિન્ન સ્વરસમૂહોનું વિશદીકરણ સંસ્કૃત તથા તૈમિલમાં આપ્યું છે. એમાં પ્રત્યેક સામના ઉચિત અક્ષરો પર સ્વરનિર્દેશ પણ કરેલો છે. Burnell ની બંને ગાનગ્રંથોની બીજી હસ્તલિખિત પ્રતિઓ છે (Catal. of a Collection of Skt. Mss. I, Vedio Mss p. 49, nos. CXLVII and CXLIX, new numbers 61 and 62) તે ઉત્કૃષ્ટ પરંપરાની જણાય છે. એમાં પ્રત્યેક પર્વની (સામોનો એક ભાગ) અનંતર, એ પર્વ સાથે સંબંધ સ્વર ક્રમસર આપેલા છે. Burnell ની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ નં. ૪૯૭, જે નં. ૬૧ તથા ૬૨ થી નિર્દિષ્ટ છે, તે સ્વરનિર્દેશની દૃષ્ટિથી એક બીજીથી અત્યંત ભિન્ન છે અને આ સમસ્યા સમજાવવાનું હમણાં મારી પાસે કોઈ સાધન નથી, તેથી તેને મુદ્રિત કરવાનો વિચાર મારે હમણાં છોડવો પડે છે.

ગ્રામગેય ગાનનો વિભાગ, Burnell દ્વારા પ્રકાશિત આર્ષેય બ્રાહ્મણ સાથે તદ્દન મળતો છે. આગ્નેય પર્વના ૧૨ ભાગ છે; ઐન્દ્ર પર્વમાં ૧૨ ભાગ ગાયત્રના, ૮ બાર્હતના અને ૬ આનુષ્ટુભના છે. આ Burnell દ્વારા પ્રકાશિત આર્ષેય બ્રાહ્મણના અનુસાર જ છે. કિન્તુ અમારી પાસે હસ્તલિખિત પ્રતિમાં અવશિષ્ટ ઐન્દ્ર પર્વ એક વર્ગમાં છે, જેના ૧૦ વિભાગ છે. આ

દ્વાદશાહસ્ય વૈ સામ હ્યમ્યૂહસ્ય+ તતઃ પરમ્ ।
 એકત્રિશ (૬) શિરસ્સામ શતમેકાહસંઘ્નિનઃ ॥
 નવાત્યુત્તરપચ્ચાશચ્છતં સામ વિનિશ્ચિતમ્ ।
 અહીનસ્ય ચ ચત્વારિશ્ચિહરસ્કચતુશ્શતમ્ ॥
 આહત્યોહસ્ય સામાનિ દ્વયધિકાષ્ટશતોત્તરમ્ ।
 સહસ્રમિતિ નિર્ણીતં પ્રસંખ્યાય યયામતિ ॥
 રહસ્યસ્ય તુ પટપચ્ચાશ્ચિહરસ્કશતત્રયમ્ ।
 પ્રકૃત્યૂહરહસ્યાનાં સામાન્યાહત્ય સંખ્યયા ॥
 એકાશીત્યુત્તરોદ્દાશી પદછતાધિકમિપ્યતે ।
 ત્રિસહસ્રંજૈમિનીયશાખાયાં વેદવિત્તમૈઃ ॥

ઉપર લખ્યા અનુસાર જૈમિનીય શાખામાં આનત્રયોમાં સામેની નિમ્નલિખિત સંખ્યા છે.

આમજેયમાન	૧૨૭૨
આરણ્યમાન	૨૯૧
બિહમાન	૧૮૦૨
જિહ્માન	૩૫૬
<hr/>	
કુલ	૩૬૮૧

કોથુમીય શાખાના આનત્રયોની એક ગણના અનુસાર—
 $૧૧૯૭ + ૨૯૪ + ૧૦૨૬ + ૨૦૫ = ૨૭૨૨$ સામ છે.*

+ Sic ।

* કલકત્તાના સરકારી (vol. V, p. ૬૭૪)ના શ્લોકોમાં સિન્ન ગણના આપવામાં આવી છે.

આ પ્રકારે જૈમિનીયશાખાના ગાનગ્રંથ અતિ વિરતૃત છે. અને કૌથુમશાખાના ગાનગ્રંથની અપેક્ષા અધિક સુંદર અવસ્થામાં ઉપસંક્રાન્ત થએલા જણાય છે. કૌથુમશાખાના આર્ષેય બ્રાહ્મણ (Burnell નું સંસ્કરણ પૃ. ૩૨) અનુસાર, પૂર્વાર્ચિક નં. ૨૫૮માં (વૃહદિન્દ્રાય ગાયત્ર) ચાર સામ છે. કિન્તુ ગ્રામજેય ગાનમાં (ગંધર્વલિપિના સંસ્કરણમાં પણ) ફક્ત બે જ સામ આપેલા છે. અને લાટયા ૮. ૮. ૧૦-૧૩ માં પણ ચાર સામ દર્શાવ્યા છે. જૈમિનીયશાખાના ગાનગ્રંથમાં બરોબર ચાર સામ મળે છે. જ્યારે કૌથુમશાખામાં બે રહી જાય છે સામવિધાન બ્રાહ્મણ ૧. ૩. ૧૦ (જુઓ Konow. Das Samavedh br. Introduction, P. 10)માં પણ ચાર સામ મળે છે.

ગ્રામજેયગાનનું સંસ્કરણ હું નથી કાઢી શકતો, એટલે એ વિષયમાં કંઈક થોડું વર્ણન કરવું હું મારું કર્તવ્ય સમજું છું. પ્રથમ વાત તો એ કે Burnell ના આર્ષેય બ્રાહ્મણનું સંસ્કરણ બરોબર શુદ્ધ નથી. એની જાણ અમને હસ્તલિખિત ગાનગ્રંથોમાં ઉચિત સ્થાનોપર આપેલ મામના નામોથી મળે છે તત્ત્વકાર બ્રાહ્મણના સામોના નામની એક ઘણી મોટી સૂચી આપવી પડી છે, તો સહુથી પહેલી આવશ્યકતા એ સૂચીને શુદ્ધ કરી લેવાની છે. એટલે હું અહીં આર્ષેય બ્રાહ્મણના (Burnell ના સંસ્કરણના) પાંક્તેદ તથા સંશોધિત પાંક્તોની સૂચી આપીશ. Burnell દ્વારા પ્રકાશિત આર્ષેયબ્રાહ્મણની સહાયથી દરેક વ્યક્તિ સામોની યોગિ સ્વરૂપ ઋચાઓની જાણ મેળવી શકે છે. કિન્તુ આરણ્યગાનની વાત તદ્દન બિન્ન છે. આરણ્યગાનના સામોની યોગિઓનું જ્ઞાન પણ અમુક અમુક દશામાં ઘણું મહત્વનું થાય છે. એટલે કૌથુમગાન સાથે તુલના કરતાં કરતાં હું આરણ્યગાન ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીશ. એનું પરિણામ એ આગ્યું છે કે આર્ષેયબ્રાહ્મણના આધાર ઉપર

અમે સમજતા હતા તેવો ભેદ એ ગ્રાનગ્રંથોમાં નથી, સામ, અધિકતર, નામભેદ માત્રથી જ બિન્ન છે.

સહુથી પ્રથમ ગ્રામજેયગાનના આધારપર બર્નેલ (Burnell) ના આર્યેયબ્રાહ્મણના પાઠભેદ અને સંશોધન આપું છું. જમણા હાથ પર લખેલી સંખ્યા કેટલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં આવે પાઠભેદ છે, તે સૂચવે છે.

- ૧ ઘાઙ્ગિષીયમ્ ૨
- ૬ સંયગંવાર્ષઘ્ને (આજ શુદ્ધ છે) ૧
- ૧૭ માર્ગવે ચ (નાદ્રે નહિં જોધએ) ૧
- ૩૩ સૌર્યવર્ચસ્ય (આજ શુદ્ધ છે) ૩
- ૩૪ ગૌર ૨
- ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૭૯, ૧૦૮, ૧૨૨, મરદ્ધ૦ (મારદ્ધ ના સ્થાને)
- ૩૫ શ્રુટીગવમ્ ૩,
- ૪૭ ગાધિનશ ૨
- ૫૦ કાર્ણ૦, કાર્ણી, કાર્ણ.
- ૬૨ ધામ્રસ્ય
- ૭૨ ઇતિ યાત્રીતમ્ (તન્)-આ નહિં જોધએ. ૨
- ૭૮-૭૯ ઘૃતાચેરાક્ષિરસસ્ય સામની દ્વે
- ૮૦ મરદ્ધાજસ્ય પ્રાસાહમ્ ।
- ૮૩, ૮૨ કૌલ્મદમ્ । ખીએ પાદ. ૧
- ૯૦ સયોનિ । ૧
- ૯૨ યેષં ચારુદવદ યાક્ષિરસમ્. ૧
- ૯૯ ધ્રુષ્યે ૧ શ્રુષ્યે ૧
- ૧૦૫ ઘૃદદામેયં ચ ૩; સૌમક્રતયં ધાં ૧

११२ साध्रं च, साद्धं च, स्याद्धयं च

१२३ गौरीवीतम् १

१३३ पेष्मवाहानि

१३४ अद्देः पैण्वस्य २, अद्देः श्वैण्वस्य १; अलिहिनो,
अलिहिनो (See. M. पेहिनो); वैल्वस्य १; वैल्वस्य २

१३७ संवेशीयं ३

१३९ काक्षीषतम् ३ (० काक्षी० १. Seom.)

१५३ घाजदावर्ये च १

१५४ गौरिवीतानि १

१५८ श्रौतफक्षाणि ३

१५९ घामवेषोदासं ३

१६० औदले (स्तसौतले) १

१६४ मैधातियं १

१६७ गौरिवीते

१६८ ० गौरिवीतं १

१९५ इन्द्रस्य वा २

२२२ विष्णोश्च साम ५. १.

२३१ अम्भी (अभि) वादस्य ५. १.

२४० कौलमुल०, कौन्मुल०, कम्मुल०.

२४५ कण्य ३

२४९ इन्द्रस्येन्द्रियम् २

२५८ संश्रयसो, विश्रयसो, सत्यश्रयसो ५५. ११.

२६२ श्रुतीगर्भं ३

२६८ घ्राघ्रं २; घाघ्रं १

२८० कौन्मुले १

२८३ गौरिवीतेः १

- ३१३ निहवः १
 ३२३ सौमरश्मे १
 ३३२ आदित्यास् (सिच्, स्तत्त अदित्यास्) सामनी १
 ३३७ कश्यपस्य चानितोदौ १
 ३५१ रयिष्ट १
 ३५२ कौन्मुद० कौन्मल०
 ३५४ कौन्मल० २
 ३५५ मधुश्चुन्निधनं २
 ३७९ इयेनः २
 ४१९ सेनदे वा, सेनुदे वा, स्येन्वदे वा.
 ४२६ गौरयेश्० १
 ३८५ पुराधसश्० १ (स्तत्त प्ररा०)
 ३८९ त्रैक्कुभानि त्रीणि ३
 ३९० औक्ष्णोरन्त्राणि त्रीणि (३) औक्ष्णोनियानानि वा
 (१) (कौकुयमीयार्थेयवाहणे)
 ३९१ देवशैव १ .
 ४४९ सन्तनीके ३
 ४६८ सुरुपे द्वे; संहितं च (१) स्तत्त सुहितं च;
 संहितं चैव २
 ४६९ इन्द्रसामनी द्वे
 ४८१ कुम्भस्थ २
 ४८५ प्रक्कीडाम्; संक्कीडा वा निक्कीडा वा
 ४९८ याधानि २
 ५०० वैतदश्वेः १
 ५११ उद्वेच; सदोचिशीयं जमदग्नेः सथासीनी (स्यासिनी)
 ५१२ अधोवास० ३ गोष्ठापुंसिनी; पुंस्वीनी.

૫૧૭ ઔષ્ણોનિયાનાનિ ૧

૫૨૦ વૈષાક્ષિરસં

૫૨૩ ૦ પ્રશસ્ત્ય જાનસ્યા ૩

૫૨૪ ષાઙ્ગજિતૌ

૫૪૭ ત્યાટ્ટો સામાનિ; ત્યાટ્ટો સામાનિ વૈષ.

૫૫૫ ષાઙ્ગસનનો ૫ ૧

૫૫૮ દાશશીર્વે ૧

૫૬૯ કાર્ણ૦, કાર્ણ૦

૫૮૧ કૌત્તમલ૦ ૩

૫૮૩ શ્વેતેષાંણિ, શ્વેતેષ્યાણિ, શ્વેતેષ્યાણિ.

હવે હું આરણ્યમાનની સૂચી આપુ છું. એના આધાર જૈમિનીય શાખાની સૂચી છે. પ્રત્યેક યોનિનિર્દેશક સંખ્યા, કૌથુમ-શાખાના આરણ્યમાનમાં મળતા સામની હોતક છે. Ar. S. નો અર્થ છે જૈમિનીય શાખાની આરણ્યક સંહિતા. રોમન તથા અરબી સિપિની સંખ્યા કૌથુમાચિકની લગ્નતાર ગણેલી યજ્ઞચાએને દર્શાવે છે.

સામવેદની સંહિતા

(નં. ૫૦૧ ની) Burnell ની હસ્તલિખિત પ્રતિ (અન્ય-લિપિ, ખંડે બાજુ પર લખેલા ૭૦ પાના, નીચ કાગળ, પ્રત્યેક પાન પર ૨૪ પંક્તિ) ના. ઉપરના કાગળ પર ચોતાના હાથથી Burnell દ્વારા લખેલું છે—“ સામવેદ (તલ્લઘકાર) જૈમિનીયસંહિતાપાઠ.

પૂર્વાચિક પૃ૦ ૧

આરણ્યકસંહિતા ૨૬.૫

ઉત્તર આચિક ૨૯

કહોં કહોં શુદ્ધ છે. એવું પ્રતીત થાય છે કે મૂળ પાઠ કોઈ અલ્પજ્ઞ વિદ્યાર્થીએ લખ્યો હોય.

પ્રથમ પાન ઉપર પણ Burnell ના હસ્તાક્ષરમાં લખેલું છે કે,

“ સામવેદ સંહિતાપાઠ જૈમિનીય શાખા, Tinavelly ની લગભગ ૧૭૦૦ ઇ. ની પ્રતિમાંથી (લખ્યું) - A. B. 1879.”

પૂર્વાર્ચિક તથા આરણ્યક નિઃસંદેહ સંપૂર્ણ છે. Burnell નું જૈમિનીય-આર્ષેય-બ્રાહ્મણ સંસ્કરણનું સર્વોત્તમ નિયામક છે. બંનેના મૂળ પાટોમાં સંપૂર્ણ ઐક્ય છે. બંને શાખાઓના આર્ષેય બ્રાહ્મણની તુલનાથી આપણને એ જણાય છે કે કૌથુમસંહિતા કેટલે સુધી જૈમિનીય સંહિતાથી ભિન્ન છે. પૂર્વાર્ચિકમાં બંનેનો ભેદ વિશેષ મહત્વનો નથી. અધિકતર આ ભેદ કેટલેક ઠેકાણે મંત્રોના ક્રમમાંજ છે. આર્ષેય બ્રાહ્મણ અનુસાર મંત્રોનો ક્રમ ભિન્ન હોવો જોઈએ, તેવા સ્થળે સંહિતામાં વાસ્તવમાં ઐક્ય મળે છે. પરંતુ બંને સંહિતાના આરણ્યકમાં ભેદ અધિક છે; બંને શાખાઓના આર્ષેય બ્રાહ્મણોની તુલનાથી પ્રથમથીજ પ્રતીત થયું છે તેમ જૈમિનીય આરણ્યકમાં બહુજ ભિન્નતા છે અને તે Burnell ની મહત્વપૂર્ણ હસ્તલિખિત પ્રતિથી હવે પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઈ ગયું છે. બંને શાખાઓ અનુસાર આરણ્યકમાં ૫૫ મંત્ર છે (એમાં મહાનામ્ની તું પરિગણન નથી થયું) એમાંથી ૪૫ મંત્રો બંનેમાં સમાન છે. અહીં સુધી આર્ષેય બ્રાહ્મણ (જે એક પ્રકારે ગ્રામ-ગ્રેયગાન તથા આરણ્યગાનની અનુક્રમણી છે.) સંહિતાપાઠના નિયામક તરીકે અમારી સહાયતા કરી શકે છે. પરંતુ ઉત્તરાર્ચિક માટે અમારે કેવળ Burnellની હસ્તલિખિત પ્રતિની સહાય લેવી પડે છે.

એ નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકાતું કે આ ભાગ અમને પૂરો

મળ્યો છે અથવા અધૂરો પ્રાપ્ત થયો છે. જો એમ માનીએ કે હસ્તલિખિત પ્રત અધૂરી છે તો અંતર્માળ મંત્રનો ખોટ માનવી પડશે, કારણ એમાં ખંડ તથા મંત્રોની લગાતાર સંખ્યામાં સંપૂર્ણ ગણતરી છે. હવે એટલું તો અવશ્ય જણાય છે કે અમારા જૈમિનીય ઉત્તરાચિકમાં અનેક મંત્ર મળતા નથી જે આમેયગાનની 'યોનિ' તરીકે રહ્યા હશે. સંહિતાના આ ભાગમાં, પહેલા બે ભાગની અધેક્ષાએ, કૌથુમીયશાખા સાથે બહુ ભેદ છે. ક્રમ તો ધણેજ ભિન્ન છે, અને જૈમિનીય શાખામાં ત્રણ ત્રણના સમૂહમાં 'યોનિ' -સ્વરૂપ બહુ ઋચાઓ મળે છે જે કૌથુમીય શાખાની ઋચાઓથી બિન્નકુલ ભિન્ન છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દ્વાદશાહ આદિ યજોમાં પણ જૈમિનીયોની વિધિ કૌથુમીયથી ભિન્ન હશે. વૈદિક સંહિતાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તત્ત્વકાર સંહિતાની પ્રાપ્તિ એ એક મહત્વની બાબત છે, કારણકે વૈદિક સાહિત્યથી અપરિચિત મંત્ર આ સંહિતામાં ધારવા કરતાં ધણુજ ઓછા મળી આવ્યા છે.

અમે એ જોયું છે કે જૈમિનીય તથા કૌથુમીય શાખામાં મુખ્ય મુખ્ય વાતોમાં એક સરખુંજ વિભજન છે. અને આ મુખ્ય વાતોનું ખંડોમાં વિભજન પણ, પૂર્વાચિક તથા આરણ્યકમાં, એક સરખું છે. પ્રથમ અગ્નિના મંત્ર આવે છે, પછી ઇન્દ્રના અને પછી પવમાન. જૈમિનીય શાખાના આગનેય પર્વમાં લગાતાર ગણના મળે છે કિન્તુ કૌથુમ શાખા અનુસાર ગણનાના સૂત્રનો પણ પત્તો લાગે છે. હા, જૈમિનીય શાખાનું ઉત્તરાચિક જે જે શાખાઓમાં વિભક્ત છે, તે કૌથુમ શાખાના ઉત્તરાચિકથી ભિન્ન છે. હજુ મુઘી બિહ તથા બિલગાન અમને પ્રાપ્ત નથી થયાં તેથી તે દર્શાવી નથી શકતો કે આ વિભજન બે ભાગમાં કયા તત્વના આધાર પર થયું છે.

Burnell ની હસ્ત લિખિત પ્રતિમાં કેટલાક એવા મંત્ર

છે જેના બરોબર વિભાગ નથી થયા. લગભગ એવું બન્યું છે કે પૂર્વાર્ધ ઉત્તરાર્ધમાં ભળા ગયો છે. કહી કહી તો બબ્બે બબ્બે અથવા ત્રણ ત્રણ મંત્ર એક એક કરીને ગણાયા છે. જ્ઞાનમંથ તથા આર્યેય બ્રાહ્મણની પુલનાથી પૂર્વાર્ધિક તથા આરણ્યકની અશુદ્ધિઓ પણ ખતર પડે છે, તેથી નિમ્નલિખિત જૈમિનીય સંહિતાના સારાંશમાં ઉત્તરાર્ધિકની અશુદ્ધિઓનો પણ નિર્દેશ કરવો ઉચિત ધાયો છે. આ પ્રકારની આવશ્યક પુલનાથી જૈમિનીય સંહિતા તથા કૌથુભીય સંહિતામાં નિમ્નલિખિત મંત્ર સંખ્યા મળે છે.

	જૈમિ.	કૌથુ.
પૂર્વાર્ધિક	૫૮૭	૫૮૫
આરણ્યક	૫૯	૫૯
ઉત્તરાર્ધિક ૧	૭૪૫	
૨	૨૯૬	
	<hr/>	<hr/>
	કુલ ૧૬૮૭	૧૨૨૫
		૧૮૬૯

આ અનુસાર જૈમિનીય સંહિતામાં કૌથુભીય શાખાથી ૧૮૨ મંત્ર ઓછા છે, + આ થઇ વિસ્તારની વાત, હવે જે મંત્રોના પાઠ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો ત્યાં પણ જૈમિનીય સંહિતા મિલ-
કુંદ સ્વતંત્ર માર્ગનું અવલંબન કરે છે. આ સંહિતા અમને કેવળ એક હસ્તલિખિત પ્રતિ (જે સ્થાન સ્થાન પર અશુદ્ધ છે) ના આધાર પર મળ્યા છે, એટલે એ કંડેપુ-કઠિન છે કે પાંભેડ એ ખરેખર ભેડ છે કે અશુદ્ધ પાઠ છે. અહીં જ્ઞાનમંથોમાં આપેલી અને ગાયન માટે પ્રસ્તુત કરેલી ઋચાઓની પુલના વિશેષ મહત્વની છે. મેં કરેલી પુલનાથી ખતર પડે છે કે એના ઘણા

+ વાસ્તવમાં ભેડ કેવળ ૧૫૫, જે અપ્રતિરૂપ સામ, જેને ઇન્દોળ કમંડાં સાથે સંબંધ નથી તેને કાઢી નાખીએ તો

મળ્યો છે અથવા અધૂરો પ્રાપ્ત થયો છે. જે એમ માનીએ કે હસ્તલિખિત પ્રત અધૂરી છે તે અંતર્ભાજ મંત્રનો ખોટ માનવી પડશે, કારણ એમાં ખંડ તથા મંત્રોની લગાતાર સંખ્યામાં સંપૂર્ણ ગણતરી છે. હવે એટલું તો અવશ્ય જણાય છે કે અમારા જૈમિનીય ઉત્તરાર્ચિકમાં અનેક મંત્ર મળતા નથી જે ગ્રામેયમાનની 'યોનિ' તરીકે રહ્યા હશે. સંહિતાના આ ભાગમાં, પહેલા બે ભાગની અવેક્ષાએ, કૌયુમ્બીયશાખા સાથે બહુ બેદ છે. ક્રમ તો ધણેજ બિન્ન છે, અને જૈમિનીય શાખામાં ત્રણ ત્રણના સમૂહમાં 'યોનિ' -સ્વરૂપ બહુ ઋચાઓ મળે છે જે કૌયુમ્બીય શાખાની ઋચાઓથી બિન્નકુલ બિન્ન છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દ્વાદશાહ આદિ મંત્રોમાં પણ જૈમિનીયોની વિધિ કૌયુમ્બીય બિન્ન હશે. વેદિક સંહિતાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તત્ત્વકાર સંહિતાની પ્રાપ્તિ એ એક મહત્વની ખાતર છે, કારણકે વેદિક સાહિત્યથી અપરિચિત મંત્ર આ સંહિતામાં ધારવા કરતાં ધણીજ ઓછા મળ્યા આવ્યા છે.

અમે એ જોયું છે કે જૈમિનીય તથા કૌયુમ્બીય શાખામાં મુખ્ય મુખ્ય વાતોમાં એક સરખુંજ વિભજન છે. અને આ મુખ્ય વાતોનું ખંડોમાં વિભજન પણ, પૂર્વાર્ચિક તથા આરણ્યકમાં, એક સરખું છે. પ્રથમ અગ્નિના મંત્ર આવે છે, પછી ઇન્દ્રના અને પછી પવમાન. જૈમિનીય શાખાના આગ્નેય પર્વમાં લગાતાર ગણના મળે છે કિન્તુ કૌયુમ્બીય શાખા અનુસાર ગણનાના મૂત્રનો પણ પત્તો લાગે છે. હા, જૈમિનીય શાખાનું ઉત્તરાર્ચિક જે બે શાખાઓમાં વિભક્ત છે, તે કૌયુમ્બીય શાખાના ઉત્તરાર્ચિકથી બિન્ન છે. હજુ સુધી જિહ તથા જિહ્વામાન અમને પ્રાપ્ત નથી થયાં તેથી તે દર્શાવી નથી શકતો કે આ વિભજન બે ભાગમાં કેવા તત્ત્વના આધાર પર થયું છે.

Burnell ની હસ્ત લિખિત પ્રતિમાં કેટલાક એવા મંત્ર

છે જેના બરોબર વિભાગ નથી થયા. લગભગ એવું બન્યું છે કે પૂર્વાર્ચિક ઉત્તરાર્ચિકમાં ભળા ગયો છે. કહી કહી તો બબ્બે બબ્બે અથવા ત્રણ ત્રણ મંત્ર એક એક કરીને ગણાયા છે. જ્ઞાનમંથ તથા આર્યેય બ્રાહ્મણની પુસ્તનાથી પૂર્વાર્ચિક તથા આરણ્યકની અશુદ્ધિઓ પણ ખબર પડે છે, તેથી નિમ્નલિખિત જૈમિનીય સંહિતાના સારાંશમાં ઉત્તરાર્ચિકની અશુદ્ધિઓનો પણ નિર્દેશ કરવો ઉચિત ધાયો છે. આ પ્રકારની આવશ્યક પુસ્તનાથી જૈમિનીય સંહિતા તથા કૌશુભીય સંહિતામાં નિમ્નલિખિત મંત્ર સંખ્યા મળે છે.

	જૈમિ.	કૌશુ.
પૂર્વાર્ચિક	૫૮૭	૫૮૫
આરણ્યક	૫૬	૫૬
ઉત્તરાર્ચિક ૧	૭૪૫	
૨	૨૬૬	
	<hr/>	<hr/>
	કુલ ૧૬૮૭	૧૨૨૫
		૧૮૪૪

આ અનુસાર જૈમિનીય સંહિતામાં કૌશુભીય સાખ્યાર્થી ૧૮૨ મંત્ર ઓછા છે. + આ થઇ વિસ્તારની વાત. હવે જો મંત્રોના પાઠ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો ત્યાં પણ જૈમિનીય સંહિતા ત્રિશ્કુંભ સ્વતંત્ર માર્ગનું અવલંબન કરે છે. આ સંહિતા અમને કેવળ એક હસ્તલિખિત પ્રતિ (જે સ્થાન સ્થાન પર અશુદ્ધ છે) ના આધાર પર મળી છે, એટલે એ કહેવું કઠિન છે કે પાંચોડે એ બરોબર ભેદ છે કે અશુદ્ધ પાઠ છે. અહીં ગાનગ્રંથોમાં આપેલી અને ગાયન માટે પ્રસ્તુત કરેલી ઋચાઓની પુસ્તના વિશેષ મહત્વની છે. મેં કરેલી પુસ્તનાથી ખબર પડે છે કે એવા 'ધણ'

+ પાસ્તવમાં સ્કે કેવળ ૧૫૫, જે અપ્રતિરૂપ સામ, જેને બન્દોગ કમંડાં સાથે સંબંધ નથી તેને કાઢી નાખીએ તો

સ્થાનો છે કે જ્યાં જૈમિનીય સંહિતા કૌથુમશાખાથી ભિન્ન છે. આ બેદ કેટલાક સ્થળે પાઠની અશુદ્ધિના કારણે છે જ્યારે કેટલાક સ્થળે ખરેખર પાઠભેદ છે. આસ્પય ગાનમાં એવા અનેક મંત્રો મળે છે જે પહેલા ગ્રામજેય ગાનમાં આવી ચૂક્યા છે, એની પણ મેં પ્રત્યેક સ્થાન ઉપર તુલના કરી છે. ગાનગ્રંથોની તુલના અમને એક વિષયમાં અવસ્ય સંદેહમાં નાખે છે. અને તે છે અંતિમ સ્વરોનો વિસ્તાર. જ્યાં જ્યાં કૌથુમીય શાખામાં અંતિમ સ્વર હ્રસ્વ આવ્યો છે ત્યાં જો જૈમિનીયમાં અંતિમ સ્વર દીર્ઘ મળે છે તો મેં ત્યાં પ્રશ્નાર્થસૂચક ચિન્હ મૂક્યું છે. જે અન્ય પાઠભેદ છે, ખાસ કરીને સંહિતાના પ્રથમ બે ભાગમાં જે મળે છે, તેનું દરેક સ્થાને ગાનગ્રંથોની તુલનાથી સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત નિમ્નલિખિત વાતો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે.

જૈમિનીય સંહિતામાં* સાધારણ સંધિનિયમ એ છે કે સ્વર પહેલાં અંતિમ આનુ ના સ્થાને ઐ ધર્ધ જાય છે. જો હસ્તલિખિત પ્રતિ ગ્રંથલિપિના સ્થાને દેવનાગરી લિપિમાં હોત તો કદાચ આ સ્થાને ઐ થાત. અંતિમાક્ષરો આ સંધિનિયમ મેત્રાયણીય અને કપિષ્ઠલ સંહિતાના મંત્રોને પણ લાગુ પડે છે. (જુઓ—V. Schroder ની ભૂમિકા મેત્રાયણીય* સંહિતા Vol. I. P. XXIX, XXXIX, XLLI; Wackernagel : Altind. Gramm. 1. ૨૭૬ b. n. note)—ઉદાહરણાર્થ ઋગ્વેદનો મંત્ર 'મહાં ઇન્દ્રઃ પરશ્વનો' ઋ. ૧. ૮. ૫. (= સામવેદ કૌથુમશાખા ૧. ૨. ૨. ૩. ૨) જૈમિનીય સંહિતામાં આ પ્રકારે મળે છે — 'મહં ઇન્દ્રઃ પરશ્વ નૌ'

• ઉદ્ધરણોમાં કૌથુમીય શાખાની લગભગ સંખ્યા આપવામાં આવી છે.

ઋ. ૮. ૩. ૧. નો ' વૃષેઽસ્માં અવન્તુ તે ધિયઃ ' (= સામવેદ કૌથુમશાખા ૧. ૩. ૧. ૫. ૭) મંત્ર જૈમિનીય સંહિતામાં આ પ્રકારે છે—વૃષે અસ્મં અવન્તુ તે ધિયઃ । ઋગ્વેદ ૮. ૯૭. ૧ નો ' યા इन्द्र भुज आ भरः स्वर्वा असुरेभ्यः ' (= સામવેદ કૌથુમશાખા ૧. ૩. ૨. ૨.) મંત્ર જૈમિનીય સંહિતામાં આ પ્રકારે છે—' યા इन्द्र भुज अभरः स्वर्ध असुरेभ्यः । ઋગ્વેદ ૧. ૨૭. ૧. નો ' मीदृषां अस्माकं वभूयात् ' (= સામવેદ કૌથુમશાખા ૨. ૭. ૧. ૭. ૨) મંત્ર જૈમિનીય સંહિતામાં આ પ્રકારે છે—' मीदृषं अस्माकं वभूयात् । ' પણ આ અંતિમ સ્વરને નિયમ પ્રત્યેક સ્થાન પર નથી લાગ્યો. ઉત્તરાર્ચિકમાં કહી કહી અં ના સ્થાને આં પણ મળે છે. ઉદાહરણાર્થ ' अग्ने देवां इह ' (= સામવેદ કૌથુમ-૨. ૨. ૧. ૬. ૩.) ઇત્યાદિ । તથાપિ બ્રાહ્મણ અને સૂત્રોના ઉદ્ધરણોમાં આવા સ્થળોએ સર્વજ અં મળે નાથી સમગ્ર સંહિતામાં આ નિયમ લાગુ છે એમ કહી શકાય. ઉદાહરણાર્થ—જુઓ જૈમિનીય બ્રાહ્મણ (J. A. O. S. XXIII, P. ૩૪૪ માં ઉદ્ધૃત)—' परस्या अधि संघतो यरम् (હસ્તલિખિત પ્રતિમાં યરં છે.) અભ્યાતર યન્નાહમસ્મિ તમ્ (' તં ' વાંચો) અથ । ' કિન્તુ સ્વયં બ્રાહ્મણો અથવા સૂત્રોમાં આ નિયમ બિલકુલ લાગુ નથી અથવા એટલો ઓછો લાગુ છે કે નેટલો ઓછો મૈત્રાયણીય સંહિતામાં છે. કહી કહી આ સ્વર-હરવીકરણે ઉત્ત ના સખન્ધમાં પણ મળે છે. ઉદાહરણાર્થ—' त्वमग्ने वसूर इह रुद्रं आदित्यं उत ' (સામવેદ કૌથુમશાખા ૧-૧-૨-૫-૬. ત્વમગ્ને વસૂર્ રુદ્રાં આદિત્યાં ઉત) પિવા સોમમૃતુર્ અનુ (= સામવેદ કૌથુમ ૧-૩-૧-૪-૭ ઋતુર્ અનુ) ।

૨ જૈમિનીય સંહિતાની એક વિશેષતા છે કે ઢ ના સ્થાને

તામિલ-મલયાલમનો જ પ્રયુક્ત થાય છે. (જુઓ Burnell
જૈમિનીય આર્યેય શાસ્ત્ર Introduction P. IX) આ
નિમ્નસિખિત * સ્થાનોમાં મળે છે—

મૃલ (૧-૨૩), મૃલ્મિ (૧-૩૧૭), ઘોલાદ (૧, ૨૬૦),
ઘોલાદ (૧-૪૧૧), ઘોલાઘઃ (૧-૧૯૬) ક્રોલ્મન્તમ (૨-૧૯૧,
૪૬૮, ૫૦૩), ક્રોલ્મ (૨-૧૬૨), વલ્ (૧, ૨૭૬),
મૂરિપાલ્ (૨, ૮૧૨), સનોલા (૧-૪૩૩), હલ્લિષ્વ
(૧, ૪૯, ૯૩, ૧૦૩, ૨-૧૩૮) ફેલ્લેન્વો (૨, ૮૮૮, ૯૧૧),
હલાનામ (૧-૫૮૨), હલાઃ (૧-૪૫૨), હલામ (૨,
૧૮૧), હલા (૧-૩૩૮) ફેલ્લે (આર્યં ૧-૧૦, ૨-૮૯૩
અને ઋગ્વેદ ૩-૨૭-૨) ફેલ્લે (૧-૧૫૧-૨-૮૯૦) ફેલ્લિત
(૨-૭૦૦) । કિન્તુ આના પણ અપવાદ મળે છે; જેમ-ફેલ્લે
(૧-૭૦), ઉદાનદ્ (૧-૭૧), ફેલ્લો (૧-૭૧) ફન્દ્ર
-રૂપદ્ હત (આર્યં ૩-૫), = ઋગ્વેદ ૮-૬૧-૧૫), વિરાદ્
(આર્યં ૩-૧૦), મૃદધા (૨-૧૧૮-૧૧૯), ફેલ્લમ
(૧-૯૧૮), અને આ અપવાદ ખીજા સ્થાનો ઉપર પણ અનેક
વાર મળે છે. આ અક્ષરનો પ્રયોગ શાસ્ત્ર (આર્યેય માં પણ)
-શ્રોતસૂત્ર અને ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ મળે છે તેથી એને જૈમિનીય સંહિ-
તાની વિશેષતા સમજવી જોઈએ.

૩. જે સ્વર કૌથુમીય શાખામાં સ્વરિત થઈ ગય છે, તે
જૈમિનીય શાખામાં નથી થતા. જેમ-‘ ફેલ્લિષ્વા હિ પ્રતીવ્યા
૩ મ્ (૧. ૧૦૩), આ મંત્ર જૈમિનીય શાખામાં ઋગ્વેદની
માફક ‘ પ્રતીવ્યાં ’ પદાય છે. કૌથુમ શાખાતું ‘ પાદ્યૂ ૩ ત ’

* ઉદાહરણોમાં કૌથુમીય શાખાની સંખ્યા આપી છે.

(૧. ૩૬), જૈમિનીય શાખામાં પાદયુત યદ જાય છે.

૪. કેટલાંક સ્થળોએ જૈમિનીય સંહિતાની ચબ્દલેખન પદ્ધતિ-
કૃષ્ણ યજુર્વેદ, અર્થાત્ તૈત્તિરીય શાખાને મળતી છે. પહેલી વાત
તો એ છે કે વ્યંજનો અનન્તર (ઠહીં ઠહીં) ચ ના સ્થાન પર
હય હોય છે. જેમકે-કુષ્વમિયમ્ (૧. ૧૪૧), 'શિમિયન્ધસઃ'
(૧. ૬૯૭), 'હસ્તિયા' (૧. ૩૪૬), 'કૃત્તિયો'
(૧. ૫૫૮), ઇત્યાદિ કિન્તુ એની સાથે સાથે- 'ઋગ્મ્યમ્'
(૧. ૩૭૫) પણ મળે છે. બીજી વાત એ છે કે જ્યાં જ્યાં
ઋગ્વેદ અથવા કૌથુમ શાખામાં 'પુરુષસુ' ચબ્દ છે ત્યાં 'પુરો-
ષસુ' મળે છે. (જુઓ ૧. ૧૪૬, ૧૯૩, ૨૩૬, ૨૪૪, ૨૬૦,
૩૦૯, ૨, ૯૦૪); તૈત્તિરીઓમાં પણ એવું જ છે-જુઓ તૈત્તિ-
રીય મંદિતા ૩. ૨. ૬. ૧. ૩. ૨. ૧૦ ('મયિવસુઃ પુરો-
ષસુઃ' એની તુલના આશ્વલાયન ઐતરુદ્ર ૬. ૬. ૧, 'પય-
વસુઃ, પુરુષસુઃ' થી કરે) ત્રીજી વાત એ છે કે એક મંત્ર-
તૈત્તિરીયક (અને મૈત્રાયણીય) શાખામાં મળે છે-અર્થાત્ ૧. ૮૭૦
જૈમિનીય સંહિતામાં બે વાર આ રૂપમાં આવ્યો છે- 'દધત્ પોષ
રયિ મયિ ।' કિન્તુ આથી વિરુદ્ધ ઋગ્વેદ, કઠ તથા કૌથુમ
શાખામાં એનું રૂપ 'દધદ રયિ મયિ પોષમ્' છે.

૫. લગભગ પ્રત્યેક સ્થાને જો કોઈ ચબ્દનો આદિનો 'ન' કાર
'ર' કાર અથવા 'વ'કારમાં પરિણમે તો મૂર્ધન્યમાં ('જ' કારમાં)
પરિણત થઈ જાય છે. જેમકે- 'રેવતીર્જઃ' (૧. ૧૬૩, ૨. ૪૩૪),
'રેવતીર્નઃ' ના સ્થાને. (આપું જ ગાનગ્રંથોનો હસ્તલિપિ,
ઋગ્વેદ તથા કૌથુમીય સામવેદમાં પણ મળે છે) 'વાજિપુ નો'
(ઋગ્વેદ તથા કૌથુમીય) ના સ્થાને 'વાજિપુ જો' (૨. ૧૪૮),
કૌથુમશાખાના 'પરિ નઃ' ના સ્થાને 'પરિ જઃ' (૨. ૨૪૭)

ઋગ્વેદના સમાન મળે છે. કૌથુમ શાખાના ' ઋ નઃ ' * ના રથાને
ઋગ્વેદિઓના સમાન ' ઋ ણઃ ' (૨. ૫૮૦) મળે છે.

આ ઉપરાંત આ નવીન પ્રાપ્ત સંહિતામાં કોઇ કોઇ મંત્રમાં
કૌથુમોની અપેક્ષાએ અનેક પાઠભેદ મળે છે. અને આ પાઠભેદ
ઋગ્વેદના પાઠો સાથે અધિક મળે છે. કિન્તુ જૈમિનીય સંહિતામાં
કેટલાક એવા મહત્વના પાઠભેદ મળે છે કે જે ઋગ્વેદના મૂળ
માટે ઉપયોગી છે. ઉદાહરણાર્થ—ઋગ્વેદ ૧. ૮૩, ૩. ' માં
' વિમર્તિ ' પાઠ છે, કિન્તુ કૌથુમ શાખામાં (૨. ૨૨૭) તથા
આર્યય જ્ઞાત્રણુમાં (૨. ૨) ' મિમેતિ ' પાઠ છે; જૈમિનીય
સંહિતામાં બંને રથજે ' મિમાસિઃ ' પાઠ છે. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૩૪. ૩.
નો જૈમિનીય સંહિતામાં ' વિશ્વા ધામાન્યાવિશન્ ' (ઋગ્વેદ
અને કૌથુમ શાખાના પાઠ) ના રથાને ' વિશ્વા વસૂન્યાવિશન્
પાઠ છે. ઋગ્વેદ ૧. ૨૮. ૬ નો જૈમિનીય સંહિતામાં ' સોમઃ
પુનાનો અર્ષતિ ' (ઋગ્વેદ અને કૌથુમ શાખાનો પાઠ) ના રથાને
' સોમો વ્રાજમિઘાનરત્ ' પાઠ છે, ઋગ્વેદ ૧. ૧. ૮. માં
' ત્રિધાતુ ધારણં મધુ ' પાઠ છે, કિન્તુ જૈમિનીય સંહિતામાં
' ત્રિધાતુ સારઘ (મ) મધુ ' એમ પાઠ છે. આ રૂઢી તમૂતા
તરિકે દર્શાવ્યા છે.

જૈમિનીય સંહિતામાં (૪. ૧૦. ૩ અને ૪ તથા ૪. ૨૫.
૮) એવા બે મંત્ર આવે છે જેમાંનો એક તો અથર્વ સંહિતામાં
અને બીજો અથર્વ સંહિતા અને તેત્તિરીય ગ્રંથોમાં મળે છે.

* જુઓ—મધુ પાઠ્યેત્ (ગુણસૂત્ર ૧. ૧૯), ' યથેમાં જરિમા
જ યાત્ (એજ, ૫. ૧૦, લાઘન ૬), ' રક્ષ જો ' (એજ પા. ૩,
લાઘન ૧).

વળી એક મંત્ર ને ૬૭ સુધી કેવળ મૈત્રાયણીય સંદિગ્ધામાં મળે છે તે પાદ્મેદધી જૈમિનીયસંહિતામાં મળે છે. જુઓ જૈમિનીય-સંહિતા ૧. ૧. ૧૨. ૧૦

એક મંત્ર ને કેવળ તૈત્તિરીયસંહિતામાં મળે છે તે ૪ પાદ્મેદધી જૈમિનીયસંહિતામાં પણ આવ્યો છે. જુઓ જૈમિનીય-સંહિતા. ૧. ૧. ૧૨. ૯.

આત્યાર સુધી ને મંત્ર સાદિત્ય પરિચિત છે તેને માટે નિમ્ન-ક્ષિપ્ત મંત્ર તદ્દન નવા છે. ૨. ૧. ૫; ૨. ૧. ૯; ૨. ૪. ૭; ૩. ૩૮. ૧. ૨. ૩. સંભવિત છે કે અધિક શોધ કરવાથી આ છ મંત્રોમાંથી પણ કોઈ પરિચિત મંત્ર નીકળી આવે.

જૈમિનીયસંહિતા પ્રાપ્ત થવાને કારણે સામવિધાન બ્રાહ્મણ વિશે કંઈક કહેવાનો અવસર મળે છે. આ જૈમિનીય સંહિતામાં કેટલાક એવા ઉદ્ધરણોનાં પ્રતીક મળે છે જે સામસંહિતામાં નથી મળતા. સામવિધાન બ્રાહ્મણ (કૌયુભીય શાખાનો) આ સામ-સંહિતાનો અંશ છે. જુઓ Konow ની સામવિધાન બ્રાહ્મણના અનુવાદની ભૂમિકા, પૃ. ૧૯. Burnell એ બતાવી ચૂક્યા છે કે ' અચમમિઃ શ્રેષ્ઠતમઃ ' એ ઉદ્ધરણ જૈમિનીય સંહિતાનું છે. Konow ના મત અનુસાર ' યદિતસ્તગ્યો મમ ' આ પ્રતીકની ખખડ પડતી નથી. બંને પ્રતીક એવા મંત્રોનાં છે કે જે જૈમિનીય સંહિતામાં મળે છે અને વળી સામ-વિધાન બ્રાહ્મણના બાકીના અવતરણ પણ જૈમિનીય સંહિતામાં મળે છે* આથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે કદાચ સામવિધાન

* કેટલાક એવા અપવાદ મળે છે કે જે સમજવા ભવિષ્ય પર છાડવા પડે છે, કારણ ૬૭ સુધી અમને બિલ તથા બિલમાન નથી મળ્યા. આ બેની પરિશોધનાથી એ શોધી કાઢવું છે કે જૈમિનીઓને કક્ષવર્ગ

બ્રાહ્મણ વારતવર્માં જૈમિનીયોનું જ છે અને પછીથી અન્ય સામ-
વેદીઓએ એનું સંસ્કરણ કયું છે. કિન્તુ આ પુનઃ સંસ્કરણમાં
એ વારતવિક રૂપને તેઓએ બદલ્યું નથી. આ વાતનાં અન્ય
ઉદાહરણ પણ મળે છે. જેમકે ધૈર્યાદ શાખાનું પ્રાચલિત સૂત્ર અન્ય
અથર્વવેદીઓના કામમાં પણ આવે છે. *

અનેલનોં દસ્તસિખિત પ્રતિના આધાર ઉપરની જૈમિનીય
સંહિતાના આ સંસ્કરણમાં પ્રત્યેક મંત્ર, જે ઋગ્વેદ અથવા
(કૌથુમીય શાખાની) સામ સંહિતામાં મળે છે તે આદિ તથા
અંતના પદ દ્વારા નિર્દિષ્ટ છે. આ જને પદોની વચમાં (કૌથુમીય)
સામસંહિતાની લગાતાર ગણના આર્યેય બ્રાહ્મણમાં પણ પ્રયોગ
કરવામાં આવી છે અને ઓફ્રોન્ટ (Aufrecht) પણ પોતાની
ઋક સંહિતાની સુચિમાં સામ-મંત્રોના આવરણમાં આ લગાતાર
ગણનાનો ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રકારે આર્યેય બ્રાહ્મણની સાથે

મેલુષા (સા) મ તથા મારણ્ણસામ બહુ હતા કે કેમ ? (જુઓ Konow
ના ઉપરિનિર્દિષ્ટ ગ્રંથ પૃ. ૧૬) સામવિધાન બ્રાહ્મણમાં આવતા
આવોદિશીય મંત્ર જૈમિનીય સંહિતામાં નથી મળતા, એની પુછી એ
વાતથી પણ થાય ■ કે આ માત્ર ઔતસૂત્રમાં પૂર્ણ રીતે ઉદ્ધૃત કર્યા
છે. અને આ મંત્રોનો સામવિધાન બ્રાહ્મણ સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ છે, તે
Konow ના ઉપરિનિર્દિષ્ટ ગ્રંથ પૃ. ૫ ના કથનથી સિદ્ધ છે. સામવિધાન
બ્રાહ્મણમાં આ ઉપરાંત અન્ય સામોનો પ્રયોગ અભિચારમાં થાય છે, એ
વાત મારા મતને પોષણ આપે છે કે અમને પ્રાપ્ત સામવિધાન બ્રાહ્મણ
પુનઃ સંસ્કૃત થયેલ છે. અને Burnell નું એ કથન (જૈમિનીય-
આર્યેય બ્રાહ્મણ, ભૂમિકા, પૃ. ૧૮) કે 80, 232, 386, અને 403
નંબરના મંત્ર જૈમિનીઓમાં નથી એ અશુદ્ધ છે. નં. ૨૩૨ જૈમિનીઓની
આરણ્યકસંહિતામાં મળે છે અને અન્ય મંત્ર પોતપોતાના સ્થાન પર છે.

* જુઓ W. Z. K. M. XVIII, P. 202 ff.

પુણના સરસ થઇ જાય છે. પ્રત્યેક મંત્ર પાછળની સંખ્યા જૈમિનીય શાખાની છે. નવીન આવેલા મંત્રો પૂરા કરવામાં આવ્યા છે તથા અન્ય શાખાઓના પાઠભેદ પણ દર્શાવ્યા છે. પાઠ-ભેદ મર્યાદામાં જ આપવામાં આવ્યા છે, જે ૨૫૫૮ અશુદ્ધિઓ છે, તે આપવામાં નથી આવી. જ્યાં જ્યાં મંત્ર અશુદ્ધિથી જોડી દેવામાં આવ્યા છે અથવા જૂઠા કરી નાખવામાં આવ્યા છે, ત્યાં ત્યાં શુદ્ધિ કરી છે અને તદનુસાર હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં બાપેલી સંખ્યા જાહેરવામાં આવી છે. સંહિતાની અકારા-નુક્રમથી સૂચી આપવામાં આવી છે જે બેન્ક્રીની (Benkry) સૂચીનો આધાર છે. આ પ્રકારે જે જૈમિનીય સંહિતાનું અધ્યયન કરવા ચાહશે, તેને દરેક પ્રકારની સરસતા થઇ જશે. પ્રત્યેક અધ્યયનના આદિ અને અંતમાં આવતી છંદ ઇત્યાદી ઉપરની નોંધ, જ્યાં જ્યાં સંભવ છે ત્યાં ત્યાં આપવામાં આવી છે અને ખર્ચના પૌંદ નંબરના ખંડિત હસ્તલિખિત ગ્રંથ સાથે એની પુષ્ટતા કરેલી છે. એટલે નિમ્નલિખિત સંક્ષેપને ખર્ચની હસ્તલિખિત પ્રતિનુ પરિશોધિત સંસ્કરણ સમજવું જોઇએ.

(અપૂર્ણ)

(૧૫^૧ ૨૦, અંક ૩, પાન ૧૫૩)

+ જ્યાં જ્યાં જ મળે છે, એ સર્વ કડગા પાના ઉપર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે અને તેનો બીજાવાર નિર્દેશ નથી કર્યો.

સામવેદ-સંહિતાનો પરિચય

લેખક : પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવજેકરજી

અનુવાદક : શ્રી. જગદીશ સેવકલાલ પરીખ

બી. એ. એલ એલ. બી.

સામવેદ ઈશ્વરની વિભૂતિ છે

ભગવાન શ્રી વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણજીએ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં વિભૂતિવર્ણનના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે—

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ । (મ. ગી. ૧૦ । ૨૨)

અર્થાત્ વેદોમાં સામવેદ જ પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે. બસા સામવેદની એવી શું વિશેષતા છે કે જેથી સામવેદને પરમેશ્વરની જ વિભૂતિ કહેવાય ? જુઓ

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્જિતમેવ વા ।

તત્તદેવાગચ્છત્ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥

(મ. ગી. ૧૦ । ૪૧)

વિભૂતિનું આ લક્ષણ ગીતામાં કહ્યું છે. જ્યાં જ્યાં વિશેષ ભૂતિમત્તા હશે, જ્યાં શ્રી અર્થાત્ શોભા હશે અને જ્યાં ઊર્જિતતા હશે ત્યાં પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે. એ વિભૂતિનું લક્ષણ છે. કેવા સ્થાનમાં ભગવાનની વિભૂતિ છે એ જાણવાની આ રીતિ છે. સામવેદમાં શબ્દઅર્થની વિશેષ પ્રકારની ભૂતિ છે. કારણકે અહીં મધુર આલાપનાં ગાન વિશેષ છે. અહીં શોભા પણ ઘણી છે. કારણ મંત્રોના નાના નાના દ્વંદ્વો તાન અને આલાપ સાથે

ગવાય છે. અહીં જિજ્ઞાસતા (બંધ્યતા) પણ ઘણી છે, કારણ કે અહીં વિકાર-વિસ્થેષ-વિકર્ષણ-અભ્યાસ-વિરામ-સ્તોબના અનુ-સન્ધાનથી વિશેષ રમરણીય ગાયન થાય છે.

જે પ્રકારે વાક્યોમાં છન્દ, છન્દોમાં કાવ્ય, કાવ્યોમાં ગાયન અને ગાનમાં તાનના આકાષ કંઈક વિશેષતાનો પ્રકાશ કરે છે, તેવીજ રીતે સર્વ વાજ્ઞમયમાં વેદ, સદુ વેદમાં સામવેદ, અને સામવેદમાં સામગાયનની વિશેષતા કંઈક ઓરજ છે. એટલે જ કહ્યું છે—

વાચ ઋગ્સઃ, ઋચઃ સામરસઃ, સાન્ન ઝઘ્રીયો રસઃ,
સ ઇષ રસાનાં રસતમઃ । (છાં. ૧ । ૧ । ૨ । ૩)

આ રીતે સર્વ વેદોમાં સામવેદ નિઃસંદેહ શબ્દબદ્ધની વિભૂતિ છે. અતઃ કહ્યું છે—

સામવેદ એવ પુષ્પમ । (છાં. ઇ. ૩ । ૩ । ૧.)

જેમ વૃક્ષ ઉપર ફૂલ સુંદરતા પ્રકટ કરે છે તેવી રીતે વેદ-વૃક્ષ ઉપર સામગાયનફૂલ ખીલ્યાં છે. તેઓ વેદવૃક્ષની સુંદરતા પ્રકટ કરી રહ્યાં છે. સામવેદનું ગાન અપૂર્વ રસમય હોય છે અને તેથી યોગ્ય જ છે કે તેને ધર્મવરની વિભૂતિ કહેવામાં આવ્યું છે.

સામવેદ શું છે ?

કેટલાક પ્રશ્ન કરે છે કે સામવેદ શું છે ? આ શંકાનું તાત્પર્ય એ છે કે શું કેવળ મંત્રોને સામવેદ તરીકે ઓળખવા કે સામગાનોને ? છાંદોગ્યોપનિષદમાં કહ્યું છે—

યા ઋક્ તત્ સામ । (છાં. ઇ. ૧ । ૩ । ૪)

જે ઋગ્વેદનો મંત્ર હોય છે, તે જ સામ કહેવાય છે' સામવેદ ખીજે નથી. કહ્યું છે કે—

‘કચિ અધ્યૂદં સામ ગીયતે । (છાં. ૧ । ૬ । ૧)

‘ઋગ્વેદના મંત્રના આશ્રય ઉપર જ સામ ગવાય છે’ આ વચન પૂર્વોક્ત વાતને સુદઢ કરે છે. ઋગ્વેદના આશ્રય ઉપર જ સામવેદ બને છે, સામવેદ ઋગ્વેદથી ભિન્ન નથી.

ઋગ્વેદ અને સામવેદને કંપતી-જાયાપતિ પણ કહે છે. અથર્વ-વેદ અને બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે—

‘અમોઽહમસ્મિ સા ત્વં, સામાહં ઋકત્વમ્ ।

‘ઘૌરહં પૃથિવી ત્વં, તાવિહ સંભવાત્, પ્રજામા જનયાવૈ ॥

(ભર્ગવ. ૧૪ । ૨ । ૭૧; શુ. ૬ । ૪ । ૨૦)

‘હું’ (અમ) સ્વરં હું, અને તું ઋચા છે, સામ હું, અને ઋચા હું છે. ‘હું’ પતિ હું અને પત્ની તું છે. સામનું જ નિર્વચન પણ આ વાતને સિદ્ધ કરે છે—

સા ચ અમથેતિ તત્ સાન્નઃ સામત્વમ્ ।

(વૃ. ઠ. ૧ । ૩ । ૧૨)

ઋક અને સ્વર (તાન અથવા આલાપ) મળીને સામ બને છે. અહીં સ્વરનો અર્થ ગાયનમાં જે ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર અથવા ‘સા-રે-ગ’ આદિ છે તે જ સ્વર અપેક્ષિત છે. એ સ્વર-થીજ સામ થાય છે, અર્થાત્ સ્વર, આલાપ, તાન વિના સામ નથી થતો. સામની વિશેષતા એના ગાનની તાનોમાં છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ એ વેદો કેવળ મંત્રોના જ સંગ્રહ છે. પરંતુ સામવેદ એવો નથી. કારણ કે એ ગાનમય છે. આજ સામવેદની વિશેષતા છે, કહ્યું છે—

ગતિપુ સામાન્યા । (જૈ. સુવ. પૂર્વમીમાંસા)

ગતિનું નામ જ સામ છે, કેવળ મંત્ર સામ નથી, એવું સામનું લક્ષણ જૈમિનિએ કહ્યું છે. વધુ જુઓ—

કા સામ્નો ગતિરિતિ ?

સ્વર इति होवाच । (છાં. ઠ. ૧ । ૮ । ૪)

‘ સામની ગતિ ક્યાં છે ? ’ ઉત્તરમાં કહે છે કે ‘ સ્વર જ સામની ગતિ છે. ’ આ પ્રશ્નોત્તર છદોગ્યોપનિષદમાં સામાવત્ય-દાશ્ય સંવાદમાં આવે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વરાધાપનું નામ સામ છે. વળી કહ્યું છે કે—

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद

भवति हास्य स्वं, तस्य स्वर एव स्वम् ।

દુ. ૧ । ૩ । ૧૫

જે સામનો સ્વર છે, તેજ સામનું નિજ અક્ષરો ૩૫ છે. અર્થાત્ સામ-નામ સ્વર-આધાપનું છે. આ સામના સ્વર-મંડ-લનું સ્પષ્ટીકરણ નારદીય શિક્ષામાં આ પ્રકારે મળે છે—

सप्त स्वराः, त्रयो ग्रामाः, मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।

ताना एकोनपञ्चाशत्, इत्येतत्स्वरमण्डलम् ॥

(નારદીય શિક્ષા)

‘ સાત સ્વર, ત્રણ ગ્રામ, એકવીસ મૂર્છના અને પચાસમાં એક ઓછી તાન છે ’ આજ સામસ્વર મંડલ છે. આ વિષયમાં નારદશિક્ષામાં તથા સામવિધાન બ્રાહ્મણમાં જે કહ્યું છે, તે હવે જુઓ—

વાર્મા અને તાણુવામાં આવે છે. જેમકે છોતયે નું વોઈ તોયા ૨ ર્હ અથવા તોયા ૨ ચિ થાય છે.

૩ વિકર્ષણ—આમાં સ્વરોનો વળી વધારે લાંબો બેંચાવ થાય છે જેમકે ચે નું ચા ૨૩ ચિ થાય છે.

૪ અભ્યાસ—વારંવાર ઉચ્ચાર કરવાને કહે છે. જેમકે તોબા ૨ ચિ । તોયા ૨ ચિ । ૫૬ વારંવાર ઉચ્ચારવામાં આવે છે.

૫ વિરામ—વચમાં અટકવાને કહે છે. જેમકે ‘ ગુણાન્તો હ્યદ્વાતયે ’ આ બે પદ મંત્રમાં છે. પરંતુ સામગાનમાં ‘ ગુણાન્તોહ । હ્યદ્વાતયે ’ એવું ગાન થાય છે. વસ્તુતઃ એવા પદ મંત્રમાં નહિ પણ ગાયનમાં કરવામાં આવે છે, ગાયનની માત્રાઓ તાલમાં લાવવા માટે આમ કરવામાં આવે છે.

૬ સ્તોમ—ઋગ્વેદ મંત્રમાં જે અક્ષર નથી હોતા, પરંતુ ગાનની શોભા અધિક વધારવા માટે જે બદલથી લાવી ગાનમાં બોલાય છે, તેનું નામ સ્તોમ છે. જેમકે ‘ ઔહોવા । હાઠ્ઠ ’ ઇત્યાદિ.

આ છ વિકાર સહિત ઋગ્વેદ મંત્રોમાં સામગાનની રચના થાય છે. સામવેદમાં જે મંત્રો છે તે તેજ સ્વરૂપમાં કદી પણ ગાવામાં આવતા નથી. આજ સામગાનની વિશેષતા છે. અને તેથી જ કહેવાય છે કે સામવેદ ગાનમય છે, ક્રિયા મંત્રમય નથી.

આથી જ સંકા થાય કે આ પુસ્તકમાં ગ્રાહકોની સંખ્યા મુકવામાં આવનાર સામવેદ કયો છે ? અથવા ખીજે ગાયનરૂપી સામવેદ જૂદો છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે સામવેદના નામથી પુસ્તકરૂપે જે ગ્રાહકોના સંખ્યા મુકવામાં આવે છે, તે કેવળ

ઋગ્વેદમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ મંત્રોનો સંગ્રહ માત્ર છે, તે સાક્ષાત્ ગાન કરવા માટે છે જ નહિ.

સામવેદના નામથી જે પ્રસિદ્ધ છે એમાં એક પણ ગાન નથી. સામવેદના આ મંત્ર કેવળ ' યોનિમંત્ર ' અથવા ' ગાન-યોનિમંત્ર ' જ છે. આ મંત્રોના આધાર પરજ પરમપૂજનીય ઋષિ હોદ્દાએ અનેક સદ્ગત્ર ગાન રચ્યાં, જે ગાનોના નામ આ સમય સુધી આ ઋષિઓના નામ સાથે બોલાય છે જેમકે ' ગોતમ ઋષિનો પઠક', કસ્યપનો બલિપં ' ઇત્યાદિ. આ સર્વ ગાન અમે સામગાનના બિદ, બિલ આદિ ગ્રંથોના રૂપમાં હાપીને પ્રકાશિત કરીશું. એ શીઘ્ર જ હાપવામાં આવશે. આને જ ' સામ ' કહે છે અને આ ગાન સામવેદના મંત્રોથી પૃથક છે. જો કે એ તે મંત્રોના આધાર પર જ રચવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ માટે જુઓ—

ઋગ્વેદનો મંત્ર

અમ્, આ યૌહિ વીતયે ગુણાનો હૃવ્યદાંતયે ।

નિ હોતો સત્સિ વૃહિપિં ॥

(ઋ. ૬ । ૧૬ । ૧૦)

સામવેદમાં આજ મંત્ર લીધો છે. એને સામગાનનો યોનિ મંત્ર કહેવાય છે, એના ઉપર સામના સ્વરચિન્દ્ર મૂકવાથી આ મંત્ર આ પ્રમાણે થાય છે—

અમ્ આ યૌહિ વીતયે ગુણાનો હૃવ્યદાંતયે ।

નિ હોતો સત્સિ વૃહિપિં ॥

(સામવેદ ૧ । ૧ । ૧ । ૧ ।)

યઃ સામગાનાં પ્રથમઃ સં વેળોર્મધ્યમઃ સ્વરઃ ।

યો દ્વિતીયઃ સ ગાંધારઃ, તૃતીયસ્તૃપમઃ સ્મૃતઃ ॥

ચતુર્થઃ પદ્મજા ઇત્યાદિઃ પંચમો ધૈવતો ભવેત્ ।

પટ્ટો નિપાદો વિજ્ઞેયઃ સપ્તમઃ પંચમઃ સ્મૃતઃ ॥

(નારદીય શિક્ષા)

સર્વાં નારદીય શિક્ષાનો આવોજ પાઠ મળે છે, એટલે આવોજ આપ્યો છે. નિપાદ પછી ધૈવત આવેલો જોઈએ પણ અહિં પ્રથમ લખ્યો છે, તે અશુદ્ધ જ લાગે છે. જેઓ ગાન-વિદ્યાના યાતા છે તે આનો અધિક વિચાર કરે. અરુણ ઉક્ત પ્રકારે જે સામસ્વર યાત થાય છે તે આ છે—

અતિક્રુષ્ટ

૧ પ્રથમ (વેણુનો)

૨ દ્વિતીય

૩ તૃતીય

૪ ચતુર્થ

૫ પદ્મ

૬ પટ્ટ

૭ સપ્તમ

(મન્દ્ર)

(અતિસ્વાર્ય)

પદ્મમ । પ ।

મધ્યમ । મ ।

ગાંધાર । ગ ।

ઋષભ । રે ।

પદ્મજા । સા ।

નિપાદ । નિ ।

ધૈવત । ધ ।

પદ્મમ । પ ।

આજ નોત સામવિધાન આજણુમાં આ પ્રભાવે ઠી છે—
(ક્રુષ્ટઃ) તથોઽસૌ ક્રુષ્ટતમ ઇવ સામ્નઃ ।

સ્વરઃ તં દેવા લપજીવન્તિ

। પ ।

૧ યોઽવરેપાં પ્રથમસ્તં મનુજ્યાઃ

। મ ।

૨ યોદ્ધિતીયસ્તં ગંધર્વાપ્સરસઃ । ગ ।

૩ યસ્તૃતીયસ્તં પદ્મઃ (ઋષભઃ, દૃષભઃ) । રે ।

૪ યશ્વતુર્યસ્તં પિતરો યે ચાણ્ડેષુ શેરતે । સા ।

૫ યઃ પञ્ચમસ્તમસુરરક્ષાંસિ (નિપાદ) । નિ ।

(અન્યઃ) યોડન્યસ્તમોપધયો

વનસ્પતયથાન્યજ્જગત્ । ધ ।

(સામવિધાન—ત્રાહણ)

અહીં મનુષ્ય શબ્દથી ' મ ' ; ગન્ધર્વથી ' ગ ' ; પશુઓમાં ઋષભ બળદનો વાચક છે, આથી ' રે ' ; (શેરતે) સુએ છે કહેવાથી ' શ ' અથવા સા ' ; અસુર-રાક્ષસ નીચ હોય છે એનો વાચક નિપાદ—ચાંડાલ છે, એથી ' ની ' ; આથી અન્ય ' ધ ' : 'આમ સામસ્વરોનું' જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ કુટ્ટ, અતિકુટ્ટ ઠણો છે અને બીજાને ' પ્રથમ ' ઠણો છે, કુટ્ટને સર્વથી ઉંચું સ્થાન આપ્યું છે. કુટ્ટનો અર્થ સર્વથી ઉંચો અવાજ થાય છે.

સામનું આ સ્વર મંડળ છે. આ સ્વર મંડળમાં સામ-જ્ઞાન થાય છે. સામજ્ઞાનમાં કેવળ મત્ર શુદ્ધ અક્ષરોમાં કહીયે ગવાતા નથી. મંત્રોના શબ્દ વિકૃત રૂપમાં ઉચ્ચારાય છે અને તેનું જ્ઞાન કરાય છે. આ વિકાર ૭ છે, તેમના નામ ' વિકાર, વિશ્લેષ, વિકર્પણ, અમ્યાસ, ચિરામ અને સ્તોમ. હવે એના ઉદાહરણ જુઓ—

૧ વિકાર—આમાં મંત્રોના શબ્દનાં ૩૫ વિકૃત થાય છે. જેમકે અમે નું ઓમાઈ થાય છે.

૨ વિશ્લેષ અથવા વિશ્લેષણ—આમાં શબ્દોના સ્વર ખેંચ-

વામાં અને તાણવામાં આવે છે. જેમકે છોતયે નું ઘોડ ।
તોયા ર ફ અથવા તોયા ર ચિ થાય છે.

૩ ચિકર્ષણ—આમાં સ્વરોનો વળા વધારે લાંબો બેંચાવ થાય
છે જેમકે ચે નું ચા ર૩ ચિ થાય છે.

૪ અમ્બાસ—વારંવાર ઉચ્ચાર કરવાને કહે છે. જેમકે તોચા
ર ચિ । તોયા ર ચિ । ૫૬ વારંવાર ઉચ્ચારવામાં આવે છે.

૫ વિરામ—વચ્ચમાં અટકવાને કહે છે. જેમકે ‘ ગૃણાનો હલ્ય-
દાતયે ’ આ બે ૫૬ મંત્રમાં છે. પરંતુ સામગાનમાં
‘ ગૃણાનોહ । હ્યદાતયે ’ એવું ગાન થાય છે. વસ્તુતઃ
એવા ૫૬ મંત્રમાં નહિ પણ ગાયનમાં કરવામાં આવે છે, ગાયન-
ની માત્રાઓ તાલમાં લાવવા માટે આમ કરવામાં આવે છે.

૬ સ્તોમ—ઋગ્વેદ મંત્રમાં જે અક્ષર નથી હોતા, પરંતુ ગાનની
શૈલી અધિક વધારવા માટે જે બહારથી લાવી ગાનમાં
બોલાય છે, તેનું નામ સ્તોમ છે. જેમકે ‘ ઔદોચા ।
હાહુ ’ ઇત્યાદિ.

આ છ વિકાર સહિત ઋગ્વેદ મંત્રોમાં સામગાનની રચના
થાય છે. સામવેદમાં જે મંત્રો છે તે તેજ સ્વરૂપમાં કદી પણ
ગાવામાં આવતા નથી. આજ સામગાનની વિશેષતા છે. અને
તેથી જ કહેવાય છે કે સામવેદ ગાનમય છે, રક્ત મંત્રમય નથી.

આથી જ શંકા થાય કે આ પુસ્તકમાં આહકોની સંખ્યા
મૂકવામાં આવનાર સામવેદ કયો છે ? અથવા બીજો ગાયનરૂપી
સામવેદ જુદો છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે સામવેદના નામથી
પુસ્તકરૂપે જે આહકોના સંખ્યા મૂકવામાં આવે છે, તે કેવળ

ઋગ્વેદમાંથી વિદ્યુત કરેલ મંત્રોનો સંગ્રહ માત્ર છે, તે સાક્ષાત્ ગાન કરવા માટે છે જ નહિ.

સામવેદના નામથી જે પ્રસિદ્ધ છે એમાં એક પણ ગાન નથી. સામવેદના આ મંત્ર કેવળ ' યોનિમંત્ર ' અથવા ' ગાન-ત્રોનિમંત્ર ' જ છે. આ મંત્રોના આધાર પરજ પરમપૂજનીય ઋષિ શ્લોકોએ અનેક સદ્ગત ગાન રચ્યાં, જે ગાતોના નામ આ સમય સુધી આ ઋષિઓના નામ સાથે બોલાય છે જેમકે ' ગોતમ ઋષિનો પદ્મક', કશ્યપનો ખદિર્ગ ' છત્યાદિ. આ સર્વ ગાન અમે સામગાનના શિદ્ધ, બિલ્લ આદિ ગ્રંથોના રૂપમાં છાપીને પ્રકાશિત કરીશું. એ શીઘ્ર જ છાપવામાં આવશે. આને જ ' સામ ' કહે છે અને આ ગાન સામવેદના મંત્રોથી પૃથક છે. જો કે એ તે મંત્રોના આધાર પર જ રચવામાં આવ્યા છે. હિદાહરણ માટે જુઓ—

ઋગ્વેદનો મંત્ર

અન્ન આ યાંહિ વીતયે ગૃણાનો હૃવ્યદાંતયે ।

નિ હોતાં સત્સિર્ વૈર્હિપિં ॥

(ઋ. ૬ । ૧૬ । ૧૦)

સામવેદમાં આજ મંત્ર લીધો છે. એને સામગાનનો યોનિ મંત્ર કહેવાય છે, એના ઉપર સામના સ્વરચિન્હ મૂકવાથી આ મંત્ર આ પ્રમાણે થાય છે—

ઐન્ન આં યાંહિ વીતયે ગૃણાનો હૃવ્યદાંતયે ।

નિ હોતૌં સત્સિર્ વૈર્હિપિં ॥

(સામવેદ ૧ । ૧ । ૧ । ૧ ।)

૧ ગાતમનો પક્ક

અગ્નિવેદનાં સ્વરચિન્હ તથા સામવેદનાં સ્વરચિન્હ વિભિન્ન છે, તથાપિ સ્વર-ઉદાત્ત, અદુદાત્ત તથા સ્વરિત તે પ્રમાણે જ છે, ફરક નથી. આ સામયોનિર્ભરતા આધાર પર અપિઓના બનાવેલા ને ગાન છે, તે આ છે.

ઓમ્રા ૩ । ઓર્યોહી ર ચોડતોયો ર તોયા ર૬ । મૃણાનોર૬ ।
વ્યદાતોયા ર૬ । તોયા ર૬ । નાંરહોતોસા ર૩ । ત્સા ર૬ ।
વો ર૩૪ ઓહોવો । હો ર૩૪ પી ॥ ૧ ॥

કશ્યપનો અભિવ્ય

ઓમ્રો ઓર્યોહી વો । તયોર૬ ।
મૃણાનોર૬ હવ્યદાતા ર૩ યાંર૬ ।
નિર૬ હોતા સૈત્સે વહા ર૩ ર૬પિ ।
વેહા ર૬વો ર૬૪ ઓહોવો ।
વેહો ર૬ પી ર૬૪૫ ॥ ૨ ॥

ગાતમનો (દ્વિતીય) પક્ક

ઓમ્રો ઓર્યોહી । વો ૫ રતયોર૬ । મૃણાનોર૬ હવ્યદો
? તોર૬વો । નિહોતો ર૩૪ સો । ત્સો ર૩૪ ર૬વા ર૬ ।
હો ર૩૪ ર૬વો ૬ હોર૬ ॥ ૩ ॥

અહીં સર્વથી પ્રથમ ઋગ્વેદનો મંત્ર આપ્યો છે, તે પછી તેજ મંત્રનું સામવેદનું રૂપ આપ્યું છે. આ સામવેદના મંત્ર ઉપર જે અંક આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સ્વરિત નામક સ્વરોના જોષક છે. ઋગ્વેદમાં જ્યાં સ્વરની નીચે અનુદાત્તની રેખા હોય છે, તે અક્ષર પર સામવેદમાં ' ૩ ' અંક હોય છે. ૩ અંક જ્યાં હોય ત્યાં અનુદાત્ત સમજવો. ઋગ્વેદમાં અનુદાત્ત પછી ઉદાત્ત થાય છે, એજ પ્રત્યેક શબ્દમાં મુખ્ય સ્વર થાય છે. ઋગ્વેદમાં એનું કોઈ ચિન્હ નથી પરંતુ સામવેદમાં તે બતાવવા માટે ' ૧ ' અંક અક્ષરપર મૂકવામાં આવે છે. અથવા સામવેદના જે અક્ષરપર ' ૧ ' અંક છે એનો સ્વર ઉદાત્ત છે, એમ સમજવું જોઈએ, અને ઉદાત્તજ શબ્દમાં મુખ્ય સ્વર હોય છે, એની મુખ્યતા દર્શાવવા માટે ' ૧ ' આ પ્રથમાંક અહીં પ્રયુક્ત થાય છે. ઋગ્વેદમાં ઉદાત્ત પછી સ્વરિત થાય છે અને તેનું ચિન્હ અક્ષરના માથા ઉપર ઉભી ઢીંટી હોય છે. સામવેદમાં આ સ્વરિત ' ૨ ' બે અંકથી દર્શાવાય છે. આ વિષયમાં અધિક આગળ બતાવ્યું છે. હવે આ સ્વર જુઓ—

અ ં આ યા હિ ળી ત યૈ ।

ઐ ઐ ઐ યૌ હિ ળી તૈ યૈ ।

હ અ હ સ્વ મ અ હ સ્વ ।

પ્રારંભના ઉદાત્ત ઉપર કદી કદી ૨ અંક પણ આપવામાં આવે છે, આ વૈકલ્પિક નિયમાનુસાર પ્રથમના ' અ ' અક્ષર પર ' ૨ ' અંક આવી ગયો છે, અહીં (હ) ઉદાત્ત, (અ) અનુદાત્ત, (સ્વ) સ્વરિત, (મ) પ્રથમ, (સ) સન્નતર આ સ્વરોના નામ છે. પૂર્વ નિયમાનુસાર ઉદાત્તનો અનુદાત્ત થાય છે; અને પછી સ્વરિત થાય છે. સ્વરિત પછી એક અથવા બે અક્ષર કદાચિત્

વિનાચિન્દ આવે છે, એમના સ્વર સ્વરિતજ સમજવા જોઈએ પરંતુ એના નામ ક્રમશઃ ' પ્રથમ અને સમ્પત્તર ' હોય છે, પ્રથમ ટાઈ ચિન્દ નથી હોતું. પરંતુ સ્વરિત પદ્માત્ ચિન્દ વિના ને અક્ષર આવે છે, તે નિયમથી આજ સ્વર હોય છે, એટલે એ સમજવામાં ટાઈ કદ થવાની સંભાવના નથી. પરંતુ અંતિમ સમ્પત્તરનું ચિન્દ અનુદાત જેવુંજ હોય છે.

ઋગ્વેદ અને સામવેદના સ્વરચિન્દ દર્શાવવાનાં ચિન્દ વિભિન્ન હોવા છતાં તેમના સ્વરોમાં તથા સ્વરોચ્ચારણ્યમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. એટલે છાન્દોગ્યોપનિષદમાં ' યા ઋક્ તત્ સામ ' જે ઋગ્વેદમંત્ર છે, તે જ સામ મંત્ર છે, એવું સ્પષ્ટ થયું છે તે તદ્દન ખરોખર છે. કેટલાક બોલે આ વાત નહિ સમજતા, સામ મંત્રો ઉપરના અંક જોઈને, એ અંકને ગાનસ્વરોના અંક માનીને, સામમંત્રોને ગાનના સ્વરૂપમાં જોણવા લાગે છે, એ નિતાન્ત ભૂલ છે. આ સામમંત્ર સાક્ષાત્ ગાન માટે નથી. એમાંથી જે સામગાન બન્યાં છે, તે એથી અર્વા પૃથક્ છે, અને તે જ ગાયન માટે છે.

ઉક્ત એક મંત્રના બનેલાં ત્રણ સામગાન ઉપર આધાર છે. એ પૈકી ગૌતમનાં બે છે અને કશ્યપનું એક છે. આ ત્રણે સામગાન માટે છે, જે જિહ્વ, જિહ્વા આદિ ગાનમંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ ગાન તાન-આવાપ-સ્તોત્ર આદિ સાથે ગવાય છે, એટલે એને સામગાન કહે છે. કેવળ સામવેદ સંહિતામાં સંગ્રહ કરેલા મંત્ર આ રીતે ગાયન માટે નથી. આ કારણથી ' ઋચિ અધ્યૂદં સામ-ગોચરે ' એવું છાન્દોગ્યમાં કહ્યું છે. આથી એ સ્પષ્ટ થયું કે જે મંત્ર સામવેદ સંહિતામાં સંગ્રહિત થયા છે, તે કેવળ સામગાનના યોનિમંત્રનો સંગ્રહમાત્ર છે. આ સામવેદ સંહિતાનું નામ સામયોનિમંત્રસંહિતા હોવું જોઈએ, પરંતુ આટલું લાંબુચોક્ક

નામ બોલવા કરતાં ' સામવેદમંદિત' સરવતાથી બોલાય એવું, સંક્ષિપ્ત નામ આપ્યું છે.

• પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક

સામવેદમાં પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક એવા બે ભાગ છે. પૂર્વાર્ચિકમાં (૫૮૫ મંત્ર, આરંભક પર્વમાં ૫૫ અને મદાના-મ્નીના ૧૦ મળીને) ૬૪૦ મંત્ર છે અને ઉત્તરાર્ચિકમાં—

એક	મંત્રના	સૂક્ત	૧૩
બે	"	"	૬૬
ત્રણ	"	"	૨૮૭
ચાર	"	"	૬
પાંચ	"	"	૪
છ	"	"	૧૦
સાત	"	"	૨
આઠ	"	"	૧
નવ	"	"	૩
દસ	"	"	૩
બાર	"	"	૨
			<hr/>
			૪૦૦

સર્વ મળીને ચારસો સૂક્ત છે અને એમાં મંત્ર ૧૨૨૫ છે.

આ ૪૦૦ સૂક્તમાંના ૨૨૬ સૂક્તોના પ્રારંભના મંત્ર પૂર્વાર્ચિકમાંથી લીધા છે. પૂર્વાર્ચિકનો એક મંત્ર લખને, એ મંત્ર ઋગ્વેદના જે સૂક્તમાં હોય, તે સૂક્તના તે મંત્રની આગળના કે ક્ષય પછીના પૃષ્ઠ જે ત્રણ કે અધિક મંત્ર લખને, ઉત્તરાર્ચિકના આ સૂક્ત બનાવ્યા હોય એમ પ્રતીત થાય છે. ઉત્તરાર્ચિકના મંત્રો-

ની આગળ ઋગ્વેદના કેટલાય આખ્યાં છે, તે જોવાથી આ વાત-
૨૫૫૮ થઈ જશે.

આ સામવેદ પૌરુષેય-અપૌરુષેય હોવાના વિષયમાં કેટલાક
બોધો પ્રશ્ન કરે છે, તેઓને એટલું જ કહેવું પડ્યું છે કે જો
ઋગ્વેદ અપૌરુષેય હોય, તો સામવેદમાં સંપ્રદિત મંત્ર ઋગ્વેદના
જ હોવાથી સર્વ અપૌરુષેયજ છે. પરંતુ એ મંત્રોપર રચેલા ગાન
અપિઓએ બનાવેલા હોવાથી પૌરુષેય કહી શકાય, પરંતુ એમાં પણ
મૂળ મંત્ર ઋગ્વેદનાજ છે, જે અપૌરુષેય કહી શકાય.

સામવેદની શાખાઓ.

બગવાન પતંજલિ અપિએ તેમના વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં
'સહસ્રચત્તર્મા સામવેદઃ' એમ કહ્યું છે. બધા બોધો આ વચનથી
સામવેદની સહસ્ર શાખાઓ હતી, એમ કહે છે, અને પ્રાચીન
ગ્રંથમાં એનો આધાર પણ છે. પરંતુ આ કથન બરોબર પ્રતીત
નથી થતું. ચત્તર્મા શબ્દનો અર્થ ભાગ છે એનો અર્થ 'શાખા'
એવો નથી. વર્તમા શબ્દનો ભાગ અથવા પદ્ધતિ એવો અર્થ લઈને
સામગાનના સહસ્ર ભાગ અથવા ગાનની દળર પદ્ધતિ હતી એમ
કહી શકાય. ગાનપદ્ધતિઓના સહસ્રો ભેદ હોવા છતાં પણ મૂળ
સામવેદની એટલી શાખાઓ માનવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી.
'બીજું' કારણ એ છે કે અન્ય વેદોની શાખાઓના નામ
મળે છે અને તે શાખાઓ ક્યાં હતી તેની પણ તલાશ મળે છે,
તો જો સામવેદની બરોબર દળર શાખાઓ હોત તો કોઈ ને
કોઈ સ્થાન ઉપર કંઈ નહિ તો તેમના નામ તો મળવાજ
જોઈતાં હતાં. પરંતુ આ નામ કોઈ સ્થળે મળતાં નથી. આથી
પણ અનુમાન થાય છે કે સામવેદની દળર શાખાઓ તો
ન હતી. સામતપણું વિધિમાં સામ શાખાઓનાં કેવળ ૧૩ નામ

મળે છે, એટલે સંભવ છે કે એટલી જ સામ શાખાઓ દરો, કારણ કે આ સંખ્યા અન્ય વેદોની સંખ્યા સાથે મળતી આવે છે. જુઓ સામતર્પણ વચન—

રાંણાવણ - શૌર્યમુદ્ય - વ્યાસ - મૌગુરિ - ઔલુંદી -
 ગૌર્ણુલવી - માંનુમાનોપમન્યવ -
 - કર્કરાટિ - મર્ગેકગર્ગ્ય - વૈર્ષ્યગવ્ય - કૈયુમ -
 શૌલિહોત્ર - જૈમિનિ । ત્રયોદશૈતિ મે સામગાચાર્યાઃ
 સ્વસ્તિ કુર્વન્તુ તર્પિતાઃ ॥

(સામતર્પણમ્)

અહીં સામગાનાચાર્યોના કેવળ ૧૩ નામ દેખાય છે. આમાંથી આને કેવળ રાણાવણી-ઠૌયુમી-જૈમિની આ ત્રણ જ શાખા છે અને એની સંહિતાઓ હાલ મળે છે.

ચરણ્યબૃહમાં સામવેદની સહઅ શાખા હોવાની વાત સ્પષ્ટ છે, પરંતુ આજકાલ જે ચરણ્યબૃહ મળે છે, તે કંઈ મોટો આર્ષ-ગ્રંથ નથી. બંગાલના પ્રસિદ્ધ સામવેદી પૂજનીય વિદ્વાન સત્યવ્રત સામશ્રીએ લખ્યું છે કે એ પૌરાણિક કાલની બનાવટ છે. આથી ચરણ્યબૃહનું કથન પણ ગાનપદ્ધતિ ભેદદર્શીવનારૂં માનવામાં આવે તો સારું. આ ઉપરાંત યુગણેમાં કેટલાક સામશાખાઓનાં નામ મળે છે. આ સર્વનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો વિદ્વાનો માટે ઉચિત છે.

આ સંહિતા રાણાવણી શાખાની છે અને ઠૌયુમી શાખાની પણ આજ સંહિતા છે. આ બંને શાખાઓમાં મંત્રોનો ભેદ નથી, કેવળ મંત્રોની ગણના કરવાની પદ્ધતિ ભિન્ન છે. એકની

ગણના પ્રપાઠક અર્ધપ્રપાઠક-દશતિથી થાય છે અને બીજાની ગણતરી અધ્યાય ખડોમાં થાય છે. આ બન્ને ગણના અમે આ સામવેદમાં યથાર્થાન દર્શાવી છે. એટલે જ કહ્યું છે કે સામવેદ સંદિતા રાણાપણીઓ અને કૌથુમોની છે. જેમિનીય સંહિતામાં લગભગ આજ મંત્રોનો ઉપયોગ છે પરંતુ ઘણા મંત્ર આગળ પાછળ થયા છે અને કેટલાક નવા પણ છે અને તદ્દપરાંત કેટલાક ઓછા પણ થયા છે. આ સર્વ સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટમાં અમે બતાવ્યું છે. અથવા આ પુસ્તક સામવેદની ત્રણેય શાખાઓ માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે—

કૌથુમી—રાણાપણીઓના ઉચ્ચારણમાં કંઈક થોડો ભેદ છે જેમકે

કૌથુમીય

રાણાપણીય

હાઝ

હાઝુ

રાઈ

રાયિ

વાજેપુ ણો

વાજેપુ નો

આવા ભેદ છે, પરંતુ આથી મંત્રોમાં કંઈ ભિન્નતા નથી થતી. આ કેવળ ઉચ્ચાર માત્રના ભેદ છે કેટલાક બોઝોતું કહેવું છે કે કૌથુમ શબ્દનું મૂળ રૂપ કૌસુમ શબ્દમાંથી થતો કૌસુમ શબ્દ છે, આ વાત વિચારણીય છે.

સામસ્વર વિચાર

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદના મંત્ર જોવાતી વખતે કેવળ ત્રણજ સ્વરોનો પ્રયોગ થાય છે. દીર્ઘ સ્વરિતના સ્થાને ક્વચિત્ દીર્ઘ પણ સાંભળવામાં આવે છે, જેમકે—

અગ્નિર્મીલે

પુરોહિતંમ્ ।

(ઋગ્વેદ મંત્ર)

ૐ ણિ મીં છે પુ રો હિં ત મ્ ।

(સામયોનિ મંત્ર)

અ ઉ સ્વ મ

અ ઉ સ્વ મ

ની સા રે રે

ની સા રે રે

રે			મી	હ				હિ	
સા		ણિ			છે		રો		ત
ની	અ					પુ			

અહીં નિપાદ-પડ્જન-ઋષભ (ની-સા-રે) આ ત્રણ જ સ્વર લાગે છે, દીર્ઘ સ્વરિત ' મી ' છે, એના ઉચ્ચારણમાં થોડો દીર્ઘ સ્વર પણ શ્રવણ થાય છે. આ રીતે વેદપાઠ કરતી વખતે દેવળ ત્રણ જ શ્રુતિયો-દેવળ ત્રણજ સ્વરોનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રાતઃસવન, માધ્યહન-સવન અને તૃતીય અથવા સાયંસવન એમ ત્રણ સવનોમાં વેદમંત્ર બોલાય છે અને આ સવન એક એકથી જોયા સ્વરમાં હોય છે. મંત્રનો ઉચ્ચાર પડ્જન આમમાં હોય અથવા મધ્ય આમમાં હોય અગર તેથી પણ જિંઓ હોય પણ સ્વર તો ત્રણજ હશે. ' ની-સા-રે ' આ સ્વર પ્રાતઃસવનમાં હશે, ' ગ-મ-પ ' આ મધ્ય સવનમાં હશે, અને ' ધ-ની-સા ' એ તૃતીયમાં હશે. મંત્ર બોલનાર પોતાની શક્તિ અનુસાર અને પોતાના સ્વરસામર્થ્ય અનુસાર ગમે તેટલો જિંઓ યા નીંઓ મંત્ર બોલે પણ દેવળ ત્રણ સ્વરોમાંજ બોલશે. આ તો ઋગ્વેદ, યજુ-વેદ અને અથર્વવેદના મંત્ર બોલવાના વિષયમાં કહ્યું છે.

સામ ગાયનમાં તો સાતે સ્વર પ્રયુક્ત થાય છે. સામગાનની

અન્ય વેદો કરતાં આજ વિશેષતા છે. નારદે તેમની શિક્ષામાં કહ્યું છે—

યઃ સામગાનાં પ્રથમઃ સ્વે વેળોર્મધ્યમઃ સ્વરઃ ।

(નારદ શિક્ષા)

જે સામગાન ઉપર પ્રથમ અથવા એક અંકથી ખતાવેલો સ્વર હોય છે, તે વેળુ-ગંસરી-નો મધ્યમ સ્વર સમજવો. આ રીતે પ્રથમ દર્શાવેલી રીતિ અનુસાર સામગાનના જે સાત સ્વર નિશ્ચિત થાય છે, તે આ છે. ૧ મધ્યમ, ૨ ગાન્ધાર, ૩ અપસ, ૪ પડ્મ, ૫ નિષાદ, ૬ ધૈરત, ૭ પંચમ. સામમાં કેટલીક વાર મ થી પછી જ્યો સ્વર ગાવામાં આવે છે, એને કુષ્ટ અથવા અતિકુષ્ટ કહે છે. સામગાનમાં એ ' ૧૧ ' ચિન્હથી દર્શાવવામાં આવે છે. સામગાનની શ્રુતિઓનો આ નિર્ણય છે. સામગાનની ઉપર મૂકેલાં ચિન્હો જોઈને કોઈ સ્વરના ગાયક આ વિધિથી યથા-યોગ્ય સામગાન કરી શકે.

સામમાં કેટલાક અક્ષરો ઉપર અંક હોય છે અને કેટલાક અક્ષરો ઉપર નથી હોતા. જેના ઉપર અંક નથી હોતા, એના સ્વર એની પૂર્વના અક્ષરના સ્વરના અનુરોધમાં સમજવા જોઈએ. જેમકે—

સંહસ્તૌષીર્ષૌ પુરુષઃ સહસ્તૌષ્ઠઃ ।

આ મંત્રમાં ' શી, ય, સ, હ ' આ અક્ષર સ્વરચિન્હ રહિત છે, એટલે એના સ્વર પ્રયય અને સન્નતર સમજવા જોઈએ, કારણકે એના પૂર્વના અહીં સ્વરિત છે. ગાનોમાં નિયમ બિન્ન છે. ત્યાં બીજો અંક આવે ત્યાં સુધી પ્રથમજ સ્થિર રહે છે. આ નિયમથી અંકરહિત અક્ષરોના સ્વર સર્વત્ર જાણી શકાય છે.

સામવેદમાં 'ર, ક, ણ' આ અક્ષર મંત્રની ઉપર મૂકવામાં આવે છે. આ ચિન્હ સામવેદમાં તથા સામગાયત્રીમાં હોય છે. સામવેદનીજ આ વિશેષતા છે. પૂર્વસ્થાને દર્શાવ્યું છે કે 'ર' ચિન્હ સ્વરિતનું છે, પરંતુ અંતનો ઉદાત્ત દર્શાવવા માટે પશ્ચ અનુદાત્ત પાછીના ઉદાત્ત ઉપર આ ચિન્હ મૂકે છે, જેમકે —

गिरौ । (साभभंन ८), ऋजसे गिरौ । (साभभंन १२)

दिवि । (साभभं २०), रैयिम् । (साभभं २२)

वृद्धत् । (सामभंत्र ६८)

જ્યાં એક પછી એક એમ બે ઉદાત આવે છે, ત્યાં પ્રથમ ઉદાત ઉપર ' ૧ ' અંક મૂકવામાં આવે છે અને પછીનો ઉદાત ચિન્હરહિત હોય છે, એ ચિન્હરહિત ઉદાત પછી ને સ્વરિત આવે છે તેના ઉપર ' ૨ ૨ ' બેનો અંક ૨ કાર સાથે મૂકેલો હોય છે. આથી ખચર પડે છે કે આ પૂર્વે બે ઉદાત આવી ગયા છે, જેમકે—

उतै द्विषौ मर्त्यस्य । (साभभंत्र ६)

मूढर्णो विश्वेस्य । (साग्रभन्त्र ६)

देवो ह्यसि । (सामभंज १०)

बाँयोरनी के । (सामभंत्र १३)

प्रति^३ त्यं चारु^{२३} (सामभन्त्र १६)

અનુદાત્ત પછીના સ્વરિત ઉપર વિશેષ અવસ્થામાં ' ર ર '

મૂકવામાં આવે છે, એવા સ્થાનોમાં પાછળના અનુદાત ઉપર
' ર ક ' તથા અંક સાથે કકાર મૂકે છે. જેમકે—

^{રક}તેન્વાં । (સામમંત્ર ૫૨) ^{રક}દૈર્ઘ્ય (સામમંત્ર ૫૬)

^{રક}વલં ^{રક}ન્યુગ્જ ^{રક}વીર્યમ્ । (સામમંત્ર ૬૫)

^{રક}દુદ્યમ્ । (સામમંત્ર ૧૧૩) । ^{રક}વાર્જે ^{રક}વીર્ય (સામમંત્ર ૧૫૫)

^{રક}મમ્યો । (સામમંત્ર ૪૬૦)

ત્યારે બે ઉદાત સાથે સાથે આવે છે, અને તે પછી અનુ-
દાત આવે છે, ત્યારે એ ઉદાતને દર્શાવવા માટે પ્રથમ ઉદાત
ઉપર ' ર ક ' આ ચિન્હ ૨ અંકની સાથે ડહારના રૂપમાં
મૂકાય છે, જેથી અર્થ સાથે બે ઉદાત છે એમ વિદિ-
ધાય, જેમકે—

^{રક}ઉત્યૌ ^{રક}વસૌ । (સામમંત્ર ૪૧) ^{રક}ત્વૈમિત્સૈ (સામમંત્ર ૪૨)

^{રક}યો ^{રક}વિશ્વૌ । (સામમંત્ર ૪૪) ^{રક}ત્યૌ ^{રક}વિષ્ણુ (સામમંત્ર ૬૧)

^{રક}બ્રહ્મેતિ । (સામમંત્ર ૬૪) ^{રક}રં જનમ્ । (સામમંત્ર ૬૬)

^{રક}ઘ્યૌ ^{રક}વચૌ । (સામમંત્ર ૬૮)

આ સામસ્વર ચિન્હોની વિશેષતા છે. કેટલાક સ્થળે આ
નિયમોમાં થોડા અપવાદ પણ છે, પરંતુ સર્વ સાધારણ નિયમ
આ છે. આ ચિન્હોને અમે સામવેદમાં યથાસ્થાન મૂક્યા છે. ।

સામવેદમાં અમે પ્રત્યેક મંત્રનું ઋગ્વેદનું સ્થળ દર્શાવ્યું છે,
સામવેદના મંત્રો ઋગ્વેદમાંથી જ ઉદ્ભૂત થયાં છે, તથાપિ

કેટલાક મંત્રોમાં પદભેદ, સ્વરભેદ, પદોનો પૂર્વોપર સ્થાનભેદ, તથા પાદોના અદલ બદલ થવાથી આ મંત્રોમાંના કેટલાક મંત્ર સામવેદમાં પાઠભેદવાળા આવી ગયા છે. આ સામ-પાઠભેદનો વિષય વિશેષ સાવધાનીથી વિશેષ રીતિપૂર્વક અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે. આ મંત્ર આજે અમારી પાસેના ઋગ્વેદમાં જેવા છે તેવા સામ-વેદમાં નથી લીધા, આ વાત તો સ્પષ્ટ છે. સંભવ છે કે ઋગ્વેદની કોઈ બીજી સાંખ્યાયન જેવી શાખામાંથી આ મંત્ર સામવેદમાં લીધા હોય. એટલે વિશાળ શોધનો આ વિષય છે. વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ આ તરફ આકર્ષિત થવી જોઈએ, એટલું જ અહીં કહેવાનું છે.

વાલ્મખિસ્ય સૂક્તોમાંથી કેટલાક મંત્ર સામવેદમાં લીધા છે. આથી અનુમાન થાય છે કે, વાલ્મખિસ્ય સૂક્તોનો સંગ્રહ ઋગ્વેદમાં થયા પછી જ સામવેદની આ રચના થઈ હશે, કિંવા ઋગ્વેદની જે શાખામાં વાલ્મખિસ્ય સૂક્ત હશે, તે સંહિતામાંથી સામ સંહિતામાં આ મંત્રો ઉદ્ધૃત કર્યા હશે.

ઋગ્વેદની શાકલ સંહિતામાં ' અથ વાલ્મખિસ્યં । इति ' વાલ્મખિસ્યં । ' એમ લખીને વચમાં સર્વ વાલ્મખિસ્ય સૂક્ત આપ્યા છે. આથી અનુમાન થાય છે કે આ શાકલ શાખાના ઋગ્વેદમાં પ્રથમ વાલ્મખિસ્ય સૂક્ત ન હતાં. નહિ તો ' અથ-इति ' લખવાનું કંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. સામવેદમાં વાલ્મખિસ્ય સૂક્તના મંત્ર લીધા છે, તેથી અનુમાન થઈ શકે કે, ઋગ્વેદમાં વાલ્મખિસ્ય સૂક્ત સ્થાપિત થયા પછી જ, સામવેદની રચના થઈ છે, અથવા સામ રચનાના પૂર્વ સમયમાંજ ઋગ્વેદમાં વાલ્મખિસ્ય મંત્ર સંગ્રહિત થઈ ચુક્યા હતા. જને અનુમાનનો આશય એક જ છે.

ભગવદ્ગીતામાં વિભૂતિ વર્ણનમાં લખ્યું છે કે ' વેદોમાં સામવેદ પ્રથમની વિભૂતિ છે ' તેથી પ્રતીત થાય છે કે ભગવદ્-

ગીતાના પૂર્વ સમયમાં સામવેદ હતો અને તેનું મહત્વ વિશૂતિ માનવા યોગ્ય સમજાવું હતું. ભગવદ્ગીતાનો સમય ગમે તે માનવામાં આવે પણ તે બે હજાર વર્ષથી ઓછો તો કદીએ નહિ મનાય, એટલું તો નક્કીજ છે. અને જો ગીતાનો આ સમય માનવામાં આવે તો બે હજાર વર્ષ પૂર્વે સામવેદ વિશૂતિત્વની પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય મનાતો; એમાં કશો સંદેહ નથી. કેાઇ પણ ગ્રંથની લોકમાન્યતા માટે થોડો સમય ગણવો જોઇએ. આથી સામવેદ ભગવદ્ગીતાથી બહુ પૂર્વકાલનો છે, એમાં કેાઇને સંદેહ ન થવો જોઇએ.

આ સામવેદમાં વાલ્મિકિ સૂક્તના મંત્રોનો સંગ્રહ જોઇને એ અનુમાન કરી શકાય છે કે, શાકલીય ઋગ્વેદમાં પણ વાલ્મિકિ-લ્યોની આવશ્યકતા છે. જો એમાં વાલ્મિકિ સૂક્ત ન હોત તો સામવેદમાં ક્યાંથી આવત ? કારણ કે ' જે ઋચા છે, તેજ સામ છે ' આમ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે. એટલે ઋગ્વેદમાં વાલ્મિકિ સૂક્ત અવશ્ય છે, એવું સિદ્ધ થયું. જે લોકો કહે છે કે ઋગ્વેદમાંથી વાલ્મિકિ સૂક્ત હટાવી દેવા જોઇએ તેમનો મત નિર્મૂળ છે, એવું આથી સિદ્ધ થઇ ગયું.

સામવેદમાં આવેલા આ ૧૦૫ મંત્ર આજના શાકલીય ઋગ્વેદમાં નથી જણાતા. મહાનામ્ની, આર્ચિક અને આરણ્યકના મંત્ર છોડી દેવામાં આવે તો, ૭૬ મંત્ર શેષ રહે છે. આ મંત્ર ઋગ્વેદની કેાઇ અન્ય શાખામાંથી લીધા હશે. બહુધા સાંખ્યાયન-શાખામાંથી લીધા હશે, એવું પ્રતીત થાય છે.

અન્ય વેદોમાં સામની પ્રશંસા

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદના મંત્રોમાં સામની ઘણી પ્રશંસા છે. અંગિરસના સામોની પ્રશંસા નિમ્નલિખિત મંત્રોમાં છે-

(દેવાઃ) અંગિરસાં સામભિઃ સ્તૂયમાનાઃ ।

(ઋ. ૧ । ૧૦૭ । ૨)

અંગિરસો ન સામભિઃ ।

(ઋ. ૧૦ । ૭૮ । ૫)

શકુનિ નામનું એક પક્ષી છે, જે સામગાન જેવા ગાનના આલાપ કરે છે, એવું નિમ્નલિખિત મંત્રોમાં છે—

ઉભૌ વાચૌ વદતિ સામગાં ઇવ ગાયત્રં ચ ત્રૈષ્ટુમં ચાનુ
રાજતિ । ઉદ્ગાતેવ શકુને સામ ગાયસિ, વ્રહ્મપુત્ર ઇવ સવનેષુ
શંસસિ ॥

(ઋ. ૨ । ૪૩ । ૧-૩)

શકુનિ પક્ષીના સ્વર સમાન મધુર સ્વર સામગાનના હોય છે, એવું આથી પ્રતીત થાય છે. જે જાગે છે એ જ વિદ્વાનને સામગાનમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે સુસ્ત યા આળસુ હોય છે, તે સામગાનમાં પ્રવીણ નથી થતો, એવું નિમ્નલિખિત મંત્રમાં કહ્યું છે—

યો જાગાર તમૃચ કામયન્તે ।

યો જાગાર તમ્ સામાનિ યન્તિ ॥

(ઋ. ૫ । ૪૪ । ૧૩-૧૫)

સામગાયકની સર્વ લોક પ્રશંસા કરે છે, આ વિષયમાં નિમ્ન લિખિત મંત્ર જુઓ—

તમેવં વરુષિં તમ્ વ્રહ્માણમાહુઃ ।

યજ્ઞન્યં સામગામુક્થશોસમ્ ॥

(ઋ. ૧૦ । ૧૦૭ । ૬)

ગાન કરેલો સામ ગાયકની ઉત્તમ રક્ષા કરે છે, આ વિષયમાં આ મંત્ર જુઓ.

उपगासिषत् श्रवत्साम गीयमानम्

(ઋ. ૧૮ । ૮૧ । ૫)

यूयमृषिमवय सामविमम् ।

(ઋ. ૭ । ૫૪ । ૧૪)

(સામ-વિમં) સામગાનમાં કુશળ, સામગ્રવીણ ચાંતાનું દેવ-રક્ષણ કરે છે. શુદ્ધ દેવતાની ઉપાસના શુદ્ધ સામગાનોમાં જ કરવી જોઈએ. આ વિષયમાં જુઓ—

एतो न्विन्द्रं स्ववाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

(ઋ. ૮ । ૧૫ । ૭)

इन्द्राय साम गायत विषाय बृहते बृहत् ।

(ઋ. ૮ । ૧૮ । ૧, અર્ચક. ૨૦ । ૬૨ । ૫)

बृहस्पतिः सामभिर्ऋकोऽर्चतु ।

(ઋ. ૧૦ । ૩૬ । ૫)

अर्चन्त एके मेहि साम मन्वत ।

(ઋ. ૮ । ૨૯ । ૧૦)

અન્ય પ્રકારે પણ સામોની પ્રશંસા છે, જેમકે—

आद्गृप्यं शवसानाय साम ।

(ઋ. ૧ । ૬૨ । ૨)

ऋतस्य सामत्रणयन्त देवाः

(ઋ. ૧ । ૧૪૭ । ૧)

ગાયત્રેણ પ્રતિમિમીતે અકર્મકેણ સામ
ત્રૈષ્ટુમેન વાકમ્ ।

(ઋ. ૧ । ૧૬૪ । ૨૪. અથર્વ. ૧ । ૧૦ । ૨)

યે ન પરઃ સામ્નો વિદુઃ ।

(ઋ. ૨ । ૨૩ । ૧૬)

ત્વષ્ટા જનયત્સામ્નઃ સામ્નઃ કવિઃ ।

(ઋ. ૨ । ૨૩ । ૧૭)

સામ કૃષ્વન સામન્ યો વિપશ્ચિત્ ક્રન્દન્નેતિ ।

(ઋ. ૧ । ૧૬ । ૨૨)

પરાવતો ન સામ તદ્યત્રા રણંતિ ધીતયઃ ।

(ઋ. ૧ । ૧૧ । ૨)

સ હિ છુતા વિદ્યુતા વેતિ સામ ।

(ઋ. ૧૦ । ૧૯ । ૨)

આ રીતનું સામોતું વર્ણન ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદમાં છે.
આ પ્રકારના પ્રશંસાચોમ સામ પરમાત્મા તરફથી જ પ્રાપ્ત
થયા છે, એમ વેદમાં જ કહ્યું છે—

તસ્માદ્યજ્ઞાત્ સર્વહુત ઋચઃ સામાનિ જજિરે ॥

(ઋ. ૧૦ । ૧૦ । ૧)

એવા સામ પ્રશંસાના અનેક મંત્ર વેદોમાં છે. હવે અથર્વ
વેદમાં જુઓ—

સાપગેભિર આદિત્યેભિઃ...ઇષ્ટાપૂર્તમવતુ નઃ ।

(અથર્વ. ૨ । ૧૨ । ૪)

ऋचं साम यजामहे याभ्यां कर्माणि कुर्वते

(अथर्व. ७ । ५४ । १)

वृद्धतः परि सामानि

(अ. ८ । ९ । ४)

पदं जाता भूता प्रथमजर्तस्य पदु सामानि पदहं वहंति ।

पद्व्योगं सीरमनु साम साम पदाहुर द्यावापृथिवीः पदुर्वीः॥

(अ. ८ । ९ । १६)

सामानि यस्य लोमानि ।

(अ. ९ । ६ । २)

सपत्नहं ऋक्संशितः सामतेजाः ।

(अ. १० । ५ । ३०)

यत्र ऋषयः प्रथमजा ऋचः साम यजुर्मही ।

(अ. १० । ७ । १४)

सामानि यस्य लोमानि स्कंभं तं ब्रूहि कतमः

स्विदेव सः ।

(अ. १० । ७ । २०)

साम्ना ये साम संविदुः

(अ. १० । ८ । ४१)

सामानि विभ्रति ।

(अ. १० । १० । १४)

ब्रह्मणा परिगृहीता सोमना पर्युदा ।

(अ. ११ । ३ । १५)

ઋક્સામ યજુરુચ્છિષ્ટ ઉદ્ગીયઃ પ્રસ્તુતં સ્તુતમ્ ।

....ઉચ્છિષ્ટે સ્વરઃ સામ્નો મેદિશ્ય તન્મયિ ॥

(અ. ૧૧ । ૭ । ૫) .

ઋચઃ સામાનિ મેષજા ।

(અ. ૧૧ । ૮ ।) .

શરીરં બ્રહ્મ પ્રાવિશદ્યઃ સામાયો યજુઃ ।

(અ. ૧૧ । ૮ । ૨૩)

ઋચઃ સામાનિચ્છન્દાંસિ...ઉચ્છિષ્ટાઙ્ગહિરે સર્વે ।

(અ. ૧૧ । ૯ । ૨૪)

બ્રહ્માણો યસ્યામર્ચંત્યૃગ્મિઃ સામ્ના યજુર્વિદઃ ।

(અ. ૧૨ । ૧ । ૩૮) .

તમૃચઃ સામાનિ ચ યજૂંપિ ચ બ્રહ્મ ચાનુવ્યચલન ।

(અ. ૧૫ । ૬ । ૮)

ઋચાં ચ વૈ સ સાન્નાંચ....બ્રહ્મણથે પ્રિયં ધામ ભવતિ ।

(અ. ૧૫ । ૬ । ૯)

આ રીતના અથર્વવેદના મંત્ર જોતાં ૨૫૭૮ જણાય છે કે, અથર્વવેદમાં સામપ્રશંસા છે. ઋગ્વેદમાં પણ જે પ્રશંસા છે તે આ પૂર્વે દર્શાવી છે. ઋગ્વેદના સમયમાં પણ સામગાનોની સમૃદ્ધિ હતી, એવું આથી કહી શકાય છે. અથર્વવેદના સમયમાં પણ એવી જ સમૃદ્ધિ હતી એમાં હવે સંદેહ ન હોઈ શકે.

ઋગ્વેદમાં સામોના નામ નિમ્નલિખિત જણાય છે—

વૈરૂપં, વૃહત, ગૌરિર્વાતિ, રૈવતં, અર્ક, ગાયત્રં, શ્લોકં, મદ્રં,

૫. સામ ઋગ્વેદમાં છે, સામોના આ નામ અથર્વવેદમાં પણ મળે છે.

યજુર્વેદમાં—રચન્તરં, વૃહત્, વૈરૂપં, વૈરાજં, વૈશ્વાનસં, વામદેવ્યં, યજ્ઞાયશ્ચિયં, શાકરં, રૈવતં, ગાયત્રં, ગૌરિવીતં, અભિવર્તં, ક્રોશં, સત્રસ્યર્ધિ, પ્રજાપતેર્હૃદયં, શ્લોકં, અનુશ્લોકં, મદ્રં, રાજન્, અર્ચ્યં, દ્વાદશં ઇ.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં—વૃહત્, રચન્તરં, વૈરૂપં, વૈરાજં, શાકરં, રૈવતં, ગાયત્રં, રૈવતં, નૌષસં, રૌરવં, ચૌધાજયં, અગ્નિષ્ઠોમીયં, માર્સં, વિકર્ણમ્ ઇ. ।

આ નામ હિંદુ ગ્રન્થોમાં છે. ઋગ્વેદના સમયમાં ઋગ્વેદોક્ત સામ ગવાતા હતા, એમાં પૂર્વોક્ત મંત્ર બોલતા ઠાઠ સંદેહ નથી. યજુર્વેદ અને ઐતરેયના સમયમાં તો યજુ ઈર્ષની બહુ સમૃદ્ધિ હતી, એટલે એ સમયે સામોનો અતિ સમૃદ્ધિ હતો એમાં ઠાઠ સંદેહ નહિ કરી શકે, કારણ કે એ સર્વ વિદ્વાનોએ માનેલી વાત છે.

ને' થોડાં કહે છે કે સામગાન આધુનિક છે, તેમણે કથન નિર્માણ છે, એવું આથી સિદ્ધ થઈ શકે છે.

સામસ્વરની ગણના

સામવેદની સ્વરગણના વિશેષ પ્રકારે હિતમ છે. આ રીતની સ્વરગણના, બીજા ઠાઠ વેદની ઠાઠ પણ દ્વારા નિર્માણ થઈ નથી. એ માટે આ વેદની સ્વરગણનાના વિષયમાં અહીં થોડુંક કહેવું જોઈએ છે. જુઓ આ ગણનાનું સ્વરૂપ આવું છે.

૧૦૮૪ રૈવતીર્નઃ સધૈમૌદૈં ઇન્દ્રૈ સન્તુ તૈવિવાંજાઃ ।

ધુમન્તૌ યૌર્મિર્મદૈમ ॥ ૧ ॥

૧૦૮૫ ઔ ધૈ ત્વાવાંન ત્મનાં યુક્તઃ સ્તૌતૃભ્યો

ધૃષ્ણવીર્યાનૈઃ । ઋણૌરક્ષં નૈ ચક્રયોઃ ॥ ૨ ॥

૧૦૮૬ ઔ યદ્ દુવઃ શતક્રતૈર્વા કામૈર્ જરિતૃર્ણામ્ ।

ઋણૌરક્ષં નૈ શ્ચીર્મિઃ ॥ ૩ ॥ (ઠી) ॥

(ધા. ૧૮ । ડ. ૨ । સ્વ. ૪) .

આ ત્રણ મંત્રના સ્વરની ગણના (ઠી । ધા ૧૮ । ડ ૨ । સ્વ. ૪) છે. હવે એતું તાત્પર્ય આ છે. મંત્રમાં વચલા અક્ષર, જેના ઉપર કોઈ ચિન્હ નથી, એવા આ છે.

પ્રથમ મંત્રમાં—‘ નૈઃ । સ । સ । ન્તુ ’ આ ચાર.

દ્વિતીય મંત્રમાં—‘ ધૃ । ણ । વી । ર ’ આ ચાર અને

તૃતીય મંત્રમાં—‘ ય । દુ । શ । ત । ક્ર । કા । જ ।

૪ રિ । ર । શ । ઔ દશ.

૪ + ૪ + ૧૦ મળી ૧૮ અક્ષર સ્વરચિન્હ રહિત છે. આ વાત ‘ ધા. ૧૮ ’ સંજેતદ્વારા દર્શાવી છે. આ ત્રણ મંત્રોમાં ‘ જાઃ । મ । મિઃ ’ અંતમાં ત્રણ અક્ષર એવા છે કે જેના ઉપર સ્વરચિન્હ નથી. પરંતુ સ્વરચિન્હવાળા અક્ષરની ગણના, જેટલા પણ અક્ષર હોય, તે સર્વ ગણાતા નથી. તે છોડી દેવાના હોય છે. વચલા અક્ષર જ ગણાય છે. અને અહીં સ્વર અથવા.

સ્વરયુક્ત અક્ષર જ ગણવામાં આવે છે કેવળ વ્યંજન સ્વતંત્ર નથી ગણાતા. અસ્તુ. આ રીતે આ ત્રણ મંત્રોમાં મધ્યસ્થિત ચિન્હરહિત અક્ષર ૧૮ છે. આ ' ધા. ૧૮ 'નો અર્થ છે.

આમળ ' હ. ૨ ' છે. ઉકાર ચિન્હિત બે અક્ષર આ મંત્રોમાં છે, એવો એનો અર્થ છે. બીજા અને ત્રીજા મંત્રમાં જો અક્ષર ઉકાર ચિન્હવાળો છે, એનો અર્થ એમ છે કે અહીં સાથે સાથે બે ઉદાત્ત આવેલા છે; આ ગણના ' હ. ૨ 'થી ખતાવી છે.

ત્રીજી ગણના ' સ્વ. ૪ ' છે. રકાર ચિન્હિત સ્વરિતની આ સંખ્યા દર્શક છે. આ ત્રણ મંત્રોમાં યજ્ઞને રકાર ચિન્હવાળા સ્વરિત ૪ જ છે. દ્વિતીય મંત્રમાં ' ઘઘ્યો ' એક છે, તૃતીય મંત્રમાં ' ઘઃ । મં । ઘી । ' આ ત્રણ છે. આ મળીને ચાર થયા. એને ગણનામાં ' સ્વ. ૪ 'થી ખતાવ્યા છે.

આવી વ્યવસ્થામાં ગણના કરવાને લીધે સ્વરોત્તું હેરફેર થવું અસંભવ બન્યું છે. સર્વ વેદોની આ પ્રમાણે કોષ વિગ્ર વિદ્વાન ગણના કરે તો સાફ. આ ત્રણે ગણનાઓનું સંક્ષેપ ' ઠી ' આ એક જ અક્ષરમાં થઈ ગયું છે. અર્થાત્ ' ઠી ' અક્ષરથી આ સર્વ ગણના વિદિત થઈ ગય છે. જુઓ—

' ઠી ' અક્ષરમાં ' ઠ ' અને ' ઈ ' આ બે વર્ણ છે. આ બેમાં ' ઈ ' સ્વરોમાં ' ઝ-આ ઈ-ઈ ' ચોથી છે. ' સ્વ. ૪ ' થી ચોથો સ્વર એમ જણાય છે. જેટલો ' સ્વ. 'ની આગળની સંખ્યા હશે, એટલા સ્વર અક્ષરથી સમજવા જોઈએ. આ રીતે અહીં ' સ્વ. ૪ 'થી ચોથો સ્વર, ' ઈ ' લેવાયો.

' હ. ૨ 'થી ૮ વર્ગના દ્વિતીય વ્યંજન સમજવાનો છે. ટં-

ઠ-ડ-ઢ-ણ આ ટ-વર્ગના અક્ષર છે. એમાં બીજો ઠ છે તે ' ડ. ૨ ' થી દર્શાવ્યો છે. આ ઠ અને ઉપરની ' ઈ ' મળીને ઠી અક્ષર બન્યો. હવે ટ વર્ગ કેવી રીતે લોધો તે જોવું જોઈએ.

' ધા. ૧૮ ' આ સંખ્યા ઉપરની ગણતરીમાં છે. આને ૫ સંખ્યા વડે ભાગવાથી શેષ ૩ રહે છે. આ ૩ સંખ્યાથી વર્ગ જાણી શકાય છે. ઠ-ચ-ટ-ત-પ આ પાંચ વર્ગ છે. આમાં ત્રીજો ટ વર્ગ છે, એ આ રીતે પ્રાપ્ત થયું.

એકલા ' ઠી ' અક્ષરથી આટલા સ્વરોનું જ્ઞાન આ પદ્ધતિથી થયું, જુઓ પદ્ધતિ કેટલી ઉત્તમ છે અને કેવી રીતે નિયમથી બનાવી છે. પાંચ વડે ધારી સંખ્યાના વિભાગ કરતાં જે શેષ સંખ્યા રહે છે, એથી નિમ્ન લિખિત રીતથી વર્ગોના અક્ષર જાણી શકાય છે—

અવશિષ્ટ સંખ્યા

વર્ગ

૧

■

૨

ચ

૩

ટ

૪

ત

૫

પ

અહીં એ સમજવા જેવું છે કે જ્યાં પાંચથી વિભાગ થાય છે, ત્યાં ઠદી પણ શેષ રહી ન શકે. આથી જ્યાં ' ધા. ૧૮ ' ની સંખ્યા ૧૦૧૬૨૦૨૦૨૩૦ એવી હોય છે ત્યાં ૫ વર્ગનો અક્ષર લેવામાં આવે છે. શેષ ૪ સંખ્યા સુધી ૪ વર્ગ પૂર્વોક્ત રીતિથી જાણી શકાય છે. વર્ગનું જ્ઞાન થયા પછી, વર્ગનો ઠયો અક્ષર લેવો જોઈએ તેનું જ્ઞાન ' ડ. ૨ ' ચિન્હથી થાય છે, જેમકે—

ઉ૦ ૧	ક	ચ	ટ	ત	પ
ઉ૦ ૨	સ્વ	છ	ઠ	થ	ફ
ઉ૦ ૩	ગ	જ	ઢ	ડ	બ
ઉ૦ ૪	ઘ	ઙ	ઢ	ઘ	ભ
ઉ૦ ૫	હ	ઞ	ળ	ન	મ

આ રીતે વર્ગની અંદરના બુદ્ધિન શાત યાપ છે. અને
'સ્વ૦' ની સંખ્યાથી સ્વર અખર પડે છે, જેમકે—

સ્વ૦ ૧	અ
સ્વ૦ ૨	આ
સ્વ૦ ૩	ઇ
સ્વ૦ ૪	ઈ
સ્વ૦ ૫	ઉ
સ્વ૦ ૬	ઊ

જ્યાં 'ઉ૦ નાસ્તિ' (ઉદાત્ત નહિ) એવું લખેલું હોય છે,
ત્યાં ધારી સંખ્યામાં એક ઓછો કરીને જે શેષ રહે, તે અંકથી
ય-ર-લ-વ-શ માંથી જે અક્ષર આવે તે લેવો જોઈએ—

૭૧૦-૭૧૨ મંત્રોની ગણના આવી છે—(ધા૦ ૧૭ ઉ૦
નાસ્તિ । સ્વ૦ ૩ (યિ)) 'ઉ૦ નાસ્તિ' અર્થાત્ ઉદાત્ત
નથી, એટલે ધારેલી સંખ્યામાંથી એક ઓછો કરવાની છે.
અર્થાત્ 'ધા૦ ૧૭'ના સ્થાને ૧૬ સંખ્યા આવી ગઈ. આને
પાંચ વડે વિભક્ત કરતા શેષ ૧ રહી, આ ય-ર-લ-વ-શ માં
પ્રથમાક્ષર 'ય'ની દર્શક છે, આથી આગળ 'સ્વ૦ ૩'

ત્રીજા 'હ' સ્વરનો બોધ કરે છે. આ રીતે 'ચિ' આ સંકેત અહીં સિદ્ધ થયો. જ્યાં ઉદાત્ત ન હોય, ત્યાં ચ વર્ગ જ લેવો જોઈએ.

જ્યાં ઉ० ન હોય અને ધારી સંખ્યા ૫ વડે વિભક્ત કરતાં કંઈ પણ શેષ ન રહે, ત્યાં 'હ' અક્ષર સંકેત માટે લેવાય છે, જેમકે

મં. સં. ૮૮૦-૮૮૨ [ધા. ૧૧ । ઉ. નાસ્તિ । સ્વ. ૧ (હ)] અહીં ૨૧-૧=૨૦ થયા, કારણ કે ઉદાત્ત નથી. આ ૨૦ સંખ્યાને ૫ વડે વિભક્ત કરતાં કંઈ પણ અવશિષ્ટ નહિ રહે. એટલે 'હ' સંકેત થયો. 'સ્વ. ૧' છે, આથી પ્રથમ સ્વર 'અ' આવ્યો, તે હમાં મેળવવાથી 'હ' સંકેતાક્ષર બેની ગયો.

જ્યાં ઉદાત્ત અને સ્વરિત ચિન્હવાળા નથી હોતા, ત્યાં 'ઐ' સ્વર આવે છે. જેમકે—[ધા. ૧૬ । ઉ. નાસ્તિ । સ્વ. નાસ્તિ । (ઐ)] અહીં ધા. સંખ્યા ૧૫ છે, એમાંથી એક બાદ કરતાં ૧૪ રહ્યા, આ ૫ વડે વિભક્ત કરવાથી શેષ ૪ રહ્યા. ચ-ર-લ-ષ-શ માં એથી બ્યંજન 'વ' છે, તે આથી મળ્યો. સ્વ. નહિ હોવાથી 'ઐ' સ્વર લીધો અને બંનેના મેળાપથી 'વૌ' સંકેતાક્ષર સિદ્ધ થયો.

આ રીતની આ સ્વરગણના છે. તે અત્યંત ઉત્તમ છે એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ અમારી પાસે સામવેદની છાપેલી અથવા લખેલી જેટલી પુસ્તિકાઓ આવી, એમાંથી કોષમાં પણ સંપૂર્ણ ગણના પરિશુદ્ધ રૂપમાં અમને ન મળી. મુદ્રણદોષ અને હસ્તલેખની બધેય ગડગડ છે. યૂરોપમાં જન્મેનમુદ્રિત પુસ્તકમાં પણ આ ગણનાદોષ રહી ગયા છે. અજમેરવાળાઓએ તો ગણના આપીજ નથી. આ રીતે અન્યત્ર પણ દોષ જણાયા. એટલે આ ગણનાદ નવા સિરસ્તાથી કરવી જોઈએ. એવું અમને પ્રતીત થાય છે.

ગાનના છલાક્ષર

ચારે પ્રકારના સામગાનોમાં અંતિમ સંજેતનો અક્ષર જાણ્યો જાનો પ્રકાર સંક્ષેપમાં કહ્યો છે—

સામની સમાપ્તિ પછી જે સંજેતનો અક્ષર હોય છે, તેને અંતિમ અક્ષર સમજવો. એ અક્ષરની ઉત્પત્તિ નિમ્ન પ્રકારે સમજવી. પ્રથમ વેય તથા આરણ્ય-ગાનનો નિયમ—

મુદ્રતા લંબતે વર્ગઃ પદચ્છેદેન ચાક્ષરમ્ ।

વિકારેર્લંબ્યતે માત્રા અસ્વરેણ હ — વર્ગકમ્ ॥

મુદ્રા (વામ હસ્તના સ્વરો) પડે વર્મની ખચર પડે છે. આ વર્મ : કુ, છુ, ડુ, હુ, પુ ' આમ પાંચ છે. આમાં કુ થી ૬ વર્મ અર્થાત્ (ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ), છુ થી ચ વર્મ અર્થાત્ (ચ, છ, જ, ઝ, ઞ); ડુ થી ૮ વર્મ અર્થાત્ (ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ); હુ થી ૮ વર્મ અર્થાત્ (ત, થ, દ, ધ, ન); અને પુ થી ૫ વર્મ અર્થાત્ (પ, ફ, બ, ભ, મ.); એવું મહત્ત્વ સમજવું જોઈએ.

જો સામમાં ૬ સ્વર હોય તો, પુનઃ ૬-વર્મ અને ૭ સ્વર હોય તો ૩રીથી ચ-વર્મ, આ પ્રકારે સ્વરની સંખ્યા અનુસાર ક્રમશઃ આમળના વર્મ સમજવા જોઈએ. આ પ્રકારે તમામ સામોમાં ગણતરી કરવી. આના ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવે છે—

ધ્યેય ગાનના (ઓમ્નાઈ) આ પ્રથમ સામમાં વામ હસ્તનો સાતમો સ્વર આવે છે. એટલે ઉપર જતાવ્યા અનુસાર ચ-વર્મ થયો.

દ્વે પદચ્છેદ (સામના રેણ) ની ગણનાથી એ વર્મનો કયો અક્ષર છે તે શોધી કાઢવા, પાંચથી અધિક પદોની સંખ્યાને

પાંચથી વિભક્ત કરી જે એક શેષ રહે તેા ઉક્ત વર્ગનેા પ્રથમ અક્ષર, ૨ શેષ રહે તેા, બીજે અક્ષર, ત્રણ શેષ રહે તેા ત્રીજે અક્ષર, આ પ્રમાણે આગળ સમજવું.

(ઔઘાઈ) આ સામર્થાં ૯ પેદ્ધએ (રેણ) છે. એને પાંચથી ભાગતાં ૪ શેષ રહે છે, એટલે ઉપર પ્રાપ્ત ' ચ ' વર્ગનેા ૪ થેા અક્ષર ' જ્ઞ ' થયેા.

હવે વિકાર (વિવૃત્તિ) વડે માત્રા (સ્વર) પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવૃત્તિ ' અ આ ઇ ઈં ઉ ઊ ઋ ઋં લૃ લૃં ણે ણેં ' આ ચોદ સ્વર, અનુસ્વાર, વિસર્ગ અને વ્યંજન એ મળા ૧૭ પ્રકારની છે.

આમાં અકારાદિ ૧૪ સ્વર જે પદમાં આદિસ્થાને હોય તેા તેમનું અદ્ય નથી થતું, કિન્તુ પદના મધ્યમાં અથવા અંતમાં હોય તેા તેમનું અદ્ય થાય છે. અનુસ્વાર, વિસર્ગ તથા વ્યંજન (હલ) પદના અંતના અદ્ય કરવા જોઈએ, મધ્ય તથા આદિના નહિ. જે સ્થાન ઉપર માત્રા (વ્યંજન)નું વિશેષ વિધાન કયું હોય, ત્યાં મધ્યની પણ માત્રા અદ્ય કરવી જોઈએ. આ માત્રાના વિધાનમાં આગળ આવનાર સંધિ પ્રકરણમાં કહીશું. એનું આડેવ સ્થાનોમાં અનુસંધાન સમજવું જોઈએ.

માત્રાઓના ઉદાહરણ નિમ્ન છે—

૪
ઔઘાઈ । આયાદિ ૧ । આ જે પદમાં અનુક્રમે ઓ કાર તથા આ કારનું અદ્ય નથી થતું. કારણ કે એ બંને પદના અંતમાં છે. (ઘો ઇ તો યા ર ઇ) આ પદમાં બંને ઇ કારનું અદ્ય થાય છે, કારણ કે તે મધ્ય તથા અંતમાં આવે છે. આ રીતે સર્વત્ર સમજવું.

(^૪ત્વ ^૫મ ^૬ઞ ^૭ય ^૮જ્ઞા ^૯નાં) આ પદસ્થ ' ના 'ની ઉપરના અનુસ્વારનું ^{૨૧૨}વિશ્વેષાં ^૨૨૩.૬તાઃ) પદસ્થ ' તા 'ની આગળના વિસર્ગનું, (^૨શ્વ ^{૧૨}ચેદસામ) આ પદસ્થ અંતિમ ' મ્ ' ઠારનું કે જે અર્ધમાત્રા છે, મદ્ય થાય છે. આ પ્રકારે અંતિમ અનુસ્વાર, વિસર્ગ અને અર્ધમાત્રાનું મદ્ય કરવું જોઈએ.

(જો યા ૨૩ નાત્) (અગ્નિ દૂતામ) આ બે પદમાં અનુક્રમે આદિ તથા મધ્યના અનુસ્વારોનું મદ્ય નથી થતું, કારણ કે તે આદિ તથા મધ્યમાં છે. આ પ્રકારે સર્વત્ર યોજના સમજવી.

ઉપર્યુક્ત વિવૃત્તિઓ જે સામમાં જેટલી હોય, એ સંખ્યાની માત્રા, પ્રાપ્ત વર્ગના અક્ષર ઉપર હોય છે. જેમકે જો એક વિવૃત્તિ હોય તો ક, બે હોય તો કા. આ પ્રકારે આગળ સમજવું.

આ (ઓગ્રાહ) એ પ્રથમ સામમાં ઉપર દર્શાવ્યા અનુસાર ગણુની કરવાથી ૬ વિવૃત્તિ થાય છે. તદનુસાર નવમી માત્રા (ઔ) થાય છે. એ માત્રાના સ્વરૂપ (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ષ ષે ઔ ઔ) આ રીતે ૧૦ છે.

ઉપર પ્રથમ પ્રાપ્ત 'જો' ને 'ઔ' માં મેળવવાથી (જો) અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે એ સામની અંતિમ સંખ્યા છે.

જે સામમાં વિવૃત્તિ નથી થતી, એમાં અંતમાં વ્યંજન થાય છે.

જે સામમાં સ્વર નથી હોતો, તેમાં વર્ગનું મદ્ય નથી થતું. એટલે એમાં 'દ' વર્ગ (દ ય ર લ ષ)નું મદ્ય થાય છે. એમાં અક્ષર તથા માત્રાનું મદ્ય પદ અને માત્રા દ્વારા પ્રથમ દર્શાવ્યા અનુસાર કરવું જોઈએ.

નીચે આપેલા ૫ ઉદાહરણોમાં સ્વર નથી. એટલે એમાં વર્ગનું ગ્રહણ ન કરતાં પદની સંખ્યાથી 'હ' વર્ગનું ગ્રહણ કર્યું છે. ઉદાહરણ—

(૧) સાડા આઠમા (૮^૩) પ્રપાઠકના સત્તાવીસમા 'મ મી ૨૩' સામમાં 'હે' નું; (૨) ૪થા પ્રપાઠકના વીસમાં (પ્રે વા ૨ ^૧ઈન્દ્રા) સાથમાં 'ચી' નું; (૩) અગીઆરમાં પ્રપાઠકના સત્તાવીસમાં (ફો ^૪ઈમ્ ^૫) સામમાં 'રો' નું; (૪) ચોથા પ્રપાઠકના આગણીસમાં (પ્રે ષ ^૧ઈન્દ્રા ૨) સામમાં 'લુ' નું અને (૫) સાડા અગીઆરમાં (૧૧^૩) પ્રપાઠકના ૨૬ માં (^૧ઈન્દ્રા ૨ હોઈ) સામમાં 'ચિ' નું ગ્રહણ થાય છે. આ રીતે આ 'હ' વર્ણના અક્ષરોના ઉદાહરણ છે.

अध्यर्ध हीषि दंडानामूपानां लवयाः क्रमात् ।

ऊवर्णे रेफ आदौ स्याद् ईवर्णो रेफ अंतमः ॥

તે સામમાં અધ્યર્ધ (^૨ઊ ૩૨૩૪ યા). (ડપા) । (હી પિ) (^૩ઊ ૨૩૪ ^૫પા) (ડપા) અને ૬૩ (^૨ઊ ૩૪ ^૫પા) ' ડપા હોય એ સામમાં અનુક્રમે ' લ ષ ય ' આ પ્રકારે અક્ષર આવે છે.

ઉપરના પ્રથમ અધ્યર્ધ ' ડપા ' નું લક્ષણ તો વેય ગાનના ચોથા પ્રપાઠકના ૧૬ માં (^{૪૨૫}પાત ^{૪૨}યા ^{૫૨}યો અધ્યક્ષાઃ) સામમાં (^૨ઊ ૩૨૩૪ ^૫પા) આવે છે. એમાં અંતિમ અક્ષર ' યો ' આવે

છે. એને અધ્યક્ષ ઉપાના લક્ષણથી પ્રાપ્ત ' લ્ ' સાથે જોડવાથી
' પ્લો ' અક્ષર બને છે. એને એ સામર્થા જુઓ. ॥ ૧ ॥

॥ દોષિ ॥ ઉપાનુ^{૩૨} લક્ષણ પ્રથમ પ્રપાઠકમાં ૧૯ માં
(હુવા^{૩૨} ૩ હો^૧ ર૩૪ ૬ । શત્રોદેયાઃ) સામર્થા (કં ૨૩૪ પા^૫)
આવે છે. એમાં છેલ્લો અક્ષર ' હૈ ' આવે છે. એમાં ' દોષિ '
ઉપાના લક્ષણ અનુસાર પ્રાપ્ત ' વ્ ' ને જોડવાથી ' હ્વે ' અક્ષર
પ્રાપ્ત થાય છે. આ એ સામર્થા જુઓ. ॥ ૨ ॥

૬૩ ઉપાનુ લક્ષણ સ.ગતણ (૩૩) પ્રપાઠકમાં ૧૯ મા
(ડ પ હ રો ૬) સામર્થા (ડ ૩૪ પા^૫) આવે છે. એમાં
અંતિમ અક્ષર (છે) આવે છે. એમાં ૬૩ ઉપાના લક્ષણ દ્વારા
પ્રાપ્ત ' ય ' ને જોડવાથી (જ્યે) ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે
એને એ સામર્થા જુઓ.

જે સામના અંતમાં (કં ૧૧૧૧) હોય, એના અંતના
અક્ષર ઉપર રેક (ર) હોય છે અને જે સામના અંતમાં
(૬ ૧૧૧૧) હોય એના અંતના અક્ષરની નીચે રેક (રં)
હોય છે. આ જે સામના ઉદાહરણ નિમ્ન છે—

અઢીમાં (૨૩) પ્રપાઠકના ૩૨ માં (તે^૫ ઘ^૫ ૩ ધર્મ^૩ ૩
યા^૪ સુવર્ણ^૫ રાંવા^૪) સામર્થા (કં ૧૧૧૧) છે અને અંતનો
અક્ષર (હુ) છે. એમાં ' ડ ' વર્ણ આદિ છે. એનો રેક (ર)
' હુ ' ની ઉપર પ્રાપ્ત થયો. અને આ રીતે ' હુ ' અક્ષર
આવ્યો. તે તે તે સામર્થા જુઓ.

દોઢ (૧૩) પ્રપાઠકના ચાલીસમાં (હોવા^{૪૨} મૂર્ધા^{૨૪} હા ૬)

સામમાં અંતિમ (^૩૬ ^૧૨ ^૧૩ ^૧૪ ^૧૫) છે. એમાં અંતિમ અક્ષર 'ળી' છે. અને એમાં 'હ' વર્ણનો પ્રથમ અંતિમ રેફ (૨) આવે છે. તેથી એ અંતના અક્ષર 'ળી' ની નીચે પ્રાપ્ત યર્ષ (જરી) એવો અક્ષર બને છે, તે તે સામમાં જોશે.

ઉપરના પ્રકરણમાં જે વિશેષતા હોય તે અન્ય અન્યોમાંથી સમજશે.

હવે જિહ્વાન તથા જિહ્વાનની વિશેષતા નીચે આપ્યા પ્રમાણે છે—

મુદ્રયા લભતે વર્ગ ઉદ્ધાતૈર્લભતેક્ષરમ્ ।

સ્વરૈશ્ચ લભતે માત્રા નોદ્ધાતૈન દ્વર્ગકમ્ ॥

મુદ્રા (વામ હરતના સ્વર) દ્વારા વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વિસ્તારથી પ્રથમ કહ્યુંજ છે. એને એ રીતે સમજશે. ઉદ્ધાતની સંખ્યાથી અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઉદ્ધાતનું લક્ષણ એ છે કે સામના સર્વ પદોમાં પદના પ્રારંભથી બીજો સ્વર અને એ પદની સમાપ્તિથી પૂર્વનો પહેલો સ્વર જે પદમાં હોય તેને ઉદ્ધાત સંખ્યાવાળો કહે છે. એના ઉદાહરણ—

(૧) જિહ્વાનના પ્રથમ સામમાં (૧) દિ^૨વો હ્સ્તો ૧ હ્દ ૨;
(૨) ઉ^૨ પ્ર^૧ ઈ^૨ શ^૨ મો; (૩) વરૂણો ૧ યા ૧; (૪) હુમ્નો^૨
ના ૧ હ્મા ૨; (૫) સિ^૨ષો સન્તો: ૧ આ પ્રકરે આ પાંચ ઉદ્ધાતો વડે પ્રાપ્ત થયેલ ત વર્ગનો પ્રથમ અક્ષર (ત) આવે છે, તે એમાં છે. જ્યારે સામમાં ઉદાત (ઉદ્ધાત) પદ ન હોય ત્યારે પ્રથમ કલા અનુસાર દ્વ વર્ગ આવશે—એના ઉદાહરણ—

નીચેના ૫ ઉદાહરણોમાં સ્વરદ્વારા વર્ગનું ગ્રહણ નથી. તે

પણ ઉદ્ધાત પદના અભાવથી વર્ગ અદ્ય છોડતાં, સ્વરની સંખ્યા દ્વારા જ વર્ગનું અદ્ય કયું છે.

(૧) બીજા પ્રપાઠકના ૧૧ માં (તે ચાર હૈં ઈં સો ૩૪) સામમાં, ' હો ' ; (૨) અઢીમાં (૨૩) પ્રપાઠકના ૧૭ માં (પૈં ષા સ્વૈં ઘા ૩) સામમાં ' ચો ' ; (૩) તૃતીય પ્રપાઠકના ૧૦ માં (ઓ ૩ દો ૨ હૈં ૩ હૈં હૈં હૈં ૩) સામમાં ' રે ' ; (૪) અથમ પ્રપાઠકના ૧૭ માં (પ્ર સુ । ષ્ઠા નાં ૩ । યં અંધસા) સામમાં ' લે ' (૫) અને અઢીમાં (૨૩) પ્રપાઠકના બીજા (ઇન્દ્ર । જુષાં ૩ । સ્વં પ્રવેદા) સામમાં ' યે ' ; એ પ્રકારે ' હ ' વર્ગ આવે છે.

वर्गोपायो यदा नास्ति शवर्गः कथ्यते तदा ॥

જે સામમાં વામ હરતનો સ્વર ન હોવાથી, વર્ગનો ઉપાય ન હોય, ત્યારે ' શ ' વર્ગ (શ, ષ, સ) નું અદ્ય માય છે. એના ઉદાહરણ.

સાડા નવમાં પ્રપાઠક (૯૩) ના ૯ માં (પૈં રિં પ્રાં ૩ ધ્રેં) સામમાં સ્વરના અભાવથી વર્ગનું અદ્ય ન થયું. અતઃ એમાં તથા ઉદ્ધાત હોવાથી ' હ ' વર્ગ છોડીને ' સ ' થી ત્રીજો અક્ષર ' મિ ' આવે છે. શકાર નથા પકાંનું ઉદાહરણ બિલ તથા બિલગાનમાં નથી, એટલે નથી આપ્યું. આ પ્રકારે એટલી એની વિશેષતા છે, શેષ ઉપયુક્તાનુસાર બાકીનું યોગ્ય છે. સામગાનના સ્વરની ગણતરીની નીતિ દ્વંકમાં આ પ્રકારે છે.

સામવેદના ગાનમન્ય

આ સામવેદમાં જે મંત્ર છે, એના આધાર ઉપર કવિઓએ

સહસ્રો ગાન નિર્મોણુ કર્યો હતા. એના નામ આ રહ્યાં—(૧) (ગ્રામ) ગેયગાન, કિંવા પ્રકૃતિગાન, (૨) આરણ્યક (ગેય) ગાન (૩) ઊદ્દગાન, (૪) ઊદ્દગાન કિંવા રહસ્યગાન આ ચાર ગ્રંથ એ સર્વ ગાનનાં છે. એમાં અનેક હિપપ્રકરણ છે. એમાં જૈમિનીય શાખા પદ્ધતિથી ૩૬૮૧ ગાન છે અને કૌથુમ્બી તથા રાણાયણીય શાખાની પદ્ધતિથી ૨૭૨૨ ગાન છે, જેમકે—

જૈમિનીય ગાન સંખ્યા. કૌથુમ્બીય ગાન સંખ્યા.

ગ્રામગેયગાન	૧૨૭૨	૧૧૬૭
આરણ્યક ગેયગાન	૨૬૧	૨૬૪
ઊદ્દગાન	૧૮૦૨	૧૦૨૬
ઊદ્દગાન	૭૫૬	૨૦૫
	<hr/>	<hr/>
	૩૬૮૧	૨૭૨૨

આ સર્વ ગાન વિસ્તાર સહ મુદ્રિત કરીને અમે ભોઠોની સામે મૂકીશું. આ ગાનના વિષયમાં જે કંઈ લખવું હશે તે એ ગ્રંથોની શૂંભિકામાં લખીશું અને ગાનની પદ્ધતિ પણ ત્યાંજ વિસ્તારથી લખીશું. જે કે જૈમિનીય શાખાના ગાન ૯૫૯ જેટલાં અધિક છે, તથાપિ જૈમિનીય શાખાના સામવેદમાં ૧૮૨ મંત્ર ઓછા છે. એની મંત્ર સંખ્યા આ પ્રમાણે છે—

જૈમિનીય મંત્ર સંખ્યા કૌથુમ્બીય મંત્ર સંખ્યા

પૂર્વાર્ચિક	૫૮૭	૫૮૫
આરણ્યક	૬૫	૬૫
ઉત્તરાર્ચિક	૧૦૪૧	૧૨૨૫
	<hr/>	<hr/>
	૧૬૯૩	૧૮૭૫

મહાનામ્નીના ૧૦ મંત્રના ચાર જ સૂક્ત આમાં ગણતા

નથી, એમ કરવાથી સંખ્યા ક્રમશઃ ૧૬૮૩ અને ૧૮૬૪ થાય છે. બંને પ્રકારની ગણનામાં કંઈ દોષ નથી. જૈમિનીયોના મંત્ર ૧૮૨ ગ્રાહ્ય છે, તથાપિ ૬૫૯ ગાન અધિક બનાવ્યા છે. એ જૈમિનીયોની વિશેષતા છે. જૈમિનીય સાખાનો મંત્રક્રમ અને પાઠ-ભેદ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે.

સામવેદના ગ્રાહ્ય

સામવેદના અઠ ધ્રાહ્યુત્ર અન્ન છે—(૧) તાણ્ડય-ગ્રાહ્ય (આને ઔઠ-ગ્રાહ્યુત્ર અથવા પંચવિંશ ગ્રાહ્યુત્ર કહે છે, કારણ કે એમાં ૨૫ અધ્યાય છે.) (૨) પડિવશ ગ્રાહ્ય (આ ૨૬ મેા અધ્યાય જ છે, એ જ કારણે એનું આ નામ પડ્યું છે.) (૩) સામવિધાન-ગ્રાહ્ય, (૪) આર્ષેય-ગ્રાહ્ય, (૫) દેવતાધ્યાય-ગ્રાહ્ય, (૬) ઉપનિષદ-ગ્રાહ્ય (એનું નામ સંહિતોપનિષદ ગ્રાહ્ય અથવા મન્ત્ર-ગ્રાહ્ય છે.) (૭) વંશ-ગ્રાહ્ય (૮) ઉપનિષદ .

પડિવશ-ગ્રાહ્યુત્ર તાંડય ગ્રાહ્યુત્રનો જ ભાગ છે, તેનો ૨૬ મેા અધ્યાય છે, એટલે પૂર્વાર્ધને પંચવિંશ કહે છે અને આગળનાને પડિવશ કહે છે. પહેલું પંચવિંશ ગ્રાહ્યુત્ર જેના ૨૫ અધ્યાય છે, બીજું પડિવશ ગ્રાહ્યુત્ર જે ૨૬ મેા અધ્યાય છે અને છાંદોગ્યોપનિષદ મળીને તાંડય-મદાગ્રાહ્યુત્ર થાય છે. પડિવશ-ગ્રાહ્યુત્ર અદ્ભુત કયાઓ છે, એ કારણે એને અદ્ભુત-ગ્રાહ્યુત્ર પણ કહે છે. અન્યનું અનુગ્રાહ્યુત્ર એવું નામ છે, જૈમિનીયોપનિષદ-ગ્રાહ્યુત્રમાં કેન-ઉપનિષદ છે, એટલે જૈમિનીય સાખાનું એક નામ તલવકાર-સાખા છે, કારણ કે કેન-ઉપનિષદ તલવકાર સાખાનું છે. તે જૈમિનીય સાખાની અંતર્ગત છે.

- સામસૂત્રગ્રન્થ-મશકકલ્પ, હુદ્રસૂત્ર, લાઘ્યાયન-
મૌતસૂત્ર, ગોમિલ-ગૃહ્યસૂત્ર, દ્રાહ્યાયણ-ઔતસૂત્ર, શ્વાદિર-
ગૃહ્યસૂત્ર, પુષ્પસૂત્ર અથવા ફુલ્લસૂત્ર ।

આ સર્વ ગ્રંથ સ્વાધ્યાય-મંડળદ્વારા ધીમે ધીમે હપાશે.

પરિચય ગ્રંથ

સામવેદના મુદ્રણ સમયે નિમ્નલિખિત મુદ્રિત ગ્રંથ જોવામાં
આવ્યા છે.

૧. લંડનમાં રે. સ્ટિવનસન દ્વારા સન ૧૮૪૩ માં મુદ્રિત
સામવેદ સંહિતા. એમાં આરણ્યક પર્વ નથી હાધું, સ્વરચિન્હ
નથી આપ્યાં, અને પદ્મછેદ આદિના અનેક દોષ રહેલા છે. સો
વર્ષ ઉપર વિશાયતમાં હાધું છે માટે તેના સંપાદકને પ્રશંસા થતે છે.

૨. જર્મન દેશમાં બર્લિન નગરમાં સ. ૧૮૪૮ માં શ્રી. બેન્ડે
મહારાજે છાપેલ સામવેદ સર્વ દષ્ટિએ ઉત્તમ અને શુદ્ધ છે. સર્વ
સ્વર આપ્યા છે, મંત્રોના પદ્મછેદ સરસ છે. પાદ્મભેદોની ચિહ્નિસા
ખોજપૂર્ણ છે. આ ગ્રંથ સર્વ પ્રકારે આદર્શ ગ્રંથ સમજી શકાય
એમ છે.

૩. ડૉ. કલાન્દજીએ એરથો નગરમાં સ. ૧૯૦૭ માં છાપેલ
જૈમિનીય શાખાનો સામવેદ. આ ઉત્તમ અને શુદ્ધ પુસ્તક
આદર્શવત્ છે.

૪. કલકત્તામાં રવ. સત્યવ્રત સામશ્રીજીદ્વારા સાયણ-શાખા
અને ગાનો સાથે મુદ્રિત થયેલ સામવેદ.

૫. કલકત્તામાં શ્રી. પં. નરેન્દ્રચંદ્ર વેદાન્તતૈર્થ દ્વારા તથા:
શ્રી. પ્રો. બલભૂતિ બદાચાર્યજી દ્વારા મુદ્રિત બે પ્રકારના સામવેદ.

૬. લાહોરમાં શ્રી. પં. ડા. રઘુવીરજી દ્વારા મુદ્રિત નૈમિ-
નીય સામવેદ.

૭. અજમેરમાં વૈદિક યંત્રાધ્યયમાં મુદ્રિત સામવેદ.

૮. અજમેરમાં આર્ય સાહિત્ય મંડળદ્વારા પ્રકાશિત પં.
જયદેવ સમીક્ષના બાષાનુવાદથી મુદ્રિત સામવેદ.

આ છાપેલા અન્ય અમને પ્રાપ્ત થયા હતા.

હસ્તલિખિત ગ્રંથ

હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી
સિદ્ધ થયા છે.

૧. વડોદરાથી શ્રી. પ. નરહરિચંકર બાધચંકર શાસ્ત્રીજીએ
વૈદિક પરંપરાથી શોધેલ સામવેદ-સંહિતાનો ગ્રંથ.

૨. અષ્ટે નગરથી શ્રી. પં. ચંબુરાવ ગોવિંદરાવ લિમચેજીના
સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થએલ સામનો ગ્રંથ.

૩. જૂનાગઢના શ્રી. જયંતિલાલ દયારામ ત્રિપાઠીજી પાસેથી
પ્રાપ્ત કૌશુભી શાખાના ગ્રંથ તથા એમની ખનાવેલી ૨૦ સચિઓ.

૪. તંજાવર જિલ્લાના વરમૂર નગરના શ્રી. નાગેશરાવ દ્વારા
સામવેદ તથા એના સર્વ ગાન સાથે ગાનગ્રંથ લિપિમાં મુદ્રિત ગ્રંથ.
આ ગ્રંથ અને કૌશુભી શાખાની દક્ષિણાત્ય વૈદિક પરિપાઠી
અનુસાર શુદ્ધ છે.

૫. શ્રી. પં. લક્ષ્મણ ચંકર દ્વીડ, રાજાચણ્ડીય શાખાવાળા
સામવેદી, ગાન વિદ્યામાં પ્રવીણ, એઓને ત્યાંથી શુદ્ધ સામસં-
હિતાનો ગ્રંથ.

આ સર્વ ગ્રંથ સામવેદના મુદ્રણના કાર્યમાં અતિ ઉપયોગી
સિદ્ધ થયા છે.

સંશોધક

નિમ્નલિખિત ધુરંધર વિદ્વાનોની સહાય આ સામવેદના મુદ્રણમાં મળી, અતઃ એમને શતશઃ ધન્યવાદ—

૧. શ્રી. નારાયણ દીક્ષિત, શ્રીમન્મહારાજ સંસ્કૃત મહા-વિદ્યાલયમાં સામવેદના આચાર્ય, મૈસૂર.

૨. શ્રી. રામચંદ્ર દીક્ષિત, આર્યાન વિદ્યાન, સામવેદાચાર્ય, મહારાજા વેદમહાવિદ્યાલય, ઐંગલોર.

૩ શ્રી. પં. પ્રભાશંકર ત્રિકમજી ત્રિપાઠી, સામવેદી, બાવનગરના ગૌરીશંકર વેદ પાઠશાળાના અધ્યાપક.

૪. શ્રી. નરહરીશંકર બાઇશંકર શાસ્ત્રી, સામવેદી, વડોદરા.

૫. શ્રી. લક્ષ્મણશંકર દ્રવિડ, પૂનાનિવાસી, રાણાયણી સામગાયક.

આ વિદ્વાનોએ અપૂર્વ સહાય આપી અને વારંવાર અતેક-સૂચનાઓ કરી, તથા મૂલ્ય જોવાની કૃપા કરી, એથી આ કાર્ય સારી રીતે સમાપ્ત થયું. એ માટે એ સર્વને હાર્દિક ધન્યવાદ છે.

અનુનાસિકનો વિચાર

સામવેદનું મુદ્રણ કરતી વખતે કેટલાક વિદ્વાનોએ સામવેદના અનુનાસિક ૫ આ રંમ ચિન્હથી દર્શાવ્યા છે અને કેટલાકોએ ચિન્હરહિત મુદ્રણ કર્યું છે, જેમકે—

સામર્મત્ર	અનુનાસિક ચિન્હ	અનુનાસિક ચિન્હ	ઉત્તરાક્ષર
કર્માક	રહિત મુદ્રણ	સહિત	

૧૫	સ્તોમં રુદ્રાય	સ્તોમ ૫ રુદ્રાય	૨
----	----------------	-----------------	---

૨૭	અપાં રેતાંસિ	અપા ૫ રેતા ૫ સિ	
----	--------------	-----------------	--

૨૭૮	જ્ઞનં જ્ઞનં	જ્ઞત + જ્ઞતં	જ્ઞ
૨૮૧	ત્રિ જ્ઞત	ત્રિ + જ્ઞત	

૯૮	જ્યોર્તીપિ	જ્યોર્તી + પિ	પ
૨૮૧	જ્યોર્તીપ્યાયયં	જ્યોર્તી + પ્યાયયં	

૧૯	ધિયં સચન્તે	ધિય + સચન્તે	સ
૮૭૬	વંસતે	વ + સતે	

૨	યજ્ઞાનાં હોતા	યજ્ઞાના + હોતા	હ
૧૧	વિશ્વેષાં દિતઃ	વિશ્વેષા + દિતઃ	

આ પ્રકારે સર્વ અનુનાસિકના મુદ્ધુના વિષયમાં જાણવું થાય છે.

અનુનાસિકનું ચિન્હ + આ અર્થ મંદ્રાકૃતિ ત્રિંદુ સદિત છે. આ ચિન્હસદ મુદ્ધુ કરનાર મ. દિવન્સન, એન્ડે આદિ કુરોપીય વિદ્વાન તથા પં. સત્યવ્રત સામગ્રીજી જેવા ભારતીય વિદ્વાન છે. અનુનાસિક ચિન્હ સિત્રામ મુદ્ધુ કરવામાં પ્રમુખ વિદ્વાન પં. ભવ-જૂતિ બટ્ટાચાર્ય, પં. નરેન્દ્રચંદ્ર, વેદાન્તતીર્થ, ઠક્કરા નિવાસી છે.

સામવેદના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં પણ કેટલાક ગ્રંથ ચિન્હરહિત છે. પરંતુ ધણાખરા અનુનાસિક ચિન્હ સદિત છે. આ રીતે દ્વિવિધ સંભતિ હોવાથી સામવેદનું મુદ્ધુ અનુનાસિક ચિન્હસહિત કરવું જોઈએ અથવા ચિન્હરહિત કરવું જોઈએ, આ પ્રશ્ન શોધ કરનારાઓને સદા કષ્ટ આપે છે.

‘ યા ઋક્ તત્ સામ ’ એવું જાનોડોય ઉપનિષદમાં કહ્યું

છે. એનો આશય એ છે, કે ' જે ઋગ્વેદનો મંત્ર છે તેજ સામ-
મંત્ર છે. ' ઋગ્વેદનો મંત્ર જ સામયોનિ મંત્ર છે. ઋગ્વેદભિન્ન
સામમંત્ર નથી એ સિદ્ધાન્ત જ છે. ઋગ્વેદમાં આપ જોશો તો
આપને ખબર પડશે કે શ પ-સ-હ-ર ની પૂર્વનો અનુસ્વાર
ખિન્દુરૂપ જ દર્શાવવામાં આવે છે, જેમકે ' ઘસંતે ' ઋગ્વેદમાં
ઠઠી પણ ' ઘસંતે ' આ પ્રમાણે રંગચિન્હથી નથી દર્શાવાતો.
આ ઋગ્વેદની સર્વસામાન્ય પદ્ધતિ છે. અયર્વેદમાં પણ આ રીતે
દર્શાવવામાં આવે છે.

સામવેદના સર્વ યોનિમંત્ર ઋગ્વેદમાંથીજ-તેની શાખા-
સંહિતાઓમાંથી જ ઉદ્ભૂત કરેલા છે, એટલે એ સામમંત્રોનું
હેમન તથા મુદ્રણ ઋગ્વેદની રીતે જ કરવું યોગ્ય છે. આ દષ્ટિએ
વિચાર કરીને અને આ અમારા મુદ્રિત સામવેદમાં સર્વજન અનુ-
નાસિક ચિન્હરહિત જ મુદ્રિત થયો છે. પરંતુ જ્યાં ઋગ્વેદમાં
સ્વરની પૂર્વના અનુનાસિક રંગચિન્હથી દર્શાવવામાં આવે છે, ત્યાં
અમે સામવેદમાં પણ એજ રંગનું ચિન્હ મુદ્રિત થયું છે,
જેમકે—' મહા ૨ ઇન્દ્રઃ ' પરંતુ રેફ અને ઉપપૂર્વ અનુનાસિક
ઋગ્વેદના સમાનજ ખિન્દુરૂપ મુદ્રિત થયો છે, જેમકે ' સ્તોમં
ઋદ્રાય ' ઇત્યાદિ.

સામગાન જે કે સામયોનિમંત્રોના આશ્રયે જનાવેલાં છે,
તથાપિ તેમાં વિકાર-વિશ્લેષણાદિ હોવાને કારણે એ તો સર્વથા
પૃથક્ જ છે, અતઃ ત્યાં રજ્જીકાર ૨ આ ચિન્હ દ્વારા દર્શાવવામાં આવશે.

જેવી રીતે ઉપધમાનીય અને જિહ્વામૂલીય વિસર્ગ કેવળ
વિસર્ગથી જ દર્શાવવામાં આવે છે અને વ્યાકરણમાં તેમના પૃથક્
નિર્દેશ હોવા છતાં પણ કોઈ પૃથક્, ચિન્હ નથી દર્શાવાતું, જેમકે

‘ કઃ પદાર્થ ’ લખવું જોઇએ ‘ ક ઽ પદાર્થ ’ એવું
 ‘ કઃ કિં ’ “ ” ‘ ક ઽ કિં ’ “

પરંતુ એવું ન લખતાં સાધારણ વિસર્ગ સાથે જ ‘ કઃ પદાર્થ ’
 અને ‘ કઃ કિં ’ એવું લખાય છે. આજ વાત અહીં સમજવી જોઇએ.

ક વર્ગ તથા પ વર્ગના પૂર્વના વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ બિન્ન
 થાય છે જ, કોઈ બિન્ન ચિન્હ પ્રયુક્ત કરો કે ના કરો. આ રીતે
 શ-વ-સ-હ-ર ના પૂર્વના અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ અનુનાસિક જેવું
 થવાનું જ છે, આકે રંગચિન્હ મૂકો કે નહિ.

જેવી રીતે કેવળ વિસર્ગના ઉચ્ચારણથી ઉપર દર્શાવેલ ઉપ-
 ખાતીય અને જિહ્વામૂખીય વિસર્ગના ઉચ્ચારણ બિન્ન છે, એવી જ
 રીતે કેવળ અનુસ્વાર અને શ-વ-સ-હ-ર ની પૂર્વના અનુનાસિકના
 ઉચ્ચારણમાં બિન્નતા અવશ્ય છે, પરંતુ આ ઉચ્ચારણની બિન્નતા
 રંગના ચિન્હ ઉપર કદાપિ અવલંબિત નથી. ચિન્હ આપ્યું હોય
 કે નહિ તો પણ શ-વ-સ-હ-ર ની પૂર્વના અનુસ્વાર અનુનાસિક
 બનેજ છે. અને તેનું ઉચ્ચારણ અનુસ્વારથી બિન્ન હોય છે.

એ અનુનાસિક ચિન્હ ઽ આ છે; અને એનું ઉચ્ચારણ
 દેશભેદ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન થાય છે. એનું ઉચ્ચારણ ‘ ણં, ણું,
 ણુ, ણ્ઘ, ણ્ઘં ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે થાય છે. અમારા વિચારથી
 એ સર્વ ઉચ્ચારણ અશુદ્ધ અને અયોગ્ય છે. અનુનાસિકના ઉચ્ચા-
 રણમાં કંઠસ્થાનના ગકાર અને ઓઠસ્થાનના મકાર કે ઉકારનું
 ઉચ્ચારણ કરવાનું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી.

અનુસ્વારનું નાસિકાસ્થાન પ્રસિદ્ધ છે, અતઃ અનુસ્વારનું
 ઉચ્ચારણ મુખ બંધ રાખી નાસિકાથીજ કેવળ થાય છે, જેવી
 રીતે ‘અ’ નું ઉચ્ચારણ મુખ બંધ રાખીને નાસિકાથીજ થાય છે.

પરંતુ અનુનાસિકનું સ્થાન ‘ મુખ + નાસિકા ’ છે, ‘ મુખનાસિકાવચનોડનુનાસિક ’ એવું ભગવાન પાણિનિ મુનિએ સ્પષ્ટ સંદેહમાં કહ્યું છે. આ રીતે અનુસ્વાર અને અનુનાસિકમાં ભેદ છે. મુખ ખુલ્લું રાખી નાસિકામાં ગુંજન કરવાથી અનુનાસિકનું ઉચ્ચારણ થાય છે, ત્યાં ‘ ગ્વં ’ કરવાની આવશ્યકતા બિલકુલ નથી. મુખ-નાસિકાનાં ઉચ્ચારણમાં કંઈ અને ઓછા વર્ણોનું ‘ ગ્વં ’ નેવું ઉચ્ચારણ કરવું, એ અશુદ્ધ છે.

બ્યાહરણના નિયમોથી ‘ ગ્વં ’ આદિ ઉચ્ચારોનું સમર્થન કરવું બિલકુલ સંભવનીય નથી. કોઈ અક્ષર, વર્ણ અથવા ચિન્હનો ઉચ્ચાર કરવો હોય, તો તેના શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના વિષયમાં પ્રમાણ સ્થાનવિચારજ છે. ઉચ્ચારણ આ બલવદ્દર પ્રમાણથી પ્રમાણિત હોવું જોઈએ. એ માટે અનુનાસિકના ઉચ્ચારણના વિષયમાં પાણિનીય શિક્ષામાં વિસ્તારપૂર્વક અને ઉદાહરણપૂર્વક વિશેષ સ્પષ્ટતા સાથે કહ્યું છે.

‘ અનુસ્વારયમાણાં ચ નાસિકાસ્થાનમુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી ‘ તક્રં ’ ઇત્યભિભાષતે ।

एवं रहनाः प्रयोक्तव्या स्वे अरौ इव खेदया ॥ ૨૬ ॥

रहगवर्णं प्रयुंजीरन्नोग्रसेतत्पूर्वमक्षरम् ।

दीर्घं स्वरं प्रयुंजीयात्पश्चात्नासिक्यमाचरेत् ॥ ૨૭ ॥

हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।

नासिकायां तयार्धं च रहगस्यैवं द्विमात्रता ॥ ૨૮ ॥

હૃદયાદુત્કરે તિષ્ઠન્કાંસ્યેન સપનુસ્મરન્

માર્દવં ચ દ્વિમાત્રં ચ જવન્વાંં ઇતિ નિદર્શનમ્ ॥ ૨૯ ॥

(પાણિનીય શિક્ષા)

નાસિકા-સ્થાનીય અનુસ્વાર ક-ચ-ટ-ત-પ વર્ગની. આગળ આવવાથી પરસવર્ણ થાય છે, જેમકે 'કંપતે' નું 'કંપતે' થાય છે. અહીં એના ઉચ્ચારનું આ રીતે પરસવર્ણ થતાં નિશ્ચયજ થયો, એમાં કંઈ શંકા ન રહી. જ્યારે અંતસ્થ ચ-વ-લ વર્ણ અનુસ્વારની પછી હોય છે ત્યારે 'ચ-વ-લ પરે ચલ્લા યા' આ વાર્તિકથી 'સંયન્તા' નું સંયન્તા એવું ઉચ્ચારણ થયું. ચ-વ-લ-ના પછી આવવાથી એનો આવેળ ઉચ્ચાર થશે, એટલે એમાં પણ કશો સંદેહ નથી.

શ-પ-સ-હ-ર પાછળ આવવાથી પૂર્વનો અનુસ્વાર ૩વી રીતે ઉચ્ચારાય એ વાત હવે બાકી રહી. આ વિષયમાં

અનુસ્વારસ્ય < ઇત્યાદેશઃ શપસહરેફેષુ ।

(પ્રતિજ્ઞા પરિશિષ્ટ સૂત્ર ૩ । ૧)

'શ-પ-સ-હ-રં' આગળ હોવાથી અનુસ્વારના સ્થાને < આ રંગુકાર થાય છે. આ વિશેષાકારનો ઉચ્ચાર છે, જે શ-પ-સ-હ-ર આવવાથી અનુસ્વારનો થાય છે. એનું ઉચ્ચારણ કરવાની વિધિ હપરના પાણિનીય શિક્ષાના શ્લોકોમાં ઉદાહરણ સાથે દર્શાવી છે.

'અતોઽટિ નિત્યં' આ પાણિનીય સૂત્રથી નિત્ય અનુનાસિક હોવાનું વિધાન બગવાન પાણિનિ કરે છે, તો પણ આ ઋગ્વેદમાં નિત્ય હોય છે, જેમકે 'મહાં હન્ત્રઃ' પરંતુ તૈત્તિરીય શાખાવાળા આને 'મહાં હન્ત્રઃ' એમ બોલે છે, એટલે એ નિત્ય હોવા છતાં વેદમાં વૈકલ્પિક સિદ્ધ થયું છે.

ન્યારે રંગ થાય છે ત્યારે એનું ઉચ્ચારણ કેવું કરવું જોઈએ એ અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. વિભિન્ન ઉચ્ચારણ થવાને કારણે આ પ્રશ્ન વિચારકોને બહુ સતાવે છે. ' મુખ સહિત નાસિકાથી એનો ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ ' એમ ભગવાન પાણિનિયું કહેવું છે. એને ઉક્ત શિક્ષામાં ' રક્ત્ ' કહ્યું છે, એનેજ પ્રાતિશાખ્યમાં ' રક્ત રાગ ' કહેવામાં આવ્યું છે. એના હ્રસ્વ, દીર્ઘ, ગુરુ આ ત્રણ બેદ-પણ કહ્યા છે.

રક્ત ના ઉચ્ચારણના વિષયમાં પાણિનીય શિક્ષાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ છે. ઉક્ત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે આ રંગના પૂર્વનો સ્વર થોડોક દીર્ઘ ઉચ્ચારવામાં આવે, તત્પશ્ચાત્ નાસિકામાંજ ઉચ્ચાર કરવામાં આવે. આ અનુનાસિક હ્રસ્વમાં એક માત્ર, મૂધામાં દિમાત્ર, અને નાસિકામાં એનાથી અર્ધ મળીને બે માત્રનો આ રંગ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રની છાશ વેચનારી સ્ત્રી ' તક્ક ' જેવી રીતે બોલે છે, અને જેવો ઠાંસાના ઝંકારનો ધ્વનિ ગુંજે છે, તેવું આ રંગનું ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ.

' તક્ક ' કહેનારી છાશ વેચનારી સ્ત્રી ' તક્ક-ગ્વં ' કહી નંથી બોલતી પણ કેવળ ' તક્ક ' એવું કહે છે. આજકાલ પણ ' દહીં લો દહીં દહીં-ધ્-ધ્ ' કહેવાયજે છે. આજ અનુનાસિકનું ખરોખર ઉચ્ચારણ છે. હિંદી ભાષામાં ' દહીં, જ્યહાં, ઢહાં, નહીં ' એમાં એ રંગ ચિન્હથી દર્શાવવામાં આવતો અનુનાસિક છે અને એ અનુનાસિકનું ખરોખર ઉચ્ચારણ થાય છે.

પાણિનીય શિક્ષણમાં કહેલું ઠાંસાની ધંટડીના ઝંકાર જેવું ઉચ્ચારણ હિંદી ભાષામાં હમણાં પણ પ્રચલિત છે. એટલું સ્પષ્ટ થતાં, એનો ઉચ્ચાર ' ગ્વં, ગ્વેં, ગું ' આદિ પ્રકારે વિચિત્ર, કઠોર,

રથાનવ્યભિચારના દોષથી મુક્ત કરવો સર્વથા અશાસ્ત્રીય છે, અર્થાત્ તે એકદમ ત્યાગ્ય છે.

શ-સ-હ રેફ ની આગળ આવતા પૂર્વ અનુસ્વારનું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ હોય, પશ્ચાત્ નાસિકામાં અનુસ્વારનું ગૂંજન થતું રહે, જેવું- ' ઘંમતે ' તું ' ઘામંસતે ' ઈ. અહીં ઐ નો ઉચ્ચાર કહો ની જેમજ મુખ ખુલ્લું રાખીને નાસિકાથીજ કરવો જોઈએ. આ ઉચ્ચાર મુખ અને નાસિકા મળીનેજ સદા થયા કરે છે. હિંદીના ' કહો ' નાહો નો ઉચ્ચાર મુખ અને નાસિકાથી સારી રીતે થાય છે, એજ અનુનાસિકનો બરોબર ઉચ્ચાર છે. એટલે ગ્યં આદિ ઉચ્ચારણ અશુદ્ધ અને અશાસ્ત્રીય છે.

૫ આ ચિન્હ લગાવીએ કે ન લગાવીએ તો પણ શ-સ-હ-ર ની પૂર્વના અનુસ્વારનો વેદમાં અથવા અન્યત્ર આવેજ અનુનાસિક ઉચ્ચાર થાય છે. ઋગ્વેદમાં ૫ આ ચિન્હ ન મૂક્યું હોય તોપણ એના ઉચ્ચારમાં કશી ભિન્નતા નથી થતી અને યજુ તથા સામમાં આ ચિન્હ મૂકવા છતાં પણ તેના ઉચ્ચારણમાં કશી ભિન્નતા નથી થતી. ચિન્હ ઉપર એનું ઉચ્ચારણ અવલંબિત નથી. એનું ઉચ્ચારણ શ-સ-હ-ર પૂર્વે આવવામાં એવું થાય છે-એ ધ્યાનમાં આવતા ૫ ચિન્હ મૂકવું યા ન મૂકવું એ વાત ધ્યાનમાં આવી જશે.

અમે આ સામવેદમાં, ઋગ્વેદનાજ એમાં મંત્ર છે માટે ઋગ્વેદ-વત્ ચિન્હરહિત (૫ આ ચિન્હથી ચિરહિત) મુદ્રણ કર્યું છે.

વિદ્વાન આ વિષયમાં વધુ વિચાર કરે.

ત્રૈત્રાયણી અને કાઠક સંહિતા

ત્રૈત્રાયણીય સંહિતા તથા કાઠક સંહિતા એ બંને સંહિતાઓનું મુદ્રણ શરૂ કરવાનું છે. એની કેટલીક પોથીઓ-હસ્તલિખિત ગ્રંથ અમને પ્રાપ્ત થયા છે. પરંતુ કેટલાક સ્થળે પાના ફાટવાને લીધે અથવા અન્ય રીતે પૃષ્ઠ ખરાબ થવાને લીધે કેટલાંક અક્ષર સંદિગ્ધ થયા છે. યુરોપમાં પણ આ સંહિતાઓ છપાઈ છે, એમાં તથા વૈદિકોના પાઠોમાં મોટું અંતર છે. આવી અવસ્થામાં બીજા હસ્તલિખિત ગ્રંથ પ્રાપ્ત થવા જોઈએ અને ત્યારે જ નિર્દોષ મુદ્રણ બની શકે.

અમારી પાસે ત્રૈત્રાયણી અને કાઠક સંહિતાના જે હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે, તે પ્રાયઃ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના વૈદિકોના છે. મહારાષ્ટ્રના વૈદિક બ્રાહ્મણો પાસે જે ગ્રંથ છે તે અમને પ્રાપ્ત છે. પૂનાના ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ત્રૈત્રાયણીના જે ગ્રંથ છે તે ત્રુટિત છે; નહિં તો ત્યાંથી અમને સર્વ ગ્રંથ મળી શકે. વૈદિક ઘરેણાંમાં જે ગ્રંથ હોય છે, તે અતિ શુદ્ધ અને વારં-વાર શુદ્ધ કરેલ હોય છે. એટલે એવા બીજા વધુ ગ્રંથ મળવા જોઈએ.

ગુજરાતના તથા કાશીના વિદ્વાનો પાસે ત્રૈત્રાયણીય તથા કાઠક શાખાના હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે, એવી અમને માહિતી મળી છે. દરેક સ્થાને અહીંથી જવું કઠિન છે. ખર્ચ પણ થાય છે અને સમય પણ જાય છે. એટલે સ્થાન સ્થાનના વેદપ્રેમી સજ્જનોને પ્રાર્થના છે કે જ્યાં જ્યાં વૈદિક વિદ્વાનોનાં ઘર હોય અને જ્યાં જ્યાં ત્રૈત્રાયણી અને કાઠક સંહિતાના હસ્તલિખિત ગ્રંથ હોય, ત્યાં ત્યાં આ સંબંધી માહિતી મેળવે. સંપૂર્ણ ગ્રંથ હોય તો પ્રાપ્ત કરીને

અમારા તરફ મોકલે અથવા અમને એ સજ્જનના સ્થાનનું ઠેકાણું મોકલે. અંથ મોકલવામાં આવશે તો બન્ને બાબતોને પ્રેમણુવ્યય અમે કરીશું અને મુદ્રણનું કાર્ય સમાપ્ત થયે તેમનો અંથ પરત કરીશું તેમજ મુદ્રિત અંથ પણ તેમને ભેટ મોકલીશું.

યજુર્વેદની તમામ શાખાઓની સર્વ સંહિતાઓનું શુદ્ધ, ઉત્તમ તથા નિર્દોષ મુદ્રણ થયા સિવાય યજુના વિવિધ વિધિ-વિધાનોની શોધ ન થઈ શકે. એટલે યજુર્વેદની સંહિતાઓનું મુદ્રણ શીઘ્ર થવું અત્યંત આવશ્યક છે. શુદ્ધ યજુર્વેદની બે સંહિતાઓ ઘાજસનેયી અને કાણ્વ નું અમે ઉત્તમ મુદ્રણ કર્યું છે. આ અંથ તૈયાર પણ થઈ ગયા છે. એમની સૂચિઓ પણ થઈ ગઈ છે.

તૈત્તિરીય સંહિતાનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં તથા કનોડક આદિ દક્ષિણાત્મ દેશોમાં વિશેષ છે, આથી આ શાખાના વિદ્વાન ત્યાં પ્રચીરિત છે અને દરતલિખિત અંથ પણ ભેટલા ભોધએ તેટલા મળે છે. આ ઉપરાંત આખી તૈત્તિરીય સંહિતા અને સંપૂર્ણ બ્રાહ્મણ કંઠામ કરીને સુખથી બોલનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ ત્યાં અનેક છે. આથી આ તૈત્તિરીય સંહિતાના મુદ્રણની ઉત્તમ વ્યવસ્થા થઈ છે.

હવે યજુર્વેદ, મૈત્રાયણી અને ડાઠક સંહિતાઓનીજ કઠિનતા છે. એમના કેટલાક અંથ અમને મળ્યા છે, એમાંના કેટલાક સરસ પણ છે. પરંતુ ડાઠક કોષના વચ્ચમાંના પાન ખરાબ થયાં છે. ઋગ્વેદ અને વા. સંહિતા તથા તૈત્તિરીય સંહિતાની સમાન આ શાખાઓના વેદપાઠી નથી. પદક્રમ, જટા આદિ વિકૃતિ કંઠામ કરનાર તો એક પણ નથી. જે કોષ કવચિત મળી આવે છે તે અંથ હાથમાં લઈને પઢનારા મળે છે. આ કારણથી આ બે સંહિતાના મુદ્રણમાં વેદપાઠીઓની સહાયતા મળવી કઠિન છે. મૈત્રાયણીના

એ ત્રણ વિદ્વાન, જેમને સંપૂર્ણ સંહિતા કહે છે, એવા મળ્યા છે; પરંતુ કોઈ સ્થળે અન્ય કોઈ વિદ્વાન હોવાની કોઈને માહિતી હોય તો અમારે એવા મહાત્માનું ઠેકાણું જોઈએ છે. જેમને ખબર હોય તેઓ એમનું સરનામું અમને લખે.

વેદમુદ્રણમાં આ સહાય અમારે હમણાં જોઈએ. વેદમેમી પાઠક પોત પોતાના સ્થાનના વિદ્વાનો પાસે આ વિષયની શોધ કરે અને પત્રો પડે તો અમને જણાવે.

નિવેદન કર્તા

શ્રીપાદ દામોદર સાતવજેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ, ઔધ (જિ, સાતારા)

(વર્ષ ૨૧, અંક ૧, પાન ૨).

ઋગ્વેદ-સંહિતા

નવું સંસ્કરણ કેવું છે ?

ઋગ્વેદ-સંહિતાનું નવું સંસ્કરણ તૈયાર થયું છે. એની વિશેષતાઓ નીચે દર્શાવી છે.

મંત્ર છૂટા છાપ્યા છે. મંત્રોના ચરણ દર્શાવ્યાં છે. ચરણ દર્શાવવાથી અર્થ કરવામાં ધણી સહાય થાય છે. ચરણ દર્શાવવાં એ ધણું પરિશ્રમનું કાર્ય છે. મંત્રોના ચરણ છંદબેદને લીધે, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭ અથવા અધિક પંચ હોય છે. અને પ્રત્યેક ચરણની અક્ષર સંખ્યા વિભિન્ન હોવાથી ચરણોનું ગણન થવું કઠિન હોય છે. આ માટે બધા મંત્રોના ચરણ આમાં દર્શાવ્યા છે.

૨ છંદ વિભિન્ન હોવાનો સંકેત મંત્રોની આગળ પાછળ સુદ્રિત કરીને દર્શાવ્યો છે. સંયુક્ત છંદ પ્રગાધને પણ વિશેષ રીતિથી બતાવ્યો છે. પ્રગાધના બે બે અથવા ત્રણ ત્રણ મંત્ર એકઠા દર્શાવ્યા છે જેથી પ્રગાધનું ગણન સહેલ થશે.

૩ વર્ગનો બેદ દર્શાવવા જગ્યા છોડી છે. તથા ચથાસ્થાન અનુવાક અને અધ્યાયનો નિર્દેશ કર્યો છે. અધ્યાયમાં વર્ગ કેટલા છે તથા અનુવાકોમાં સૂક્ત કેટલાં છે, તે પણ ચથાસ્થાન દર્શાવ્યું છે.

૪ પ્રથમ જેટલા પૃષ્ઠોમાં જેટલા મંત્ર છપાયા હતા, આ વખતે પણ તેટલા જ પૃષ્ઠોમાં તે પ્રમાણે છાપ્યા છે.

૫ આગળ પૃ. ૭૬૯ થી પૃ. ૭૮૧ સુધી ૩૬ પરિશિષ્ટ ૪ અથવા ખિલસૂક્ત આપ્યાં છે. ઋગ્વેદાદિ વેદોની અન્યાન્ય શાખાઓમાંથી આ પરિશિષ્ટ લીધાં છે. એમના સ્થાન પણ દર્શાવ્યાં છે.

૬ આ પછી પૃ. ૭૬૨ થી પૃ. ૮૦૮ સુધી. વેદ મંત્રોત્તી આઠ વિકૃતિ તથા પાંચ સંધિ કરવાના નિયમ ઉદાહરણ સાથે આપ્યા છે. એક મંત્રના જટા-માલા-ઘન આદિ કેવી રીતે બને છે તે, ૫૬ ઠેવા અને કયા ક્રમથી ઉલટ સુલટ થાય છે, તે અહીં ૫૬ ઉપર આંક મૂકીને દર્શાવ્યું છે. ધનપાડી વૈદિક, વેદના એક અક્ષરની પણ અશુદ્ધિ કર્યા વિના કેવી રીતે બોલે છે તેનું જ્ઞાન આથી થઈ શકશે.

૭ પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના છે. આગળ ૬૭ પૃષ્ઠોની ઋષિસૂચી અને દેવતાસૂચી આપી છે. દેવતાસૂચીમાં સંકેત દેવતા દર્શાવ્યા છે તથા મંત્રોક્ત દેવતા પણ દર્શાવ્યા છે. (જે લોક મંત્રોના દેવતાઓ વિષયમાં સંશય કરે છે, તેમને આ સૂચી અવશ્ય ઉપયોગી થશે) આ સૂચીમાં એકે એક મંત્રના દેવતાનો પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે.

૮ આગળ અનુવાકોનુક્રમણી આપી છે. તથા પ્રત્યેક અનુવાક અને અધ્યાયમાં સૂક્ત, વર્ગ, મંત્ર કેટલા હોય છે, તથા તેમનો પ્રારંભ શું છે તે દર્શાવ્યું છે.

૯ આ પછી ઋગ્વેદની 'સાંખ્યાયન-સંહિતા'નો મંત્રક્રમ દર્શાવ્યો છે. તે પછી ઋગ્વેદની 'ઘાણ્કલ-સંહિતા'નો મંત્રક્રમ દર્શાવ્યો છે. આ પ્રમાણે એક સંહિતામાં 'શાકલ, બ્રાહ્મલ' તથા 'સાંખ્યાયન' નામની ઋગ્વેદની ત્રણ સંહિતાઓ મેળવવાનું શ્રેય પાઠકોને મળે છે.

૧૦ આદિ ૩૭ મું એક અધિક પરિશિષ્ટ પણ છે.

૧૧ અંતમાં ઋગ્વેદના સર્વાનુક્રમ સ્વર, પરિમાણ સ્વર આદિ આવશ્યક વિષય આપ્યા છે.

૧૨ ઉપરાંત સર્વ હંદના બેઠ અને ઉપબેદના ઉદાહરણ આપ્યાં છે. પ્રથમ હંદનું નામ, તેની અક્ષર સંખ્યા, પ્રતિ પાદમાં અક્ષર સંખ્યા, હંદનું લક્ષણ, હંદનું ઉદાહરણ અને ઉદાહરણનું ઋગ્વેદમાં સ્થળ આપ્યું છે. આથી મંત્રોના હંદને ઓળખવા સહેલ થયા છે.

૧૩ અંતમાં મંત્રોની વર્ણાનુક્રમસૂચી આપી છે. આ સૂચીમાં દર્શાવ્યું છે કે ઋગ્વેદના મંત્ર અન્યાન્ય સંહિતાઓમાં કયા સ્થળે આપ્યા છે, આથી ઋગ્વેદના મંત્રનું ઋગ્વેદમાં તે સ્થળ જાણી શકાય છે, તે ઉપરાંત અન્ય વેદોમાં એ મંત્રોનું સ્થાન પણ જ્ઞાત થાય છે.

આ રીતે ઋગ્વેદનું આ સંસ્કરણ સર્વાંગ સુંદર તથા અત્યંત ઉપયોગી થયું છે. પ્રથમ વારનો ઋગ્વેદ જોમની પાસે છે, તેઓ માટે આ સર્વ સુવિઓ જુદી મુદ્રત કરી છે. પ્રથમ વારના આહક આ સુવિઓનું પુરતક મંગાવી શકે છે. પરંતુ એ થોડા સમય પછી મળશે, કારણ કે પ્રથમ ઋગ્વેદનો આ અંથ આહકોને પહોંચશે ત્યાર પછી સુવિઓનો અંથ તૈયાર થશે.

પ્રથમ અંથનો અપેક્ષાએ આ અંથ દોઢો થયો છે. એથી એનું મૂલ્ય ૫) રુપિઆ રાખ્યું છે. આશા છે કે પાઠક એના શીઘ્ર આહક થઈને લાભ ઉઠાવશે.

(વર્ષ ૨૨, અંક ૫, પાન ૧૭૪).

શ્રાદ્ધ અને તર્પણ ઉપર વિચાર

લેખક : શ્રી. પં. રામચંદ્રજી આર્ય, હેડમાસ્ટર (રિટાયર્ડ)
અંબાલા, (પંજાબ)

અનુવાદક : શ્રી. જગદીશ સેવકલાલ પરીખ
બી. એ., એલ. એલ. બી.

આ વિષયમાં સનાતન ધર્માવલંબી તથા આર્યસમાજીઓમાં મતભેદ છે. અનેકવાર શાસ્ત્રાર્થ પણ યથા લેખનદ્વ પ્રશ્નોત્તરદ્વારા પણ આદોલન થયાં. પરંતુ હજી સુધી સંતોષજનક કશો નિષ્કર્ષ થયો નથી. બન્ને દળો વેદાનુયાયી છે, બંને દળો વેદને સમજવા માટે પ્રાદ્યુષ્ય ગ્રંથોથી લખને રમૂતિઓ, દર્શનો, પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત આદિ ગ્રંથોની સહાય લે છે. તથા એ ગ્રંથોથી પ્રભાવિત થાય છે. પરંતુ શોકની વાત છે કે, કેટલાક વિષયોમાં તેઓમાં વાદવિવાદ ચાલ્યા આવે છે. જેથી હિન્દુ જાતિનું વાતાવરણ કલુષિત રહે છે.

ચિરકાલથી આ દાસ આ વિષય પર મનન અને વિચાર કરી રહ્યો હતો. અનેક પુસ્તક અને ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું. આથી જે વિચાર મારા દિલમાં ઉત્પન્ન થયા, તે હું આ બંને યજ્ઞાવલંબીઓ સંમુખ મૂકું છું અને આશા રાખું છું કે તેઓ પક્ષપાત છોડીને હંડા દિલથી એના ઉપર વિચાર કરે. અને જે ભાવ એમનાં મનમાં, મારા આ લેખથી, ઉત્પન્ન થાય એને પ્રકટ કરે. જેથી પક્ષપાત રહિત મનુષ્યોને ખજર પડી જાય કે સત્ય શું છે.

આમ કરવામાં મારો ઉદ્દેશ એ છે કે, આર્યસમાજ અને સનાતન ધર્મી બ્રાહ્મણ બન્ને મળીને પોતાના મતભેદોને વેદાદિ સ્મૃતિઓ દ્વારા નિષ્કર્ષ કરીને એક સિદ્ધાંત ઉપર આવી જાય.

આરો દાર્દિંક, બાવ એ જ છે કે, હવે આપણે મળી જવું જોઈએ, વાદવિવાદનો હવે સમાપ્ત નથી. જે જે સિદ્ધાંત પર એએને મત-ભેદ છે, એ સર્વ ઉપર મેં યથાશક્તિ વિચાર કરી લીધો છે અને હવે યથાવકાશ એ વિચારોને ' વૈદિક ધર્મ ' દ્વારા પ્રકાશિત કરીને આશા રાખુ છું કે ભારતી અધિક વિદ્વાન બાઈઓ એના ઉપર પ્રકાશ નાખવાની કૃપા કરે.

આ ઠામ નિઃસન્દેહ વિદ્વાનોનું જ છે. મારા જેવા વૃત્ત-શુદ્ધિ અદ્યક્ષ પુરુષ માટે આ સાદસ કરવું હાસ્યાર્પદ બનવાનું છે. જેમ એક છુંદનો દેખાદેખી સમસ્ત વાદળ 'એતરમાં વરસી ગયું હતું', તેમ મારા જેવા સામાન્યજનની ત્રુટિયો નિરખીને કોઈ સમર્થ વિદ્વાન મહાનુભાવ પોતાની બેખિની ઉઠાવવાની કૃપા કરશે, એવું મારી આ વૃત્તશુદ્ધિ દાસ આ સાદસ કરવાને ઉદ્યત થાય છે.

મનુષ્ય જીવન (Anthropology) નું અધ્યયન કરવાથી સંબંધાય છે કે મત્યેક મનુષ્યની અંદર કોઈ ને કોઈ ભાવ (Sentiment) પ્રધાનપણે વિવિધમાન હોય છે. આજ ભાવ એના સમગ્ર જીવનને બનાવનાર તથા ચલાવનાર હોય છે. અનેક સમાન બાવવાળા સમૂહનું નામ જાતિ છે, એટલે જાતિમાં પણ કોઈને કોઈ ભાવ વિશેષ રૂપે વિવિધમાન હોય છે, જે એ તમામ જાતિનો જીવનાધાર હોય છે. જે લોકોએ વિવિધ જાતિઓના ઇતિહાસ તથા તેમની સંસ્કૃતિની સમાલોચના કરી છે, તેઓ કહે છે કે પુરાણા સમયમાં મિશ્રદેશવાસીઓના જીવનમાં કર્મકાંડને, ફારસી જીવનમાં પવિત્રતાને, કેલડિયનના જીવનમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનને (Science) યુનાનીઓના જીવનમાં સૌન્દર્યને, અને રોમનિવાસીઓના જીવનમાં નિયમ (Law) ને પ્રધાન સ્થાન હતું. આ રીતે જેઓએ આર્થ (હિન્દુ) જાતિના પુરાતન જીવન પર સમાલોચના કરી છે તેઓ કહે છે કે આ જાતિ સદા ધર્મપ્રધાન રહી છે.

એ નિયમ પણુ સર્વામાન્ય છે કે જે ભાવ (feeling or Sentiment) જાતિમાં પ્રધાન હોય છે, એનાથી પ્રેરિત થઈને તે જાતિ પોતાનું સાહિત્ય, પોતાનું નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ, પોતાનો દૈનિક વ્યવહાર, અનેક સંસ્થાઓ (Institution) અથવા રિવાજોને પોતાની અંદર સ્થાપિત કરે છે. અને તેમને સદૈવ સંજીવિત રાખે છે. એ ભાવ જાણે કે તેમના જાતીય જીવનનો પ્રાણ છે. એ ભાવ જયો, અને એ જાતિનું સ્વરૂપ પણુ બદલાયું સમજો. અથવા એમ કહો કે, એ ભાવના નીકળતાંજ જાતિનું જીવન પણુ નીકળી જાય છે.*

અને વળી એ પણુ જોવામાં આવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી એ એ રિવાજોનો તે તે ભાવો સાથે સીધો (Direct) સંબંધ રહે છે. ત્યાંસુધી એ રિવાજ તે જાતિના જીવનમાં નવા નવા ઉદ્વેગ (Impulse) ભર્યો કરે છે. અને જ્યારે કાળના વંક ચક્રમાં પડવાથી રિવાજો અને ભાવોના સંબંધને લોક ભૂલી જાય છે, ત્યારે રિવાજ કેવળ નિર્જીવ કબેર (Lifeless skeleton) જ બની જાય છે. તે સમયે એ રિવાજના અતર્મત ભાવને સમજી એને પુનરુજ્જીવિત કરવા જોઈએ અથવા એનો સર્વાધાર

---

* જે નેતાઓ કેટલાક રિવાજોને, એમના અંતરીય ભાવોને સમજ્યા વિના, ભુરા સમજીને દૂર કરવા ચાહે છે, એમને માટે ઉચિત છે કે તેઓ એ નિયમને ધ્યાનમાં રાખે. પહેલા એમણે સમજવું જોઈએ કે, એ રિવાજોની અંદર કયો ભાવ કામ કરી રહ્યો છે, એમનો જાતીય જીવન ઉપર શું પ્રભાવ હતો અને હવે શું થઈ રહ્યું છે. એવી સોધ કર્યા વિના જે નેતાઓ બીજી જાતિઓની રેખાદેખી પ્રાચીનકાલથી ચાલ્યા આવતા કોઈ રિવાજને ઉપાડશે, તે સંભવ છે કે તેઓ જાતીય જીવનમંદિરની આધાર શિલાને ઉખાડીને જાતિને નાશના પથ ઉપર નાખી દેશે.

ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ એક વિકટ સમસ્યા છે, જેનું સમાધાન
કોઈ ધર્મમર્ગનું આપણુદિ જ કરી શકે, અન્ય નહિ.

હવે અમે એ વિચાર કરવા માગીએ છીએ કે આ પ્રાચીન-
કાલથી આદરણીય શ્રાદ્ધ અને તર્પણની પ્રથામાં કયા કયા ભાવ
કામ કરી રહ્યા છે. અને એ ભાવોથી પ્રભાવિત થઇને હિન્દુ
જાતિ ઉપર જાતિગત તથા વ્યક્તિગત કયા કયા બક્ષા કે શુરા
પ્રભાવ પડે છે.

જો આપણે ભાવ દૃષ્ટિથી પશુઓ અને મનુષ્યોમાં ભેદ
અથવા અંતર જોવા ચાહીએ તો આપણને ખાવું, પીવું, સુવું
સંતાનોત્પાદન, આત્મરક્ષણ આદિ ભાવ બંનેમાં સમાન મળશે.
એવા ભાવ પશુ મળશે, જે કેવળ મનુષ્યોમાં જ મળે છે. પશુઓ-
માં નહિ. પહેલો ભાવ આસ્તિકતાનો છે અને બીજો કૃતજ્ઞતાનો.
આસ્તિકતા અર્થાત્ અતીન્દ્રિય વસ્તુમાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા, એ
કેવળ મનુષ્યોમાં જ મળે છે. હા, કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પશુઓમાં પણ
જોવામાં આવ્યો છે.*

હવે જરા આસ્તિક્ય ભાવની ચર્ચા કરીએ. સામ્પ્રતિક
(Present life) અને ભૌતિક જીવન (Physical life)
થી પર બિવિધ્યન જીવન યા આત્મિક જીવનમાં આસ્થા (Faith)

* કહી કહી કૃતરા, ઘોડા, હાથી, તોતા, કબુતરાદિ પશુઓમાં
કૃતજ્ઞતાનો ભાવ સારા સમૃદ્ધ રૂપમાં જોવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એ
પશુઓ બહુધા ઘાણેલા (Domestic) હોય છે. અને એ ભાવ
તેમની અંદર મનુષ્ય સહવાસથી જ આવેલો જણાય છે. બની શકે છે
' આરૂઢપતન-ન્યાય ' પણ એનું કારણ હોય અથવા કોઈ પશુ કોઈ
કર્મ વિશેષથી મનુષ્ય યોનિમાંથી પડીને પશુ યોનિમાં આવ્યો હોય,
તેથી એ પશુ યોનિમાં પણ મનુષ્યત્વનો ભાવ હોય.

તથા આ જીવનના આધારભૂત વિશ્વજીવન (Universal or Cosmic life) અર્થાત્ ભગવાન પર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખવો અને એ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાને અનુકૂળ જીવન વિતાવવું એ આરિતકતા છે. જે મનુષ્ય એમ જાણે છે કે ' આ જીવન સર્વ કાંઈ છે, એ મૃત્યુ સાથે સમાપ્ત છે, એથી પર કાંઈ નથી, મનુષ્યનું જ્યેષ્ઠ એજ હોવું જોઈએ કે એવાં સાધન સમ્પન્ન કરવાં કે જેનાથી એનું ' આ જીવન સુખી રહે, આગળ કોણે જોયું છે, x, એ મનુષ્ય આકારથી મનુષ્ય છે, પરંતુ મનુષ્યત્વ હજી મુધી એની અંદર જાગ્યું નથી.

. એવા મનુષ્યોને ઉપનિષદકાર બાળક કહે છે* એવું જીવન ખરેખર પાશવી છે. એ જીવનમાં વાસનાઓ (cravings) થી અધિક બીજું કંઈ નથી. આત્મસંયમ (self-control) આત્મસમર્પણ (self-denial) સ્વાર્થત્યાગ (self-sacrifice) આદિ ઉચ્ચ ભાવ અને ઉત્સાહને એ શું જાણે ? શોક સાથે કહેવું પડે છે કે આ ભાવ અમારા નવશિક્ષિત પુરોમાં ખૂબ ધટી રહ્યો છે. ભગવાન કૃપા કરે કે આ આસુરી ભાવ અમારી અંદરથી શીઘ્ર-અતિશીઘ્ર દૂર થઈ જાય.

કોઈના ઉપકારને ન ભૂલવો, ઉલટ સદા એને યાદ રાખો

* યાવઙ્જીવેત્ સુખં જીવેત્ ઋણં કૃત્વા ધૃતં પિવેત્ ।

મસ્મોમૃતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કૃતઃ ॥

* ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ ઘાલં પ્રમાણન્તં

ધિત્તમોહેન મૃદમ્ ।

અયં લોકો, નાસ્તિ પર ઇતિ માનોઃ પુનઃ

પુનર્વશનાપચતે મે ॥

(કલોપનિ૦)

યથાશક્તિ એનો બદલો વાળવો અથવા વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કૃતરતા છે.

આ બન્ને ભાવ શ્રાદ્ધ અને તર્પણની પ્રથામાં રહેલા છે. એટલું જ નહિ પણ હિન્દુનું આધુનિક જીવન આ બે ભાવથી પૂર્ણ રીતે પ્રભાવિત છે. હિન્દુઓનું વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક કાર્ય પણ કામ એવું નથી, જેમાં આ ભાવ કામ ન કરતા હોય.

એક હિન્દુનું પ્રાતઃકાલમાં ઉઠતાં જ ભગવાનનું તથા દેવતાઓ, અપિથુનિઓ, સાચા મહાત્માઓનું સ્મરણ કરવું, + પોતાના સ્નાન પાન દાનાદિ સર્વના આરંભમાં ભગવાનનું આવાહન કરવું, એના વિવાહ,† સંતાનોત્પત્તિ, યજ્ઞ, દાન, હવન, જપ, તપ સર્વ કર્મ, આ ભાવોથી પ્રભાવિત છે. *

+ “ ॐ । પ્રાતરર્ચિ પ્રાતરિન્દ્રં હવામહે, પ્રાતર્મિત્રા-
ચરણા પ્રાતરલિના । પ્રાતર્ભગં પૂષણં બ્રહ્મણસ્પતિ પ્રાતઃ
સોમમુત રુદ્રં હવામહે ॥ ” તથા-ઓમ્ । બ્રહ્મા મુરારિલ્લિ-
પુરાન્તકારી ભાનુઃ શશી મૃમિસુતો યુધમ્, યુધમ્ શુકઃ
શનિરાહુકેતયઃ કુર્વન્તુ નઃ પૂર્ણ મનોરથં સદા ॥

† જુઓ ઉપનિષદ.

* જ્યારે એક આર્ય હિન્દુ ભોજન કરવા બેસે છે ત્યારે એ ભોજનસાધના અગ્નિમાં દેહલીક આહુતિઓ દેવતાઓના નિમિત્ત નાખે છે, કે એમનીજ રૂપાથી સંસારમાં અત્રાદિ અનેક આદ્ય પદાર્થ, ઉત્પન્ન થાય. પછી એ બસિ વૈશ્વદેવ-યજ્ઞ કરે છે, અર્થાત્ ગાય, કુતરા કબા આદિ પશુપક્ષિઓ માટે બલિ કાટે છે, તે એ કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવા માટે કે બળદ વગેરે પશુઓની સહાયતાથી જ અત્રાદિ ભોજ્ય પદાર્થ મળે છે. પછી તે અન્નરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને આ મંત્ર પઢે છે—

કિંબલુના એક હિન્દુ જન્મતાજ પોતાના ઉપર ત્રણ ઋણ
(દેવઋણ, ઋષિઋણ, પિતૃઋણ) સમજે છે. એ આ ત્રણ
ઋણથી અઋણ થઈનેજ પરમાર્થ માટે પગ ઉઠાવી શકે. *

અન્નપતે અન્નસ્ય નો દેહિ અનમીવસ્ય શુષ્મિણઃ ।
પ્ર પ્ર દાતારં તારિષ ઝર્જે નો દેહિ દ્વિપદે ચતુષ્પદે ॥
(યજુ ૧૧ । ૮૩)

પછી અતિથિને યથાશક્તિ ભોજન આપે છે—

શુનાં ચ પતિતાનાં ચ શ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ।
વાયસાનાં કૃમીણાં ચ શનકૈર્નિર્યપેદ્ ભુવિ ॥
(મનુ.)

મોઘમગ્નં વિન્દતે અપ્રચેતાઃ સત્યં વ્રણીમિ વથ રત્નં સ તસ્ય ।
નાયમ્મણં પુણ્યતિ નો સલાયં કેવલાધો ભવતિ કેવલાદી ॥
(ઋગ ૧૦ । ૧૧૬ । ૧૩.)

યત્કરોષિ યદન્નાસિ યજ્જુહોષિ વદાસિ યત્
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥
(ગી. ૯ । ૨૭)

* ઋણામિ ત્રીણિ અપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિચિશયેત ।
અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥
(મનુ. ૬ । ૩૫)

અધીત્ય વિધિવદ્ વેદાન્ પુત્રાંશ્ચોત્પાષ ધર્મતઃ ।
દૃષ્ટ્વા ચ શક્તિતો યજ્ઞૈર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥
(૬ । ૩૬)

એક દિનકુ, આર્પણું ઇવન એ નિશ્ચય તથા વ્રતમય
ઇવન છે. +

હવે આપણે એ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ કે, બંને બાવ
(આસ્તિકતા તથા કૃતગતા) શ્રાદ્ધ અને તર્પણમાં કય રીતે
કામ કરે છે.

પહેલાં તો શ્રાદ્ધ શબ્દનો અર્થ જ એ સૂચન કરે છે કે,
શ્રાદ્ધમાં શ્રદ્ધા અર્થાત્ આસ્તિક્ય બાવ કરી કરીને બરેલો છે.
હવે, જરા એનું વિશ્લેષણ કરીને જોઈએ.

શ્રાદ્ધનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ યા યૌગિક અર્થ એ છે કે શ્રદ્ધાથી
જે કર્મ કરવામાં આવે, એ શ્રાદ્ધ છે. જો કે બીજા પાશુ અનેક
કર્મ શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવે છે. 'પરંતુ' આ શ્રાદ્ધ શબ્દ મૃત
પિતૃઓ તથા દિવ્ય પિતૃઓના ઉદ્દેશથી જે કર્મ કરવામાં આવે
છે, તેમાં જ સ્કંધ થઈ ગયો છે. અર્થાત્ બીજા કર્મોને છોડીને
(exclusively) કેવળ આ કર્મને જ લાગુ થાય છે. બહુધા
યૌગિક અર્થ સ્કંધ થઈ ગયો છે. વાક્યોનો અર્થ કરતી વખતે
આપણે શબ્દનો સ્કંધ અર્થ જ લેવો પડે છે. 'ઓ' શબ્દનો
યૌગિક અર્થ છે, ચક્ષાવનાર. પરંતુ આ શબ્દ વિશેષ રૂપથી
પશુવિશેષ 'ગાય' તંદ્યા કદી કદી ઇન્દ્રિય, વાણી, અને પૃથિવીમાં
પણ સ્કંધ થઈ ગયો. અર્થ કરતી વખતે પ્રસંગને અનુસાર સ્કંધ
અર્થ લેવામાં આવે છે.

+ જુઓ ઉપનયનસંસ્કાર ન્યાં પ્રલયારી પાંચ વાર આ પ્રતિજ્ઞા
કરે છે—

ઓ ઝગ્રે વ્રતપત્તે વ્રતં ચરિષ્યામિ તત્તે
પ્રમચીમિ તંચ્છકેયમ્ ।

તેનર્ધ્યાસમિદમહમનૃતાત્સત્યમુપૈમિ ॥

યૌગિક અર્થને મુખ્ય રાખીને જો આપણે મંત્રોત્તર અર્થ કરીએ તો બહુધા અનવસ્થાદોષ આવી જશે. કારણ કે ક્રીડી પણ ચાલે છે, બકરી અને બેંસ પણ ચાલે છે અને સર્વથી અધિક ચાલનારી તો રેલ છે. પરંતુ એમાંથી કોઈને પણ 'ગો' ન કહી શકીએ.

એવી જ શ્રદ્ધાથી નામકરણ, ઉપનયન, વિવાહાદિ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, પરંતુ આજ સુધી એમાંથી કોઈને પણ 'શ્રદ્ધ' નામ અપાયું હોય, એવું સાંભળ્યું નથી.

પ્રત્યેક હિન્દુને એ વિશ્વાસ આપવામાં આવે છે કે, મનુષ્ય કેવળ શરીર જ નથી, શરીર તો કેવળ અન્દર રહેનાર જીવાત્માનું બર છે. આ શરીરને એ એવી રીતે ઉતારી નાખે છે કે જેમ કોટ અથવા ખીજ કપડાંને ઉતારી નાખતો હોય. એના શાસ્ત્રોએ એને એ પણ સમજાવ્યું છે કે આત્મા અમર છે, અચ્ચ છે, * શાશ્વત્. (સદા રહેનારો) છે; અને આ શરીરના મરવાથી એનું મૃત્યુ થતું નથી, ઉત્પત્તિ એ પોતાની ' જીવ-યાત્રા ' (Soul-life) ને ચાલુ રાખે છે. અથવા તો ભૌતિક શરીરને છોડીને * સીધો

---

* આયંશાસ્ત્રોની શિક્ષા એ છે કે જીવાત્માની ઉપર પાંચ કોષ (બોલ) હોય છે. તે છે—

૧. અન્તમય કોષ (ભૌતિક શરીર) ૨. પ્રાણમય કોષ (આકાશ શરીર) (Etheric double) ૩. મનોમય કોષ (ઇચ્છા શરીર—Desire-body), ૪. વિજ્ઞાનમય કોષ (Bouddhic body), ૫. આનંદમય કોષ (Atmic body) પ્રથમ બે અન્તમય અને પ્રાણમય શરીરને ભૌતિક યા સ્થૂલ શરીર કહે છે—Physical body. મનોમય કોષને સૂક્ષ્મ શરીર તથા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમયને કારણ શરીર પણ કહે છે. ત્યારે કોઈ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે ત્યારે પ્રથમ એનો અન્તમય

મોક્ષે જશે. અથવા દેવયાન-સ્તેયો કમ-મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા પોતાના ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મબળથી પ્રેરિત થઈને પિતૃયાનને પામે છે, અગર તો કેટલોક કાળ અંતરિક્ષમાં રહીને પછી ભૂલોકમાં જન્મ લે છે. x

આ આસ્તિક્ય ભાવની સાથે જ્યારે કૃતગતાનો ભાવ પણ મળી જાય છે, ત્યારે આ ધાર્મિક ભાવોથી યુક્ત દિન્દુ સમજે છે કે, મારે માટે ઉચિત નથી કે હું મારા માતાપિતાદિ સંબંધીઓને મૃત્યુ પછી શ્રોતકાષ્ટની ગાદક ફેંટાને એમનું વિસ્મરણ કરી દઉં. માતાપિતાએ મને, જન્મ આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ નાનપણમાં મારું પાલનપોષણ પણ કર્યું છે, જરા મોટા થયા પછી મને વિદ્યા, શિક્ષા, સદાચારાદિ, અનેક બહુમૂલ્ય શુભોચી

કામ કીધું થાય છે. જ્યાંત્રા બાકીના કામોમાં લપટાઈને કેટલાક દિવસ આ ભૂલોકમાં જ ભ્રમણ કરતો ફરે છે. કારણ કે એના પ્રાણમય કોષની પ્રવૃત્તિ આ અજમય કોષ તરફ કેટલોક સમય પાછળ રહે છે. આ પ્રાણમય કોષ અગ્નિમાં પણ કીધું નથી થતો. જ્યારે ત્રણ ચાર દિવસમાં, પ્રાણમય કોષ પણ જીવનાધાર ન મળવાથી કીધું થઈ જાય છે, ત્યારે બાકીના મનોમયાદિ કામોથી લપટાઈશે જીવ-પોતાની અતૃપ્ત માનસિક વાસનાઓથી બંધન પામેલો-એની વૃત્તિ માટે આ ભૂલોકમાં જ ભ્રમણ કરે છે. આ મનોમય કોષને કીધું થતાં દસબાર દિવસ લાગે છે. એ પછી જ્યારે આ સૂક્ષ્મ શરીર પણ કીધું થઈ જાય છે ત્યારે કારણ શરીરમાં લપટાઈશે જીવ દેવયાન માર્ગથી કર્મમોક્ષનો રસ્તો લે છે ત્યાં પિતૃયાન માર્ગથી સ્વર્ગાદિ લોકનો, અથવા તો પોતાના કર્મનુસાર થોડાક કાળ અંતરિક્ષમાં રહીને જન્મ લે છે (જી. ૫-૧૦-૧-૭ તથા ૪-૧૫-૫)

x સોડકામો નિષ્કામ આસકામ આત્મકામો, ન તસ્ય

પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ।

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति ॥

(મૃદા. ૪-૪-૬)

અલંકૃત કર્યો છે. મારા માટે ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, ભૂમિ, મકાન
 ઇત્યાદિ સામગ્રી સંપાદન કરીને મારા જીવનને સુખમય બનાવવાનો
 પૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે, એઓને હું યાદ કરું એટલું જ નહિ પણ
 એઓનામાં શ્રદ્ધા કરું કે નેથી એમના ગુણ ગુણ પણ મારામાં
 આવે, એ મારો ધર્મ છે, કારણ કે 'યો યચ્છુદ્ધઃ સ યથ સઃ'
 એટલે તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે કે પોતાની માનસિક શક્તિદ્વારા
 વેદમંત્રોની સહાય તથા બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદથી તેઓના મૃત્યુ
 પછી પણ તેઓને પોતે કંઈક સહાય પહોંચાડે. ભાવન અને
 મર્મજ મનુષ્યને લાગે કે હવે એનું શરીર અવસ્ય છૂટશે એટલે એ
 પોતાની સહાયનો પ્રયત્ન કરવા માંડે છે. પોતાના હાથથી દાન-
 પુણ્યાદિ કરાવે છે, કોઈ ઓત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ વ્યક્તિદ્વારા હિપ-
 નિષદ્ધ યા ગીતાદિ ધર્મ પુસ્તકોનો પાઠ કરાવે છે, +

૨૩

જ્યારે તે મરી જાય છે ત્યારે એની પ્રેત સંસ્થા થાય છે. x

~*દસ દિવસ સુધી જ્યારે તે પ્રેત સૂક્ષ્મ શરીરમાં લપટાએલો
 હોય છે, ત્યારે, તે પોતાની કોઈ મન્દ વાસનાને લીધે આગળ

+ યદ્યપિ તે સમયે એની બાહ્યચેતના (Outer Consciousness)
 બેહોરા (Inaction) હોય છે, પરંતુ એની આંતરચેતના (Inner
 Consciousness) જાગ્રત તથા ક્રિયાવતી (Active) હોય છે. See
 ' Man at death, before death and after death. ' એટલે ચાહે
 એ બેહોરા હોય, પરંતુ એની આંતરચેતના સર્વ કંઈ સમજે છે.

x તં પ્રેતં દ્વિતિમિતોઽગ્નૈયં ઇવ હરન્તિ યત પવેતો યતઃ
 સંભૂતો ભવતિ ।

(છાં. ૫૧૨)

મોક્ષે જશે. અથવા દેવયાન-રસ્તેથી ક્રમ-મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા પોતાના ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મબળથી પ્રેરિત થઈને પિતૃયાનને પામે છે, અંગર તો કેટલોક કાળ અંતરિક્ષમાં રહીને પછી ભૂલોકમાં જન્મ લે છે. x

આ આરિતક્ય ભાવની સાથે જ્યારે કૃતસતાનો ભાવ પણ મળી જાય છે, ત્યારે આ ધાર્મિક લાવોથી યુક્ત હિન્દુ સમજે છે કે, મારે માટે ઉચિત નથી કે હું મારા માતાપિતાદિ સંબંધીઓને મૃત્યુ પછી લોકકાષ્ટની માફક ફેંકીને એમનું વિસ્મરણ કરી દઉં. માતાપિતાએ મને જન્મ આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ નાનપણમાં માઠું પાલનપોષણ પણ કર્યું છે, જરા મોટા થયા પછી મને વિદ્યા, શિક્ષા, સદાચારાદિ, અનેક બુદ્ધિમૂલ્ય ગુણોથી

કોષ ફીણુ ધાય છે. જ્યાંત્રા બાકીના કોષોમાં લપટાઈને કેટલાક દિવસ આ ભૂલોકમાં જ જમણુ કરતો ફરે છે. કારણ કે એના પ્રાણમય કોષની પ્રવૃત્તિ આ અજમય કોષ વરફ કેટલોક સમય પાછળ રહે છે. આ પ્રાણમય કોષ અગ્નિમાં પણ ફીણુ નથી થતો. જ્યારે ત્રણ ચાર દિવસમાં, પ્રાણમય કોષ પણ જીવનાધાર ન મળવાથી ફીણુ થઈ જાય છે, ત્યારે બાકીના મનોમયાદિ કોષોથી લપટાઈએ જીવ-પોતાની અનૃપ્ત માનસિક વાસનાઓથી બંધન પામેલો-એની તૃપ્તિ માટે આ ભૂલોકમાં જ જમણુ કરે છે. આ મનોમય કોષને ફીણુ થતાં ઇસખાર દિવસ લાગે છે. એ પછી જ્યારે આ મૂલ્ય શરીર પણ ફીણુ થઈ જાય છે ત્યારે કારણ શરીરમાં લપટાઈએ જીવ દેવયાન માર્ગથી કર્મમોક્ષનો રસ્તો લે છે તો પિતૃયાન માર્ગથી સ્વર્ગાદિ લોકનો, અથવા તો પોતાના કર્મોનુસાર મોટાક કાળ અંતરિક્ષમાં રહીને જન્મ લે છે (છો. ૫-૧૦-૧-૭ તથા ૪-૧૫-૫)

x સોડકામો નિષ્કામ આત્મકામો, ન તસ્ય

પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ।

ब्रह्मैव सन् यद्वाप्नोति ॥

(મહાદા. ૪-૪-૬)

શ્રાદ્ધકર્મ દક્ષિણાભિમુખ થઈને કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોને મધ્યાહ્નકાળમાં ભોજન કરાવાય છે, ઇત્યાદિ અનેક વિષય છે, જે પાઠક સ્વયં અન્ય ગ્રંથોમાં જોઈ શકે છે.

એટલું જ નહિ બદ્ધે કદી કદી આનન્દના પ્રસંગે પણ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, જેવી રીતે નામકરણાદિ ઉત્સવોપર આપણે આપણા બૂલોઠવાસી ઇષ્ટમિત્રોને બોલાવીએ છીએ, એવી જ રીતે શ્રાદ્ધમાં વિશ્વાસ રાખનાર હિન્દુ આ પ્રસંગે ઠેટલાક દિવસ પહેલાં શ્રાદ્ધ કરીને પિતૃલોકવાસી પિતૃઓને પણ બોલાવે છે. એમની પ્રસન્નતા તથા એમના આશીર્વાદ ચાહે છે. આ શ્રાદ્ધને નાન્દીમુખ (આનન્દી મુખવાળું) શ્રાદ્ધ કહે છે.

કિંબહુના, એક હિન્દુ એ સમજે છે કે, પોતે બૂલોઠમાં હોવા છતાં ભુવલોઠવાસી પિતૃલોકાદિમાં પણ પોતાની ગતિ (પહોંચ) કરી શકે છે. તથા એઓમાં પોતાની શ્રદ્ધાને દઢ કરીને પોતાના આચરણમાં એમના શુભ શુભોને સંપાદન કરી શકે છે.

આ બીજો ભાવ તો લગભગ બધી જાતિઓમાં મળી શકે છે. શ્રદ્ધેય પુરુષોની સ્મૃતિ ઉજવવી, એમની કબરો અથવા બસ્મ ઉપર મકપરા તથા સમાધિઓ બનાવવી, એમના નામ ઉપર ફૂવા, તળાવ, હોસ્પિટલ, સ્કૂલ, કોલેજ, સદાચત આદિ અનેક સંસ્થાઓ કાયમ કરવી એ આજ બાવને પ્રકટ કરે છે.

આ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ સર્વ મનુષ્યોમાં કોઈ ને કોઈ રૂપમાં અવસ્થા પ્રકટ થશે. હા જે હૃદય આ ભાવથી થન્ય છે, તે વાસ્તવમાં મનુષ્ય હૃદય જ નથી. અને જે પુરુષો પોતાના માતાદિની કૃતજ્ઞતા નથી માનતા, તેઓ બધા પછી કોની કૃતજ્ઞતાનો સ્વીકાર

ન જાય અને આ જૂઓઠમાં જ પોતાની અતૃપ્ત વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બમતો ફરે, અને પોતાના સંબંધીઓના સૂક્ષ્મ શરીરો સાથે મળતોજુલતો રહે એવો સંભવ રહે છે, એટલે એ કુટુંબમાં પ્રેત અશુદ્ધિ અથવા પાતક અશુદ્ધિ સમજવામાં આવે છે.† અને જે ક્રિયા આ દિવસમાં કરવામાં આવે છે, એ પ્રેતક્રિયા કહેવાય છે. અગીઆરમાં દિવસે જે ક્રિયા થાય છે, તે પિતૃક્રિયા કહેવાય છે, જેને સર્પિંડીકરણ પણ કહે છે, પ્રેતક્રિયાનું પ્રયોજન એ હોય છે કે પ્રેતાત્મા જે એ દશામાં પોતાની જૂઓઠાભિમુખી વાસનાઓને કારણે લગ્નપતો ફરવો હોય તેને શાન્તિ આપવી, અને સૂક્ષ્મ શરીરને જલદીથી વિકીર્ણ કરવામાં સહાયતા આપવી. પિતૃક્રિયાનું પ્રયોજન એ છે કે એ પ્રેતાત્માને પોતાના પ્રથમ પિતૃશ્રેણીમાં સામેલ કરવો અને પિતૃલોકમાં† પહોંચાડવો; એને સર્પિંડ શ્રાદ્ધ અને જે કેવળ મૃત પિતૃઓ મટિ હોય, એને એકાગ્નિ કહે છે. આ સિવાય પણ કેટલાક બીજાં શ્રાદ્ધ છે જેને પાર્વણ, કાપી શ્રાદ્ધાદિ નામેથી ઓળખવામાં આવે છે.×

ભાદ્રપદ માસમાં સોળ દિવસમાં શ્રાદ્ધ કરાય છે. એ પક્ષને પિતૃપક્ષ કહે છે. એ પક્ષ ફક્ત પિતૃકર્મમાં જ ઉપયોગમાં આવે. આ પ્રથા ક્યારથી ચાલી, એ સૂત્રમાં દમણા ઠંઠ કહી સકાય એમ નથી.

† દશાહ શાવમાશૌચં સર્પિટેષુ વિધીયતે ।

અર્વાર્ક સંચયાદસ્થાં ઝ્યહમૈકાહમેષ ય ॥

(યજુ. ૫૫,૧૧)

+ જુઓ શાંખાયત ગૃહ્યસૂત્ર-૪-૨-૫ તથા ૪-૩; ચજુ. ૧૨૧૫-૪૬૧

× આતસ્તસ્મસૂચ ૨૭૭૧૬ (૩), વૌરમાણસૂત્ર (૬૦),

મનુસ્મૃતિ-૩૧૨૦૬, ૨૪૨, ૧૭, ૧૬૮; ૩૧૨૦૪-૨૨૭, ૨૬૫

શ્રાદ્ધકર્મ દક્ષિણાભિમુખ થઇને કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોને મધ્યાહ્નકાળમાં ભોજન કરાવાય છે, ધત્યાદિ અનેક વિષય છે, જે પાઠક સ્વયં અન્ય ગ્રંથોમાં જોઇ શકે છે.

એટલું જ નહિ બધે કદી કદી આનન્દના પ્રસંગે પણ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, જેવી રીતે નામકરણાદિ ઉત્સવોપર આપણે આપણા બૂલોઠવાસી ધૃષ્ટમિત્રોને બોલાવીએ છીએ, એવી જ રીતે શ્રાદ્ધમાં વિશ્વાસ રાખનાર હિન્દુ આ પ્રસંગે ડેટલાઠ દિવસ પહેલાં શ્રાદ્ધ કરીને પિતૃબોઠવાસી પિતૃઓને પણ બોલાવે છે. એમની પ્રસન્નતા તથા એમના આશીર્વાદ ચાહે છે. આ શ્રાદ્ધને નાન્દીમુખ (આનન્દી મુખવાળું) શ્રાદ્ધ કહે છે.

હિંબકુના, એક હિન્દુ એ સમજે છે કે, પોતે બૂલોઠમાં હોવા છતાં બુવલોઠવાસી પિતૃબોઠાદિમાં પણ પોતાની ગતિ (પહોંચ) કરી શકે છે. તથા એઓમાં પોતાની શ્રદ્ધાને દઢ કરીને પોતાના આચરણમાં એમના શુભ શુણોને સંપાદન કરી શકે છે.

આ બીજો ભાવ તો લગભગ બધી જાતિઓમાં મળી શકે છે. શ્રદ્ધેય પુરુષોની સ્મૃતિ ઉજવવી, એમની કથરો અથવા ભસ્મ ઉપર મકપરા તથા સમાધિઓ બનાવવી, એમના નામ ઉપર ફૂવા, તળાવ, હોરપીટલ, સ્કૂલ, કોલેજ, સદાગ્રત આદિ અનેક સંસ્થાઓ કાયમ કરવી એ આજ ભાવને પ્રકટ કરે છે.

આ કૃતચિન્તાનો ભાવ સર્વ મનુષ્યોમાં કોઇ ને કોઈ રૂપમાં અવશ્ય પ્રકટ થશે. હા જે હૃદય આ ભાવથી રહ્ય છે, તે વાસ્તવમાં મનુષ્ય હૃદય જ નથી. અને જે પુરુષો પોતાના માતાદિની કૃતચિન્તા નથી માનતા, તેઓ બલા પછી કોની કૃતચિન્તાનો સ્વીકાર

કરેશે !* બન્ના માતાપિતાથી વધુ આપણું કાણ ઉપકારી હોય ?
જે આ ઉપકારોને યાદ નથી રાખતા, તેઓ નિશ્ચય પશુઓથી
પણ નીચ છે.

* હવે આપણે એ જોવા ઇચ્છીએ છીએ કે આ પહેલાં હિન્દુ
જાતિ પર શું પ્રભાવ પડ્યો છે.

અમને વિશ્વાસ છે કે, આ પ્રયાગે અધિકતર સુંદર પ્રભાવ
પાડ્યો છે. પ્રથમ તો પિતૃભક્તિની 'જડ' એવી હઠ તથા જાડી
કરી છે કે એવી અમે બીજી કોઈ જાતિમાં નથી જોતા. લાખો
વર્ષના ઇતિહાસમાં અમને એક પણ એવું ઉદાહરણ નથી મળતું,
જ્યાં કોઈ પુત્રે રાજ્યશોખમાં પડીને પોતાના પિતાને કેદ કરી
લીધો હોય, અથવા પિતા પાસે સલામો બરાબી હોય. ઉલટ આથી
વિરુદ્ધ એમ જોવામાં આવે છે કે પુત્રોએ પોતાના પિતાની પ્રતિ-
નિધતા માટે મોટી કૃષ્ણાનિઓ (સ્વાર્થ ત્યાગ) કરી છે. રાજા
પુત્રોએ પોતાના પિતા યથાતિને પ્રસન્ન કરવા માટે પોતાની મુલાની
આપી છુટાપો લીધો. શ્રવણે પોતાના અધ માતાપિતાને કાવડમાં
બેસાડી તીર્થયાત્રા કરાવી, બીજા પિતામહત્વ આખા આયુષ્યભર

* મ. મા. જાં. વ. ૧૭૨ । એમાં કૃતમત્તવાને મોટું પાપ લખ્યું.
છે. બતાવ્યું છે કે, કૃતમ પ્રવેશના માંતને માંસાહારી પશુ પણ નથી ખાતા-

દશ્યથદયાપિ નૈચ્છન્ન નમન્તું પાપકારિણમ્ ।

કળ્યાદા અપિ રાજેન્દ્ર કૃતમ્ નોપમુજ્જતે ॥

મદ્યપ્ને'ચ સુરાપે ચ ચૌરે ભગ્નવતે તથા ।

નિષ્કૃતિર્વિદિતા રાજન્ । કૃતમ્ નાસ્તિ નિષ્કૃતિઃ ॥

મિત્રદ્રોહી કૃતમ્નચ નૃશંસશ્ચ નરાધમઃ ।

કળ્યાદૈઃ કૃમિમિશ્રેષ્ઠ ન મુઞ્ચન્તે હિ તાદશા ॥

અહ્યર્થ પ્રત ધારણ કરવું; શ્રીરામનું રાજ્યાભિષેકના બદલે ચૌદ વર્ષના વનવાસને સ્વીકારવું, ઇત્યાદિ એવા અનેક ઉદાહરણ છે, જે આર્યજાતિના ઇતિહાસને ઉજ્જવલ કરે છે. જ્યાં સુધી દુનિયા કાયમ છે, જ્યાં સુધી આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમા ચમકે છે, ત્યાં સુધી આ મહાનુભાવો હિન્દુ જાતિના ઇતિહાસમાં ચમકતા રહેશે.

બહા એથી મોટું કયું પ્રશંસાપત્ર (Certificate) કોઈ શકે કે જે મુગલ બાદશાહ શાહજહાંએ હિન્દુ જાતિને આપ્યું છે ? જ્યારે શાહજહાં પોતાના પુત્ર ઔરંગઝેબની કેદમાં તરફડતો હતો ત્યારે એના મુખથી આ પ્રકારના શબ્દ નીકળ્યા હતા—

ઐ પિસર તૂ અજબ મુસલમાની-ગિન્દ ગૌરા વ
આવતરસાની આફરી હિન્દુ ગૌરા સદવાર મુર્દગૌ
રા દિહન્દ દયમેવ આવ ॥

એનો તરજુમો આ છે—

નિરખ બેટા ! અજબ તારી આ મુસલમાની,
કે દે છે બાપને દુઃખ અને પરેશાની.
દુજથી બહેતર ■ પેક્ષે હિન્દુ ઠાકર,
જે અર્થે છે મતાતમાને પણ હમેશાં પાણી.

ખીજે પ્રભાવ જે આ સુંદર પ્રધાનો આર્યજાતિ પર પડ્યો છે, તે હિન્દુઓની પ્રાચીનતાપ્રિયતા અર્થાત્ પ્રાચીન પ્રધાઓ તરફનો આદર છે તેઓ સહેલાઈથી પોતાના પુરાણા રિવાજો છોડતા નથી. આ ભાવ તેઓમાં ન હોત તો આર્યજાતિનું નામ નિશાન પણ આજે ન મળત હજાર બારસો વર્ષથી પણ અધિક સમય સુધી વિદેશીય આક્રમણ, વિદેશીય રાજ્યશાસન, અને વિદેશીય સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ સાથે વિકટ સંગ્રામ અને સંપર્ક

રહેવા છતાં હિન્દુ જાતિ ૧૬ આનામાં ૧૨ આના પોતાની પુરાણી પ્રથાઓને અનુસરે છે. ' યથા રાજા તથા પ્રજા ' એ વાત તદ્દન ખરી હોવા છતાં પણ પુરાણપ્રિયતાની દીવાલો એવી દૃઢ નીકળી કે ખારસો વર્ષની પાદાર્કાંતતા પણ હિન્દુને પોતાના બાપદાદાના માર્ગથી ન ચળાવી શકી. જે લોકો જન્મરજસ્તીથી અથવા પ્રલોભનવશ મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તિ થયા હતા, તેઓ પણ હજી સુધી પોતાની પુરાણી પ્રથાઓને જાળવી રહ્યા છે.

આપ કદાચ એમ કહો કે, આ કંઈ સારી વાત તો નથી. આ તો લકીરનું ફકીર બનવાનું છે. અને ઉન્નતિ અને ક્રાંતિથી વિમુખ રહેવાનું છે. અમે ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે આપના આ ખ્યાલમાં જરા પણ વજન નથી. લકીરનો ફકીર તો એ બને છે કે જે કોઈ પણ લકીર (માર્ગ) જણાય એના ઉપર વંચેર વિચારે, વિના સમજે ચાલવા માંડે, અથવા પોતાની પહેલી લકીર (માર્ગ) ખરાબ સાબિત થયા છતાં ન છોડે. પરંતુ હિન્દુ જાતિમાં આ બંને બાજતો એટલા પ્રમાણમાં નથી નોટલી બીજી જાતિઓમાં જેવામાં આવે છે. કેટલાક અશિક્ષિત હિન્દુઓને છોડીને આપણે નિર્ભયતાથી કહી શકીએ કે હિન્દુઓએ સર્વ ક્ષેત્રોમાં (departments) ઉન્નતિ કરી છે. અને એટલી કરી છે કે નોટલી અન્ય કોઈ જાતિએ કરી નથી. હા, એ પોતાની પુરાતન મર્યાદાને (જે હજારો વર્ષના અનુભવની કસોટી પર પાસ થઈ છે) કાયમ રાખીને ઉન્નતિ કરવાનું જાણે છે. આજ પણ મહાત્મા ગાંધીજી પોતાની પુરાણી લંગોટી અને ચાદર ઓઢીને ન્નતિશીલ શ્રેણીઓની આંખોને આંજી દે છે. કવિરાજ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પોતાની પુરાતન ઝૂંપડીમાં રહ્યા રહ્યા દુનિયાના માન્ય પૂજ્યાર્પદ બન્યા છે. શ્રીમાન પં. મ. મો. માલવીયજી પોતાના પુરાતન દુપટા અને ફેંટામાં સન્નિજત થઈને સાચા બ્રાહ્મ-

જુના અરિતત્વની ઘોષણા કરી રહ્યા છે. શ્રી. પૂજ્યપાદ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય પોતાના ભગવાં વચ્ચેની પાછળ પૌર્ણત્ય વિદ્યાઓના અગાધ સરોવરને છૂપાવી રહ્યા છે. કિંબદુના હમણા પણ એવી હમરો વ્યક્તિઓ મોઝૂદ છે, જે ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચીને પણ પોતાની પુરાણી મનોદાઓને તેમના તત્વરૂપમાં (in spirit) કાયમ રાખે છે. બસ પાઠકો ! એવું હોવા છતાં પણ હિંદુ-ઓને લકીરના ફકોર બનાવવા, એ હિંદુધર્મના ગૌરવથી પોતાની અનબિચ્છતા સાખીત કરે છે.

બીજા પણ પ્રભાવ હોય રાકે છે પણ પ્રતિવાદીઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે આ બે પ્રભાવોને પુરતા સમજાએ છીએ.

હા, એક બે ખરાબ પ્રભાવ પણ પડ્યા છે. તે એ છે કે કઠી કઠી શ્રાદ્ધની સાથે સાથે મિથ્યા કલ્પનાઓ (superstitions) અથવા નકામા ખરચાઓ પણ દાખલ થઈ ગયા છે. એ શાઓકત ન હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

હવે એ પ્રશ્ન રહ્યો કે 'શું' આ યુક્તિયુક્ત છે કે અમે મર્ત્ય લોકવાસીઓ મૃત પિતૃઓ સાથે કંઈક સંબંધ રાખી શકીએ, તેમને પ્રસન્ન કરી શકીએ, અથવા તેમને કંઈ સહાયતા કરી શકીએ ?

એનો ઉત્તર એ છે કે, એક હિંદુ પોતાના અને પિતૃલોકાદિ પરાક્ષ લોકોમાં કોઈ એવી રૂકાવટ (Barrier) નથી સમજતો કે જે માનસિક શક્તિથી ઉલ્લંઘનીય ન હોય. એમને જેને વિચાર-શક્તિનું મહત્વ ખરર નથી, તે એને અસંભવિત સમજશે. એકસ-રેડનો પ્રભાવ જે નથી બળ્યતા, તે કોઈ સ્થૂળ પદાર્થની પેલી પારની વસ્તુ જેવી અસંભવિત જ કહે છે. રેડિયોના આવિષ્કાર

રહેવા છતાં હિન્દુ જાતિ ૧૬ આનામાં ૧૨ આના પોતાની પુરાણી પ્રથાઓને અનુસરે છે. ' યથા રાજા તથા પ્રજા ' એ વાત તદ્દન ખરી હોવા છતાં પણ પુરાણપ્રિયતાની દીવાલો એવી દઢ નીકળી કે બારસો વર્ષની પાદાર્કતતા પણ હિન્દુને પોતાના બાપદાદાના માર્ગથી ન ચળાવી શકી. જે લોકો જન્મરજ્જતીથી અથવા પ્રસોભનવશ મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તિ યથા હતા, તેઓ પણ હજી સુધી પોતાની પુરાણી પ્રથાઓને જાળવી રહ્યા છે.

આપ કદાચ એમ કહો કે, આ કંઈ સારી વાત તો નથી. આ તો લકીરતું ફકીર બનવાનું છે. અને ઉન્નતિ અને ક્રાંતિથી વિમુખ રહેવાનું છે. અમે ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે આપના આ ખ્યાલમાં જરા પણ વજન નથી. લકીરનો ફકીર તો એ બને છે કે જે ઢાઢ પણ લકીર (માર્ગ) જણાય એના ઉપર વગર વિચારે, વિના સમજે ચાલવા માંડે, અથવા પોતાની પહેલી લકીર (માર્ગ) ખરાબ સાબિત થયા છતાં ન છોડે. પરંતુ હિન્દુ જાતિમાં આ બંને બાબતો એટલા પ્રમાણમાં નથી જેટલી બીજી જાતિઓમાં જોવામાં આવે છે. જેટલાક અશિક્ષિત હિન્દુઓને છોડીને આપણે નિર્ભયતાથી કહી શકીએ કે હિન્દુઓએ સર્વ ક્ષેત્રોમાં (departments) ઉન્નતિ કરી છે. અને એટલી કરી છે કે જેટલી અન્ય કોઈ જાતિએ કરી નથી. હા, એ પોતાની પુરાતન મર્યાદાને (જે હજારો વર્ષના અનુભવની કસોટી પર પાસ થઈ છે) કાયમ રાખીને ઉન્નતિ કરવાનું જાણે છે. આજ પણ મહાત્મા ગાંધીજી પોતાની પુરાણી લંગોટી અને ચાદર ઓઢીને ઉન્નતિશીલ શ્રેણીઓની આંખોને આંજી દે છે. કવિરાજ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પોતાની પુરાતન ઝૂંપડીમાં રહ્યા રહ્યા કુનિયાના માન્ય અને પૂજ્યારૂપદ બન્યા છે. શ્રીમાન પં. મ. મો. માલવીયજી પોતાના પુરાતન દુપટા અને ફેંટામાં સન્નિજત થઈને સાચા પ્રાકૃ-

ધુના અસ્તિત્વની ઘોષણા કરી રહ્યા છે. શ્રી. પૂન્યપાદ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય પોતાના ભગવાં વચ્ચેની પાછળ પૌર્ણત્ય વિદ્યાઓના અગાધ સરોવરને છૂપાવી રહ્યા છે. કિંબદ્ધના હમણાં પણ એવી હજારો વ્યક્તિઓ મોઝૂદ છે, જે ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચીને પણ પોતાની પુરાણી ભ્રમોદાઓને તેમના તત્વરૂપમાં (in spirit) કાયમ રાખે છે. બસ પાઠકો ! એવું હોવા છતાં પણ દિંદુ-ઓને લકીરના ફકોર બનાવવા, એ દિંદુધર્મના ઔરવધી પોતાની અનભિનૂતા સાબીત કરે છે.

ખીજા પણ પ્રભાવ હોષ થકે છે પણ પ્રતિવાદીઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે આ બે પ્રભાવોને પુરતા સમજાએ છીએ.

હા, એક બે ખરાબ પ્રભાવ પણ પડ્યા છે. તે એ છે કે કદી કદી શ્રાદ્ધની સાથે સાથે મિથ્યા કલ્પનાઓ (superstitions) અથવા નકામા ખરચાઓ પણ દાખલ થઈ ગયા છે. એ શાસ્ત્રોક્ત ન હોવાથી ત્યાગ્ય છે.

હવે એ પ્રશ્ન રહ્યો કે શું આ યુક્તિયુક્ત છે કે અમે મત્વં લોકવાસીઓ મૃત પિતૃઓ સાથે કંઈક સંબંધ રાખી રાહીએ, તેમને પ્રસન્ન કરી શકીએ, અથવા તેમને કંઈ સહાયતા કરી શકીએ ?

એનો ઉત્તર એ છે કે, એક હિંદુ પોતાના અને પિતૃલોકાદિ પરાક્ષ લોકોમાં કોઈ એવી રુકાવટ (Barrier) નથી સમજતો કે જે માનસિક શક્તિથી ઉલ્લંઘનીય ન હોય. બેચક જેને વિચાર-શક્તિનું મદત્ત બનતું નથી, તે એને અસંભવિત સમજશે. એકદમ રેઝનો પ્રભાવ જે નથી જાણતા, તે કોઈ સ્થૂળ પદાર્થની પેલી પારની વસ્તુ જોવી અસંભવિત જ કહે છે. રેડિયોના આવિષ્કાર

પહેલાં કોણ કહી શકવું હતું કે લંડનના ઓડોમીટરને એકજ સમયે આખી દુનિયાના ખુણે ખુણામાં સાંભળી શકાય.

વાસ્તવિક વાત એ છે કે મનુષ્ય જૂલ એ કરે છે કે દરેકમાન રથૂલ જગતની પાછળના સૂક્ષ્મ જગતના અસ્તિત્વને તે સમજતો નથી, પરંતુ એની આ સમજ વિજ્ઞાનશુદ્ધિથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. સાયન્સ (ભૌતિક વિજ્ઞાન) આપણને દર્શાવે છે કે, સર્વ પદાર્થ શબ્દ અથવા રૂપ દ્વારા જ આપણા સુધી પહોંચે છે. શબ્દ અને રૂપ આ બંને સ્પંદન (vibration) અથવા લહરો છે. અને સાયન્સ પણ એ દર્શાવે છે કે અમુક મર્યાદાની અંદરના સ્પંદનજ આપણી આંખો અથવા કાન ઉપર પોતાની અસર કરે છે. આ મર્યાદાની ઉપર અગર નીચેના સ્પંદન આપણી આંખો અથવા કાનેને પહોંચી શકતા નથી.

એટલે તે આપણાથી મરોક્ષ (અનભિજાત) છે. પરંતુ પ્રક્રિયાવિશેષ દ્વારા પ્રકટ થઈ શકે છે. ઓડોમીટર-સેન્ટરમાં જ્યારે કોઈ મનુષ્ય બોલે છે, ત્યારે એના શબ્દોનાં સ્પંદન (Vibrations) સૂક્ષ્મ રૂપમાં આકાશમાં જ સ્થિત રહે છે. અને પુનઃ પ્રક્રિયા-વિશેષથી-જેને રેડિયો ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ કહે છે-શરીરથી મર્યાદિત સ્પંદનોમાં લાવીને પ્રકટ કરવામાં આવે છે. હજારો એવા સ્પંદન થઈ રહ્યાં હશે જે આપણી આંખો અથવા કાનેની નિકટ હોવા છતાં પણ મર્યાદિત અવરથાથી નીચે અથવા ઉપર હોવાથી આપણને ઇન્દ્રિયગોચર નથી. એટલે, એમ કહેવું કે આ દરેકમાન રથૂલ જગતથી પર બીજું સૂક્ષ્મ જગત નથી એ સર્વથા નિર્મૂલજ છે. એ એવું લાગે છે કે જાણે કોઈ કહે કે મનુષ્યશરીરની ત્વચા (જે સર્વને દેખાય છે) થી પર ઝીંજ, વીર, મજાજ, રક્ત, હાડકાં, તાલિ કંઈ નથી. સર્વ પદાર્થ સૂક્ષ્માવરથામાંથી ધીમે ધીમે

સ્થૂલત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ એ સિદ્ધાંત સ્થાપિત થાય છે કે દશ્યમાન જગતથી પર સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અનેક બોક છે. પરંતુ એ કંઈ અનેક કટોરાની માફક, એકની અંદર બીજો, બીજાની અંદર ત્રીજો, એ માફક નથી. પરંતુ એ ઠંડાણના ધ્યાસાની માફક, જેના કણે કણમાં પાણી, મરચું, ઇલાયચી, સાકર કેવડો આદિ પદાર્થ મિશ્રિત છે, એક બીજામાં ઓતપ્રોત છે. (Interrelated and interpenetrated).

હવે જો કોઈ પુરુષની જીન્દગીમાં કશો દોષ હોય, તો સંભવ છે કે એને એમાં મરચાંનો સ્વાદ ન આવે, અને જો કોઈના નાકમાં કંઈ દોષ હોય તો એને કેવડાની સુગંધ ન આવે. પરંતુ કેવડો અને મરચું એમાં જરૂર મોજૂદ છે. આ પ્રમાણે આપણી ઉદ્રિયો વિશેષ બહિર્મુખ હોવાથી આપણને એ સૂક્ષ્મબોક દષ્ટિમાં અથવા શ્રુતિમાં જોયર ન થાય, પણ છે જરૂર. સર્વ બોક એવું માને છે કે જ્યારે કોઈ પ્રાણી મરી જાય છે ત્યારે એનો જીવાત્મા એના શરીરમાં તો નથી હોતો પરંતુ બિલકુલ નહ પણ થએલો નથી હોતો. એટલે કોઈને 'કોઈ સૂક્ષ્મ' (અદશ્ય-પરોક્ષ) અવસ્થા હોવી જોઈએ, જ્યાં એ તે સમયે હોય. ઉપનિષદોએ આ સમસ્યા ઉપર ઘણો પ્રકાશ નાખ્યો છે. પરંતુ શોકની વાત છે કે મનુષ્ય એવું મનન નથી કરતો.

હવે જો પ્રમાણે જીવના દોષને દૂર કરવાથી એ મનુષ્યને મરચાંનો સ્વાદ લાગવા માંડે છે, એજ પ્રમાણે ઉદ્રિયોના બહિર્મુખતાના દોષને દૂર કરવાથી સૂક્ષ્મ જગતમાં પણ રસાદિ મળી શકે છે. ખસ આ આન્તરદષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની જ વાર છે. જ્યાં એ ઉત્પન્ન થઈ પછી સૂક્ષ્મ જગત એ દષ્ટિને અજોયર નહિ રહે. પૂર્વ યુગોમાં મનુષ્ય આટલો સ્થૂલ દષ્ટિવાળો ન હતો એટલે

આને છે. એટલે અનેક યુગોથી સૂક્ષ્મબોઠ અને ત્યાંના વાસીઓ સુધી લોકોની ગતિ ઘણી સહેલાઈથી થતી હતી. દમણાં પણ ને આપણે ચિત્તની એકાગ્રતાના અભ્યાસને વધારીએ તો આપણે એવું જ કરી શકીએ. હિપ્પોટિસ્ટ લગભગ એવું જ કરે છે. સર. ઓક્સીવર લોન્, એક મોટા વૈજ્ઞાનિક હતા, જેમનો દેહાન્ત દમણાં થોડા દિવસ ઉપર જ થયો. સૂક્ષ્મ જગત ઉપર તેઓ ખૂબ વિશ્વાસ રાખતા હતા. એમના જીવનની અનેક ઘટનાઓ અને અનુભવો આ વાત ઉપર પ્રકાશ નાખે છે. મૃત પુરુષો સાથે વાતચીત કરવાના પ્રયોગો અમેરિકા આદિ દેશોમાં થઈ રહ્યા છે, અમને આશા છે કે થોડા જ સમયમાં વિમાન તથા રેડિઓની જેમ આ વિષય પણ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ન્યારે એ સિદ્ધ થયું કે સૂક્ષ્મબોઠ છે, એ લોકમાં પિતૃઓ થોડા દિવસ રહે છે, તો પછી એમને સદાય કરવી, અથવા એમની સદાય સેવી, એમનો આશીર્વાદ માગવો, અગર એમને પ્રસન્ન કરવા શું મુશ્કેલ છે ?

મનની શક્તિ ઘણી વિચિત્ર છે, જેનો એ શક્તિ ઉપર કાબૂ (control) આવી જાય છે, તે અહીંજ એકો એકો પોતાના મનની જાવના. સેંકડો માણસના અંતરે રહેલા ખીજા મનુષ્યને પહોંચાડી શકે છે. ન્યારે ઇથર (આકાશ) ની લહર દ્વારા શબ્દ દળરો ગાઉ પહોંચી શકે છે, તો આકાશથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ મનની સંબંધના દ્વારા તે કેમ ન પહોંચી શકે ? આ આન્દોલનોના સંબંધમાં અનેક પુસ્તકો લખાઈ રહ્યાં છે. પાઠક એ વાંચી પોતાનો નિશ્ચય બાંધે.

હવે એ વાંત રહી કે જે ભોજન-વસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ પિતૃઓના નિમિત્ત બ્રાહ્મણ આદિને આપવામાં આવે છે, તે એમની પાસે કેવી રીતે પહોંચે છે. એ તો, આપણે જોઈએ છીએ કે અહીં જ

રહી જાય છે. એનો હિતર એ છે કે, સુક્ષ્મ જન્મતર્માં વસ્તુઓને સુક્ષ્મ અંશ જ જાય છે, રથૂલ નહિ. એ જ અંશ દેવ અને પિતૃઓને પહોંચ્યા કરે છે. જે પ્રકારે રેડિઓદ્વારા આકાશસ્થ શબ્દ અથવા રૂપ સાંભળવામાં અથવા જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે શ્રાદ્ધ-કર્મ-વિશેષ પણ એક પ્રકારનું રેડિઓ યંત્ર બની જાય છે, જેમાં પિતૃલોકસ્થ આત્માઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, અને જેવી રીતે એકજ ઑડકાર્ટ સેન્ટરથી હજારો રેડિઓમાં એકજ શબ્દ એકજ સમયે પહોંચી જાય છે, એજ પ્રકારે પિતૃલોક પણ એકજ સમયમાં બિન્ન બિન્ન સ્થાનોમાં આવાહિત થઈ શકે છે. આ શંકાઓ ત્યાં સુધીજ મનમાં ઉડે છે જ્યાં સુધી આંખણે સુક્ષ્મ જન્મતર્ના વ્યવહારને સમજ્યા નથી. જ્યાં એ સમજમાં આવી ગયો, કે એ શંકાઓ વૃત્ત સ્વયમેવ શાન્ત થઈ જશે.

શંકા—“ ભક્ષા, અમને એ કેવી રીતે સમજાય કે અમારા પિતૃઓ આ સમયે ક્યાં છે ? સંભવ છે કે એઓ મુક્ત થઈ ગયા હોય અને તેમને, અમારી મહાયની આવશ્યકતાજ ન હોય, એવો પણ સંભવ છે કે તેઓ ક્રમભોક્ષના રસ્તા ઉપર હોય અને ઠોઠ અન્ય સુક્ષ્મલોકમાં પહોંચી ગયા હોય અથવા આ મત્યલોકમાંજ ઠોઠ યોનિમાં જન્મ ધારણ કર્યો હોય. જ્યારે અમને એ વાતની ખબરજ નથી તો અમે એમનું આવાહન કઈ રીતે કરીએ, કેવી રીતે એમના તરફ અમારો સંદેશ મોકલીએ ?

ઉત્તર—જે પ્રકારે આપણે એક પત્ર ઉપર સરનામું લખીને પોસ્ટમાં નાખી દઈએ છે, અને પોસ્ટના પ્રબંધદ્વારા એ પત્ર લાંડન અથવા દીલ્હી જેવા સ્થાનોમાં પણ યથેષ્ટ પુરૂષને મળી જાય છે, આજ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ કર્મદ્વારા આપણી ભાવનાઓ યથેષ્ટ પિતૃઓને, એઓ જ્યાં હોય ત્યાં, પહોંચે છે. જે અલ્પજ્ઞ

મનુષ્યનો ટપાલનો આવો સારો પ્રખંધ હોય તો સર્વજેશ્વરનો ટપાલપ્રખંધ શું કંઈ પણ નહિ હોય ? શ્રાદ્ધ કર્મમાં જે પિતૃ-ઓનું સરનામું આપવામાં આવે છે તે ટપાલ-પત્રના સરનામા જેવું નથી હોતું. શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓનું નામ તથા ખ્યાન (અર્થાત્ એમની મૂર્તિને આપણા મન સમક્ષ લાવવી) એ જ સરનામું છે. જો તેઓ એવી અવસ્થામાં હશે, કે અમારો સંદેહ સમજી શકે અને અમને મદદ કરી શકે અથવા અમે એમને મદદ પહોંચાડી શકીએ, તો જરૂર તે પ્રમાણે થશે, નહિ તો નહિ.

કેમકે આપણને ખાતરી નથી કે એમની કઈ ગતિ થઈ હશે, એટલે શ્રાદ્ધ ન કરવા કરતાં કરવું વધારે સારું છે. - જો એઓને આપણો સંદેશ અર્થવા સદાય પહોંચી તો તો આપણું કાર્ય સફળ થયું, અને ન પહોંચે તો પણ આપણને કોઈ હાનિ નથી. શ્રાદ્ધ-કર્મ કરવાથી આપણી આત્મિક ઉન્નતિ તો યાય છેજ. કારણ કે શ્રદ્ધા, કૃતગતતા, આસ્તિક્યતા, આ આત્મિક (spiritual) ભાવ છે. શ્રાદ્ધ કરવાથી એનો અભ્યાસ (Exercise) થાય છે. શ્રદ્ધા, શ્રદ્ધા, આસ્તિક્યતા અને કૃતગતતાને વિકસિત કરનાર કર્મ છે. શ્રદ્ધા (જે વિજ્ઞાનમય કોષનું ભરતક છે) વધવાથી આપણી ગતિ વિજ્ઞાનમય કોષમાં થાય છે. અને પહોંચવા પહોંચ્યાવાનો પ્રશ્ન છોડી દઈએ તો પણ શ્રાદ્ધકર્તાને તો આ મોટો લાભ પ્રાપ્ત થઈ જાય. એવું નથી કે એને એકલાનેજ લાભ થાય છે. ઉત્તર આ પ્રયાને જીવતી રાખીને પોતાના સંતાનને પણ આ લાભ-પ્રાપ્તિનું સાધન અને અવસર એ આપે છે. જે પ્રકારે અમારા

× तस्य श्रद्धेय शिरः । श्रुतं दक्षिणः पक्षः,
सत्यमुत्तरः पक्षः, योग आत्मा ॥

(તૈત્તિર્યોપનિષદ્ ૧.૪)

પૂર્વજોએ તેમના પૂર્વજોના શ્રાદ્ધ કરીને અમને આ પ્રથા શિખ-
વાડી, એવીજ રીતે અમે શ્રાદ્ધ કરીને આપણા સંતાનોને આ પ્રથા
શિખવાડીએ છીએ. આ પ્રથાને કાયમ રાખવી એ માનો કે
આત્મિક ઉન્નતિના એક સાધનને સ્થિર રાખવું છે.

શંકા—તો શું શ્રાદ્ધ ન કરવાથી કોઈ પાપ થાય છે અને
કરવાથી પુણ્ય થાય છે ?

સમાધાન—હા શ્રાદ્ધ કરવું પુણ્ય છે અને ન કરવું પાપ છે.
અમારી સમજમાં એ કર્મ પુણ્ય છે, જેનાથી કર્તા તથા અન્યને
આત્મિક ઉન્નતિમાં સહાય મળે, અને એ કર્મ પાપ છે, જે
કરવાથી કર્તા તથા અન્ય પશુ આ પ્રકારની સહાયથી વંચિત રહે.
અમે પ્રથમ દર્શાવ્યું કે આ પ્રથા જરૂર આત્મોન્નતિનું સાધન છે,
એટલે એ કરવું પુણ્ય છે, અને એ ન કરવું, આ પ્રથાને નાબુદ
કરવી, અથવા આ ઉત્તમ પ્રથાથી અન્યને વંચિત રાખવા એ પાપ છે.

આ બધી ગહન વાતોને છોડીને જે આપણે સાધારણ તથા
સામાજિક દૃષ્ટિથી પશુ જોઈએ તો આ પ્રથા અતિ ઉત્તમ જણાય
છે. એ દ્વારા કર્તાના હરતે દાન, સ્વાર્થત્યાગ, આત્મસંયમ,
પિતૃભક્તિ, ઇષ્ટમિત્રો સાથે સ્નેહદેષુ, પ્રેમ અને સંબંધન (સામીપ્ય),
થવામાં તો કોઈને શંકા નથી. જ્યારે આ પ્રથા આટલી ઉત્તમ અને
લાભદાયક છે, તો અમને સમજવું નથી, કે શા માટે બાળ ભાઈ
એની પાછળ પડ્યા છે.

શંકા—લોકો શ્રાદ્ધની પ્રથામાં વિશ્વાસ નથી કરતા અને
પોતાના મૃત પિતૃઓના શ્રાદ્ધ નથી કરતા, તો શું તેમના પિતૃ-
ઓને કોઈ કष्ट ઉઠાવવું પડતું હશે ?

સમાધાન—હા. જે પ્રમાણે એક મુસાફરને એકલા અસહાય

પોતાની યાત્રા, મુસીબતોને ઊઠેલતા, નિવારતા, પૂરી કરવી પડે છે, એજ પ્રમાણે જેમના શ્રાદ્ધ નથી થતાં તે પિતૃઓને કરવું પડે છે, ફરક ફક્ત એટલોજ છે, કે અસહાય પુરૂષને પંદર દિવસ લાગે અને મુસીબતો પણ સહેવી પડે, તો સહાયતાવાળાને દિવસ ઓછા લાગે અને તે આરામથી જાય.

એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે એવી કોઈ સભ્ય જાતિ નથી, જેને પોતાના મૃત પિતૃઓ તરફ કંઈ પણ શ્રદ્ધા ન હોય. કારણ કે એ સ્વાભાવિક નિયમ છે કે મૃત્યુ પછી કેવળ એ મનુષ્યના સંબંધીઓ અને ઇષ્ટમિત્રોનીજ નહિ પરંતુ એના સત્ત્વોની પણ એનામાં શ્રદ્ધા વધી જાય છે. કોઈ પણ સભ્ય પુરૂષ પોતાના શત્રુને પણ ખરાબ રીતે યાદ નથી કરતો, બલકે આંદર અને માન દર્શાવે છે કારણ કે એની એ વિવશ દસા નિરખીને સત્ત્વું પણ હૃદય દ્રવી જાય છે. એ પણ એવા સમયે એના ગુણ જ યાદ કરે છે, દોષ એની દૃષ્ટિથી દૂર ખસી જાય છે. સાર્વૈશ એ છે કે આ શ્રદ્ધાનો ભાવ સર્વ સભ્ય જાતિઓમાં કોઈ ને કોઈ રૂપમાં આપણને મળે છે; અને એ શ્રદ્ધાથી પ્રભાવિત થઈને મૃત પિતૃઓના કલ્યાણ માટે ગરીબોને ભોજન આપે છે, એમના નામ ઉપર 'દાનપુણ્ય' કરે છે, સુંદર સુંદર કબરો બનાવે છે, પર્વત ઉપર પગથીયાં કરે છે, એમના ગુણગાન એ કબરો ઉપર લખાવે છે, એમના નામ ઉપર કૂવા, તળાવ, બાગબગીચા, મંદિર, સદા-વ્રત, સ્કુલ, કોલેજ આદિ સ્થાપન કરે છે. આ પણ એક પ્રકારનું શ્રાદ્ધ છે. પરંતુ આ પ્રથા શ્રદ્ધા, વિદ્યા અને ઉપનિષદની સમજ-પૂર્વક આર્ય-હિન્દુઓમાં વૈજ્ઞાનિક રૂપથી પ્રચલિત છે, સંભવ છે કે ખ્રીસ્તીઓએ આપણી દેખાદેખીથી આ ભાવ અદ્ય કયો હોય.

એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે શ્રાદ્ધકર્મમાં જે ક્રિયાવિશેષ કરવામાં આવે છે, તે મોજ છે, મુખ્ય નથી. મુખ્ય તો તીવ્ર

માનસિક ભાવનાજ છે. જે અન્ય જાતિઓના શ્રાદ્ધ કર્મમાં આ તીવ્ર ભાવના સ્થિત હોય તો તે ખરેખરજ શ્રાદ્ધ છે. ચાહે બન્ને તેઓ એને શ્રાદ્ધ ન કહે.

શ્રાદ્ધનું ખીણું અંગ તર્પણ છે. પ્રતિદિન પ્રાતઃ સંધ્યોપાસના પશ્ચાત તર્પણ કરવામાં આવે છે. જલ, તલ, પુષ્પને પોતાની અંજલિમાં લઇને, દિવ્ય પિતૃઓ તથા પોતાના પિતૃઓના નામ લઇને, અર્પણ કરવામાં આવે છે અને એવી ભાવના કરવામાં આવે છે કે એ પિતૃઓ સદા તૃપ્ત રહે. અર્થાત્ અમારું એ કર્તવ્ય છે કે અમે સદા એવા એવા કામ કરતા રહીએ, જેથી આ પિતૃઓએ અમારા ઉપર સદા પ્રસન્ન રહે. આ અમારું અર્પણ કરેલું જલદીથી એમને તૃપ્ત કરે. આ એક પ્રકારનો સંક્રમ્પ અથવા ભાવના છે, જે પ્રતિદિન પ્રત્યેક હિન્દુનું કર્તવ્ય છે. .

ધણા બાપ્તો દસશે કે એક અમચીબર પાણી જે અર્હોજ રહી જાય છે, તે પિતૃઓને કેવી રીતે તૃપ્ત કરી શકે. તેઓ આ રહસ્યને વારંવારમાં સમજતા નથી. રથૂલ જગત અને સૂક્ષ્મ જગતમાં એજ તો તફાવત છે. જે સત્તા એક રથૂલ પદાર્થમાં હોય છે, એનાથી હજારો ગણી સત્તા એના સૂક્ષ્મ અંશમાં હોય છે. રેલ્વે એન્જીનમાં જે જળ હોય છે એ જળની સલાયથી રેલગાડીને ચલાવવા પ્રયત્ન થાય તો રેલગાડી એક પગલું પણ નહિ ચાલે. પરંતુ જ્યારે એ પાણીનું સૂક્ષ્મરૂપ બાષ્પ (વરાળ) થતાં, એમાં એટલી શક્તિ આવે છે કે તે આખી ગાડીને વેગપૂર્વક આગળ ખેંચે છે. એટલે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિના નિયમ આ રથૂલ સૃષ્ટિના નિયમોથી નિરાળા છે. હા, આ એક નિયમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે, નેટલું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ, તેટલીજ અધિક શક્તિ એમાં હોય છે.

એ પણ ધ્યાનમાં રહે કે જળ આદિ પદાર્થ જે દેવતા

પોતાની યાત્રા, મુસીબતોને ઉદ્ધતતા, નિવારતા, પૂરી કરવી પડે છે, એજ પ્રભાવે જેમના શ્રાદ્ધ નથી ચતાં તે પિતૃઓને કરવું પડે છે, ફરક ફક્ત એટલોજ છે, કે અસદાચ પુરુષને પંદર દિવસ લાગે અને મુસીબતો પણ સહેલી પડે, તો સદાચતાવાળાને દિવસ ઓછા લાગે અને તે આરામથી જાય.

એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે એવી કોઇ સભ્ય જાતિ નથી, જેને પોતાના મૃત પિતૃઓ તરફ કંઈ પણ શ્રદ્ધા ન હોય. કારણ કે એ સ્વાભાવિક નિયમ છે કે મૃત્યુ પછી કેવળ એ મનુષ્યના સંબંધીઓ અને હૃદયભિન્નોનીજ નહિ પરંતુ એના શત્રુઓની પણ એનામાં શ્રદ્ધા વધી જાય છે. કોઇ પણ સભ્ય પુરુષ પોતાના શત્રુને પણ ખરાબ રીતે યાદ નથી કરતો, બલકે આદર અને માન દર્શાવે છે કારણ કે એની એ વિવશ દશા નિરખીને શત્રુનું પણ હૃદય દ્રવી જાય છે. એ પણ એવા સમયે એના શુભ જ યાદ કરે છે, દોષ એની દૃષ્ટિથી દૂર ખસી જાય છે. સારોશ એ છે કે આ શ્રદ્ધાનો ભાવ સર્વ સભ્ય જાતિઓમાં કોઇ ને કોઇ રૂપમાં આપણને મળે છે; અને એ શ્રદ્ધાથી પ્રભાવિત થઇને મૃત પિતૃઓના કલ્યાણ માટે ગરીબોને ભોજન આપે છે. એમના નામ ઉપર 'દાનપુરુષ' કરે છે, 'સુંદર સુંદર કબરો બનાવે છે, પર્વત ઉપર પગથીયાં કરે છે, એમના શુભમાન એ કબરો ઉપર લખાવે છે, એમના નામ ઉપર ફવા, તળાવ, બાગબગીચા, મંદિર, સદા-મત, સ્કુલ, કોલેજ આદિ સ્થાપન કરે છે. આ પણ એક પ્રકારનું શ્રાદ્ધ છે. પરંતુ આ પ્રથા શ્રદ્ધા, વિદ્યા અને ઉપનિષદની સમજ પૂર્વક આર્ય-હિન્દુઓમાં વૈજ્ઞાનિક રૂપથી પ્રચલિત છે, સંભવ કે બીજાઓએ આપણી દેખાદેખીથી આ ભાવ મદલુ કર્યો હોય.

એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે શ્રાદ્ધકર્મમાં જે ક્રિયાવિશેષ કરવામાં આવે છે, તે ગોણુ છે, મુખ્ય નથી, મુખ્ય તો તીર્થ

માનસિક ભાવનાજ છે, જે અન્ય જાતિઓના શ્રાદ્ધ કર્મમાં આ તીવ્ર ભાવના સ્થિત હોય તો તે ખરેખરજ શ્રાદ્ધ છે. ચાહે બધે તેઓ એને શ્રાદ્ધ ન કહે.

શ્રાદ્ધનું બીજું અંગ તર્પણ છે. પ્રતિદિન પ્રાતઃ સંધ્યાપાસના પશ્ચાત તર્પણ કરવામાં આવે છે. જલ, તલ્લ, પુષ્પને પોતાની અંજલિમાં લઇને, દિવ્ય પિતૃઓ તથા પોતાના પિતૃઓના નામ લઇને, અર્પણ કરવામાં આવે છે અને એવી ભાવના કરવામાં આવે છે કે એ પિતૃઓ સદા તૃપ્ત રહે. અર્થાત્ અમારું એ કર્તવ્ય છે કે અમે સદા એવા એવા કામ કરતા રહીએ, જેથી આ પિતૃઓક અમારા ઉપર સદા પ્રસન્ન રહે. આ અમારું અર્પણ કરેલું જલદીથી એમને તૃપ્ત કરે. આ એક પ્રકારનો સંકલ્પ અથવા ભાવના છે, જે પ્રતિદિન પ્રાયેક હિન્દુનું કર્તવ્ય છે.

ઘણા બાપ્તઓ દસશે કે એક ચમચીજર પાણી જે અહીંજ રહી જાય છે, તે પિતૃઓને કેવી રીતે તૃપ્ત કરી શકે. તેઓ આ રહસ્યને વારતવમાં સમજતા નથી. રથૂલ જગત અને સૂક્ષ્મ જગતમાં એજ તો તફાવત છે. જે સત્તા એક રથૂલ પદાર્થમાં હોય છે, એનાથી હજારો ગણી સત્તા એના સૂક્ષ્મ અંશમાં હોય છે. રહેલે એન્જનમાં જે જળ હોય છે એ જળની સદાયથી રેલગાડીને ચલાવવા પ્રયત્ન થાય તો રેલગાડી એક પગલું પણ નહિ ચાલે. પરંતુ જ્યારે એ પાણીનું સૂક્ષ્મરૂપ બાષ્પ (વરાળ) થતાં, એમાં એટલી શક્તિ આવે છે કે તે આખી ગાડીને વેગપૂર્વક આગળ ખેંચે છે. એટલે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિના નિયમ આ રથૂલ સૃષ્ટિના નિયમોથી નિરાળા છે. હા, આ એક નિયમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે, નેટલું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ, તેટલીજ અધિક શક્તિ એમાં હોય છે.

એ પણ ધ્યાનમાં રહે કે જળ આદિ પદાર્થ જે દેવતા

અથવા પિતૃઓને અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે દેવળ પ્રતીકમાત્ર છે. સાધારણ રીતે સ્થૂલ જગતમાં વ્યવહાર કરનાર મનુષ્ય સ્થૂલ પદાર્થની સદાય વિના કોઈ કર્મ નથી કરી શકતો, એટલે અર્પણની સાધનામાં આ સ્થૂલ પદાર્થોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. બાકી અર્પણ તો મનની બાવનાનું કરવાનું છે. *

આ ઉપરાંત જળ, પુષ્પ, તલ (અન્ન) આ વસ્તુઓ સર્વ પદાર્થના રસ કે સારરૂપ છે. સર્વ પદાર્થ એના આશ્રયથી બને છે. જેમકે ઉપનિષદ કહે છે—

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्याः आपः,
अपामोषधयः । औषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि ।
फलानां पुरुषः । इत्यादि.

દેવતા અથા પિતૃ આદિ સૂક્ષ્મ જગતવાસી સ્થૂલ પદાર્થોને ખાતા પીતા નથી. તેઓ એ પદાર્થોના અમૃતાંશને નિરખીનેજ તૃપ્ત થઈ જાય છે. જેમકે—

न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ (छां. ૩ । ૬ । ૧)

બસ, પ્રિય પાઠકો ! જે લોકો સૂક્ષ્મ જગતના આ જ્ઞાનને સમજે છે, એઓ માટે આવી સર્વ ક્રિયાઓમાં સાર છે. પરંતુ જેઓ રૂપમંડૂકની માફક આ સ્થૂલ દૃશ્યમાન જગતમાંથી બહાર

■ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

(ગી. ૫ । ૨૬)

જમ શકતા નથી તેમ જવાને ઇચ્છતા નથી, એઓને આમાં કોઇ સત્તા પ્રતીત નહિં થાય. શ્રાદ્ધકર્મમાં સર્વ પદાર્થ એવા બેરામાં આવે છે કે જે સર્વ રચણે પ્રાપ્ત થાય અને જેને ગરીબમાં ગરીબ પણ અનાયાસે મેળવી શકે. પશુ, કુશ, ફૂલો, જળ, તલ, પુષ્પ ઇત્યાદિ પદાર્થો સુલભ છે; અને આ પદાર્થો પણ માનસિક ભાવનાઓને મદદરૂપ થવા માટેજ છે. જેઓની માનસિક ભાવના એટલી તીવ્ર હોય તેઓ પદાર્થો સિવાય પણ પિતૃઓનું આવાદન કરી શકે છે. અને આજકાલ તો કેટલીક નવીન રીતિઓથી પણ એમ કરવામાં આવે છે.

પરંતુ બોક્સંગ્રહ માટે કોઇ ને કોઈ મર્યાદા બાંધવી આવશ્યક છે જ, એટલે તીવ્ર મનોભાવવાળા પણ બોક્સંગ્રહાર્થે આ ક્રિયાઓને કરવી ઉચિત જ સમજે છે.

જાન ભાષ કહ્યા કરે છે કે, આજકાલ શ્રાદ્ધ કરવું નિર્રર્થક છે, કારણ કે શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત બ્રાહ્મણ હવે મળતા નથી. અમારું એમ માનવું છે કે આ તો ન કરવાનું બહાનું છે, હેતુ (Reason) નથી. માની લઈએ કે આજકાલ આદર્શ બ્રાહ્મણ નથી મળતા, તો શું આદર્શ ક્ષત્રિય અને આદર્શ વૈશ્ય મળે છે ? હવન યજ્ઞાદિ કર્મ કરાવનાર ઉક્ત લક્ષણયુક્ત આચાર્ય, અધ્યર્ચ્ય, ઉદાતા, બ્રહ્મા આપણને મળે છે ? તો શું આપણે હવન કરાવવો છોડી દીધો ? શું આદર્શ અધ્યાપક મળે છે ? તો શું જાળકોને રકૂલ અથવા પાઠશાળામાં મોકલવાના બંધ કર્યો ? ઇત્યાદિ અનેક વ્યવહાર આ હેતુભાસને કરનારા લાજર છે.

ત્રિય પાઠકો ! વિશ્વાસ રાખો કે જેવા આપણે હોઈશું તેવા આપણા બ્રાહ્મણો હશે. આપણે માટે એ સારું છે કે, આપણે એક બીજના દોષા-વેપણને છોડી દઈએ. આપણા દોષોને નિરખવાનું

જ શીખીએ. આપણા દોષોને શોધવા, અને દૂર કરવા એ પણ એક સાચો સિદ્ધાંત છે. જેમ જેમ આપણા પોતાના આચાર વિચાર, વ્યવહાર ઉચ્ચ થશે, તેમ તેમ આપણા પુરોધિતો અને પંડિતોના પણ આચાર વ્યવહાર ઉચ્ચ થતા જશે.

અહીં આપણે પૂજ્ય શ્રી સ્વામી દયાનંદજીના જીવનમાંથી એક પાઠ શીખવો જોઈએ; કહે છે કે, એક વાર સ્વામીજી ઠાઠ ગલી-માંથી જઈ રહ્યા હતા. માર્ગમાં એક નાની બાલિકા ખેડી હતી. સ્વામીજીએ ખૂંટીને એને નમસ્કાર કર્યો. સાચેના માણસોએ પૂછ્યું કે મહારાજ આ શું વાત છે, આપ આ નાની બાલિકાને કેમ નમસ્કાર કરો છો. સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે, હું એ માતૃત્વ (Motherhood) ને નમસ્કાર કરું છું, જે આ બાલિકાના શરીરમાં ગુપ્તરૂપે સ્થિત છે. કેટલો ભાવપૂર્ણ આ ઉત્તર છે ! બસ બાઈઓ ! જો આપને પૂર્ણ લક્ષણયુક્ત બ્રાહ્મણ ન મળે તો પણ જે યથાપ્રાપ્ત સારા બ્રાહ્મણ આપને મળે, એમનો આપ સ્વીકાર કરી, એમની આંદર ગુપ્તરૂપે સ્થિત બ્રાહ્મણત્વનો અનુભવ કરી, એમનો આદર કરો. અમે આપને ખાત્રી આપીએ છીએ કે, એમ કરવાથી આપ આપને પોતાને તથા એ બ્રાહ્મણને પણ ઉન્નત કરશો. આપના દિલમાં બ્રાહ્મણત્વ માટે શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ આપ બ્રાહ્મણાભિમુખ બનશો, અને આપના આ આદર ભાવથી એ બ્રાહ્મણમાં પણ સત્યરૂપમાં બ્રાહ્મણત્વ જાગવા માંડશે. આ એક મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Psychology) નો નિયમ છે.

બાજુ બાઈ કહેશે કે “ આમ તો આ પ્રથામાં કંઈ હાનિ નથી. અને નથી કંઈ આચરણ સંબંધી દુર્ગુણ, પરંતુ આપણને એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, એ વેદવિરૂદ્ધ છે, એટલે ન કરવી જોઈએ. ” એમની સેવામાં અમારું પ્રથમ તો એ નિવેદન છે કે આ પ્રથા વેદવિહિત છે, જેના પુરાવા અમે આગળ ચાલતાં આપીશું.

અને જે દુર્જનતોપ—ચાપથી થોડા સમય માટે આપણે માની લઇએ કે એ વેદવિદિત નથી, તો આપણે પૂછીશું કે શું એ વેદનિપિદ્ધ છે ? જે એ વેદવિરૂદ્ધ ન હોય તો વેદનિપિદ્ધ અથવા વિરૂદ્ધ સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી કરવી જોઇએ.

આપણે હજારો એવા કામ કરીએ છીએ, જે વેદવિદિત નથી તેમ વિરૂદ્ધ પણ નથી. હા જે વેદનિપિદ્ધ હોય તો એ ન કરવું એ વેદાનુયાયીઓનો ધર્મ છે. વેદ જેને નિપિદ્ધ નથી માન્યું તે કરવામાં કશીએ હાનિ કે પાપ નથી. જેમકે મીમાંસાસાસ્ત્ર. કહે છે—

વિરોધે ત્વનપેક્ષં સ્વાદસતિ હનુમાનમ્ ॥

(મીમાંસા ૧ । ૩ । ૩)

વેદથી વિરૂદ્ધ હોય તો પછી એ કામ જલ્દીને સ્મૃતિઓમાં નિર્દિષ્ટ હોય છતાં પણ ન કરવું. પરંતુ જે સાક્ષાત્ વિરોધ ન હોય, તો એ વેદમાન્ય હોવાનું અનુમાન કરી લેવું જોઇએ.

હવે અમે એ સાબિત કરીશું કે શ્રાદ્ધ કર્મ (મૃત પિતૃઓના ઉદ્દેશ્યથી) વેદવિદિત પણ છે.

વેદમંત્રોને અહીં ઉતારીને અમે લેખવિસ્તારને વધારવા નથી માગતા. આ મંત્ર અનેક વેળા ગ્રન્થોમાં આવી ચૂક્યા છે. એ ઉપર શાસ્ત્રાર્થ પણ થયા છે. જરૂર મંત્રોની નથી, ઉચ્ચટ પ્રકાષાત રહિત થઇને મંત્રના અર્થ ઉપર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ શોક સાથે કહેવું પડે છે કે, અર્થ કરનાર પોતાના મનોગત બાવોથી પ્રભાવિત થઇને અર્થ કરે છે, અને જે એક મંત્રનું તેઓએ જાંખ્યું હોય છે, તેને વેદમાંથી પણ સિદ્ધ કરવા માગે છે.

અસત્યનો ત્યાગ અને સત્યને અહણ કરનાર વ્યક્તિઓ બહુ જ થોડી છે. એટલે અમે અમારા પાઠકો પાસે એ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, એઓ અમારા નિમ્નલિખિત ભાવ પર વિચાર કરે.

વેદ સ્વયં તો બોલતા નથી કે અમારો આ અર્થ છે, એટલે અર્થ કરવા માટે આપણે ત્રણ પદ્ધતિઓનું અનુસરણ કરવું પડશે.

૧. “ ઋષો અક્ષરે પરમે વ્યોમન, ” વાળો મંત્ર બતાવે છે કે જે યોગીની પરમબોધ અર્થાત્ પરમ આકાશ સુધી સૂક્ષ્મ જગતમાં ગતિ હશે, તે તો વેદાર્થને યોગબલદ્વારા સાક્ષાત્ કરી શકે છે. તેઓ તો મંત્રદષ્ટા ઋષી હતા, હવે તો તેમનો અભાવ જ છે.

૨. વેદમંત્રોથી જ વેદનો અર્થ જાણી શકાય-અર્થાત્ એ જોઈ શકાય કે અમુક શબ્દ વેદમાં ક્યાં ક્યાં અને કયા કયા અર્થમાં આવ્યો છે. આ કામ ધણું લાંબુ છે. અને અત્યેક સાધારણ વિદ્યાવાળા પુરુષ માટે એ દુષ્પ્રાપ્ય છે. હા સ્વાધ્યાય મંડળ આ બાબતમાં મોડું કાર્ય કરી રહ્યું છે. “ યમ અને પિતર ” નામનું પુસ્તક પણ મંડળે પ્રકાશિત કર્યું છે. પાઠક એને અવશ્ય વાંચે.

૩. બ્રાહ્મણ મંથાદિ ઋષિકૃત મંથોના આશ્રયથી અર્થ જાણવો. આ નીતિ સાધારણ બુદ્ધિવાળા પુરુષો માટે સહેલી છે. એટલે અમે અમારા પાઠકોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચીએ છીએ.

આપ સારી રીતે જાણો છો કે, બ્રાહ્મણ મંથો, શ્રોત, સ્મૃતિ-સૂત્રો, સ્મૃતિરાઓ, પુરાણો, ભાગવત, મહાભારત, ભગવદ્ગીતા, સર્વ મંથોમાં આ વિષય આવ્યો છે. સર્વ મૃત પિતરો સંખ્યાધિ મૃતપિતરોદેશયથી કર્મ-વિશેષનું વિધાન કરે છે. (ધણા વખત ઉપર અમે પત્ર વ્યવહારદ્વારા કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ પં. સત્યમત સામાજીકીને પૂછ્યું હતું કે આ વિષયમાં બ્રાહ્મણ મંથાદિ થું

દર્શાવે છે. એમનો ઉત્તર હતો કે એ સર્વમાં મૃત્પિતરોના ઉદ્દેશ્યથી કંઈ વિશેષનું વિધાન છે. દક્ષગીરી છે કે એ પત્ર અમારાથી ખોવાઈ ગયો છે.

અનેક પ્રમાણુ અમે પહેલાં આપી ગયા હોએ. બીજાં પણ આપી શકીએ છીએ. પરંતુ વિસ્તારભયથી એમ નથી કરતા. આ વિષયમાં વિવાદ પણ નથી, એ સર્વસંમત છે કે આ વિષયનું વિધાન જ્યાં ત્યાં ગ્રંથોમાં મળે છે.

હવે એ પ્રશ્ન છે કે શું આ ગ્રંથોના કર્તા વેદાનુયાયી ન હતા ? જો હતા તો તેઓ વેદાને સારી રીતે સમજી શકતા હતા ? અને કેમકે સર્વેએ એવું લખ્યું છે, તો શું બધાએ વેદને સમજવામાં ભૂલ કરી ?

જો આપ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરશો તો આપને સ્વયં એ અનુભવ થઈ જશે, કે નિઃસંદેહ આ વિષય વેદોની અંદર છે. બસ આપ આ ત્રણ પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખીને વેદ મંત્રો ઉપર વિચાર કરવાનો આરંભ કરો. અનુકૂળતા માટે કેટલાક વેદમંત્રોની સૂચી અમે આપીએ છીએ. તથા પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે " પિતૃ-યજ્ઞ સંહતિ " નામનું પુસ્તક વાંચો. (આ No. 402, Upper obitpore Road, Calcutta થી મળશે.)

૧. પિતૃલોકના સંબંધમાં—

જુઓ—ઋગ્. [૧ | ૩૫ | ૬, ૯ | ૬૯ | ૮] [યજુ. ૫ | ૨૬ તથા ૬ | ૧] [અથર્વ. ૧૮ | ૨ | ૪૮; ૧૮ | ૩ | ૫૯, ૭૩; ૧૮ | ૪ | ૭૯; ૧૮ | ૪ | ૬૭]

૨. પિતૃયાન—

[ઋગ્. ૧૦ | ૧૪ | ૭; ૧૦ | ૩ | ૭; ૧૦ | ૮૮ | ૧૫]

અસત્યનો ત્યાગ અને સત્યને પ્રદંષુ કરનાર વ્યક્તિઓ બહુ જ થોડી છે. એટલે અમે અમારા પાઠકો પાસે એ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, એઓ અમારા નિમ્નલિખિત ભાવ પર વિચાર કરે.

વેદ સ્વયં તો ભોક્ષતા નથી કે અમારો આ અર્થ છે. એટલે અર્થ કરવા માટે આપણે તથુ પદ્ધતિઓનું અનુસરણ કરવું પડશે.

૧. " જ્ઞાતો અક્ષરે પરમે વ્યોમનૂ, " વાળો મંત્ર બતાવે છે કે જે યોગીની પરમવ્યોમ અર્થાત્ પરમ આકાશ સુધી સુદમ જગતમાં ગતિ હશે, તે તો વેદાર્થને યોગમત્રદ્વારા સાક્ષાત્ કરી શકે છે. તેઓ તો મંત્રદષ્ટા ઋષી હતા, હવે તો તેમનો અભાવ જ છે.

૨. વેદમંત્રોથી જ વેદનો અર્થ જાણી શકાય-અર્થાત્ એ જોઈ શકાય કે અમુક શબ્દ વેદમાં ક્યાં ક્યાં અને ક્યાં ક્યાં અર્થમાં આવ્યો છે. આ કામ ધણું લાંબુ છે. અને પ્રત્યેક સાધારણ વિદ્યાવાળા પુરુષ માટે એ કુબ્રાખ્ય છે. હા સ્વાધ્યાય મંડળ આ બાબતમાં મોટું કાર્ય કરી રહ્યું છે. " યમ અને પિતર " નામનું પુસ્તક પણ મંડળે પ્રકાશિત થયું છે. પાઠક એને અવશ્ય વાંચે.

૩. બ્રાહ્મણ ગ્રંથાદિ ઋષિકૃત ગ્રંથોના આશ્રયથી અર્થ જાણવો. આ નીતિ સાધારણ શુદ્ધિવાળા પુરુષો માટે સહેલી છે. એટલે અમે અમારા પાઠકોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચીએ છીએ.

આપ સારી રીતે જાણો છો કે, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, શ્રોત, સ્માર્ત-સૂત્રો, સ્મૃતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, ભાગવત, મહાભારત, જગવદ્ગીતા, સર્વ ગ્રંથોમાં આ વિષય આવ્યો છે. સર્વ મૃત પિતરો સંખંધિ સૃષ્ટિપિતરોદેશયથી કર્મ-વિશેષનું વિધાન કરે છે. (ધણા વખત ઉપર અમે પત્ર વ્યવહારદ્વારા કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ પં. સત્યનંદ સામાજીગીજને પૂછ્યું હતું કે આ વિષયમાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથાદિ શું

દર્શાવે છે. એમનો ઉત્તર હતા કે એ સર્વમાં મૃત્પિતરોના ઉદ્દેશ્યથી ક્રમ વિશેષનું વિધાન છે. દક્ષગીરી છે કે એ પત્ર અમારાથી ખોવાઈ ગયો છે.

અનેક પ્રમાણુ અમે પહેલાં આપી ગયા હોએ. બીજાં પણ આપી શકીએ છીએ. પરંતુ વિસ્તારબધથી એમ નથી કરતા. આ વિષયમાં વિવાદ પણ નથી, એ સર્વસંમત છે કે આ વિષયનું વિધાન જ્યાં ત્યાં ગ્રંથોમાં મળે છે.

હવે એ પ્રશ્ન છે કે શું આ ગ્રંથોના કતી વેદાનુયાયી ન હતા ? જો હતા તો તેઓ વેદોને સારી રીતે સમજી શકતા હતા ? અને કેમકે સર્વેએ એવું લખ્યું છે, તો શું બધાએ વેદને સમજવામાં ભૂલ કરી ?

જો આપ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરશો તો આપને સ્વયં એ અનુભવ થઈ જશે, કે નિઃસંદેહ આ વિષય વેદોની અંદર છે. બસ આપ આ ત્રણ પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખીને વેદ મંત્રો ઉપર વિચાર કરવાનો આરંભ કરો. અનુકૂળતા માટે કેટલાક વેદમંત્રોની સૂચી અમે આપીએ છીએ. તથા પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે " પિતૃયશ સંહતિ " નામનું પુસ્તક વાંચો. (આ No. 402, Upper chitpore Road, Calcutta થી મળશે.)

૧. પિતૃલોકના સંબંધમાં—

જુઓ—ઋગ્. [૧।૩૫।૬, ૧।૬૯।૮] [યજુ. ૫।૨૬ તથા ૬।૧] [અથર્વ. ૧૮।૨।૪૮; ૧૮।૨।૫૯, ૭૩; ૧૮।૪।૭૬; ૧૮।૪।૬૭]

૨. પિતૃયાન—

[ઋગ્. ૧૦।૧૪।૭; ૧૦।૨।૭; ૧૦।૮૮।૧૫]

[યજુ. ૧૬ | ૪૭] (અથર્વ. ૧૮ | ૪ | ૧; ૧૮ | ૧ | ૫૪; ૧૨ | ૪ | ૬૨; ૬ | ૧૭ | ૭; ૧૫ | ૧૨ | ૮, ૯)

૩. પિતૃઓના કાર્ય—

(૧) રક્ષા કરવી—(ઋગ્. ૧૦ | ૧૫ | ૧ તથા ૧ | ૧૦૬ | ૩; ૬ | ૫૭ | ૪) યજુ. (૧૪ | ૪૬ | ૫-૧૧) (અથર્વ. ૮ | ૮ | ૧૫; ૬ | ૫૨ | ૪; ૫ | ૨૪ | ૧૫)

(૨) પાપથી મુક્ત કરવા—(અથર્વવેદ ૧૧ | ૬ | ૧૬)

(૩) સુખ અને કલ્યાણ કરવું—(અથર્વ. ૧૮૩ | ૧૬; ૧૬ | ૧૧ | ૧૧) (ઋગ્. ૭૩ | ૫ | ૧૨)

(૪) સૂર્યનો પ્રકાશ અર્પવો—(ઋગ્. ૪૧ | ૧૩; ૪૨ | ૧૬; ૭૭ | ૬૪ ૧૭ | ૧૩; ૯૨ | ૭ | ૩૬; ૧૦ | ૬ | ૮૧) (યજુ. ૧૯ | ૬૯) (અથર્વ. ૧૮૩ | ૨૩; ૨૦ | ૧૬ | ૧૧),

(૫) મર્કટધારણ કરવામાં સહાય કરવી—(ઋગ્. ૧૮ | ૩ | ૩) (યજુ. ૨ | ૩૩)

(૬) સંતતિ વધારવી—(ઋગ્. ૧૦ | ૫૬ | ૬)

(૭) પુત્રજન્મમાં સહાયતા—(ઋગ્. ૧૦ | ૫૭ | ૫; ૧૦ | ૫૭ | ૩) (યજુ. ૩ | ૫૫, ૩ | ૫૩)

(૮) પિતૃઓ પાસે દીધીસુ માટે પ્રાર્થના—(અથર્વ. ૧૮૩ | ૧૦) (યજુ. ૧૯ | ૩૭)

૪. પિતૃઓ તરફ આપણા કર્તવ્યો—

(૧) નમસ્કાર—(ઋગ્. ૧૦ | ૧૫ | ૨) (યજુ. ૧૯ | ૬૮) (અથર્વ. ૧૮ | ૧ | ૪૬; ૫ | ૨૦ | ૧૨, ૧૪ | ૨ | ૨૦)

(૨) સ્વધા—(યજુ. ૨ | ૭; ૧૯ | ૩૬ | ૪૫) (અથર્વ. ૧૨ | ૨ | ૩૨; ૧૨ | ૪ | ૩૨; ૧૨ | ૪ | ૭૫-૭૬-૭૭-૮૫; ૭ | ૪ | ૧૩)

(૩) જલદ્વારા- પિતૃતર્પણ—(યજ્ઞ. ૨૩૪) (અથર્વ. ૧૮૩૧૭૨; ૧૮૪૩૬, ૧૮૧૧૧૧)

(૪) પ્રત્યેક મહિનામાં પિતૃયજ્ઞ—(અથર્વ. ૮૧૨૧૩ ૪)

(૫) પિતૃઓને આસન—(અથર્વ. ૧૮૪૬૮)

(૬) અગ્નિદ્વારા પિતૃઓને આવાહન—(ઋગ. ૧૦૧૬૧૨) (યજ્ઞ. ૧૯૧૭૦) (અથર્વ. ૧૮૧૧૫૬-૫૭; ૧૮૨૧૩૪)

(૭) અગ્નિનું પિતૃઓને હવિ પહેંચાડવું—(ઋગ. ૧૦૧૫૧૧૧; ૧૦૧૬૧૧૧) (યજ્ઞ. ૧૯૧૬૫-૬૬) (અથર્વવેદ. ૧૮૩૧૪૨; ૧૮૪૧૫૪)

(૮) અગ્નિનું દૂરગત પિતૃઓને જાણવું—(અથર્વ. ૧૮૪૪૧૨; ૧૮૪૧૬૪)

(૯) અગ્નિનું મૃત પુરુષોને પિતૃઓ પાસે પહેંચાડવું—(ઋગ. ૧૦૧૭૧૩; ૧૦૧૬૧૧-૨) (અથર્વ. ૧૮૨૧૪; ૧૧૨૧૫૪)

૫. મૃત્યુ બાદ પિતૃલોકમાં જવું—

(અથર્વ. ૧૨૧૨૪૫) (ઋગ. ૧૦૧૬૧૫)

૬. વૈશ્વાનર અગ્નિનું પિતૃઓને ધારણ કરવું—

(અથર્વ. ૧૮૪૩૩૫)

૭. અગ્નિષ્વાત્તપિતર—

યાનગ્નિરેષ દદહન્ સ્વદયતિ તે પિતરો અગ્નિષ્વાતાઃ ॥

(શતપથ ૩૬૧૭) (ઋગ. ૧૦૧૫૧૧૪; ૧૦૧૫૧૧૧)

(યજ્ઞ. ૧૯૧૬૦, ૫૮, ૬૧; ૨૪૧૨૮)

૮. વર્હિષત્ પિતર—

(ઋગ. ૧૦૧૫૧૩-૪) (અથર્વ. ૧૮૧૧૪૫; ૧૮૧૧૫૧)

(યજ્ઞ. ૧૯૧૫૫)

૯. પ્રેત અને અન્ત્યેષ્ટિ—

પ્રેતને સોનું પહેરાવવું—(અથર્વ. ૧૮૧૪૫૬)

પ્રેતદેહનું સ્નાન—(અથર્વ. ૫૧૧૧૧૪)

પ્રેતદેહને વસ્ત્ર—(અથર્વ. ૧૮૧૨૭૫)

સ્મરણને તરફ લક્ષ જવું—(અથર્વ. ૮૨૨૨૭; ૧૮૧૨૭૬; ૧૮૧૪૪૪; ૧૮૧૪૪૬)

૧૦. સ્મરણભૂમિમાંથી વિધનકારિઓને નસાડવા—

(યજુ. ૩૫૧૧) (ઋ. ૧૦૧૧૪૧) (યજુ. ૧૧૧૪૫)

૧૧. પ્રેતને અગ્નિદાદ-ભૂમિદાદ આદિ—

(અથર્વ. ૧૮૧૨૩૪-૩૫; ૧૮૧૪૬૬)

અન્ત્યેષ્ટિસંસ્કાર—(ઋ. ૧૦૧૬૧૧-૪); (યજુ. ૩૨૧૧૩) (અથર્વ. ૧૮૧૨૪-૮)

એવા એવા અનેક પ્રમાણ આપી શકાય એમ છે. પરંતુ બેખ-વિસ્તારભયથી વધુ લખવું અમને ઉચિત નથી લાગતું. પક્ષ-પાતરહિત હૃદય માટે આટલુંજ પૂર્યા છે. અંતમાં અમે અમારા સ્નાતનધર્મીવક્ત્રી તથા આર્યસમાજ બાંધણા પાસે કરેલો વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેઓ આ બેખને જરા ધ્યાનથી પક્ષપાતરહિત થઈને વિચારે.

પક્ષપાતરહિત વિચારથી જ અન્યની પ્રાર્થિત થાય છે. અમારાં પોતાનો વિશ્વાસ તો એજ છે કે આ સુંદર ધાર્મિક ભાવયુક્ત પ્રથાને હિન્દુ જાતિમાંથી કાઢીને અમે જાતીય મંદિરની આધાર-શિલાને ઉખાડીએ છીએ. અમે પ્રથમથી જ કહીએ છીએ કે આ પ્રથામાં આસ્તિકતા, કૃતચેતના, શ્રદ્ધાના સુંદર ભાવ છે. શ્રદ્ધાને છોડવાથી શ્રદ્ધા પણ શિથિલ થશે. જેથી ધર્મ ભાવનાને

જાઓ દોકર વાગવાનો સંભવ છે. હા જે જે ત્રુટિઓ આમાં આવી ગઇ છે, અથવા જે જે ક્રિયાઓ હાલ અનુકૂળ નથી જણાતી, એમાં ન્યૂનાધિકતા કરવાને તથા સંશોધન કરવા માટે કોઇ વિદ્વન્મંડળી નિયત થઈ શકે. જે સારી રીતે વિચાર કરીને જરૂર પડે પછી કોઇ નવી પદ્ધતિ તૈયાર કરે.

અમે અમારા આર્યસમાજ બાઇઓની સેવામાં એક બે શબ્દ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ. અને તે એ કે એમને પોતાનું હૃદય જરા હિંદુ અને વિશાળ કરવું જોઇએ. જે બાઇઓ આદ્યપ્રધાને વેદાનુકૂળ માને છે તેઓ તરફ તેમના હૃદયમાં સહનશીલતા, ક્ષમતા (Tolerantion) હોવી જોઇએ. પોતે જે વેદાનું બાળ્ય કરે છે, તેજ બરોબર છે, અન્યનું મિથ્યા અથવા અશુદ્ધ છે, એઓનું એવું કહેવું અમને હિચિત નથી લાગતું. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના જ દૃષ્ટિકોણથી વસ્તુને જુએ છે અને તેવી જ રીતે તેને સમજે છે. જેવું એને પ્રતીત થાય છે તેવું જ એ માને છે. જેવું આપને પ્રતીત થાય છે તેવું આપ માને છો. પોત પોતાના દૃષ્ટિકોણ એક બીજાને સભ્યતાપૂર્વક પ્રેમથી સમજાવવા એ કાંઈ ખરાબ વાત નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણોના પેટને બેટર-બ્રેકસ બનાવવા ઇચ્છાદિ અસભ્ય કટાક્ષ કરવા આર્ય-સમાજ જેવી સભ્ય સમાજ માટે શાનથી સર્વથા દૂર છે. સ્વામીજીની દીર્ઘ-દૃષ્ટિ તરફ નિરખો ! એઓના દસ નિયમ જે આર્યસમાજના મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, એ કેટલા વિશાળ અને સાર્વભૌમ છે ?

વૈદિક ધર્મ, સનાતન ધર્મ, આર્ય ધર્મ, એક વ્યક્તિગત તથા જાતિગત ધર્મ નથી, એ એક સાર્વભૌમ ધર્મ છે. એ એક નાનુંશું રાજ્ય (Kingdom) નથી, બલકે એ એક ચક્રવર્તી રાજ્ય (Vast empire) છે. એમાં કોઇ પુરુષવિશેષના

દષ્ટિકોણને જ પ્રધાનત્વ નથી. એમાં સર્વ પ્રકારના દષ્ટિકોણનો સમાવેશ થાય છે. એ એક નાનીશી નિરાળ નથી. બધે એક મહાન વિશ્વવિદ્યાલય (University) છે. આ કોઈ વિચારવિશેષનો જ સંકુચિત પ્રવાહ નથી, પરંતુ હિલટ અનેક વિચાર પ્રવાહોના અંતિમ સમાવેશનો અગાધ, અચાલ, અપરિમિત પારાવાર સાગર છે. સાથેસાથ આ એક આત્મિક જીવનની અનાદિ અનંત ધારા-પ્રવાહનો ગંગા છે. જે સતત આગળ ને આગળ વહી રહી છે, જેની શાખાઓ વિવિધ પ્રકારે નાની, મોટી, લાંબી પહોળા અનેક રૂપમાં ફેરવાઈ રહી છે અને જે ગંગા અંતમાં પોતાની સર્વ શાખાઓને મેળેટીને અનંત, અનાદિ, શાશ્વત શાંતાનંદ-સાગરમાં સમાપ્ત થાય છે.

જો આર્થસમાજ વેદના આ મહત્વપૂર્ણ વિસ્તારને ન સમજે અને પોતાની કાર્યપ્રણાલી (Activities) ને એજ તંગ ફાયરામાં બંધ રાખવા ચાહે, અને કહે કે જે વેદમંત્રનો ભાવ (Interpretation) અમે (આર્થસમાજ) સમજીએ છીએ, તેજ બરોબર છે, અન્ય નહીં, અને જે અમે સમજીએ છીએ તે ફાયરામાંથી બહાર જવા અમે નથી ઇચ્છતા તો નિઃસંદેહ અમને વિશ્વાસ છે કે તેઓ આર્થ સમાજને સાર્વભૌમ ધર્મ બતાવવાની ઇચ્છા નથી રાખતા. તેઓ એની આગામી હિન્નતિના રસ્તામાં બાધા નાખે છે.

અમારી દાર્દિક ઇચ્છા એ જ છે કે, કોઈ રીતે આર્થ સમાજ અને સનાતન ધર્મ આપસમાં પ્રેમપૂર્વક મળીને, પોતાના મતભેદોનો નિર્ણય કરીને એક થઈ જાય. અને જ્યાં સુધી એવો શુભ અવસર ન આવે, ત્યાં સુધી મતભેદોને મોટા ન કરતાં એને કંઈ ને કંઈ સંકુચિત કરતા જાય.

(૨૨ઠે)

પરમાત્માને કર્મોડીને અમારી વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના છે
કે, તેઓ તેમની અપાર કૃપાથી અમારા સર્વની આંખોમાંથી પશુ-
પાતની અિમારીને દૂર કરે અને અમે સર્વ પરસ્પર ભાતૃભાવથી
પ્રેમપૂર્વક અમારી જીવનયાત્રાને પૂર્ણ કરવામાં સમર્થ થઈએ.

(વર્ષ ૨૧ અંક ૧૨ પાન ૫૬૫ તથા વર્ષ ૨૨ અંક ૧ પાન ૩૪)

માનસ-પાપ

લેખક : શ્રી. ગંગાપ્રસાદ, રિટાયર્ડ ચીફ જસ્ટિસ, ટિફરી,
મદ્રાસ-રાજ્ય.

અનુવાદક : શ્રી. જગદીશ સેવકલાલ પરીખ,
બી. એ. એલએલ. બી.

‘કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે, કળિયુગમાં માનસ પાપ એ પાપ નથી. આ ઘણી બયંકર ભૂલ છે. સતપથ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે માનસ પાપ એ જ સર્વ પાપનું મૂલ છે.

“યત્ત્વ મનસા મનુને તત્ વાચા ઘદતિ યદ વાચા ઘદતિ તત્ કર્મણા કરોતિ” અર્થાત્ મનુષ્ય જોવો મનથી વિચાર કરે છે, તેવો જ વાણીમાં ઉતરે છે, અને જોવો વાણીથી ઉતરે છે તેવો જ કર્મમાં પરિણમે છે.

કેટલાક મનુષ્ય એવી મુક્તિ કરે છે કે, વાસ્તવમાં જો અમે શરીરથી ખરાબ કામ ન કરીએ તો મનથી ખરાબ વિચાર કરવામાં શું હાનિ થવાની છે, અને કદાચ થશે તો અમને થશે, કેમ બીજાને એનાથી શું હાનિ પહોંચવાની છે ? પછી જુરા વિચારો કેત મનમાં આવવાથી પાપ કેમ મનાય ?

દુર્વિચારોનું ફળ—(૧) વિચાર કરનાર વ્યક્તિને આ વિષયમાં કૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ્વ ચચ્ચતે ॥

(ગીતા અ. ૩૧)

અર્થ—જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયોને રોકીને, મનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ધ્યાન કરે, એ વિમુક્તાત્મા મિથ્યાચારી છે.

આગળ પણ યોગીરાજ શ્રી કૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે —

ધ્યાયતો વિપયાન્તુસઃ સદ્ગસ્તેષૂપજાયતે ।

સદ્ગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽપિ જાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિશ્રમઃ ।

સ્મૃતિ શ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ત્વળયતિ ॥

(અ. ૧૬૧૧૬૧)

અર્થ—વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી મનુષ્યને તેમનો સંગ અથવા રાગ હિત્વન થાય છે, તેમાંથી હામ અર્થાત્ તીવ્ર ઇચ્છા પેદા થાય છે. હામની પૂર્તિ નહિ થવાથી ક્રોધ હિત્વન થાય છે. ક્રોધથી મૂઠતા આવે છે. મૂઠતાથી સ્મૃતિમાં હોપ આવે છે. સ્મૃતિ ખગડવાથી બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી તે મનુષ્યનો નાશ થાય છે.

આ શ્લોકમાં શ્રી કૃષ્ણ મહારાજે મનુષ્યના ધાર્મિક કે નૈતિક પતનનું કેવું મુંઢર ચિત્ર ખડું કર્યું છે. કેવળ મનમાં વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી મનુષ્યનું એક એક પગથીયું પતન થતું જાય છે અને અંતમાં એની બુદ્ધિનો નાશ થઈ એનો સર્વનાશ થઈ જાય છે. મનુષ્યમાં બુદ્ધિજ એવી વસ્તુ છે જે મનુષ્ય અને પશુમાં ભેદ પાડે છે, બુદ્ધિજ નષ્ટ થઈ જાય, પછી મનુષ્યમાં શેષ શું રહ્યું ?

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માનસ પાપથી મનુષ્યને પોતાને સાધારણ હાનિ નથી થતી પરંતુ ખૂબ ભારે હાનિ પહોંચે છે કે જેથી એનો સર્વનાશ પણ થઈ જાય.

અંતર્યામિ વિચારથી જીવન મનુષ્યોને ; પણ ભારે હાનિ પહોંચે

છે. એક મનુષ્યના ખરાબ વિચારોથી માનસ વાતાવરણું દૂષિત થઈ અન્ય મનુષ્યોના મનને હાનિ કરે છે. એની વિશેષ રખબટતા : રવાની આવશ્યકતા છે—

જો આપણે સરોવરના જળમાં ઠંઠરો નાખીશું તો એ ઠંઠરની ચારે બાજુ વર્તુળો ફેલાશે. એક ધંટડી વગાડીએ તો વાયુમાં તેની લહર પેદા થઈ ચારે બાજુ ફેલાય છે. જો કે તે નયનગોચર નથી હોતી, જળની અપેક્ષાએ વાયુ સૂક્ષ્મ છે. એવીજ રીતે એક દીપક સળગાવવામાં આવે તો એની પશુ લહર આકાશમાં ચારે તરફ ફેલાય છે. આ લહરો દ્વારાજ પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાય છે. આકાશ વાયુથી પણ સૂક્ષ્મ છે. એક મનુષ્યના મનથી બીજા મનુષ્યના મન સુધી જેના દ્વારા વિચાર ગમન કરે છે એણે માનસ તત્ત્વ આકાશથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ છે. આકાશ અને વાયુની માફક માનસ તત્ત્વ પણ સર્વત્ર ફેલાયેલું છે. એમાં પણ લહરો ઉત્પન્ન થાય છે.

કોઈ મનુષ્ય જ્યારે પોતાના મનમાં ખરાબ વિચાર કરે છે ત્યારે માનસતત્ત્વમાં લહરો પેદા થઈ ચારે બાજુ ફેલાય છે. એક દુર્ગન્ધિત પદાર્થથી વાયુમાં લહરો પેદા થઈ દુર્ગન્ધિ ચારે બાજુ ફેલાય છે અને આસપાસના સારા વાયુમાં પણ દુર્ગન્ધિ ફેલાવી દે છે. તેવી જ રીતે એક મનુષ્યના ખરાબ વિચાર માનસતત્ત્વમાં લહરો ઉત્પન્ન કરી સર્વ મનુષ્યોના માનસ વાતાવરણને દૂષિત કરી દે છે. દુર્ગન્ધિત વાયુમાં શ્વાસ લેતા મનુષ્યોના સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચે છે, તેજ પ્રમાણે એક મનુષ્યના ખરાબ વિચારોથી માનસ વાતાવરણું મલિન થાય છે અને એ વાતાવરણમાં રહેતા કે કાર્ય કરતા મનુષ્યોને હાનિ પહોંચે છે.

દુર્વિચારોના લક્ષ્ય મનુષ્યને

મનુષ્યના ખરાબ વિચારોની અસર જેમના વિદ્યુત્તે વિચારો

થયા હોય તેમના ઉપર વિશેષ પડી તેમને વધુ હાનિ થવાનો સંભવ છે. ધર્મ, દેવ, ધૃત્યા આદિ વિચારની લક્ષરો લક્ષ્યસ્થાન પર વિશેષ અસર નાખે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે મનમાં ખરાબ વિચારોને સ્થાન આપવાથી વિચાર કરનારાઓને હાનિ થાય છે, જે એવા વિચારોના લક્ષ્ય છે તેમને પણ હાનિ થાય છે અને આખા સમાજને પણ હાનિ પહોંચે છે. ખરાબ વિચારોને મનમાં આવવા ન નહિ દેવા જોઈએ. આવે કે તુર્ત નિવારી દેવા જોઈએ.

માનસ પાપ સંબંધમાં વેદમંત્ર

“ પરોડપેહિ મનસ્પાપ ક્રિમશસ્તાનિ સંસસિ ।

પરેહિ ન ત્વા કામયે વૃક્ષાં વનानि સંચર ।

મૃદેષુ ગોષુ મૈ મનઃ ॥

(અથર્વં ૬ાઃ ૨૧)

અર્થ—હે મનના પાપ દૂર હટ, જેવી ખરાબ વાતો દર્શાવે કે. હટી જા, મને તારી કામના નથી. વનના વૃક્ષોમાં ઘૂમ્યા કર, માફ મન તો ધરમાં અને ગૌ આદિ પશુઓના પાલનમાં છે.

અપેહિ મનસસ્પતેડપ ક્રામ પરશ્ચર ।

પરો નિર્ઝટ્યા આ ચક્ષ્વ ઘહુધા જીવતો મનઃ ॥

(ઋગ્ ૧૦ઃ ૧૬૫)

અર્થ—હે મનને પંતિત કરનાર ક્રુવિચાર હટો, દૂર ભાગો, દૂર જાવ. દૂરના વિનાશને નિરખો. જીવિત મનુષ્યનું મન અતુલ સામર્થ્યથી ભરેલું છે.

એના આશય

અમે અમારા ધરના સ્વામી છીએ. અમને અધિકાર છે કે જે કાંઈ ચોર, ડાકુ અથવા અન્ય દુષ્ટ પુરુષ આવે તો એને ધરમાં પ્રવેશ કરતા રોકીએ, છતાં આવી જાય તો કાઢી મૂકીએ. એ

પ્રભાવે મનરૂપી મંદિરના અંમે સ્વામી છીએ. જો કોઈ દુર્વિચાર આવે તો એને રોકીએ અને છતાં આવી જાય તો હાંકી કાઢી.

ઉપર મૂકેલા મંત્રોમાં કેવા પ્રબળ શબ્દોમાં દુર્વિચારે મનથી હટાવી દેવાનો ઉપદેશ છે ! ખીજી વાર ત્રીજી વાર એ વિચારો માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે, દૂર હટી જા અને દૂર જ જા છતાં. કોઈ મનુષ્ય પ્રશ્ન કરે કે એવા શબ્દોથી શું લાભ એ શબ્દોમાં માનસ બળ (Thought Power) અને તે દ્વારાં વશીકરણ તથા આત્મચિકિત્સા (Hypnotism) : ગૂઢ રહસ્ય છુપાએલું છે. જે લોકો હીપ્નોટીઝમથી શારીરિક રોગો ચિકિત્સા કરે છે. તેઓ પાસે રોગી કહેવડાવે છે કે, “ મારો રોગ દૂર થઈ રહ્યો છે, હું સ્વસ્થ થતો જાઉં છું. ” છતાં. એ શબ્દોનો રોગી ઉપર બહુ પ્રભાવ પડે છે. આ ક્રિયાને આદેશ (Suggestion) આપવો કહે છે, અને આ ક્રિયાથી રોગ દૂર થવા માટે છે.

ખીજા મનુષ્ય અર્થાત્ પ્રયોજક (Operator) પાસે કહેવડાવવાની આવશ્યકતા એ હોય છે કે રોગી કે પ્રયોજ્ય (Subject)ની સંકલ્પશક્તિ (Will-power) ધણી ઓછી હોય છે. જો કોઈ મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ બલવતી હોય તો તે સ્વસ્થ કહેશે કે, “ મારો રોગ હટી જાય, નાસી જાય, દૂર થઈ જાય હવે હું તારા વશ નથી. ” આ ક્રિયાને આત્મીય-આદેશ (Auto-suggestion) કહે છે. દર સંકલ્પ સાથે આવા શબ્દો કહેવા આવે તો રોગ દૂર કરવામાં ધણી પ્રભાવ પડે છે દુર્વિચારોને દૂર કરવામાં પણ (જે આકસ્મિક રોગ છે) આવા શબ્દોનો પ્રયોજક પ્રભાવશાળી નીવડે છે. ઉપર લખેલા મંત્રોમાં ઉક્ત શબ્દોના પ્રયોજન આજ રહસ્ય અને મહત્વ છે.